János Kornai

SILOU MYSLE

NETRADIČNÉ SPOMIENKY
NA INTELEKTUÁLNU PÚŤ

KALLIGRAM

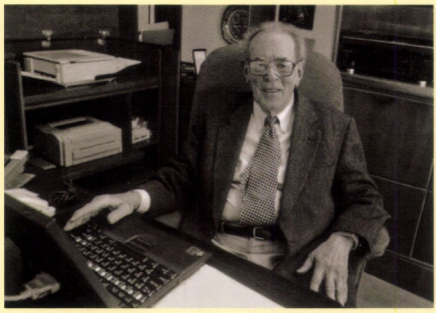

János Kornai (21. 1. 1928, Budapešť), emeritný profesor ekonómie na Harvardovej univerzite a emeritný profesor na Korvínovej univerzite v Budapešti. Člen Maďarskej akadémie vied a viacerých svetových akadémií vied (americkej, britskej, fínskej, švédskej). Nositeľ viacerých vysokých vedeckých ocenení a čestný doktor štrnástich univerzít. Kornaiho vedecká práca bola zameraná na kritickú analýzu socialistického ekonomicko-politického systému a postsocialistickej transformácie. Po páde socializmu vo východnej Európe sa jeho záujem sústredil na politickú ekonómiu, osobitne na makroekonomickú problematiku a reformu sociálneho štátu. Medzi Kornaiho najznámejšie diela patria: *Overcentralization in Economic Administration* (1957), *Anti-Equilibrium* (1971), *Economics of Shortage* (1980), *The Road to a Free Economy* (1990), *The Socialist System: The Political Economy of Communism* (1992), *Highway and Byways* (1995), *Struggle and Hope* (1997), *Welfare, Choice, and Solidarity in Transition* (spoluautor Karen Eggleston, 2001), *From Socialism to Capitalism* (2008), ako aj kniha, ktorej slovenský preklad práve držíte v rukách (v origináli *By Force of Thought. Irregular Memoirs of an Intellectual Journey*, 2006). V slovenčine vyšla dosiaľ Kornaiho kniha štúdií a prednášok z rokov 1992 – 1997 *Od gulášového komunizmu k trhovej ekonomike* (Kalligram, 1998).

KALLIGRAM

JÁNOS KORNAI

Silou mysle

JÁNOS KORNAI

Silou mysle

Netradičné spomienky na intelektuálnu púť

KALLIGRAM
Bratislava 2011

Z anglického originálu János Kornai *By Force of Thought. Irregular Memoirs of an Intellectual Journey* (The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London, England, 2007) preložil Juraj Šebesta.
Redigovala Zuzana Púčeková.

Kornai, János: By Force of Thought. Irregular Memoirs of an Intellectual Journey © 2006 Massachusetts Institute of Technology

Translation © Juraj Šebesta 2011
ISBN 978-80-8101-496-3

Obsah

Predhovor ... 13
Poďakovania ... 19

1 Rodina a mladosť 1928 – 1944

Otec ... 23
Rodina ... 27
Ríšska nemecká škola ... 30
Hľadanie intelektuálnej cesty ... 32
1944 – otcova smrť ... 35
1944 – môj útek ... 37

2 Ako som sa stal komunistom 1945 – 1947

Stupne identifikácie ... 45
Reakcia na traumu roku 1944 ... 48
Intelektuálna premena a prijatie politických myšlienok komunizmu ... 51
Charizmatické osobnosti ... 57
Spolupatričnosť so spoločenstvom ... 59
Náhodné vplyvy a moje vlastné schopnosti ... 60

3 V komunistických novinách 1947–1955

Dopredu a nahor ... 63
Motivácie ... 66
Život v redakcii novín ... 70
Moje názory na ekonomiku ... 72
Intelektuálna prázdnota ... 76
Morálne zúčtovanie ... 78

4 Prebudenie 1953 – 1955

Nový kurz ... 79
Stretnutie s bývalým väzňom ... 81

Objasňujúce diskusie a výklady ... 83
Prvý prejav „neposlušnosti" ... 86
Recenzia diela Imreho Nagya ... 87
Vzbura v *Szabad Nép* ... 89
Koniec môjho pôsobenia v *Szabad Nép* ... 91

5 Začiatok vedeckej kariéry 1955 – 23. október 1956

Pozadie ... 94
Intelektuálne impulzy ... 97
Rozchod s marxistickou politickou ekonómiou ... 102
Začínam výskum ... 106
Hlavné závery z dizertácie ... 111
Prvé reakcie na knihu ... 116
Politické pozadie ... 119

6 Revolúcia a po nej 23. október 1956 – 1959

Program novej vlády Imreho Nagya ... 124
Magyar Szabadság – nové noviny ... 128
Pohnuté dni, pohnuté roky ... 131
Pokračuje životná púť *Nadmernej centralizácie* ... 132
Prepustenie z ústavu ... 136
Na slobode, ale pod hrozbou uväznenia ... 140
Priateľstvo a solidarita ... 147

7 Moje univerzity 1957 – 1959

Sebavzdelávanie ... 150
Diskusia medzi Langem a Hayekom ... 152
Pokračuje výskum ľahkého priemyslu ... 154
Ako som sa dištancoval ... 156
Slepá ulička ... 158
Rozhodnutia na celý život ... 160

8 Aplikácia matematických metód v ekonomike 1957 – 1968

Zoznámenie s Tamásom Liptákom ... 163
Matematický výskum deľby zisku ... 165
Programovanie textilného priemyslu ... 169

Dvojúrovňové plánovanie ... 172
Idealizovaný model centrálneho plánovania ... 174
Programovanie národného hospodárstva: niektoré východiskové princípy ... 177
Výpočty ... 180
Stálo to za to? ... 183
Spolupráca s matematikmi ... 189

9 Cestovanie na Západ od roku 1963

Čo tomu predchádzalo ... 191
Cambridge, Anglicko ... 192
V Londýnskej ekonomickej škole ... 194
To isté očami tajných agentov a konfidentov ... 196
Všeobecné poznámky o mojich zahraničných cestách a publikáciách ... 202
Nevydarený pokus o „sfabrikovaný proces" ... 206

10 Proti prúdu 1967 – 1970

Predchodcovia knihy ... 211
Čo ma podnietilo napísať knihu ... 213
Niektoré podobnosti na zamyslenie ... 215
Čo sa dalo a čo sa nedalo očakávať od všeobecnej teórie ... 218
Racionálni vedúci ... 220
Necenové indikátory ... 224
Rovnováha, trh kupujúceho a trh predávajúceho ... 224
Interpretácia teórie všeobecnej rovnováhy z politického hľadiska ... 226
Reforma, alebo revolúcia vo vede ... 228
Počiatočné prijatie a vplyv v dlhodobom horizonte ... 229
Stálo za to napísať *Anti-Equilibrium*? ... 231
Zopár subjektívnych záverečných poznámok ... 233

11 Ústav, univerzita a akadémia od roku 1967

Ekonomický bos ... 235
Ako by sa nič nestalo ... 236
Dôvera a tolerancia ... 238
Predčasne narodená reforma ústavu ... 243
Učím – napriek zákazu ... 245
Ako som sa stal akademikom ... 248
Privilégiá akademikov ... 252

12 Hľadanie cesty a príprava 1971 – 1976

Rast: násilný, alebo harmonický ... 255
Pozvanie do Cambridgea ... 256
Do pása v sadre – Keynes a Hirschman ... 257
Výučba v Princetone ... 259
Pokračovanie v Stanforde a vo Washingtone ... 262
Autonómne riadenie ... 264
Škrípajúci aparát adaptácie ... 269
Budujeme nový domov ... 271
Reforma orientovaná na trh – ako ju videli maoisti z Kalkaty ... 273

13 Sklíčka zapadajú do mozaiky 1971 – 1980

Inšpirujúce prostredie ... 275
Posolstvo knihy ... 278
Autocenzúra ... 281
Recenzenti vydavateľstiev ... 283
Prvé dojmy ... 286
Polemika so školou „nerovnováhy“ ... 287
Polemika s jedným ortodoxným ruským ekonómom ... 289
Pomoc pri podkopávaní režimu ... 290
Politické a etické dilemy okolo publikovania – opäť a znova ... 293

14 Prelom 1979 a neskôr

Význam a dôležitosť pojmu ... 296
Predchodcovia ... 298
Empirické potvrdenie ... 302
Matematické modelovanie javu ... 303
Príbeh prvého zhrňujúceho článku ... 305
Niektoré poučenia z prípadu ... 308

15 Zmierlivá, nezaujatá kritika 1968 – 1989

Napoly splnené a napoly zmarené nádeje ... 314
Od naivného reformátora ku kritickému analytikovi ... 317
„Nie že by si povedal, čo by sa malo urobiť…“ ... 322
Efektívnosť a socialistická etika ... 324
Dôležitosť vlastníckych práv ... 327
Langeho model a realita maďarskej reformy ... 329

Odbočka: Ďalší kúsok maďarskej reality ... 330
Pohľad do minulosti dnešnými očami ... 331

16 Harvard 1984 – 2002

Princetonský ústav ... 334
Ako na Harvarde vymenúvajú profesorov ... 338
Sťahovanie do Cambridgea ... 342
Radosti a strasti učenia ... 345
Rozmanitosť a tolerancia ... 348
Rigídna etika ... 350

17 Doma v Maďarsku a vo svete od roku 1985

Čo ma pútalo k Maďarsku ... 353
Porovnanie: život v Cambridgei a v Budapešti ... 356
Centrum svetovej kultúry ... 359
Priatelia ... 360
Medzi ekonómami z Európy a sveta ... 365
Návšteva Číny ... 367
Pocit domova ... 371

18 Syntéza 1988 – 1993

Ako som písal knihu ... 375
Zámer syntetizovať ... 378
Pozitívna analýza a pozitívne hodnoty ... 381
Všeobecné modely ... 382
Príliš neskoro, alebo príliš skoro? ... 385
Uznanie z Východu aj zo Západu ... 387
Odmietnutie sprava a zľava ... 387
Bizarná epizóda ... 389

19 Bod obratu 1989 – 1992

Obmedzenia predpovede ... 391
Rozhodnutia v parku Harvardovej Školy podnikania
a na Gellértovom vrchu v Budapešti ... 393
Ako som písal *Cestu k ekonomike voľného trhu* ... 395
Prvé reakcie ... 397

Koniec predstierania a imitovania ... 399
Pre zdravý vývoj súkromného sektora ... 401
Zodpovednosť za verejné zdroje ... 404
Operácia v záujme stabilizácie ... 406
O rovnováhe ... 408

20 O hraniciach medzi vedou a politikou 1990 a neskôr

Názory na maďarskú makroekonomickú politiku ... 413
Reforma systému zdravotnej starostlivosti ... 418
Pýtajú sa vás? Dajú na vaše rady? ... 421
Skutočný účinok ... 426
Tvorba menovej politiky ... 428
Poznámky o transformácii v iných štátoch ... 430

21 Pokračovanie 1990 a neskôr

Interpretácia pojmu zmena systému ... 433
Očakávania a sklamania, optimizmus a pesimizmus ... 435
Budapeštianske kolégium ... 441
Nádherné intermezzo: moje sedemdesiatiny ... 443
Harvard: výučba a oslava na rozlúčku ... 445
Opäť doma ... 450
„Na čom teraz pracuješ?“ ... 452

Poznámky ... 455
Chronológia ... 466
Slovníček ... 473
Citované práce ... 490
Register ... 519

Predhovor

Prečo som sa vlastne nechal nahovoriť na toto dobrodružstvo? pýtal som sa sám seba dokonca aj po tom, ako som napísal väčšiu časť týchto pamätí. Čo ma podnietilo, aby som sa zamyslel nad minulosťou? Koho chcem osloviť?

Som tak trochu uzavretý človek a o svojom živote rozprávam iba zriedkakedy a málo. Počas vzrušujúcich dní, keď Maďarsko prechádzalo od vlády jednej strany k demokracii, istý novinár na mňa naliehal, aby som mu, keď nič iné, aspoň poskytol rozsiahly rozhovor o sebe a svojom živote. „Neskôr to nikoho nebude zaujímať," dôvodil. Stalo sa to pred pätnástimi rokmi a dnes len dúfam, že som sa príliš neoneskoril.

Manželka ma dlhé roky presviedčala, aby som napísal svoj životný príbeh, ustavične som to však odkladal. Napokon som sa v polovici roku 2003 pustil do práce a nasledujúce dva roky písanie pamätí pohltilo všetok môj čas a energiu – na úkor iných aktivít. Manželkino naliehanie bolo pre mňa dostatočným motívom. Ak by ma niekto požiadal, aby som uviedol konkrétneho čitateľa, pre ktorého som túto knihu napísal, čie uznanie a spokojnosť som si chcel získať, určite by som povedal, že tou osobou je moja žena Zsuzsa.

Dúfam však, že autobiografia zaujme aj mnohých ďalších: moje deti, vnukov a ďalších rodinných príslušníkov, priateľov, niekdajších a súčasných kolegov, študentov i čitateľov mojich kníh a článkov. V nijakom prípade to nie je malá skupina. Tí, čo ma poznajú osobne alebo prostredníctvom starších či novších prác, si už o mne mienku vytvorili. Chcel by som ich vopred upozorniť, že ponúkam obraz vychádzajúci z môjho vlastného pohľadu. Čitateľ si, napríklad, môže porovnať niekoľko stoviek recenzií mojich kníh s mojím hodnotením. Rozprávam o tom, ako som svoje články a texty vnímal v čase, keď som ich písal, a ako ich vnímam dnes. Na recenzie som nikdy neodpovedal verejne. Iba zriedkakedy som sa nechal zatiahnuť do diskusií, keď ma vyprovokoval niekto, kto so mnou nesúhlasil. Vo svojich memoároch chcem podať vyčerpávajúcu, komplexnú a chronologickú „recenziu" svojho diela.

Hoci pamäti sú usporiadané zhruba chronologicky, nie sú denníkom. Každá kapitola sa venuje hlavnej téme, či už je to jednotlivá udalosť, konkrétna odborná práca, alebo miesto, kde som v danom čase žil. Preto súčasťou názvu kapitoly je aj časové obdobie, ktorého sa týka. Ako kapitoly nasledujú, obdobia síce plynú jedno za druhým, ale ak si to téma vyžaduje, aj sa prekrývajú.

Niektorí čitatelia možno vôbec nepoznajú moje práce, iba sa zaujímajú o dobu, v ktorej som žil. Predkladaná kniha nesleduje cieľ, aký si zvyčajne kladú historici: neusiluje sa podať objektívny, vyčerpávajúci opis a interpretáciu významných udalostí. Tí, čo sa chcú podrobnejšie zoznámiť s obdobím socializmu a postsocialistickým vývojom v Maďarsku či v iných komunistických krajinách, majú k dispozícii rozsiahlu literatúru. Bol som iba jedným z účastníkov týchto udalostí, navyše nie ktovieako významným. Spomínam iba to, čo nejakým spôsobom zasiahlo do môjho života, hovorím o spoločenskom a historickom kontexte, v akom sa odohrával príbeh môjho života.

Tým, čo sa zaujímajú o východnú Európu, však môžu moje pamäti poskytnúť podrobnosti, ktoré *doplnia* iné pramene informujúce o tomto regióne, o vzostupe a páde komunistického systému a o ťažkých dilemách východoeurópskej inteligencie, s ktorými sa musela vyrovnávať. Rozmanité informácie, denníky a autobiografie tých, čo v tomto období žili, sú nenahraditeľným prameňom materiálu pre vedcov, ktorí sa budú touto tematikou zaoberať v budúcnosti. Svojimi pamäťami sa usilujem podobný materiál rozšíriť a doplniť, podať svedectvo o tom, čo a ako sa udialo. Už keď som písal články a knihy, chcel som, aby prinášali výpoveď o danom historickom období, preto som sa usiloval zachovávať objektivitu, ako sa len dalo. Pamäti predstavujú subjektívne rozšírenie môjho vedeckého diela. Usiloval som sa do nich zahrnúť to, čo sa nedostalo do kníh ako *Nedostatková ekonomika* či *Socialistický systém*, pretože to bol svojou povahou príliš osobný materiál, prípadne mi nejaké okolnosti zabránili, aby som vyslovil svoj názor. Žáner tejto knihy mi umožňuje, aby som prezentoval osobné postoje k niektorým etickým, politickým a odborným otázkam. Pre mňa bolo nepredstaviteľné, aby som do vedeckých prác o presne vymedzených problémoch „prepašoval" subjektívne stanoviská či osobné vyznania.

Dlho som uvažoval, aký názov knihe dať. Pôvodne som mal v úmysle nazvať ju *Pochopenie...* V prvom rade som chcel pochopiť seba samého. Usiloval som sa vysvetliť, čo, kedy a prečo som si myslel, čo ovplyvnilo moje názory a skutky, a napokon – ako sa menilo moje myslenie. Okrem toho som chcel lepšie pochopiť tých, s ktorými som súhlasil, aj tých, s ktorými som nesúhlasil, tých, čo stáli pri mne, aj tých, čo ma opustili.

Slovo „pochopenie" môže automaticky predpokladať prijatie alebo prinajmenšom rezignovaný súhlas. To však nie je ten typ porozumenia, aký som mal na mysli. V žiadnom prípade nezamýšľam očistiť sám seba, prípadne posudzovať konanie iných, veď som to nerobil ani vo svojich teoretických prácach. Chcem len pochopiť to, čo som prežil. Niekedy je veľmi ťažké odhaliť za udalosťami motívy, medzery v argumentácii, hlbinné sily stimulujúce ľudí, prípad-

ne zjavné či skryté príčiny konfliktov. Vôbec nebolo pre mňa ľahké preskúmať vlastnú minulosť, analyzovať minulosť iných je však spravidla ešte ťažšie.

Napokon som si zvolil iný titul: *Silou mysle*. Cítil som, že tieto slová v zhustenej podobe lepšie vyjadrujú jednu z hlavných tém týchto pamätí. Nebojoval som o moc ani o bohatstvo, skôr som túžil spoznať život myšlienok. Ak som aj čas od času ovplyvňoval priebeh udalostí, nebolo to vďaka tomu, že som z titulu vysokej funkcie niečo prikazoval podriadeným, alebo že by som si kupoval ich služby za premrštenú cenu. Ak som mal na niekoho alebo na niečo vplyv, dosiahol som ho prostredníctvom myšlienok, či už vyslovených alebo napísaných.

Jeden človek po prečítaní rukopisu pamätí vyjadril svoje výhrady slovami: „Je naivné veriť v silu argumentu, presvedčenia alebo myšlienky. Skutočnou hybnou silou všetkých historických udalostí je prospech." Ako profesionálny pozorovateľ a analytik spoločenských zmien nemám nijaké ilúzie, snažím sa brať do úvahy najrozmanitejšie príčiny pozorovaných javov a hodnotiť ich v závislosti od ich významu. Akokoľvek, dominatnými držiteľmi moci a bohatstva sú ľudia činu, individuality schopné rozhodnúť sa a vybrať si spomedzi viacerých alternatív. Na ich rozhodnutia vplývajú najrozmanitejšie faktory, ale hodnoty, zásady a myšlienky určite nepatria medzi najmenej významné. Navyše, priebeh udalostí v rovnakej miere ovplyvňujú názory a presvedčenia miliónov či stámiliónov tých, čo majú menšiu moc i bohatstvo. Moja celoživotná práca by stratila akýkoľvek zmysel, keby som nebol presvedčený o tom, že myšlienky majú moc.

Sila myšlienky má, prirodzene, hranice. Práve to patrí medzi hlavné témy pamätí: Kedy a prečo moje vlastné myslenie ochablo, aby neskôr opäť nabralo silu, ako ma ovplyvnili myšlienky iných, a prečo sa môj spôsob uvažovania, moje analýzy a odporúčania dostali do konfliktu so spôsobmi uvažovania, analýzami a odporúčaniami iných. Myšlienky sú nepretržite vystavované skúške odolnosti. O takejto skúške sa hovorí v každej kapitole, no hovorí sa aj o tom, či dopadla dobre, alebo zle.

V podtitule som pamäti označil za netradičné, pretože sa líšia od väčšiny memoárov – a to hneď z dvoch hľadísk. Pri opise udalostí z môjho života z času na čas zastanem a vyjadrím svoj názor na konkrétne epizódy. Teda nekladiem dôraz na príbeh, ale na analýzu problému a jeho okolností. Takéto komentáre vždy nejako súvisia so sociológiou, politológiou, etikou, procesom bádania a tvorby, sociológiou vedy alebo mnohými inými témami, preto ich možno chápať ako malé, samostatné eseje. Kniha je teda súbor spomienok popretkávaný sériou esejí, svojou povahou skôr objektívnych. Preto sú to „netradičné pamäti".

Po druhé, väčšina memoárov vypovedá o autorovom osobnom živote a jeho súkromí. Hoci podávam osobný a subjektívny výklad, v zásade je to *intelektuálna* autobiografia. Tento termín sa dá chápať veľmi široko, aby obsiahol nielen politické a verejné stránky môjho života, ale aj priateľstvá a iné osobné vzťahy, súvisiace s odbornou činnosťou i službou verejnosti.

V knihe často spomínam členov rodiny a rodinné udalosti, ale súkromnej oblasti s nespočetnými radosťami i starosťami som venoval menší priestor a kládol na ňu menší dôraz, než aký jej pripisujem v skutočnom živote. Možno niečo z tejto súkromnej sféry, čo nie je vyjadrené slovami, prezradia fotografie, takže kniha predstavuje netradičnú autobiografiu aj v tom zmysle, že sotvakedy spomeniem to, čo pokladám za výhradne osobné.

Krátko sa zmienim o žánri a štýle knihy. Posledných päťdesiat rokov som strávil písaním analýz, pričom to, čo som pochopil, som sa usiloval vyjadriť jasnými slovami a podporiť vyčerpávajúcimi argumentmi. Nepredpokladám, že sa zo dňa na deň stanem majstrom pera, zručným literátom. Neočakávajte odo mňa, že predložím skvelé opisy scén, vybavím si rozhovory, vykreslím portréty priateľov alebo ponúknem farbisté, impresionistické opisy vypätých situácií. Beletristi, či už zámerne alebo náhodou, nechávajú problémy otvorené a prezentujú nie príliš vyhranené názory. Vedec a výskumník takto konať nemôže. Zostávam vedcom, dokonca aj keď píšem pamäti. V štýle, štruktúre a zmysle výrazov sa usilujem vyhnúť nejednoznačnosti.

Keď som písal predchádzajúce knihy, mal som vo všeobecnosti pred očami jasnú predstavu o tých, komu sú určené, pretože publikum do značnej miery určuje, čo musím vysvetliť a o čom môžem predpokladať, že to čitateľ už pozná. Teraz som v odlišnej situácii. Verím, že čitateľmi knihy budú ekonómovia aj iní odborníci, príslušníci staršej i mladšej generácie, Maďari i cudzinci, ľudia žijúci na Východe i na Západe. Urobil som maximum, aby čitatelia ľahšie pochopili to, čo chcem povedať. Na mnohých miestach v texte som sa ocitol pred vážnym rozhodnutím. Má byť mojím cieľom maximálna presnosť, ktorá si vyžaduje podrobné definície a príslušnú kvalifikáciu, prípadne podrobné a presné vymedzenie východiskových predpokladov teórie? Hrozilo však nebezpečenstvo, že takýto prístup by veľmi skomplikoval život čitateľom-neekonómom. Alebo si mám vybrať ľahšiu formu výkladu, ktorej spievodným javom je nebezpečenstvo prílišneho zjednodušenia? Keďže nepíšem teoretický spis, uprednostnil som riziko tejto možnosti. Pre tých, čo nečítali nijakú moju odbornú prácu, sprostredkúvam zmysel toho, čo som vypovedal vo svojich knihách a článkoch. Pre tých, čo ich čítali, môže kniha slúžiť ako pripomenutie mojich spisov. Dopredu sa ospravedlňujem tým, čo nadobudnú pocit, že na niektorých miestach zabieham do zbytočných podrobností.

Pokladám za prirodzené, že najdôležitejším prameňom memoárov sú vlastné spomienky. Napriek tomu proces písania nechápem ako skúšku pamäti: nespoliehal som sa iba na svoje názory a pocity, ale konkrétne, faktické údaje som si čo najstarostlivejšie overil v iných publikovaných prácach.

Mal som k dispozícii veľa prameňov. Ako som už spomínal, vrátil som sa k tým svojim prácam, ktoré pokladám za najdôležitejšie.* Keď vyšli v tlačenej podobe, spravidla som v nich už nelistoval. Teraz som ich však prečítal nanovo a prezrel som aj mnohé vtedajšie recenzie či neskoršie komentáre k pôvodným prácam.

Nikdy som si nepísal denník, ale keďže som v prvom rade bádateľ, uchoval som si mnohé poznámky a vybudoval si archív dokumentov všetkého druhu. Udržiavam ich v takej podobe, aby boli ľahko dostupné – sú roztriedené do stoviek kartoték. Uchoval som si aj väčšinu listov, čo som dostal, a tiež kópie mojich listov rôznym adresátom. Pri písaní som sa zahĺbil do tejto bohatej dokumentácie.

Materiál z vlastnej zbierky som doplnil vyhľadávacím výskumom v mnohých verejných archívoch, kde sme spolu s kolegami objavili veľa zaujímavých informácií. Veľmi vzrušujúce bolo najmä štúdium dokumentov bývalej maďarskej tajnej služby. Súčasné maďarské zákony umožňujú občanom prístup k materiálom, ktoré sa týkajú ich osoby. Bolo deprimujúce a niekedy až šokujúce čítať správy konfidentov, záznamy z policajného vyšetrovania počas príprav politických procesov, poznámky dôstojníkov štátnej bezpečnosti a spravodajskej služby. V tomto diele opisujem mnohé dokumenty štátnej polície a tajnej služby, čo sa ma bezprostredne dotýkajú.

Napriek tomu, že pokladám za dôležité vopred ubezpečiť čitateľov, že kniha sa nezakladá výlučne na autorovej pamäti, ale aj na štúdiu dokumentov, nemám v úmysle odradiť tým širokú verejnosť. Kniha sa nezameriava na suchý opis archívnych dokumentov, ale na osobný výklad spomienok. Nasleduje opis dlhej a dobrodružnej intelektuálnej púte s jasnými i temnými obdobiami, stimulujúcimi i trpkými zážitkami. Dúfam, že ten, kto dočíta knihu do konca, lepšie pochopí môj život, prácu i dobu, v ktorej som žil.

Vydavateľstvo Osiris / Osiris Kiadó uverejnilo maďarskú verziu mojich pamätí v apríli 2005. Kniha, čo držíte v ruke, predstavuje čiastočne upravený preklad maďarského textu.**

---

* Výber sa dá ľahko identifikovať podľa obsahu. Ak sa v kapitole rozoberá jedna alebo viac mojich publikácií, názvy sa objavia ako podtitul.

** Poslúžil ako podklad aj pre slovenský preklad. Pozn. prekl.

Opravil som niektoré drobné chyby a nepresnosti, čo som objavil až po vydaní pôvodiny. Pasáže, o ktorých som podľa reakcií čitateľov usúdil, že nie sú formulované jednoznačne, som sa usiloval spresniť. Anglické vydanie som doplnil slovníčkom a chronológiou v pevnej viere, že nemaďarským čitateľom uľahčia orientáciu v texte.

Medzi dokončením maďarského rukopisu a zavŕšením anglickej verzie uplynul rok a niečo. Život sa, samozrejme, nezastavil. Napriek tomu som, až na malé výnimky, do textu tohto vydania nezaradil opis udalostí z neskoršieho obdobia.

Aby som uľahčil čítanie, rád by som ponúkol čitateľom niektoré odporúčania. Na konci knihy je zoznam literatúry, kde sa uvádzajú iba práce spomínané v pamätiach. Zoznam teda nemožno chápať ako vyčerpávajúcu bibliografiu pokrývajúcu celú tematickú oblasť. U kníh, ktoré zaznamenali niekoľko vydaní, som uviedol posledné, pokiaľ som ho poznal, no a v zátvorkách som doplnil rok prvého vydania.

Text knihy sprevádzajú poznámky dvojakého druhu: poznámky pod čiarou a koncové poznámky. Tento trochu nezvyklý postup som si zvolil, aby som čitateľom uľahčil situáciu. Moja kniha nie je ani beletriou, ani odbornou publikáciou, žánrovo leží niekde uprostred, čo odôvodňuje zvolené riešenie.

Do poznámok pod čiarou som zaradil informácie, ktoré by som pri danom žánri a štýle fakticky mohol zahrnúť do hlavného textu. Ocitli sa tam preto, lebo predstavujú menšiu odbočku od smeru uvažovania v hlavnom texte. Odbočenia obsahujú príklady na ilustráciu, konkrétne údaje, epizódy a určité historky alebo anekdoty. Verím, že každý, kto sa rozhodne prečítať si hlavný text, prečíta si aj poznámky pod čiarou.

Poznámky na konci obsahujú to, čo bádatelia nazývajú kritický alebo poznámkový aparát. Ako som už vysvetlil, memoáre sú založené na rozsiahlom a rozmanitom materiáli. Ak prameňom informácií bol archívny dokument, v koncových poznámkach sa uvádza citácia v bežnej podobe. Sú tam aj početné odkazy na publikované diela. Ak sa práce v texte iba spomínajú, všetky bibliografické údaje o nich môže čitateľ nájsť v zozname citovanej literatúry. Ak odkaz v texte nie je zjavný, alebo sa práca cituje priamo, pridávam koncovú poznámku.*

Očakávam, že mnohým čitateľom sa nebude chcieť vyhľadávať pramene informácií. Pokúsil som sa im pomôcť tým, že som pramene uviedol v koncových poznámkach. Hlavné témy knihy môžu čitatelia sledovať aj bez toho, aby nazreli do poznámkového aparátu. Ak sa však niekto podrobne zaujíma

* Keďže poznámky nemôžu byť vybavené poznámkami, obsahujú aj príslušné odkazy.

o ten či onen problém (vrátane čitateľov, čo prostredníctvom tejto knihy robia výskum v danej oblasti), v koncových poznámkach nájde všetky potrebné informácie.

Poďakovania

Som vďačný všetkým, čo mi pomáhali pri písaní autobiografie. Katalin Szabóová, moja asistentka na plný úväzok, sa s plnou vervou, obetavosťou a pozornosťou chopila organizácie prác a spracovania dokumentácie, veľmi starostlivo čítala aj jednotlivé verzie rukopisu. Mal som šťastie, že sa mi dostalo účinnej a trpezlivej pomoci od štyroch mladých vedeckých asistentov, historika Jánosa Molnára a ekonómov Gábora Ivána, Noémi Péterovej a Lászlóa Tótha, ktorí mi svedomito a vynaliezavo pomáhali pri zhromažďovaní údajov a dokumentov, vyhľadávaní prameňov a ich prehľadávaní, overovaní informácií, zostavovaní slovníčka a registra, ako aj pri redigovaní rukopisu.

Chcel by som vyjadriť vďaku za podporu všetkým, čo sa podieľali na príprave knihy, či už pripomienkami k skorším verziám rukopisu, alebo jeho častí, zhromažďovaním archívneho materiálu, pátraním po knihách a článkoch, objasňovaním rôznych odborných problémov a mnohorakými ďalšími spôsobmi. Spomeniem tých, ktorí mi poskytli osobitnú pomoc. Sú to: Francis Bator, Tamás Bauer, Kata Czankowská, Karen Egglestonová, Hédi Erdősová, Peter Eső, Ica Fazekasová, Luca Gábor, Jerry Green, János Gyurgyák, Márton Karinthy, Péter Kende, János Kenedi, Anikó Környeiová, Éva Sz. Kovácsová, Mária Kovácsová, Zdeněk Kudrna, Mihályi Laki, Helga Lénártová-Chengová, Pál Lőcsei, Ilona Lukácsová, László Majténi, Péter Mihalyi, András Nagy, Judit Négyesiová, Gábor Pajkossy, Julianna Partiová, Richard Quandt, M. János Rainer, Sándor Révész, Pál Réz, Gérard Roland, Henry Rosovsky, Éva Sarnyaiová, Ágnes Schönnerová, András Simonovits, Robert M. Solow, Susan Suleimanová, János Szegő, Mehrdad Vahabi, László Varga a Sofia Weibullová. Moje poďakovanie patrí aj tým, ktorých som síce nevymenoval, ale pomohli mi tým, že odpovedali na otázky alebo mi objasnili niektoré informácie.

Maďarský národný fond na podporu vedeckého výskumu (OTKA T 046976) prispel na úhradu nákladov na výskum, kým Ekonomický ústav Maďarskej akadémie vied pomohol pri spravovaní podpory OTKA. Posledných pätnásť rokov platí, že mojím pracoviskom bol Inštitút pre pokročilé štúdiá Budapeštianskeho kolégia. Nielenže som tu pracoval v inšpirujúcom prostredí, ale dostalo sa mi aj praktickej pomoci pri písaní knihy.

Preklad je dielom Briana McLeana. Som mu vďačný za to, že sa plne venoval tejto práci, a tiež za trpezlivosť a pozornosť, s akou – podobne ako počas predchádzajúcej spolupráce – bol ochotný podieľať sa aj na opakovaných opravách.

Rád by som vyslovil hlbokú vďaku Jeffreymu E. Epsteinovi za veľkorysý dar, ktorý umožnil uhradiť náklady na preklad a na dodatočný výskum nevyhnutný pre dokončenie anglickej verzie mojich pamätí.

Som vďačný vydavateľstvu MIT Press, že sa podujalo knihu vydať, hlavnej redaktorke vydavateľstva Elizabeth Murryovej za povzbudzovanie a spôsob, ako vychádzala v ústrety mojim požiadavkám, výkonnému redaktorovi vydavateľstva Matthewovi Abbatemu za jeho pružnú a účinnú podporu. Mal som osobitné šťastie, že knihu redigovala Alice Falková, pretože je stelesnením tých najlepších redaktorských cností – vysokej náročnosti, precíznosti a empatie.

János Kornai
Budapešť, máj 2006

SILOU MYSLE

1 Rodina a mladosť 1928 – 1944

Nie som ani Marcel Proust, ani Péter Esterházy. Nepokúsim sa preto tlmočiť svoje pocity z detstva či opísať prostredie domova. Ako ktokoľvek iný si pamätám vôňu koláčov a hlasy rodičov, chýba mi však literárny talent, ktorý by mi umožnil, aby som ich priblížil čitateľom týchto memoárov.

Zostanem pri svojom žánri, s ktorým som pracoval, tento svet radšej opíšem a rozoberiem. Mám v úmysle si k tejto úlohe pribrať ďalšiu: pokúsiť sa dnes, vo veku sedemdesiatsedem rokov, pochopiť a analyzovať sám seba. Ako a prečo som sa stal tým, kým som sa stal a kým som? O detstve, mladosti a rodine budem teda hovoriť do takej miery, do akej prispievajú k splneniu dvojitého cieľa: pochopiť sám seba a dobu, v ktorej som rástol.

Otec

Môj otec sa volal Dr. Pál Kornhauser. Narodil sa roku 1880. Rovnaké priezvisko ako on som nosil, až kým som sa roku 1945 sám nerozhodol prijať priezvisko Kornai.

Starý otec z otcovej strany, Károly Kornhauser, bol zámočník. Jeho rodina žila v Trenčíne, na území, ktoré bolo súčasťou Uhorska a dnes leží na Slovensku. Môj otec bol hrdý, že časť trenčianskeho mosta zhotovili v dielni starého otca. Keď na to prišla reč neskôr, v mojej dospelosti, mnohých ľudí prekvapilo, že v devätnástom storočí nejaký žid v provinčnom meste mal zámočnícku živnosť a nevlastnil krčmu či obchod.

Rodičia otcovi zomreli, keď bol ešte chlapec. Vzdelanie mu pomohol získať starší brat, ale predovšetkým vďaka vlastnej usilovnosti dokončil stredoškolské štúdium na piaristickom gymnáziu, preslávenej škole pod správou katolíckej cirkvi, i právo na univerzite. Stal sa advokátom. Určite mi v tomto smere bol otec príkladom, lebo aj ja som sa vypracoval vlastným úsilím. Podobne ako mnohí

obyvatelia Horného Uhorska, otec plynule hovoril tromi jazykmi: maďarsky, nemecky a slovensky. Musel byť naozaj nadaný a usilovný, pretože už ako mladý muž urobil skvelú kariéru. Znalosť nemčiny a široké záujmy ho predurčili, aby sa zameral na poskytovanie právnych služieb nemeckým firmám pôsobiacim v Maďarsku. Postupne ho čoraz častejšie poverovali vedením firemných záležitostí a neskôr sa stal právnym poradcom nemeckého vyslanectva v Budapešti. Vzhľadom na fakt, že nebol zamestnancom nemeckého štátu, to bol skutočne čestný titul: znamenalo to, že vyslanectvo ho odporúčalo nemeckých firmám, keď v Maďarsku uzatvárali kontrakty alebo sa dostali do občianskych súdnych sporov. Otec sa nikdy nezaoberal kauzami iného druhu – ani rozvodovým, ani trestným či podnikovým právom pre potreby maďarských klientov. Špecializoval sa na obchodné záležitosti nemeckých spoločností v Maďarsku.

Rodinný byt aj otcova kancelária boli na Akademickej ulici v Budapešti. Bola to prestížna adresa, ulica, kde na jednom konci stálo sídlo Maďarskej akadémie vied a na druhej parlament. Dnes v budove sídli Úrad predsedníctva vlády. Bol som tam iba nedávno. Mal som zvláštny pocit, keď som vkročil do miestnosti, kde kedysi bola otcova pracovňa, a našiel tam priateľa ekonóma. Otcova kancelária bola plná maďarských a nemeckých právnych kníh. Otec ani matka nijaké iné knihy nekupovali. Prvé zväzky beletrie priniesla staršia sestra a neskôr som túto literatúru nosil aj ja. Takže nemôžem tvrdiť, ako mnohé deti z rodín inteligencie, že som sa naučil milovať a vážiť si literatúru v rodičovskom dome.

Z matkinho a sestrinho rozprávania som sa dozvedel, že otec v mladosti veľa čítal a často navštevoval operu, miloval najmä Wagnera. Počas môjho dospievania po tejto otcovej záľube už nezostala ani stopa. Všetku pozornosť sústreďoval na výkon povolania.

Vráťme sa k nemeckému vyslanectvu. Dávno po otcovej smrti matka raz spomenula, že vo funkcii právneho poradcu vyslanectva vystriedal Dr. Miklósa Káldora. Meno mi znelo povedome. Zistil som, že synom tohto maďarského advokáta je lord Nicholas Kaldor, významný ekonóm a poradca britského ministra financií. Keď som sa pri istej príležitosti s Kaldorom zhováral v jeho dome v Cambridgei, prišla reč aj na našich otcov. Hoci Kaldor bol v tom čase už v pokročilom veku, táto téma znova v ňom vyvolala starú nevraživosť a žiarlivosť jeho rodiny. Pred päťdesiatimi rokmi museli členovia rodiny Káldorovcov veľakrát hromžiť na osud a nadávať na mladého Kornhausera, že zaujal miesto Káldora staršieho.*

* Pozorný čitateľ si určite všimol rozdielne písanie priezviska Káldor/Kaldor. Ani jeden variant nie je tlačová chyba. Autor dôsledne odlišuje pôvodné maďarské písanie s dĺžňom a neskorší anglický variant bez dĺžňa. Pozn. prekl.

Keď boli starší brat Bandi a sestra Lilly malí, tešili sa veľkej otcovej pozornosti. Lilly tieto reminiscencie vždy dojímali, často spomínala na prechádzky s otcom, na spoločné hry a debaty. Po tom, ako sa narodili ďalšie dve deti, starší brat Tomi a ja, otec už nemal dosť energie a trpezlivosti, aby s deťmi trávil čas. Preto nemám nijakú spomienku na dôverné chvíle strávené s ním, alebo na zmysluplný rozhovor osamote s otcom. V týchto pamätiach sa ešte niekoľkokrát vrátim k faktu, že som nemal nijakých skutočných učiteľov, čo som si po prvý raz uvedomil až v tejto súvislosti. Ako všetci chlapci a mladí muži som otca vždy pokladal a dodnes pokladám v mnohých smeroch za vzor. V intelektuálnom zmysle však nebol mojím učiteľom ani vychovávateľom. Hoci bol skvelý a erudovaný človek, nikdy sa so mnou ani slovom nepodelil o svoje názory, poznatky či skúsenosti.

Keď som sa 21. januára 1928 narodil, otec mal 47 rokov. Tento veľký vekový rozdiel bezpochyby spôsobil, že otec venoval bratovi aj mne iba minimálnu pozornosť. No najdôležitejšou okolnosťou, čo sa skrývala za jeho správaním, bola zmena politickej situácie a následne aj jeho profesijného postavenia. Nemal som ešte ani päť rokov, keď k moci prišiel Hitler. Jeho vzostup nepriniesol nijaký náhly zvrat v sieti nemeckých vyslanectiev, zmeny neboli o nič väčšie ako v iných oblastiach. Uplynuli roky, kým nacistická moc prerástla do totality a prenikla do každej bunky systému. Neviem úplne presne, kedy otec stratil právo používať titul „právny poradca nemeckého vyslanectva". Spočiatku bol jediným dôsledkom fakt, že vyslanectvo ho prestalo odporúčať nemeckým firmám, no existujúce firmy nemuseli s ním okamžite prerušiť kontakty. Postupne ho však klienti opúšťali, hoci v Maďarsku existovali nemeckí podnikatelia, ktorí zostali voči otcovi lojálni až do jeho smrti.

Tak ako sa stenčil počet klientov, stenčil sa aj náš príjem. Otec s nami nikdy nehovoril o finančných záležitostiach, neskôr som sa však mohol presvedčiť, že žijeme skôr z nasporených prostriedkov, ako z bežných zárobkov. My, mladšie deti, sme nemali ani tušenie o finančných ťažkostiach. Žili sme ako dobre situovaní ľudia v priestranných izbách v strede mesta a každé leto sme trávili v impozantnej vile vo štvrti Rózsadomb v Bude, kopcovitej časti Budapešti. Keď sme boli malí, mali sme nemecké guvernantky a o domácnosť sa staralo niekoľko slúžok a záhradník. Aby otec kompenzoval určité zníženie príjmu z právnickej praxe, nechal si vyplatiť časť svojej životnej poistky a predával rodinné šperky a umelecké diela.*

* Nie je to tak dávno, čo sa mi dostali do rúk otcove poznámky s podrobným zoznamom životných poistiek. Pokladal za veľmi dôležité, aby zabezpečil manželku. Lenže čo aký bol opatrný, všetky plány napokon stroskotali. Poistky, ktoré uzavrel pred prvou sve-

Pocit, že ho prinútili opustiť profesiu, spôsoboval otcovi veľké utrpenie. Stále bol plný intelektuálnej energie a profesionálnej odbornosti, navyše právnické povolanie bolo preňho mimoriadne dôležité. Neporovnateľne vážnejšie však boli problémy a obavy vyvolané ničivým historickým trendom, ktorý okrem iného spôsobil zmenu jeho profesionálneho postavenia a finančnej situácie. Hitlerova moc čoraz viac ukazovala svoju nemilosrdnú tvár. Stále častejšie prichádzali správy o prenasledovaní židov. Nemecko okupovalo Čechy a Moravu, zabralo Rakúsko (vo Viedni žil otcov brat), ba aj v Maďarsku prijali prvé protižidovské zákony, a vypukla vojna.

Otec sa prísne pridržiaval jednej zásady – nevstúpiť do nijakej strany či hnutia. Mal nepríjemné spomienky na Maďarskú republiku rád v roku 1919, na krátke obdobie komunistickej vlády. Teror, čo ju sprevádzal, pretrvával aj po jej páde. Napriek tomu otec ani zďaleka nepatril medzi ľudí, akých v tých časoch označovali ako kozervatívcov. Nikdy som od neho nepočul, že by akýmkoľvek spôsobom otvorene kritizoval ľavičiarov. Odoberal liberálny ranník a rovnako liberálne boli noviny, čo kupoval. Nakoľko môžem hodnotiť podľa jeho ojedinelých poznámok, myslením bol liberál (ako sa tento termín chápe v Európe). Hoci by sa bol veľmi rád držal čo najďalej od politiky, história mu začala zasahovať do rodinného života – spočiatku ako vzdialený rachot hromov, neskôr ako priame zásahy bleskom.

Otec nikdy nepopieral, že je žid, ale sa tým ani nechválil. V jeho spoločenských kruhoch sa pohyboval určitý počet židov, mal však aj nežidovských priateľov. Hoci veril v Boha, nebol pobožný a nechodil do synagógy, ani nedodržiaval rituály židovského náboženstva. A predsa, vždy keď prispieval na charitu, pomoc smerovala do chlapčenského sirotinca pod správou židovskej kon-

---

tovou vojnou, vyšli navnivoč v dôsledku obrovskej povojnovej inflácie. Poučený touto skúsenosťou na začiatku tridsiatych rokov uzavrel nové poistky na vysoké čiastky s nemeckou poisťovňou, najväčšou na svete; poistky sa valorizovali, aby držali krok s infláciou a boli viazané na „hodnotu zlatého dolára". V tom čase bol presvedčený, že je zaistený na sto percent. Ako mohol predpokladať, že maďarskú licenciu tejto berlínskej poisťovne v štyridsiatych rokoch znárodní komunistický režim, ktorý sa vysmeje princípu valorizácie, hodnotu jedného zlatého dolára stanoví na jeden forint a mojej matke bude vyplácať smiešne nízku ročnú rentu? Bolo šokujúce sledovať, ako história znehodnotila obozretnú a láskyplnú starostlivosť môjho otca.

Otec zanechal dedičom podrobné pokyny, ako majú narábať s poistkami. Toto pedantstvo pozorujem aj u seba: rovnako vtĺkam do hlavy pokyny kolegom či rodinným príslušníkom. Jedni ich prijímajú vďačne, iní s úsmevom, kým ostatní sa zlostia a odmietajú ich. Kde sa vzala táto podobnosť s otcom? Vari som ako dieťa pozoroval takéto prejavy (na nič také si nespomínam), a preto ich napodobňujem? Alebo je možné, že podobné správanie je súčasťou môjho genetického dedičstva?

gregácie. Asi si pamätal, že sám bol sirota. Ani v najmenšom nemal v úmysle demonštrovať svoju asimiláciu tým, že by konvertoval na kresťanskú vieru.

Na jedno bol otec veľmi hrdý – na svoj úspech počas prvej svetovej vojny. Prepožičali mu hodnosť kapitána a dostal vysoké vyznamenania. Hrdo o sebe vyhlasoval, že je Maďar. Keď sa brat Bandi vrátil z vojenčiny, prepustili ho v hodnosti kaprála, otec nechal ušiť nové uniformy pre oboch – otca i syna. Nechali sa vyfotografovať, ako v kapitánskej a kaprálskej uniforme sebaisto hľadia do budúcnosti. O rok či dva maďarská polícia naložila otca do nákladného vozňa smerujúceho do Osvienčimu, kým syn v civilnom odeve znášal utrpenie nútených prác pod maďarským vojenským velením na Donskom oblúku na ruskom fronte, kde napokon zomrel na následky choroby.

Rodina

Otec bol voči nám veľkorysý, dokonca aj keď jeho príjem klesal. Ako dospievajúci chlapec som si vášnivo obľúbil fotografovanie, otec mi okamžite kúpil najlepší fotoaparát, aký sa vtedy dal zohnať. Keď som potreboval vybavenie na vyvolávanie a zväčšovanie fotografií, opäť mi ho ihneď zadovážil. Keď sa u mňa prejavila láska ku knihám, opakovane mi pomáhal nemalými sumami peňazí. Napriek tomu stredobodom a prameňom láskavosti nebol pre mňa otec, ale matka – Munyó, ako sme ju všetci volali. (Zaslobodna sa volala Aranka Schatzová.)

Keď sme boli malé deti, dozerali na nás prívetivé vychovávateľky. Na všetky spomínam s láskou a do poslednej z nich, štíhlej, krásnej Liesl, som bol určite bláznivo zaľúbený. Hoci každodennú starostlivosť o nás rodičia ponechávali na *Fräulein*, matka si našla nespočetné množstvo príležitostí, ako nám prejaviť nehu. Nielenže bola mimoriadne vzdelaná a kultivovaná, ale aj mimoriadne bystrá. Jej ušľachtilá krása sa snúbila s prirodzenou vnútornou eleganciou. Tušim Freud napísal, že sebaistota a ctižiadosť v dospelosti vo veľkej miere závisí od toho, koľko lásky sa dieťaťu ušlo od jeho matky v ranom štádiu života. Mne sa jej ušlo obrovské množstvo. Medzi historky, čo Munyó s obľubou rozprávala, patrí príbeh, že som bol z jej štyroch detí jediné, s ktorým si toľko vytrpela počas gravidity. Trápili ju bolesti a stále dávila, no lekár ju chlácholil: „Uvidíte, moja dobrá pani; toto dieťa vám prinesie najviac radosti." Opakovala mi to veľakrát, dokonca už keď som bol celkom malý. Nepopierala, že som jej najobľúbenejšie dieťa. Radovala sa z každého môjho úspechu, čo ako malého, chválila ma a povzbudzovala. Nespomínam si, že by ma niekedy vyhrešila.

Nikdy mi nekontrolovala domáce úlohy. Keď som sa na základnej škole sťažoval na neúspechy alebo ťažkosti s učením, vždy ma iba povzbudila, nikdy mi neradila, iba hovorievala: „Pochopíš to," alebo „O teba sa neobávam, ty to zvládneš." Neviem si predstaviť silnejší stimul ako matkino povzbudenie a bezpodmienečnú materinskú vieru.

Telesný trest bol v našej rodine celkom neznámy pojem. Raz môj o tri roky starší brat Tomi, v tom čase dospievajúci chlapec, začal zápasiť s mladou slúžkou, čo pracovala v našom dome. Jeho správanie sa dalo hodnotiť ako to, čomu sa dnes hovorí sexuálny harasment, teda prekročilo hranice, aké moji rodičia pokladali za prijateľné. V ten večer otec prišiel do našej izby a kopol – nie Tomiho, ale do bočnej steny postele. Tento kopanec a niekoľko slov výčitky stačili, aby dal najavo svoje rozhorčenie. Bol to najtvrdší „trest", akého som bol svedkom za celé svoje detstvo. Až do roku 1944, keď som sa stretol zoči-voči s ľudskou krutosťou a týraním ľudí, som na vlastné oči nevidel, že by niekto niekomu zámerne spôsobil fyzickú bolesť, nepočul som výkriky plné hnevu, ani som nezažil, že by niekto niekoho slovne urážal. Vďaka tomu sa vo mne hlboko zakorenil absolútny odpor voči zvýšenému hlasu alebo hulákaniu, nehovoriac už o fyzickom ponižovaní, bitke či mučení.

Život najstaršieho brata Bandiho, narodeného v roku 1914, sa začal pokojne a nádejne. Keď sa blížil koniec jeho štúdia na univerzite, jeden priateľ sa chystal emigrovať do Anglicka. Bandi chcel odísť s ním, ale otec mu to nedovolil. Neviem presne, aké argumenty použil, ale neskôr som sa od sestry dopočul, že otec povedal: „Sme Maďari a naše miesto je tu." Podľa všetkého zastával názor, že najstarší syn by mal zostať s rodinou. Keďže brat nepatril medzi rebelov, podvolil sa otcovmu želaniu. Ako som už spomenul, jeho krátky život sa zavŕšil na ruskom fronte. Vzhľadom na veľký vekový rozdiel medzi nami som s ním komunikoval iba málo, ale napriek tomu rád naňho spomínam pre jeho dobrotu a láskavý humor. Keď si uvedomím, aký mladý zomrel, vždy sa mi zovrie srdce.

Najsilnejšie citové aj intelektuálne puto ma viazalo so sestrou Lilly. (Narodila sa roku 1919, bola teda o deväť rokov staršia.) Spolu sme čítali poéziu. Priblížila mi poviedky Frigyesa Karinthyho, jedného z najobľúbenejších maďarských autorov dvadsiateho storočia, známeho hlavne pre jeho satirické diela. Ako prvá mi zahrala na klavíri Debussyho a Schumanna. Mne, plachému dospievajúcemu chlapcovi s hŕbou zábran, muselo dodávať sebavedomie, že mám krásnu a bystrú staršiu sestru, ktorá ma berie vážne, zhovára sa so mnou o veciach pre mňa životne dôležitých a všade ma berie so sebou. Až do posledných chvíľ jej života medzi nami pretrvávalo dôverné priateľstvo, čo nespočívalo iba na citoch, ale aj na spoločných intelektuálnych hodnotách. Dokonca aj keď bola

Lilly vo vyššom veku a trpela pripútaná na lôžko, mohol som s ňou viesť živé politické diskusie alebo sa zhovárať o spoločných literárnych zážitkoch.

Celkom odlišný vzťah som mal s ďalším bratom Tomim, ktorý sa narodil roku 1925. Dlhý čas sme chodili do tej istej školy a mali spoločnú vychovávateľku. Často sme sa spolu hrávali, a ako to už medzi bratmi býva, zvádzali sme malé bitky a hádky, viac či menej priateľské. Keď sa Tomi začal zaujímať o dievčatá, naše cesty sa rozišli. Nikdy sme nikam spolu nechodili, nikdy sme nemali spoločných priateľov a nikdy sme sa nepustili do vážneho rozhovoru. Náš vzťah sa trochu zmenil, až keď sme vyrástli. Pri stretnutí sme si jeden druhého doberali a nezáväzne sme konverzovali. Pokladám to za dôkaz, že spoločné dedičstvo, zabudované do našich mozgových buniek, a takmer totožné rodinné a školské prostredie nepostačujú, aby sa z dvoch bratov stali blízki priatelia. Naše individuálne črty, ako aj všetko, čím sme sa *líšili*, veľmi silne ovplyvnilo nielen naše vzťahy, ale aj vývoj našich takých odlišných pováh, no a napokon aj naše životné osudy.*

Obaja rodičia aj všetky štyri deti rodiny Kornhauserovcov sa navzájom mali radi, hoci sme nepodnikali spoločné akcie, ba dokonca sme sa ani nestretali každý deň. Otec a matka si boli mimoriadne blízki, ale každé dieťa žilo vlastným životom, odlišným od života rodičov i ostatných súrodencov.

Po tom, ako sa otcova kancelária stala súčasťou nášho bytu, matka si občas obliekla elegantné večerné šaty a pridala sa ku klientom v čakárni. Bol to jej spôsob, ako dať najavo, že je načase skončiť pracovný deň, keď sa natiahol dlho do noci. Vtedy otec nemal na výber, prestal pracovať a išiel s matkou do spoločnosti. Takmer každý večer ochádzali z domu a trávili ho v reštaurácii bez nás. Rodinné obedy či večere boli takmer neznámym pojmom. Každý sa mohol najesť samostatne, keď pocítil hlad, prípadne keď mal čas. Veľmi zriedkavo rodina stolovala spolu. Stávalo sa to iba v lete, v záhrade nášho letného sídla.

Vráťme sa však ku mne. Nik z mojich najbližších – ani rodičia, ani bratia či sestra, nikdy nezasahovali do mojich záležitostí: ako si rozvrhnem čas, čo a ako dlho študujem, s kým trávim voľný čas, čo čítam, prípadne aké hry

---

* Starší brat Tomi (Tamás Kornai) absolvoval štúdium na Akadémii výtvarných umení a mal v úmysle stať sa grafikom. No krátko na to, ako sa vrátil z tábora nútených prác, zmenil životnú dráhu a po zvyšok života pracoval v reklame. Patril medzi vedúcich pracovníkov jediného štátneho reklamného podniku, neskôr prešiel do Štátnej sporiteľne (Országos Takarékpénztár alebo OTP). Bol pyšný na to, že jeho nápad sa ujal ako prvá reklama na maďarskú lotériu a slogany tejto reklamnej kampane sa rýchlo ujali v širokej verejnosti. Tomi zomrel roku 1996.

sa chystám hrať. Z času na čas sme sa schádzali pri rôznych príležitostiach, osobitne v lete, alebo sme 20. augusta spoločne sledovali ohňostroj na oslavu sviatku kráľa Štefana, zakladateľa uhorskej štátnosti. Podobné spoločné vychádzky však boli výnimkou.

V trinástich či štrnástich rokoch som sa rozhodol, že budem pravidelne chodiť na koncerty. Neskôr mi napadlo, že by som sa mal učiť hrať na klavíri, a otec mi pomohol nájsť učiteľa – a nie hocikoho, ale Frigyesa Sándora, v tom čase dirigenta bez angažmánu, ktorý sa neskôr stal významným učiteľom hudby a zakladateľom orchestra. Frigyes Sándor ma učil, až kým naše hodiny neprerušila nemecká okupácia Maďarska v roku 1944. Asi v polovici stredoškolského štúdia som sa zasa rozhodol, že sa budem súkromne učiť angličtinu. Rodičia mi platili všetky záľuby, hoci som ich nepestoval na ich odporúčanie ani na ich radu. Boli to moje vlastné nápady, každý raz som sa rozhodol sám.

Nie je ľahké posúdiť a zhodnotiť dopad takejto výchovy. Keď som mal úplnú voľnosť v rozhodovaní, na jednej strane sa ma zmocňoval pocit osamelosti a opustenosti. Na druhej strane som raz a navždy nadobudol pocit, že si svoj život musím budovať *nezávisle*, ako mi káže vlastný rozum. Platilo to v drobnostiach i vo významných záležitostiach. Nik a nič ma neviedlo k egocentrizmu, pretože každý člen našej rodiny sa usiloval byť voči ostatným taktný, nevyrušovať a neobťažovať ich. Jeden druhému sme pomáhali, keď sme mohli a bolo treba, ale nikdy sme nevytvorili nijakú podobu rodinného „spoločenstva". Dnes sám seba pokladám za individualistu, vedomého si svojej jedinečnosti, a som presvedčený, že úcta k nezávislosti každého jedinca patrí medzi najdôležitejšie morálne zásady. Súčasne som presvedčený, že nesiem primárnu zodpovednosť za vlastný život, za svoje úspechy i nezdary. Cítim povinnosť pomáhať iným, ale nie som „spoločenský" človek. Naopak, bránim sa každému pokusu zahnať ma do kolektívneho košiara. Dnes môžem zodpovedne vyhlásiť, po všetkých tých zákrutách a okľukách, že presvedčenie, ku ktorému mi dopomohlo štúdium filozofických prác a celoživotné pozorovanie, už bolo vo mne hlboko zakorenené vďaka zážitkom z detstva a mladosti a životnému štýlu našej rodiny.

Ríšska nemecká škola

Do prvej triedy som začal chodiť do Ríšskej nemeckej školy (*Reichsdeutsch Schule*) v Budapešti. Vďaka tomu, že obaja rodičia dokonale ovládali nemčinu a vďaka nemeckým *Fräulein*, ktoré sa postupne striedali a na nás dozerali, vy-

rástol zo mňa bilingvista. Vôbec mi neprekážalo, že v škole sa všetky predmety – s výnimkou maďarského jazyka, literatúry a histórie – učia po nemecky. Do školy ma prijali skôr ako bolo zvykom, už roku 1933, takže môj nástup do nemeckej školy sa časovo prekrýval s príchodom nacistov k moci.

Občas sa ma ľudia pýtajú, ako ma tam moji židovskí rodičia vôbec mohli poslať. V tom čase už bolo zrejmé, že otec pociťuje silné sympatie k Nemcom. Vo výraznej miere vyrastal na nemeckej kultúre a popri maďarskom študoval aj nemecké právo. Jeho klientmi boli Nemci a nemčina bola jazyk, v ktorom vykonával väčšinu svojej praxe.

Otec musel vedieť, že Hitler a jeho stúpenci sú zúriví antisemiti, ale ako mnohí v Nemecku a na celom svete sa zrejme domnieval, že nový režim dlho nevydrží. Ako by sa s tým mohol zmieriť duch Nemcov, najcivilizovanejšieho národa? Nikdy si nepomyslel, že by cesta nenávisti, na ktorú sa Nemecko vydalo, mohla viesť až k plynovým komorám.

Rodičia ma poslali do Ríšskej nemeckej školy, aby som sa zdokonalil v jazyku a mal úžitok z výnimočnosti štúdia na nej. Uprednostňovali ju nielen nemeckí diplomati a podnikatelia, ale aj cudzinci žijúci v Maďarsku. Mojimi spolužiakmi neboli iba Maďari, ale aj Američania, Nemci, Rakúšania a Turci. Zo školy vyšli slávni ľudia: Miklós Gimes, novinár, politik a mučeník z roku 1956; Iván Darvas, slávny herec; Éva Székelyová, olympijská víťazka v plávaní; Ferenc Karinthy, autor románov a krátkych poviedok, a Előd Halász, mimoriadne uznávaný maďarský vedec, odborník na nemeckú lingvistiku.

Mali sme trpezlivých, skúsených a erudovaných učiteľov. Za celých osem rokov strávených v škole som nepočul ani jedinú antisemitskú narážku. Nespomínam si ani na jediné slovo velebiace Hitlera a jeho vládu. Keď z Berlína prišiel príkaz, aby židovskí študenti opustili školu, učiteľ židovského náboženstva rodičov taktne informoval, že na jeseň 1941 budú musieť deti zapísať niekam inam. Dokonca žiakom posledného, dvanásteho ročníka dovolili, aby štúdium dokončili ako súkromní študenti a mohli zložiť maturitné skúšky. Zdá sa pravdepodobné, že liberálni učitelia v Nemecku sa pokúšali uniknúť neznesiteľnému životu vo vlasti a hľadali prácu v cudzine, napríklad v maďarskej škole. Naša škola bola pokojným a žičlivým ostrovom nielen v mori nacizmu, ale aj v celom maďarskom školskom systéme, kde myšlienky hitlerizmu zjavne získavali pevnú pôdu pod nohami.

Na svojich učiteľov z nemeckej školy si spomínam s vďakou a úctou. Vštepili mi presvedčenie, že študovať treba dôkladne a uvažovať jasne, no a navyše mi sprístupnili obrovské množstvo poznatkov. Ešte aj dnes ťažím z ich darov. Napriek tomu som medzi svojimi učiteľmi nenašiel ani jednu skutočne veľkú postavu. Neučil ma nijaký učiteľ s charizmou, ktorého osobnosť

a spôsob vyučovania by sa pre mňa stali skutočným intelektuálnym a morálnym vzorom.

Veľkým prínosom štúdia na Ríšskej nemeckej škole bolo priateľstvo na celý život. Jedným z mojich spolužiakov už od prvej triedy bol Péter Kende, ktorý sa neskôr stal novinárom, vedcom a politológom, ako aj vedúcou intelektuálnou osobnosťou spoločenstva maďarských emigrantov po roku 1956. Prežili sme osem rokov v škole, neskôr sme pracovali v mládežníckom hnutí i v žurnalistike. Spoločne sme sa zúčastnili rozmanitých zápasov. Hoci Péter emigroval do Paríža, čím sa medzi nami na viac ako tridsať rokov roztvorila veľká zemepisná vzdialenosť, naše priateľstvo sa zachovalo a upevňuje sa až dodnes. Iba málokto sa môže pochváliť ako ja, že už sedemdesiat rokov má rovnakého najlepšieho priateľa.

Hľadanie intelektuálnej cesty

Z nemeckej školy – vo veľkej miere kozmopolitnej, navštevovali ju deti rôznych národností, i zmiešanej, čo v tých časoch bolo ešte stále výnimkou – som sa dostal do nového, konzervatívneho prostredia Werbőczyho chlapčenského gymnázia v Bude. Väčšina mojich spolužiakov pochádzala zo zámožných rodín strednej vrstvy.

V tom čase už zúrila vojna. Učitelia v nemeckej škole nám bránili, aby sme hovorili o politike a o vojne. Tu som mal riaditeľa, ktorý otvorene vychvaľoval nemecký spôsob vedenia vojny a ešte aj v rokoch 1942 – 1943 predpovedal nemecké víťazstvo v bitke pri Stalingrade. Učil nás tri hlavné predmety: latinčinu, maďarskú literatúru a dejepis. Pred niekoľkými spolužiakmi vyhlasoval, že žiadny žid od neho najvyššiu známku zo všetkých troch hlavných predmetov nedostane – a slovo dodržal. V našej triede sme boli dvaja židia, čo sme mali najvyššie známky zo všetkých predmetov, ale pán Hegedűs sa rozhodol, že nám dá najvyššie hodnotenie iba z dvoch a z tretieho nám známku zníži. Bola to pre mňa prvá skúsenosť s neskrývanou diskrimináciou.

Druhý podobný zážitok už nesúvisel s individuálnym predsudkom jedného učiteľa, ale s vládnou vyhláškou, ktorá sa vzťahovala na všetkých. Medzi vonkajšie príznaky účasti Maďarska vo vojne patrila skutočnosť, že všetci žiaci stredných škôl absolvovali predbežný výcvik ako príslušníci hnutia s názvom Levente. Kým som ešte chodil do nemeckej školy, v Levente sme mali výcvik spoločný. Môj príchod do maďarskej školy sa časovo prekrýval s výnosom, podľa ktorého sa vojenský výcvik delil na skupiny – pre nežidovských a ži-

dovských žiakov. Nemôžem povedať, že s nami zaobchádzali osobitne kruto. Pokladal som však za ponižujúcu samotnú existenciu „židovskej Levente", ako aj vylúčenie a segregáciu, ktorú reprezentovalo.

Keď som nastúpil do novej školy, väčšina spolužiakov už do triedy chodila štyri roky. Chlapci ma prijali priateľsky. S niektorými som neskôr chodil na koncerty a zábavy, s inými som diskutoval o knihách. Napriek tomu som sa s nikým ktovieako nepriatelil, skôr som ďalej udržiaval priateľstvá s chlapcami z nemeckej školy. To, čo som hovoril o atmosfére v *Reichsdeutsch Schule*, v ešte väčšej miere platilo o maďarskej škole: medzi učiteľmi som nestretol nijakú veľkú osobnosť. Pamätám si zopár vtipov, čo učitelia rozprávali, a niektoré ich maniere, ale ani jeden z nich sa pre mňa nestal trvalou intelektuálnou inšpiráciou.

S výnimkou faktických informácií nič z toho, čo som sa v škole dozvedel o dejinách, filozofii a ľudskej povahe, na mňa nezapôsobilo. Vzdelával som sa sám a sám som rozvíjal vlastné záujmy a myšlienky. Dychtil som po intelektuálnych vplyvoch, a tak som v rýchlom slede hltal knihu za knihou. Stále som knihy dokupoval, až som si vybudoval kvalitnú knižnicu.*

Zapísal som sa do najbližšej verejnej knižnice a priniesol si domov knihy na čítanie. Zistil som, že sú celkom iné ako to, čo som chcel čítať. Veľmi mi pri výbere pomohli knihy Antala Szerba o dejinách maďarskej a svetovej literatúry. Kým náš riaditeľ o nich hovoril ako o „braku" a viac či menej nám zakázal čítať ich (Szerb bol žid), pre mňa bolo poučenie z nich neoceniteľné. Szerbove práce som doplnil literárnymi dejinami Európy od Mihálya Babitsa. Snažil som sa čítať všetky knihy, čo sa v týchto sprievodcoch označovali za významné. Teraz sa mi vidí úplne neuveriteľné, že som si dokázal nájsť toľko času. Spravidla som vstával na úsvite a za hodinu či dve som sa dokázal pripraviť na ďalší deň. Po vyučovaní som celé popoludnie a večer strávil buď stretnutiami a debatami s priateľmi, alebo čítaním. Jeden týždeň som si pozrel film Vojna a mier, na druhý Bratia Karamazovovci. Čítal som Balzaca a Flauberta, klasických maďarských spisovateľov Kálmána Mikszátha a Zsigmonda Móricza, báječnú poéziu Jánosa Aranya a Attilu Józsefa, skvelé básnické preklady z rôznych cudzích jazykov od Árpáda Tótha a Dezsőa Kosztolányiho – trvalo by dlho, keby som mal vymenovať všetky tituly, čo mi priniesli pôžitok.

---

* V čase prenasledovania ju namiesto mňa starostlivo opatrovali rodinní priatelia. Len čo sme vyšli z pivníc a krytov, okamžite som knihy presťahoval domov. Prestáli obliehanie Budapešti, ktoré trvalo od Vianoc 1944 až do polovice februára 1945, odolali náletom a rabovaniu. Lenže... Všetky s výnimkou jedinej sa stratili o niekoľko týždňov neskôr, keď nám na začiatku roku 1945 z ničoho nič sovietski vojaci nariadili, aby sme opustil byt. Prežila jediná, môj obľúbený *Tonio Kröger* od Thomasa Manna.

Sledoval som tiež články na intelektulálne témy a o umení, uverejňované v nedeľných prílohách denníkov – opäť to bol spôsob, ako hľadať niečo, čo by som si mal prečítať. Určite to muselo byť povedomie intelektuálnej módy tých čias, čo ma napokon priviedlo k dielam Ortegu y Gasset, Huizingu a Oswalda Spenglera. Na veľké potešenie som narazil aj na práce, vďaka ktorým som získal prehľad o konkrétnych oblastiach intelektuálneho života a myslenia, napríklad na dejiny filozofie od Willa Duranta. Nebol som schopný pochopiť viac ako polovicu skutočného obsahu kníh, čo som prečítal od štrnástich do šestnástich rokov. Nemal som nikoho, kto by mi sprostredkoval jasný pohľad na svet – v tomto mi nepomohli ani rodičia, ani bratia a sestra, ani učitelia náboženstva. Bol som otvorený všetkým novým myšlienkam. Jeden deň ma ovplyvnil Dostojevskij a mal som pocit, že sa musím stať kresťanom. A hádam už na druhý deň som listoval Anatola Francea a bol som očarený jeho ironickým pohľadom na svet, pohľadom, ktorý zosilnel, keď som sa tešil z Voltairovho *Candida*.

V tom čase som ešte nemal predstavu, čo chcem robiť, až vyrastiem. Bratranec Pál Győrfi sa už v škôlke rozhodol, že chce byť záchranárom a nikým iným. Ja som nemal podobnú predstavu o svojom budúcom povolaní. Možno už vtedy sa vo mne formovali povahové črty, ktoré sa neskôr mali naplniť vo vedeckej práci. Rád som mal veci na poriadku. Mal som silnú potrebu dotiahnuť do konca všetko, do čoho som sa pustil. Keď som začal fotografovať, všetku energiu som sústredil na túto činnosť. Keď som zbieral knihy, chcel som mať v knižnici každú, ktorú som pokladal za majstrovské dielo. Keď som začal zbierať známky, môj album musel obsahovať všetko, čo sa len dalo zohnať. Už ako chlapca ma rozčuľoval zmätok a neporiadok, liezli mi na nervy nedokončené veci.

Tieto povahové črty a charakteristické skutky však nemali nič spoločné s mojimi intelektuálnymi záujmami. Keď si teraz, s odstupom času, premietnem svoj intelektuálny vývoj ako 14 – 16-ročného chlapca, vybaví sa mi portrét intelektuála ponoreného do kníh, ktorý by mohol písať literárne kritiky alebo sa zaoberať otázkami estetiky. Neexistoval nijaký náznak vlastností a záujmov človeka, ktorý by sa chcel zamerať na akútne problémy spoločnosti a o dvanásť či pätnásť rokov sa mal stať ekonómom-výskumníkom.

Ešte stále si myslím, že čím viac poznatkov a vedomostí som získaval, tým lepšie som chápal, ako je svet usporiadaný. Ak mám použiť termín zo sveta počítačov, nové poznatky každý deň prepisovali predchádzajúce. S otvoreným srdcom a mysľou som čakal na skutočný, silný intelektuálny impulz. Až prišiel rok 1945 – nezabiehajme však tak ďaleko dopredu. Zatiaľ sme sa dostali iba k posledným rokom mojich stredoškolských štúdií, keď nás ešte len čakal duševný otras roku 1944.

1944 – otcova smrť

Deväťnásty marec 1944 sa začínal rovnako ako každá iná nedeľa. Chystal som sa s priateľmi na ranný koncert. Napokon ho zrušili, lebo nemecká armáda začala obsadzovať Maďarsko.

O týždeň či dva otec dostal predvolanie, aké posielali židom určeným na nútené práce. O štyridsaťosem hodín sa mal dostaviť na presne určené miesto s vybavením na táborenie – od prikrývky až po ešus a so suchou stravou na dva dni. Keďže vtedy mal už šesťdesiattri rokov, nemohli ho povolať na normálne pracovné nasadenie, platila preň hranica šesťdesiat rokov.

Rodičov sa zmocnila neblahá predtucha. Z telefonických rozhovorov vedeli, že rovnako ako môjho otca povolali aj iných známych židovských intelektuálov, podnikateľov a obchodníkov. Nás, deti, rodičia nezaťahovali do rozhovorov plných obáv, ale z toho, čo rozprávala matka, som si postupne zrekonštruoval priebeh akcie, o ktorej uvažovali.

Matka prišla s návrhom, aby obidvaja spáchali samovraždu. Tento nápad zavrhli. Predsa v takých nebezpečných časoch nemôžu opustiť zvyšných členov rodiny. Matka otcovi navrhla, aby sa schoval v nejakom úkryte. Priatelia, medziiným aj Nemci, boli ochotní obetovať sa: zabezpečili by mu skrýšu. Otec tento návrh zavrhol z dvoch dôvodov. Po prvé sa obával príliš veľkého rizika: v prípade odhalenia by nasledovali krvavé represálie proti našej rodine i tým, čo by ho skrývali. Druhým dôvodom bol fakt, že predvolanie bolo príkazom štátnej moci, a ten treba rešpektovať. Táto odpoveď ma privádza k skrytým fundamentálnym zásadám otcovho pohľadu na svet. Bol právnik: nielen advokát, ale človek vyznávajúci dôslednú a vášnivú úctu k zákonom a právu. Určite sa stretol alebo aspoň čítal o prípadoch, keď sa morálka dostala do konfliktu so zákonom. Som presvedčený, že z času na čas musel uvažovať nad tým, čo je to za zákon, keď ho stanovuje tyran, čo je to za zákon, schválený bábkovým parlamentom, ak pošliapava základné ľudské práva. A keď sa sám ocitol zoči-voči tejto dileme vo vzťahu k vlastnému životu, tento mravný muž, pedantne čestný a poctivý, sa riadi najjednoduchším princípom. Nariadenie štátu zostalo preňho nariadením štátu, príkaz príkazom, ktorý treba poslúchnuť.

Tak sa stalo, že už počas prvých týždňov nemeckej okupácie maďarské úrady zhromaždili sto či dvesto prominentných členov židovskej elity v Budapešti ako rukojemníkov. Spočiatku ich umiestnili do rabínskeho seminára na Ulici Szilárda Rökka, kde žili pod kontrolou maďarskej polície v pomerne prijateľných podmienkach.[1] O niekoľko týždňov dostali rodiny povolenie na návštevu. Matka, sestra a ja sme šli otca navštíviť, pretože ďalší dvaja bratia už boli v tom čase nasadení na nútené práce: starší Bandi na ruskom fronte,

Tomi v juhoslovanskom Bore. Stretli sme sa vo dvore seminára. Otec mal pokojný výraz tváre, aj poznámky formuloval pokojne a, ak ma pamäť neklame, vyzeral takmer optimisticky. Nepovedal nič emotívne. Matke dal niekoľko praktických rád, lebo pred jeho odchodom sa zaujímala iba o to, ako čo najlepšie pohostiť priateľov a príbuzných, no a, samozrejme, o všetko, čo súviselo s deťmi, kým o finančné záležitosti a administratívnu stránku domácnosti sa staral otec. Teraz všetky starosti odrazu doľahli na matkine plecia, a tak sa otec snažil pomôcť jej radami a informáciami. Neskôr ju v liste inštruoval, čo treba urobiť s bytom a kam má schovať spisy z jeho právnickej praxe.* Na stretnutí ani v jeho liste nezaznel čo i len náznak rozlúčky, okrem milých slov a pozdravov zaužívaných v rodinnej komunikácii.

Nikdy viac sme už od otca nedostali ani len riadok a ani sme ho už viac nevideli.

Kým internovaných ešte držali v budove seminára, priatelia a známi vyvíjali úsilie, aby dosiahli otcovo prepustenie. Jeho lojálni nemeckí klienti zostavili malú delegáciu a vyslali ju za vyslancom Edmundom Veesenmayerom, *gauleiterom* s desivou povesťou, ktorého poslali do Maďarska počas okupácie. Delegácia požiadala nemeckého predstaviteľa, aby maďarským orgánom tlmočil žiadosť o prepustenie nášho otca. Odvolávali sa na dobrú povesť, ktorú si advokát Dr. Pál Kornhauser získal spôsobom, akým za posledných niekoľko desaťročí zastupoval záujmy nemeckých podnikateľov a obchodníkov v Maďarsku. Jeden z členov skupiny neskôr matke rozprával, čo nasledovalo: Veesenmayer sa rozzúril a vyhrážal sa, že nechá žiadateľov internovať spolu s Kornhauserom, ak okamžite neopustia jeho kanceláriu.

O tom, čo sa s otcom stalo potom, máme iba neurčité správy. Zrejme celú skupinu presunuli do tábora v Horthy-liget (dnešný Szigetsentmiklós), kde boli síce prísnejšie podmienky, ale internovaní ešte zostali nejaký čas nažive.[2] Všetko sa náhle skončilo, keď ich naložili na vlak a deportovali z provinicie do tábora smrti v Osvienčime.

Smrť šiestich miliónov obetí holokaustu bola tragická a smrť každej obete znamenala koniec nenapodobiteľného, individuálneho života. Napriek tomu osud a smrť môjho otca boli špecifické. Na jednej strane ho zabila nadvláda teroru v Nemecku; svojou horlivou spoluprácou prispeli aj maďarské orgány. Otec zomrel napriek tomu, že už v ranej mladosti ho očarila nemecká kultúra, že si sám vytýčil za cieľ prostredníctvom právnickej praxe ochraňovať prosperitu nemeckého priemyslu a obchodu, a teda sám, z vlastnej vôle pra-

* Je možné, že som potrebu udržiavať kartotéky s dokumentmi a poznámkami vždy v pedantnom poriadku zdedil – alebo som jednoducho napodobňoval otcov príklad?

coval v prospech čestnosti a zákonnosti nemecko-maďarských vzťahov. Je len samozrejmé, že nikdy nepodporoval Hitlera, ani nekolaboroval s nacistickými orgánmi, lenže nezomrel preto, že bol nezúčastneným, pasívnym pozorovateľom, ale preto, že bol žid.

Ďalší špecifický aspekt otcovej tragédie som už spomínal: bol verným služobníkom *zákonnosti*, a teda nechcel odporovať autorite štátu. Kráčal ako bezbranná ovca na porážku, ako obeť neskrývaného a neľudského zneužitia spravodlivosti, práva a štátnej moci.

1944 – môj útek

Keby bol doma otec, určite by mi povedal, čo mám robiť. Neviem, čia vôľa by napokon zvíťazila – otcova, ktorý, ako som spomínal, zabránil bratovi Bandimu, aby v kritickej chvíli emigroval, alebo moja – pretože v menej dôležitých životných situáciách som si zvykol správať sa nezávisle.

Keďže otec už bol preč a matka nemohla a ani nechcela ovplyvňovať moje kroky, bol som ponechaný sám na seba a musel som sa rozhodnúť sám, hoci som bol iba šestnásťročný chlapec. V tomto prípade šlo o vážnejšie rozhodnutie, ako keď som uvažoval, aké knihy by som mal čítať alebo aký jazyk sa naučiť. Rozhodovanie v roku 1944 znamenalo rozhodovanie medzi životom a smrťou.

V tom čase už kolovali správy o deportáciách, ale nám ani nenapadlo, že deportovaných usmrcujú v plynových komorách. Domnievali sme sa, že ich umiestnia v podobných pracovných táboroch, v akých slúžili bratia Bandi a Tomi. Vedeli sme, že tam majú ťažký život, trpia hladom a zimou a niekedy aj neľudským zaobchádzaním, ale neopúšťala nás nádej, že vojnu prežijú.

Okrem toho sme sa dopočuli, že židia, čo pracujú vo vojenských továrňach, nebudú deportovaní (napokon sa tieto zvesti ukázali ako lživé). S dvoma priateľmi sme sa preto dohodli, že sa dobrovoľne prihlásime ako pomocníci do Nagybátonysko-Újlackých tehelní na konci Viedenskej ulice.* Zo stredoškolského študenta, ktorý nikdy manuálne nepracoval, bol nemotorný a slabý

* Hoci v tom čase to ešte nebolo vedomé, inštinktívne či pod tlakom okolností som začínal chápať, že keď sa v živote naskytnú alternatívy, človek sa musí rozhodovať. Takto som si vypestoval vyhranený postoj: nepoddávať sa pasívne osudu. Namiesto toho som sa vždy usiloval zobrať osud do vlastných rúk. Neskôr som takéto správanie cieľavedome povýšil na jednu z hlavných životných zásad. Je len prirodzené, že odhodlanie sa-

športovec, som sa odrazu stal robotníkom a vykonával som naozajstnú namáhavú a vyčerpávajúcu fyzickú prácu. Skúsení, zruční robotníci odoberali z nepretržite fungujúceho lisu surové tehly, o to ťažšie, že boli mokré, a kládli ich na vozíky, ktoré sa dopravovali po koľajniciach. My, nováčikovia, sme mali vozíky odtlačiť do prístreškov a tam tehly úhľadne poukladať.

Istý čas sme sa z továrne večer vracali domov, pričom sme nosili povinnú žltú hviezdu. Neskôr bol vydaný zákaz vychádzania, čo náš pohyb obmedzovalo. Keď sa zmena skončila, bolo príliš neskoro na návrat domov. Nemali sme na výber, nasťahovali sme sa do továrne a spali pod prístreškami, ako sa len dalo.*

Tento nedobrovoľný spôsob existencie nezanechal vo mne trpké spomienky. Naopak, trochu sa to ponášalo na letné poľnohospodárske brigády a stavby mládeže, na ktorých sa mladí ľudia zúčastňovali až do konca štyridsiatych rokov minulého storočia. Hoci nás motivovali obavy, šli sme pracovať „dobrovoľne". Bezstarostne sme vložili všetku energiu do práce a prispôsobili sa podmienkam. Bola to obrovská úľava, keď sme zistili, že skúsení robotníci, teraz naši kolegovia, nikdy nepovedali jediné krivé slovo. Nepadla jediná poznámka na margo hviezdy, žiariacej z nášho odevu, ani jediná urážka židov. Keď sme boli nešikovní, ukázali nám, čo máme robiť, alebo nás zvozili, ale úplne rovnako ako každého iného zelenáča, čo sa dopustil „hlúposti" (nepodarku). Jeden starší robotník nás pozval do svojho domu a ponúkol nám jedlo aj pitie. Videl som, ako žije jeho rodina. Hoci mali čistý, uprataný bytík, mne sa videli neuveriteľne chudobní v porovnaní s blahobytom, v akom žili moji priatelia i ja sám. Keď som býval doma, vždy som dobre vychádzal so služobníctvom, často som sa s nimi zhováral, chodil som k nim domov, stretával sa s ich rodinami. V tých časoch panovali medzi zamestnancami a členmi zamestnávateľovej rodiny paternalistické vzťahy. Tu som videl niečo celkom iné, bolo to moje prvé stretnutie so skutočnou „robotníckou triedou". Odrazu som vstúpil do odlišného sveta a opúšťal som život, blahobytom a pohodlím takmer hermeticky uzavretý pred iným, naplneným vyčerpávajúcou prácou v továrni vybavenej zastaranou technikou a bývaním v úbohých domácnostiach. Ocitol som sa medzi ľuďmi, ktorých som si mohol úprimne vážiť pre ich ťažký život a prirodzenú ľudskosť.

---

mostatne sa rozhodovať ešte nezaručuje, že rozhodnutie bude vždy správne. Napríklad, práca v tehelni sa ukázala ako zbytočná, ako zakrátko uvidíte.

* Kým som žil v tehelni, matka a sestra museli opustiť náš byt na Akademickej ulici. Židov presťahovali do domov označených Dávidovou hviezdou. Matku so sestrou prichýlili dávni priatelia našich rodičov, rodina, čo bývala v jednom „židovskom dome" na Bratislavskej ulici.

Nagybátonysko-Újlacké tehelne sa neskôr – počas hromadných deportácií – stali jedným z tranzitných stredísk. Vystupujú v príbehoch mnohých ľudí, čo sa po deportácii vrátili domov. Mnohí z nich rozprávali, že ľudia, čo tam pracovali, im pomáhali. Odohrali sa tam ostré zrážky medzi úradníkmi, žandármi a políciou, čo zabezpečovali deportácie, na jednej strane a robotníkmi z tehelne na strane druhej. Niektorí robotníci pravdepodobne zaplatili životom za ochotu pomôcť deportovaným. Žiaľ, nepodarilo sa mi nájsť spoľahlivý dôkaz tohto tvrdenia.

Ťažká situácia budapeštianskych židov sa trochu zlepšila v lete 1944. Skončili sa deportácie židov z vidieka a povrávalo sa, že budapeštianskych sa vôbec nechystajú deportovať. Medzitým som našiel milého dokora Istvána Szabóa, ktorý bol ochotný podstúpiť riziko a vystavil mi falošné potvrdenie, že som neschopný vykonávať ťažkú manuálnu prácu. Vďaka tomu som dostal povolenie odísť z tehelne.

Blížila sa jeseň a začiatok školského roku. Predpokladal som, že nastúpim do posledného, maturitného ročníka. Rozhodol som sa, že do školy budem chodiť bez žltej hviezdy. Musím pochváliť spolužiakov, že som od nich nikdy nepočul ani jedinú antisemitskú poznámku. Mal som však zlý pocit, že ani jediný mi nikdy neprejavil čo i len náznak sympatií, rovnako ako nežidovskí priatelia a známi z iných škôl. Nenavštevovali ma ani mi netelefonovali. Keď som sa po vojne s niekoľkými z nich stretol a vyčítal im, že mlčali, hľadeli na mňa nechápavo, ako by nerozumeli, čoho sa vlastne dopustili. Často na mňa mysleli v dobrom a zaujímali sa, čo sa so mnou stalo... Školy, ktoré sme navštevovali, a rodiny, čo nás vychovali, nás nenaučili, ako prejaviť pochopenie, súcit alebo solidaritu.

Leto a skorú jeseň som strávil v záhaľke. Z „domu s hviezdou" sme sa presťahovali do bytu mojej sestry. Stalo sa tak na základe kurióznej dohody s kapitánom žandárov, ktorý sa stal oficiálnym užívateľom bytu. Sestra sa s ním dohodla, že ak zomrieme a jeho rodina prežije, nájomnícky pomer a celé zariadenie bytu pripadne im. Ak však búrku prežijeme, nasťahujeme sa nazad a oni odídu. Stalo sa to druhé, lenže v lete 1944 sme vôbec netušili, čo nám budúcnosť prinesie. Kým sa matka vrtela v kuchyni a pripravovala jedlo, traja z nás – sestra Lilly, kapitánova milá, zábavná manželka v šiestom mesiaci tehotenstva a ja – sme si rozprávali vtipy, na ktorých sa spravidla zabávajú šestnásťroční, a nahlas sme sa smiali ako ľudia, ktorí už nemajú viac čo stratiť.

Pätnásteho októbra 1944 ríšsky správca Horthy, hlava maďarského štátu, vydal neslávne známe vyhlásenie o zastavení paľby, aby sa dohodol so sovietskou armádou. Krátko na to vyšli do ulíc bandy maďarských nacistov, príslušníci tzv. Šípových krížov. Na peštianskej strane desať týždňov vládol teror,

ktorý sa začal ojedinelým zabíjaním a skončil hromadným vyvražďovaním. Stalo sa to nejaký mesiac pred tým, ako sa podarilo oslobodiť Budu od Nemcov a maďarských Šípových krížov.

Niekoľko dní po uchopení moci Šípovými krížmi vyšla vyhláška o mobilizácii. Všetci židia, dokonca aj mladší ako osemnásť a starší ako šesťdesiat rokov (vojenskej povinnosti podliehali osoby vo veku 18 až 60 rokov), museli nastúpiť do táborov nútených prác. Patril som medzi povolaných. Zaradili ma do pracovnej roty, ktorú tvorili chlapci v mojom veku a starší muži. Nových príslušníkov pracovných jednotiek zhromažďovali na dostihovej dráhe, kde ich prideľovali do jednotlivých rôt. Po rozdelení sme odpochodovali na letisko Ferihegy, kde nás prvú noc ubytovali v novom, napoly hotovom krídle. Ako vankúš sme každý použili svoj batoh. Keď sa rozvidnelo, niekoľko metrov odo mňa ležal starý muž a nehýbal sa. Zmätok a pochod – to bolo naňho priveľa. Po prvý raz v živote som videl mŕtveho človeka.

Keď sme dorazili do Vecsésu, malého mesta vzdialeného asi dvadsať kilometrov od Budapešti, ubytovali nás v akejsi stajni, kde ležalo na slame asi sto chlapov. Vôbec tu nevládla veselá, táborová atmosféra nocí, aké sme svojho času trávili v tehelni. Starší príslušníci roty trpeli. Tí, čo museli v noci vstať, v tme prekračovali ostatných a potkýnali sa o nich. Muži navyknutí na horúci kúpeľ sa každé ráno pokúšali umyť v ľadovej vode. Dostávali sme neuveriteľne málo jedla. Aby sme nezomreli od hladu, na poliach, kde sme mali kopať zákopy, sme si vyhrabávali mrkvu. Príslušníci roty si boli stále úplne cudzí. Mali sme veľmi málo času, aby sme nadviazali čo i len náznak kamarátstva či priateľstva. Nemal som sa s kým podeliť o svoje starosti a obavy.

Napriek všetkému som sa tam stretol aj s vrúcnymi prejavmi ľudskosti. Raz sme mali na príkaz dozorcov na záhrade rodinného domu vykopať zákop. Majitelia si nevyliali hnev za spôsobenú škodu na nás. Naopak, zakrátko sa objavila pekná, malá svetlovlasá slečna a vyhladnutému mužstvu niesla vedro fazuľovej polievky. Dievča sa volalo Mártha a zhodou okolností som sa po mnohých rokoch s ňou stretol: pracovala ako pisárka v kancelárii redakcie, kde som sa zamestnal ako novinár. Keď sme spomínali na vojnu, vyšlo najavo, že našimi anjelmi strážnymi boli jej rodičia a ja som patril medzi tých, ktorým obetavo a nezištne pomohli. Vedro polievky bolo drobným dobrým skutkom. Tento príklad z mnohých uvádzam, keď niekto neprávom zovšeobecňuje, že Maďari sa iba nečinne a bezcitne prizerali prenasledovaniu židov.

Už sme počuli sovietske delá hrmieť celkom blízko, keď sme 2. novembra 1944 dostali rozkaz okamžite opustiť Vecsés a vydať sa na pochod do Budapešti. Rota – niekoľko tuctov chlapcov a hádam sto až stopäťdesiat starších mužov – vyrazila na Dušičky, sviatok, ktorý sa v Maďarsku nazýva Deň

pamiatky zosnulých. Táboroví dozorcovia nás doviedli na okraj Budapešti. Podobne ako počas pobytu vo Vecsési, po ceste udržiavali prísnu disciplínu, nezabávali sa však tým, že by nás mučili alebo vydávali sadistické rozkazy, ktoré by mali za následok okamžitý kolaps či smrť. Nasadili síce rýchle, ale znesiteľné tempo.

Odvtedy som veľakrát prechádzal okolo kasárne na Ulici Üllői, kde vtedy príslušníci Šípových krížov v zelených košeliach a s páskami na rukávoch prevzali našu rotu od táborovej stráže. Po niekoľkých okamihoch zahrmel prvý rozkaz: „Poklusom!" My, mladí, sme boli schopní bežať, hoci sme mali za sebou desaťkilometrový pochod z Vecsésu do Budapesti, ale starší chlapi začali zaostávať. Ak niekto zastal, mladíci zo Šípových krížov ho udreli pažbou pušky. Poháňanie a bitie zaostávajúcich pokračovali dolu Ulicou Üllői až k Mostu Miklósa Horthyho (dnešný Petőfiho most). Bol som svedkom nemilosrdného zaobchádzania s tými, čo boli predo mnou, aj s tými, čo bežali za mnou. Pred mojimi očami mlátili po hlave hádam piatich starších mužov, možno ich bolo aj viac. Keď sme dobehli k mostu, dvaja chlapi vybehli z radu a skočili do Dunaja. Príslušníci Šípových krížov po nich začali strieľať. Neviem, či ich zasiahli, alebo sa im útek vydaril.

Po príchode do Albertfalvy, kde sme mali stráviť noc, sme boli úplne vyčerpaní a psychicky zlomení. Bol to naozajstný Deň zosnulých. Dvadsať kilometrov z Vecsésu do Albertfalvy je slušná vzdialenosť aj pre ľudí s dobrým zdravím a v dobrej kondícii. Skoro ráno som sa rozhodol, že musím utiecť.

Našťastie sa mi naskytla vhodná príležitosť. Raoul Wallenberg, hrdinský švédsky diplomat, po celej Budapešti organizoval kampaň na záchranu prenasledovaných. Používal na to rôzne metódy. Niekto dostal švédsky pas, nie však totožný s pasmi skutočných švédskych občanov. Dokument, na ktorom stálo nemecké slovo *Schutzpass*, čo znamená „ochranný pas", potvrdzoval, že jeho držiteľ je švédsky občan. Iní dostali dokument s menšou právnou váhou, nazývaný *Schutzbrief* (ochranná priepustka), ktorý hlásal, že jeho držiteľ je pod ochranou švédskeho vyslanectva v Budapešti. Prvý doklad musela rešpektovať dokonca aj vláda Šípových krížov, druhý v skutočnosti nemal podľa medzinárodného práva žiadny význam ani platnosť.

Vo vrecku som mal doklad druhého typu: vyzeral impozantne, ale bol bezcenný. Dostal som ho od rodinného priateľa Ernőa Wahrmanna, jedného z ctiteľov mojej sestry Lilly. Raz zavčas rána jeden z veliteľov Šípových krížov vydal rozkaz, aby nastúpili všetci, čo majú švédske pasy. Mal som iba chvíľu na rozhodnutie. Ak sa postavím do radu so Švédmi a vyjde najavo, že nemám pravý švédsky pas, môžu ma bez váhania zastreliť. Rozhodol som sa riskovať a zaradil sa medzi Švédov.

Našťastie, mládenec, čo kontroloval doklady, si neuvedomil malý rozdiel medzi *Schutzpass* a *Schutzbrief* a nechal ma v skupine Švédov. Naložili nás na nákladné auto a odviezli do Pešti. Zvyšok mužov zostal v pôvodnej jednotke a pošuškávalo sa, že ich poženú ďalej na západ. Náhodou som po mnohých rokoch stretol jedného, čo prežil, a dozvedel som sa, čo sa stalo. Po istom čase dorazili na rakúske hranice, lenže naživе ich zostalo už len zopár. Zvyšok zomrel na následky bitky, hladovania a rýchleho tempa pochodu.

Švédsku skupinu z Albertfalvy s ďalšími podobnými sústredili v priestrannom sídle odborov v Pešti. Hoci sme spali na zemi, vychutnávali sme si oslobodzujúci pocit, že tu nie je nik, kto by s nami zle zaobchádzal. Strážili nás priateľsky naladení mladí radoví vojaci. Poriadok udržiavali „švédski" dôstojníci spomedzi maďarských židov, ktorí mali hodnosť dôstojníka v zálohe. Čo aký znesiteľný život tu bol, neveril som, že Šípové kríže nás nechajú dlho na pokoji. Neskôr sa ukázalo, že som mal pravdu, pretože po krátkom zdržaní hnali túto skupinu ďalej na západ.

Zo „švédskeho" domu nebolo ťažké utiecť. Jeden dôstojník bol priateľom našej rodiny a zariadil, aby sa stráž dívala inam, keď som vychádzal z dverí.

Opäť slobodný som mohol kráčať po peštianskych uliciach bez sprievodu stráže. Lenže do akej miery som bol slobodný? Hoci som nenosil žltú hviezdu, nemal som ani len falošné papiere. Ak by nejaký príslušník Šípových krížov alebo policajt, vojak či civilista spolupracujúci s nimi mal aj to najmenšie podozrenie, odviedli by ma do väzenia a kruto vypočúvali. Musel som sa skryť.

Spočiatku som našiel útočisko u srdečnej Lujzy, ktorá upratovala v rodinách. Jej manžel bol domovníkom vo veľkom obytnom dome, tam som spal v jednej izbe. Keď cez deň odchádzali do práce, nechceli ma nechať v byte samého, preto požiadali niektorého z obyvateľov domu, aby ma ukryl. Jeden deň som strávil v izbe vodiča električky, na druhý deň si ma zobrala istá prostitútka. Každý z nich vedel, aké veľké riziko podstupuje: prechovávanie žida alebo dezertéra z armády sa trestalo „likvidáciou", ako hlásali všadeprítomné plagáty. Napriek tomu to robili, takže aj oni slúžia ako príklad, aké zlé je zovšeobecňovať, aké nespravodlivé by bolo tvrdiť, že v Maďarsku boli iba sadistickí lumpi zo Šípových krížov. Veď niektorí Maďari nám výlučne z pocitu ľudskosti dobrovoľne a obetavo pomáhali napriek veľkému ohrozeniu vlastného života.

Skrývanie, keď som si každý deň hľadal nové miesto, nemohlo trvať veľmi dlho. Priateľ našej rodiny – ten, čo mi zadovážil Wallenbergov *Schutzbrief* – tentoraz využil svoje kontakty v jezuitskom ráde. Predstavení jezuitov súhlasili, že ukryjú skupinu židov vrátane sestrinho manžela a mňa. Ten istý náš priateľ využil veľmi dobré styky s cirkvou a našiel úkryt pre našu mamu a sestru u sestier Svätého kríža (Sacré Coeur). Skôr ako som sa vydal do no-

vého útočiska, navštívil som ich, pretože som nevedel, či ich ešte niekedy uvidím. Bez hviezdy a dokladov totožnosti som sa ponáhľal do ženského kláštora a v ruke som niesol kyticu. Mama a sestra ma privítali s radosťou a potom sme si povedali zbohom.

V jezuitskom kláštore (dnes sú tu priestory Rajkovho kolégia, internát a študovne poslucháčov ekonómie) nás prijali priateľsky. Predstavený kláštora[3] otec Jakab Raile poskytol azyl mnohým utečencom.* Bol som tam jediný mladík, nemal som seberovného, skutočného partnera na rozhovor. So švagrom som udržiaval vzťahy, ako sa patrí medzi príbuznými, ale nikdy sme sa nezblížili citovo ani intelektuálne. Opäť som sa ocitol v spoločenstve, kde som zostával viac či menej sám.

Jeden z duchovných, jeho meno som, žiaľ, zabudol, ma niekoľkokrát vyzval na rozhovor o náboženskej viere, o Bohu, o kresťanskom a židovskom náboženstve a o filozofii. Ostatným musel pohľad na nás pripadať zvláštny – jezuitský duchovný a vycivený, strapatý dospievajúci mládenec sa v živom rozhovore prechádzajú hore-dolu po záhrade, kým vonku dunia delá.

V tom čase sovietska armáda obkľúčila Budapešť a na predmestiach sa začali pouličné boje. Žili sme vo viere, že vážnosť a prestíž jezuitského rádu zabráni Šípovým krížom vstúpiť do kláštora, ale jedného rána nás otcovia predstavení varovali, že Šípové kríže začali prehľadávať areál. Vybehol som hore schodmi a zbadal dvoch ozbrojených mužov, ako tam hulákajú. Nevedel som, či sú to vojaci, alebo príslušníci Šípových krížov. Spolu so švagrom sme utiekli na strechu a ľahli si na lávku, akú používajú kominári, aby sa dostali ku komínom. Nevedel som, čoho sa viac báť – razie v budove alebo bombardovania mesta. Vôkol sa rozliehal hrozný hluk padajúcich bômb a diel, čo pálili neďaleko. Navyše som bol nervózny, bál som sa, aby som nespadol z úzkych dosák. Hoci sme sa dostali do zúfalej situácie, vnímal som aj čertovskú krásu oblohy nad mestom; z vrcholu strechy sme sledovali, ako záblesky delostreleckej streľby križujú nebo. Epizóda mala aj grotesknú stránku – mladý židovský bankový úradník spolu so stredoškolákom-knihomoľom ležia sťa prilepení a ako kliešte sa držia dosák ležiacich naprieč strechou jezuitského kláštora.

Raziu sme prežili, ale teraz naši hostitelia požadovali, aby sme sa presťahovali do pivníc. Ak ma pamäť neklame, prežili sme tam dva týždne v sties-

* Jakab Raile bol v roku 1944 provinciálom jezuitov v Maďarsku. Nie sú k dispozícii nijaké spoľahlivé údaje o tom, koľko ľudí skrýval vo svojom dome. Jeden prameň odhaduje tento počet na 100, iný na 150. Otec Raile dostal v roku 1992 titul *Spravodlivý medzi národmi*, ktorý mu udelila izraelská organizácia Yad Vashem. Táto pocta sa udeľuje ľuďom, čo najviac vykonali pre záchranu židov počas holokaustu.

nených, ale pomerne civilizovaných podmienkach. Kláštor nás zásoboval potravinami. Určite sme sa stravovali lepšie ako v tom čase väčšina ľudí v Budapešti. Ešte pred začiatkom obliehania v pivniciach domov vybudovali protiletecké kryty a tam, kde to bolo možné, ich pospájali chodbami uzavretými dverami. Raz ráno sa dvere z pivnice susedného domu otvorili a vstúpila čata nemeckých vojakov. Čo majú v úmysle? Je to razia? Chcú nás odvliecť? Nie, v tom čase sa už o podobné veci starali najmenej – snažili sa zdúchnuť. Títo vyčerpaní, zlomení muži sa vliekli z jednej pivnice do druhej.

Hádam jeden či dva dni po návšteve rozprášenej nemeckej čaty prišli Rusi. Nikdy nezabudnem na pohľad, čo sa nám naskytol. Do pivnice, kde sme boli ukrytí, viedli schody. Žili sme v strachu pod nimi, keď sa na vrchole schodov zrazu objavili traja muži. Bol to predstavený kláštora otec Raile v rúchu jezuitského kňaza. Za ním, rovný ako svieca, stál sovietsky dôstojník v kozáckej uniforme. Predtým som podobnú rovnošatu videl iba vo filmových operetách, cez hruď sa mu ťahal pás s veľkými patrónmi. Tretí muž, čo prišiel s nimi, bol jeden z nás, hlavný spevák zo synagógy na Podkapratskej Rusi*, ktorý vedel po rusky aj po ukrajinsky a teraz pôsobil ako tlmočník medzi jezuitom a ruským dôstojníkom. Počuli sme niekoľko priateľských slov na privítanie – a tým sa pre nás skončilo prenasledovanie, skrývanie, aj obliehanie mesta.

Scéna sa ďalej vyvíjala veľmi bizarne. K nám, prenasledovaným, čo sme sa týždne skrývali v jezuitskom kláštore a iba pred chvíľou nás oslobodili, zišli po schodoch dvaja ruskí vojaci a s pokrikom „Davaj časy!" všetkých nás pripravili o náramkové hodinky. Nechápal som, prečo to robia, alebo čo to vlastne znamená, ale svoje som im podal bez akýchkoľvek okolkov.

Čakali sme ďalší deň či dva a potom sme sa všetci, čo sme našli útočisko v jezuitskom kláštore, s vďakou rozlúčili a vybrali sa každý svojou cestou.

Vydal som sa dolu malým bulvárom a zakrátko som sa ocitol pred hlavnou synagógou na Tabakovej ulici. Bol som ohromený a dojatý pohľadom na zamrznuté nahé telá na okraji cesty. Ležali tam ako dom vysoké hory mŕtvych židov, čo zahynuli v gete okolo synagógy. Ponáhľal som sa do sestrinho bytu na Bratislavskej ulici. Vstúpil som a našiel tam matku aj sestru. Všetci traja, čo sme boli v Budapešti počas obliehania, sme prežili!

Takto sa uzavrela jedna kapitola života. Bolo to krátko pred mojimi sedemnástymi narodeninami. Nedosiahol som dospelosť v právnom zmysle, ale rok 1944 znamenal, že som sa raz a navždy prestal cítiť ako dieťa či neplnoletý chlapec, ktorý nenesie za seba plnú zodpovednosť.

---

* V roku 1944 bola táto oblasť súčasťou Maďarska, teraz patrí Ukrajine.

2 Ako som sa stal komunistom 1945 – 1947

V roku 1975 som pracoval vo Švédsku. Mal som vycestovať na schôdzu do New Yorku, čo znamenalo, že som na veľvyslanectve Spojených štátov v Štokholme musel požiadať o vízum. Ako vyžadoval vtedy platný americký zákon, žiadosť obsahovala otázku, či som niekedy v živote bol členom komunistickej strany. Keď úradník veľvyslanectva prevzal odo mňa formulár, všimol si, že som odpovedal áno, a tak mi vľúdne a ústretovo naznačil: „Museli vás prinútiť, aby ste vstúpili…" „Ani náhodou," odpovedal som. „Vstúpil som z vlastnej vôle. Vstúpil som, pretože v tom čase to zodpovedalo môjmu presvedčeniu."

Uplynulo polstoročie odvtedy, ako sa moje komunistické presvedčenie začalo otriasať a vyhasínať. Ale ani teraz, keď zaznamenávam a hodnotím svoj život, otázka, ako a prečo som sa stal komunistom, nestráca na aktuálnosti.

Stupne identifikácie

Odpoveď, ktorú som dal pracovníkovi veľvyslanectva, bola mierne zjednodušená. Vstup do strany sprevádzalo formálne písomné vyjadrenie. Hoci to bol veľmi dôležitý a zaväzujúci akt, označoval iba jedno štádium v procese premeny, ktorá sa začala mimo komunistickej strany a skončila sa úplným stotožnením s ňou. Spravidla trvá nejaký čas a konkrétnu podobu premeny ovlyvňuje osobnosť každého človeka i špecifické okolnosti. Navyše premena v krajinách, kde je komunistická strana pri moci, sa líši od premeny tam, kde strana ešte len bojuje o moc, či už ako legálna, alebo ilegálna organizácia. Tu budem hovoriť iba o prípade, keď je komunistická strana pri moci.* Hneď

* Názov komunistickej strany v Maďarsku sa niekoľkokrát menil. Maďarská komunistická strana (1944 – 1948) sa premenovala na Maďarskú robotnícku stranu (1948 – 1956) a potom na Maďarskú socialistickú robotnícku stranu (1956 – 1989). V tejto knihe všetky varianty označujem ako „komunistická strana".

po zvrhnutí režimu Šípových krížov vznikla koaličná vláda. Keďže v nej bola zastúpená aj Maďarská komunistická strana, dostala niektoré ministerstvá. (Neskôr, v období, o ktorom sa v tejto kapitole nehovorí, komunistická strana prevzala úplnú politickú moc.)

Proces identifikácie s komunistickou stranou pokladám za rozumné rozčleniť na päť stupňov, charakteristických pre bežný postup.

Na prvom stupni sa človek stáva *sympatizantom mimo strany*. Takých ľudí priťahujú myšlienky strany, sú ochotní podporiť určité jej kampane a vo voľbách volia komunistickú stranu. Sú síce spolupútnikmi, ale neprijímajú (prinajmenšom zatiaľ) záväzky typické pre členstvo v strane.

Druhým stupňom je *členstvo v strane*. Rozhodne neexistuje nijaká opisná charakteristika slovného spojenia „člen strany". Takíto členovia môžu byť horliví až fanatickí, alebo zdržanliví, v straníckej organizácii sotva viditeľní. Ich vzťah sa môže pohybovať od úprimnej sympatie k strane až po akceptovanie povinností a disciplíny sprevádzajúcich členstvo. Myšlienky strany však môžu týmto členom zostať cudzie, lebo do nej vstúpili iba pre výhody, aké od tohto kroku očakávali.

Tretím stupňom je aktívny, *uvedomelý člen strany*. Takí chodia pravidelne na schôdze základnej organizácie a podieľajú sa na činnosti strany. Zastávajú komunistické názory a obhajujú ich.

Štvrtým stupňom identifikácie je *pravý komunista*. Študuje marxizmus-leninizmus, ale to samo osebe nestačí. Osvojí si často citované slová, ktoré Stalin vyslovil na Leninovom pohrebe: „My, komunisti, sme ľudia zvláštneho razenia. Sme ukutí zo zvláštnej látky."[1] Skutoční komunisti, skutoční boľševici sa od nekomunistov líšia skôr správaním a povahou, nie intelektuálne. Musia sa správať „straníckv". Všetky záujmy súvisiace s individualitou, rodinou, priateľmi alebo kolegami musia podriadiť záujmom strany. Skutoční komunisti musia disciplinovane poslúchnuť akýkoľvek príkaz strany, dokonca aj keď s ním osobne nesúhlasia. Musia byť pripravení podstúpiť akúkoľvek obeť, čo od nich bude strana požadovať.

Medzi tretím a štvrtým štádiom neexistuje jasná deliaca čiara. Členovia s pevným presvedčením sa môžu správať ako skutoční komunisti. Majú pred očami ideál človeka, a je to mimoriadne „dialektický" ideál. Skutočných komunistov trápia vnútorné pochybnosti o tom, či ich marxistické vzdelanie je dostatočné, či sú dostatočne disciplinovaní a sebaobetaví. Čím je ich povedomie sebakritickejšie, tým viac ostatní súdruhovia pokladajú ich komunistickosť za hodnovernejšiu, a teda za pravú.

Piatym stupňom je *straníckv aktivista, profesionálny straníckv pracovník*. Do tejto kategórie spadajú skôr tí, čo pracujú v strane na plný úväzok, ako tí, čo

venujú práci v strane iba určitú časť svojho času. Taký člen môže byť tajomníkom straníckej organizácie, zamestnancom straníckeho aparátu, riaditeľom továrne alebo dôstojníkom Štátnej tajnej polície (Államvédelmi Hatóság, čiže ÁVH). Kľúčovým momentom je fakt, že ho do tejto funkcie vybrala strana a strana ho z nej môže hocikedy odvolať. Nech ide o akúkoľvek prácu, príkazy dostáva od strany a slúži straníckym záujmom.

Týchto päť štádií môžeme, samozrejme, chápať iba ako abstraktný model vývoja jednotlivca na komunistu. Nemusia nasledovať striktne jedno po druhom. Niektoré štádiá môžu prebiehať súbežne, či už ako celok, alebo len ich časti.

Niektorí ľudia sa zastavia na prvom či ďalšom stupni identifikácie. Ja som absolvoval celú cestu. Je to môj osobný príbeh, som však presvedčený, že mnohé jeho aspekty sa ponášajú, alebo sú dokonca totožné s vývojom iných ľudí. Môj príbeh je úplne typický.

Na jar 1945 som ešte chodil do školy a pripravoval sa na maturitu na Kalvínskom gymnáziu v provinčnom meste Kiskunhalas. Priateľ mi navrhol, aby som sa tam na pár mesiacov presťahoval, lebo sa tam ľahšie zháňali potraviny. Keď som sa v lete po maturite vrátil do Budapešti, začal som navštevovať piatu obvodnú organizáciu Federácie maďarskej demokratickej mládeže (Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség alebo MADISZ), inštitúcie riadenej komunistami. Prvých šesť alebo osem mesiacov roku 1945 pre mňa znamenalo prechod od človeka vzdialeného komunistickej strane po sympatizanta komunistov (prvé štádium).

V to leto som vstúpil do MADISZ-u a postupne som bol čoraz aktívnejší. Moje sympatie ku komunizmu boli čoraz silnejšie a dozrieval vo mne úmysel vstúpiť do strany.

Koncom jesene som vstúpil do Maďarskej komunistickej strany a stal sa funkcionárom na plný úväzok v sídle MADISZ-u v Budapešti. Takže druhý a tretí stupeň sa prekryli: v čase, keď som vstúpil do strany, bol som už aktivistom v hnutí vedenom komunistami. A toto prekrytie predznamenávalo môj neskorší prechod do piateho štádia, do úlohy profesionálneho straníckeho aktivistu.

Práve v budapeštianskom sídle MADISZ-u vo mne začal dozrievať zámer stať sa pravým komunistom. Neskôr ma povýšili a preradili do celoštátneho sídla MADISZ-u. Povýšenie predstavovalo v mládežníckom hnutí vrchol kariéry. V čase, keď som ho dosiahol, sám som sa pokladal za skutočného komunistu a rovnako ma vnímalo aj moje okolie. Zjavne som dosiahol štvrtý alebo piaty stupeň.

Posun týmto smerom zapríčinilo niekoľko faktorov: opíšem ich skôr termínmi procesu premeny ako chronologicky a päť stupňov odlíšim len tam, kde to pomôže pri analýze.

Reakcia na traumu roku 1944

Spájanie židov s vedením komunistickej strany pokladám za veľký omyl. Je to zaslepená obmedzenosť, ak niekto tvrdí, že židia „majú komunizmus v krvi". Hoci Marx bol žid, Engels, Lenin a Stalin neboli. Béla Kun a Mátyás Rákosi, vodcovia maďarských komunistov v roku 1919 a po roku 1945, boli židia, ale Nemec Walter Ulbricht, Poliak Bolesław Bierut ani Číňan Mao Ce-tung neboli. A nie je ťažké odmietnuť podobný rasistický útok a, naopak, vymenovať židovských politikov, ktorí neslúžili komunistickej veci, ale stáli na čele sociálnodemokratických, liberálnych alebo konzervatívnych strán či hnutí.

Súčasne je pravda, že mnohých príslušníkov maďarskej židovskej inteligencie hnala do komunistickej strany trauma roku 1944.

Prenasledovanie maďarských židov sa nezačalo roku 1944. Priamo vyplynulo z krokov Horthyho režimu (1920 – 1944): z protižidovských zákonov, v dôsledku ktorých sa antisemitizmus stal oficiálnou politikou, zo spojenectva s Hitlerom, uzavretého v záujme pomoci s revíziou hraníc Maďarska, a zo vstupu do druhej svetovej vojny na strane Hitlera. Preto sa mnohí židia domnievali, že by mali podporovať komunistickú stranu, lebo predstavovala najostrejšiu opozíciu proti režimu a počas Horthyho vlády bola prenasledovaná ako ilegálna organizácia.

Po oslobodení sa veľa hovorilo o maďarskom hnutí odporu. Komunisti vyhlasovali, že ich ľudia boli v tomto boji najaktívnejší a najobetavejší. V skutočnosti však ozbrojený odpor v Maďarsku bol slabý, neúčinný a čo do rozsahu obmedzený. Neštudoval som otázku presného pomeru komunistov a nekomunistov v tomto obmedzenom zoskupení účastníkov ozbrojeného odporu. V období, keď som sa zbližoval s komunistickou stranou, stretával som komunistov, ktorí pozdvihli zbraň proti fašizmu. Vážil som si ich a obdivoval, mal som výčitky svedomia, že som si iba chránil vlastnú kožu a nepokúšal sa bojovať. A nemohol som sa ospravedlňovať mladosťou. V piatom obvode MADISZ-u pôsobili ľudia mladší ako ja, a už boli uznávanými hrdinami odporu Homok (Ferenc Várnai) a Gabi Pappová.

Neboli to iba niekdajšie zásluhy opozície voči Horthyho režimu či ozbrojeného odporu, čím si komunistická strana v očiach mladého židovského chlapca získala úctu a sympatie. Ďalšou hnacou silou bola obava z budúcnosti. Nemôže sa tragédia zopakovať? Teraz si nemyslím, že na túto otázku existovala *správna* odpoveď, nemám v úmysle diskutovať o osude demokracie v Maďarsku, ani o vzťahoch Maďarska k demokratickému Západu. Snažím sa v hrubých črtách priblížiť myšlienkový pochod, čo prebiehal v hlave sedem-

násťročného chlapca (i v hlavách mnohých ďalších mladých ľudí, poznačených podobnou traumou). Bez ohľadu na charakter spoločensko-hospodárskeho systému, ktorý komunistická strana sľubovala, alebo na povahu systému, čo existoval v Sovietskom zväze, komunistická strana svojou politickou prítomnosťou, úlohou vo vláde a podielom na moci poskytovala najpevnejšiu záruku, že sa fašizmus neoživí – a to sa mi videlo ako dostatočný dôvod, aby som ju podporoval.

Takáto argumentácia, nie genetická spriaznenosť, zvyšovala v očiach židov príťažlivosť komunistickej strany.

V tých časoch nebolo možné oddeľovať postoj ku komunistickej strane od názoru toho istého človeka na Sovietsky zväz. Tí, čo sa nadchýnali Sovietskym zväzom, sympatizovali tiež s Maďarskou komunistickou stranou. A rovnako tí, čo prechovávali voči Sovietskemu zväzu averziu, pociťovali antipatiu voči maďarským komunistom.

Keď sovietske vojská v januári a februári 1945 vyhnali nemeckú armádu a jej prisluhovačov z radov maďarských Šípových krížov, bezvýhradne som to chápal ako oslobodenie. Sovietskych vojakov som pokladal za ľudí, čo mi zachránili život, a pociťoval som vďaku za hrozné straty, aké utrpeli kvôli mne. Tento pocit vďaky vo mne celkom potlačil vedomie, že mnohí vojaci Červenej armády sa správali ako násilníci a ich velitelia im takéto správanie tolerovali. Čudné zbojstvo, aké som opísal v prechádzajúcej kapitole, keď nás vo chvíli oslobodenia olúpili o náramkové hodinky, som pokladal takmer za zábavné. Už som sa však nesmial, keď som zistil, že náš byt niekoľkokrát vylúpili. Skupina ruských vojakov so zbraňou v ruke vyrazila dvere, nahnala nás do protileteckého krytu v pivnici, zhromaždila hŕbu našich osobných vecí a odišla. Dokonca sme mali stálych zákazníkov, čo nás vylúpili niekoľkokrát. (Volali sme ich *Bunker idi* – po rusky *Choďte do krytu* – takto na nás kričali, keď mávali zbraňami a hnali nás do pivnice.)

Jeden blízky priateľ mi v zúfalstve rozprával, že jeho mamu znásilnili.

Niekoľkokrát ma zobrali na *maleňkuju rabotu* (drobnú prácu) – vykopať palebné postavenie v Budapešti alebo, keď som bol na vidieku, viesť kone. Našťastie som vždy našiel cestu späť. V tom čase sme totiž počuli o mnohých civilistoch, ktorých odviedli na drobné práce a postupne ich zaradili medzi vojnových zajatcov a odvliekli do Sovietskeho zväzu.

To, čo sa stalo mne, sa v psychológii nazýva redukcia kognitívnej disonancie. Tieto šokujúce zážitky som dlhé roky držal v podvedomí, pretože keby vyplávali na povrch, oslabili by moju dôveru v Sovietsky zväz. Alebo som sám pre seba hľadal vysvetlenie a ospravedlnenie neospravedlniteľného a nepri-

jateľného správania. Medzitým sa moja dôvera v Sovietsky zväz upevnila do takej miery, že sa stala slepou, bezvýhradnou vierou.

Kým sa budeme venovať ďalším faktorom skrývajúcim sa za mojou vnútornou zmenou, povedzme si niečo o mojom židovstve. Od chvíle, keď som sa primkol ku komunistickej strane, sa moja židovská identita takmer úplne stratila, prinajmenšom z vedomej úrovne môjho myslenia. Starý spolužiak mi raz povedal, že sa chystá emigrovať do Izraela. Táto perspektíva ma vôbec nelákala.* Ani náhodou mi nenapadla myšlienka pomstiť sa za prenasledovanie, ktoré si židia vytrpeli. Vôbec ma nezujímalo, koľko židov je vo vedení strany, lebo fakt, že sa označujú za židov, nebol pre mňa dôvodom, aby mi boli bližší. Na druhej strane mi nikdy neprišlo na um, že rovnaké označenie by mohlo vyvolávať voči nim odpor maďarskej spoločnosti, dlhý čas otravovanej jedom antisemitizmu.

Zdalo sa mi prirodzené, že si priezvisko Kornhauser – znie nemecky, a teda naznačuje židovský pôvod – zmením na nejaké iné, čo by znelo viac maďarsky, napríklad Kornai. Skutočne mi to nik nenavrhol. Priezvisko som sa rozhodol zmeniť z vlastnej vôle, čiastočne v rámci úsilia zmierniť bolestivý zážitok z diskriminácie tým, že sa „asimilujem" do maďarskej spoločnosti.

K rozpadu židovskej identity, samozrejme, prispeli aj zmeny maďarských zákonov a verejného života. Nikto sa už nemusel oficiálne hlásiť k nejakému náboženstvu. Už sa viac nehovorilo o „kresťanskej orientácii" s podtónom jej výnimočnosti. Z právneho systému sa vytratili hrubé, otvorené prejavy rasovej a náboženskej diskriminácie židov, ich segregácia a izolácia v getách. Oslabila sa alebo úplne rozplynula neformálna diskriminácia v súkromí.** V tomto zmysle spomínané dva roky priniesli mimoriadne rýchly posun maďarskej spoločnosti smerom k liberalizmu.

Židovskou identitou som sa začal opäť zaoberať, až keď bol čoraz viditeľnejší a počuteľnejší *verejný* anisemitizmus a opakovane sa prejavoval aj v tlači. O tom poviem niečo viac v inej časti knihy, venovanej príslušném obdobiu.

Už som spomenul, že aj trauma, ktorú som utrpel ako žid, prispela k posunu ku komunistickej strane, aj že ako som sa zbližoval s komunistickou stra-

---

* Samozrejme, mohol som emigrovať na mnohé miesta, len nie práve do Izraela. Zostať v Maďarsku, alebo emigrovať – pred takou voľbou som sa neskôr v živote ocitol veľakrát; tento problém oveľa podrobnejšie rozoberiem v ďalšej kapitole.

** Ľudia, čo sa nasťahovali do židovských bytov alebo získali ich majetok, sotva boli šťastní, keď sa vrátili tí, čo prežili. Všetci, čo boli vo svojej podstate antisemitmi pred rokom 1945, pociťovali voči židom nenávisť aj po roku 1945. V prvých rokoch sa dokonca vyskytovali pogromy, ale takéto prípady sa vo všeobecnosti zamlčiavali. Prinajmenšom som si nebol vedomý ničoho podobného.

nou, židovská identita vo mne odumrela (alebo sa uložila na zimný spánok).* Nevidel som v tom nijaký rozpor a aj psychologicky oba procesy do seba zapadali. Čím viac ma obklopovalo komunistické okolie, tým menej som vnímal ako dôležité, že som sa narodil ako žid.

Spomienky na poníženie, ociachovanie a diskrimináciu viedli mnohých židov, vrátane mňa, aby vstúpili do komunistickej strany, ktorá nerobila rozdiely na základe rasy alebo náboženstva a považovala nás za rovnoprávnych. Filozofia komunistickej strany nám od samého začiatku vštepovala rozmanité predsudky, ale rasizmus medzi ne nepatril. V komunistických kruhoch sa ma nikto nikdy nepýtal na konfesiu moju, mojich rodičov či prarodičov. Prijímali ma ako jedného zo svojho stredu. Po desivej traume z diskriminácie bola pre mňa podobná skúsenosť príťažlivá a povzbudivá.

Intelektuálna premena a prijatie politických myšlienok komunizmu

To, čo som sa usiloval rekonštruovať, bola skôr *emocionálna* reťaz príčin a následkov, ako pevná logická postupnosť ideí. Sprevádzala ju však aj *intelektuálna* postupnosť. Keď analyzujem vlastnú premenu, ukazuje sa, že spomínaný mentálny proces nesúvisel s faktom, že som žid, ani s traumou z roku 1944. Bol to prípad, keď nové myšlienky súperili so starými a zakrátko ich úplne vytlačili. Keď opisujem proces transformácie svojho myslenia, rozhodne nechcem, aby vznikol dojem, že prijatie komunistických myšlienok bolo hlavným stimulom mojej premeny. Určite nezapadám do predstavy o váhavom intelektuálovi, ktorého komunistické politické traktáty a školenia presvedčili, že práve strana je miesto ako stvorené preňho.

Keď som rozprával o období do roku 1944, svoj pohľad na svet som charakterizoval ako pružný a otvorený. Bol som presýtený všetkým, čo som prečítal, a ľahko som sa nechal presvedčiť akoukoľvek pôsobivou myšlienkou, kým ju nevytlačila ďalšia presvedčivá myšlienka.

* Môj prípad vôbec nebol vzácny. Po desiatkach rokov som stretol „kádrové deti", ktorých rodičia boli židia, čo vstúpili do komunistickej strany zhruba v tom istom čase ako ja. Rozprávali mi, že ich rodičia sa sami pokladali za maďarských komunistov a vôbec nepociťovali svoju židovskú identitu, hoci si plne uvedomovali, že podľa nacistických zákonov by ich pokladali za židov. Takmer sa cítili trápne, keď vyšiel najavo ich židovský pôvod, nie preto, že by sa zaň hanbili, len ho nepokladali za dôležitý.

Začiatkom roku 1945 som mal menej času na čítanie, keďže som musel za niekoľko týždňov naštudovať učivo za celý rok. Napriek tomu som pravidelne čítal noviny a mal som prehľad o najnovšom dianí. V dôsledku vojnových udalostí a prítomnosti sovietskej armády som pozornosť upriamoval na Sovietsky zväz. Vtedy som sotva niečo vedel o predmete, ktorý som mal neskôr skúmať desiatky rokov: o spôsobe fungovania komunistického systému. Bol som si však vedomý vojenskej sily Sovietskeho zväzu a na vlastné oči som videl, ako vyhnala hrôzostrašnú nemeckú armádu z mojej vlasti. V Sovietskom zväze zjavne vznikol celkom nový svet, úplne odlišný od toho, v akom som žil. Začal som veriť, že tento nový svet by mohol zvíťaziť nad starým. Súčasne som mohol pozorovať (ako som už spomenul), že sovietski vojaci – tí istí muži, čo mi priniesli slobodu – hrubo zaobchádzali s civilným obyvateľstvom a často páchali neospravedlniteľné zločiny.

Usiloval som sa zosúladiť tieto dve zložky: vieru v budúcnosť a skúsenosti z prítomnosti. Po celý čas som cítil, po prvý raz v živote, potrebu písať; napísal som pomerne dlhú štúdiu – alebo esej, ako by som ju nazval dnes – pod názvom Zrnko pod snehom. Rukopis sa, nanešťastie, stratil, ale celkom presne viem rekonštruovať, o čom sa v nej hovorilo. Na okolitý svet som aplikoval historickú teóriu „kultúrnych cyklov" Oswalda Spenglera. Podľa Spenglerovho názoru sa ľudstvo nevyvíja dopredu, ale absolvuje cyklické zmeny. Kultúry vznikajú, prekvitajú, upadajú a odumierajú. Podľa tohto vzorca, hovorí nemecký historik, sa vyvíja aj západná kultúra, ako naznačuje názov jeho kľúčového diela *Úpadok Západu*. Z času na čas sa kultúra znovu objaví, plná čerstvej energie a hrubej barbarskej sily. Postupne sa zmení na civilizáciu sprevádzanú dekadenciou, pretože sa jej vnútorná sila oslabí. Vyhlasoval, že západná kultúra sa nachádza práve v tomto štádiu kultúrneho cyklu.

V eseji som sa zaoberal myšlienkou, že v Sovietskom zväze sa začína nový kultúrny cyklus, zatiaľ ešte v hrubom, energetickom, necivilizovanom štádiu. Hoci útrapy, ktoré barbarstvo spôsobuje, sú poľutovaniahodné, sú príznakom mladosti a sviežosti kultúry.

Druhá časť eseje bola ozvenou poémy Endreho Adya (1877–1919): Reprodukoval som celý tento krásny výtvor a jeho názov som prevzal ako titul pre svoju esej. Po kataklyzme roku 1944 ma veľmi hlboko zasiahli niektoré verše: „Zmučený a roztrhaný... znova sa skladám z krvi, nárekov a ohňa..." Ďalší verš je ozvenou spenglerovského pohľadu: „Obraciam svoju tvár na nový svet nového človeka."[2]

Argumentačná línia na niektorých miestach pôsobila neprirodzene a stotožnenie s Adyovou poémou bolo trochu pompézne. V roku 1915 mohol mať pocit, že on a jemu podobní by mohli pre nový svet zachrániť staré hodnoty.

Práve na toto do určitej miery odkazuje názov Zrnko pod snehom. Čo z hodnôt minulosti som však ja, nezrelý mladý muž, mohol zachrániť pred neodvratným novým poriadkom, ktorý sa nevyhnutne začal barbarstvom?

Bola to prvá esej v mojom živote a na dlhý čas zostala jediným písomným výtvorom s originálnou myšlienkou. Všimnite si, že obsahovala aj niečo z pózy tínedžerského intelektuála. Hoci jej logika bola hmlistá a tvrdenia nepodložené, niesla stopy originality. Ešte vždy som šokovaný, keď sa zamýšľam nad tým, ako mohlo komunistické prevedčenie na taký dlhý čas potlačiť moje nezávislé uvažovanie.

Začiatkom roku 1946, keď už som pracoval v budapeštianskej centrále MADISZ-u, som esej, vznikla iba o pár mesiacov skôr, ukázal Károlyovi Csendesovi, zástupcovi generálneho tajomníka organizácie. Po mnohých rokoch si Csendes vyslúžil desivú povesť ako zástupca generálneho prokurátora krajiny, v tom čase však vôbec nenaháňal hrôzu. Naopak, pôsobil ako pokojný a chápavý muž. Štúdiu si prečítal a ukázal ju niekoľkým priateľom z Győrffyho kolégia, strediska mladých ľavicových intelektuálov, ktorí, ako mi vysvetlil, sú vzdelanejší než on. Z jeho poznámok som vyrozumel, že dielko naňho urobilo dojem. Dokonca zašiel ďalej a povedal, že ešte nikdy sa nestretol s podobným výtvorom, čo by mal taký ambiciózny zámer. Tiež ho potešilo, že som sa vyjadril v prospech nového zriadenia, hoci moju argumentačnú líniu pokladá za nezvyčajnú. Napriek tomu dospel k záveru, že moje myslenie je zmätené. „Musíš dôkladnejšie študovať Marxa, Lenina a Stalina," poradil mi.

Klasikov som začal študovať so železným odhodlaním ešte pred touto radou. Hádam prvou prácou sovietskeho autora, akú som kedy čítal, bol Stalinov *Dialektický a historický materializmus* – až oveľa neskôr som sa dozvedel, že pôvodne bol uverejnený ako kapitola v štandardnej učebnici dejín Všezväzovej komunistickej strany (boľševikov). Uvedomujem si, že dokonca aj tí, čo sa dnes označujú za marxistov, si myslia, že Stalin zjednodušil a zhutnil svoj marxizmus prehnaným, nešikovným a niekedy aj deformovaným spôsobom. Nemám v úmysle predkladať všeobecné hodnotenie marxistickej filozofie alebo analyzovať Stalinovu prácu. Chcem len zaznamenať, ako ovplyvnila *mňa po tom*, ako som si po prvý raz prečítal túto malú bielu brožúrku s portrétom Stalina v maršalskej uniforme na obálke.

Už skutočnosť, že Stalin je súčasne najvyšší vodca veľkej krajiny, víťazný vojvodca vo svetovej vojne a filozof, vo mne vyvolával, obdiv. V hlave mi vládol zmätok z útržkov rozmanitých filozofií, svetonázorov a myšlienkových smerov, táto kniha sa však vyznačovala vojenskou presnosťou. Zdalo sa, že každé tvrdenie je správne, naozaj sa zdalo, že všetko sedí. Táto charakteristika sa vzťahovala aj na závažné problémy, ktoré sa slávni filozofi pokúšali vyrie-

šiť, ale komplikovanými argumentmi ich len ešte viac zamotávali (ako som sa vtedy domnieval), Stalin ich však jedinou lakonickou vetou vyriešil s definitívnou platnosťou. Priťahovala ma sama jednoduchosť, ktorú by kultivovaný kritik odmietol: pre mňa to bol ľahko pochopiteľný, jasný a logický výklad.

Žiaľ, táto práca sa nerozoberala na kritických filozofických seminároch, ktoré viedli skúsení učitelia. Mohli by dôverčivým študentom bez ťažkostí ukázať, v čom povrchná práca klame, kde si autor hanebne protirečí, a kde jeho argumentácia alebo klasifikácia pokrivkáva. S nikým som o tejto knihe nediskutoval. Nemal som šancu zvážiť pochybnosti iných.

Na začiatku dospievania som sa usiloval (s odbornou pomocou Antala Szerba a Mihálya Babitsa) zvoliť, akú literatúru mám čítať a zistiť, čo je z nej najlepšie a najzávažnejšie. Teraz som si rovnakým spôsobom vyberal politické spisy. Predpokladal som, že najlepšia a najvýznamnejšia je marxistická klasika: spisy Marxa, Engelsa, Lenina a Stalina. Tú som mal spoznať úplne prvú. Keďže títo štyria napísali celé knižnice diel, musel som si vybrať najdôležitejšie z nich. Spravidla boli východiskom najrozmanitejšie „vybrané spisy", rýchlo som vstrebal ich obsah. Po roku či dvoch som sa mohol pokladať za človeka, čo sa v marxizme vyzná, za erudovaného marxistu, čo prečítal všetky významné diela klasikov marxizmu a presne vie, ktorá práca sa vyjadruje o tých či oných otázkach.

Najťažšou úlohou bolo osvojiť si Marxov *Kapitál*. V tom čase som pracoval s priateľom Péterom Kendem. Bol šéfredaktorom novín MADISZ-u *Magyar Ifjúság* (Maďarská mládež), ktoré mali redakciu v budapeštianskom ústredí organizácie. Sedel som v tej istej miestnosti a mal som na starosti záležitosti týkajúce sa vzdelávania a školenia. Často sme sa stretali aj mimo práce. Spočiatku sme sa rozhodli, že spolu napíšeme „demokratický legionársky román". Zamýšľali sme ho napísať v štýle P. Howarda (literárny pseudonym obľúbeného maďarského spisovateľa Jenőa Rejtőa, autora nesmierne zábavných historiek o Maďarovi, ktorý slúžil vo francúzskej cudzineckej légii) a demokratický charakter románu sme chceli vyjadriť tak, že sa postavíme na stranu domorodcov proti odporným kolonizátorom. V sprievode výbuchov smiechu sme napísali zopár strán, ale potom nám napadlo, že by sme mohli spoločný čas využiť plodnejšie. A tak sme sa rozhodli, že namiesto písania románu o príslušníkoch légie si spolu prečítame *Kapitál*.

Čítali sme ho v nemčine a robili si dôkladné poznámky. Obaja sme si pripravovali vlastný konspekt, ale ako sme prechádzali knihou riadok za riadkom, porovnávali sme si svoju interpretáciu Marxových tvrdení. Hoci nám jazyk nerobil nijaké ťažkosti, bol to veľmi náročný text. Ani jeden z nás neštudoval ekonómiu. Keby sme boli poznali Ricarda alebo Adama Smitha, oveľa

ľahšie by sme chápali, čo si Marx od nich vypožičal a v čom sa líšil. V dôsledku absolútneho nedostatku predchádzajúcej prípravy bolo čítanie pre nás úmornou prácou.

Rukopisné poznámky mám odložené dodnes. S Péterom som čítal iba prvý diel, trvalo nám to niekoľko týždňov (druhý a tretí zväzok som už čítal sám). S nezlomnou húževnatosťou sme postupovali od stránky k stránke a podrobne sme zvažovali svoje poznámky o každej vete. S Péterom sme pristupovali k práci s úctou a pokorou, ako veriaci k Biblii, čítali sme ju s oddanosťou a každé slovo sme brali vážne.

Nikdy som sa nevyjadroval kriticky o Stalinovej práci a nechystám sa kritizovať ani Marxa. Na túto úlohu sa už podujali iní. V neskorších kapitolách urobím niekoľko poznámok o marxizme, ale tu sa obmedzím iba na to, ako na mňa *Kapitál* zapôsobil *vtedy*.

Fascinoval ma. Najväčší dojem na mňa urobila jasnosť a logika Marxovej argumentácie, hoci spôsob uvažovania bol abstraktný a štýl komplikovaný, ako býva v nemčine zvykom. Ak prijmete východiská, pojmový rámec a spôsob argumentácie, všetko do seba zapadá. Zo základných myšlienok, s logikou ostrou ako žiletka, vyplývajú prvé závery, tie sa zasa môžu stať východiskom pre ďalšie závery atď. Povedané slovami Károlya Csendesa, Marx sa nezdá zmätený, naopak, absolútne jasný a zrozumiteľný. (Trvalo mi veľmi dlho a vyžiadalo si veľa čítania a rozmýšľania, kým som pochopil, v čom spočíva chyba Marxových predpokladov, a kde je zdanlivo prísna argumentačná línia úskočná.) Mladík, čo od štrnástich do šestnástich rokov v stovkách kníh rôzneho typu horúčkovito hľadal osvietenie, zrazu zistil, že z týchto tisícich strán žiari ako slnko.

Hoci najviac na mňa zapôsobila logika a zrozumiteľnosť *Kapitálu*, vážil som si ho a miloval, lebo bol napísaný s vášnivým zaujatím a nie s bezvýraznou ľahostajnosťou. S rozhorčením hovoril o zneužívaní detskej práce a vykorisťovaní proletariátu.

Napriek tomu Marx nepodriaďoval logickú analýzu citom. Ťažkosti kapitalizmu neprisudzoval zlým kapitalistom. Keď som sa po desiatkach rokov zaoberal kritikou socializmu, usiloval som sa ukázať, že poruchy rôzneho druhu, napríklad nedostatok a násilný rast, vyplývajú zo *systému*, nie z chýb ľudí. Tento prístup som určite vstrebal, keď som čítal *Kapitál*, a dodnes ovplyvňuje môj spôsob uvažovania.

V čase, keď som čítal *Kapitál*, som sa rozhodol, že sa stanem ekonómom – táto možnosť mi nikdy predtým neprišla na um. Viac ma zaujímala literatúra, história a filozofia. Keď sme s Péterom skončili spoločné štúdium, už som vôbec nepochyboval, akú profesiu si vyberiem. Mal som iba neurčité obavy, ako svoj plán uskutočním v praxi.

Marxova práca je plná intelektuálskej povýšenosti. Uznáva Ricarda a Adama Smitha a ak má odlišný názor, prezentuje ho zdvorilo. O súčasníkoch a intelektuálnych oponentoch sa však vyjadruje s opovrhnutím a zaobchádza s nimi ako s hlupákmi a zlomyseľníkmi. „Dokonca ani nevie…", „Nie je schopný si ani všimnúť…" Marx robí to isté aj v iných prácach a podobná povýšenosť, nadutosť a neznášanlivosť voči intelektuálnym odporcom sa objavuje aj v spisoch Engelsa, Lenina a Stalina. Hanbím sa povedať, že táto črta ma neodradila, naopak, zapôsobila na mňa. Takto treba zaobchádzať s oponentmi!

Ďalším, kto mal na mňa intelektuálny vplyv, hoci nie taký silný ako Marx, bol György (Georg) Lukács. S jeho štúdiami o kultúre som sa stretol práve v opisovanom období.[3] Lukácsove myšlienky o „významných realistoch" sa stali užitočným, zmierlivým mostom medzi mojimi literárnymi zážitkami pred rokom 1944 a čerstvo nadobudnutými Marxovými názormi. Čo na tom, že Tolstoj a Dostojevskij boli veriaci a Dostojevskij bol dokonca horlivý stúpenec cárizmu? Čo na tom, že Balzac bol reakcionár alebo Thomas Mann dokonalý buržuj? To vôbec nevadí, chlácholivo vyhlasoval György Lukács. Nemusíte si všímať nijaké filozofické či politické stanoviská, ktoré autori presadzujú. Hlavné je, že sú veľkí realisti, spisovatelia vykresľujúci skutočnosť, realitu. Lukács mi dokázal naočkovať imunitu voči škodlivým účinkom ich filozofických či politických myšlienok a dovolil, aby som ich diela obdivoval rovnako, ako keď som bol chlapcom.

Lukács bol v mojich očiach absolútnou autoritou a jeho prestíž zvyšovala úcta, ktorú mu vyjadril Thomas Mann.[4] To bol ďalší most medzi mojím starým a novým myšlienkovým rámcom. Čítanie Thomasa Manna bolo literárnym zážitkom, ktorý ma najviac fascinoval a najviac mi otvoril oči. Ak si Mann myslí o niekom, že je veľký, musí taký byť.* Preto nemôžem Lukácsovi prepáčiť, že nikdy nevyslovil svoje výhrady voči Sovietskemu zväzu. Veď tam žil! Na vlastné oči videl, aký sovietsky systém naozaj je. Vedel o zinscenovaných procesoch, prenasledovaní nevinných a o terore. Potom sa vrátil do Maďarska. Ako mohol znášať, že čo i len v narážkach nedal najavo, že s týmto systémom nie je všetko v poriadku? Samozrejme, chápem, že sa bál. Hádam však radšej mohol mlčať, ako sa snažiť svojím dobrým menom zakrývať zločiny. Jedným z dôvodov, prečo naivní, dôverčiví, neskúsení mladí intelektuáli ako ja slepo verili mýtom o tom, ako krásne sa žije v Sovietskom zväze, bol fakt, že dokonca ani György Lukács nevyslovil svoje pochybnosti nahlas.

---

* Práve keď som po prvý raz čítal Lukácsove práce, počul som, že Thomas Mann údajne hovoril o Györgyovi Lukácsovi s úctou. Neprešlo však veľa času, keď sa mi dostali do rúk originálne Mannove komentáre.

Tak ako som robil pokroky v poznávaní marxizmu-leninizmu, čoraz viac som bol presvedčený, že som našiel kľúč k pochopeniu sveta. Nech by sa objavil akýkoľvek problém, mal som k dispozícii poznatok, ktorý mi pomohol vyriešiť ho. Život neprinášal nijaké javy, čo by sa nedali začleniť do súradnicového systému marxizmu, alebo vyvrátiť nejakým marxistickým argumentom. Toto presvedčenie prinášalo so sebou okrem iného intelektuálnu namyslenosť, dokonca ešte nebezpečnejšiu, akou bol presýtený arogantný štýl debát. Ale pre mňa, mladú myseľ hľadajúcu poriadok a zrozumiteľnosť, to bola najpríťažlivejšia stránka marxizmu-leninizmu.

Už keď som bol dospievajúcim chlapcom, opisy vidieckej chudoby z pera skupiny spisovateľov, ktorí sa venovali maďarskému vidieku, ako aj autorov iných literárnych diel, vzbudzovali vo mne sympatie voči chudobným a utláčaným. Tento súcit sa nepriamo rozvinul vďaka knihám a posilnil sa na základe bezprostredných skúseností z roku 1944. Na vlastné oči som videl, hoci len niekoľko týždňov, ako žijú robotníci z tehelne. Keď som začal študovať marxizmus, toto spontánne pochopenie dostalo pevný základ. Politická ekonómia mi ponúkla vysvetlenie, nakoľko a v akom zmysle sú robotníci a dedinská chudoba vykorisťovaní. Nový poznatok ma však nestimuloval, aby som nadviazal aktívny vzťah s chudobnými ľuďmi, ktorých som poznal a mal rád. Skôr ma podnietil, aby som všetku energiu venoval transformácii spoločnosti podľa marxistickej teórie, o ktorej sa predpokladalo, že chudobu napokon odstráni – raz a navždy.

Charizmatické osobnosti

Ďalším faktorom, ktorý ma, okrem spisov, priťahoval k strane, boli veľavravné reči a charizma niektorých komunistických vodcov.

Józsefa Révaiho som neskôr spoznal aj osobne, ale v tomto období som ho iba počúval na schôdzach, prípadne na rôznych príležitostných prednáškach. Jeho knižné texty alebo úvodníky straníckych denníkov boli v úplnom súlade s jeho prejavmi. V mojich oči stelesňoval komunistického intelektuála najvyššej úrovne.

Révai mohol byť buričským rečníkom. Najviac na mňa zapôsobila jasná a priehľadná logika jeho prejavov a článkov. Cítil som, že problémy nielen objasní, ale aj presvedčivo zdôvodní svoje tvrdenia, a to, čo má povedať, usporiada do zrozumiteľnej štruktúry. Bol skvelý diskutér, protivníkov konfrontoval s ich vlastnými tvrdeniami a roztrhal ich na kúsky. Vyjadroval sa bezchybne, vyberaným, fundovaným jazykom. Keď dnes počúvam politikov, ako vyjad-

rujú názory, s ktorými súhlasím, ale robia to chaotickým, monotónnym, gramaticky nesprávnym a suchopárnym spôsobom, potajomky si želám, aby na nich zostúpil Révaiov rečnícky dar.

Dnes už viem, že József Révai nás oklamal v tých najpodstatnejších veciach a mysle nám nainfikoval škodlivými, trestuhodnými myšlienkami. Dokázal úspešne ovplyvniť veľmi veľa ľudí, pretože z jeho prejavov a článkov vyžarovalo vášnivé presvedčenie a viera, ktoré prísne logicky vyjadroval mimoriadne talentovaný rečník a pisateľ.

Ďalšou charizmatickou postavou, ktorá ma formovala, bol Ervin Hollós. Jeho talent a význam pre spoločnosť sa, samozrejme, nedá porovnávať s Révaim. Spomínam ho tu preto, lebo v tom čase som pracoval v jeho blízkosti. Bol generálnym tajomníkom MADISZ-u, keď som bol služobne starším zamestnancom budapeštianskeho ústredia. Riadil moju prácu v hnutí a viedol stranícke školenia, na ktorých som sa musel zúčastňovať. Po roku 1956 sa Hollós v hodnosti podplukovníka stal vedúcim oddelenia polície, ktoré pripravovalo politické súdne procesy. S ÁVH (ŠtB) mohol mať – pravdepodobne aj skutočne mal – styky aj predtým. Potom, po roku 1956, sa stal jedným z hlavných organizátorov nemilosrdných represálií. Nezabiehajme však dopredu. Teraz hovorím o mladom Ervinovi Hollósovi, ktorého som často vídal a počúval v ústredí MADISZ-u na Ružovej ulici.

Nebol ani zďaleka taký vzdelaný ako Révai a ani sa nesnažil pôsobiť takým dojmom. Dokázal na ľudí, vrátane mňa, prenášať vnútorný oheň svojho presvedčenia. Nevedel presadiť názory slovami, jeho gestá a vyjadrenia neboli vždy bežné, ale z toho, čo hovoril, sršal elektrický náboj. Taký bol presvedčený o pravde, že si nevedel predstaviť, že sa niekto môže dívať na veci odlišne. Toto fluidum viery úplne chýbalo straníckym byrokratom v Kádárovom období (1956 – 1988). A musím dodať, že chýba aj mnohým najlepším politikom dnešnej parlamentnej demokracie.

Ervin Hollós mnohým z nás vtĺkal do hlavy myšlienky, ktoré sme potrebovali, aby sme sa stali „ľuďmi zvláštneho razenia" (Stalinova charakteristika *pravého* komunistu). Od neho som po prvý raz počul, že existuje jedno a len jedno kritérium, čím sa komunista líši od pseudokomunistu alebo hocikoho iného, a tým kritériom je bezvýhradná oddanosť Sovietskemu zväzu. Opakujem, Sovietskemu zväzu, nie marxizmu alebo cieľu nastoliť proletársku diktatúru či beztriednu spoločnosť. Komunista je človek bezvýhradne oddaný Sovietskemu zväzu. Táto myšlienka nasmerovala Ervina Hollósa priamo k procesom, ktoré sa stali pomstou za vzburu proti sovietskemu zriadeniu.

Práve Ervin Hollós mi hlboko do mysle vštepil obrat „profesionálny revolucionár". My, čo sme pracovali v MADISZ-e na plný úväzok (ako funkcionári stra-

ny a „masových organizácií"), sme neboli funkcionármi hnutia, ani obyčajnými zamestnancami, ale profesionálnymi revolucionármi. Existovali aj profesionálni politici, ale s nimi nás nič nespájalo, lebo my a len my sme boli revolucionármi. Takto sme sa stotožňovali s vodcami Veľkej októbrovej socialistickej revolúcie, s hrdinami komunistického odboja proti fašizmu, s komisármi sovietskej armády, vodcami boja za nezávislosť kolónií. Výraz „profesionálny revolucionár" dodával dôstojnosť a vážnosť inak úplne obyčajnej práci pri organizovaní masového hnutia. Takto sa v nás rodila nielen namyslenosť, ale aj pocit nadradenosti a sebauspokojenia. Naša práca bola cennejšia a povznášajúcejšia ako práca, ktorú vykonávali neprofesionálni revolucionári alebo radoví členovia. Ak sa strana pokladala za avantgardu, my sme boli avantgardou avantgardy.

Spolupatričnosť so spoločenstvom

Obzrime sa teraz na skoršie obdobie môjho života, na jar 1945, keď som študoval vo vidieckom meste Kiskunhalas a občas som cestoval domov do Budapešti. Pri jednej takej ceste, 1. mája 1945, som bez určitého cieľa kráčal po Andrássyho ulici, keď som zrazu s prekvapením zistil, že pochodujem s prvomájovým sprievodom. Bol to prvý pouličný sprievod, aký som kedy v živote videl (s výnimkou nacistických prehliadok, ktoré ukazovali vo filmových týždenníkoch). V sprievode kráčali nadšení ľudia a niesli červené vlajky, maďarské trikolóry a transparenty. Cítil som nutkanie zotrvať medzi nimi a pripojiť sa k ich pochodu.

V krátkom prehľade životopisných údajov, ktorý som uviedol, je aj mládežnícke hnutie v roku 1945. Teraz, aby som demonštroval svoju potrebu patriť do kolektívu, sa vraciam k tejto udalosti. Bolo to v lete 1945 a istý mladý priateľ mi navrhol, aby som zašiel na Bulvár sv. Štefana č. 12. V budove, ktorá kedysi patrila Šípovým krížom, sídlila kancelária MADISZ-u a konali sa tam zaujímavé akcie. Ktosi tam mal prednášku, ktorá ma zaujala. Ľudia boli príveteví a priateľskí. Niekoľkokrát som tam zašiel, aby som sa zabavil v príjemnej atmosfére nadšeného hľadania. Po niekoľkých týždňoch som sa zapojil do činnosti organizácie. Takto sa začal môj život v hnutí.

Čoraz častejšie som sa zúčastňoval na spoločných výletoch, popoludňajších tanečných zábavách a mládežníckych stretnutiach. Na jeseň sme vylepovali plagáty k prvým parlamentným voľbám. Nikdy som nemal, predtým a v skutočnosti ani odvtedy, silnejší pocit spolupatričnosti s malým kolektívom, aký som zažil v piatom obvode MADISZ-u.

Neskôr ma viac ako malý kolektív priťahovala myšlienka, že patrím do veľkého kolektívu Strany (s veľkým „S"). V tom čas to bola otázka príslušnosti k štvrtému štádiu, ktoré obsahovalo viac ako aktívne, oddané členstvo v strane. Znamenalo to stať sa *pravým* komunistom.

V tomto vývoji zohrali významnú úlohu skúsení komunisti, ktorých som vedome alebo mimovoľne napodobňoval. Okolo mňa sa pohybovalo veľa dlhoročných komunistov. Spomeniem len jeden príklad, môjho priameho nadriadeného v národnom ústredí MADISZ-u Andrása Hegedűsa. Jeho kariéra mala neskôr dosiahnuť závratné výšky, stal sa tajomníkom Ernőa Gerőa (druhého muža v straníckej hierarchii), neskôr ministrom poľnohospodárstva a napokon predsedom vlády Maďarskej ľudovej republiky. V tejto funkcii práve Hegedűs podpísal roku 1955 Varšavskú zmluvu a neskôr aj pozývací list, na základe ktorého po vypuknutí revolúcie v roku 1956 prišli do Maďarska sovietske vojská. Neskôr sa so stalinizmom rozišiel a získal si úctu a vážnosť ako sociológ a vedúca osobnosť vedy s výrazným intelektuálnym vplyvom. Niečo z toho bolo zjavné, už keď som ho poznal prvý raz. Nemal charizmu Ervina Hollósa, ale ešte aj dnes ho v mnohých ohľadoch pokladám za archetypálneho komunistu, najmä preto, že povahou mi bol blízky (prinajmenšom v tom čase). Hegedűs nikdy neoplýval takým vnútorným zápalom ako Hollós. Bol objektívnejší a schopnejší, tiež sa však vyznačoval boľševickou húževnatosťou, neoblomnosťou a spoľahlivosťou. Bol mimoriadne svedomitý, neúnavný pracovník. Hollós ma ovplyvnil slovným prejavom a školeniami, kým Hegedűs príkladom. Bol to vzor, o ktorom som si myslel, že by som sa mu dokázal vyrovnať.

Náhodné vplyvy a moje vlastné schopnosti

Oveľa neskôr nastali v mojom živote obdobia, keď som mal dlhodobý cieľ a aj uvedomelý plán či stratégiu, ako ho dosiahnuť. V období, o ktorom píšem teraz, neexistoval ani len náznak takého plánu. Na začiatku kapitoly som načrtol päť stupňov identifikácie s komunistickou stranou. Nikdy mi nenapadlo, že by som mal absolvovať všetkých päť štádií. Keď som sa zmenil z človeka vzdialeného strane na sympatizanta komunizmu, ani som len netušil, aký krok bude nasledovať. Na svoj vek som veľmi veľa čítal a nechýbala mi schopnosť deduk-cie, lenže môj intelektuálny dôvtip sa snúbil s naivitou, povrchnosťou a nezodpovednosťou. Bolo to, akoby som so zatvorenými očami liezol po strmom rebríku. Keď si dnes čítam krátke, často sebaodhaľujúce rozhovory uverejnené

na poslednej strane obľúbeného maďarského ekonomického týždenníka *HVG* (*Heti Világgazdaság*, čiže Týždenník svetovej ekonomiky), vždy ma poburuje, keď sa ľudia cynicky priznávajú, že vstúpili do strany iba v záujme ďalšej kariéry. Hoci ma niektoré vtedajšie myšlienky a rozhodnutia trápia, jednoznačne môžem vyhlásiť, že moje konanie nebolo ani náznakom motivované cynickým karierizmom tohto druhu.

Občas zasiahla aj náhoda. Keby mi jeden z priateľov nebol povedal o piatom okrsku MADISZ-u, keby mi namiesto toho bol odporučil klub sociálnodemokratickej mládeže a ja by som tam bol našiel skupinu prívetivých ľudí a dobre by som sa tam cítil, ktovie, či by som nebol zostal.

Prvá úloha, akú mi v kancelárii piateho obvodu pridelili, spočívala v tom, že som mal dať do poriadku kartotéku členov. Všade naokolo ležali papiere a vládol tu úplný chaos. Odvtedy som už veľa ráz preukázal talent usporiadať a uchovávať záznamy, triediť informácie a spracovať ich. Bola to prvá príležitosť, keď som mohol svoju schopnosť využiť, a úspech zakrátko upútal pozornosť kádrovníka (v jazyku súčasného podnikateľského a obchodného sveta je to vedúci pracovník zodpovedný za ľudské zdroje). Ihneď ma poverili oveľa významnejšou úlohou – stal som sa „propagandistom", čo znamená, že som mal organizovať rozmanité vzdelávacie i výchovné akcie a školenia. Aj v tom som uspel.

Opäť zasiahla náhoda. József Lukács, neskôr filozof a riadny člen Maďarskej akadémie vied, ktorý v tom čase robil niečo podobné v ústredí MADISZ-u v Budapešti, sa chcel zrieť funkcie a všetku energiu venovať štúdiu na univerzite. Hľadal náhradu, a keď mu ktosi spomenul moje meno, stretli sme sa. Pamätám si, že sme sa hodinu prechádzali po ulici a Lukács chŕlil zo seba slová jedno za druhým, aby mi načrtol, aká práca ma čaká. V hlave mi hučalo od mien ľudí, s ktorými som mal prísť do styku, a od všetkých poznatkov, čo som mal šíriť; ani jedno meno som nepoznal a s podobnými úlohami som sa nestretol. Načrtnutá budúcnosť ma desila, ale prácu som prijal. Pred spomínaným rozhovorom mi nikdy neprišlo na myseľ, že by som mohol pracovať v hnutí na plný úväzok ako platený funkcionár. Keď sa však príležitosť naskytla, práca sa mi videla zaujímavá, a tak som ju prijal. Pri pohľade zhora, z nadhľadu, moja voľba bola výsledkom koordinovanej „práce s kádrami". Lukács spravidla navštevoval kancelárie obvodov, počúval, čo mu hovoria tajomníci a kádrovníci, a vybral si ma. Keď sa na to dívam zdola, z môjho pohľadu, bola to náhodná udalosť. Niektoré ekonomické a sociologické teórie interpretujú správanie nie ako výsledok nejakej stratégie, ale ako výsledok využitia príležitostí a pokračovania podľa toho, čo možnosti dovolia. Tomuto modelu zodpovedá aj opísané štádium mojej kariéry.

Ako som už spomínal, do funkcie na plný úväzok v budapeštianskom ústredí MADISZ-u ma vymenovali na jeseň 1945. Na „plný úväzok" znamenalo, že mi toto zamestnanie zapísali do pracovnej knižky a celé dni, od skorého rána do neskorého večera, som trávil v mládežníckom hnutí. Dokonca som dostával plat, aj keď v inflačnej mene, ktorej hodnota sa znižovala. Plat mi dlho nevydržal, ale aspoň som si nemusel pýtať peniaze od matky, hoci som stále býval s ňou a so sestrou. Pravdepodobne mali vlastný názor na záležitosť, ktorej som venoval všetok čas a energiu, ale nikdy sa so mnou o ňu nepodelili. Bezvýhradne akceptovali fakt, že sa musím sám rozhodnúť, ako naložím so životom. Dali iba najavo ľahkú iróniu, keď ma neoslovovali menom, ale volali ma „MADISZ".*

Moja kariéra v komunistickom hnutí rýchlo napredovala. Dôvod spočíval aj v tom, že som patril do kategórie kádrov, po akých bol v komunistickej strane veľký dopyt, ale ponuka bola veľmi obmedzená.

Na jednej strane som prinášal dobré črty svojej buržoáznej minulosti: bol som erudovaný a dobre vychovaný, ovládal som jazyky. Čoskoro sa prejavili aj iné vlohy, ako organizačné schopnosti a zručnosť pri komunikácii s ľuďmi. Na druhej strane, komunistická strana mohla počítať s mojou absolútnou oddanosťou. Bolo zrejmé, že mi chýba akákoľvek faloš. A keďže som bol nováčikom, čo pochádzal zo strednej vrstvy, viac som dychtil po tom, aby som zapadol, aby som sa stotožnil s komunistickým vzorom správania a držal sa ho, než starší, ostrieľaní komunisti. V tom čase mali všetci starí členovia kedysi ilegálnej strany problémy vyrovnať sa so situáciou v strane. Neplatilo to o nadšených nových členoch, ako som bol ja a moji vrstovníci – boli sme závislejší a ovplyvniteľnejší.

Hoci v správach z tých rokov sa uvedené vlastnosti vôbec neopisovali takto podrobne, kádrovníci si ich inštinktívne uvedomovali a posúvali ma vyššie a vyššie po straníckom rebríčku.

---

* Munyó v tých rokoch vychádzala s peniazmi tak, že kúsok po kúsku rozpredávala rodinné šperky. Niekoľkokrát sa pustila do podnikania, ale vždy to dopadlo zle. Na radu svojho zaťa kúpila – za minimálnu cenu – jednu z najexkluzívnejších kaviarní v Budapešti (volala sa New York a preslávila sa tým, že sa v nej stretali spisovatelia a umelci); po nevydarenom pokuse kaviareň oživiť bola zakrátko nútená predať ju s obrovskou stratou. Kým kaviareň vlastnila, s veľkou radosťou ma pozývala na horúcu čokoládu so šľahačkou a ovocnú tortu. Munyó sedela vedľa mňa v obrovskej hale vyzdobenej nástennými maľbami významného maďarského maliara Károlya Lotza a slávnymi špirálovitými stĺpmi a sledovala, ako hladný MADISZ konzumuje jej pohostenie.

3 V komunistických novinách 1947–1955

Začiatkom leta 1947 som dostal odkaz od šéfredaktora *Szabad Nép* (Slobodný ľud), ústredného denníka komunistickej strany. Hovorilo sa v ňom, že by ma rád zobral do svojej redakcie. Miklósa Vásárhelyiho, jedného zo starších členov redakcie, na mňa upozornil Péter Kende, ktorý tam nejaký čas pracoval. Pozvanie bolo pre mňa poctou a bez štipky zaváhania som ho prijal.

V redakcii novín *Szabad Nép* som začal pracovať v júni 1947 a opustil som ju o osem rokov neskôr, v lete 1955, keď ma prepustili z disciplinárnych dôvodov. Prvých šesť rokov som prežil v neochvejnej viere a úplnej oddanosti práci. Prvé trhliny v základoch môjho svetonázoru sa začali objavovať v rokoch 1953–1954. O svojom vytriezvení budem hovoriť neskôr. Teraz sa budem zaoberať prvými šiestimi rokmi.

Dopredu a nahor

V redakcii ma poverili prácou v oddelení vnútornej politiky, ktoré viedol Miklós Gimes. Kto si mohol čo i len pomyslieť, že tento tichý človek, plný viery v komunizmus, sa stane hrdinom revolúcie roku 1956 a zomrie ako mučeník na šibenici? Pár dní po mojom nástupe zvolali schôdzu oddelenia. Zopár členov redakcie malo z akéhosi dôvodu dostať pokarhanie, ale Gimesovi sa nechcelo nikoho karhať, a tak radšej požiadal Miklósa Vásárhelyiho, aby to urobil svojím žoviálnym, ale keď bolo treba, aj škodoradostným spôsobom.

Po niekoľkých dňoch som dostal prvé zadanie. Redakcia získala nové auto a bolo treba ho zabehať. Nemalo však význam zabiehať ho naprázdno. Pokyny som dostával od Oszkára Betlena, jedného z redaktorov. Blížil sa sviatok sv. Petra a sv. Pavla a žatva bola v plnom prúde. Prikázali mi napísať reportáž o tom, ako sviští kosy. Predtým som nikdy nepísal článok do novín a nikdy som nevidel zblízka, ako prebieha žatva obilia. Vyrazili sme autom, tu a tam

sme sa zastavili a napokon som napísal prvú reportáž, ktorá sa na druhý deň objavila v *Szabad Nép*.

Potom sa moje príspevky objavovali často – boli to reportáže, rozhovory a rôzne správy. Neubehlo ani šesť mesiacov, a už som napísal prvý úvodník. Vyšiel v decembri 1947 a pod ním svietili moje iniciály. Bola to analýza investícií, ktoré sa uskutočnili v predchádzajúcom mesiaci.

Hoci som nemal vôbec nijaké ekonomické vzdelanie, získal som si uznanie, že sa zaujímam o otázky hospodárstva a chcem sa špecializovať na túto oblasť. V redakcii sa ekonomickým problémom venovali aj iní, všetci pracovali v oddelení vnútornej politiky.

Asi po dvoch rokoch ma povýšili na vedúceho ekonomickej sekcie novín. Péter Kende sa v tom čase stal vedúcim oddelenia zahraničnej politiky. Obaja sme mali iba dvadsaťjeden rokov a za chrbtom len tri či štyri roky členstva v strane. Keď redaktori – Márton Horváth, Oszkár Betlen, Miklós Vásárhelyi a Géza Losonczy – prišli s týmto nápadom za šéfredaktorom Józsefom Révaim, údajne podráždene povedal: „Čo vás to, preboha, napadlo? Chcete urobiť z novín škôlku?“ Napokon však súhlasil.

Révai krútil nad mojím vymenovaním hlavou. Ale keď vyšiel Marxov *Kapitál* v maďarskom preklade a on zistil, že som jeden z mála ľudí, čo ho čítali v nemeckom origináli, poveril ma, aby som naň napísal recenziu.

Roku 1949 ma poslali do straníckej školy, kde sa školili vyšší stranícki funkcionári a študovali tu marxizmus-leninizmus. Ako stály predstaviteľ našich novín som sa zúčastňoval na zasadaniach Štátneho výboru pre ekonomické otázky, najvyššieho ekonomického orgánu komunistickej strany. Predsedom výboru bol Ernő Gerő, tajomníkom István Friss. Výbor prerokúval všetky dôležité hospodárske rozhodnutia, skôr ako sa predkladali v podobe návrhov politickému byru, ktoré o nich potom hlasovalo. Možnosť zúčastňovať sa na zasadnutiach Štátneho výboru pre ekonomické otázky bola veľká pocta. Moju prácu ocenili dvoma vládnymi vyznamenaniami.

Roku 1952 ma *Szabad Nép* delegoval, aby som informoval o oficiálnej návšteve straníckej a vládnej delegácie v Nemeckej demokratickej republike. Jeden z dôvodov, prečo ma vybrali, spočíval v tom, že som nemal ani najmenšie ťažkosti pri preklade prejavov, o ktorých som písal reportáže do novín. Oveľa dôležitejším dôvodom však bola absolútna dôvera, akej som sa tešil. Každý, kto mal ísť s Mátyásom Rákosim a Ernőom Gerőom vo vládnom vlaku, musel byť bezvýhradne spoľahlivý.

Takto sa dostávam k dôležitej otázke. Čo sa skrývalo za mojím rýchlym postupom v spomínanom období? Vtedy som sa o podobných záležitostiach nerozprával s nikým z nadriadených, napriek tomu sa pokúsim nájsť vysvet-

lenie. Nebudem pátrať po príčinách z mojej strany, o tom bude reč neskôr. Vychádzajúc zo svojho *súčasného* chápania socializmu, chcem rekonštruovať kritériá nadriadených, aké asi v mojom prípade uplatňovali.

Pre menovanie, povýšenie a odvolávanie v komunistickom systéme platia dve hlavné kritériá. Jedným je oddanosť komunistickej strane, druhým schopnosti. Spravidla sa berú do úvahy aj mnohé iné faktory, ale najväčší vplyv majú tieto dva. Skôr ako sa začne uvažovať o vymenovaní, požaduje sa aspoň minimálny stupeň oddanosti – v závislosti od dôležitosti funkcie, pričom vyšší stupeň oddanosti, než aký sa požaduje, môže vyvážiť nedostatok niektorej z požadovaných schopností kandidáta. Pravdou je aj opak: mimoriadny talent môže kompenzovať nedostatok politického nadšenia. Samozrejme, čím je kandidát silnejší v oboch oblastiach, tým má väčšiu šancu na rýchly postup.

Ekonómovi pri čítaní tejto knihy môže napadnúť, že na uvedené dvojité kritérium sa môže dívať ako na zosúladenie dvoch indiferenčných kriviek (kriviek ľahostajnosti), ktoré má pred sebou riadiaci pracovník s rozhodovacou právomocou, pričom premennými sú oddanosť a schopnosť. Pre vyššie funkcie sa použijú vyššie rovnobežné indiferenčné krivky. Teda indiferenčná krivka pre ministra bude ležať vyššie ako krivka pre vedúceho oddelenia na ministerstve, krivka šéredaktora bude ležať nad krivkou novinárskeho eléva a tak ďalej. Indiferenčné krivky sa líšia od jednej krajiny k druhej a od jedného časového obdobia k druhému. V ranom, revolučnom štádiu sa kladie dôraz na oddanosť. Schopnosť nadobúda relatívne väčší význam v neskoršom, technokratickejšom období. Indiferenčné krivky závisia tiež od oblasti pôsobenia. Keby sme porovnávali, napríklad, vysokoškolských profesorov a príslušníkov Štátnej bezpečnosti, rozdiely by boli väčšie. Bežnou črtou vo všetkých sférach je dvojakosť kritérií výberu.

V období Révaiho poznámky o „škôlke" a po nej bolo moje hodnotenie určite vysoké z oboch hľadísk. V jazyku schopností som predstavoval šťastnú kombináciu buržoáznej erudovanosti vrátane znalosti jazykov nadobudnutej doma, v rodine, a intenzívneho marxistického vzdelania. Vedel som sa bezchybne vyjadrovať po maďarsky. Čoskoro sa ukázalo, že dobre vychádzam s ľuďmi. Bol som schopný ich presvedčiť, aby mi poskytli rozhovor, a dokázal som urobiť interview aj s ľuďmi vo vysokých funkciách. Neskôr, keď som sa stal vedúcim oddelenia novín, ukázalo sa, že mám aj niektoré vodcovské schopnosti.

Tieto vlastnosti sa snúbili s maximálnou oddanosťou. Nadriadení, čo ma poznali, vedeli, že napriek svojmu pôvodu a vzdelaniu v *haute bourgeoisie* som sa úplne stotožnil s komunistickými ideami. Keď sa rokovalo o mojom vymenovaní do funkcie vedúceho oddelenia, jedným z členov redakcie bol György

Nemes, neskôr šéfredaktor časopisu *Irodalmi Újság* (Literárne noviny). Bol odo mňa o pätnásť rokov starší, mal za sebou bohatú novinársku prax, bol to kultivovaný muž, skvelo písal a vyštudoval ekonómiu. Prečo vybrali mňa, a nie jeho? Ak to posudzujem výlučne podľa situácie, a nie podľa informácií, ktoré sa šuškali, som presvedčený, že mi viac verili. V ich očiach bola mladosť a neskúsenosť obrovskou výhodou, nie slabinou. Vďaka mladosti a nedostatku životných skúseností som bol dôverčivejší. Keďže som nemal pochybnosti, mohol som jednoducho slúžiť veci komunistickej strany bez váhania a neochvejne.

Motivácie

Už som opísal, ako ma asi videli moji nadriadení, teraz podám správu „zvnútra", ako som toto obdobie prežíval ja sám. V najvyššej možnej miere sa vyhnem tlmočeniu svojich súčasných myšlienok. Sústredím sa iba na to, čo som si myslel a cítil *vtedy*.

Hybnou silou mojich slov, skutkov a myšlienok boli *viera a presvedčenie*. Bez zvyšku som veril v ideológiu marxizmu-leninizmu. Bol som presvedčený, že každé slovo je pravdivé. Mal som úplnú dôveru v stranu a prijímal som predstavu, že je stelesnením správnych myšlienok, nepoškvrnenej morálky a služby ľuďom. Nikdy mi neprišlo na um, že by sa obdiv a úcta, čo som pociťoval voči Stalinovi či Rákosimu, mohli klasifikovať ako kult osobnosti. A keďže som logiku a argumentáciu v ich článkoch a prejavoch pokladal za vierohodnú, posilňovalo to moju dôveru v nich.

Jednou zo síl, stmeľujúcich byrokratický aparát ovládajúci komunistický systém, je *strach*. Môžem povedať, že v tom období som nikdy, ani na okamih nepocítil strach. Bol som presvedčený, že tí, čo boli uväznení a odsúdení, sú skutočne vinní. Neskôr, keď som pochopil, aká je pravda, a diskutoval som s priateľmi o terore za Rákosiho éry, mnohí mi nechceli veriť, že som nemal o tom ani potuchy. Čo ako neuveriteľne to znie, je to pravda. Nie pre ľahostajnosť, alebo žeby som žil so sklopeným zrakom, lebo som si musel niečo vyčítať, ale pre slepotu a dobrovoľnú izoláciu od drsnej reality.

Centrálu ÁVH, Štátnej tajnej polície, na Andrássyho ulici 60 som navštívil iba pri jednej príležitosti. Nemal som za úlohu spolupracovať s ÁVH, ale v tomto jedinom prípade som potreboval od dôstojníka, čo tam pracoval, získať informácie o nadchádzajúcom procese so zločincami vo výrobnej sfére. Vošiel som do budovy, porozprával sa s dôstojníkom a opustil som ju pokojne,

akoby to bolo ministerstvo dopravy či obvodný výbor strany. Ani mi nenapadlo, že priznania sa tu vynucujú mučením, alebo že nevinných ľudí nútia podávať falošné svedecké výpovede. Nikdy mi ani na okamih neprišlo na um, že by ma tam mohli držať. Bol som poslucháčom straníckej školy, keď som sa dozvedel, že zatkli vtedajšieho ministra zahraničných vecí Lászlóa Rajka a jeho spoločníkov, a keď nás informovali, aké obvinenia vzniesli proti nim – spiknutie s cieľom zvrhnúť maďarskú vládu. Vyhlásenie som prijal bez výhrad a bez tieňa podozrenia, že by obvinenia mohli byť falošné. Zasiahlo ma to ako blesk. Niekoľkých ľudí, ktorých zatkli a falošne obvinili, som poznal v tom čase i v nasledujúcich rokoch. Keďže som bol presvedčený o svojej nevine, bol som si istý, že mi nehrozí nebezpečenstvo, hoci neskôr vyšlo najavo, že ma chránila iba šťastena. Mohli ma uväzniť bez akéhokoľvek zjavného dôvodu, ako v tých časoch zatkli mnohých. Keď som nedávno získal prístup k niektorým tajným spisom,* zistil som, že jeden z informátorov v redakcii *Szabad Nép* na mňa podával vykonštruované obvinenia.1

Keď som sa zamýšľal nad týmto obdobím neskôr, po šokujúcich poznatkoch o tom, čo sa v skutočnosti dialo, často som mal pocit, že výstižné by bolo prirovnanie k námesačníkovi. Niekoľkokrát som sebaisto stúpil na okraj rímsy nad ulicou a vôbec som necítil strach, že spadnem.**

Mnohé komunistické kádre boli motivované *túžbou po moci*. Čitatelia pocítia, že tieto pamäti píšem v prísne sebakritickom duchu. Keďže som veľmi prísne preveroval svoje svedomie, môžem povedať, že v mojom prípade neexistoval ani len náznak úsilia získať moc. Táto túžba mi bola celkom cudzia a zostala mi cudzia aj neskôr. Nikdy som nepochleboval nadriadeným, ani som sa neusiloval dosiahnuť povýšenie pätolízačstvom.

Pravdou však je, že u mňa i u kolegov sa prejavoval istý druh povýšenosti, že pracujeme v *Szabad Nép*. Mali sme pocit, že sme „hlasom strany" – naše slová mali väčšiu cenu a boli dôležitejšie ako slová iných novinárov. Keď som sa rozprával s kolegami, známymi alebo návštevníkmi redakcie, moje správanie i tón hlasu zostávali skromné a bez náznaku arogancie. Za vonkajšími

---

* Nanešťastie, väčšina archívov ÁVH spred roku 1956 bola údajne zničená – alebo prinajmenšom k väčšine spisov nemám prístup. Pokiaľ viem, môžu existovať aj iné správy svedčiace proti mne.

** Myslel som si, že metafora o námesačníkovi, opisujúca zvláštnu slepotu a hluchotu, je mojím unikátnym vynálezom, kým som neupriamil pozornosť na autobiografiu Ernőa Gálla (2003, s. 96 – 97), intelektuála z Transylvánie, ktorý používa rovnaký obraz: „Vzdal som sa akéhokoľvek osobného postoja, zaujímal som výlučne celkom nekritické stanovisko. … Moje vtedajšie myslenie a správanie by sa dalo prirovnať k istému typu „ideologického námesačníctva".

prejavmi správania sa však skrývala hlbšia intelektuálna vrstva. Naša povýšenosť spočívala na viere, že vďaka nášmu marxisticko-leninskému školeniu a funkcii v *Szabad Nép* sme neomylní.*

Privilégiá, ktoré som si mohol užívať, neboli pre mňa skutočnou motiváciou. Napriek tomu sme v porovnaní s bežnými občanmi určite mali isté materiálne výhody.

Keď som sa odsťahoval od rodiny – ako dvadsaťjedenročný, čo v tých časoch bolo priskoro –, kancelária novín mi pridelila „služobný byt". Vtedy som žil sám, čo znamenalo, že som sa nasťahoval do malej garsónky, zariadenej zmesou nevkusného nábytku zo skladov Vládnej komisie pre majetok bez vlastníkov. Keď som sa roku 1952 oženil a moja manželka Teréz Lakyová, novinárka, ktorá so mnou pracovala v *Szabad Nép*, čakala prvé dieťa, pridelili nám väčší služobný, trojizbový byt v elegantnej štvrti Rózsadomb (Ružový vŕšok), ktorý sme si zariadili veľmi skromne, z vlastných úspor. Väčšinu nábytku sme získali veľmi lacno, pozostával z ťažkopádnych, hromadne vyrábaných kusov nízkej kvality.

Hoci pracovníci redakcie *Szabad Nép* mali vyšší plat ako ostatní novinári, rozdiel nebol veľký. Keď ma v novinách povýšili, mal som právo stráviť dovolenku v rekreačnom stredisku pre zamestnancov straníckych orgánov. Za deväť rokov strávených v redakcii som bol v zahraničí štyrikrát, vždy na niekoľko dní, a aj tie sme takmer úplne strávili v práci. Trikrát som cestoval do niektorej socialistickej krajiny a raz, na začiatku svojho pôsobenia v novinách, ma vyslali do Viedne. Bola to po mnohých stránkach pamätná návšteva. Sotva som videl nejaké pamätihodnosti. Usporil som si časť diét a kúpil som matke niekoľko párov jemných hodvábnych pančúch. Pamätám si, ako som ich kupoval v obchode firmy Palmers, kde ma dychtivo obsluhovali mladé slečny v zelenej uniforme. Zmocnil sa ma pocit, že je nedôstojné, aby komunistický novinár utrácal peniaze na takom mieste. Dokonca som nejaké diéty, čo mi zvýšili, vrátil v redakcii. Tí, čo ku koncu Kádárovho obdobia robili v zahraničí cynické triky s diétami, by sa takému detinskému puritánstvu nepochybne vysmiali.

---

* Odvtedy som sa často stretával s „fenoménom *zázračného dieťaťa*", určitým typom sebavedomej intelektuálnej arogancie – napríklad medzi mladými velikánmi maďarskej politickej scény v deväťdesiatych rokoch minulého storočia alebo mladými konzultantmi zo Západu, ktorí prichádzali do východnej Európy po zmene zriadenia. Nenašepkáva mi to starší vek, ale spätný pohľad na moju mladosť, keď poviem, že v takýchto prípadoch môže nedostatok životných skúseností ľahko viesť k tomu, že mladí ľudia sú príliš sebaistí, a preto sú prístupnejší vplyvu extrémnych intelektuálnych impulzov.

Zamestnanci redakcie, vydavateľstva a tlačiarne mali k dispozícii kantínu. Zásobovanie bolo pravidelné a primerané dokonca aj v čase, keď iní museli čeliť vážnemu nedostatku potravín, hoci to, čo nám ponúkali, nebolo ktovieako honosné. Ďalšou zamestnaneckou výhodou bola možnosť liečiť sa v nemocnici Kútvölgyi. Žartom sa tieto privilégiá nazývali tri K: Kékestető – dovolenka, Kútvölgyi – lekárska starostlivosť a Kerepesi út – označovalo cintorín, kde sa pochovávalo na náklady strany.

Myslel som si, že zaopatrenie, čo dostávame, je v súlade so zásadou „rozdeľovania podľa zásluh", ktorú v tých časoch všeobecne hlásali tvorcovia politiky a učitelia marxistickej teórie vedeckého komunizmu. Nemal som pocit, že by sme sa tešili z mimoriadnych výhod. Detstvo som prežil v dostatku a v porovnaní s tým (alebo s prácou novinárov na Západe) bol môj životný štýl v *Szabad Nép* skromný. Mohol sa pokladať za zvýhodnený iba preto, že prevyšoval priemer v spoločnosti ovládanej extrémnym rovnostárstvom.

Môj životný štýl sa vyznačoval skôr asketizmom ako privilegovanosťou. Občas sme zašli do opery, na koncert či do divadla, alebo sme navštívili priateľov, ale takmer všetok čas sme trávili v tvrdej práci, ktorej sme boli úplne oddaní.

Za múrmi redakcie som prakticky nepoznal ozajstný život. Keď sa roku 1952 narodil náš prvý syn Gábor, mal som nočnú službu. Pokladal som za samozrejmé, že narodenie dieťaťa nie je dostatočne vážny dôvod, aby som si vymenil zmenu. Každú chvíľu som telefonoval do nemocnice, ale nezašiel som tam a Gabiho som videl až na druhý deň zavčas rána. Dokonca ešte keď som bol funkcionárom MADISZ-u a neskôr, v období môjho pôsobenia v *Szabad Nép*, sme s vrstovníkmi a kolegami neustále diskutovali, či by sme nemali opustiť tento život „profesionálnych straníckych pracovníkov" a namiesto toho začať žiť ako normálni študenti. Nikdy som sa nad tým poriadne nezamyslel, pretože som mal vždy po ruke odpoveď: Je neporovnateľne dôležitejšie zostať tam, kam ma postavila strana. Aj mnohí iní stranícki funkcionári boli bez vysokoškolského vzdelania, a napriek tomu robili svoju prácu dokonale.

Keď som sa o desaťročia neskôr stal v Amerike univerzitným profesorom, niekoľkokrát som sa závistlivo zadíval na študentov, lebo som sa zamyslel nad svojou minulosťou. Roky, ktoré oni trávia bezstarostným štúdiom, prípravou na svoju budúcnosť a tešia sa z radostí života, sme stratili, pretože sme ich prežili vo vražednom pracovnom tempe.

Tento opis myšlienkového rámca a motivácií zahŕňa rovnaké faktory, o ktorých som písal v knihe *Socialistický systém* v časti o jednotiacich silách moci a o motivácii kádrov. Viera a presvedčenie, túžba po moci, strach a privilego-

vané postavenie pôsobili na jednotlivcov rôznou intenzitou. V mojom prípade bola dominantná prvá motivácia – viera a presvedčenie. Nehovorím, že som v nejakom zmysle bol priemerný, ale rovnako by bolo mylné domnievať sa, že som bol v tomto zmysle ojedinelý či výnimočný. Podobne boli motivovaní aj ďalší kolegovia v redakcii.

Život v redakcii novín

V rokoch, o ktorých píšem v tejto kapitole, sa v Maďarsku odohrali zmeny epochálneho významu. Keď som nastúpil do redakcie, krajina mala koaličnú vládu a všetky strany vydávali vlastné noviny. Komunistická strana však konkurenčné strany odstránila a s podporou i aktívnou pomocou Sovietskeho zväzu a jeho okupačnej armády získala úplný mocenský monopol. Vznikli inštitúcie totalitného režimu. *Szabad Nép* už nemali skutočného konkurenta. Povedané politickým jazykom, boli to jediné „oficiálne" noviny, hlásna trúba strany a hlavný nástroj straníckej propagandy. Mali dosah na každú straníckú organizáciu a úrad v krajine, pre každého člena strany a každého straníckeho i štátneho funkcionára sa stali povinným čítaním.

Ako som už zdôraznil, táto kniha nemá byť stručnou históriou maďarskej politiky a spoločnosti. Je to iba osobný životný príbeh. Nejde mi o analýzu úlohy novín *Szabad Nép*. Ciele týchto strán sú neporovnateľne skromnejšie a užšie – pokúsiť sa zhustiť do prijateľného obrazu zopár udalostí v živote redakcie novín, konkrétne vo vzťahu k môjmu vlastnému životu.

Nie je to otrepaná fráza, keď poviem, že *Szabad Nép* tlmočili názor strany. Ráno na stole šéfredaktora často zazvonil telefón, na linke bol Mátyás Rákosi a kritizoval niečo, čo sa objavilo vo včerajšom vydaní, prípadne dával konkrétne pokyny. Alebo sa mohol ozvať hlas Gerőa či Révaiho. Pri iných príležitostiach sa zasa stávalo, že Betlen sa vrátil z nejakej straníckej schôdze, díval sa do poznámok a vedúcim rubrík vysvetľoval, aké úlohy vytýčili redakcii straníckí šéfovia. Pravidelne som dostával pokyny od Istvána Frissa, vedúceho oddelenia hospodárskej politiky ústredného výboru. V určitom zmysle som mal dvoch šéfov: mojimi nadriadenými boli súčasne šéfredaktor novín a vedúci oddelenia hospodárskej politiky strany. Podobnú dvojitú kontrolu mali nad sebou aj vedúci špecializovaných rubrík a oddelení novín.

Hoci kontrola nad nami bola prísna, zriedkakedy zachádzala do detailov. Šéfredaktor a dokonca aj vedúci oddelení mali pomerne širokú právomoc. Pri spätnom pohľade s prekvapením zisťujem, akú veľkú slobodu som mal ako

dvadsaťročný mladík pri rozhodovaní, čo napíšem a čo uverejním z toho, čo napísali moji nadriadení.

Redaktori a zamestnanci novín *Szabad Nép* nemali pevný pracovný čas. Začiatok a koniec pracovného dňa závisel od zadaných úloh. Ak bolo treba, pracovali sme aj v nedeľu. Disciplína a obetavosť boli samozrejmosť – nikoho nebolo treba do práce nútiť. Nepamätám si ani jediný prípad, že by niekoho pokarhali za lenivosť. A možno som bol v tomto smere slepý, ale tiež si nespomínam, že by som medzi zamestnancami zažil nejakú nevraživosť alebo ohováranie. Tvorili sme istý druh kolektívu, aké sa vyskytujú za vojny – spoločenstvo kamarátov bojujúcich v prednej línii.

V redakcii som nadviazal priateľstvá na celý život a staré priateľstvo s Péterom Kendem sa ešte prehĺbilo, kým sme pracovali v *Szabad Nép*. Istý čas som sedel v kancelárii s Pálom Lőcseim, ktorý sa stal vedúcou postavou revolúcie roku 1956. Zakrátko sme sa stali blízkymi priateľmi a Pál zohral významnú úlohu v mojom politickom a intelektuálnom vývine, ako vysvetlím v nasledujúcej kapitole. Verné a celoživotné priateľstvo sme nadviazali s pani Augusztou Majláthovou, manželkou Gézu Fónyiho, ktorú každý volal iba Duci („Tučko"), hoci v skutočnosti to bola štíhla, jemná žena, zakladateľka a vedúca skvelého archívu novín *Szabad Nép*. Jej malý byt preplnený knihami bol doslova pútnickým miestom. Ľudia k nej mohli zaskočiť na kus reči nielen kým pracovala v *Szabad Nép*, ale aj neskôr, dokonca aj po roku 1956.*

Z tohto obdobia pochádza moja pretrvávajúca túžba udržiavať s tými, čo pracujú pod mojím vedením, nielen vzťah „šéf-podriadený", ale rozvíjať aj ľudské putá priateľstva.

Aké vzťahy mali konkrétni ľudia s ostatnými kolegami v redakcii, spravidla záviselo od ich osobnosti. V Oszkárovi Betlenovi sme vytušili neúprosnú tvrdosť bojovníka strany, jeho bystrosť sa snúbila s povýšeným sarkazmom a chladnou neosobnosťou. Z Vásárhelyiho zasa, naopak, vyžarovala inteligen-

* Po revolúcii mala Duci na poličke dve fotografie: Miklósa Gimesa a Györgya Sárközyho. V Maďarsku existuje hlboko zakorenený rozpor, ba až priepasť medzi dvoma skupinami ľudí: jednu tvoria „vzdelanci" a druhú tí, čo sa pokladajú za predstaviteľov „ľudu" a spravidla majú korene na vidieku. Duci bola celistvá osobnosť, živý most medzi nimi. Mala priateľov medzi ľuďmi zo *Szabad Nép* a neskôr aj z okruhu Imreho Nagya, medzi ľuďmi spojenými s urbánnou inteligenciou. Mala priateľov aj medzi redaktormi a zamestnancami časopisu *Válasz*, kde sa schádzali „spisovatelia z ľudu". Dlhý čas bola blízkou priateľkou Györgya Sárközyho, zakladateľa a prvého šéfredaktora časopisu, a jeho manželky Márty, ktorá sa neskôr stala šéfredaktorkou, patrónkou a stmeľujúcou silou časopisu *Válasz*. Duci zomrela roku 1988.

cia, pohoda, humor a láskavá irónia. Rozhovor s Miklósom Gimesom prinášal intelektuálne potešenie, pretože prekypoval vyberanou, bohatou kultivovanosťou a schopnosťou striktne a prísne analyzovať javy.

Moje názory na ekonomiku

Nechodil som do nijakej ekonomickej školy, ani som sa neučil z prednášok učiteľov, ako údajne funguje socialistická ekonomika. Prvý kurz fungovania systému som dostal z prvej ruky, počas práce v denníku *Szabad Nép*.

Nadobudol som rozsiahle skúsenosti s fungovaním toho typu ekonomiky, aký som v neskorších dielach označil ako „klasický socialistický systém". Keď som sa zúčastňoval na zasadnutiach Štátneho výboru pre ekonomické otázky, zblízka som videl, akú mimoriadnu centralizáciu riadenia ekonomiky výbor reprezentuje. Uvediem príklad: V trhovej ekonomike závisí plán výroby na ďalší rok od anonymného procesu – zámerov miliónov nezávislých účastníkov trhu. Tu o tom mohol rozhodnúť Ernő Gerő, ktorý dostal od strany absolútnu moc riadiť fungovanie hospodárstva. Rozhodnutia preňho pripravoval aparát vedenia strany a vlády, ktorý niekedy zabezpečil aj alternatívne postupy. Na zasadnutiach však mal rozhodujúce slovo Gerő. Poznal som ho ako chladného, presne kalkulujúceho a bystrého muža, ktorý nebol schopný prejaviť ľudské city. Nič nenaznačovalo, že by bol školeným ekonómom, mal však mimoriadnu pamäť. V diskusiách o hospodárskej politike dokázal presne citovať všetky potrebné údaje, informácie a názory ľudí, čo odzneli v diskusii. Táto jeho schopnosť urobila silný dojem na vedúce osobnosti štátu a rozhodne v nich vzbudzovala úctu, takže ho pokladali za najvyššiu autoritu v otázkach ekonomiky. S vtedajšími znalosťami som nemohol posúdiť, či sa za rozhodnosťou Ernőa Gerőa skrýva aj vysoká odbornosť. Navyše ma veľmi ovplyvnila jeho osobnosť, hlavne presvedčivosť a vážnosť, čo vyžarovala z jeho slov.

Často som sa stretal a diskutoval s ministrami, námestníkmi ministrov a vyššími ministerskými úradníkmi. Tieto spravidla otvorené, odborné diskusie veľa prezrádzali o tom, ako funguje národné hospodárstvo. Často som tiež chodieval do tovární, kde som sa zhováral s vedúcimi pracovníkmi, tajomníkmi straníckych organizácií, predákmi a robotníkmi. Bezprostredné dojmy a postrehy som si dopĺňal podrobnými výkladmi kolegov, ktorí často podávali správy o tom, s čím sa práve stretli. Hoci v prípade niektorých mojich partnerov možno pochybovať, či a do akej miery boli v rozhovore

úprimní, vďaka nim som sa dostal k veľkému množstvu poznatkov, ktorým stálo za to venovať pozornosť.

Keď som sa chystal písať pamäti a znovu čítal svoje články, pochopil som, aké problémy ma v tom čase najviac trápili. V zátvorkách uvádzam – ako veľavravný kontrast – titulok alebo abstrakt hlavných článkov, čo som na túto tému napísal. Citácie ukazujú, že som si bol vedomý problému, ale moja diagnóza bola chybná a navrhovaná terapia úplne nesprávna.

Uvedomoval som si napríklad, že centralizovaný systém by mohol fungovať iba pod podmienkou, že sa bude vykonávať disciplinovane. Bolo zrejmé, že sa veľmi často porušovala plánovacia, pracovná i mzdová disciplína. Na túto tému som napísal veľa článkov, lenže vtedy som hľadal riešenie na nesprávnom mieste. Nepochopil som súvislosť medzi výkonom a stimulom. Myslel som si, že stačí ľuďom vysvetliť význam disciplíny, viesť ich k tomu, aby plnili pokyny, alebo požadovať ukladanie trestov, aby sa poukázalo na nedisciplinovaných.

Keď som videl, ako robotníci opakovane znižujú výkonostné ciele, súvisiace s ich úkolovou mzdou, a predkladajú neodôvodnené požiadavky na zvýšenie platu, vôbec som nechápal, že môžu existovať vedúci pracovníci tovární, ktorí ich v tom takmer podporujú. V článkoch som zvolával hromy a blesky na tých, čo porušujú mzdovú disciplínu, a útočil na riaditeľov závodov i straníckych pracovníkov, ktorí toto porušovanie tolerovali. („Musíme venovať veľkú pozornosť spevňovaniu socialistických miezd a upevňovaniu pracovnej disciplíny," napísal som a dodal: „Socialistické súťaženie môže reálne napomáhať plnenie plánu … len vtedy, ak zamedzí neodôvodnene zvyšovať mzdy a zbytočné nadčasy.")[2] Nebol som schopný uvedomiť si, že sa ocitáme zoči-voči nevyhnutným problémom štátneho vlastníctva. Namiesto toho, aby sa úroveň miezd stanovovala prostredníctvom vyjednávania a dohôd medzi vlastníkom – zamestnávateľom – a zamestnancami, byrokrati sa snažia potláčať snahu robotníkov o zvýšenie cien stanovením mzdových stropov.

Množili sa dôkazy o najrozmanitejších spôsoboch plytvania a neefektívnosti výroby v továrňach (Kľúčovou úlohou socialistického súťaženia je ekonomická efektívnosť – takto znel titulok jedného z mojich úvodníkov.).[3] V snahe nájsť riešenie som v mnohých článkoch vysvetľoval dôležitosť ekonomickej efektívnosti a snažil sa presvedčiť vedúcich pracovníkov závodov, že nestačí iba zvyšovať objem, ale treba sa usilovať aj o vyššiu kvalitu výroby a o nižšie náklady. Lenže všetky finančné aj morálne stimuly ich pobádali, aby zvyšovali objem výroby.

Domnieval som sa, že koreň problémov spočíva v tom, že riadiaci pracovníci podnikov si nekonajú dobre svoju prácu – zle organizujú výrobu, nie sú

dostatočne svedomití a nepočúvajú robotníkov, ktorí ich upozorňujú na problémy. Táto kritika sa niekedy rozšírila aj na stredné kádre, na riaditeľov hospodárskych odborov na ministerstvách a okresných výboroch strany. Dával som kádrom za vinu, že, ak použijem výrazy z tých čias, „nechajú sa unášať na vlnách más", snažia sa byť populárni a neodvážia sa byť dostatočne tvrdí („Tolerovanie nedostatočnej disciplíny môže byť užitočné iba pre nepriateľa. Vari je nepopulárne vytrvalo a dôsledne bojovať za upevňovanie pracovnej disciplíny a plné využívanie pracovného času? Takýto radikálny vedúci môže byť nepopulárny iba v očiach spiatočníckeho robotníka.").[4] Alebo, z dôvodu absencie iného vysvetlenia, som v prípade nedostatku niektorých výrobkov či iných problémov vetril sabotáž. Takéto vysvetlenie bolo nielen klamné, ale trestuhodné, pretože pomocou ekonomickej rétoriky podporovalo nemilosrdné represálie proti údajným „sabotérom".

Nikdy som ani na okamih neuvažoval o tom, že ťažkosti sú *systémové*, že majú pôvod v samom systéme. Naopak, hoci som si uvedomoval mnohé problémy a chyby, stále som bol presvedčený, že socializmus je na vyššej úrovni ako kapitalistický systém. Niektoré nedostatky mohli byť prechodné. Ernőovi Gerőovi som pripisoval názor, ktorý prevzal od Stalina, že sú to choroby rastu. Vyrastieme z nich! Štátne vlastníctvo *má* zabezpečovať vyššiu produktivitu ako súkromné vlastníctvo. Centrálne plánovanie *musí* byť efektívnejšie ako trhová anarchia. Mal som v hlave úplný zmätok, plietol som si normatívny prístup s praktickým, požiadavky na socialistický systém so skutočným socializmom.

Osobitný význam som prikladal očakávaniu, že robotníci v socialistickom podniku budú pracovať uvedomelo, pretože „továrne patria im", kým robotníci v kapitalistickej továrni sú odcudzení od svoje práce a vykorisťovaní. Tento nový typ vzťahu k práci viedol k socialistickému súťaženiu, dobrovoľnému záväzku zvýšiť výkon a k vysoko nadpriemerným úderníckym úspechom. V tom čase som veril, že práve to predstavuje hlavné zdôvodnenie prevahy socialistického systému, a preto som fanatickú pozornosť venoval všetkým formám socialistickej súťaže („Víťazstvo socializmu si vyžaduje, aby sme kapitalizmus prekonali v produktivite práce," napísal som v úvodníku. „Preto musíme v širokej miere zavádzať nové technológie a stroje, usilovať sa o vyššiu produktivitu prostredníctvom intenzívneho socialistického súťaženia a úderníckeho hnutia.").[5]

Mimoriadne pracovné tempo ma nútilo, aby som sedel v redakcii novín takmer od svitania do hlbokej noci. Prestal som žiť ako ostatní ľudia. Netrápili ma ich dennodenné starosti a sotva som sa stýkal s niekým, kto nemal niečo spoločné s prácou v novinách. Ako správny marxista som sa sústre-

dil na výrobu, nie na spotrebu. Hoci som si ťažkosti so zásobovaním a z toho plynúcu nespokojnosť takmer neuvedomoval, lebo som ich nezažil na vlastnej koži, dostával som signály o tom, že existujú. Tie som však potláčal a slabému, vzdialenému šepotu som nevenoval pozornosť. V mojom okolí sa vyskytovali ľudia, ktorí vedeli o závažných nedostatkoch, ale vyhýbali sa so mnou o nich hovoriť.

Munyó a sestra Lilly, ktoré som často navštevoval, väčšinou robili príležitostné narážky na to, že existujú nedostatky. Tváril som sa, že ich nepočujem. Neskôr som sa opakovane pýtal Lilly, prečo nehovorila so mnou otvorene a úprimne. Vraj sa obávala o tom diskutovať. Ani na okamih si nepomysleli, že by som sa mohol obrátiť proti nim. Skôr ma nechceli obťažovať, pretože som aj tak vyzeral veľmi zaneprázdnený. Neveril by som tomu, čo hovoria, tak načo by ma otravovali? Čo ako veľmi sme sa mali radi, postupne sa medzi nami vztýčil neviditeľný múr.

Vo všeobecnosti som nahromadil veľa poznatkov a skúseností, ale spôsob, ako som si tento materiál usporiadal v mysli a zoradil z hľadiska príčinných vzťahov, sa zakladal na *axiómach*, ako sa to bežne stáva. Axiómy neformuje iba intelekt. Vo veľkej miere sú výsledkom pôsobenia metaracionálnych činiteľov: názorov, predsudkov, túžob, želaní a morálnych súdov. *Metaracionálne faktory* pôsobia ako vrátnici, čo rozhodujú, ktoré dvere sa danej myšlienke alebo vnemu otvoria, a ktoré sa pred nimi zatvoria. V tom čase dvere vo mne nefungovali správne. Vylúčil som všetky skúsenosti a myšlienky, ktoré by otriasli mojou vierou a presvedčením. Zapracovali obranné mechanizmy známe z teórie *kognitívnej disonancie*. Informácie, čo protirečili môjmu hlbokému presvedčeniu, som potlačil, takže som sám seba dokázal presvedčiť o správnosti pôvodného svetonázoru a zachovať si tak duševný pokoj.

Ak by sa axiómy, čiastočne pod vplyvom metaracionálnych činiteľov, museli zmeniť, ten istý súbor nadobudnutých skúseností by sa odrazu usporiadal odlišne a objavili by sa nové reťazce príčin a následkov, ktoré by sa zmocnili všetkého, čo som zažil. Zažil som aj takúto reorganizáciu, ako to podrobnejšie vysvetlím v ďalších kapitolách. Podobný proces sa ponáša na roztrúsené kovové piliny na liste papiera nad magnetom. Samy sa usporiadajú do určitého vzoru, stačí však pohnúť magnetom a vzor sa zmení.

Uvediem iné prirovnanie: Na veľmi známej kresbe holandského umelca M. C. Eschera vidieť čierne divé husi, ako letia na oblohe zľava doprava. Lenže ak sa divák pozrie na dielo z iného uhla, zbadá letieť biele husi, nie čierne, a smerujú sprava doľava.

Nemuselo uplynúť príliš veľa rokov, kým som bol schopný uvidieť skúsenosti, nadobudnuté v redakcii novín *Szabad Nép*, novými očami.

Intelektuálna prázdnota

Všetko, čo som prečítal ako tínedžer, zostalo v tých rokoch takmer úplne bez úžitku. V niektorých mojich článkoch sa objavili citáty jednej či dvoch postáv maďarskej histórie alebo najčítanejších klasických básnikov. Nenašli by sa však odkazy na iný druh literatúry. Hádam jedinou výhodou, súvisiacou s faktom, že som začínal ako kultivovaný a vzdelaný muž, bolo, že s mojím oddelením v novinách spolupracovalo zopár spisovateľov. Medzi pravidelných externých prispievateľov do mojej rubriky patrili István Örkény a Ferenc Karinthy. Vychádzal som s nimi veľmi dobre: nedívali sa na mňa ako na šéfa alebo straníckeho funkcionára, ale ako na priateľa, s ktorým môžu viesť kultivovaný a príjemný rozhovor. Každý z nich príležitostne spomenul, že nie je spokojný s existujúcimi podmienkami, Örkény hádam hlasnejšie a dôraznejšie ako Karinthy. Nemôžem však povedať, že svojimi spisovateľskými očami rozpoznali problémy skôr a videli ich zreteľnejšie ako ja, ekonomický novinár. Ako by ich vtedajší vnútorný zrak rovnako zahmlila politická slepota.

Zriedkakedy som držal v ruke nejakú inú knihu ako súčasnú maďarskú či sovietsku literatúru. Popri horúčkovitej práci v novinách mi na čítanie vlastne zostávalo iba veľmi málo času. Na druhej strane som dôkladnejšie a systematickejšie ako predtým vstrebával marxisticko-leninskú literatúru. Mal som dobrú pamäť. Bez ťažkostí som mohol doložiť hlavnú myšlienku svojich článkov citátmi, ktoré by ste ťažko našli u iných autorov.

Keď sa obzerám späť, ohromuje ma moje nedostatočné ekonomické vzdelanie. V recenzii *Kapitálu* som nesúhlasil s vtedajšími „buržoáznymi" teóriami, lenže moje argumenty sa takmer výlučne opierali o sekundárne pramene: kritizované práce som vôbec nečítal. Rovnako postupovali aj ostatní. Nikto ma neučil základné požiadavky intelektuálnej poctivosti a čestnosti – skôr ako nejakú myšlienku skritizujete, musíte ju poznať z prvej ruky. Hoci som k rovnakému záveru mohol dospieť aj sám, nestalo sa. Všeobecne nízku vedeckú úroveň môžem demonštrovať na jedinej udalosti. Recenzia *Kapitálu* a skvelé vystúpenia v straníckej škole stačili Tamásovi Nagyovi, ekonómovi, ktorého poverili založiť novú marxistickú ekonomickú univerzitu, aby ma požiadal, či by som neprednášal na katedre politickej ekonómie. Túto ponuku som odmietol, nie že by som sa necítil dostatočne pripravený, len som všetku svoju energiu chcel venovať práci v redakcii.

Keď som čítal svoje spisy po polstoročí, nebol som ohromený iba omylmi, čo sa v nich vyskytovali. Šokovala ma aj ich intelektuálna tuctovosť, pokiaľ sa vôbec dá oddeliť od obsahu.

Štýl bol vcelku hladký, ťažko by ste tam našli nevhodné obraty, aké sa často vyskytujú v novinových článkoch. Obsahovali však neznesiteľne zjednodušujúce vychvaľovanie dobrých výsledkov a úspechov. Vždy keď som vytiahol do boja proti akýmkoľvek vtedajším problémom, riešením bolo vyzvať ľudí – rozkazovacím spôsobom –, aby sa vyrovnali s chybami.

Všetky texty sa vyznačovali pestrou škálou priezračných štruktúr so začiatkom a koncom. Akoby sa v nich prejavila určitá črta môjho myslenia. Argumentácia však bola výsostne nudná. Vždy sa dá argumentovať jasným, kultivovaným spôsobom, dokonca aj ak sa záver napokon ukáže v podstate chybný. Lenže takýto príklad by sa v spomínaných článkoch sotva našiel.

Či už to boli úvodníky alebo reportáže o aktuálnej situácii, často sa v nich uvádzali čísla. Niektoré state boli číslami doslova preplnené. Som presvedčený, že som nikdy nezmenil nijaký údaj, ktorý som našiel v prameni, nikdy som ho neprispôsobil účelu či zámeru. Pamätám si však, že nie vždy som si prameň overil, alebo údaje, čo som chcel použiť, porovnal s inými. Stávalo sa, že čísla v článku boli vybrané náhodne, prípadne sa maďarské štatistiky dávali do protikladu so štatistikami z vyspelých krajín spôsobom, aký nespĺňa základné požiadavky porovnateľnosti. Všeobecný údaj sa porovnával s čiastkovým alebo prírastok so stavovou premennou. Mohol by som ospravedlňovať sám seba tvrdením, že ma nik neučil, nikto ma neupozornil na nástrahy nesprávneho narábania s údajmi. Mohol som však tieto pravidlá objaviť sám, keby som nebol posadnutý túžbou stoj čo stoj podložiť tvrdenia propagandy číslami.

Písal som veľa a rýchlo, čo svedčí o povrchnosti výsledkov. Na to, aby som si túto slabinu uvedomil, som nepotreboval päťdesiat rokov. Už po niekoľkých rokoch, keď som zanechal novinárčinu a začal pracovať vo vedeckom výskume, kde som mohol stráviť celé týždne či mesiace riešením jednotlivého problému, mi behal mráz po chrbte pri spätnom pohľade na svoj predchádzajúci štýl. Začal som opovrhovať novinárčinou pre jej nerozvážny, unáhlený, improvizovaný spôsob zromažďovania a odovzdávania informácií. Teraz chápem, že aj takýto úsudok by viedol k chybnému záveru, keby sa absolutizoval. Sú novinári, čo odvádzajú svedomitú prácu, predkladané fakty si overujú a pracujú na vysokej intelektuálnej úrovni. Ja som však mal toho všetkého plné zuby a sotva by som si priznal, že som bol tak dlho novinárom.

Keď čítam svoje texty chronologicky, nenachádzam v nich nijaký vývin. Zdá sa, akoby postupom času boli čoraz jednotvárnejšie a monotónnejšie. V roku 1953 som mal dvadsaťpäť rokov. Aký skvelý vek, mnohí intelektuáli vtedy skončili štúdium na univerzite a napísali priekopnícke práce. Ja som iba krútil redaktorský mlynček, ktorý chrlil texty bez akéhokoľvek obsahu, „prekladal" som do správnej maďarčiny články svojich kolegov, ministrov, prí-

padne funkcionárov podnikov, čo neboli schopní vyjadrovať sa výstižne. Môj duševný stav bol ešte bezútešnejší, ako keď som ako sedemnásťročný napísal esej Zrnko pod snehom.

Morálne zúčtovanie

Táto kniha nemá byť ukážkovým príkladom verejnej sebakritiky. Mojím cieľom je porozprávať, čo sa mi v živote prihodilo, a *prečo* sa veci odohrali tak, ako sa odohrali. Čitatelia ich môžu posúdiť podľa vlastnej hodnotovej sústavy, ak budú chcieť. Aj ja veci posudzujem, ale vnútri, podľa vlastného svedomia a morálneho presvedčenia. Ospravedlňujem sa všetkým, komu som svojimi textmi spôsobil ujmu, ale skutky sú ešte stále dôležitejšie ako úprimné slová ospravedlnenia.

Mnohí pokladajú morálne zúčtovanie za operáciu sčítania: niektoré udalosti nesú kladné znamienko, iné záporné. Konečný stav je výsledkom sčítania jednotlivých položiek – je potešujúce, ak je kladný.

Tento aditívny prístup sa skrýva aj za myšlienkou odplaty a pokánia. Niektorí ľudia si hovoria: „Spáchal som hriechy, ale môžem za ne zaplatiť dobrými skutkami." Mám dojem, že takto uvažoval môj priateľ Miklós Gimes. Pokračoval v boji za potlačenú revolúciu v utajení, kým ho nezatkli. Keby bolo treba, zvolil by si smrť, lebo sa chcel kajať za závažné hriechy, ktoré spáchal počas svojej predchádzajúcej politickej činnosti.*

Vážim si tých, čo vyznávajú zásadu pokánia a vykúpenia hriechov skutkami, nielen slovami, ale sám nie som tomuto prístupu naklonený. Neverím, že škody, ktoré niekto narobil v jednom období svojho života, môže vyvážiť chvályhodnými činmi v inom. Hriechy sa nedajú odčiniť. Ich obete už nemusia žiť, keď sa robí náprava, či už zdanlivá, alebo skutočná, prípadne nemusia mať z dobrých skutkov nijaký osoh. Dokonca aj keď sú obete nažive, dokonca aj keď ony samy či ich potomkovia majú z dobrých skutkov úžitok, krivdu, spáchanú v minulosti, nemožno takýmto spôsobom napraviť.

Nielenže som si uvedomil, že som sa v prvom období svojho dospelého života vydal po nesprávnej ceste, navyše do nového života som vykročil s pevným odhodlaním. Som presvedčený, že za niekoľko nasledujúcich desaťročí som dokázal mnohé, z čoho mali úžitok moji nasledovníci. Tieto činy som však nevykonal ako „pokánie". Hoci sa s každým svojím skutkom počas pôsobenia v *Szabad Nép* morálne vyrovnávam, v knihách pretrvávajú v pôvodnej interpretácii.

* Samozrejme, je diskutabilné, či Gimes mal vôbec v úmysle kajať sa a napraviť.

4 Prebudenie 1953 – 1955

Stalinova smrť 5. marca 1953 uzavrela v dejinách komunistických krajín jedno obdobie a otvorila ďalšie. Radikálne premeny, ktoré sa začali v mojom politickom a spoločenskom prostredí, s veľkým oneskorením spôsobili aj zmeny v mojom svetonázore, myslení a správaní.

Nový kurz

Obrat vo vývoji politických udalostí a zmeny vo vedení v Sovietskom zväze sa začali prejavovať v Maďarsku o niekoľko mesiacov neskôr. V júni 1953 predvolali delegáciu predstaviteľov strany a vlády do Moskvy a ostro ich skritizovali za katastrofickú politickú a hospodársku situáciu v krajine. Mátyás Rákosi, ktorý sa s obľubou nechával titulovať „najväčší maďarský stúpenec súdruha Stalina" a túžil sa stať najhorlivejším vykonávateľom Stalinových pokynov spomedzi vedúcich činiteľov východoeurópskych komunistických strán, dostal teraz od nových straníckych lídrov v Moskve pokarhanie za horlivosť. Hoci prestal byť bezvýhradnou a jedinou autoritou, dovolili mu, aby si zachoval postavenie a právomoci vo funkcii generálneho tajomníka strany, kým predsedom vlády sa mal stať Imre Nagy. Nagy bol prvým ministrom poľnohospodárstva dočasnej vlády z roku 1945. Vtedy organizoval pozemkovú reformu a medzi roľníkmi si získal povesť človeka, ktorý prerozdelil veľké majetky. Na druhej strane bol starý komunista, spolu s Rákosim a Gerőom žil v exile v Moskve a v niektorých otázkach stál v opozícii proti hlavnému prúdu na čele s Rákosim. Vyhol sa osudu popraveného Lászlóa Rajka a uväzneného Jánosa Kádára, ale nepatril medzi Rákosiho obľúbencov a nebol ani členom vládnucej kliky. Nad ostatnými komunistickými lídrami vynikal vystupovaním, správne volenými slovami a nadovšetko úprimnosťou i súcitom s ľuďmi.

Maďarská strana potvrdila pokyny z Moskvy dôležitým uznesením, schváleným na júnovom zasadnutí ústredného výboru. Potom nasledovalo zosta-

venie vlády Imreho Nagya a jeho programový prejav v parlamente vo funkcii premiéra. „Júnová rezolúcia", „Prejav Imreho Nagya", „Vládny program", „Nový kurz" – to sú dobové výrazy, ktoré sa stali synonymom poststalinského programu Maďarskej komunistickej strany. Stručne ho zhrniem; použijem vtedajšie, dobové formulácie:

- Politika do roku 1953 mala závažné nedostatky. Problém nepredstavovali idey strany, ale spôsob, ako sa myšlienky presadzovali. Chyby sa musia napraviť, ale základy systému zostanú nezmenené.
- Závažné nedostatky sa vyskytli aj v hospodárskej politike strany. Príliš malá pozornosť sa venovala zvyšovaniu životnej úrovne.
- Zvýšené úlohy päťročného plánu sa ukázali ako nerealistické. Vyskytli sa extrémy pri urýchľovaní socialistickej industrializácie. Súčasne sa však zachoval postoj strany k vlastníckym vzťahom: naďalej bude mať prevahu štátne vlastníctvo.
- Objavili sa deformácie v poľnohospodárskej politike. Cieľ zavádzania kolektívneho hospodárenia je naďalej správny, ale tí, čo vstupujú do spoločných hospodárstiev, musia tak urobiť na základe vlastného slobodného rozhodnutia (teda zachovávanie „princípu dobrovoľnosti").
- Závažným spôsobom sa porušovala „socialistická zákonnosť". (Toto bol stranícky žargón pre rozsiahle ukážkové procesy, mučenie, hromadné zatýkanie, pracovné tábory a iné formy brutálneho utláčania.) Podobné prehrešky sa v budúcnosti nebudú tolerovať.
- Komunistická strana sa odtrhla od más. Musí sa vytvoriť ľudový front, zahŕňajúci všetok maďarský ľud pod vedením strany.

Program Nový kurz už obsahoval mnohé prvky spôsobu uvažovania, neskôr známeho ako *reformný komunizmus*. Hoci sa niekoľko nasledujúcich mesiacov program ďalej rozpracúval, neobjavili sa v ňom dva činitele, ktoré budú osobitne dôležité pre reformný komunizmus. Jedným je *trhový socializmus*, čiastočné alebo úplné odstránenie byrokratického centrálneho plánovania a jeho nahradenie trhovou koordináciou. (Viac budeme o tom hovoriť ďalej.) Druhým je „*demokratizácia*", slovo, koré zámerne dávam do úvodzoviek. Tento zamotaný dobový termín vyjadroval nezlučiteľné túžby. Na jednej strane občania mali mať viac možností vyjadrovať sa k verejným záležitostiam; mala to byť „demokracia na pracovisku" a „stranícka demokracia". Na druhej strane sa mal zachovať monopol moci komunistickej strany. Na demokratizáciu sa v dejinách vývoja komunistických myšlienok kládol oveľa väčší dôraz neskôr – mám na mysli, napríklad, myšlienku „socializmu s ľudskou tvárou", populárnu počas Pražskej jari v roku 1968.

Teraz sa pokúsme rekonštruovať moje uvažovanie v rokoch 1953 – 1954.

Podobne ako mnohí komunisti som Stalinovu smrť pokladal za veľkú stratu. Neočakával som, že nastane historický obrat. Predpokladal som, že jeho nasledovníci budú pokračovať v pôvodnej línii, ako to sľubovali v prejavoch na Stalinovom pohrebe.

Keď som začal čítať júnové uznesenie ústredného výboru maďarskej strany a prejav Imreho Nagya, neuvedomil som si hneď, aké radikálne zmeny sa zavádzajú. Júnový program som pokladal za primeraný, ale bolo by neodôvodneným vylepšením môjho rozprávania, keby som tvrdil, že ma naplnila úľava a nadšenie. Nepatril som medzi tých, čo v období pred júnom trpeli, preto som nemal pocit, že nadchádza čas, aby som si s úľavou vydýchol. Strana rozhodla a ja by som mal pokojne a disciplinovane zobrať jej rozhodnutie do úvahy. Zásadná zmena línie strany ako taká ma neprekvapila. V dejinách sovietskej strany, napríklad, existovalo niekoľko „nových", zreteľne odlišných období. To bolo všetko, čo som v tomto prípade očakával. Nepripisoval som osobitný význam faktu, že Rákosiho sólové riadenie sa nahradí dvoma mužmi vo vedúcom postavení. Všetky uvedené skutočnosti sú len ďalším potvrdením mojej vtedajšej politickej naivity a nezrelosti.

Prvé články, čo som napísal v období Nového kurzu, sa podstatne nelíšili od svojich predchodcov. Zmenili sa hádam iba v tom, že boli menej ohnivé a niesli sa v umiernenejšom a objektívnejšom duchu.

Stretnutie s bývalým väzňom

Z falošných predstáv o živote ma prebralo zopár znepokojujúcich zážitkov.

Koncom leta 1954 som sa zdržiaval v rekreačnom stredisku na Balatone a stretol som tam Sándora Harasztiho. Práve ho prepustili po niekoľkoročnom väznení. Bol komunistom ešte za čias Horthyho a po roku 1945 sa stal šéfredaktorom iných komunistických novín, *Szabadság* (Sloboda). Niekoľkokrát sme sa stretli a priateľstvo s ním zanechalo vo mne pocit úcty. Bol svokrom Gézu Losonczyho, ktorý tragicky zahynul ako mučeník v revolúcii roku 1956. Losonczy patril medzi vedúcich pracovníkov *Szabad Nép*, keď som v novinách začínal. Naša známosť bola povrchná, ale všeobecne bol známy ako starý a vážený člen strany. Harasztiho zatkli roku 1950 a Losonczyho roku 1951. Neskôr vyšlo najavo, že Rákosi a jeho spoločníci ich chceli zahrnúť do verejného procesu, v ktorom mal byť hlavným obvineným János Kádár. Chystaný druhý verejný proces, po Rajkovom odsúdení, sa nikdy neuskutočnil, ale držali ich vo väzení a prepustili až po nástupe Nového kurzu.

O tom, čo sa s nimi dialo, som nevedel nič. Správy o zatýkaní a väznení som v tých časoch prijímal pokojne. Keď sa strana rozhodla takto naložiť so starými členmi, orgány určite starostlivo preverili ich vinu. Ani mi na um neprišlo, že by mohli uväzniť nevinných. Rozhodnutiam strany som vtedy neochvejne veril.

Teraz, po niekoľkých rokoch, som v rekreačnom stredisku na Balatone sedel na tráve zoči-voči Sándorovi, ktorý mi pokojne rozprával o hanebných zverstvách, aké musel vytrpieť. Vyšetrovatelia sa ho snažili prinútiť, aby priznal falošné obvinenia. Keď sa ukázalo, že obyčajné prehováranie nezaberá, surovo ho mučili.

Keď sa pripravovali procesy tohto druhu, každého obžalovaného mal na starosti jeden dôstojník Štátnej tajnej polície, ktorý viedol výsluchy. Sándorovým dôstojníkom bol M. M., ktorého som zhodou okolností dobre poznal z roku 1945, keď sme obaja boli členmi hnutia komunistickej mládeže v piatom budapeštianskom obvode.* M. M. nemlátil staršieho Sándora Harasztiho vlastnými rukami, ale dával príkazy, kam, kde a ako silno ho treba udrieť. Keď som M. M. poznal v roku 1945, bol rovnako nadšeným a oddaným členom MADISZ-u ako ja. Neskôr som ho už nestretol, ale som presvedčený, že nebol sadista v psychiatrickom zmysle slova. Sándora Harasztiho nemlátil preto, lebo mu brutalita prinášala potešenie, ale pretože bola súčasťou bežnej praxe na jeho pracovisku. Keď niekoho označili za nepriateľa strany, priznanie sa muselo od neho vynútiť hoci aj pomocou mučenia. A priznať sa spravidla znamenalo priznať sa k špionáži či sabotáži. Obvinenia z týchto trestných činov vypočúvajúcemu dôstojníkovi predložili jeho nadriadení, ktorí pripravili všetky podklady pre podozrenie a obžalobu z trestného činu – takmer vždy šlo o neprirodzenú zmes pravdy a klamstva, s výnimkou prípadov, keď obvinenie bolo sfabrikované. Obvineného museli vypočúvať dovtedy, kým nepriznal, že vyfabrikované obvinenia sú pravdivé. Vynútené priznania potom mohli dokonale splniť diabolské poslanie, ktoré sa im prisudzovalo v obžalobe.

Bolo strašné počúvať, čo všetko musel vytrpieť a akú drámu prežíval tento človek. Jeho rozprávanie mi pripadalo o to tragickejšie a pôsobivejšie že som poznal aj druhého účastníka hrôz – toho, kto hrdinu mučil. Navyše som ho poznal nie ako zloducha svojou podstatou, ale ako človeka, ktorý začínal život s tými najlepšími úmyslami. Bolo to pre mňa mimoriadne šokujúce odhalenie, lebo dokazovalo, že tragédiu nespôsobili osobné, ľudské vlastnosti účastníkov. Niečo osudovo zlé sa skrývalo v samom systéme.

---

* Tu aj všade inde iniciály „M. M.“, „N. N.“ atď. nepredstavujú skutočné iniciály konkrétnych jednotlivcov, o ktorých sa v knihe píše. K problému odhalenia pravých mien sa vrátim neskôr.

Stretnutie so Sándorom Harasztim podkopalo morálne základy, na ktorých dovtedy spočívalo moje komunistické presvedčenie. Strana klamala, keď tvrdila, že Haraszti je vinný, a ja som lži uveril. Ak sa na lži zakladal tento proces, museli sa na klamstve zakladať aj ostatné. Obklopovalo nás klamstvo, a ja som mu tupo veril bez akýchkoľvek pochybností. A niektoré lži som chtiac či nechtiac šíril aj ja sám.

Sándor Haraszti bol človek písaného slova, podobne ako ja, a hoci sa oblasť môjho pôsobenia zmenila, zostal som ním dodnes. Pre mňa, ako aj preňho, má veľký význam, či veci, o ktorých píšeme a ktoré predkladáme, sú pravdivé. Po stretnutí so Sándorom Harasztim sa úprimnosť a klamstvo, pravda a falošstali pojmami, čo mi neustále vírili v hlave.

Bolo pre mňa takmer neznesiteľné vedomie, že v dvadsiatom storočí niekto môže svojvoľne mučiť ľudí, nech už je dôvod akýkoľvek. Pokladal som za neprijateľné mučiť hoci aj kriminálnikov, o nevinných ani nehovoriac. Mohla by takéto skutky vykonávať strana, ktorá bola presvedčená a presviedčala aj ostatných, že stojí na čele pokroku ľudstva?

Od roku 1947 som mal do činenia s ekonomickými otázkami, plánovaním a výrobou a, ako som povedal v predchádzajúcej kapitole, všimol som si niektoré negatívne javy. Za tým však nenasledovala, ako by ste mohli očakávať, analýza problémov, ktorá by viedla k pochopeniu, že niečo nie je v poriadku v marxistickej politickej ekonómii, v teórii plánovania alebo v hospodárskej politike Maďarska. Môj dovtedajší svetonázor sa otriasol, keď sa zrútili jeho *etické* základy. Nadobudol som pocit, že *všetko*, v čo som doteraz veril a o čom som uvažoval, si vyžaduje revíziu. Ak boli nesprávne etické základy, nemohol som bez ďalšieho overenia akceptovať intelektuálnu štruktúru spočívajúcu na takýchto neprijateľných a nepodložených etických základoch.

Nemám na mysli iba izolované myšlienky, ktoré sa mi z ničoho nič začali v hlave rozpadať. Musel som v celej intelektuálnej štruktúre systematicky postupovať z jednej úrovne na druhú a nechať si prejsť hlavou každý prvok, zasa a znova. Nejaký čas mi trvalo, kým celý proces prebehol. Od toho dňa sa však na konci všetkých tvrdení a príkazov v učení komunistickej strany, ktoré som dovtedy prijímal bez výhrad, objavili namiesto výkričníkov otázniky.

Objasňujúce diskusie a výklady

Mal som šťastie, že som našiel ľudí, ktorí mi pomohli overiť si myšlienky. Prvým, kto nahryzol tému júnového uznesenia a postojov Imreho Nagya, bol

Pál Lőcsei. Keď sa púšťal so mnou do diskusií, riskoval, pretože jeho hlavná myšlienka sa podľa kritérií komunistickej strany pokladala za „protistranícku". Správne však vycítil, že na naše priateľstvo sa môže spoľahnúť. A bol presvedčený, že jeho argumenty na moje myslenie zapôsobia.

Mali sme sériu tajných rozhovorov o mnohých fundamentálnych politických otázkach. Pál predtým viedol poľnohospodársku rubriku novín *Szabad Nép*, takže veľmi veľa vedel o oblasti, ktorá bola špecialitou Imreho Nagya: o násilnej kolektivizácii, uplatňovaní moci proti roľníkom, poznal aj históriu prenasledovania kulakov.

Bol som doslova zdesený z čísel o uväznených a internovaných, ktoré mi Lőcsei sprostredkoval, len čo sa mu dostali do pozornosti. Veľmi dobre si pamätám jedno číslo – v čase Stalinovej smrti na menej ako 10 miliónov obyvateľov Maďarska pripadalo viac ako 40 000 politických väzňov. V tomto údaji boli zahrnutí právoplatne odsúdení, tí, čo čakali na proces, a aj tí, koho jednoducho zadržiavali ako takzvané internované osoby.* Uvedené čísla, podobne ako osobný príbeh Sándora Harasztiho, ma ovplyvnili a radikalizovali moje myslenie vo väčšej miere ako pochopenie faktu, že, napríklad, zvýšené úlohy päťročného plánu sú nerealistické, a teda zaťažujú životnú úroveň občanov Maďarska. V tom čase som hospodárske ťažkosti pripisoval omylom v plánovaní, nie nedostatkom vnútri systému, lenže obrovský rozsah politických represií už poukazoval na iné, *zásadné* problémy.

Prvé veľké diskusie s Lőcseim stimulovali moje myslenie a pripravili ma na intelektuálne príučky, ktoré som dostal od Miklósa Gimesa. Pripomenul mi deň, keď sa v júni 1953 objavili prvé správy o povstaní v Berlíne. V tom čase sme na danú tému prehodili iba niekoľko slov. V prvých hodinách som správam neprikladal osobitný význam, hoci som mal. Teraz, po niekoľkých

---

* V prejave, ktorý v júni 1953 Mátyás Rákosi predniesol na zasadnutí politbyra Komunistickej strany Sovietskeho zväzu, uviedol tento údaj: v tom čase bolo vo väzení alebo v internácii 45 000 Maďarov (Baráth 1999, s. 42). To, o čom sa hovorilo na zasadnutí v Moskve, bolo v tom čase prísne tajné, predpokladám však, že uvedené číslo muselo nejako uniknúť z ústredia maďarskej strany a nájsť si cestu k Lőcseimu. *Presný* počet zajatcov štátu som nenašiel. Iný, ešte výrečnejší údaj poskytli straníckemu vedeniu námestník ministra vnútra László Piros a hlavný žalobca Kálmán Czakó v novembri 1953 (Rainer 1999, s. 24 – 25; uvedený údaj v tom čase neprenikol na verejnosť.): takzvané konanie o amnestii sa týkalo takmer 748 000 ľudí. Do tejto kategórie spadal každý, koho prepustili z väzenia či internačného tábora, alebo dostal povolenie, aby sa vrátil domov z miesta núteného pobytu určeného počas presídľovania, začalo sa proti nemu trestné konanie alebo sa skončilo policajné vyšetrovanie proti nemu. Tieto tri štvrtiny milióna ľudí predstavovali alarmujúcich osem percent obyvateľstva.

mesiacoch, mi Miklós vysvetlil historický význam povstania. Od porážky Kronštadského povstania v Sovietskom zväze v roku 1921 sa nestalo, aby proti socialistickej moci povstali jej vlastní ľudia. Práve o to sa pokúsili Berlínčania. Hoci vzburu okamžite potlačili sovietske tanky, upozornil ma Gimes, treba si všimnúť, že na moc robotníkov zaútočili robotníci. (Nechcem brať Gimesove slová ako proroctvo, ale napriek tomu poviem: Možno sa ho zmocnila predtucha: Čo sa začalo v Berlíne, môže mať jedného dňa aj pokračovanie.)

Nemôžem zabudnúť na vetu, ktorú mi Miklós odcitoval z rozhovoru medzi ním a Révaim. Diskutovali o tom, že v dejinách Sovietskeho zväzu, alebo neskôr východnej Európy, „ľud" nestál vždy na strane komunistov. Napriek tomu bolo nutné nastoliť moc komunistickej strany a v budúcnosti ju udržiavať, ak treba (a tu Révai použil nemecký výraz) „mit barbarischen Mitteln" – barbarskými prostriedkami. Nikdy nezbudnem na ono lakonické vyjadrenie mesiášskeho poslania komunizmu a bezuzdného machiavelizmu. Nadobudol som pocit, že sa musím rozísť s oboma prvkami v tomto priznaní: s myšlienkou, že by mal existovať systém, ktorý by donucoval ľudí, aby sa napravili, a s predstavou, že v prípade mesiášskeho poslania sú dovolené všetky nástroje vrátane zastrašovania, hromadného zatýkania a mučenia.

Gimes dlhý čas pôsobil v Ženeve ako dopisovateľ *Szabad Nép*. Hlboko naňho zapôsobilo, čo tam zažil: bohatstvo, blahobyt a pokoj, ako aj ekonomická prevaha kapitalizmu nad socializmom. Tieto dojmy mi farbisto opísal.

V predchádzajúcej kapitole som spomínal dvere, ktoré sú otvorené, alebo, naopak, zatvorené pre metaracionálne dôvody. Po rokoch intelektuálnej izolácie som znova začal čítať. Lepšie povedané, začal som hltať diela kritické voči stalinskej politike.

V tom čase som bol ešte len polovičným či trojštvrtinovým komunistom. Keď má človek myslenie v stave, v akom sa vtedy nachádzalo moje, najsilnejšie naňho nezapôsobia práce, čo sú v diametrálnej opozícii voči názorom, ktoré dovtedy pochybujúci zastával – teda nie tie, čo útočia na komunistickú stranu zvonka. Najviac ma rozkolísala intenzívna kritika zvnútra. Prečítal som si v nemčine výbornú knihu o Stalinovi od Isaaca Deutschera, a odrazu som Stalina uvidel inými očami. Nespomínam si ani na autora, ani na názov ďalšej knihy v nemčine, čo som v tom čase čítal, ktorá postavila dejiny sovietskej strany do nového, síce socialistického, ale antistalinistického svetla.

Veľmi ma stimulovali rozmanití juhoslovanskí autori vrátane Edvarda Kardelja a jeho brožúrok.[1] Ich práce začali uverejňovať po tom, ako sa Stalin dostal do konfliktu s Titom a v hneve vylúčil juhoslovanskú stranu zo spoločenstva komunistických strán, ktoré boli v tom čase pri moci, čím juhoslovanské vedenie prinútil, aby sa vydalo cestou odlišnou od Stalinovej. Úsilie nájsť novú cestu

sa, prirodzene, spájalo s intenzívnou kritikou stalinizmu. Juhoslovanskí autori ma po prvý raz zasvätili do myšlienky, že stalinistická forma socialistického hospodárstva prináša *byrokratický* centralizmus, a že zdravšie a efektívnejšie by bolo decentralizované riadenie socialistickej ekonomiky. Vôbec sa neodvolávali na štúdiu Oskara Langeho o trhovom socializme,[2] ani na diskusiu, ktorá sa na Západe rozprúdila v tridsiatych rokoch minulého storočia. Myšlienku skombinovať kolektívne vlastnícvo s trhovou koordináciou prezentovali ako vlastnú a formulovali ju pomocou vlastnej marxistickej terminológie. V juhoslovanskom prístupe sa decentralizácia rozčleňovala na dva procesy: na posun od centralizovaného riadenia hospodárstva, založeného na direktívnom plánovaní, a zavedenie „samosprávy". Táto novinka sľubovala väčšiu autonómiu pre vybrané správne jednotky a závodné rady volené robotníkmi. Kritika juhoslovanských autorov, zameraná proti metódam riadenia, otrocky prevzatým v súlade so sovietskym modelom riadenia a predtým používaným v ich vlasti, vo mne rozozvučala pravdu o negatívnych skúsenostiach, aké som nadobudol s centralizáciou. V tom čase sa zdalo, že juhoslovanská ideologická inovácia „samosprávy" by sa mohla v Maďarsku stať východiskom pre konkrétnu podobu požiadavky Nového kurzu na zavedenie demokracie na pracovisku.

Mnohí niekdajší jej stúpenci sa s ideológiou komunistickej strany rozišli postupne a ich rozchod prechádzal niekoľkými štádiami. V prvom síce upriamili pozornosť na brutálny teror stalinistických režimov a nesúhlasili s ním, zotrvali však na základných poučkách marxizmu-leninizmu vrátane „diktatúry proletariátu" (čiže mocenského monopolu komunistickej strany). Teda: Stalin sa dopustil „závažných chýb" a zišiel zo správnej Leninovej cesty, preto sa komunizmus musí na ňu vrátiť. Nasledovali ďalšie štádiá, kedy bývalí stúpenci pochopili, že *reálny* systém, ktorý sa vyvinul v Sovietskom zväze a iných komunistických štátoch, je stelesnením nielen Stalinových, ale aj Leninových, ba dokonca i niektorých Marxových fundamentálnych myšlienok. Neskôr som prešiel celou cestou, všetkými štádiami rozčarovania komunistickou ideológiou, ale počas mesiacov, ktoré opisujem v tejto kapitole, som sa nachádzal iba na prvom, protistalinistickom štádiu, hoci v niektorých otázkach som sa už dostal ďalej (napríklad, pokiaľ ide o centralizáciu a otázku trhu).

Prvý prejav „neposlušnosti"

Zmena, čo sa mi plynule odohrávala v myslení a svetonázore, začala postupne ovplyvňovať aj moje správanie. Dovtedy som plnil pokyny strany z presved-

čenia, nie zo strachu. Keďže sa moje presvedčenie otriaslo, bol som už menej disciplinovaný.

Pokyny strany o tom, čo máme v *Szabad Nép* šíriť o opatreniach v hospodárskej politike, som predtým dostával od Istvána Frissa. Frissa teraz odvolali z funkcie v ústredí strany, takže svoje želania mi príležitostne tlmočil priamo Ernő Gerő. Túto funkciu plnil aj v zime 1953 – 1954, keď sa vyskytovali vážne prerušenia dodávok elektriny. Časté neohlásené obmedzenia dodávok postihli továrne i obývané oblasti. *Szabad Nép* o nich pomerne dlho mlčal, ale napokon bolo jasné, že niečo treba povedať. Niekoľkokrát som sa telefonicky zhováral s Gerőom; želal si, aby noviny ako hlavnú alebo dokonca jedinú príčinu problémov uviedli „objektívne okolnosti". Túto záležitosť som chápal ako prejav dilemy, ktorá ma vždy trápila: ako sa vyhnúť lži, povedať pravdu a byť úprimný. Po prvý raz sa stalo, že som Gerőovi, ktorého som ešte prednedávnom tak veľmi rešpektoval, oponoval. Vyhlásil som, že nie som ochotný napísať článok, ktorý by popieral, že problémy s dodávkami elektriny sa vyskytujú preto, lebo sa zle odhadol pomer medzi výrobou elektriny a rastúcimi potrebami. Okrem toho funkcionári radšej vypínali elektrinu vo veľkých oblastiach bez predchádzajúceho zváženia alebo upozornenia, než aby vymysleli racionálny systém zásobovania elektrinou. Napokon sa tieto jednoduché a evidentné pravdy objavili v úvodníku, čo som napísal.[3]

Neskôr som sa dopočul, že Ernőa Gerőa predchádzala povesť komisára komunistickej brigády v občianskej vojne v Španielsku. Ľudia sa ho báli pre krutosť, lebo na jeho príkaz popravili tucty verných ľavicových bojovníkov proti Francovi. Keby som to bol vedel, mal by som strach, pretože vtedy som už mal informácie o hrôzach teroru. Keď som sa s Ernőom Gerőom dohadoval o nedostatku elektriny, nemal som ani tušenie, že by som sa mal báť. Vtedy mi nedochádzalo, ako by sa nedostatok dal vysvetliť ekonomicky. O podobných záležitostiach som začal rozmýšľať až oveľa neskôr, hoci pri spätnom pohľade by stálo za to poznamenať, že aby som sa dopustil prvého prejavu „neposlušnosti", musel by súvisieť s vážnym nedostatkom. Aby som bol úprimný, v tom čase bola mojou výhradnou prioritou voľba medzi pravdou a klamstvom.

Recenzia diela Imreho Nagya

Spočiatku vďaka vysvetleniam môjho priateľa Pála Lőcseiho a neskôr aj na základe mnohých ďalších informácií mi začalo byť jasné, že „jednota strany", na ktorú sa s pompou odvolávali oficiálne stranícke vyhlásenia, je iba rečnícka

ozdoba. V skutočnosti vnútri strany prebiehal boj medzi dvoma skupinami – stúpencami Mátyása Rákosiho, resp. Imreho Nagya. Vo všetkých podobných konfliktoch hrajú dôležitú úlohu aj osobné prvky. Napriek falošným sľubom o kolektívnom vedení bol klasický socialistický systém osobnou diktatúrou zvrchovaného vodcu obkoleseného úzkou klikou, ktorá sa stotožňovala s jeho rozhodnutiami. Príslušníci kliky mohli vo vyhláseniach podporovať jeden druhého a rozdeliť si úlohy, kompetencie a sféry vplyvu. Jednako existoval najvyšší vodca a všetka moc sa v podstate sústreďovala v jeho rukách. Vtedy vyvstala otázka, kto by mal byť najvyššie postavenou osobou, Rákosi či Nagy?

Konkrétny súboj, prebiehajúci v Maďarsku, však nebol iba súbojom dvoch mužov o vedenie. Bol to tiež zápas dvoch línií, dvoch politických programov. Mátyás Rákosi chcel pokračovať v stalinistickej línii, nanajvýš s malými úpravami. Imre Nagy, naopak, mal v pláne uskutočniť júnový program, špecifickú reformu komunizmu v duchu Nového kurzu. Dlho sa zdalo, že obe strany sú rovnako silné. Veľmi dôležité bolo, že obaja mali podnecovateľov a podporovateľov v Moskve.

Skupina vedúcich pracovníkov redakcie *Szabad Nép* bola odhodlaná prejaviť ráznu, aktívnu podporu jednej strane, menovite línii Imreho Nagya. Najaktívnejšími členmi skupiny boli (v abecednom poradí): Lajos Fehér, Sándor Fekete, Miklós Gimes, Péter Kende, ja, Pál Lőcsei, Tibor Méray a Sándor Novobáczky. Kto by si bol pomyslel, že po udalostiach v roku 1956 sa tieto individuality, ktoré dovtedy prekypovali vzájomnými priateľskými citmi a často sa stýkali, budú po revolúcii uberať takými odlišnými cestami? Gimesovi bolo súdené, aby zomrel mučenníckou smrťou, Feketeho, Lőcseiho a Novobáczkeho čakali roky v Kádárovom väzení, kým Kende a Méray mali skončiť ako vodcovia maďarskej politickej emigrácie v Paríži. Svoj osud tu nebudem opisovať, pretože je témou celej knihy. Najmenej sa očakával vývoj, akým prešiel Lajos Fehér: počas revolúcie sa pohyboval v bezprostrednej blízkosti Imreho Nagya, 4. novembra 1956 sa však okamžite pridal na stranu Jánosa Kádára a zvyšok života strávil ako člen politického byra na čele s Kádárom.

Vráťme sa na koniec leta 1954 a k mojej vlastnej činnosti, k rozhodnutiu aktívne pomáhať presadzovať politiku Nového kurzu. Dovtedy som písal články takmer výlučne na ekonomické témy, v tomto období som však príležitostne rámec hospodárskej oblasti prekročil.

V čísle *Szabad Nép* zo 6. októbra 1954 sa objavila dlhá recenzia dvoch zväzkov spisov Imreho Nagya, ktoré obsahovali výber prejavov a článkov za posledných desať rokov.[4] Môj príspevok sa zameral na tie aspekty Nagyových názorov, ktoré sa líšili od typickej stalinistickej propagandy. Vyberám niekoľko mimoriadne výstižných citátov: „Komunisti už nesmú viac rozkazovať ľuďom

na vidieku... Arogancia a neprístupnosť idú ruka v ruke s neúctou voči serióznej, cieľavedomej a vytrvalej práci v strane, ktorú nahrádza iba prázdna rétorika... Stále viac a viac sa šíri určitý druh ‚vtĺkania do hláv' (nemôžem to označiť nijako inak): prílišné preceňovanie vonkajšej stránky, ruch a zhon, prehnané, nekonečné rytmické tlieskanie, ovácie postojačky, slová vopred vložené do úst ľudí – všetko toto len ubíja iniciatívu."[5]

Nagyove názory na poľnohospodárstvo boli blízke postojom, ktoré svojho času v sovietskej strane zastával Nikolaj Bucharin. Pokladal za nesprávne, že v širokých vrstvách strany, a dokonca aj v jej vedúcich orgánoch, sa vyskytovalo „zveličovanie kapitalistického nebezpečenstva" a „antipatia, nepriateľstvo, ba dokonca strach z rozvíjania výrobných síl malých a stredne veľkých roľníckych hospodárstiev".[6]

Recenzovaný výber poskytuje dobrý obraz o Imrem Nagyovi. Bol komunistický politik a nemal v úmysle prekročiť intelektuálny rámec marxizmu-leninizmu, len chcel rozvíjať takú jeho verziu, ktorá by bola miernejšia, prístupnejšia a prijateľnejšia pre roľníctvo ako Rákosiho. Môj článok sa pokúšal sprostredkovať čitateľom novín práve tento obraz.

Krátko na to, v októbri 1954, sa konalo zasadnutie ústredného výboru strany, ktoré schválilo stanovisko krídla Imreho Nagya. V tom čase sme my, vedúci zamestnanci *Szabad Nép*, získali veľké množstvo informácií zvnútra. Vedeli sme, že víťazstvo odzrkadľuje v najlepšom prípade momentálnu rovnováhu síl. Vôbec nebolo isté, či Imre Nagy a jeho naozajstní prívrženci zostanú vo vláde dlhšie funkčné obdobie. Mysleli sme si, že je čoraz dôležitejšie, aspoň pre noviny, dávať najavo rozhodnú podporu Nového kurzu.

Na túto tému som pri dvoch príležitostiach napísal redakčný článok. Odcitujem titulok prvého: Kráčajme ďalej júnovou cestou, vytýčenou ústredným výborom.[7] Výstižne vyjadruje bod, ku ktorému som chcel vo svojom politickom vývoji dospieť. Rovnako ako Imre Nagy, ktorého myšlienky som sa snažil popularizovať, som chcel presadzovať zmenu *vnútri* komunistickej strany, ktorá by sa mala reformovať tak, aby sa socialistický systém naďalej zlepšoval. Pokiaľ ide o vnútorný zápas, jednoznačne som stál na strane Imreho Nagya, a tak som sa vyslovoval aj vo svojich článkoch.

Vzbura v *Szabad Nép*

Približne v tomto čase prišiel Pál Lőcsei s myšlienkou, že naša podpora Nového kurzu by sa nemala obmedzovať iba na texty. Každý článok, čo sa mal

uverejniť v našich novinách, musel vopred dostať do rúk šéfredaktor Oszkár Betlen alebo jeho zástupca Imre Komor, pričom obaja stáli na strane Rákosiho. Ich dozor nevyhnutne otupil ostrie našich textov. Lőcsei navrhol, aby sa zvolala mimoriadna schôdza straníckej organizácie, kde by sme mohli vyjadriť svoje názory otvorenejšie a odvážnejšie. Dalo sa predvídať, že v dôsledku postavenia *Szabad Nép* v propagandistickej sieti strany by sa kritika popredných novinárov šírila ústnym podaním.

Motorom príprav bol Lőcsei, ale medzi organizátorov som patril aj ja. Vopred sme sa dohodli, kto bude o čom hovoriť. Schôdza trvala dva dni.[8] Podľa Lajosa Fehéra hlavnou úlohou *Szabad Nép* je úprimne hovoriť o problémoch krajiny. Otvorene kritizoval posledný prejav Ernőa Gerőa. Lőcsei v ohnivom prejave hovoril najmä o „zákonnosti" (čiže opäť proti brutálnym represiám) a navrhol, aby sa obnovila politická morálka. Na margo nezákonností, čo sa páchali v predchádzajúcich rokoch, si Sándor Novobáczky položil otázku: „Ako dlho potrvá, kým budú volaní na zodpovednosť tí, čo to všetko spôsobili?" Tibor Méray sa sústredil na problém pravdy a klamstva a volal po „očistnej búrke",[9] ktorá podľa očakávania prišla o dva roky neskôr. Kende kritizoval Gerőa a Frissa a ja Mihálya Farkasa, v tom čase straníckeho funkcionára v *Szabad Nép*. Vyhlásil som: „Práve stranícke vedenie je v prvom rade zodpovedné za chyby novín *Szabad Nép*." Členovia redakcie vystupovali jeden po druhom,* ostro kritizovali vedenie strany a stalinistických členov redakčnej rady, požadovali, aby sa dôsledne presadzoval júnový program a predišlo sa návratu stalinizmu.[10]

Keď sa na tieto kritické vystúpenia pozriem dnešnými očami, vidím, že sa zastavili na polceste. Bolo správne, že sme odsúdili zodpovedných politikov a ich chybné kroky, ale neodsúdili sme systém, ktorý takýchto ľudí vyniesol do vedenia, dal im neobmedzenú moc a splodil ich rozhodnutia. Morálna odvaha účastníkov si však zasluhuje našu úctu. Každý predniesol ostrú, radikálnu kritiku straníckych funkcionárov, ktorí ešte stále sedeli v ústrednom výbore a zaujímali vysoké posty vo vláde (a zakrátko sa vrátili k absolútnej moci). Vedeli sme, že naša iniciatíva ich môže rozzúriť a vyvolať odplatu.

Mravné normy, ktoré nastolili novinári, čo vystúpili na zhromaždení, si zasluhujú obdiv ešte aj dnes, pretože rečníci odsúdili lži a prázdne frázy a dožadovali sa, aby novinári boli úprimní a verní pravde.

---

* Všetci, čo vystúpili kriticky a odbojne a zatiaľ som ich nespomenul, si zaslúžia, aby som ich uviedol: István Almási, Emil Balázs, Tibor Gallé, Ernő Gondos, manželka Jánosa Gyenesa, Ilona Jászaiová, Zsuzsa Koroknaiová, Erzsébet Kovácsová, Endre Kövesi, Gábor Mocsár, Sándor Nagy, Mária Pásztorová, Lajos Szilvási, Kálmán Takács, Tibor Tardos a József Vető.

Koniec môjho pôsobenia v *Szabad Nép*

Správy o vzbure v *Szabad Nép* sa čoskoro rozšírili. Rozmnožilo sa a distribuovalo niekoľko kópií zápisnice zo schôdze straníckej organizácie. (Pred nástupom kopírok, nehovoriac už o internete, to bola veľmi ťažká úloha.) Náš príklad nepochybne prispel k tomu, že sa podobné zhromaždenia uskutočnili aj v ďalších významných organizáciách.

Onedlho sa pomer síl v komunistickej strane začal meniť. Na čelo sa opäť dostal Rákosi a jeho stúpenci.

Vedúcich funkcionárov *Szabad Nép* po prvý raz predvolali pred politické byro 24. novembra 1954, kde dostali poriadnu príučku za to, čo sa stalo v redakcii.[11] Udalosti v novinách sa často spomínali aj na nasledujúcich zasadnutiach politického byra. Tých, čo vystúpili v diskusii, znova odsúdili na rokovaní 1. decembra.[12] Mihály Farkas vyhlásil, že schôdza „kritizovala vedenie strany neprijateľným spôsobom. ... Odznela celá séria protimarxistických názorov. Stranícka schôdza v *Szabad Nép* vytvorila precedens: podobné zhromaždenia zvolali zamestnanci rozhlasu, v redakcii *Szabad Ifjúság*, vo vydavateľstve Szikra, na univerzite v Budapešti a Debrecíne a... tiež mnohí spisovatelia."[13] Na záver diskusie vyjadril svoj nesúhlas aj Mátyás Rákosi: „Čo očakávajú súdruhovia zo *Szabad Nép*? ... V prvom rade noviny a rozhlas musia mať nad sebou pevnú ruku, a ak bude treba, prijmú sa organizačné opatrenia. ... Musíme vydať všetkým novinám príkaz, aby skoncovali s nadávkami na minulosť strany a s bezuzdným zneužívaním otvorenej kritiky."[14]

Do redakcie nasadili dvoch politických komisárov, aby tu obnovili poriadok, a na pomoc novinárom poslali celý rad straníckych funkcionárov. Očakávalo sa, že členovia straníckej organizácie napíšu články, v ktorých zrevidujú svoje predchádzajúce postoje. To sa im však nepodarilo. Rákosiho ľudí rozzúrilo, že novinári trvajú na svojom.

Za takýchto okolností som sa chcel zbaviť zodpovednosti za vedenie ekonomickej rubriky novín. Našťastie, v tom čase sa uvoľnila funkcia tajomníka redakčnej rady, a tak som sa jej ujal. Tajomník bol zodpovedný za technické a organizačné otázky výroby novín. Formálne to bola vyššia funkcia, tajomník však nemohol písať články, ani ich zadávať kolegom.

Medzitým v cetrálnych orgánoch strany začali pripravovať „organizačné opatrenia". Už v decembri 1954 sa začal črtať zoznam tých, čo mali byť prepustení,[15] hoci pred politickým obratom vnútri strany sa neprijalo nijaké platné uznesenie. Ústredný výbor sa znova zišiel v marci 1955 a schválil uznesenie protirečiace uzneseniu spred niekoľkých mesiacov.[16] Imreho Nagya obvinili, že má „pravicové sklony", a vylúčili ho zo strany. Hoci niekoľkými bezobsaž-

nými frázami uviedli, že júnové uznesenie zostáva v platnosti, v skutočnosti sa od neho bod po bode postupne upustilo a strana sa vrátila k starému kurzu. V tom čase sa Rákosiho povesť natoľko skompromitovala, že už nedosiahol absolútnu moc, hoci palma víťazstva v boji medzi Rákosiho a Nagyovou frakciou jednoznačne pripadla jemu.

Ako prvého prepustili Kendeho – už v decembri 1954. V čase, keď sa konala schôdza, bol zástupcom tajomníka straníckej organizácie novín a zodpovedal za stranícke záležitosti. V rovnakom čase odstránili aj ďalších dvoch mladých redaktorov, Endreho Kövesiho a Lajosa Szilvásiho, hoci nevedno, či na nich dopadol hnev straníckeho vedenia pre investigatívne reportáže, alebo pre ostré slová na zhromaždení.

Politické byro 28. apríla schválilo návrh Mátyása Rákosiho,[17] aby niekoľkých vodcov skupiny vzbúrencov, vrátane mňa, vyhodili z redakcie *Szabad Nép*.* Musím dodať, že nás prepustili „poststalinským spôsobom". Ešte krátko pred tým podobné prečiny, alebo dokonca aj menšie priestupky, vyniesli prepusteným internáciu alebo väzenie, prípadne manuálnu prácu na stavbe. V našom prípade všetkým pridelili nové zamestnanie. Lajos Fehér sa stal riaditeľom štátneho majetku. Ďalší si našli prácu v tlači, na nižších funkciách a v menej významných novinách. Mňa jediného preradili do akademickej sféry.

Skôr ako sa rozhodli preradiť nás, museli sme sa podrobiť ponižujúcej procedúre. Bolo jasné, že konkrétne miesto, kam nás presunú, bude závisieť od úrovne našej „exemplárnej sebakritiky". Pre starých komunistov, čo sa vrátili z Moskvy, to bola rutinná záležitosť. Museli vykonať čokoľvek, čo sa im povedalo, bez zaváhania či výčitiek svedomia. Pre mňa to bola nová, potupná a zahanbujúca procedúra. Vynútili si odo mňa lživé slová priznania. Nielenže som sa stal obeťou, ale navyše som musel prehltnúť morálne poníženie. Keď sa obzerám za svojou polstoročnou úspešnou vedeckou kariérou, môžem sa utešovať, že malo význam povedať tých pár slov, hoci to bola krutá cena za to, že mi dovolili nastúpiť dráhu výskumníka. Je však namieste akékoľvek uvažovanie o pomere medzi cenou a úžitkom?

Porážka júnového vládneho programu, osobný pád Imreho Nagya a odvetné opatrenia proti nám sa dali očakávať. Očividne sme brali do úvahy riziko porážky, keď sme sa verejne vyslovili v prospech Nového kurzu. Ako

---

* Politické byro sa uznieslo zbaviť funkcie Lajosa Fehéra, Jánosa Kornaiho, Teréz Lakyovú, Gábora Lénárta, Tibora Méraya, Sándora Novobáczkeho a Imreho Patkóa. Teri na schôdzach vôbec nerečnila, zrejme prekážalo, že je moja manželka. Pál Lőcsei bol v tom čase poslucháčom Leninovho inštitútu, jednej zo straníckych škôl, takže formálne ho z funkcie v *Szabad Nép* nemohli odvolať.

som uviedol, v skutočnosti sme mohli očakávať oveľa horší výsledok a ešte krutejšiu odvetu. Veď od Stalinovej smrti uplynuli iba dva roky. Nikto nemohol predvídať, aká miera krutosti sa ešte zachovala zo stalinského obdobia, prípadne nakoľko zoslabla, alebo či prestala existovať. Hoci to, čo sa stalo, ma neprekvapilo, pokladal som to za absolútne odpudzujúce.

Stručne povedané, disciplinárne uznesenie straníckych orgánov vo mne vzbudzovalo odpor. Môj vtedajší duševný stav sa dá charakterizovať ako dezilúzia, trpkosť a hrôza. Niekdajšia slepá viera sa raz a navždy rozptýlila. Oči sa mi doširoka otvorili a zistil som, čo sa deje. Lži, z ktorých sa mi dvíhal žalúdok, škandalózne ohováranie, pokrytecké argumenty, ľstivé využívanie skutočných i podvodných informácií, ktoré prinášali udavači, vyhrážky a vydieranie, duševné mučenie a ponižovanie oponentov sa stali „normálnymi" zbraňami v boji frakcií vnútri komunistickej strany. Čo je to za stranu, ak jej najvyšší orgán, ústredný výbor, mení smer cesty, ako zafúka vietor, raz sa rozhodne pre určitú politiku, vzápätí ju odmietne a odsúdi? Chcel som sa dostať čo najďalej od tejto špiny. Uvedomoval som si, že v strane by mali byť ľudia, ktorí by sa pustili do boja s predstaviteľmi zla, ale už som to viac nechcel robiť.

Proces, počas ktorého som v rokoch 1953 – 1955 prichádzal k rozumu, sprevádzala krátkodobá strata sebadôvery. Nemal som právo tvoriť si vlastný politický úsudok, ak mohol viesť k takému ukrutnému sklamaniu. Kam sa podel môj zdravý rozumom a kritické myslenie, ak som sa toľké roky nechal vodiť za nos. Spočiatku boli moje pocity iba intuitívne, ale vytrvalo som sa dopracovával k uvedomelému rozhodnutiu, že už nikdy nebudem nikomu veriť bez výhrad alebo pochybností. Prvou reakciou na akékoľvek intelektuálne alebo politické vyhlásenie by mala byť otázka: Je pravdivé? Je argument v prospech akéhokoľvek návrhu alebo programu rozumný? Neskrýva sa za tým nejaký rafinovaný zámer?

Niekoľko rokov som sa dobrovoľne podroboval železnej disciplíne; rozhodol som sa, že už nikdy sa nestanem stúpencom nijakej strany.

Szabad Nép som opustil po ôsmich rokoch. Vrátil som sa tam na jedinú noc v októbri 1956 (o tom sa zmienim neskôr), ale s výnimkou tejto jedinej príležitosti som do redakcie nikdy viac nevstúpil. Pred niekoľkými rokmi sa v týchto priestoroch vydávali noviny spojené s pravicovým krídlom. Koncom leta 2005 budovu zrúcali.

5 Začiatok vedeckej kariéry 1955 – 23. október 1956

Nadmerná centralizácia

V júni 1955 som začal pracovať v Ekonomickom ústave Maďarskej akadémie vied. Takto sa začalo nové obdobie môjho života. Od toho času sa mojím poslaním stalo bádanie.

Na novú životnú dráhu som vykročil uprostred pozoruhodných udalostí a na nezvyčajnom historickom pozadí. Rastúce napätie a otrasy, ktoré sa odohrávali v oblasti politiky navonok a dokonca ešte intenzívnejšie pod povrchom, vyvrcholili maďarskou revolúciou roku 1956.

Pozadie

Začiatkom päťdesiatych rokov minulého storočia sa v Maďarsku začal zavádzať systém vedeckých a akademických stupňov podľa sovietskeho vzoru. Prvému stupňu alebo úrovni v danom vednom odbore (napríklad, v medicíne alebo ekonómii) zodpovedal titul kandidát vied. V Spojených štátoch či v západnej Európe sa zvyčajne prirovnáva k titulu PhD. Získaval sa približne v rovnakom veku, v niektorých prípadoch na základe dizertačnej práce, rozsahom pripomínajúcej knihu.*

---

* Poznámka k obsahu štúdia (samozrejme, nemusí platiť v prípade matematiky alebo fyziky): Podstatný rozdiel medzi spomínanými dvoma systémami štúdia spočíva v požiadavkách na prípravu pred odovzdaním dizertácie. Americký študent absolvuje počas postgraduálneho štúdia intenzívnu prípravu na vysokej úrovni. Trvá prinajmenšom dva roky a prebieha formou niekoľkých prednáškových kurzov, zakončených skúškami. Pri takej forme prípravy frekventant prichádza do styku s mnohými profesormi. Študenti „ašpirujúci" na titul kandidáta vied neabsolvujú špeciálnu výučbu predmetu svojho štúdia. Vykonajú iba niekoľko skúšok, na ktoré sa pripravujú samostatne, no a napokon odovzdajú dizertáciu, ktorú obhajujú formou verejnej diskusie.

Prihlášku na kandidatúru som si podal v auguste 1953 a v decembri som dostal oznámenie, že ma prijali. Bežnou požiadavkou prijatia je vysokoškolský diplom, podobne ako sa od každého, kto sa na západnej univerzite prihlási na postgraduálne štúdium, očakáva sa, že má titul bakalára. Ja som vysokoškolský diplom nemal. V roku 1945 som sa prihlásil na štúdium humanitných a spoločenských vied na Budapeštianskej výskumnej univerzite a navštevoval som prednášky hlavne z filozofie a histórie. V tom čase bolo možné študovať v neprítomnosti (externe). Poslucháči nechodili na prednášky, len na konci roka museli priniesť index podpísaný profesormi, u ktorých sa podrobili skúškam. Po dva roky som patril medzi nich. Lenže neskôr mi práca v *Szabad Nép* odčerpávala všetku energiu, preto som sa vzdal myšlienky, že vysokú školu ukončím normálnou cestou. Keď som sa prihlásil na ašpirantúru, požiadavku vysokoškolského diplomu mi odpustili. Nemal som nikoho, kto by mi to „zariadil", ale predpokladám, že tí, čo rozhodovali o mojej prihláške, zobrali do úvahy vysoké postavenie, ktoré som zastával v novinách.

Mojím oficiálne stanoveným školiteľom v rámci kandidatúry bol profesor Tamás Nagy, po rektorovi formálne druhá osoba na Ekonomickej univerzite Karola Marxa, ale prvá z hľadiska akademickej povesti a skutočnej autority. Preložil Marxov *Kapitál* do maďarčiny a bol vedúcim Katedry politickej ekonómie na univerzite. Bol to vzdelaný ekonóm (a nielen v marxizme). Bolo potešením počúvať jeho prednášky a zhrnutie diskusií o nejakej téme, pretože uvažoval aj sa vyjadroval jasne a presne. Nebol to tvorivý vedec a nezanechal nijaké práce trvalého významu, ale tak ako na mnohých ďalších ekonómov si naňho s vďakou spomínam za podporu a povzbudenie, ktoré sa mi od neho dostalo.

Tamás Nagy mi ponechal úplnú voľnosť pri výbere oblasti, na ktorú sa chcem zamerať. Zaujímal som sa o otázky plánovania a riadenia hospodárstva, lenže v tom štádiu som ešte nevedel presne formulovať, čo chcem skúmať a ako.

Povinné kandidátske skúšky som zložil rýchlo a bez ťažkostí. Bol som tým, o kom sa hovorí, že je „externý ašpirant" – študoval som vo voľnom čase po práci na plný úväzok. Existovali aj „interní ašpiranti", ktorí sa mohli plne venovať štúdiu a písaniu dizertácie. Ostatní boli zamestnaní vo výskumných ústavoch alebo na univerzitách, takže mohli činnosť v zamestnaní spojiť

Treba poukázať ešte na jeden dôležitý rozdiel. V západnom svete udeľujú titul PhD univerzity, kým v sovietskom systéme udeľuje titul kandidáta vied a ďalšie, vyššie stupne akadémia vied, prípadne iná inštitúcia (v Maďarsku, napríklad, je to Komisia pre vedecké hodnosti).

s prácou na kandidatúre. Približne v rokoch 1952 – 1953 som dvakrát žiadal nadriadených, aby ma z redakcie *Szabad Nép* uvoľnili, lebo sa chcem naplno venovať výskumu. Moje požiadavky odmietli rázne a bez okolkov: „Strana ťa potrebuje tu, v *Szabad Nép*." Ich rozhodnutie som poslušne akceptoval.

Čo podnietilo moju túžbu zmeniť kariéru? Pri spätnom pohľade zisťujem, že som v tom čase ešte nemal nijaký politický motív, aby som sa držal ďalej od „bosoráckej" kuchyne, kde sa varí politika. Mal som však plné zuby novinárskej povrchnosti a zhonu. Hoci som mal iba chabú predstavu o tom, čo vlastne znamená vedecká kariéra, dychtil som po nej. Jedným signálom, že takúto túžbu prechovávam, bol fakt, že som niekoľkokrát dobrovoľne informoval o založení Výboru pre vedu a o iných udalostiach z akademického a vedeckého života, hoci nepatrili do mojej kompetencie. Nemal som ani len predstavu, aké politické zápasy sa budú odohrávať na pozadí vedy a výskumu. Jediným dôvodom pre tieto exkurzy bolo, že ma priťahoval svet bádania.

Od chvíle, čo odmietli moju žiadosť, uplynul rok či dva. Búrka vyvolaná vzburou v *Szabad Nép* ešte neprehrmela, keď mi Miklós Gimes raz povedal: „Politika nie je nič pre teba. Urobil by si lepšie, keby si sa stal výskumníkom. To by ti viac sedelo." Doteraz mám pred očami miesto, kde mi dal túto radu. Stáli sme pred výťahom po skončení akejsi nepríjemnej schôdze.

Nemohol som odísť z práce alebo zmeniť zamestnanie z vlastnej vôle či na vlastný popud. Keď však mňa a ďalších odvolali z funkcie vedúce orgány strany, napokon sa mi naskytla šanca zmeniť povolanie. Chytil som sa jej. Krátko pred tým založili Ekonomický ústav MAV a jeho riaditeľom sa stal István Friss. Poznal som ho veľa rokov a kedysi mi dával pokyny, keď bol vedúcim oddelenia hospodárskej politiky ústredného výboru strany. Požiadal som ho, aby ma prijal do svojho ústavu.

Kariéra v ústave sa začala ohromujúcou degradáciou. Keďže som stratil vysoké postavenie v redakcii novín, ocitol som sa na najnižšom stupienku ústavného rebríčka: ako „pomocný zamestnanec" som dostával štyridsať percent predchádzajúceho platu.* Predtým som mal priestrannú a peknú kanceláriu. Teraz som sa o pracovňu delil s ďalšími dvoma kolegami.

Mojimi spoločníkmi v pracovni sa stali Péter Erdős a Róbert Hoch. Našťastie to boli skvelí a hĺbaví ľudia, voči mne láskaví a priateľskí. Nebolo ľahké sústrediť sa na prácu, keď som s nimi sedel v jednej pracovni, pretože v tých mimoriadnych, ťažkých mesiacoch nadovšetko radi debatovali.

---

* Aby som si zvýšil príjem, napísal som niekoľko recenzií kníh a článkov. Moje texty vychádzali iba vďaka pomoci šéfredaktorov – mohol som publikovať len anonymne alebo pod pseudonymom.

Intelektuálne impulzy

Okrem kolegov z mojej pracovne som mával zaujímavé diskusie aj s inými ľuďmi z ústavu.

Na začiatku roku 1956 sa ústav presťahoval na Nádorovu ul. 7, do krásnej neoklasickej budovy, ktorú navrhol Mihály Pollach, slávny maďarský architekt (teraz sú tam kancelárie Maďarskej akadémie vied). Oddelenie Tamása Nagya, kam som patril, malo miestnosti na druhom poschodí. Nachádzala sa tam aj kancelária Antala Máriása. Preslávil sa článkom o efektívnosti zahraničného obchodu, ktorý napísal spolu s Tiborom Liskom,[1] a neskôr sa stal vedúcim Katedry hospodárskej politiky na univerzite. Vo vedľajšej miestnosti sedel Béla Csendes a o niekoľko miestností ďalej Ferenc Vági. V tom čase obaja začínali kariéru na poli ekonomiky poľnohospodárstva. Béla sa neskôr stal viceprezidentom Štátneho plánovacieho úradu a Feri skončil ako vedúci Katedry poľnohospodárstva na Ekonomickej univerzite. Naším kolegom bol aj András Nagy. Do ústavu prišiel po tom, ako vystriedal viacero zamestnaní. Zastával vysoké funkcie v mládežníckych organizáciách, prednášal politickú ekonómiu a po procese s Rajkom bol nútený pracovať ako stavebný robotník. Napokon, keď sa začala nová éra, mohol sa vrátiť k intelektuálnej práci. Róbert Hoch, Sándor Ausch, Ferenc Molnár, András Brody – mohol by som pokračovať vo vyratúvaní mien, ktoré znejú povedome ušiam tých, čo majú prehľad o vývoji maďarskej ekonómie a ekonomiky v nasledujúcich desaťročiach.

„Gyepsor" (Na pažiti) – koniec dediny –, tak sme volali koniec chodby v ústave, či presnejšie skupinu mladých vedeckých pracovníkov, čo tam sedeli.* Bola to do istej miery svojím spôsobom heterogénna skupina. Niektorí mali korene na maďarskom vidieku, kým iní patrili celým svojím životom do mesta. Podaktorí predtým pracovali v akademickom prostredí, iní sa stali výskumníkmi až po radikálnych zmenách v kariére. Napriek tomu sme si boli v mnohom podobní. Všetci sme boli sklamaní stalinisticko-rákosiovským variantom komunistického zriadenia a radi by sme poznali humánnejší a súčasne efektívnejší socializmus. Všetci sme nenávideli neosobné a prázdne sché-

* Pred vojnou sa časť dediny, kde bývali najchudobnejší ľudia, nazývala Gyepsor, ako o tom písal Péter Veres vo svojej práci *Obed v Gyepsore*: „Gyepsor je na konci dediny. Za ním ležia nekonečné alkalické polia, namiesto rastlinami sú pokryté trusom husí, prasiat a dobytka. Pokryté, ale len kým trus dostatočne nevyschne, aby si ho obyvatelia Gyepsoru mohli zobrať na kúrenie" (Veres 1997 [1937], s. 32). Tento citát som prevzal zo štúdie Györgya Péteriho (1998, s. 200 – 201), ktorý skvelo opisuje ľudí z „Gyepsoru" Nádorovej ulice a ich kolektívny život a dokladá ho veľkým množstvom zaujímavých a poučných informácií (s. 198 – 205).

my niekdajších ekonomických štúdií a chceli sme skúmať *skutočnosť*. Nikto z nás nebol kvalifikovaným ekonómom v západnom zmysle slova. A hoci sme sa jeden od druhého o ekonómii veľa nedozvedeli, navzájom sme sa inšpirovali úprimnými výkladmi svojich často odlišných skúseností a úprimnými politickými debatami, ktoré sa vždy zakladali na vzájomnej úcte. Často sme sa zabávali, doberali si jeden druhého – vládla tam taká priateľská atmosféra, akú som odvtedy nikde nezažil.

Napriek príjemnému prostrediu v ústave najväčší vplyv na formovanie môjho myslenia nemali jeho zamestnanci, ale dvaja iní ľudia.

Györgya Pétera, predsedu Ústredného štatistického úradu, som stretol už skôr, ale v tomto období som sa s ním viac zblížil vďaka Péterovi Kendemu. Spočiatku sme sa stretávali všetci traja, ale neskôr sme pravidelné dôverné rozhovory absolvovali iba my dvaja. Niekoľkokrát prišiel k nám domov, ale spravidla som ho navštevoval v jeho peknom, elegantne zariadenom byte. Györgyova manželka Emmi Péterová (Piklerová), známa detská psychologička a pedagogička, nám uvarila kávu a prehodila s nami zopár slov, ale potom nás opustila, aby sme mohli diskutovať.

György Péter, o dvadsaťpäť rokov starší odo mňa, bol dlhoročný komunista. V strane sa preslávil tým, že za Horthyho vlády strávil desať rokov vo väzení, dlhšie ako ktokoľvek iný s výnimkou Mátyása Rákosiho a ďalšieho popredného vedúceho činiteľa Zoltána Vasa. András Hegedűs,[2] ktorý bol neskôr po istý čas jeho zástupcom v Ústrednom štatistickom úrade, ho označil za „boľševika *grand seigneur*". Péter vynikal nad mnohými nevýraznými straníckymi byrokratmi svojskou osobnosťou, kultivovanosťou, ušľachtilosťou a iróniou.

Po jednom či dvoch stretnutiach, keď vycítil, že mi môže dôverovať, sa mi zveril so svojimi názormi na ekonomiku. Trh a iba trh – to je jediný mechanizmus schopný efektívne koordinovať dopyt a ponuku. Aby trh mohol fungovať, ceny treba uvoľniť.

Ponuka, dopyt, voľné ceny, trh, efektívnosť – študenti ekonómie na Západe sa so všetkými týmito pojmami stretávajú už na prvých prednáškach. György Péter hlásal myšlienky, ktoré by sa v inej politickej situácii mohli zdať tuctové – napríklad v akademickom svete na Západe –, pre mňa však zneli revolučne.

Počas pobytu vo väzení sa Györgyovi Péterovi dostala do rúk učebnica Farkasa Hellera,[3] známeho vysokoškolského učiteľa ekonómie na univerzite v Budapešti. Péter síce vyštudoval matematiku, ale pomocou Hellerovej učebnice samostatne študoval základy „buržoáznej" (nemarxistickej) ekonómie. Hoci sa týmito záležitosťami ďalej nezaoberal, intelektuálny zážitok z mladosti ho ovplyvnil na celý zvyšok života. To, čo načerpal z Hellerovej teórie, si overil vlastným pozorovaním. Pravidelne sa zúčastňoval na zasadnutiach Európskej

hospodárskej komisie OSN v Ženeve a pri viacerých príležitostiach mi rozprával, akým zjavením bolo preňho Švajčiarsko – stabilná, konsolidovaná krajina bohatstva a blahobytu, na rozdiel od chudoby a nedostatku, aký panoval v Maďarsku a ďalších socialistických štátoch. (György Péter bol už druhý blízky priateľ, po Miklósovi Gimesovi, šokovaný zážitkami zo Švajčiarska.) Pochodil elegantnú Bahnhofstrasse v Zürichu s neuveriteľne širokým výberom a vrcholne zdvorilými predavačmi, čo pokladal za hmatateľné svedectvo efektívnosti trhu.

György Péter neuvažoval o „zmene systému" v dnešnom význame. Bol presvedčený, že si môže uchovať komunistické presvedčenie, i keď odmietne centralizovanú príkazovú ekonomiku a nahradí ju koordináciou prostredníctvom trhu. Spočiatku svoje myšlienky prezentoval iba v súkromných rozhovoroch. Neskôr, v rokoch 1954 a 1956, uverejnil dva články, v ktorých načrtol a obhajoval svoju koncepciu reformy,[4] pričom pracovné verzie prediskutoval s jedným či dvoma blízkymi kolegami a niekoľkými priateľmi mimo Ústredného štatistického ústavu, medzi ktorých som patril aj ja. Usiloval som sa prispieť k definitívnej verzii článkov poznámkami a formulovaním niekoľkých odsekov, osobitne v konečnej podobe druhej štúdie. Predpokladám, že myšlienkami a pomocou prispeli aj iní, ale základná myšlienka určite pochádzala od neho.*

Takmer mystický rešpekt voči trhu, aký György Péter dával najavo v rozhovoroch a textoch, bol pre marxistickú politickú ekonómiu absolútne neprijateľný. Medzi piliere Marxovej intelektuálnej štruktúry patrilo presvedčenie, že trh prispieva k anarchii. Hospodársky pokrok si vyžaduje, aby sa ľudstvo zbavilo anarchie trhu a nastolilo poriadok. Keď ma György Péter učil (a rovnako učebnica Farkasa Hellera, ktorú mi odporúčal), aby som uznal kladné stránky trhu, veľmi mi pomáhal v snahe rozísť sa s marxizmom.

Okrem intelektuálnych pút ma s Györgyom Péterom spájalo aj úprimné priateľstvo.**

Pre kritické poznámky a kacírske ekonomické myšlienky sa György Péter stal tŕňom v oku konzervatívnych síl. V roku 1969 sa proti nemu začalo poli-

---

* Myšlienky Györgya Pétera sa nápadne podobali na „trhový socializmus" Oskara Langeho, ale som si istý, že podobne ako Kardelj (spomínali sme ho v predchádzajúcej kapitole) a ďalší juhoslovanskí autori ani len *netušili* o Langeho práci. Bol to prípad koncepcie, ktorú znova objavil samouk.

** Po roku 1956 mi György Péter niekoľkokrát priniesol ekonomické knihy zo Západu a bol sprostredkovateľom medzi mnou a priateľmi v emigrácii – aby som spomenul aspoň niekoľko príkladov jeho priateľskej a dobrosrdečnej pomoci. O Györgyovi Péterovi som podrobnejšie písal inde [1994c].

cajné vyšetrovanie, bolo však postavené na chabých základoch. Napokon naňho uvalili domáce väzenie, nie však doma, ale v nemocnici. Tam bol usmrtený ranou nožom do srdca. Pravdepodobne to bola samovražda – možno už nevládal znášať potupu. Nedá sa však vylúčiť ani vražda.*

Vráťme sa však do rokov 1955–1956. Dôležitým podnetom pre preusporiadanie môjho myslenia o ekonomických otázkach boli intenzívne rozhovory s najbližším priateľom Péterom Kendem. Ako som spomínal v druhej kapitole, do ríše marxizmu sme vstúpili spolu, keď sme maximálne precízne čítali a konspektovali Marxov *Kapitál*. Mimochodom, príbeh sa zavŕšil tým, že sme napokon túto ríšu opustili opäť spolu (intelektuálnu hranicu sme koniec koncov prekročili tajne). Absolvovali sme veľa, veľa diskusií, až sme sa napokon rozhodli, že svoje myšlienky dáme na papier. Ako prvý sa pustil do písania Kende a svoje myšlienky o marxizme prezentoval v štúdii s názvom Kritické poznámky o ekonomických teóriách marxizmu.[5] Neskôr som ja napísal článok pod titulom O *Kapitále* a ekonomických otázkach socializmu. Tieto dva texty predstavovali rámec pre naše ďalšie úvahy a diskusie.

Keď som písal maďarskú verziu pamätí, už som mal k dispozícii Péterov článok, ktorý si zobral so sebou do exilu. V tom čase som si myslel, že môj článok sa stratil raz a navždy. Len nedávno, po uverejnení maďarskej knihy, ale skôr ako putovala do tlače anglická verzia, sa nečakane objavila jedna kópia môjho článku.**

Bol to vzrušujúci zážitok znovu čítať články, čo vznikli pred päťdesiatimi rokmi. Pôsobivý je už len ich rozsah.*** Obaja sme spisovali štúdie s veľkou vervou. Základné myšlienky sme prezentovali v prepracovanej a dobre organizovanej podobe. Hoci sme ich ukázali iba niekoľkým ľuďom, pripravili sme ich rovnako starostlivo, ako keby sme mali v úmysle poslať ich do renomovaného vydavateľstva.

Pokiaľ ide o vyzretosť posolstva, Péterova štúdia znamenala v kritike marxizmu dôležitý krok vpred. Vyslovil v nej svoje pochybnosti o Marxovej teórii hodnoty a teórii nadhodnoty, kým ja som ich v tom čase ešte obhajoval a uvádzal argumenty proti Péterovi. Nemôžem presne rekonštruovať náhle zmeny

---

* Na zhromaždení, ktoré sa v roku 1994 konalo na pamiatku tohto významného ekonóma, obhajca Sándor Nyíri predniesol referát o súdnom konaní proti Györgyovi Péterovi a odhalil, že sa urobili vážne profesionálne chyby, keď vyšetrovatelia skúmali miesto úmrtia. S telom sa hýbalo, mnohé dôležité podrobnosti sa nezaznamenali atď. Takže dnes sa nedá stanoviť presná príčina jeho smrti (Nyíri 1994, s. 45 – 47).

** Pál Lőcsei si medzi svojimi spismi uchoval aj kópiu môjho článku, ktorú som mu dal v roku 1955. Vrátil mi ju v januári 2006.

*** Péterov článok má sedemdesiatdva strojom písaných strán, môj je dokonca ešte dlhší.

môjho vtedajšieho uvažovania, ale určite mi trvalo ďalších niekoľko mesiacov, kým som zmenil názor aj na túto otázku.*

Obaja sme ostro kritizovali mnohé aspekty Marxových poučiek a jeho metodológie. Péter stručne špecifikoval svoj názor na socialistickú ekonomiku, tejto téme som venoval polovicu článku aj ja. V štúdii, skrytej pred očami verejnosti, som chcel vyjadriť myšlienky, ktoré som nemohol zaradiť do svojej kandidátskej dizertácie.** Sám sebe, ako aj svojim najbližším intelektuálnym partnerom, som chcel objasniť predovšetkým teoretické základy rodiaceho sa spisu.

Dopadlo to tak, že dve ilegálne šírené štúdie neskončili iba v rukách niekoľkých oddaných priateľov. Zanechali stopu aj v archívoch tajnej politickej polície. Keď Sándora Feketeho roku 1958 zatkli, do priznania, ktoré počas výsluchov napísal vlastnou rukou, zahrnul aj podrobnú informáciu o mne, rozvrhnutú do jedenástich paragrafov. V bode 2, kde sa hovorí o spolupráci s Kendem, sa spomínajú naše práce, ktoré „vyvracajú princípy Marxovho *Kapitálu*".[6] Fekete dáva túto charakteristiku práce do úvodzoviek a pokračuje: „Po prvý raz som o nej počul od Gimesa, ktorý prácu chválil, a potom, koncom roku 1956, ju Kornai ukázal aj mne."***

---

* V ďalšej poznámke pod čiarou spomeniem diskusie so Sándorom Feketem koncom roka 1956 a začiatkom roka 1957. V tom čase – zhruba šesť až osem mesiacov po tom, ako sme napísali spomínané články – som sa už s Marxovou teóriou hodnoty rozišiel.

** Prekvapilo ma, keď som zistil, že už v tomto článku sa objavujú niektoré myšlienky, ktoré som rozpracoval až neskôr. Napríklad, niekoľko strán som venoval problému nadmernej rýchlosti tempa rastu, ktoré som vtedy nazýval „zhon". O jeden a pol desaťročia neskôr som v knihe o tom istom probléme, uverejnenej v angličtine, použil rovnaké slovo, aby som charakterizoval spomínaný jav.
Na konci štúdie z roku 1955 som napísal: „Možno je rozumné, že pretekár tesne pred pretrhnutím cieľovej pásky vypne hruď, pretože takto hádam získa posledné centimetre potrebné na víťazstvo. Lenže pre bežca na dlhé trate nemá význam bežať stále s vypnutou hruďou – tým si iba zapríčiní nadmerné vyčerpanie." Pekná metafora – škoda, že som na ňu zabudol a nikdy som ju nepoužil v publikovaných textoch.

*** V bode 5 tohto vyhlásenia Fekete opisuje, ako mi ukázal svoju štúdiu pod názvom Hungaricus, ktorá – a tu citujem jeho písomné priznanie – „medzi inými záležitosťami obsahovala aj poznámku o ‚mladých titanoch obhajujúcich Marxa' a okrem iného bola namierená aj proti nemu. Kornai – na stretnutí, ktoré sa konalo v mojom byte – nesúhlasil s tvrdením v Hungaricu, že Marxova teória hodnoty a historický materializmus sa pokladajú za rovnako významnú konkrétnu časť univerzálnej vedy ako, povedzme, Keplerove astronomické tvrdenia. Dokonca ešte dôraznejšie než predtým vyhlasoval, že marxistická politická ekonómia je chybná od samého začiatku". Dnes, po päťdesiatich rokoch, sa ma zmocňuje čudný pocit, keď čítam, ako rozhovor o Marxovej teórii hodnoty sa v očiach polície stal trestným činom. K tomuto tvrdeniu Sándora Feketeho sa vrátim v nasledujúcej kapitole.

Keď sme sa v procese odcudzovania Marxovi dostali až do tohto bodu, ešte sme vedeli veľmi málo o konkurenčných teóriách. Nešlo o odmietnutie jednej teórie a prijatie inej. Z močariska marxizmu sme sa vytrhli sami, za vlasy, ako barón Prášil. V oboch štúdiách môže čitateľ postrehnúť, že pri kritike Marxových myšlienok sme ešte používali marxistický slovník (hodnota verzus úžitková hodnota atď.). V debatách a textoch sme sa usilovali pochopiť, prečo sme sa odvrátili od Marxovej politickej ekonómie, a čo očakávame od skutočne vedeckej ekonomickej teórie.

Rozchod s marxistickou politickou ekonómiou

Niekoľkokrát som už zdôraznil, aký veľký vplyv mal na moje myslenie ústny aj písomný dialóg s Péterom Kendem. Naše ekonomické a politické názory nadobúdali novú podobu väčšinou súbežne. V ďalšej časti sa však musím vrátiť k prvej osobe jednotného čísla. Nie je jednoduché rekonštruovať, kde som sa nachádzal v rokoch 1955 – 1956, na začiatku kariéry vedca zaangažovaného do procesu citovej a intelektuálnej reštrukturalizácie posledných niekoľkých rokov, a vyhnúť sa kríženiu vtedajších pocitov a myšlienok s tými, čo prišli až neskôr. A keďže to pokladám za ťažké vo vlastnom prípade, nemôžem sa podujať na podobnú úlohu vo vzťahu ku komukoľvek inému, dokonca ani takému blízkemu ako Kende.

Existuje nespočetné množstvo kritík Marxových poučiek. Malý, ale významný počet autorov sa pokúsil splniť túto úlohu s vedeckou objektivitou a na základe hlbokej analýzy.* K tomuto nemám veľmi čo dodať. Zámerom nasledujúcich riadkov nie je odmietnuť marxizmus niekoľkými vetami. Moje poznámky však môžu byť poučné, nie natoľko pre kritiku, čo obsahujú, ako pre opis procesu dezilúzie a jeho zamerania. Aká logická štruktúra sa v mojom prípade skrývala za rozchodom s marxizmom?

V 4. kapitole som zhrnul, že zmena môjho uvažovania sa začala na metaracionálnej, nie racionálnej úrovni. Moja *viera* v komunizmus bola otrasená, pretože som si uvedomil klamstvá a brutalitu okolo seba. Nastal kolaps morálnych základov svetonázoru.

---

* Napríklad, približne v rovnakom čase som čítal slávnu *Kritiku Marxa*, ktorú roku 1896 napísal významný rakúsky ekonóm Eugen von Böhm-Bawerk (1975 [1949]), ktorý presvedčivo ukázal rozpor medzi prvým a tretím dielom *Kapitálu*.

Ak existuje najhlbšia vrstva, aby som použil geologickú terminológiu, existuje nad ňou aj iná, vrstva na racionálnej úrovni: *epistemologické* základy marxizmu. Marxizmus sa sám označuje ako teória *vedeckého* socializmu. Dištancuje sa od nevedeckých verzií socialistických myšlienok, označuje ich za naivné a utopické. Podľa vlastného tvrdenia marxizmus ako jediný predstavuje vedeckú metódu skúmania spoločnosti a chápania sústavy poznatkov o nej.

S marxizmom som sa rozišiel preto, lebo som nadobudol presvedčenie, že práve v tomto ohľade mu chýbajú pevné základy. Som si vedomý, že sa pohybujem na neistej pôde, keď začínam vykladať vedeckú teóriu a metodológiu. Medzi vedcami, čo sa špecializujú na daný predmet, nejestvuje zhoda v tom, čo sa môže vyhlásiť za „vedecké", a dokonca ani v tom, kedy sa pravdivosť výroku môže považovať za potvrdenú. Preto si ani táto intelektuálna autobiografia nekladie za cieľ pokúsiť sa rozhodnúť také závažné problémy. Snažím sa iba vykresliť svoj osobný príbeh.

Až do roku 1955 bola uzavretá povaha marxistickej intelektuálnej stavby a jej priehľadná logická štruktúra v mojich očiach dostatočným dôkazom tvrdenia, že je nielen uzavretá a logická, ale aj *pravdivá*. Keď som začal tento pôvodne nevyvrátiteľný teoretický názor vnútorne revidovať, keďže som bol plný dezilúzií a nedôvery, s čoraz väčšou rozhodnosťou som uplatňoval iný prístup – porovnával som teóriu so skutočnosťou. Význam takého prístupu zvyšovali trpké skúsenosti z poznania, že som sa cítil veľmi oklamaný. Ako „teória hodnoty" súvisí s reálnymi cenami? Ako sa teória „zbedačovania" zlučuje s tendenciami historického vývoja životnej úrovne? Ako sa v teóriii „kapitalistických kríz" odrážajú zmeny v hospodárskych cykloch v reálnom živote? Do akej miery teória „tried" a „triedneho boja" znesie porovnanie s aktuálnym rozvrstvením spoločnosti a sociálnymi konfliktmi? Problém nespočíval iba v tom, že vo všetkých uvedených porovnaniach teória nedopadla dobre a marxistické dogmy pri opise skutočnosti zlyhávali. Hlavná ťažkosť spočívala v skutočnosti, že sám Marx a jeho nasledovníci nepokladali za primárnu povinnosť aplikovať základné kritériá vedeckého prístupu: overovať si myšlienky v praxi.

Marxizmus nie je medzi spoločenskými vedami jedinou školou, čo sa dopúšťa tohto prvotného hriechu, ale v rokoch 1955 – 1956 som od marxizmu požadoval, aby plnil základnú požiadavku vedy a porovnal teóriu so skutočným svetom.

Vedy o spoločnosti sú, samozrejme, v tomto ohľade v oveľa ťažšej situácii ako exaktné vedy. Tie môžu potvrdiť teoretické predpoklady ľahšie a s väčšou štatistickou presnosťou. Ale dokonca aj keď je priestor na empirické potvrdenie sociálnych javov obmedzenejší, tí, čo konajú výskum v tejto oblasti, musia

urobiť maximum pre to, aby si tvrdenia overili – teda aby konfrontovali teóriu so skúsenosťou natoľko svedomito, ako sa len dá, najlepšími prostriedkami, aké majú k dispozícii. A keď zistia, že skutočnosť sa podstatným spôsobom odchyľuje od teórie, musia teóriu buď zmeniť, alebo ak taká zmena nie je možná, odmietnuť ju.

Vráťme sa k predchádzajúcej geologickej metafore: Vo vrstve nesprávnej vedeckej teórie a metodológie sa nachádza veľké množstvo nesprávnych teoretických poučiek. Nánosy falošnej teórie sa mohli vyskytnúť preto, lebo ten, kto teóriu vybudoval, sám od seba ani od ostatných nepožadoval, aby ju porovnali so skutočnosťou. Princípy marxizmu prežili ako zastarané doktríny, ustrnuli vo vývine ako exempláre dávno vyhynutých živočíšnych druhov. Keďže Marxovi ctitelia nesmeli priznať nesprávnosť nijakej dogmy, majstrových študentov obviňovali z hrubého zjednodušovania toho, čo dovtedy pokladali za pravdivé. V skutočnosti si vďaka Marxovi osvojili (a spolu s nimi aj my) nesprávny algoritmus uvažovania.

Pokračujme v geologickej metafore:* Zástancovia marxistickej politickej ekonómie pokladajú *teóriu hodnoty* za podstatu, za základnú myšlienku celej marxistickej ekonómie. To je ďalšia vrstva, ktorou sa budem stručne zaoberať.

Ako sa začalo moje štúdium, začal som chápať, prečo v socialistickom systéme zle funguje alokácia zdrojov. V ekonómii tohto typu takmer nie je možné vysvetliť funkciu cien. Marx si určite nikdy nevytýčil úlohu vopred určiť, čo sa má urobiť v socialistickom systéme, ale mal vo svojich spisoch prinajmenšom ukázať, čo sa deje v kapitalizme. Stačilo už samo nastolenie otázky, aby mi hneď bolo jasné, že Marx neponúkol nijakú odpoveď. V jeho prácach sa často hovorí, že ceny sa stanovujú prostredníctvom „konkurencie". Ale ako? Prvý zväzok *Kapitálu* sa vznáša v oblakoch. Hlavné tvrdenie, že práca je jedinou tvorkyňou hodnoty, je čítankovým príkladom tvrdenia, ktoré sa nedá ani potvrdiť, ani vyvrátiť – inými slovami, je nevedecké. Nie je tam ani spôsob, ako z hlavného tvrdenia prvého zväzku prísnou dedukciou vyvodiť systém myšlienok v treťom zväzku, kde sa nadhodnota „premieňa" na priemerný zisk úmerný kapitálu. Tu sa objavujú určité overiteľné, či vyvrátiteľné tézy, lenže

* Uvedomujem si, že metafora ma stavia do bizarnej situácie: Zatiaľ čo kritizujem marxizmus, využívam jednu z obľúbených formulácií marxistov, keď porovnávam „hlbšiu" podstatu s povrchovou vrstvou. Nech je nám čiastočnou útechou pripomenutie, že dokonca aj psychológovia, ktorí ani zďaleka nie sú marxisti, pri opise mysle a myslenia používajú metaforu hlbších vrstiev a vrstiev bližšie k povrchu. Ešte jedna poznámka: Ako opakovane ukážem, ešte stále si myslím, že mnohé záležitosti spojené s Marxom a jeho nasledovníkmi fungujú a, navyše, sú poučné. Teda skutočnosť, že metaforu bežne používajú marxisti, ma automaticky neodradzuje od jej používania.

keď sa konfrontujú so skutočnosťou, nedopadnú práve najlepšie. To, čo údajne malo predstavovať teóriu objasňujúcu tvorbu zisku, veľmi chabo vysvetľuje, aké činitele v kapitalistickej realite k nej naozaj prispievajú. Skrátka, dospel som k záveru, že Marxova teória hodnoty sa nedá aplikovať na skutočnosť.

Iné Marxove ekonomické tézy sú uložené vo vrstvách, o ktorých sme diskutovali doteraz. Ako príklad uvediem iba jednu: tvrdenie o *zbedačovaní robotníckej triedy*. Nevyplýva deduktívnym spôsobom z nijakého predchádzajúceho tvrdenia. Ak prijmeme Marxovu teóriu hodnoty, teóriu o priemernom zisku a výrobnej cene a všetky ostatné pomocné tézy obsiahnuté v *Kapitáli*, rovnako konzistentne sa z nich dá vyvodiť, že životná úroveň robotníkov klesá, stagnuje alebo stúpa relatívne (v porovnaní s inými skupinami), prípadne absolútne (ak berieme do úvahy zmeny za dlhé obdobie). Pokiaľ ide o empirickú verifikáciu, história jednoznačne vyvrátila marxistické doktríny o zbedačovaní ako dlhodobom trende. Štatistiky jasne potvrdzujú, že počas jedného alebo dvoch storočí materiálna spotreba pracujúcich vo všetkých krajinách, kde funguje kapitalistický systém, podstatne vzrástla a životné podmienky robotníkov sa zlepšili.

Mnohí príslušníci inteligencie, ktorí sa pridržiavali marxistických názorov, nie sú schopní rozísť sa s nimi na intelektuálnej úrovni. Podnikajú zúfalé obranné akcie, ako napríklad ústup armády, ktorá sa ocitla na pokraji porážky, alebo opúšťanie pozícií ulicu za ulicou, dom za domom. Pokiaľ sa dá, pridržiavajú sa teoretických téz alebo metód skúmania a poznávania. Keď som prebudovával svoje myslenie, použil som úplne inú stratégiu. Približne koncom roka 1955 som sa v niektorých otázkach marxizmu zriekol. Vyhlásil som, spočiatku sám pre seba, že už viac nie som marxista. Neodmietol som každú metódu alebo tvrdenie marxistickej teórie (ako vysvetlím v posledných kapitolách knihy), odmietol som však „-izmus" ako taký, marxistickú intelektuálnu stavbu. Medzi blízkymi priateľmi som niekoľkokrát opísal svoj intelektuálny stav slovami, že som marxizmus „odpísal".* Neprijímal som čokoľvek len preto, že som bol lojálnym zástancom školy myslenia. Keď som začal „odpísaním", musel som prekonávať intelektuálne podozrenia a nejasnosti, pochopiteľné a odôvodniteľné vo svetle predchádzajúcich udalostí, aby som napokon sám seba ubezpečil, že ak zistím, že nejaké marxistické tézy či spôsoby uvažovania sú predsa len použiteľné, nemusím ich nevyhnutne odmietnuť.

Presvedčil som sa, že v mojom prípade mala stratégia jasného rozchodu veľký význam. Úplne som sa otvoril novým myšlienkam. Nemusel som tráviť

* *Radikálne* som sa zriekol marxistickej teórie a ideológie. Napriek tomu som hodnú chvíľu ešte veril, že socializmus sa dá reformovať. Neskôr porozprávam o tom, ako som postupne prestal byť aj „naivným reformátorom".

veľa času porovnávaním každého konkurenčného názoru s marxistickou dogmou, pretože som ju vopred odpratal z cesty. Zistil som, že uvedená stratégia mi poskytuje veľkú počiatočnú výhodu v porovnaní so súčasníkmi, ktorí sa stali marxistami v rovnakom čase ako ja, ale strávili oveľa viac času, dokonca desaťročia, kým sa zbavili pút vlastného uvažovania. Mnohí ekonómovia, filozofi a historici, ktorí v šesťdesiatych a sedemdesiatych rokoch minulého storočia patrili do okruhu budapeštianskej inteligencie, experimentovali s „renesanciou marxizmu", kráčali od jedného prvku marxistického myslenia k druhému a rozhodovali sa, ktorý odvrhnúť a ktorý ponechať. Pokiaľ ide o mňa, v tých rokoch som mal fázu tejto otrockej práce, ktorá pôsobí na myslenie človeka ako brzda, už dávno za sebou.*

Začínam výskum

Keď som začínal ako výskumník, z hľadiska veku som vôbec nezaostával. Dizertáciu som začal pripravovať ako dvadsaťsedemročný – čo je vek, keď píšu dizertačné práce absolventi amerických univerzít.

Americkí doktorandi začínajú pracovať na dizertácii v čase, keď už dobre poznajú, ako ich profesori postupujú vo vedeckej práci. Navyše, mnohí z nich už určite majú skúsenosti z práce vo funkcii asistentov svojich učiteľov. Neskôr oficiálne požiadajú o pomoc konzultanta; konzultanti spravidla odovzdajú svoje výskumné metódy študentom, tí sa zasa stanú učiteľmi a vychovajú novú generáciu, presne tak, ako majster remeselník a jeho niekdajší tovariši kedysi učili učňov v cechoch. Nemal som podobnú možnosť naučiť sa vedecké postupy od svojich učiteľov. Môj školiteľ Tamás Nagy – ako vedúci Katedry všeobecnej teórie Ekonomickej univerzity bol tiež mojím šéfom v ústave – mi k rukopisu poskytol veľa poznámok. Mal veľký cit pre taktiku a chápal, ako ďaleko sa dá zájsť uprostred všetkých politických obmedzení a tlakov tej doby. Sám sa však výskumu nevenoval, takže spomínané majstrovstvo neovládal, a teda mi ho nemohol odovzdať.

---

* Známy filozof Mihály Vajda opísal spomínaný proces slovami [Pogonyi 2003, s. 14]: „Pamätám si, že som v polovici sedemdesiatych rokov povedal svojim ‚lukácsistickým' priateľom: ‚Neverím, že som ešte stále marxistom.' Nevyhlásil som to preto, že sa v mene marxizmu vykonala všetka tá hnusná práca, ale preto, že marxizmus nevysvetľoval to, čo sa dialo okolo mňa."

Niekoľko mesiacov som nemal presnú tému. Oficiálne ma poverili, aby som ako vedecký pomocník spolupracoval s Péterom Erdősom. Sprevádzal som ho na cestách a často sme diskutovali. Nadovšetko ho zaujímala všeobecná teória, ako o tom svedčí jeho neskoršia práca. Nemal však nijaké skúsenosti s empirickým výskumom. Chcel zisťovať názory vedúcich ekonómov na problémy riadenia a plánovania, lenže jeho správanie a ostré, často arogantné poznámky určite respondentov nestimulovali, aby boli úprimní. Bol to vtipný a bystrý chlap, obdarený zmyslom pre nemilosrdnú iróniu. Beda tomu, kto sa rozhodol kritizovať ho. Veľakrát hromžil a dával najavo odpor voči stalinistickému politickému režimu a paralyzovanej marxistickej ideológii. Cítil, že zo mňa, opozičníka čerstvo vyhodeného z redakcie *Szabad Nép*, nemusí mať vôbec strach, a preto sa mi otvoril. Bola to však pomerne jednostranná otvorenosť. Napriek všetkým kritickým výhradám v zásade zostával verným a bezvýhradne oddaným členom komunistickej strany a stúpencom marxistickej teórie. Preto som bol obozretný a nedával som mu najavo, kam až som pokročil pri odmietaní marxizmu a komunistických ideí. Uspokojil som sa s tým, že som iba mlčky počúval jeho kritické výlevy a nevyjadroval sa. Ukázalo sa, že to celkom stačí, aby sa medzi nami vytvorili priateľské vzťahy.

Keď som po niekoľkých mesiacoch požiadal, aby mi dovolili v budúcnosti pracovať nezávisle, Erdős ani Tamás Nagy nenamietali. Rozhodol som sa, že sa vo výskume obmedzím na úzku oblasť ľahkého priemyslu a pokúsim sa zistiť, ako tu funguje hospodárske riadenie. Čo znamená centrálne plánovanie v praxi? Ľahký priemysel som si zvolil preto, lebo údaje o ťažkom priemysle sa spravidla získavali zložitejšie, keďže v dôsledku spojenia ťažkého priemyslu s armádou sa podobné informácie pokladali za tajné. Zaujímal ma tiež vzťah medzi výrobou a spotrebou, a ten sa ľahšie skúmal v odvetví, ktorého výrobky kupovala široká verejnosť.

Na začiatku výskumu som nemal nijakú konkrétnu hypotézu. Moje otázky viac ovplyvňovala hypotéza, v princípe negatívna: Predpoklad oficiálnych učebníc a straníckej propagandy, že plánovací úrad predpisuje plány a skutočné procesy v ekonomike sa týmito predpismi aj riadia, v praxi neobstojí.

Výskumné metódy som si zvolil bez váhania a experimentovania. Stredobodom výskumu sa stal podrobný dotazník – kládol som v ňom otázky tým, čo sa podieľali na hospodárskom riadení a na procese plánovania. Inštinktívne som cítil, že oni a len oni skutočne vedia, čo sa im odohráva v hlave, čo a ako robia. Otázky som kládol ľuďom vo vysokých, stredných aj najnižších funkciách. Vo väčšine prípadov sa rozhovor odohrával medzi štyrmi očami, ale uskutočnili sa aj skupinové diskusie. V niektorých priemyselných odvetviach

sa skupiny stretli opakovane, pretože sa ukázalo, že výmena názorov, hoci aj niekoľkohodinová, je príliš krátka na to, aby pokryla každý bod agendy.

Všetci ľudia, takmer bez výnimky, odpovedali na moje otázky ochotne. Nebáli sa kritizovať existujúci stav. Už vtedy som sa zamýšľal, vďaka čomu sú ochotní vyslovovať sa kriticky. Jedným z možných činiteľov bol fakt, že každý sa rád sťažuje, osobitne Maďari. Dôležitejším stimulom však asi bolo, že z mojej strany cítili skutočný záujem o problémy, o ktorých sa majú vyjadriť. Zistili, že vopred pripraveným zoznamom otázok neprechádzam mechanicky zhora nadol, že ich odpovede počúvam s očami široko otvorenými od prekvapenia a dychtím po informáciách. Spolu s nimi som hromžil na idiotskú byrokraciu a spolu s nimi zúril nad mrhaním a ľahostajnosťou voči potrebám zákazníkov, ako aj nad úzkoprsými nadriadenými. S mnohými interviewovanými som nadviazal úprimné ľudské vzťahy. Keď ma o niekoľko rokov neskôr vyhodili z Ekonomického ústavu MAV a pokúšal som sa nájsť si prácu v ľahkom priemysle, prinajmenšom jeden z nich sa usiloval pomôcť mi, hoci to bolo preňho riskantné.

Nezabiehajme však dopredu. Zostaňme pri metódach, ktoré som použil v rokoch 1955 – 1956. Kde som zobral nápad postaviť empirický materiál pre výskum predovšetkým na osobných rozhovoroch? Musela to byť moja skúsenosť z novinárčiny. Ak si správne pamätám, bol som ten, kto v *Szabad Nép* zaviedol žáner, ktorý sme nazývali „analytická reportáž" – zaberala celú novinovú stranu, nie iba stĺpik na zopár centimetrov ako bežná reportáž. Dvaja alebo traja sme spravidla strávili niekoľko dní v továrni a zhovárali sa s robotníkmi, zaujímali sme sa, čo si myslia o práci v závode. Vzťah, ktorý som nadviazal s riadiacim pracovníkom ako komunistický novinár, sa určite líšil od vzťahu manažéra a výskumníka, ale o tejto technike som sa niečo naučil už ako novinár, a preto som si uvedomil, aká príležitosť sa tu núka.

Inšpiroval som sa tiež veľkou tradíciou literárneho výskumu maďarského vidieka. Zistil som, že čítanie prác tohto druhu je veľkým intelektuálnym zážitkom.* Vytušil som, že v načúvaní ľuďom sa skrýva obrovský potenciál skutočných poznatkov.

---

* Približne v tom čase som čítal *A tardi helyzet* (Situácia v Tardi); 1986 [1936]) od Zoltána Szabóa a *A néma forradalom* (Tichá revolúcia; 1989 [1937]) od Imreho Kovácsa. Okrem toho, čo som sa dozvedel o živote roľníctva, som tiež zistil, že metodologický prístup spomínaných dvoch autorov a deskriptívnych sociológov [„sociografov"], ktorí patrili k vplyvnej intelektuálskej skupine „ľudových spisovateľov", je mimoriadne inštruktívny: predstavuje rozhovory s ľuďmi, zhromažďovanie poznatkov pomocou dotazníkového prieskumu a dopĺňanie skúseností z prvej ruky stručným štatistickým prehľadom. V čase, keď som sa s týmito štúdiami zoznamoval, som nemal ani potuchy o metodológii používanej v modernej sociológii.

Moje empirické poznatky nepochádzali, samozrejme, iba z vlastných rozhovorov. To, čo som počul, som sa snažil doplniť štúdiom pravidiel a pokynov, ako aj prieskumom číselných údajov, kontrolou štatistických tabuliek jednotlivých závodov a celých priemyselných odvetví. Zakrátko som si uvedomil, aká obrovská priepasť môže existovať medzi príkazom a jeho vykonaním, ako sa charakteristika javu môže líšiť v závislosti od postavenia človeka v hierarchii. Podobné okolnosti vnášajú do výskumu a procesu objavovania pravdy veľké vzrušenie.*

Rovnako ma nikto neučil moderné metódy vyhodnocovania kvantitatívnych údajov. Nepoznal som ekonometrické techniky, ktorých používanie je dnes povinné nielen v doktorandských dizertáciách, ale už aj v diplomových prácach. Za vtedajšiu nevzdelanosť by som sa možno mohol hanbiť, lenže asi by som mal byť skôr hrdý, že som dokázal objaviť niektoré dôležité súvislosti napriek nedostatočnej príprave. Teraz, po päťdesiatich rokoch, si dovolím ešte odvážnejšie vyhlásenie. Vo zvyšku pamäti sa niekoľkokrát stretnete s odvolávkami na nevýhody skutočnosti, že som nezískal systematické ekonomické vzdelanie. A hoci to z úst univerzitného profesora a nadšenca v tejto oblasti znie ako kritika, musím priznať, že moja nevzdelanosť mala aj isté výhody. Trúfol som si a dokázal byť originálny *práve preto*, že som nemal profesora, v ktorého šľapajach by som pokorne kráčal. A práve preto, že som nepoznal moderné metódy ekonomického výskumu, neutápal som sa v riešení formálnych, technických úloh, netrápil som sa, či moje regresné analýzy sedia, nepoznal som, a preto som mohol ignorovať prísne technické požiadavky, aké autorom vnucujú anonymní posudzovatelia popredných časopisov a vydavateľstiev. Netrápilo ma nič iné, iba snaha pochopiť, ako funguje zvláštny mechanizmus každodennej výroby v tejto krajine.

Historik György Péter opisuje prístup používaný vo Frissovom ústave, ako aj moju pracovnú metódu, ako „naivný empirizmus".[7] „Naivný" je priliehavé slovo. Moja práca sa vyznačovala naivitou insitných maliarov alebo inštinktívnych umelcov. Bola primitívna a nepoškvrnená. Jemnejšie nuansy remesla som sa ešte len musel naučiť, takže výskum a jeho výsledky boli zatiaľ surové, ale hádam práve z tohto dôvodu mali „šťavu", boli svieže a úprimné.

Nálepka „empirizmu" však vystihuje iba polovicu pravdy. Písal som už o vzdušných zámkoch marxistickej teórie. Vo vtedajšom intelektuálnom ovzduší bolo revolučným činom, nevšímať si rozdiel medzi „konkrétnou"

* Opodstatnenosť prístupu pretrváva. Napríklad svojho času sme lepšie chápali, o čo ide v postkomunistickej transformácii východnej Európy, následníckych štátov Sovietskeho zväzu alebo Číny, keď analytici nielen sporadicky, ale pomerne často používali podobnú metódu získavania informácií pomocou podrobných interviews.

a „abstraktnou" prácou, odmietnuť zásadu, že „súčet hodnôt sa rovná súčtu cien" a podobné bezobsažné teórie, urobiť obrat o stoosemdesiat stupňov a učiť sa z praxe.

Moja práca sa nezastavila pri mapovaní skutočnosti a jednoduchom zaznamenávaní empirických faktov. V tomto zmysle som zašiel ďalej ako spisovatelia, čo skúmali vidiek. Usiloval som sa nadobudnuté skúsenosti a poznatky usporiadať do prísnej intelektuálnej štruktúry, ukázať, aké *pravidelnosti* sa v danom jave vyskytujú. Pokúsil som sa o kauzálnu analýzu, ale bez toho, aby som dospel k vycibrenej teórii – chvalabohu, pretože som ešte ani zďaleka nemal vyčerpávajúce poznatky o skúmaných vzťahoch. Pozorný čitateľ však bezpochyby vycítil zámer: z čiastkových pozorovaní vyvodiť *všeobecné závery*.

V mojom prístupe k práci sa odzrkadlila aj snaha usporiadať si myšlienky. Nad poznámkami som nepresedel celé dni. Vypestoval som si návyk chodiť na dlhé „pracovné prechádzky", túlať sa po lese alebo ulicami a rozmýšľať nad zhromaždeným materiálom, prípadne nad článkom, čo som sa chystal napísať. Keďže som vždy vo vrecku nosil blok a ceruzku, tu a tam som zastal a poznačil si nejakú myšlienku.*

V tom čase som si zvykol spisovať pripravovanú štúdiu nie v práci, ale doma, prípadne niekde inde, kde som sa mohol sústrediť bez toho, aby ma hocikto vyrušoval. Kým väčšina kolegov chodila do ústavu každý deň, trávil som pomerne veľa času doma a písal som. V tomto období som si začal hľadať a rozvíjať „rituály" stimulujúce prácu, charakteristické pre ľudí podobných profesií: obrad prípravy a pitia šálky kávy, hudbu sprevádzajúcu prácu, pomalé prechádzky ako súčasť prestávky po dlhých hodinách strávených v zhrbenej polohe nad stolom atď. Syn Gábor mal v tom čase tri či štyri roky. Často som ho vodil do škôlky (cestu nazad som bral ako „pracovnú prechádzku"). Pomerne rýchlo si na to zvykol a neskôr sa aj ďalší syn András naučil, že ma nemá vyrušovať, keď doma pracujem. Je len prirodzené, že dva zámery – tráviť čo najviac času s deťmi a čo najviac pri práci – často kolidovali.** Pokiaľ si spomínam, nikdy sme nemali vážny konflikt, hoci deti alebo Teri si môžu na celú situáciu spomínať odlišne.

---

* Oveľa neskôr ma na týchto prechádzkach sledoval podozrievavý okoloidúci, dotieral na mňa a chcel vedieť, čo si píšem. „Pracujete pre zlodejov áut, zapisujete si poznávacie značky, či nie?" znela jeho hnevlivá domnienka.

** Ako mnohí rodičia nikdy nezabudnem na čas strávený s deťmi, ako som im na dobrú noc čítal rozprávky. Keď chlapci boli trochu starší, čítali sme *Medvedíka Pú*, *Alicu v krajine zázrakov* a hŕbu veselých príbehov Frigyesa Karinthyho. Hádam nebude zveličením, keď poviem, že rané literárne dobrodružstvá a naše psie kúsky v mojich synoch položili základy zmyslu pre humor, ktorý je jasne badateľný aj v dospelosti.

Výskumná práca mi prinášala veľa radosti. Diskusie s kolegami boli nesmierne zaujímavé, niekedy ma doslova pohlcovali. S potešením som pracoval nad poznámkami a príjemné bolo aj písanie. Pokiaľ ide o okamihy, keď som mal pocit, že som na niečo narazil, niečo objavil, považujem ich za najšťastnejšie chvíle vo svojom živote. Napokon som si predsa našiel to správne miesto.

Hlavné závery z dizertácie

Prvý náčrt knihy som dokončil za necelý rok. Mal som na pamäti radu kolegov a trochu som pozmenil jej názov. Inak zostala prakticky bez zmeny, keď som ju v lete 1956 podal ako kandidátsku dizertáciu a potom v septembri 1956 poslal do Vydavateľstva ekonomickej a právnej literatúry. Vyšla pod titulom *Nadmerná centralizácia v riadení hospodárstva* (ďalej *Nadmerná centralizácia*).

Keď som ju takmer po päťdesiatich rokoch znovu zobral do rúk, mal som pri čítaní dobrý pocit. V niektorých pasážach sa odráža naivita tých čias, ale zvyšok uznávam aj dnes a ako autor som na ňu hrdý.*

Svoj program som jasne formuloval v predhovore: „Samozrejme, existujú tucty učebníc a vysokoškolských učebných textov, v ktorých sa opisujú metódy riadenia hospodárstva a plánovania, naša cenotvorba, mzdový systém atď. Všetky však majú spoločný nedostatok: namiesto toho, aby povedali, ako náš ekonomický systém funguje *v skutočnosti*, opisujú len to, ako by fungoval, keby fungoval tak, ako by si to želali jeho autori. ... Logický opis toho, ako náš hospodársky mechanizmus skutočne funguje, predstavuje novú úlohu, ktorá sa v našom štáte doteraz v ekonomickej literatúre nerealizovala."[8]

Kniha sa začína opisom systému plánovacích príkazov. Niekto by sa mohol domnievať, že primárnou úlohou plánovaného hospodárstva je umožniť ľuďom, aby rozmýšľali niekoľko rokov dopredu. Nie je to tak. V podnikoch sa celkom vážne nebral dokonca ani ročný plán, hlavne preto, že neexistovali stimuly splniť ho. (Tu *Nadmerná centralizácia* uštipačne nastoľuje problém stimulov, ktoré sa o niekoľko desaťročí neskôr stanú jedným z hlavných problémov hospodárstva.) Vyskytovali sa zdržania dodávky materiálov a polotovarov, ako aj nepredvídané zmeny dopytu. Opakované zmeny štátneho plánu

* Nie som sám, kto ju uznáva. O tridsaťpäť rokov neskôr ju v maďarčine uverejnilo pôvodné vydavateľstvo s novým predhovorom k druhému vydaniu. Podobne aj vydavateľstvo Oxford University Press po viac ako troch desaťročiach pripravilo reedíciu anglického prekladu. Ako bude zakrátko zrejmé, to isté sa nedá povedať o všetkých mojich prácach.

hospodárskeho rozvoja spolu so zmenami dopytu systematicky vyvolávali neistotu, ktorá podkopávala spoľahlivosť a hodnovernosť ročných podnikových plánov. Výrobu mohol najviac ovplyvniť štvrťročný plán, lenže ten nepripravoval podnik, ale jeho nadriadený orgán, generálne riaditeľstvo celého odvetvia. Často spomínaná samostatnosť podniku sa nikde neprejavovala. Lenže ani ciele stanovené štvrťročným plánom sa nemohli splniť bezo zvyšku. Akýkoľvek podnik, ktorý sa usiloval presne sa plánu pridržiavať, narážal na ustavične sa meniace podmienky prevádzky. Na druhej strane, ak sa plnenie plánu prísne nevynucovalo, štvrťročný plán prestal vzbudzovať rešpekt. „Povaha rozporu spočíva v tom, že v súčasných podmienkach ho nemôže odstrániť žiadna regulácia úprav plánu (či už prísna, alebo liberálna), pretože jeho korene siahajú oveľa hlbšie, k rozporom v našich metódach plánovania."[9] (Poznámky ako táto doháňali zástancov príkazovej ekonomiky do nepríčetnosti. Doteraz si pamätám výbuch v jednej diskusii: „Podľa teba je nanič tento spôsob a pre teba je nanič aj tamten... Tak čo vlastne chceš?")

Ukázalo sa, že najdôležitejším ukazovateľom je „hodnota výroby". Všetci v podniku čoskoro pochopili, že hodnotu výroby možno zvýšiť nielen metódami „ako sa sluší a patrí", ale tiež dômyselnými fintami; napríklad zmiešaný výrobok zmeniť tak, že sa zvýši podiel materiálovo náročných komponentov, ktorých cena je vyššia. (*Nadmerná centralizácia* sa opäť venovala problému, ktorý dokonca aj dnes veľmi trápi tých, čo sa zaoberajú teóriou i praxou stimulov. Len čo kvantitatívny ukazovateľ súvisí s odmenou alebo postihom, jeho hodnota sa môže deformovať. Nech si navrhovateľ stimulu vyberie akúkoľvek stratégiu, tí, ktorým je určený, takmer okamžite nájdu antistratégiu.)

V knihe sa podrobne rozoberali aj iné plánované úlohy. Bod po bode som na šesťdesiatich štyroch stranách názorne ukazoval, aký je systém príkazov rozporuplný a aké to má nežiaduce vedľajšie účinky.

Užitočným a škodlivým účinkom stimulov vrátane platov, prémií a morálnych stimulov je venovaná jedna kapitola. Dotýka sa aj úlohy administratívnej kontroly a postihov (disciplinárne konanie, súdna žaloba, trest väzenia atď.). „Čím menej sa systém spolieha na materiálne stimuly (a čím menej je schopný rátať s nadšením ľudí), tým viac sa bude snažiť využívať metódy obsahujúce prvok donútenia."[10] Rozpornosť systému uvádza riadiacich pracovníkov do pokušenia, aby pravidlá, ktoré sa nedajú dodržiavať, narúšali; a keď tak urobia a prichytia ich, neminie ich trest.

Jedným z hlavných záverov mojej knihy, napísanej pred štyrmi desaťročiami a stručne opisujúcej socialistický systém, je poznanie, že čiastková reforma alebo „uvoľnenie" socialistického systému podkopáva jeho životaschopnosť. Nijaký socialistický systém nemôže existovať bez represie. Keď teraz znovu

čítam svoju prvú knihu, narážam na predčasného predchodcu tejto myšlienky. Medzi závery Nového kurzu podľa *Nadmernej centralizácie* patrí fakt, že nadriadené orgány menej využívajú na upevňovanie disciplíny administratívne metódy (rôzne postihy a iné formy donucovania). „Toto uvoľnenie sa však uviedlo do života v čase, keď ešte neexistoval lepší a úplnejší systém materiálnych stimulov, ktorý by nahradil skoršie opatrenia. Predchádzajúci hospodársky systém naďalej fungoval bez zmien. Stále to bola súčiastka stroja, ktorý nemohol plynule pracovať bez ‚mazania', a tým je široké uplatňovanie administratívnych opatrení. Bez nich sa kolesá mechanizmu prestávajú uspokojivo krútiť. Táto rozporuplná a rôznorodá situácia je jednou zo základných príčin rozmanitých ťažkostí doby."[11]

Príkazy a stimuly spolu plodia pravidelne sa opakujúce javy. V *Nadmernej centralizácii* sa zdôrazňovali tieto:

1. Upriamenie pozornosti riadiacich pracovníkov na kvantitu. To je cenné vtedy, ak rast objemu výroby slúži verejnému záujmu. Súčasne je škodlivý a má negatívny dosah, pretože orientácia na kvantitu vyvoláva disproporcie.
2. Nesprávna hierarchia dôležitosti cieľov. Napríklad znižovanie nákladov alebo technický rozvoj sa odsúvajú do úzadia, pretože sa nepodporujú ani príkazmi, ani stimulmi.
3. Modla „sto percent". Ak sa plán berie vážne, miera plnenia nižšia ako sto percent znamená nesplnenie príkazov. Má to zvláštny a často výslovne škodlivý účinok v tom, že riadiaci pracovníci chcú za každú cenu vyžmýkať zo svojich podnikov zvýšenie výkonnosti potrebnej na dosiahnutie sto percent.
4. „Špekulácia v medziach plánu." Touto nálepkou som označil činnosti, keď sa riadiaci pracovníci pridržiavajú iba litery zákona a príkazov a snažia sa dosiahnuť úroveň výroby/spotreby nevyhnutnej na zabezpečenie prémií a ocenenia. Pritom však často nezohľadňujú otázku maximálnej hopodárnosti.
5. Boje o zmäkčenie či sprísnenie plánov. Tento aspekt, ktorý sa opisuje a analyzuje v *Nadmernej centralizácii*, sa v neskorších diskusiách v Maďarsku nazýval „vyjednávanie o pláne" a sovietológovia na Západe ho označovali ako „efekt západky".* Ak nejaký podnik v honbe za prémiou a väčším uznaním vysoko prekročí plán, dosiahnutá vyššia úroveň bude začlenená do nasledujúcich plánov. Predchádzajúci výsledok na úrovni stopäť alebo stodesať

* Západkové koleso so zubami, ktoré bráni spätnému pohybu, je živou metaforou pre charakteristickú črtu vyjednávania o pláne: keď sa raz dosiahne daná úroveň výroby, potom ju nadriadení od podriadeného kolektívu vyžadujú. Návrat nie je možný.

percent sa pre nasledujúci rok stáva povinným a predstavuje sto percent. Podnik je teda stimulovaný, aby si ponechal v rezerve časť výkonu, namiesto toho, aby sa usiloval o jeho zvýšenie nad sto alebo stodva percent. Takže v diskusiách pred schválením plánu môžu vedúci pracovníci vykresľovať svoju výrobnú kapacitu ako nižšiu, než v skutočnosti je, a zveličovať svoje ťažkosti, aby si vydobyli „mäkší" plán.

6. Periodická nerovnomernosť výroby. Výroba pulzuje zvláštnym spôsobom, striedajú sa obdobia „nárazovej práce" a poľavenia. Existoval zjavný súvis medzi kolísaním výroby a kalendárovým rytmom plánovania. Keď sa plánovacie obdobie blížilo ku koncu a zdalo sa, že je ohrozené splnenie plánu, a teda aj prémie, začal sa zhon a šturmovčina.*
7. Konflikt medzi „dnes" a „zajtra". Toto je ústredný problém ekonomiky, osobitne vo vzťahu k dnešnej spotrebe a zajtrajším investíciám i úsporám. V *Nadmernej centralizácii* sa konflikt prezentoval z iného uhla pohľadu a analýza sa orientovala na to, ako sa pozornosť a energia riadiacich pracovníkov sústreďuje na plnenie krátkodobých plánov, takže sa zanedbávali dlhodobé úlohy (technický rozvoj, zavádzanie nových výrobkov, modernizácia organizácie práce a tak ďalej), hoci by v budúcnosti mohlo ich splnenie výrobu zefektívniť.

Tieto pravidelne sa opakujúce javy som v *Nadmernej centralizácii* označil ako „tendencie, ktoré sa nedajú jednoducho odstrániť na želanie; zdôvodňovaním a ospravedlňovaním sa môžu iba zmierniť, nie odstrániť. Ak sa uvedené tendencie majú odstrániť, je nevyhnutné, aby sa do existujúceho systému plánovania a stimulovania, do metód riadenia hospodárstva zaviedli komplexné a ďalekosiahle zlepšenia."[12]

Porovnajme tento prístup s cestou, po ktorej v Stalinových šľapajach kráčala raná literatúra o „politickej ekonómii", keď rozoberala „zákon plánovitého a proporcionálneho rozvoja". Autori podobných štúdií chceli, aby sa hospodárstvo vyvíjalo plánovaným, proporcionálnym spôsobom. Táto normatívna požiadavka sa potom označila ako „zákon", čo je termín, ktorý by mal byť vyhradený výlučne pre exaktné vedy. Veda môže nazvať zákonom iba to, čo sa v prírode naozaj stáva. Pravidelne sa opakujúce javy alebo „nevyhnutné tendencie", opísané v *Nadmernej centralizácii*, sa skutočne stali, a teda vyvrátili tézu, že by mohol existovať zákon „plánovitého proporcionálneho rozvoja".

Jedna kapitola knihy sa venuje oblasti problémov, ktoré sa neskôr stali ústrednou témou mojich prác: *nedostatku*. Keďže som analyzoval výrobu, ústredným

* Ako prvý pulzáciu výroby a jej príčiny analyzoval András Bródy (1956). Jeho závery a výskumné metódy ma presvedčili a pokladal som ich za poučné.

aspektom výskumu sa stal nedostatok materiálov. Už vtedy som správne tušil dôsledky takého nedostatku: zníženú efektívnosť a skutočnosť, že spotrebitelia sú odkázaní na milosť a nemilosť výrobcov. *Nadmerná centralizácia* ukazuje, ako nedostatok podporuje centralizáciu a centralizácia vyvoláva nedostatok.*

Už v tom čase som túžil zistiť, prečo v socialistickej ekonomike existuje chronický nedostatok. V *Nadmernej centralizácii* síce opisujem niektoré príčiny (hoci nie tie najdôležitejšie), ale aby sa podobná príčinná analýza prehĺbila, na to bol potrebný oveľa rozsiahlejší výskum.

Nasledujúca kapitola knihy zašla pri zovšeobecnení záverov ďalej. Podniky sú ovplyvňované z dvoch smerov. Majú horizontálne väzby s inými podnikmi a vertikálne vzťahy s nadriadenými orgánmi. V socialistickej plánovanej ekonomike sú dominantné vertikálne väzby, kým horizontálne sú pomerne slabé. Pokiaľ sa mi podarilo zistiť, je to prvá práca, čo sa zaoberala spomínaným rozdielom, neskôr sa však uvedený problém veľmi rozšíril.

Záverečná kapitola sa začína stručným zhrnutím myšlienky, ktorá bola posolstvom celej knihy: „Prílišná centralizácia je celistvý mechanizmus, ktorý má vlastnú vnútornú logiku a niekoľko špecifických tendencií a pravidelností".[13] To však neznamená, že je to harmonický mechanizmus. Naopak, obsahuje hlboké rozpory. Usiluje sa všetko riadiť prostredníctvom príkazov, čo je nedosiahnuteľný cieľ.

Táto myšlienka jednoznačne reprezentovala to, čo som neskôr začal nazývať „systémová paradigma". Nestačí pochopiť detaily: celok je viac ako len súhrn jeho častí. Nestačí teda zmeniť jeden či dva detaily – malé úpravy nemôžu nahradiť všeobecnú komplexnú zmenu.

Záverečná kapitola sa usilovala objasniť pramene nadmernej centralizácie, ale v tomto úsilí zostala na polceste. Vtedy som ešte nechápal, že korene siahajú hlboko, až k politickej štruktúre a systému vlastníckych vzťahov. Napriek tomu je tam významná pasáž o strachu zo živelnosti – zopár odsekov, ktoré dôkladne vystrašili ortodoxných marxisticko-leninských čitateľov knihy.**

Nadmerná centralizácia napokon ukazuje, ako dovtedajšie rozpačité experimenty s reformou zlyhali a upozorňuje na konzervatívne sily, ktoré stoja re-

---

* *Nadmerná centralizácia* obsahuje iba jediný citát z Marxa, citát, ktorý sa odvoláva na problém nedostatku. Marx sa iba zriedkavo zmieňuje o tom, ako bude socialistický systém riadiť svoje hospodárstvo. Jedna taká odbočka sa nachádza v druhom zväzku *Kapitálu* (1992 [1885], s. 544 – 545), kde Marx upozorňuje, že by mala existovať stála relatívna nadprodukcia, aby sa predišlo kolísaniu výroby (t. j. s výrobou by mali rásť aj zásoby).

** Žiaľ, v anglickom vydaní sa spomínané riadky neobjavili. V nasledujúcej kapitole urobím niekoľko poznámok o okolnostiach súvisiacich so zoškrtaním textu.

formám v ceste. Kniha sa opakovane vracia k pozitívnemu opisu a analýze, nepredkladá nijaké vlastné reformné návrhy. Iba v niekoľkých posledných riadkoch sa čitateľom ponúka istý podnet, keď sa vyhlasuje, že „práca s odstránením nadmernej centralizácie... bude napokon úspešná".[14]

Keď som roku 2003 v priebehu niekoľkých týždňov prezeral svoje články v *Szabad Nép* aj *Nadmernú centralizáciu*, zarazila ma nápadná zmena štýlu. Napokon som si uvedomil, že niekdajšie nadšené velebenie a hlasné nabádanie k vyšším výkonom vystriedal faktografický, objektívny štýl. Väčšina z vyše dvesto strán knihy hovorí o *faktoch*.

Posolstvo knihy spočíva nielen v tom, čo text obsahuje, ale tiež v tom, čo *neobsahuje*. Používa „neutrálny" odborný jazyk a vyhýba sa bežnému žargónu marxistickej politickej ekonómie. Keď reformní ekonómovia diskutovali o hospodárskom mechanizme, nehovorili o tom, že treba dať väčší priestor trhu, ale že musíme „dovoliť, aby sa zákon hodnoty uplatňoval voľnejšie". O mnoho rokov neskôr Leonid Kantorovič a jeho spolupracovníci v oblasti matematickej ekonómie v Sovietskom zväze ešte stále používali marxistický žargón, keď rozprávali o takzvaných duálnych (tieňových) cenách, ktoré vygenerovalo lineárne programovanie.

Pre vyjadrenie myšlienky je veľmi dôležitý použitý jazyk. Ani v *Nadmernej centralizácii*, ani v nasledujúcich publikáciách som sa nezameral na otvorenú kritiku marxistickej teórie. Vynaložil som však premyslené a vedomé úsilie, aby som sa vyhýbal marxistickému jazyku, ako zreteľne vidí čitateľ, čo ho pozná. (*Premyslenú a vedomú* povahu vynaloženého úsilia badať v predchádzajúcich poznámkach v kapitole o rozchode s marxizmom a neuverejnenom článku, ktorý dopĺňal *Nadmernú centralizáciu*.) Chcel som čitateľom ukázať, že o ekonomike sa môžeme zmysluplne vyjadrovať iba vtedy, ak (a iba ak) sa zriekneme pojmového aparátu marxizmu, pretože nastražil rozmanité intelektuálne pasce. Cesty, po ktorej som sa vydal ja, sa pridržiavali aj ďalší autori maďarskej ekonomickej literatúry, ale v iných socialistických krajinách, ako aj vo väčšine odvetví spoločenských vied v Maďarsku, marxistický aparát dlho autorom prekážal, aby sa slobodne vyjadrovali.

Prvé reakcie na knihu

Prví čitatelia – kolegovia ekonómovia a blízki priatelia – prijali dizertáciu s nadšením. Takú reakciu som neočakával. Keďže som kariéru výskumníka začínal s minimálnym sebavedomím, priaznivé prijatie mi dodalo novú silu.

Veľa prejavov uznania zaznelo aj počas diskusií v ústave. Ako to už v Budapešti chodí, ústnym podaním sa rýchlo rozšírila správa, že ide o „vyberanú politickú chuťovku", čo sa diametrálne líši od bežnej dizertácie.

Podľa predpisov vtedy platných v Maďarsku sa kandidátska dizertácia musela obhajovať formou verejnej diskusie. Orgán oprávnený udeľovať postgraduálne hodnosti, Výbor pre vedecké hodnosti, spravidla vymenoval tak oponentov, ako aj komisiu, ktorá po diskusii rozhodovala, či kandidát je hodný získať vedeckú hodnosť.

Na obhajobách kandidátskej dizertácie sa väčšinou zúčastňovalo pomerne malé publikum, dvadsať alebo tridsať poslucháčov: kandidátovi priatelia a rodina, ako aj neveľký počet ľudí, čo sa zaujímali o konkrétnu tému. Obhajoba *Nadmernej centralizácie* sa konala 24. septembra 1956 doslova pred davom ľudí.[15] Možno moja pamäť tento fakt prikrášľuje, ale myslím si, že prišlo dvesto ľudí, ba možno aj viac.

Zasadnutie komisie viedol György Péter. Odcitujem jeho slová: „Svojho času som študoval fyziku. Učili sme sa, že fyzika ako skutočná veda sa začala od Galileiho. Čo bolo pred ním, boli iba špekulácie, uvažovanie nad vecami. Galilei ako prvý priniesol do fyziky pravítko, hodiny a váhy a veci meral. Takto sa v skutočnosti začali písať dejiny exaktných vied. Tento fakt mi pripomenula objektívna metóda tejto dizertácie, poctivý prístup k predmetu výskumu bez akéhokoľvek ovplyvňovania skrytými emóciami. Toto je také, tamto zasa onaké; kladie veci pod mikroskop, rozpitváva javy a píše, čo vidí."[16] Analógia s Galileiho úspechmi je, samozrejme, veľmi zveličená (a pokiaľ ide o Galileiho nástroje, z hľadiska dejín vedy to nie je celkom presné). Veľmi dobre však vystihuje, prečo Péter pokladal *Nadmernú centralizáciu* za zvrat v socialistickom tábore v porovnaní s bežným ekonomickým výskumom. Ide o to, že uvažovanie bez akéhokoľvek súvisu s realitou nahradilo objektívne pozorovanie skutočnosti, meranie charakteristík javov a presný opis.

Jedným z oponentov na obhajobe bol Miklós Ajtai, štátny tajomník ministerstva ľahkého priemyslu. Vyjadril rozhodný súhlas s dizertáciou a poďakoval mi za ňu. (Neskôr, počas Kádárovho režimu, Ajtai zastával významnú funkciu podpredsedu Štátneho plánovacieho úradu. Keď sa zdvihla vlna hrubých útokov na *Nadmernú centralizáciu*, niekoľkokrát som ho žiadal, aby svoje stanovisko uverejnil v podobe recenzie, ale nevyhovel mi.)

Ako druhá oponentka vystúpila Mária Augusztinovicsová a aj ona posúdila prácu priaznivo.[17] Jej kritická pripomienka spočívala v tom, že štúdia neobsahuje v dostatočnej miere teoretickú analýzu, ani nepoužíva nijaký abstraktný model. Keď prišiel na mňa rad odpovedať na pripomienky, na jej slová som reagoval podráždene. Nepochyboval som o dôležitosti abstrakcie alebo „čistej

teórie" pri vysvetľovaní zložitých vzťahov v realite, ale Guszti, ako ju každý volal vtedy a aj dnes, to odo mňa požadovala v nesprávnom čase a na nesprávnom mieste. V tejto záležitosti bolo strašne potrebné skoncovať s bezobsažnými abstrakciami, ktoré jednoducho nasledovali marxovský štýl uvažovania.

Veľa zaujímavých poznámok odznelo aj z pléna. Najväčšiu pozornosť vtedy upútala a v neskorších odsudzujúcich článkoch sa najčastejšie spomínala pripomienka Pétera Mándiho.[18] Poznal som ho už pred obhajobou. Istý čas pracoval na ústrednom výbore strany a neskôr v oddelení, ktoré viedol István Friss. Mándiho námietka spočívala v tvrdení, že dizertácia nejde dostatočne ďaleko vo vyvodzovaní záverov. Prameň problémov by sa nemal hľadať iba v konkrétnom hospodárskom mechanizme. „Ak je systém zlý," povedal Mándi, „nestačí jednoducho odstrániť každú chybu osve, ale treba ho zmeniť od základu celý."

Neviem, čo Mándi rozumel pod systémom. Jediné, čo môžem dodať z dnešného pohľadu je, že to chápem rovnako. Príčinná analýza v *Nadmernej centralizácii* sa prerušila v kritickom bode. V dizertácii sa správne tvrdí, že medzi príčiny problémov treba zaradiť príkazovú ekonomiku, prehnanú úroveň centralizácie a vylúčenie trhu z koordinácie hospodárstva, práca však nejde hlbšie. Nehodnotí podstatný podiel politického útlaku, ideologického monopolu a štátneho vlastníctva, ktoré vytláčalo súkromné vlastníctvo, na zlom fungovaní hospodárstva. Možno Mándi už v tom čase chápal uvedené myšlienky. Môj proces dozrievania trval dlhšie. Ešte som veril, že sa socialistická ekonomika dá reformovať. Ešte som bol príliš *naivný reformátor*, ako som vtedajší stav mojej mysle opísal v neskoršej práci.

Tak silne som veril v možnosť zmeny, že na jar 1956 som sa podujal viesť pracovnú skupinu, čo mala pre stranícke orgány a vládu zhrnúť návrhy na reformy vypracované v našom ústave. Niekoľkí zamestnanci i ľudia mimo ústavu dostali možnosť spracovať návrhy pod mojím vedením. Pomáhali mi András Nagy, Péter Bod a Aranka Rédeyová. V auguste sme predložili stodvadsaťstránkový návrh na zavedenie „trhového socializmu" v Maďarsku, formulovaný rozvážne a starostlivo, s veľkým množstvom konkrétnych detailov.[19] Materiál sa síce skromne obmedzoval iba na ľahký priemysel, ale jeho hlavná myšlienka mala širšiu platnosť. Možno ho považovať za prvý hrubý náčrt Nového hospodárskeho mechanizmu, zavedeného napokon roku 1968. Intelektuálnou inšpiráciou, skrytou za návrhom reformy, boli články Györgya Pétera a moja kniha *Nadmerná centralizácia*.

Návrh reformy sa stal predmetom zásadnej a objektívnej diskusie, ktorá v ústave prebiehala za účasti odborníkov z iných organizácií. Ukázalo sa, že prevláda pochopenie pre jej základné myšlienky. Moju knihu i návrh ústa-

vu okrem iných čítal a podrobne komentoval István Varga, niekdajšia vedúca osobnosť hospodárskej politiky Strany maloroľníkov, ktorého Kádárov režim v roku 1957 poveril, aby viedol Výbor pre ekonomickú reformu. Oboje dôkladne preštudoval aj Tamás Nagy, môj školiteľ v rámci ašpirantúry a nadriadený v ústave. Neskôr ho strana vymenovala za tajomníka Výboru na prípravu reformy v roku 1968. Mnohí z tých, koho kniha alebo návrh z leta 1956 ovplyvnili, neskôr pôsobili vo Vargovom výbore z roku 1957 a vo výbore, ktorý viedol Nagy v šesťdesiatych rokoch minulého storočia. Som presvedčený, že moje myšlienky z polovice päťdesiatych rokov mali na nich silný a trvalý vplyv. Tento vplyv – nielen na nich, ale aj na iných – pretrvával a dokonca zosilnel po tom, ako som sám prekročil hranice naivného reformátora a začal pochybovať o tom, či sa čiastková reforma socializmu môže, alebo musí zastaviť.

Moje staré pracovisko, *Szabad Nép*, ma požiadalo o článok, ktorý by predstavoval zhrnutie dizertácie a hlavných myšlienok návrhu reformy. Zhodou okolností a ako niečo navyše sa moje dielko objavilo v tom istom čísle zo 14. októbra[20] ako správa, že Imremu Nagyovi vrátili členstvo v strane.

Kariéru v Ekonomickom ústave MAV som začal na nižšej funkcii pomocného zamestnanca. Teraz riaditeľ ústavu István Friss verejne a rozhodne vyzdvihol veľký prínos mojej práce, povýšil ma na vedeckého pracovníka a dal mi prémiu. Prešiel iba rok a pol od chvíle, ako ma vyhodili z novín *Szabad Nép*, a moja kariéra opäť rýchlo napredovala.

Politické pozadie

Keby sa toto všetko stalo v Spojených štátoch, na Massachusettskej avenue v Cambridgei, na Harvarde alebo v MIT, jednoducho by ste mohli povedať, že nastal prelom v Kornaiho kariére. Bol novinárom, prešiel do akademického života, a urobil dobre.

Toto však bola Budapešť vo východnej Európe. Nebol som postgraduálny študent v tichej knižnici v mierumilovnom univerzitnom meste, ktorý sa na odporúčanie svojho profesora pustil do objasňovania úzkeho problému. Doteraz som sa sústredil na začiatok svojej vedeckej kariéry, je teda najvyšší čas, aby som kapitolu doplnil podrobnosťami o politickom pozadí.

Keď som prišiel do ústavu, pri kormidle ešte stále stál Rákosi a jeho klika, pevne presvedčení, že si opäť upevnili moc. O osem mesiacov neskôr zasiahla komunistické štáty búrka 20. zjazdu Komunistickej strany Sovietskeho zväzu,

na ktorom Nikita Chruščov predniesol svoj slávny prejav o Stalinových hriechoch. Maďarská politika odrazu opäť ožila. Inteligencia bola zakrátko hore nohami, pretože čím ďalej tým viac sa v čoraz častejších diskusiách v Petőfiho krúžku či klube radikálnych intelektuálov vyslovovali početné kritiky a obvinenia. Spočiatku iba nesmelo, ale potom čoraz hlasnejšie sa ozývali požiadavky vrátiť sa k Novému kurzu, odvolať Rákosiho z funkcie, povolať Imreho Nagya späť do strany a politického vedenia.

Skutočnosť, že môj spis sa objavil v takom politickom ovzduší, posilnilo jeho účinok doma. Nemal som ilúzie, nemyslel som si, že mnohých diskutérov priťahovala nejaká mimoriadna vedecká hodnota dizertácie. Mnohí sa zapojili do debaty preto, lebo kolovali chýry, že kniha je veľmi kritická voči súčasnej situácii. Bolo to 24. septembra 1956, iba mesiac pred vypuknutím revolúcie. Na oblohe sa zaťahovali mračná; prichádzala „očistná búrka", po ktorej svojho času volal Tibor Méray na vzbúreneckom zhromaždení v *Szabad Nép*.

Tieto okolnosti vysvetľujú, ako sa diskusia o dizertácii mohla objaviť v dennej tlači. Denná tlač bežne neinformuje o doktorandských prácach alebo kandidátskych dizertáciách – ani v Maďarsku, ani nikde inde. O mojej obhajobe informovala preto, lebo to bolo viac ako len pracovné vedecké zhromaždenie: bola to politická udalosť.

Každému autorovi lichotí, ak sa mu venuje mimoriadna pozornosť. Aj ja som sa potešil, ale súčasne som bol na rozpakoch. Aby som mohol opísať svoje reakcie, musím sa vrátiť v čase a povedať, aké som mal v tom čase názory na vzťah medzi profesionálnou vedeckou prácou a angažovanosťou v politickom a verejnom živote.

Keď sa ukázalo, že ma prijmú do ústavu, ktorý je súčasťou Maďarskej akadémie vied, pevne som sa rozhodol, že v budúcnosti budem všetku svoju pozornosť venovať vedeckému výskumu. Dokonca aj v čase, keď som pracoval ako novinár, nepovažoval som novinárstvo za skutočné poslanie; mal som pocit, že v rokoch 1945 – 1955 sledujem *politickú* kariéru, a bolo vedľajšie, či som plnil politické úlohy ako funkcionár mládežníckeho hnutia alebo ako redaktor ústredného straníckeho denníka. Teraz som chcel raz a navždy s politickou kariérou skoncovať. Vedecká práca ma priťahovala nielen z čírehо záujmu o vedu, ale tiež pre nádej, že mi najlepšie umožní, aby sa rozvinul môj talent. Nemenej dôležitý bol negatívny motív – utiecť z politiky.

Ako som napísal na konci tretej kapitoly, politika ma rozčarovala, znechutila a oklamala. Musím spomenúť ešte ďalší aspekt. Predchádzajúce desaťročie bolo pre mňa dlhodobou skúškou a cítil som, že som v nej neobstál. Oklamanie si vyžaduje dvoch, podvodníka a niekoho, kto dovolí, aby ho podviedli. Pamätám si, že keď bol môj syn András tínedžerom, raz sme sa rozprávali

o začiatku päťdesiatych rokov minulého storočia a syn sa ma spýtal: „Otec, ty si inteligentný človek. Ako si mohol byť taký hlúpy?"

V predchádzajúcich kapitolách som sa pokúsil podať úplný výklad a podrobné vysvetlenie, ako tento proces prebiehal. Existujú rôzne vysvetlenia a zdôvodnenia, lenže otázka, čo mi položil András, je síce rozumná, ale celú záležitosť veľmi zjednodušuje.

Každý, kto sa usiluje stať sa úspešným politikom, musí sa nevyhnutne vyznačovať určitými vlastnosťami. Nestačí, aby mal intelektuálne schopnosti, tie sa požadujú aj v iných profesiách. Politici okrem iného musia veľmi silne *veriť* v to, čo robia, a musia byť schopní prenášať svoju vieru na ostatných. Istý čas som dokázal byť takým bojovníkom, ale roku 1955 som sa rozhodol, že už nikdy viac sa nestanem takýmto „veriacim". Chcel som nadobudnúť slobodu o všetkom pochybovať, no a niečo také je s úspechom v politike nezlučiteľné.

Úspešní politici sú motivovaní túžbou po moci. Tento motív sa u mňa neprejavoval, ani keď som pracoval vo sfére politiky. Keď som videl zločiny, ktoré páchali ľudia opojení mocou, definitívne som sa rozhodol, že sa nikdy nebudem o to usilovať. Odmietol by som všetky funkcie, v ktorých by sa mohlo objaviť čo i len pokušenie, že zatúžim po moci.

Politici nedosiahnu veľa, ak nemajú aspoň štipku bezcitnosti a bezzásadovosti. Musia mať hrošiu kožu, aby zachytávala urážky a umožňovala reagovať na ne s vedomou politickou kalkuláciou, nie unáhlene. Služba politickým myšlienkam a strane alebo hnutiu stojí v ich hodnotovom systéme vyššie ako radosť z rodiny, priateľov, umenia či prírody. Nikdy som nemal dostatok politických vlastností. Naozaj, ak by som chcel opísať sám seba, povedal by som, že každá moja vlastnosť je protikladom vlastností nevyhnutných pre politikov. Rozhodol som sa, že nikdy nebudem túžiť po povahe podobnej politikovej.

V nijakom prípade som sa neusiloval akokoľvek kombinovať úlohu politika a výskumníka. Obával som sa (myslím si, že oprávnene), že obe funkcie sa nedajú vykonávať rovnocenne. Táto ťažkosť sa nevynorila iba preto, že pokus o splnenie dvojitej úlohy by znamenal systematický súboj oboch funkcií o môj čas a energiu, čo by ma nútilo žiť v neustálom zápase so sebou samým. Navyše by to ovplyvnilo môj duševný stav. Nik nemôže byť ráno zanieteným politikom a popoludní objektívne nezaujatým bádateľom. Nemohol by som v párne dni bezvýhradne veriť vo vlastnú bezúhonnosť a v nepárne sa skepticky dívať na vlastnú analýzu.

Rozhodol som sa pre vedeckú prácu. Netvrdím, že som toto rozhodnutie dodržal vždy stopercentne. Vari môže byť človek zásadový bez zvyšku? Môžem však povedať, že so zriedkavými výnimkami som svojmu rozhodnutiu zostal verný takmer polstoročie.

Samozrejme, vážne problémy zostali. Kde prebieha deliaca čiara medzi spomínanými dvoma poslaniami? Nikdy mi neprišlo na myseľ vybrať si úplne apolitickú oblasť vo svete vedy, hoci som to mohol urobiť. V ekonomike existujú témy čisto technickej a metodologickej povahy a tešia sa veľkej úcte. Mňa však nijako zvlášť nezaujímajú. Najviac zo všetkého som chcel študovať a pochopiť to, čo ma obklopuje. Dychtil som po tom, aby som zistil, aké ťažkosti má socialistický systém. Nikdy som ani na okamih nemal pocit, že vstup do sveta vedy by ma mohol zbaviť zodpovednosti za krajinu alebo ľudstvo. Chcel som praktizovať „zodpovednú" vedu.

Vráťme sa teda k otázke, kde v mojom prípade prechádzala hranica medzi „politikou" a „vedou"? Hoci som bol vo svojom základnom rozhodnutí (veda, nie politika) neoblomný, nemal som jasno v dôležitejšej otázke – kde leží hranica medzi nimi. Čoskoro som zistil, že medzi nimi neprechádza ostrá čiara, ako hranica na mape, ale široké pásmo nikoho. Usiloval som sa (a stále sa usilujem) prepracúvať sa k rozhodnutiu pomaly, prípad od prípadu, no a po ceste som robil chyby, pretože som volil, čo by som mohol prijať a čo by som mal pustiť z hlavy.

Pridržiaval som sa niekoľkých orientačných bodov. Každý, kto chce prispieť k rozvoju vedy a vedeckej práce, musí svoje poznatky publikovať. V tom čase som nemal nijakú predstavu, ako súvisí akademická kariéra a publikovanie na Západe. Nikdy mi neprišlo na myseľ, že by mi moje práce mohli vyniesť univerzitnú katedru. Z dejín vedy som však vedel, že práca, ktorá zostane v zásuvke, by síce v budúcnosti mohla udiviť zopár vedcov, ale nebude mať nijaký vplyv na vývoj vedy. Keďže som pracoval v krajine bez slobody slova a s politickým odmedzovaním legálneho publikovania, musel som s týmito okolnosťami reálne počítať. Neskôr sa k tejto mimoriadne dôležitej otázke vrátim podrobnejšou poznámkou (legálne verzus ilegálne publikovanie), ale vopred musím povedať, prečo som sa v tom čase ocitol pred takou krutou dilemou.

Keď som dokončil rozsiahlu štúdiu reagujúcu na článok Pétera Kendeho a objasňujúcu môj názor na marxizmus, prečítal si ju Miklós Gimes. Hodnotil ju veľmi vysoko a ponúkol sa, že bude jej kópie šíriť. Ponuku som odmietol, lebo som nechcel vystaviť nebezpečenstvu legálne uverejnenie svojej dizertácie. Z môjho pohľadu mala štúdia o marxizme jediný cieľ – ujasniť si myšlienky. Pre mňa bolo najdôležitejšie, aby som mal veci v hlave utriedené, pretože píšem dizertáciu, takže som mohol bod po bode hodnotiť, čo viem a budem publikovať, a čo takisto viem, ale publikovať nebudem. Znamenalo to, že si niektoré myšlienky uchovám v mysli, lenže podobné vynútené mlčanie je veľmi bolestivé. Pravda, zopár tuctov, možno dokonca niekoľko stoviek ľudí, čo by si mohli prečítať ilegálne šírenú štúdiu, som okradol o stimulujúce

myšlienky. Lenže kniha vydaná legálnou cestou sa dostala k tisíckam čitateľov v Maďarsku i v zahraničí a mala dlhodobý vplyv.

Na stretnutiach Petőfiho krúžku som prežíval veľké intelektuálne a politické vzrušenie. Chýbal som na ňom hádam raz. Napriek tomu som sa tam ozval iba raz, keď som si nemohol odpustiť, aby som nepoložil otázku v diskusii o ekonomike. Hoci som o diskutovanej téme napísal veľa článkov, nepokúsil som sa predniesť reč. Ako poslucháča ma priťahovala magická sila atmosféry na stretnutiach. Ako potenciálny *prednášateľ* som však mal pocit, že táto poloha mi v skutočnosti nevyhovuje. Stretnutia boli zvláštnou kombináciou odborných diskusií intelektuálov a politického zhromaždenia. Rečníci museli používať nielen objektívne argumenty, ale tiež metódy psychológie más. Vycítil som, že diskusie v Petőfiho krúžku stimulujú dôležité a potrebné zmeny. Vlastné schopnosti som však hodnotil triezvo, a tak som dospel k záveru, že to nie je moja parketa. Mám rád chvíle, keď po prednáške na univerzite sa striedajú otázky a odpovede. Zapadá to do mojej predstavy o vedcovi; stačí byť odborne pripravený a intelektuálne bystrý. Stretnutia so silne politickým obsahom od človeka vyžadujú maximum oduševnenia, prípadne vyvolávajú nevôľu voči protivníkom – lenže som necítil, že mám na to nejaký talent.

Šlo o to – buď jedno, alebo druhé. Podaktorí pokladali moje rozhodnutie za príliš absolutistické, iní ho prijali s pochopením a taktom. Nech boli reakcie akékoľvek, rozhodol som sa úplne ponoriť do sveta vedy a výskumu, netrieštiť sily a energiu, verne slúžiť len vede.

6 Revolúcia a po nej 23. október 1956 – 1959

Revolúcia, ktorá v Maďarsku vypukla v októbri 1956, nebola celkom nečakaná. Pamätám si, že moji priatelia – Miklós Gimes a Péter Kende (myslím si, že nezávisle) – sa o niektorých signáloch vyjadrovali v tom zmysle, že politické napätie narastá a na jeseň môže nespokojnosť prepuknúť do určitých nepokojov. V priebehu septembra a októbra udalosti očividne nadobudli rýchlejšie tempo. Ale hádam nikto – ja určite nie – nemohol predpovedať presne, kedy výbuch nastane a ako bude prebiehať.

Program novej vlády Imreho Nagya

Krátko po poludní 23. októbra som sa rozprával s Ferencom Donáthom; z rozhovoru vyplynulo, že by sme sa obaja mali zúčastniť na diskusii v kancelárii Zoltána Vasa. Donáth bol dlhoročný vážený komunista, zastával funkciu štátneho tajomníka, keď Imre Nagy bol ministrom poľnohospodárstva. Neskôr viedol sekretariát Mátyása Rákosiho, ale počas prípravy procesu proti Jánosovi Kádárovi ho zatkli a niekoľko rokov držali vo väzení. Po prepustení v roku 1954 sa stal zástupcom riaditeľa Ekonomického ústavu MAV pod vedením Istvána Frissa. Pokladal sa za vedúcu osobnosť „pravičiarov", v tom čase zatlačených do úzadia. Prechovával som voči nemu veľkú úctu a aj on si ma vážil. Neskôr, keď ho prepustili z väzenia, kde sedel aj za Kádárovho režimu, sme sa spriatelili.

Zoltán Vas – do jeho kancelárie sme mali obaja namierené – bol tiež starý komunista. Vyše pätnásť rokov strávil vo väzení Szeged Csillag spolu s Mátyásom Rákosim. Roku 1945 sa preslávil ako primátor Budapešti. Počas pestrej kariéry bol predsedom Najvyššej hospodárskej rady a Štátneho plánovacieho výboru (tu som sa s ním stretol), zažíval vzostupy a pády podľa Rákosiho vrtochov. V roku 1956 bol predsedom Štátnej rady družstiev.

Vas v tom čase podporoval skupinu Imreho Nagya. Ako sme sa zhovárali v jeho kancelárii, zazvonil telefón; Vasa informovali, že na Bemovom námestí

sa zhromaždil dav a vydal sa k technickej univerzite. Donáth predpovedal, že Imre Nagy sa určite stane novým premiérom. Mali sme pripraviť prejav, ktorý by v tom prípade predniesol v parlamente a načrtol v ňom svoj program. Prvé, na čom sme sa zhodli, bolo, kto by mal pripraviť prvý náčrt. Ktosi (tuším Támás Nagy) prišiel s nápadom, že by sme mali napísať ekonomickú časť prejavu. Béla Csikós-Nagy sa dobrovoľne prihlásil, že to s potešením urobí. Donáth sa však rozhodol pre mňa. Imre Karczag, ktorý predtým zastával funkciu štátneho tajomníka pre priemysel, mi odovzdal zoznam svojich návrhov. Júlia Zalaová, blízka spolupracovníčka Györgya Pétera, mi povedala, že ak budem potrebovať nejaké údaje, pomôže mi, a navrhla, aby sme prešli do Ústredného štatistického úradu, kde by sme mohli v pokoji pracovať. György Péter bol v zahraničí, takže sme mohli použiť jeho pracovňu, kde by som mal k dispozícii aj sekreteriát. Túto úlohu som prijal.[1]

V to popoludnie vôbec nebolo jasné, aký význam nadobudne 23. október 1956, ale podobne ako ostatní účastníci stretnutia som mal pocit, že prežívame pozoruhodné, skutočne historické okamihy. V tejto dramatickej chvíli som na istý čas odložil rozhodnutie venovať sa vede, a nie politike.

Na stretnutí sa viedli dlhé diskusie o obsahu programu. Keď som sa v ten deň neskoro v noci vrátil domov, telefonicky som sa od priateľov dozvedel, ako sa situácia vyvíjala, o udalostiach v rozhlase, kde Štátna tajná polícia strieľala do bezbranných demonštrantov. Nasledujúce ráno som zašiel do Ústredného štatistického úradu, sadol si za stôl Györgya Pétera a začal pracovať na koncepte programu.

Text, čo som načrtol, sa, nanešťastie, stratil. Po 4. novembri som požiadal sestru Lilly, aby mi ho schovala, pretože som sa obával, že by v mojom byte mohli urobiť prehliadku a polícia by ho našla. Všetko dopadlo dobre, ale po krátkom čase som požiadal Lilly s matkou, aby na niekoľko dní skryli Miklósa Gimesa. Hneď na druhý deň, ako opustil byt mojej matky, ho zatkli, takže teraz mala Lilly dobrý dôvod obávať sa, že urobia prehliadku aj v jej byte, a tak spálila moje papiere vrátane konceptu pre vládu, ktorý som napísal v októbri, takže pri jeho rekonštrukcii sa budem musieť spoľahnúť iba na pamäť.

Keď som vedel, čo chcem povedať, spravidla som písal rýchlo a ľahko. Neviem, koľkokrát som musel začať písať text, začať úplne odznova. Hrubý náčrt som mal hotový až po dvoch či troch dňoch. Mojou úlohou bolo načrtnúť iba *hospodársky* program, spoločenské a politické opatrenia na jeho uskutočnenie. Nemal som za úlohu formulovať akékoľvek stranícke/politické, právne či zahraničnopolitické plány.

Ako som spomínal, o niektorých aspektoch budúcej hospodárskej politiky sme diskutovali, už keď sme sa 23. októbra stretli v pracovni Zoltána Vasa, ale

myslel som si, že mám dostatok voľnosti a môžem jednoducho napísať to, čo pokladám za správne. Imre Nagy so spoločníkmi si prezrú môj návrh a rozhodnú, čo sa má z neho zachovať a čo zmeniť.

Keby sa návrh prijal, ministerský predseda mal oznámiť zámer po náležitej príprave odstrániť systém plánovacích príkazov a namiesto príkazovej ekonomiky zaviesť a rozvíjať trhové hspodárstvo. V súvislosti s touto zmenou mal umožniť robotníkom, aby sa podieľali na rozhodovaní o riadení podniku, teda inštitucionalizovať demokraciu na pracoviskách. (Pracoval som dva či tri dni, keď začali prichádzať správy o zakladaní robotníckych výborov. Táto okolnosť potvrdila môj názor, že do programu by sa mal zabudovať istý druh robotníckej samosprávy.)

V návrhu sa presadzovala požiadavka, aby súkromní remeselníci a obchodníci začali opäť podnikať, ale myšlienka privatizácie podnikov vo vlastníctve štátu sa neotvárala. Naopak, zdôrazňovalo sa, že štátne vlastníctvo sa bude ochraňovať.

V poľnohospodárstve sa roľnícke družstvá (spoločné hospodárstva), ktoré sa zakladali násilne, mali rozpustiť a všade tam, kde si to budú členovia želať, sa malo obnoviť súkromné vlastníctvo roľníkov. Na druhej strane sa sľubovala podpora družstvám, kde sa zachová pôvodná forma vlastníctva.

Program navrhoval, aby sa všestranne rozšírili zahraničnoobchodné vzťahy, ale bez toho, aby Maďarsko vystúpilo z RVHP,* alebo sa úplne liberalizoval obchod.

Objavili sa tiež zmienky o makroekonomických napätiach. Zdôrazňovalo sa, že dosiahnutá životná úroveň sa nesmie ohroziť, ale ani sa nesľubovalo podstatné zlepšenie v budúcnosti.**

Môj návrh bol priamym pokračovaním Nového kurzu z roku 1953 v kontexte špecifických hospodárskych podmienok, ktoré vznikli o tri roky neskôr. Nový program prekročil hranice niekdajšieho hnutia v otázke vybudovania „trhového socializmu" a „demokracie na pracoviskách". V júni 1953 sa ešte neobjavovali. Zrejme som ich presadzoval preto, že som začal uvažovať týmto

---

* Rada vzájomnej hospodárskej pomoci bola organizácia, ktorá koordinovala hospodárske vzťahy medzi Sovietskym zväzom a komunistickými štátmi východnej Európy. Na Západe bola bežne známa ako COMECON (The Council for Mutual Economic Assistance).

** O tomto bode sa diskutovalo už na prípravnom stretnutí 23. októbra. Podaktorí chceli pre Imreho Nagya zostaviť čo najpopulárnejší program. Iní namietali, že treba ponúknuť iba realistické, uskutočniteľné sľuby. Táto dilema, ktorá podľa všetkého musela vtedy nutne vyvstať, nedáva spať politikom ani dnes a vždy a znova ich rozdeľuje. Vtedy aj dnes som presvedčený, že sľuby majú byť triezve a zodpovedné.

smerom nielen v dôsledku vlastného výskumu za posledných desať či dvanásť mesiacov, ale aj na základe mojich návrhov na reformu, ktoré priaznivo prijali aj odborníci.

Vráťme sa k roku 1954. Keby Imre Nagy predniesol svoj prejav pred parlamentom v októbri 1954, zopár týždňov po dočasnom víťazstve na zasadaní ústredného výboru strany, môj náčrt by bol dobrým východiskom programu. Bol skutočne šitý pre Imreho Nagya. Ako sa len dalo, zapadal do jeho myšlienkového rámca radikálneho reformného komunistu.

Dejiny sa však po októbri 1954, prirodzene, nezastavili. To, čo sa začalo 23. októbra 1956, ďaleko presiahlo spomínaný rámec. V prvých niekoľkých dňoch sa ešte mohlo pokladať za mysliteľné, že systém vlády jednej strany zostane zachovaný v reformovanej, „demokratizovanej" podobe. Čoskoro však bolo očividné, že zmeny sa zrýchľujú. Na istý čas vznikla koaličná vláda so starými partnermi z roku 1945. V priebehu niekoľkých dní sa znovu ustanovilo viac ako dvadsať politických strán a politická scéna sa rýchlym tempom rútila k pluralizmu. Na tretí či štvrtý deň som dospel k názoru, že môj náčrt už nezodpovedá politickej realite. A načrtnúť hospodársky program pre koalíciu mnohých strán bola úloha, na akú som nebol pripravený.

Nie je možné s istotou opísať, ako by vyzeral hospodársky program koaličnej vlády Imreho Nagya, keby sa situácia stabilizovala natoľko, že by bolo možné predstaviť ho verejnosti. 3. novembra 1956 – deň pred sovietskou intervenciou – Géza Losonczy usporiadal tlačovú konferenciu a v odpovedi na otázku vyhlásil: „Vláda je jednotná v zachovaní výdobytkov, ktoré sa dosiahli za posledných dvanásť rokov. Nezriekne sa pozemkovej reformy, ani znárodňovania tovární, ani sociálnej reformy. ... Vláda je rozhodnutá – jednomyseľne – za žiadnych okolností nepripustiť znovunastolenie kapitalizmu."[2] Iba niekoľko skutočne dôležitých dní pred Losonczyho tlačovou konferenciou som prežíval muky pri tvorbe hospodárskeho programu vlády. Priznám sa, že som mal pochybnosti o politickej budúcnosti krajiny. Vôbec som nevylučoval možnosť, že Maďarsko radikálne prekročí štádium reformy socializmu a nastolí ekonomický systém západného typu.

Znepokojovalo ma veľa vecí: napätá atmosféra, správy o náznakoch extrémizmu atď. Nedá sa povedať, že by som voči smeru, akým sa veci uberali, pociťoval odpor, či už v zmysle politickom alebo svetonázorovom. Naopak, tešilo ma, že Maďarsko zrejme smeruje k skutočnej demokracii. Nemal som však dostatočnú kvalifikáciu a dostatok informácií, na ktorých by som založil program, aby vyhovoval novej politickej situácii. Hoci Ferenc Donáth, Zoltán Vas a Tamás Nagy ma pokladali za erudovaného ekonóma, v skutočnosti som vedel veľmi málo o tom, ako prejsť od systému jednej strany k systému mno-

hých strán a od socialistického systému k skutočnému trhovému hospodárstvu, ku kapitalistickému systému.*

Po niekoľkých dňoch bolestného zápasu som dospel ku konečnému záveru a prestal som na programe pracovať. O svojom rozhodnutí som informoval Donátha; na margo toho, čo som povedal, sa vyjadril s pochopením. Napísaný text som mu poslal prostredníctvom sekretárky. Predpokladám, že aj táto kópia sa stratila.

Bol to trpký pocit predčasne ukončiť úlohu, nesplniť ju – bol to odborný aj politický nezdar. Okolo mňa zúrili búrky histórie a ja, so svojou úzkou, povrchnou zásobou vedomostí, som iba bezmocne sedel nad papiermi, nepripravený a neschopný pokračovať.

Magyar Szabadság – nové noviny

Po dňoch, ktoré som strávil bez pohybu za stolom alebo diktovaním láskavým a ochotným sekretárkam v Péterovej kancelárii, som chcel vyraziť do ulíc a popozerať sa po meste. Ráno 29. októbra som sa vydal pešo do bytu Pétera Kendeho, ktorý býval neďaleko, a potom sme spolu pokračovali k Pálovi Lőcseimu. Pamätám si zábavný okamih, ako nás privítal v ružovej nočnej košeli. Rýchlo sa obliekol a všetci traja sme vyrazili na križovatku Nagykörút a Rákoczyho ulice, kde sídlili redakcie mnohých denníkov.

Svojho času som čítal Kendeho spomienky na tie dni.** *Fakty* sme si všetci pamätali rovnako. Jediné, čo môžem doplniť, je spomienka na to, čo sa mi hnalo hlavou a aké som mal pocity. Najprv sme zašli do New York Palace, administratívnej budovy, kde mal pred revolúciou kancelárie denník *Magyar Nemzet* (Maďarský národ). Tam sme stretli Gyulu Obersovszkého, posledných niekoľko dní redigoval nové noviny s názvom *Igazság* (Pravda). (Za Kádárovho režimu Obersovszkého odsúdili na smrť a dostal milosť iba vďaka ostrým pro-

* O tridsaťtri rokov neskôr bola situácia odlišná. O týchto záležitostiach som už mal čo povedať. Bolo to uvážené a dobre premyslené posolstvo, založené na množstve poznatkov. V roku 1989, keď som písal svoju „oduševnenú brožúru" (maďarského predchodcu *Cesty k ekonomike voľného trhu*), mal som pocit, že dokážem vyjadriť, aké úlohy nás čakajú, a môžem ich tlmočiť tým, čo by sa mohli pustiť do ich riešenia, ak by si to želali.

** Kende zverejnil svoje spomienky v rozhovore pre Archív orálnej histórie OHA (OHA rozhovor č. 84, ktorý sa konal 5. – 20. septembra 1987, s. 358, 359, 372.) Podrobný opis založenia *Magyar Szabadság* podal Sándor Révész vo svojej knihe o Miklósovi Gimesovi (1999, s. 317 – 322).

testom proti rozsudku.) Inšpiratívnym spôsobom rozprával o tom, ako sa jeho noviny snažia byť hlásnou trúbou tých, čo statočne pozdvihli zbrane, nehľadiac na smrť. Vyzval nás, aby sme sa pridali a zapojili sa do práce. Na stretnutí rozprávali Pál aj Péter, ja som zostal ticho. Oceňoval som a obdivoval ich odvahu a cítil som, že ozbrojené akcie týchto ľudí spôsobili obrat v udalostiach. Ale čo to boli za ľudia? Nepoznal som ani jedného z nich. Bojujú uvedomelo za ušľachtilé ideály? Sú to mladí dobrodruhovia, ktorým žiaria oči už len preto, že držia v ruke pušku? Kto im dal zbrane do rúk? A teší ma vôbec, že zbrane pália? Vari sa pokrok smerom k demokracii nemôže dosiahnuť bez krviprelievania? Jedno bolo zjavné: nepociťoval som politické ani morálne právo či chuť stať sa hlásnou trúbou vzbúrencov. Povstanie som nijakým spôsobom nehodnotil: bol som nadšený víťazstvom revolúcie. Znepokojovala ma však vzniknutá situácia a nedokázal som sa zorientovať v udalostiach a silách, čo ju vyvolali.

Priateľsky sme sa rozlúčili s Obersovszkým a jeho skupinou a kráčali sme do budovy, kde sídlila redakcia *Szabad Nép*. Nebol som tam viac ako dva roky. Po ceste sme sa všetci traja dohodli, že sa nepridáme k nijakým novinám, ale začneme vlastnými.

Budovu obsadili nové politické sily zložené z rozmanitých povstaleckých skupín pod vedením Istvána Dudása. (Počas represálií Kádárovho režimu Dudása odsúdili na smrť a rozsudok okamžite vykonali.) Lőcsei s ním vyjednával a po návrate povedal, že Dudás a jeho skupina nám nebudú klásť nijaké prekážky, ak sa rozhodneme vydávať noviny.

Medzitým prišiel Miklós Gimes a súhlasil, že do prvého čísla napíše úvodník pod titulom Magyar Szabadság (Maďarská sloboda), čo mal byť aj názov novín.[3] Aj Lőcsei a Kende ihneď začali písať články, Lőcsei o domácej a Kende o zahraničnej politike. Dostal som tradičnú úlohu – napísať o hospodárskej situácii a o tom, čo z nej vyplýva.

Keď som pracoval na vládnom programe, celé dni som strávil tým, že som sa usiloval úlohu splniť. Teraz som opäť začal od začiatku, ale vzdal som to oveľa skôr. Nechcel som sa však dištancovať od spoločného dobrodružstva, tak som sa pustil do práce, ktorú som robil posledných niekoľko týždňov v *Szabad Nép*: do zostavovania čísla a zabezpečenia technickej redakcie. Domnievam sa, že som urobil dobrú službu, lebo som pomohol rozbehnúť každodennú prevádzku denníka.

V ten istý deň, iba o niečo neskôr, sa objavili ďalší členovia redakcie – okrem iných Gábor Lénárt, Erzsi Kovácsová a László Horváth. Ak si dobre pamätám, boli to samí niekdajší kolegovia. Zhromaždila sa tu skupina novinárov poznačených minulosťou v redakcii *Szabad Nép* a na jej čele stáli duchovní vodcovia a odvážni účastníci niekdajšej „rebélie". Spájala nás spoločná minulosť

a spoločné idey: demokracia, nezávislosť a sloboda. Verili sme v určitý druh socializmu, vedeli sme však iba to, že sa musí veľmi líšiť od komunistického systému, čo panoval za Rákosiho diktatúry.

Trpel som absolútnou stratou schopnosti písať, pretože som nemal utriedené politické myšlienky. Bystrí ľudia s čistými úmyslami, ktorí sa tu zhromaždili, s úplnou určitosťou vedeli iba to, čo nechcú. Nemali nijakú možnosť dôkladne prediskutovať, čo by malo nastúpiť namiesto minulosti, ktorú nepochybne treba odstrániť. Koho by si mali vybrať ako taktických či dlhodobých spojencov? S kým by sa nechceli spojiť v žiadnom prípade? Aké prostriedky na dosiahnutie svojich politických cieľov považujú za prijateľné, a ktorých by sa mali vystríhať?

Po desaťročiach, keď som sa často ocital pred ťažkými rozhodnutiami, už viem lepšie a objektívnejšie odhadnúť svoje schopnosti a nedostatky. Môj úsudok sa spravidla ukázal ako spoľahlivý, ak sa opieral o pevné a overené intelektuálne aj morálne základy. Ďalšou požiadavkou je, aby som mal čas veci starostlivo zvážiť a prvé, improvizované reakcie si opakovane overiť. V ten dramatický deň 29. októbra sa mi v niekdajších kanceláriách redakcie *Szabad Nép* nesplnila ani jedna z týchto podmienok. Môj starý komunistický svetonázor sa už rozpadol a nový som si len začal vytvárať. Premyslený som ho mal iba spolovice. Ako by som mohol z týchto zatiaľ sotva napoly sformulovaných východísk načrtnúť závery pre každodennú politiku? Určití ľudia majú politický inštinkt a ním sa v podobných situáciách riadia. Moje inštinkty v tej chvíli mlčali.

Predtým som sa označil za *námesačníka*, ktorý v spánku neohrozene vystúpi na zábradlie balkóna alebo na okraj strechy. Teraz som sa zobudil. Posledné dva roky, a obzvlášť 23. október, ma dôkladne prebrali, lenže súčasne aj nahlodali moju sebadôveru.

Po mnohých rokoch som sa o tom pamätnom popoludní zhováral s Alíz Haldaovou, partnerkou Miklósa Gimesa. Porovnávali sme, ako uvažoval a konal Miklós, a čo som prežíval ja. Odcitujem tento rozhovor tak, ako ho reprodukovala vo svojej knihe (Alízine komentáre sú písané antikvou, moje kurzívou):

Nemohol som napísať ani riadok. Asi som nevedel, čo v tejto chvíli Maďarom poradiť. S istotou som vedel len to, že to nie je nič pre mňa…

V podstate to nie je veľký problém. Každý človek plní v spoločnosti svoju úlohu a niektorí neboli ani takí užitoční, ako si bol ty.

Nie je to také jednoduché. Vieš si predstaviť, že desaťročia som nad tým uvažoval viac ako tisíckrát, často som svoje činy dával do protikladu s Miklósovou obetavosťou. Evidentne cítil v sebe schopnosť rozhodnúť sa v takej situácii.

… Myslím si, že tvoje konanie bolo motivované aj výčitkami svedomia.

Mal som aj výčitky svedomia. Ako som mohol nemať? Bohužiaľ, to neznamená, že som vedel, čo robiť. Na porovnanie, ak niekoho zrazím a nablízku nie je nijaký lekár, nezačnem ho operovať. Skutočnosť, že som niekoho zrazil, ešte zo mňa neurobí chirurga.[4]

V *Magyar Szabadság* som nezostal. V nasledujúcich dňoch som chodil do ústavu, prechádzal sa po meste, stretal s priateľmi. Lajos Fehér, bývalý „druh v rebélii", zvolal zhromaždenie, aby získal zamestnancov pre prácu v novinách *Népszabadság* (*Sloboda ľudu*), čo sa v tom čase pripravovali. Odmietol som. István Friss mi volal domov a naliehal, aby som šiel do rozhlasu, nech tam zaznie triezvy názor. Opäť som odmietol. Snažil som sa pochopiť, čo sa okolo mňa deje. Hoci som mal veľkú radosť z priaznivých správ, znepokojovala ma obava, že by sa veci mohli zvrtnúť. A v tomto rozpoložení ma zastihol 4. november. Prišli sovietske tanky.

Pohnuté dni, pohnuté roky

V tejto chvíli sa odkloním od chronologického opisu. Dva alebo tri nasledujúce roky znamenali najpohnutejšie obdobie v mojom živote, rovnako ako v živote mnohých a mnohých Maďarov. Keby som bol filmovým režisérom a chcel vyjadriť, ako plynul môj život, premietol by som sled záberov. Bol by som na nich plný úzkosti, ako sa pripravujem na výsluch vo väznici na Gyorskocsiho ulici.* Alebo by som sedel za stolom a usilovne si robil poznám-

---

* Výsluchy v záležitostiach, pre ktoré ma predvolali, prebiehali v areáli ministerstva vnútra na Gyorskocsiho ulici v druhom budapeštianskom obvode. Oficiálny názov orgánu, ktorý viedol výsluchy, znel Oddelenie vyšetrovania sekcie politického vyšetrovania Ústredia Štátnej polície ministerstva vnútra.
Oddelenie vyšetrovania sídlilo v zadnom trakte rozsiahleho komplexu, ktorý bol otočený zadnou stranou na Gyorskocsiho ulicu a prednou na Hlavnú ulicu. Tam policajné orgány držali vo vyšetrovacej väzbe každého, proti komu chceli zorganizovať politický proces, vrátane mojich priateľov, o ktorých budem hovoriť v tejto kapitole. Po návrate z Rumunska tu uväzili aj Imreho Nagya a ostatných obvinených v pripravovanom procese s ním.
Za normálnych okolností v prednej časti komplexu na Hlavnej ulici sídlil Vojenský súd a Úrad vojenského prokurátora. Jednu z miestností vybrali pre tajný proces s Nagyom. Pre prokuratúru to bolo veľmi praktické. Obžalovaných nemuseli voziť autom na vypočúvanie cez celú Budapešť. Takto ich odviedli z miesta vyšetrovania na miesto vynesenia rozsudku v rámci komplexu. Vďaka tomuto usporiadaniu sa všetko ľahšie udržiavalo v tajnosti. Imre Nagy, Pál Maléter a Miklós Gimes boli odsúdení na trest smrti práve

ky o *Základoch ekonomickej analýzy* Paula Samuelsona. Ustarostene by som čakal na nemocničnej chodbe, kým sa narodí moje druhé dieťa; objavuje sa sestrička, aby mi oznámila dobrú novinu: je to zdravý chlapec.* Šepkal by som si s priateľmi v ústave: výbor zložený zo zástupcov komunistickej strany preveruje zamestnancov a nasledujú čistky. Bola by tam aj chvíľa radosti, keď prišli stĺpcové obťahy anglického vydania *Nadmernej centralizácie*. Našli by sa aj hrôzostrašné správy: zatknutie blízkych priateľov. Aj vecný rozhovor s riaditeľom textilnej továrne. A tak ďalej: séria záberov plných strachu a upokojenia, šťastia a roztrpčenia, zábery poučné aj groteskné.

Nie som filmový režisér. Musím sa zrieť akéhokoľvek pokusu pretlmočiť náladu toho depresívneho obdobia či výkyvov mojej mysle a citov. Ak pamäti majú splniť svoje poslanie, vyžadujú si *analýzu*. Musím rozmotať klbko. V tejto a nasledujúcej kapitole rozoberiem rozmanité stránky svojho života, vopred sa však vzdávam zámeru adekvátne pretlmočiť, aký vzrušený, konfrontačný alebo často znepokojujúci stav vo mne vyvolávali rozmanité účinky týchto súčasne pôsobiacich udalostí.

Pokračuje životná púť *Nadmernej centralizácie*

Pomerne krátko pred revolúciou som poslal rukopis *Nadmernej centralizácie* do KJK (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó), Vydavateľstva ekonomickej a právnej literatúry. V prvých novembrových dňoch som opäť zašiel do redakcie a požiadal, aby mi rukopis vrátili. Ktovie, čo by sa mohlo stať? Bude lepšie, ak zostane u mňa.

Keď sa po 4. novembri situácia trochu upokojila, opäť som sa objavil vo vydavateľstve. V pôvodnom predhovore k maďarskému vydaniu z januára 1957 poznamenávam, že rukopis knihy som zadal v októbri 1956, a pokračujem:

---

tu, na Hlavnej ulici č. 70. Námestie s parkom vysadeným zeleňou, ktorý lemuje jednu stranu komplexu, sa dnes volá Námestie Imreho Nagya.

Názov Gyorskocsiho ulica sa v našich kruhoch začal stotožňovať s miestom, kde pôsobili vyšetrovatelia politickej polície.

* V júni 1957, keď sa narodil András, bola úplne iná situácia ako v roku 1952, keď sa narodil Gábor. Vtedy bol jeho námesačný otec ešte presvedčený, že by sa svet aj redakcia novín zrútili, alebo on by prinajmenšom spáchal ohavný morálny zločin, ak by opustil pracovisko pre súkromnú záležitosť a požiadal niekoho, aby plnil jeho funkciu, kým sa mu nenarodí dieťa. Teraz som sa už správal ako normálny človek.

> Jej vydanie je možné až teraz. Prirodzene, vrátil som sa k nej a celú ju prečítal – pokladal som však za vhodné neurobiť v nej nijaké zmeny. Knihu, pripravenú s vedeckým zámerom, preverí skúška času. Za posledných niekoľko mesiacov sa v našej krajine odohrali udalosti, ktoré budú mať význam po desaťročia. Mnohí ľudia mali pocit, že je nevyhnutné, aby v rozpätí niekoľkých mesiacov zmenili, možno viac ako len raz, svoje stanovisko k základným politickým a ekonomickým otázkam. Myslím si však, že čo bolo pravdou 22. októbra, zostalo pravdou aj 24. októbra, ba aj v januári 1957. Otázne je, či to bolo pravdou už od začiatku. A keďže som presvedčený, že o situácii v rokoch 1955 – 1956 som napísal pravdu (či výstižne, to už prenechávam na kritikov), štúdiu som neprepracoval.[5]

Tieto opovážlivé poznámky rozzúrili tých, čo neskôr na knihu zaútočili. Nezabiehajme však dopredu. Stále sme v roku 1957. Na čele zriadenia stoja János Kádár a Ferenc Münnich a všetko svoje úsilie sústreďujú na to, aby potlačili zvyšky vzbury, uchlácholili štrajkujúcich robotníkov a rozbehli represálie. Na knižné vydavateľstvá im už nezvýšila energia. Našťastie pre mňa, riaditeľ KJK Tibor Keresztes a redaktorka rukopisu Margit Siklósová sa odhodlali riskovať a poslali knihu do tlačiarne. Objavila sa o niekoľko mesiacov neskôr a zakrátko sa vypredala.

O niekoľko mesiacov skôr, koncom roka 1956, časopis *Közgasdasági Szemle* (Hospodársky obzor) priniesol skvelý opis obhajoby mojej dizertácie z pera Zsuzsy Eszeovej.[6] Článok upriamil pozornosť mnohých ľudí na knihu. Vtedy, ako pokračovanie chvalospevov, čo odzneli na obhajobe dizertácie, sa objavila jedna či dve priaznivé recenzie. Z nich vyberám recenziu Györgya Pétera, ktorú zámerne umiestnil do týždenníka preskupenej Rákosiho frakcie; vyznela bez zvyšku v prospech *Nadmernej centralizácie*.[7]

Lenže časy sa menili a slová chvály boli čoraz vzácnejšie. Séria útokov na knihu sa začala na jar 1957 – v ekonomických časopisoch, ekonomickom týždenníku, denníku *Népszabadság* a v rozmnožených vysokoškolských učebných textoch – opisovala sa v nich ako typický príklad „revizionizmu".* Knihu obviňovali z odmietania základných princípov plánovaného hospodárstva a zo snahy uvoľniť živelné sily trhu. Slovami Gézu Rippa, „revizionistické názory, čo sa objavili v ekonomike... súvisia s ideologickými prípravami kontrarevolúcie a vytvárajú pre ne ekonomické predpoklady".[8] Endre Molnár konštatoval, že „nie je pravda, že ekonomika v striktnom zmysle nemá do

* Nálepkou „revizionista" sa v komunistickom žargóne označovali tí, čo sami seba nazývali marxistami, ale usilovali sa revidovať jednu či dve Marxove dogmy. Tento prívlastok na mňa nesedel, pretože mojím cieľom nebolo marxizmus revidovať. Ja som sa s ním rozišiel.

činenia s kontrarevolúciou. ... Z toho plynie ponaučenie, že nesmieme byť zhovievaví dokonca ani voči prvým výhonkom revizionizmu", a ďalej citoval moju knihu, ako donebavolajúci príklad.[9] „Kornaiho dizertácia," uviedol Emil Gulyás[10] v učebnom texte, ktorý sa rozširoval v straníckej škole, „dokonale zapadá do politickej a ideologickej kampane, ktorá predstavuje prípravy na kontrarevolúciu."*

V septembri 1957 som naivne navštívil prednášku Istvána Frissa, riaditeľa ústavu, ktorá sa konala v politickej akadémii reorganizovanej komunistickej strany. V druhej polovici si jedného po druhom zobral na mušku „revizionistických" ekonómov. Nad Györgyom Péterom trochu prižmúril oko, ale Tamása Nagya a Pétera Erdősa pokarhal ostrejšie. Ako posledný som prišiel na rad ja. Nikdy nezabudnem, aký šok a úzkosť sa ma zmocnili. S úžasom som počúval, ako István Friss, ktorý pred rokom moju knihu chválil a dal mi za ňu prémiu, ten istý text trhá na franforce. Povedal, že hlavným cieľom je knihu chápať ako odmietnutie socialistického systému. Ak si Kornai myslí toto, je vylúčené, že iba zastáva protimarxistické názory, nepochybne odmieta sám marxizmus.

Zmocňovali sa ma zmiešané pocity, keď som čítal útoky vtedy, a aj keď som sa k nim nedávno vrátil. Keď som rozvážil, čo skutočne odznelo, dospel som k záveru, že útočníci majú naozaj pravdu. *Nadmerná centralizácia* prekročila rámec upozornenia na jednu či dve chyby a kritiky úzkej oblasti riadenia hospodárstva. Ukázala, že príkazová ekonomika funguje zle ako systém. *Nadmerná centralizácia* bola skutočne súčasťou intelektuálneho prúdu, ktorý spochybňoval základy socialistického systému, a teda ideologicky pripravoval revolúciu z 23. októbra. Jej autor sa naozaj rozišiel s marxizmom. Obvinenia som prijal.

To je však iba polovica príbehu. O druhej polovici sa nerozhodovalo na základe pravdy obsiahnutej v argumentoch a protiargumentoch, ale na základe kontextu, v akom sa útoky viedli. Nebol to intelektuálny súboj protivníkov s rovnakými možnosťami – Jánosa Kornaiho, ktorý povedal toto, a Gézu Rippa, Endreho Molnára, Emila Gulyása a Istvána Frissa, ktorí povedali zasa ono. Oni mohli slobodne útočiť, ale ja som nemohol verejne a úprimne, bez pretvárky obhajovať svoje stanovisko alebo vysloviť všetky argumenty. Písal sa rok

* Aj József Révai v článku z roku 1957 brojil proti ideologickej príprave na kontrarevolúciu a ostro hovoril o lenivosti, ktorá sa prejavuje v intelektuálnom zápase. Môj niekdajší šéfredaktor vyslovil niekoľko slov odsúdenia aj na moju adresu. Jeho článok pokladalo za príliš ostrý dokonca aj Kádárovo vedenie strany, takže ho odmietli uverejniť [PIL 793. F. 2/116. ő.e. s. 14].

1957. V tom čase som mal niektorých najbližších priateľov vo väzení, iných prepustili zo zamestnania. Všetci, čo stáli na strane revolúcie, boli prenasledovaní. V tejto situácii nálepky ako „revizionista" alebo „odmietanie socialistickej ekonomiky" predstavovali vážnu hrozbu. Veď Endre Molnár čitateľov varoval, aby „neboli zhovievaví ani voči prvým výhonkom revizionizmu".

Opis toho, ako sa hrozby materializovali, zatiaľ odložím na neskôr, pretože najprv by som chcel pokračovať v rozprávaní o osudoch knihy. Hoci v Maďarsku útoky proti *Nadmernej centralizácii* pokračovali, v jej živote sa začala odvíjať nová dejová línia. András Nagy presvedčil mladého ekonóma Istvána Zádora, aby krátky abstrakt knihy, pripravený v Budapešti, zobral so sebou, keď odíde do emigrácie do Veľkej Británie, a ukázal ho tam britským ekonómom. Zádor prosbe vyhovel a abstrakt sa napokon dostal k Johnovi Hicksovi, profesorovi na univerzite v Oxforde, jednej z najvýznamnejších postáv súčasnej ekonómie (neskôr dostal Nobelovu cenu*). V tom istom čase si knihu prečítal Anthony de Jasay (Antal Jászay), anglický ekonóm maďarského pôvodu, a aj on upozornil Hicksa na moju knihu.** Hicks navrhol vydavateľstvu Oxford University Press, aby knihu vydalo. Krátko na to mi ponúkli zmluvu.

Je len samozrejmé, že som mal v úmysle nečakanú príležitosť využiť, ale predpisy vyžadovali, aby som získal súhlas riaditeľa ústavu Istvána Frissa. Najskôr ma za knihu vychválil do nebies, potom ma rozniesol na kopytách, no a teraz mi dal súhlas na anglické vydanie.*** Začala sa práca na preklade.

---

* Autor má na mysli Cenu Švédskej banky za ekonómiu na pamiatku Alfreda Nobela, ktorú po prvý raz udelili v roku 1969. Zaužíval sa pre ňu tiež názov Nobelova cena za ekonómiu. Keď sa v ďalšom texte bude spomínať Nobelova cena, vždy sa má na mysli toto ocenenie. Pozn. prekl.

** Zádor neskôr spáchal samovraždu, takže som nikdy nemal príležitosť porozprávať sa s ním o príbehu s knihou. Po mnohých rokoch sme si s profesorom Jasayom vymenili niekoľko listov, ale dodnes si neviem presne vybaviť, či Zádorove a jeho činy sa uskutočnili súbežne, alebo nejako navzájom súviseli. Som veľmi zaviazaný všetkým trom – Hicksovi, Jasayovi aj Zádorovi –, že umožnili, aby vyšlo anglické vydanie. Odcitujem pasáž z listu profesora Jasaya z roku 1990, ktorý mám uložený v súkromnom archíve: „Niet pochýb, že mi nedlhujete nijakú vďaku, či už oneskorenú alebo správne načasovanú; keď som už v roku 1957 odporučil vašu knihu na uverejnenie v OUP, urobil som to preto, lebo sa mi videla mimoriadne originálna a zaslúžila si uverejnenie. Moja jediná zásluha spočívala v tom, že som čítal po maďarsky a mohol som si ju všimnúť, no a John Hicks bol ochotný uveriť mi."

*** Friss si kládol podmienky, za akých sa kniha môže uverejniť. Želal si, aby som vynechal pôvodný predhovor. Chcel som ho ponechať, ale súhlasil som, že vynechám citované opovážlivé vety. Navyše som napísal predhovor k anglickému vydaniu, v ktorom som vyhlásil, že kniha nie je všeobecným opisom socialistického plánovaného hospodár-

Našťastie moja bývalá spolužiačka z nemeckej školy Mária Knappová mala staršieho brata Jánosa (Johna), bol ekonóm a žil v Anglicku. Podujal sa na túto úlohu a odviedol svedomitú prácu. Nedávno som prelistoval našu obsiahlu korešpondenciu, v ktorej sme si upresňovali všetku terminológiu a problematické výrazy. Nebolo ľahké venovať pozornosť pripomienkam prekladateľa, ktorý so všetkou úctou zostával verný môjmu textu, a popri tom riskovať uverejnenie na Západe v čase, keď maďarská tlač knihu zatracovala a hodnotila ju ako nebezpečné kontrarevolučné dielo.

Keď sa v roku 1959 objavilo anglické vydanie,[11] zakrátko upútalo pozornosť aj na Západe. V troch popredných britských novinách, *Financial Times*, *Times Literary Supplement* a *Guardian*,[12] sa objavili pochvalné články, dôkladné a priaznivé recenzie uverejnili aj popredné ekonomické časopisy. *American Economic Review* napísal: „Je to rozhodne významná kniha – s atmosférou úprimnosti, bohatými postrehmi a hlbokým prienikom do podstaty, hojnosťou hodnotných analýz."[13] Londýnsky časopis *Economica* konštatoval: „Pánovi Kornaimu vďačíme za logicky podložený a jasný obraz... jeho dielo je zatiaľ ojedinelé. Nikde inde v komunistickom svete sa takáto štúdia neobjavila."[14]

O niekoľko rokov neskôr som sa osobne stretol s Alecom Novom, Josephom Berlinerom, Davidom Granickom, Nicolasom Spulberom a ďalšími autormi recenzií. Priblížili mi, aký rozruch publikácia vtedy vyvolala. Pokúšali sa uhádnuť, kto by to mohol byť, čo prehovoril spoza železnej opony a odvážil sa povedať to, čo svetu naservírovalo anglické vydanie.

Prepustenie z ústavu

S Nádorovou ulicou v Budapešti sa spája niekoľko rozhodujúcich udalostí v mojom živote. Pred vojnou tu mal otec právnickú kanceláriu. Ako som spomínal, presťahoval sa tam Ekonomický ústav MAV.* A koncom novembra 1956 som na rohu Nádorovej a Ulice Váh nechtiac vrazil do mladej ženy.

---

stva, ale iba opisom konkrétneho priestoru a času, a že od čias jej uverejnenia sa urobil určitý pokrok smerom k reformám. Z textu som musel vynechať aj pasáže, ktoré obzvlášť dráždili Frissa a ľudí okolo neho. Urobil som určité ústupky, ale pri spätnom pohľade si myslím, že v záujme vydania knihy v zahraničí stálo za to na ne pristúpiť.

* Neskôr na Nádorovej ulici sídlil Štátny plánovací úrad. Často som tam chodieval, keď som pracoval na matematických modeloch plánovania, tam som sa tiež zblížil so svojou druhou manželkou Zsuzsou Dánielovou, zamestnanou v plánovacom úrade.

V piatom obvode bola tajomníčkou Maďarskej socialistickej robotníckej strany, reorganizovanej komunistickej strany. Dobre som ju poznal, strávil som s ňou dovolenku v tom istom penzióne. Dali sme sa do reči, hlavne o posledných dňoch a o politickej situácii. V rozhovore som spomenul, že nie som marxista. Rád by som zdôraznil, že som to nepovedal dôverne. Požiadal som ju, aby to zobrala do úvahy ako tajomníčka obvodného výboru strany.

Prečo som to tejto priateľskej, sympatickej žene povedal? Nebol v tom ani hnev, ani vzdor. Chcel som sa len dištancovať od tých, čo narýchlo zmenili postoj, po revolúcii sa otriasli a mávli nad ňou rukou. Od marxizmu som sa dištancoval aj pred niekoľkými ľuďmi z ústavu, kde sa práve začala reorganizácia základnej organizácie strany – reorganizácia znamenala, že všetci členovia automaticky prišli o členstvo a tí, čo chceli znova vstúpiť do strany, si museli podať prihlášku. Túto neblahú prácu mali na starosti starí priatelia z redakcie Péter Erdős a Róbert Hoch. Vyhlásil som, že sa do strany vstúpiť nechystám, a moja poznámka pred obvodnou tajomníčkou čoskoro dorazila do ústavu, kde mi ju nezmazateľnými literami zaznamenali do kádrových materiálov: János Kornai vyhlásil, že nie je marxista. Odmietnutie marxizmu nebolo mimoriadnym zločinom pre Istvána Vargu, Edeho Theissa či Jenőa Rácza, ktorých tak či tak pokladali za „buržoáznych" ekonómov. Nebol som však „neznaboh", ale spočiatku „kacír" a neskôr „odpadlík". Raz som spoznal pravdu a potom som ju zradil. Byť dlhoročným nestranníkom sa pokladalo za prijateľné stanovisko. Komunisti dokonca pokladali mlčanie za priateľské gesto nestranníkov. Ale tí, čo stranu opustili a zriekli sa marxizmu, boli odpadlíci a zradcovia.

Väčšina kolegov z ústavu sa po kratšom či dlhšom období váhania rozhodla, že do novej strany vstúpia. Mnohí z nich pokladali za dôležité prísť v prvom rade za mnou a vysvetliť mi svoje konanie. Bola to groteskná situácia, akoby odo mňa žiadali súhlas a duchovné odpustenie.

Iba dvaja sme zostali neoblomní: András Nagy a ja. Ani nám nenapadlo vstúpiť. Nechcem v roku 2004 posudzovať ľudí podľa toho, či za Kádárovho režimu boli, alebo neboli členmi strany. Viem, že v strane bolo veľké množstvo čestných ľudí, ktorí vstúpili s dobrým úmyslom, a veľa nečestných a zle zmýšľajúcich ľudí zostalo mimo nej. Hovorím o rokoch 1956 – 1957 a o pracovnej skupine intelektuálov, kde takmer všetci boli do 23. októbra členmi strany. Počas revolučných dní takmer každý na pracovisku vyjadril sympatie so zmenami a sotvakto povedal čo i len slovko proti. Potom však sovietske tanky revolúciu potlačili. A vrhnúť sa nazad do náručia strany *po týchto udalostiach* má v mojich očiach osobitný význam. Taká rýchla premena dodnes vo mne vyvoláva neprekonateľnú nedôveru a pochybnosti o ľudskom odhodlaní a dôslednosti.

Moje vtedajšie úsudky boli možno prísne a tvrdé. Mnohí ľudia určite zostali úprimnými stúpencami socializmu. Boli medzi nimi aj takí, čo sa úprimne domnievali, že budú môcť oveľa pozitívnejšie ovplyvňovať dianie, keď vstúpia do novej strany, ako keby zostali mimo nej. Pripúšťam, že mnohí svoje predsavzatie dodržali a ako členovia strany pracovali v prospech reforiem a pre dobro krajiny. V tom čase som však takýmto argumentom nebol prístupný.

Niekoľko týždňov po tom, ako sa začal proces obrody, som mal telefonát z ústredného výboru strany – volal mi Jenő Fock, budúci predseda vlády. Stretli sme sa už aj predtým, keď bol ministrom hutníctva a strojárstva. Strana chcela spustiť reformu hospodárskeho mechanizmu. Dopočul sa o mojej práci a požiadal ma o spoluprácu. Odmietol som.

Kontaktoval ma aj István Varga. Napriek bohatým ekonomickým vedomostiam a odbornej povesti zostal počas Rákosiho obdobia v ústraní nepovšimnutý. Kádárova-Münnichova vláda ho teraz požiadala, aby viedol výbor expertov, ktorý by vypracoval podrobný návrh reforiem. V posledných mesiacoch som sa s Vargom rozprával niekoľkokrát. Ako som poznamenal, dôkladne preštudoval moju knihu a v lete 1956 pod mojím vedením vypracoval návrh reformy. Snažil sa ma prehovoriť, aby som sa zapojil do práce, ktorá sa práve rozbiehala. Odmietol som.

Prečo som odmietol? Dôvodom nebolo *vtedajšie* teoretické presvedčenie, že sa socialistický systém nedá reformovať. Nedá sa ani povedať, že by som zapustil korene na opačnej strane. Nikdy som neprijal macchiavelistický princíp „čím horšie, tým lepšie". Mal som len pocit, že keby sa byrokratická centralizácia trochu uvoľnila, stopercentne by to prinieslo úžitok.

Ako ekonóm som nebol proti cieľu reforiem. Dôvody odmietania boli skôr politické. Úplne ma znechutila sovietska intervencia. Pociťoval som hnev a opovrhnutie voči Jánosovi Kádárovi a jeho komplicom, ktorí najprv revolúciu podporovali a potom ju zradili. Násilné vyhnanie Imreho Nagya a jeho spolupracovníkov som pokladal za neslýchané sklamanie viery. Už som v tejto kapitole spomínal zmätok, aký som pociťoval počas *víťazných* dní revolúcie. Nevedel som sa rozhodnúť, čo mám robiť. Vtedy mi inštinkty nenašepkávali nič. Situácia sa diametrálne zmenila, keď revolúcia utrpela *porážku*. Inštinktívne som cítil, že musím povedať nie.

Koncom roku 1957 vedenie strany vyslalo do ústavu komisiu, ktorá mala vyšetriť, ako fungoval pred, počas a po „kontrarevolúcii".* Viedol ju László Háy, rektor Ekonomickej univerzity Karola Marxa. (Mimochodom, vyhlásil:

* Roku 1958 v časopise *Közgazdasági Szemle* vyšiel článok o straníckej kontrole v ústave – pod iniciálami I. K., nie pod plným autorovým menom.

„Kým som rektorom, Kornai na univerzite učiť nebude.") Tajomníkom komisie bol Endre Molnár, autor najjedovatejších článkov proti mne. V zákulisí prebiehal zápas.* Panoval názor, že ústav je ohnisko revizionizmu, ktoré treba rozpustiť. István Friss a stranícka organizácia ústavu, osobitne Erdős a Hoch, bojovali za jeho zachovanie. My dvaja, András Nagy a ja, sme sa stali obetnými baránkami.**

Istvánovi Frissovi bolo trápne oznámiť nám rozhodnutie osobne, preto touto úlohou poveril Tamása Nagya. Také rozhodnutie nás neprekvapilo. Zamestnanie sme si museli hľadať sami. András, uznávaný odborník na zahraničný obchod, sa vydal týmto smerom. Ja som si hľadal miesto v ľahkom priemysle.

Keď sa v myšlienkach vraciam späť, s vďakou spomínam na kolegov z ľahkého priemyslu – Györgya Síka, Miklósa Simána, Sándora Fülöpa a Györgya Schillera, ktorí mi pomohli nájsť si miesto. Nehľadal som iba zdroj obživy, ale aj miesto, kde by som mohol nenápadne pokračovať v bádaní, spočiatku v Plánovacom úrade ľahkého priemyslu, a neskôr vo Výskumnom ústave textilného priemyslu.

Výskum mi uľahčila podpora zo strany materského Ekonomického ústavu MAV. Počul som veľa historiek o tom, ako bývalé pracoviská prenasledovali prepustených zamestnancov a hľadanie nového miesta im sťažovali, ako sa len

---

* Na jar 1958 vedenie strany v ústave výslovne navrhlo, aby kolegovia, ktorí boli aktívni v októbri 1956 – vrátane Andrása Nagya a mňa –, využili júnové zhromaždenie zamestnancov ústavu a vystúpili s úprimnou sebakritikou. Mali sa dištanovať od „kontrarevolúcie" a Imreho Nagya, deklarovať svoju vernosť novému vedeniu na čele s Kádárom a marxizmu-leninizmu.

Zhromaždenie sa konalo 23. júna 1958, iba niekoľko dní po zverejnení rozsudku nad Imrem Nagyom. Niektorí kolegovia sa zo všetkých síl usilovali odvolať svoje niekdajšie názory a odsúdiť svoje činy. András a ja sme sa napriek opakovaným výstrahám opäť odmietli kajať. Zhodli sme sa na tom, že ak sa kolegovia, čo to s nami myslia dobre, domáhajú nášho vyjadrenia, priznáme „omyly" v politicky bezvýznamných ekonomických otázkach. Vo svojom vystúpení som povedal niekoľko slov o význame centrálneho plánovania, aj o hospodárskom riadení vo všeobecnosti, a pripustil som, že som to vo svojich prácach nedostatočne zdôrazňoval. Neurobil som však politickú sebakritiku, neodsúdil som októbrovú revolúciu a Imreho Nagya, ani som neurobil žiadne vyhlásenie o politickej a ideologickej oddanosti. Rovnako sa zachoval aj András. Takéto správanie (alebo ako to vyjadrili podaktorí kolegovia, čo zostali v ústave, „táto zaťatosť") nepochybne ovplyvnilo rozhodnutie prepustiť nás oboch z ústavu.

** V autobiografickom rozhovore pre Archív orálnej histórie Tamás Nagy spomína na stranícku previerku takto: „Ústav označili za vred a veľa ľudí vyhodili. Friss sa snažil, myslím si, že zo sobeckých dôvodov, nájsť týmto ľuďom prijateľné zamestnanie... v skutočnosti ich však nebránil" [OHA 1986, rozhovor č. 26, s. 133].

dalo. Neviem, aké telefonické rozhovory prebiehali za mojím chrbtom, mám však dojem, že István Friss opäť preukázal svoju veľkorysosť. Hoci bol ochotný obetovať nás, síce nie z vlastnej iniciatívy, ale na príkaz Háya a Molnára, napriek tomu nám chcel pomôcť, aby sme zostali pracovať v odbore – ako ekonómovia.

Ekonomický ústav som s ťažkým srdcom opúšťal 15. septembra 1958. Formálne som sa stal zamestnancom inštitúcií, ktoré som spomínal, ale v skutočnosti som mal čas pre seba. Časť prác som vykonával na ministerstve ľahkého priemyslu (oproti zlovestnému väzenskému komplexu na Gyorskocsiho a Hlavnej ulici, kde držali mojich priateľov a z času na čas ich odvliekli na vypočúvanie). Veľa času som trávil doma. Mnohé moje pracovné diskusie prebiehali v Gresham Café alebo v cukrárni a kaviarni Gerbeaud, nie v kancelárii.

Dokonca aj vtedy som mal pocit, že nemám dôvod na sebaľútosť alebo na ľútosť iných. Hoci som stratil postavenie, lebo som už nepracoval v ústave, ktorý je súčasťou Maďarskej akadémie vied, zostal som sám sebou. A pod sebou som mal bezpečnú záchrannú sieť priateľov a kolegov.

Na slobode, ale pod hrozbou uväznenia

V maminom byte som sa 6. decembra 1956 stretol s Alíz Haldaovou, odvážnou družkou Miklósa Gimesa. Miklós tam strávil noc pred dvoma dňami a ďalšiu niekde inde. Dozvedel som sa, že sa ho chystajú zatknúť. Po prvý raz som pocítil, ako sa nado mnou vznáša tieň väzenia. Neskôr som sa často v noci budil na nejaký hluk, vrhal som sa do kuchyne a vyzeral na ulicu, či po mňa neprišlo auto. Už som spomínal, že počas Rákosiho obdobia som strach zo zatknutia nemal, pretože som bol námesačník neohrozene kráčajúci po zábradlí balkóna bez obáv z pádu. Teraz som už vedel o systéme viac ako dosť a bál som sa.

Napriek strachu som z krajiny neodišiel. Po porážke revolúcie bola železná opona niekoľko týždňov viac či menej pootvorená, takže už nebolo také riskantné ilegálne prekročiť hranice. Utieklo asi 200 000 až 250 000 ľudí vrátane slušného množstva mojich dobrých priateľov – napríklad Pétera Kendeho, ktorý mi bol zo všetkých najbližší. Takže sme sa nemali ako porozprávať, ak by sme sa vôbec niekedy stretli. Vari som mal možnosť cestovať do zahraničia alebo on vrátiť sa domov? Spolu s manželkou sme sa rozhodli zostať. O dileme „zostať, alebo emigrovať“ poviem viac v poslednej kapitole.

Obdobie uvedené v názve kapitoly sa končí rokom 1959. Vyznačuje hranicu v mojom osobnom živote, nie v dejinách Maďarska. Pri spätnom pohľade môžem povedať, že v roku 1959 sa skončilo policajné prenasledovanie a deprimujúca séria vypočúvaní, na ktoré ma opakovane predvolávali.

Viackrát som sa rozprával so Sándorom Feketem, jedným z rebelov zo *Szabad Nép*, ako sa budeme správať, ak nás zatknú a vyzvú, aby sme sa priznali.* Odvážne vyhlasoval, že sa neprizná. Neveril som mu (ako uvidíme, správne). Vlastný názor som si vytvoril oveľa skôr, po rozhovoroch s tými, čo trpeli v mučiarňach Rákosiho a Gábora Pétera, ako aj po prečítaní množstva kníh o tom, čo sa robilo v Sovietskom zväze, Juhoslávii alebo Maďarsku, aby sa vynútili priznania. Jednoznačne som dospel k záveru, že nikto nie je schopný klásť odpor do konca. Čas kapitulácie závisí od fyzickej aj duševnej sily mučeného väzňa. Ak sú vyšetrovatelia ochotní zájsť v mučení dostatočne ďaleko, dosiahnu stav, keď väzeň urobí hocičo.** Trpel som chronickým vykĺbením pleca a každý raz mi spôsobovalo nepredstaviteľné muky, kým sa napravilo. Mám nepríjemný zlozvyk premietať si v predstavách nepríjemné veci, čo by ma mohli v budúcnosti postretnúť. Rozmýšľal som nad tým, čo by som robil, keby mi zámerne vykĺbili plece a povedali, že mi ho nevrátia do správnej polohy, kým ...

---

* Jeden takýto rozhovor sa odohral vo Feketeho byte. Iba nedávno vyšlo z policajných záznamov najavo, že byt v tom čase odpočúvali [ÁBTL 0-10986/1, s. 187-196. Správa o odpočúvaní bytu Sándora Feketeho. Dátum: 4. júla 1958]. Navštívil som ho 4. júla 1958. Ako vždy sme debatovali na rozličné témy – niektoré boli vznešené (Giordano Bruno a jeho mučenícka smrť, budúcnosť Číny), ale niektoré ani nie (zábudlivosť pomocníčky v domácnosti Kornaiovcov alebo nedávne nariadenie o nájomnom). Polícia, ktorá inštalovala odpočúvacie zariadenie a chcela náš rozhovor vyhodnotiť, nebola schopná náležite sledovať našu diskusiu o tom, či budeme mať dostatok morálnej sily, aby sme odolávali prenasledovaniu. Keď túto správu – plnú vybodkovaných pasáží a pochybných poznámok – čítam dnes, po štyridsiatich šiestich rokoch, mám zmiešané pocity. Skutočne by som sa rád zasmial nad hrubosťou a neznalosťou polície, aj nad šialenými nedorozumeniami, ktorými sa správa doslova hemží, ak by som – dokonca aj po toľkých rokoch – nebol zdesený bezohľadnou kontrolou slobodného myslenia, odporným zasahovaním do súkromného rozhovoru.

** George Orwell (1966 [1949], s. 196 – 202) živo ilustroval tento problém pomocou mučiaceho stroja a kvantitatívnej škály na ňom. Stačí pohnúť pákou, a bolesť zosilnie. Od konkrétneho väzňa a jeho momentálneho fyzického i psychického stavu závisí, či sa k falošnému obvineniu prizná, či zradí svoju milenku pri hodnote 50 alebo 70 jednotiek. Orwellovu knihu som požičal Feketemu práve v tom čase, krátko pred jeho zatknutím. [ÁBTL V-145-288/dokument 2, s. 326. Dátum: 18. decembra 1958. Vlastnoručné priznanie Sándora Feketeho, bod 6.]

Rozhodol som sa politické skutky zameriavať tak, aby som sa vyhol mučeniu. Znovunastolenie komunistickej moci prebiehalo v tieni sovietskych tankov. Nikto vopred nevedel, aké prostriedky sa budú pri nových represiách používať – aké metódy prevezme Kádárova politická polícia od sovietskej Čeky alebo NKVD (Narodnyj komissariat vnutrennich del alebo Ľudový komisaritát vnútra), či Rákosiho ÁVH. Bál som sa mučenia. Prinajmenšom rovnako som sa bál, že mučenie nevydržím – nesklamem iba sám seba, ale aj iných. Chcel som sa pred takouto potupou chrániť, preto som sa rozhodol vyhýbať sa ilegálnej činnosti. Jedným z dôvodov bolo trpké, triezve pochopenie vlastných obmedzení.

V tomto kontexte stojí za to upriamiť pozornosť na príbeh Sándora Feketeho, môjho spoločníka v diskusii. Zúčastnil sa na niekoľkých odvážnych ilegálnych akciách. Zatkli ho. Nepodrobili ho mučeniu, ale vyhrážali sa mu šibenicou. Zo strachu sa priznal k vlastným skutkom a navyše porozprával všetko, čo vedel o svojich priateľoch a spoločníkoch.*

Takto som dospel k pevnému rozhodnutiu; nedalo sa však presne určiť hranicu medzi zákonným a ilegálnym konaním. Spomínané hranice nie sú celkom zrejmé ani v štáte, kde sa ľudia riadia zákonom, o komunistickej autokracii ani nehovoriac. V takých prípadoch sa v texte zákonných ustanovení ponecháva široký priestor na interpretáciu, v rámci ktorej môžu vyšetrovatelia zločinov alebo súdy rozhodnúť, čo a kedy klasifikovať ako nezákonný čin. Moje pevné predsavzatie obmedziť sa iba na zákonné aktivity síce znižovalo pravdepodobnosť, že by ma mohli zatknúť alebo odsúdiť, ale túto možnosť ani úplne nevylučovalo.**

Ani ja som nedodržal svoje predsavzatie dôsledne. Niekedy som bol neopatrný alebo ľahkovážny, inokedy som zasa prekročil zákonné hranice zámerne, keď som chcel príslušným orgánom poskytnúť možnosť, aby ma „le-

---

* Citujem Györgya Litvána, ktorý v diskusii za okrúhlym stolom opísal správanie Sándora Feketeho slovami: „Ukázali mu fotografiu Gimesa, ako sa hojdá na šibenici – prezradil to iba v dôvernom rozhovore. Pokúšali sa vplývať naňho podobnými vecami. Dospel do bodu, keď si uvedomil, že zapieranie môže jeho situáciu veľmi zhoršiť. Je pravda, že všetko priznal, ale aj že nikoho nedali pod zámku pre jeho výpoveď, hoci tak či tak to nebola úplne jeho zásluha, pretože v tom čase sa už snažili vyšetrovania uzavrieť." Diskusiu za okrúhlym stolom moderovali Zsolt Csalog, Gyula Kozák a Miklós Szabó; správa je uložená v Archíve orálnej histórie [OHA 1981, rozhovor č. 800, s. 953]. Výpoveď, ktorú urobil o mne, som už spomenul a neskôr sa k nej ešte vrátim.

** Vtip, ktorý v Budapešti koloval v roku 1957: Dvaja ľudia sa rozprávajú o priateľoch, ktorých odsúdili. „Chápem, ako mohol A dostať osem rokov, ale nie ako B štyri. Veď nič neurobil." „Veru, ani ja to nechápem. Veď za nič dávajú spravidla dva roky."

gálne" volali na zodpovednosť. Jednu zo zvláštností, ktorá sa v mojom príbehu objaví neskôr, predstavoval spôsob, ako ma udalosti niekedy postrčili na kriminálne chodníčky práve vtedy, keď som odmietol zúčastniť sa na nezákonnej akcii a slovo som dodržal.

Už ma vypočúvali niekoľkokrát a po nejakom čase to bola pre mňa takmer rutinná záležitosť. V skutočnosti to však bol hrozný zážitok, na ktorý som si nemohol zvyknúť. Ak si správne pamätám, každý raz som dostal predvolanie, čo mi dávalo možnosť, aby som sa do určitej miery pripravil.* V predvolaniach sa nikdy neuvádzalo, na čo sa chcú dotyčného človeka vypytovať. V mysli som si maximálne sústredene preberal veľké množstvo možností a rozhovorov, a vymýšľal som, ako by som odpovedal na eventuálne otázky. Niekedy som mal k dispozícii záchytné body, tušil som, prečo vypočúvali niektorého priateľa alebo blízkeho známeho predo mnou, takže som mohol odhadnúť, čo je na programe. Tento druh prípravy predstavoval *intelektuálnu* úlohu, v skutočnosti však šlo o psychologický súboj medzi vypočúvajúcim dôstojníkom a vypočúvanou osobou. Bol to mimoriadne ťažký zápas. Neraz ma prekvapilo, keď som zistil, že vyšetrovateľ presne vie, čo chcem pred ním zatajiť. Najprv si vypočul moju výpoveď, čiastočne pravdivú a čiastočne nepravdivú, a až potom sa vytasil s informáciami, ktoré mal k dispozícii.

Skutočným problémom však nebol súboj medzi inteligenciou a informovanosťou, medzi vyšetrovateľom a vyšetrovaným. Skutočná dilema bola *morálna*. My, čo sme ešte boli na slobode, sme sa usilovali navzájom sa dohodnúť, ako zaobchádzať s každou informáciou. Táto dohoda sa týkala aj tých, čo boli zatknutí neskôr. (Celé nacvičovanie bolo niekedy zbytočné, pretože niekto na slobode alebo vo väzení dohodu porušil.) Problém sa stával vážny, ba až takmer neznesiteľný v dôsledku neistoty, do akej miery vyšetrované osoby svojimi výpoveďami poškodzujú sami seba aj iných. Ak vás vypočúvali ako svedka a odmietli ste čokoľvek povedať, určite ste zostali za mrežami. Ak ste chceli predísť tomu, aby ste sa dostali do cely ako podozrivý, museli ste niečo povedať. Ale čo? O tom vopred neexistovala nijaká dohoda. Nedohodli sme sa na nijakom „morálnom kódexe", akým by sme sa riadili počas vyšetrovania.

Pokúšal som sa teda stanoviť si vlastné morálne pravidlá a zvyklosti. Nebol som tvrdohlavý svedok, ktorý nepovie vôbec nič. Bol som ochotný povedať to, o čom som predpokladal, že vyšetrovateľ už vie. Bol som ochotný prezradiť fakty, o ktorých som predpokladal, že zadržiavaným neuškodia. Nie som si

* Raz som ležal v posteli vážne chorý, vtedy prišiel policajný dôstojník až ku mne do bytu a posadil sa k posteli, aby ma vypočúval. Spomínam si, ako mi odľahlo, keď odišiel a vo dverách sa zjavila naša pomocníčka v domácnosti Magdi so šálkou kávy.

istý, či som sa v hre mačky s myšou – vyšetrovateľa a vyšetrovaného – vždy dokázal do bodky riadiť vlastnými pravidlami. Nespomínam si však na prípad, že by som ich porušil. Viem, že spomínané pravidlá nemožno pokladať za ktovieaké ušľachtilé predpoklady hrdinských činov. Nechystal som sa byť politickým hrdinom, ktorý svoju obhajobu zmení na obžalobu. Stanovil som si skromnejšie normy dodržiavania základných požiadaviek ľudskej slušnosti a usiloval som sa zachovávať ich, pokiaľ sa len dalo.

Prejdime k niektorým konkrétnym prípadom, usporiadaným ani nie tak podľa vyšetrovaní, ako podľa udalostí, na ktoré sa sústreďovali vyšetrovatelia pri výsluchu.

Medzi skutočnosti, pre ktoré sa viedlo vyšetrovanie proti Pálovi Lőcseimu, patrili udalosti z 29. októbra, keď sa zakladali noviny *Magyar Szabadság*. (Je to prípad, o ktorom som pred chvíľou hovoril vo všeobecnosti. Nezaviazal som sa, že budem písať pre noviny, a opustil som redakciu už po jedinej noci. To však polícii nezabránilo, aby ma s tým neobťažovala.)

V prípade Lőcseiho sme sa niekoľkí pokúšali dohodnúť na výpovedi pred políciou, a dohodli sme sa na tom aj s jeho obhajcom (myslím si, že márne). Predvolali ma ako svedka nielen počas vyšetrovania, ale aj na procese.[15] Výsluchy sa niekoľkokrát dostali na pretras aj po jeho prepustení. Lőcsei hovoril na úzkom stretnutí blízkych priateľov pri príležitosti mojich sedemdesiatych piatych narodenín a musím povedať, že som bol dojatý a morálne povzbudený, keď som počúval jeho lichotivé slová. Spomínal na krížový výsluch na jeho procese, vraj som bol nervózny a tváril sa vyľakane, odzrkadľujúc myšlienky, čo sa mi preháňali hlavou: „Och, preboha, len aby som sa vyhol všetkému, čím by som Palimu uškodil." Z jeho poznámok tiež vysvitlo, že keď sedel na lavici obžalovaných, najviac ho povzbudil spôsob, ako som naňho vrhol vrúcny pohľad, keď som odchádzal.

V prvej polovici novembra ma Miklós Gimes spolu s niekoľkými ďalšími novinármi zavolal do svojej kancelárie vo vydavateľstve Corvina a navrhol, aby sme pokračovali v boji redigovaním a vydávaním ilegálneho cyklostylovaného časopisu alebo novín. So svojou účasťou som nesúhlasil. Okrem osobných zámerov, o ktorých som sa už zmienil, som sa postavil proti tejto myšlienke aj preto, lebo za vtedajších podmienok som v tom nevidel nijaký zmysel. Koho si mohli získať malé cyklostylované noviny, ako mohli mobilizovať svojich čitateľov, keď revolúcia bola potlačená hrubou vojenskou silou a znovu sa nastolila moc komunistov? Riziko bolo podľa mňa neprimerané pravdepodobnému politickému účinku.

Bol môj argument správny? Dodnes o tom nie som presvedčený. Ak sa urobí výpočet „riziko-osoh", potom som mal pravdu, až na to, že to nebolo

jediné možné meradlo. Z historického hľadiska má pre maďarský národ veľkú morálnu hodnotu existencia takých hrdinov ako Miklós, ochotných riskovať akékoľvek nebezpečenstvo. Noviny *23. október* vznikli, a už sám tento fakt ukázal, že režim nemôže úplne potlačiť ducha revolúcie.

Na Gyorskocsiho ulici sa ma 16. apríla 1957 začali vypytovať, kto bol na onom stretnutí v kancelárii Corviny.[16] Naťahoval som čas a tvrdil, že si neviem spomenúť. Na to vyšetrujúci dôstojník začal nahlas čítať výpoveď, ktorú 10. apríla urobil jeden z účastníkov, P. P., ktorý už bol vo väzbe, a opísal stretnutie aj s podrobnosťami.[17] Ohromilo ma, čo počujem. Rozhodol som sa, že nemôžem urobiť nič iné, ako súhlasiť so zoznamom účastníkov zostaveným P. P.

Vyšetrovateľ ma tiež požiadal, aby som potvrdil, že na stretnutí vo vydavateľstve Corvina Miklós Gimes navrhol, aby sa vydávali ilegálne noviny. Ponúkam úryvok z vyšetrovacieho spisu:

> Otázka: Na aký typ záležitostí sa vás Gimes pýtal počas rozhovoru?
> Odpoveď: Neviem si spomenúť, pretože sme sa zhovárali o mnohých aktuálnych témach.
> Otázka: Podľa informácií, ktoré máme k dispozícii, Gimes jednoznačne navrhol, aby ste vydávali ilegálne noviny. Odcitujem zdpovedajúcu časť priznania P. P. Gimes povedal, že vydáva ilegálne cyklostylované noviny, ktoré sa usiluje previesť na pravidelný režim vychádzania. Chceme, aby ste to potvrdili.
> Odpoveď: Nepamätám sa na to, a ani nemôžem povedať nič o novinách, pretože som vyhlásil, že vôbec nemám chuť zúčastňovať sa na akejkoľvek politickej činnosti. Nemám viac čo povedať.[18]

Domnievam sa, že môj výsluch bol pri vyšetrovaní evidentne druhoradý. Pre Gimesov „zoznam zločinov" nemalo veľký význam uvádzať, kto bol v novembri v kancelárii Corviny. Ak sa vôbec niečo zaratúvalo, bolo to vydanie novín, ku ktorému sa Gimes pod tlakom hrôzostrašných výsluchov sám priznal.*

Spomínaný výsluch ma hlboko zasiahol. Po prvý raz som sa ocitol zoči-voči prípadu, keď zatknutý človek, v tomto prípade P. P., podal rozhodujúce svedectvo proti zatknutému spoločníkovi a svojim priateľom v zbrani, ktorí boli ešte na slobode. Keď som po štyridsiatich siedmich rokoch robil výskum pre svoje pamäti, preštudoval som veľa dokumentov v spise P. P. a bolo mi jasné, že krátko po zatknutí veľa vyzradil o mnohých ľuďoch.[19]

Debata v kanceláriách Corviny bola druhým prípadom, keď som síce odmietol zúčastniť sa na akcii, ale neuchránil som sa pred ďalším predvolaním na Gyorskocsiho ulicu.

---

* Sándor Révész opisuje vo svojej knihe [1999] hrozný tlak a hrozby, aké musel Miklós Gimes znášať medzi zatknutím a procesom, na ktorom ho odsúdili na smrť.

Prípad Sándora Feketeho bol, podľa môjho názoru, iný. Môže ilustrovať, aký som bol nedôsledný pri svojom odmietaní zúčastňovať sa na ilegálnych, konšpiračných akciách.

Na prelome rokov 1956 a 1957 Fekete, pod krycím menom Hungaricus, napísal štúdiu, v ktorej sa usiloval zhodnotiť revolúciu – jej kauzy, priebeh, úspechy a neúspechy.[20] Ukázal ju niekoľkým priateľom vrátane mňa. Pri výpovedi na polícii presne citoval moje slová v dôvernom rozhovore: podľa mojej mienky je „príliš marxistická", ako som sa zmienil už v predchádzajúcej kapitole.

Vráťme sa k Hungaricusovmu článku. Napriek politickým aj ideologickým výhradám voči jeho obsahu som bol ochotný dostať ho na Západ, aby ho tam uverejnili. Feketeho som predstavil poprednému mladému cyperskému Grékovi a komunistovi Jorgosovi Vassiliouovi.* Jorgos bol sympatický, bystrý mladík, absolvoval ašpirantúru u Istvána Frissa. Z tohto dôvodu prichádzal do nášho ústavu, kde sa spriatelil s Andrásom Nagyom a so mnou. Niekoľkokrát sa u mňa zastavil. Odchádzal do Francúzska a Británie celkom legálne a súhlasil, že vezme Feketeho článok so sebou a odovzdá ho Ferencovi Fejtőovi, legendárnemu historikovi a politicky angažovanému novinárovi, ktorý žil v Paríži,** a Péterovi Kendemu. Nebolo som jediný, kto ho o to požiadal, ale viem, ako celá záležitosť pokračovala. Z priznaní, ktoré Jorgos urobil na polícii, vyplynulo, že pre Fejtőa a jeho skupinu bolo dôležité, že sa mohol odvolať aj na mňa. To mu pomohlo presvedčiť Parížanov, že článok nie je provokácia. Stať sa objavila v popredných francúzskych intelektuálnych periodikách a vyvolala veľký rozruch.[21] S Jorgosom sme sa dohodli na tajnom odkaze, ktorý mal potvrdiť, že článok odovzdal adresátovi.

Jorgosa prenasledovala polícia.[22] Bol členom strany a pre túto aféru ho vylúčili. Krátko na to navždy opustil Maďarsko.

O tridsať rokov neskôr, roku 1988, sa Jorgos Vassiliou stal prezidentom Cyperskej republiky.***

---

* András B. Hegedűs s ním urobil v roku 1991 rozhovor, ktorý vyšiel v maďarčine v knižnej podobe. V publikácii sa Grékovo meno uvádza ako Georgios Vassiliou. My, maďarskí priatelia gréckeho chlapca, sme ho volali Jorgos. V spomienkach na tieto udalosti zostanem pri tomto mene.

** Pred emigráciou bol Ferenc Fejtő spolu s básnikom Attilom Józsefom redaktorom novín *Szép Szó* (Krásne slovo). V Paríži sa preslávil ako odborník na východnú Európu. Približne v rovnakom čase, keď píšem tieto riadky, oslavuje s maďarskými priateľmi deväťdesiate piate narodeniny.

*** V roku 1990 sa Árpád Göncz, prezident Maďarskej republiky, zúčastnil na recepcii v Japonsku, kde ho ktosi, čo stál vedľa neho, oslovil plynulou maďarčinou, hoci aj

Vráťme sa však späť na Gyorskocsiho ulicu v rokoch 1958 – 1959. Vyšlo najavo, že som bol v kontakte s Péterom Kendem a dozvedel sa, že Hungaricusovu esej prepašovali.[23] Po tom, ako sa Fekete a Vassiliou priznali, už som to nepopieral. Tak sa mohlo jednoznačne dokázať, že som „zanedbal povinnosť oznámiť".*

Keď som pomáhal dostať Hungaricusov článok von, evidentne som porušil svoje rozhodnutie nepúšťať sa do politickej činnosti a zdržať sa účasti na nezákonných akciách. Nemôžem zmysluplne vysvetliť, prečo som nebol dostatočne dôsledný. Snáď bolo ťažké odmietnuť v prípade, keď som bol prepojený sieťou priateľských väzieb. Vzhľadom na zákaz, čo som si sám uvalil, som odmietol celú sériu ponúk od blízkych priateľov, aby som sa zúčastnil na politických akciách. Sándor Fekete bol môj priateľ, i keď nie taký blízky ako Kende, Lőcsei alebo Gimes. Keď sa vynorila otázka, ako dostať Hungaricusov článok von, Kende už bol v Paríži, Lőcsei a Gimes sedeli vo väzení. Hádam som sa obával, že ak odmietnem pomôcť, stratím aj priateľstvo Feketeho – jedinej osoby, ktorá mi ešte stále zostávala z úzkej skupiny blízkych priateľov.

Lenže aj tak som o posledného priateľa prišiel.

Priateľstvo a solidarita

Mal som pocit, že najdôležitejšie je prejaviť solidaritu s tými, ktorých prenasledoval Kádárov režim. Pamätal som si, ako ľudia, ktorých prepustili z Rákosiho väzníc, sa sťažovali, že ich opustili niekdajší priatelia a príbuzní.

Medzi blízkych a vrelo milovaných priateľov patril Sándor Novobáczky, jeden z rebelov v redakcii *Szabad Nép*. Napísal veľmi diskutovaný článok o komunistickej arogancii, ktorý sa pred revolúciou objavil v časopise *Irodalmi Újság* (Literárne zvesti), a použil v ňom Stalinove slová: „Komunisti sú ľudia zvláštneho razenia..."[24] Úrady mu stále nemohli zabudnúť tento posmech. Keď Sándora zobrali, nevedel som si predstaviť žiadny dôvod na jeho zatknu-

---

s veľmi zvláštnym prízvukom: „Aj ja som maďarský prezident." Bol to Jorgos, ktorý sa v tom čase hrdil titulom prezidenta Cypru.

* Všetky uvedené okolnosti sa zaznamenali do môjho trestného registra, ktorý sa preveroval každý raz, keď sa moje meno objavilo v tej či onej súvislosti. „Mal vedomosť o tom, že kontrarevolučná publikácia Hungaricus bola odoslaná na Západ. V roku 1957 mal spojenie s emigrovanými členmi ilegálnej kontrarevolučnej skupiny. 9. februára 1959 dostal policajnú výstrahu," hovorí sa v zložke [ÁBTL C-R-N 0082-479-2. Dátum: 21. decembra 1966].

tie. Chcel som sa porozprávať s Lajosom Fehérom, naším spoločným priateľom, ktorého som neraz stretol v Novobáczkeho byte, keď sme pripravovali vzbúreneckú stranícku schôdzu. Fehér, kedysi jeden z najbližších supútnikov Imreho Nagya, teraz patril do najužšieho kruhu okolo Kádára. Chcel som ho požiadať, naivný ako vždy, aby intervenoval v prospech Sándorovho prepustenia. Kanceláriu mal v parlamente. Dostal som sa až k jeho sekretárke; poznal som ju z čias pôsobenia v novinách a dopredu som jej oznámil, prečo chcem navštíviť jej šéfa. Lajos Fehér mi po nej poslal odkaz, že nie je ochotný prijať ma. V Novobáczkeho prípade nechce nič podniknúť.

Spolu s niekoľkými priateľmi sme robili pravidelné zbierky pre rodinných príslušníkov zatknutých.[25] Mal som dojem, že táto aktivita je v súlade s obmedzeniami, aké som si sám stanovil, a pokladal som to za humanitárnu prácu, nie za politickú. Nemohol som zostať ľahostajný, keď rodinní príslušníci priateľov živorili. V niektorých prípadoch to neboli iba „rodinní príslušníci priateľov", ale priamo priatelia, ako Gizi Lőcseiová alebo Éva Novobáczka. Okrem toho sme mali pocit, že keď zbierame peniaze, plníme si morálnu povinnosť, a že by sme mali pomáhať aj manželkám a deťom uväzených, ktorých nepoznáme osobne.

Opäť sa ukázalo, že moja pôvodná myšlienka – politika nemá nič spoločné s „humanitárnou" činnosťou – je iluzórna. Počas policajného vyšetrovania v rámci prípadu Mérei-Litván-Fekete orgány považovali zbierku za súčasť politického sprisahania. Predpokladal som, že policajní šéfi si možno pamätajú, že Červená pomoc, ilegálna organizácia komunistov, ktorá za Horthyho režimu pomáhala rodinám uväznených súdruhov, bola vzácne „masové hnutie", prostredníctvom ktorého osamotení členovia strany mohli nadviazať spojenie so širším okruhom sympatizantov. Zrejme predpokladali, že takáto zbierka znamená podporu pre organizáciu. Nevedeli si predstaviť, že je motivovaná výlučne humanitou a solidaritou s ľuďmi v ťažkostiach, nie politickými zámermi.

Je to smutný príbeh, ale poznám aj iný, celkom zábavný. Hoci sa všade naokolo zatýkalo, usilovali sme sa zachovať si blahodarný humor, a tak sme sa rozhodli, že koncom roka 1957 usporiadame silvestrovský večierok. Konal sa v byte Pétera Hanáka a prítomných bolo od desať do dvadsať ľudí. Hlavnými organizátormi „šou" sme boli my dvaja s Péterom. Väčšina si pripravila starostlivo nacvičené kabaretné čísla; najúspešnejšie sa mi výrazne zapísali do pamäti. Sándor Fekete a György Litván si vytiahli košeľu z nohavíc, opásali si ju remeňom a nasadili si šiltovku ako naozajstní ruskí mužíci. Scéna sa odohrávala na Sibíri. Litván predstavoval človeka, ktorého tam odvliekli, no a čerstvo deportovaný Fekete mu rozprával, čo sa odohralo v Budapešti: jeden

búrlivý revolucionár vstúpil do strany, ďalšieho posadili do väzenia a tak ďalej. Scéna vyvolala hlasný smiech, ukázalo sa však, že v mnohých ohľadoch to bola prorocká vízia.

Oslavy totiž pokračovali na Gyorskocsiho ulici.[26] Náš silvestrovský šibeničný humor tu zobrali úplne vážne a klasifikovali ho ako sprisahanecký. Chápali ho ako previerku, pomocou ktorej by táto údajná organizácia mohla verbovať ľudí a vytvárať kontrarevolučné ovzdušie.

Medzičasom sa ukázalo – niekoľkokrát už v tých časoch a niekoľkokrát aj v neskorších rokoch, keď sa odtajnili policajné dokumenty a správy informátorov –, že nie každé priateľstvo prežilo tieto ťažké roky, hoci vzťahy, čo pretrvali, sa len upevnili. Pre mňa to často znamenalo, že mám ľudí, s ktorými sa môžem rozprávať otvorene, úprimne a dôverne a v zlých časoch sa môžem na nich spoľahnúť. Ako prvú musím v tejto súvislosti spomenúť Téri, moju prvú manželku. Spolu sme prežili ťažké časy a vždy som mohol počítať s jej porozumením, radou a pomocou.

V tom období som sa veľmi zblížil s Péterom a Kati Hanákovcami, Gizi Lőcseiovou, Duci Fónyiovou, Évou Csatóovou, Gyurim a Évou Litvánovcami, Andrásom Nagyom a Ági Losonczyovou. Spájali nás mnohé putá, od výmeny najnovších politických informácií až po dlhé teoretické diskusie, od žartovania až po spoločnú pomoc tým, čo sa dostali do ťažkostí. Sú to priateľstvá uzavreté na celý život.

Neskôr, keď som trávil veľa času v Amerike, som si všimol, ako často ľudia používajú označenie „priatelia". Priateľmi mohli byť ľudia, ktorí spolu strávili príjemný čas na večierku alebo sa raz či dva stretli na zasadnutiach univerzitnej komisie. V našich časoch sa toto slovo nepoužívalo takto ľahkovážne. Život v diktatúre býva bez priateľov neznesiteľný.

7 Moje univerzity 1957 – 1959

Týmto pomenovaním Gorkij označil dobu, keď sa veľa naučil zo života, nie od univerzitných pedagógov. Ochotne použijem rovnaký výraz pre históriu môjho vývoja. To, čo som sa naučil pred rokom 1955, užitočné skúsenosti a vytriezvenie, lekcie dezilúzií, môžem označiť ako „prípravku". Dokonca aj keď som sa už stal profesionálnym vedeckým pracovníkom, v skutočnosti som sa stále učil sám, hoci metodickejšie a systematickejšie ako predtým.

Sebavzdelávanie

Po potlačení revolúcie som sa rozhodol, že krajinu neopustím. Napriek tomu som si predsavzal, že sa stanem súčasťou komunity ekonomických odborníkov na Západe. Jednou z hybných síl, skrývajúcich sa za takou vedomou „západnou" orientáciou, bol hnev, ktorý som pociťoval nad vstupom sovietskych tankov.

Ešte stále som plynule čítal po nemecky, ale zo stredoškolskej angličtiny som vedel čoraz menej. Preto jednou z úloh pre rok 1957 bolo poriadne si ju osvojiť. Hovorenú angličtinu som ešte dlho mal pomerne chabú, ale ekonomické texty som zakrátko čítal bez väčšej námahy.

Bolo by chybou povedať, že som „hltal knihy" (to som robil s beletriou aj odbornou literatúrou v čase dospievania). Čítal som veľa, ale systematicky. Možno mi niekto dobre poradil, alebo to bola iba šťastná náhoda, ale pri výbere základných prác som mal šťastie. Začal som slávnou učebnicou Paula Samuelsona[1] v nemeckom preklade. Ako prehľad pre „stredne pokročilých" som dôkladne preštudoval didakticky prvotriednu trojzväzkovú učebnicu západonemeckého ekonóma Ericha Schneidera.

Tým sa skončilo moje štúdium všeobecných učebníc. Potom som čítal rozmanité monografie, hŕbu štúdií a časopiseckých článkov. Doteraz mám mnohé poznámky, čo som si v spomínanom období robil pri čítaní. Na ilustráciu

uvádzam niektorých autorov (v abecednom poradí, nie v poradí, ako som ich čítal): Kenneth Arrow;[2] Arrow, Samuel Karlin a Herbert Scarf; Kenneth Boulding; Walter Eucken; Ragnar Frisch; Gottfried von Haberler; Friedrich von Hayek;[3] John Hicks;[4] Michał Kalecki; Arthur Pigou; Samuelson;[5] Heinrich von Stackelberg* a Jan Tinbergen.[6] Zmienil som sa iba o tých autoroch, ktorých som neskôr, na základe svojich zahraničných skúseností, pokladal za veľké mená.** Okrem iného som čítal aj veľa prác, o ktorých som neskôr zistil, že neboli dobrou voľbou. Čas a energiu, ktorú som venoval ich čítaniu, som mohol venovať štúdiu dôležitejších spisov. Nemal som, žiaľ, učiteľa dobre informovaného o najnovšej literatúre, ktorý by ma usmernil.

Študoval som veľmi intenzívne, nestávalo sa, že by som text iba prebehol, ale robil som si poznámky o hlavných bodoch, čiastočne ako pomôcku pre pamäť, no a riešil som úlohy. Kedykoľvek mi to práca dovoľovala, uvažoval som nad tým, čo by z prečítaného mohlo vyplývať pre socialistickú ekonomiku. Dá sa ten istý mechanizmus využiť, aby som pochopil fungovanie maďarských podnikov, odvetví maďarského priemyslu alebo celého hospodárstva? Bol to intelektuálny prístup, ktorého som pridržiaval celý život, pretože som sa zoznamoval nielen s poznatkami obsiahnutými v čítaných prácach, ale aj s použitou *metódou* a *štýlom*. Závery v statiach boli výsledkom logickej argumentácie – niekedy sa síce hľadala a sledovala ťažko, ale vždy sa to dalo –, nie prázdnych dogmatických špekulácií. Autori sa neusilovali odvolávať sa na autority, ak nemali poruke argumenty. (Potreba pracovať so skutočnými argumentmi, akú som v tom čase pociťoval, je pre západných študentov očividná sama osebe, ale pre mňa to bola čerstvá a vítaná zmena po prácach, ktoré sa hemžili citátmi z Marxa, Engelsa, Lenina, Stalina a Rákosiho.)

Zaujímal som sa hlavne o mikroekonómiu a príbuzné témy, osobitne o sociálnu ekonómiu a teóriu racionálnej voľby (s Johnom Maynardom Keynesom som sa zoznámil až neskôr). Ako som zo svojej mysle postupne odstraňoval marxistické predsudky voči „buržoáznej ekonómii", bol som čoraz prístupnejší „hlavnému prúdu" ekonomického myslenia. Takáto prístupnosť vôbec neznamenala to isté ako nekritické zahĺbenie sa do „-izmu", ako sa mi to stalo desať či dvanásť rokov predtým pri štúdiu marxizmu. Vysvetlenie ekonomic-

* Eucken a von Stackelberg sú nemeckí ekonómovia, ktorí prispeli do vývoja odboru významnými myšlienkami. V roku 1957 som ich mal k dispozícii v nemčine, čo znamenalo, že som mohol ľahšie vstrebávať ich myšlienky než tie napísané po anglicky.

** György Péter a skladateľ András Mihály, neskorší riaditeľ budapeštianskej opery, často cestovali na Západ a boli ochotní nosiť mi knihy. Ostatné boli k dispozícii v budapeštianskej univerzitnej knižnici a v knižniciach ústavov akadémie vied.

kých javov, ktoré som v týchto knihách nachádzal, sa mi videlo presvedčivé. Význam termínu „neoklasický" som už poznal zo Samuelsonovej knihy. Ku koncu svojho súkromného štúdia som už v skutočnosti nemal ďaleko od toho, aby som sám seba označoval za prívrženca neoklasického ekonomického myslenia. Bránili mi v tom ani nie tak reálne pochybnosti alebo protiargumenty, ako skôr odpor, ktorý sa zrodil z predchádzajúcej dezilúzie a odhodlania zachovať si nezávislosť.

Neexistoval nik, kto by ma nabádal na štúdium, neexistoval nik, kto by mi dal vysvedčenie, ktoré by ma katapultovalo k ďalšej kariére. Stávalo sa, že som bol ráno na policajnom výsluchu, ale už popoludní som znova sedel pri knihách. Mohlo sa stať, že v pondelok sa mi doniesli hrôzostrašné zvesti, ale v utorok či v stredu som napriek všetkému absolvoval veľké kvantum štúdia, ktoré som si sám stanovil. Vtedy (a neskôr, keď som mal vážne problémy, s ktorými som si nevedel rady) som štúdium a prácu používal ako terapiu, ako spôsob liečby rán na duši.

Tu na chvíľu odbehnem dopredu. Keď som pravidelne učil na americkej univerzite, kolegov pedagógov ani študentov vôbec nenapadlo čudovať sa, kde som nabral poznatky z ekonómie. Odpoveď bola pre nich očividná. Nebolo to preto a ani iba preto, že som neštudoval na Ekonomickej univerzite Karola Marxa v Budapešti. Keby som bol študoval (ako som mohol študovať koncom štyridsiatych a začiatkom päťdesiatych rokov minulého storočia – teda v období, keď marxistická ideológia zvíťazila a získala mocenský monopol), doteraz by som si nebol osvojil modernú západnú ekonómiu.

Diskusia medzi Langem a Hayekom

Stojí za to spomenúť intelektuálne vzrušenie, čo som prežíval, keď som študoval skoršiu diskusiu o socializme, čo viedli západní ekonómovia v tridsiatych rokoch minulého storočia. Prvým ekonomickým vedeckým dielom, ktoré som čítal v angličtine, bol v skutočnosti klasický článok o socializme od Oskara Langeho, veľkého poľského ekonóma – v čase, keď písal článok, žil v Spojených štátoch. Neskôr som si prečítal hlavné príspevky do tejto diskusie o socializme vrátane zborníka zostaveného F. A. Hayekom,[7] ktorý ostro napádal plánovanie, ako aj slávnu *Economics of Control* (Ekonomiku riadenia) od Abbu Lernera. Pri výbere literatúry mi veľmi pomohol múdry prehľad literatúry od Abrama Bergsona. Keď som čítal spomínané knihy, nikdy som si nepredstavoval, že by som sa niekedy mohol osobne stretnúť

s Langem, Lernerom alebo Mauriceom Dobbom, alebo že moja pracovňa na Harvarde bude v susedstve Bergsonovej. (Neskôr sme bývali v Cambridgei v susedných bytoch.)

Z postrehov a prác Györgya Pétera a z opisov juhoslovanského systému som sa zoznámil s myšlienkou, že alokácia zdrojov by sa v socialistickej ekonomike mala prenechať trhu. Moja vlastná kniha bola namierená proti „nadmernej centralizácii". Teraz som zistil, že už pred dvadsiatimi rokmi ekonómovia v Chicagu, Londýne a Cambridgei (v Spojenom kráľovstve i v štáte Massachusetts) na vysokej teoretickej úrovni diskutovali o tom, do akej miery sa ekonomika, v ktorej vlastní továrne štát, dá zosúladiť s decentralizáciou. Lange vypracoval teoretický model, v ktorom výroba prebieha v podnikoch vo verejnom vlastníctve, a tie sú zainteresované na jedinom ekonomickom ukazovateli – ziskovosti.* Ceny nie sú voľné, stanovuje ich centrálny plánovací orgán podľa veľmi jednoduchého pravidla. Ak dopyt po výrobku prevyšuje ponuku, jeho cena sa zvýši, a ak ponuka prevyšuje dopyt, cena výrobku sa zníži. Centrálni plánovači nerobia nič iné, iba sledujú pomer medzi ponukou a dopytom, no a podľa toho menia ceny. Lange, v súlade s tradičnými predstavami o trhu a cene v neoklasickej mikroekonómii, dokazoval, že stav trhu sa priblíži k rovnováhe. Tam, v Langeho štúdii, som sa po prvý raz stretol s anglickým obratom „pokus a omyl".[8] „Rovnovážna cena" sa dosiahla po opakovaných pokusoch a častých nezdaroch. Zakladateľom teórie všeobecnej rovnováhy je francúzsky Švajčiar Léon Walras, jeden z velikánov dejín ekonómie. Každý riadok Langeho štúdie je nasýtený walrasovskou ekonómiou.

Langeho článok prišiel v správny čas, aby uspokojil intelektuálne aj ideologické požiadavky západných ekonómov s ľavicovým zmýšľaním. Ich politické sympatie sa prikláňali k určitému typu socialistického systému, ale na druhej strane odmietali marxistický antagonizmus voči trhu. Boli za trh z praktických dôvodov, nevychádzali z nijakej nevyvrátiteľnej teórie. Prekonali dlhú púť od marxizmu a pridali sa na stranu Walrasa i neoklasickej teórie, preto boli nadšení syntézou, čo ponúkal Lange. Aj mne to bolo mimoriadne sympatické, navyše z podobných dôvodov. Ekonomický obsah syntézy som pokladal za presvedčivý a zapôsobila na mňa aj argumentačná línia, alebo asi priliehavejšie bude povedať jeho „estetika" – jednoduchá, jasná harmónia teoretickej stavby.

Moje myslenie však stimulovala aj Hayekova kritika. Hlavné argumenty čerpal skôr z praktických úvah, ako z teórie. Ako budú centrálni plánovači schopní sledovať ponuku a dopyt po miliónoch druhov výrobkov naraz? Jeho

* Lange pôvodne písal o „minimalizácii nákladov", ale v neskorších článkoch termín opravil.

argumenty usmernili moju pozornosť na niečo, čo som veľmi dobre poznal: obmedzenia centralizovaných poznatkov. Hayek správne poukázal, že trh nie je jednoduchý a vyvážený mechanizmus. V spoločnosti sú poznatky decentralizované. Iba decentralizovaný trh a súkromné vlastníctvo môžu komukoľvek umožniť, aby dostával priamy popud, čo najlepšie využiť poznatky, ktoré má k dispozícii. Čítanie Hayeka upriamilo moju pozornosť na súvis medzi poznaním, popudmi a vlastníctvom. Štruktúra vzťahov medzi nimi mi ešte nebola jasná, prinajmenšom som o nej začal uvažovať metodickejšie.

Nerád by som premietal do roku 1957 postoj, ktorý som vyjadril v niektorých prácach oveľa neskôr a predstavovali základ, prečo som odmietol Langeho návrh. Môj neskorší protiargument spočíva na neoddeliteľnosti politickej štruktúry od vlastníckych vzťahov a trhových podmienok. V roku 1957 som tieto väzby ešte nevidel dostatočne jasne. Mohol by som povedať, že reakcia na diskusiu bola poznačená neschopnosťou posudzovať a rozhodovať. Uvažovanie Langeho a Lernera sa mi zdalo jasné a logické, ale pozoruhodná bola aj Hayekova kritika.

Možno na mňa zapôsobil rovnako štýl diskusie, ako jej predmet. Aj v Maďarsku vtedy prebiehala diskusia na príbuznú tému. György Péter a ja sme presadzovali myšlienky, aké na Západe propagovali Lange a Lerner. Doma nás za to znevažovali a zastrašovali. Tam diskusia pebiehala v civilizovanej podobe, na argumenty sa odpovedalo argumentmi, nie hnevom a očierňovaním. Bolo mi jasné, že náš spôsob boja nezačali Endre Molnár ani Géza Ripp. Urážať protivníkov, prejavovať pohŕdanie a povýšenectvo ľuďom s inými názormi spadalo do tradície, ktorá pochádzala od Marxa, pokračoval v nej Lenin a vyvrcholila za Stalina. Stalin svojich oponentov nielen urážal, ale ich aj strieľal.

Pokračuje výskum ľahkého priemyslu

Medzitým, čo som študoval, chcel som tiež pokračovať vo výskume, ktorý som začal v *Nadmernej centralizácii*, a rozšíriť ho dvoma smermi. Na jednej strane som ho chcel, okrem iného, rozšíriť o témy, na aké mi predtým nevystačila energia, ako sú ceny, investície a napokon dane a systém úverov. Na druhej strane som chcel sledovať, aké zmeny nastali v metódach ekonomického riadenia. Mali nejaký účinok návrhy spred revolúcie a tie, čo presadzoval Vargov výbor (spomínaný v 5. kapitole)? Dva z nich sledovali podobný smer – ak už nie odstránenie príkazovej ekonomiky, tak prinajmenšom jej obmedzenie a súčasné rozšírenie podielu trhového mechanizmu.

Pokračoval som v intenzívnom výskume. Obnovil som staré kontakty v ľahkom priemysle a nadviazal známosti s novými ľuďmi. Tentoraz som konal systematickejšie a používal vopred pripravené dotazníky. Usiloval som sa tiež využívať nové poznatky zo západnej literatúry. Keď som sa dozvedel o funkcii nákladov podniku, tento pojem som využil pri návštevách v ďalších továrňach v snahe pochopiť funkciu reálnych nákladov v textilnej továrni. Súčasne som mal na pamäti, že je to nielen prípad vertikálnej výroby v niekoľkých krokoch, ale aj veľmi veľkého počtu produktov vyrobených v jednej línii. Keď som sa už stretol s pojmovým aparátom substitúcie a hraničnej miery substitúcie, snažil som sa objasniť, ako sa stanovujú ceny dovážaných a domácich materiálov, ktoré sa v Maďarsku navzájom nahrádzajú. Ak prax v Maďarsku nebola dostatočne racionálna (teda nezodpovedala normatívnym modelom, aké som poznal zo západnej litertúry), ako sa môžu pozmeniť procedúry cenotvorby?

Bol to životaschopný spôsob spojenia štúdia a výskumu. Je didakticky užitočný pre študentov, vďaka nemu sú schopní porovnávať teoretický model so skutočnou praxou. Takýto prístup tiež veľmi pomáha pri memorovaní. A ešte dôležitejšie je, že učí ľudí overovať si funkčnosť teórií. Hoci neexistovali veľké teoretické poučky, iba útržky všeobecnej neoklasickej teórie, prinajmenšom poskytovali to, čo mi chýbalo v dielach marxistickej teórie: opakované porovnávanie teórie a praxe.

Okrem praktického overovania a aplikácie novonaštudovanej teórie v mojej mysli a v poznámkach, snažil som sa rozpracovať ich v článkoch s pestrým rozsahom. Výsledkom bola séria statí v málo rozšírených časopisoch rezortov techniky a obchodu.* Články som musel publikovať z niekoľkých dôvodov. Na jednej strane to boli svojské cvičenia. Som grafoman, nemôžem dlho žiť bez písania. Podnecovala ma tiež túžba ujasniť si myšlienky. Kedykoľvek sa ma zmocní problém a chcem si usporiadať myšlienky, vtedy či teraz, musím ich napísať – v článku alebo v liste niekomu (dokonca aj keď ho nikdy nepošlem), prípadne si ich zaznamenať len pre vlastnú potrebu. Niečo si ujasniť pre mňa znamená zapísať si to.

* Písal som tiež články o iných záležitostiach, nielen o problematike úzko spojenej s mojím výskumom. S vďakou spomínam na redaktorov periodík *Élet és Tudomány* (Život a veda), *Figyelő* (Pozorovateľ), *Közgazdasági Szemle* (Ekonomický obzor) a *Sztatisztikai Szemle* (Štatistický obzor), ktorí si veľmi dobre uvedomovali, že tých, čo sú pri moci, moje články vôbec nepotešia, a napriek tomu ich uverejnili – čiastočne aj aby mi umožnili zarobiť si peniaze navyše. Zopárkrát boli nútení uverejniť moje články anonymne alebo pod iniciálami (aj falošnými).

Motivovala ma tiež túžba podeliť sa o svoje informácie s ostatnými. Ak som už raz pochopil to či ono, nech si to prečítajú a pochopia aj iní.

Ani jeden zo spomínaných krátkych článkov neprispel k rozvoju ekonomického myslenia. Moje štúdie nepodporili ani vedecký výskum, pomohli mi však postupne dozrievať ako ekonómovi. Pri spätnom pohľade by som ich hodnotil ako tréning, aký absolvujú športovci.

Ako som sa dištancoval

Štruktúra týchto pamätí ma núti, aby som oddelene rozoberal situácie, ktoré sú v skutočnosti úzko prepletené. Predchádzajúca kapitola pojednávala o politických búrkach okolo mňa a vo mne. Táto sa doteraz týkala výlučne intelektuálnej činnosti – čítania, diskusií s kolegami, konspektovania preštudovaného a písania článkov, čo robí každý mladý bádateľ v Oxforde, Princetone či Kiele. Zopakujem však, že moja vtedajšia situácia sa líšila od tej ich. Moje úvahy, pocity a voľné myšlienkové asociácie ovplyvňovali rôzne okolnosti, ktoré nemožno oddeľovať – poznatky z ekonomickej literatúry a zážitky z policajných výsluchov, písanie článkov a ničivé politické udalosti.

Policajné vyšetrovanie Hungaricusovej štúdie Sándora Feketeho ešte trvalo, keď ma navštívil starý kolega z Ekonomického ústavu MAV, aktívny člen strany s úprimným presvedčením. Vždy sa ku mne správal zhovievavo a boli sme si vcelku blízki, takže dobre poznal moje názory a okruh priateľov. Začali sme sa rozprávať o tom a onom. Zrazu vyšlo najvo, že mi prináša správu. „Súdruhovia by privítali, keby ste sa mohli nejakou formou dištancovať od Pétera Kendeho, ktorý útočí na vlasť z Paríža a pri tom cituje vašu knihu." Podobné odvolávanie sa na anonymných „súdruhov" bolo v tých časoch bežné. Nikdy som sa nezaujímal, kto ho poslal; už nie je nažive, takže sa ho nemôžem spýtať. Podozrievam, že ten odkaz prišiel od Istvána Frissa. Vyšetrovatelia sa ho viackrát pýtali, čo si o mne myslí, a povedali mu tiež o Hungaricusovej záležitosti. Jorgos Vassiliou bol jeho ašpirantom, takže spomínaný incident mu bol nepríjemný. Stojí tiež za zmienku, že bol jediný, kto čítal môj článok pre časopis *Közgazdasági Szemle*, ktorý som pred chvíľou spomínal. To je však iba predpoklad. Mohol to byť ktokoľvek z ústredného výboru strany alebo polície. Čo akým priateľským tónom mi bývalý kolega odovzdával posolstvo, vycítil som za ním vyhrážku tých, čo ho za mnou poslali.

Péter Kende napísal pre francúzske periodikum zaujímavý, inteligentný článok o plánovanom hospodárstve v Maďarsku a niekoľkokrát citoval *Nad-*

mernú centralizáciu.[9] Evidentne si myslel, že je dôležité presne poukázať na prameň konkrétnych informácií a myšlienok, ako je to vo zvyku pri vedeckých publikáciách. Mal tiež právo na pocit, že sa určitým spôsobom podieľal na vzniku *Nadmernej centralizácie*, pretože časté rozhovory s ním ma silne ovplyvňovali práve v čase, keď som knihu písal. Okrem toho zrejme predpokladal, že autorov spravidla poteší, keď ich citujú. A aj mňa by *potešili* – keby citácie nepoužil Péter Kende a neobjavili sa okolo roku 1957. Bola to naozaj nepríjemná situácia, pretože Feketeho a Vassilioua sa na Gyorskocsiho ulici pri výsluchoch okrem iného pýtali, akú úlohu pri publikácii Hungaricusovej štúdie zohralo spojenie Kornai – Kende. Počas vypočúvania mi ukázali zápisnicu z ich výsluchov. (Ako som už spomínal, spojenie Kende – Kornai figurovalo v policajnom zozname mojich údajných zločinov.)

Rozhodol som sa držať sa ich „rady". Práve som pracoval na článku založenom na výskume v ľahkom priemysle a riešil som problém, do akej miery správanie vedúcich riadiacich pracovníkov ovplyvňuje „kvantitatívny pohľad" a „pohľad ekonomickej efektívnosti".[10] Preto som sa spôsobom trochu pritiahnutým za vlasy v článku slovne dištancoval od Pétera Kendeho. Namietal som proti spôsobu, akým interpretoval nezdary socializmu opísané v mojej knihe, a sebakriticky som dodal, že k takým záverom mu umožnili dospieť chybné formulácie v *Nadmernej centralizácii.*

Bolo to deprimujúce a ponižujúce, ako som sa podvolil nátlaku. Hanbil som sa zvlášť preto, že výpad bol namierený proti Péterovi. Mohol som sa len utešovať tým, že on v Paríži vyviazol bez ujmy, a ja som si aspoň uľahčil situáciu. Ekonómovia uvažujúci chladnou hlavou majú vo zvyku podobné rozhodnutia nazývať „riešenie s Paretovým účinkom".* Hoci podobný skutok sa môže posudzovať ako stratégia prežitia, mal som pocit, že v prípade, keď som sa dištancoval od Pétera, porušil som normy prípustné vo vzťahu k priateľom.

Roku 1964 sme sa s Péterom stretli po prvý raz od jeho emigrácie. Na pretras sa dostala aj aféra s článkom, Péter mi však vyčítal iba jedno – prečo som mu neposlal správu so slovami: „Bol som nútený napísať to, samozrejme, tak som to nemyslel." Túto chybu som si priznal a dohodli sme sa, že sa k uvedenej záležitosti už nikdy nevrátime.

Hoci sme sa v nasledujúcich desaťročiach, ktoré Péter strávil mimo Maďarska, niekoľkokrát stretli v rôznych častiach sveta – v Paríži, Benátkach, Bel-

* Zmena sa nazýva Paretovo zlepšenie, ak vylepšuje postavenie jednotlivca alebo skupiny bez toho, aby ublížila iným. Stav ekonomiky je paretovsky účinný, ak sa nedajú aplikovať ďalšie Paretove zlepšenia (tieto pojmy zaviedol do ekonomiky Talian Vilfredo Pareto).

gicku, Holandsku, Británii, Švajčiarsku a Nemecku a od konca osemdesiatych rokov minulého storočia aj v Budapešti, nikdy medzi nami nepadlo ani slovo o tejto citlivej téme, presne ako sme sa dohodli v roku 1964. Očakával som, že Péterove reakcie ovplyvní zmes pocitov, ale nad všetkými dominoval zmysel pre humor a irónia. Keď sa kniha jeho štúdií, vrátane spomínaného článku, objavila o päť rokov neskôr vo Francúzsku, poslal mi výtlačok a vpísal doň venovanie:[11] „Môžem bojovať s článkami svojich nepriateľov, ale Boh ma ochraňuj, aby som bojoval proti článkom svojich priateľov! Autor."

Slepá ulička

Pomerne nedávno som si prezeral svoje publikácie, ktoré boli výsledkom výskumu v ľahkom priemysle; jeden z nich mi ihneď padol do oka: Mal by sa (systém) deľby zisku korigovať?[12] Za týmto nie príliš zaujímavým názvom sa skrýva téma, čo ma vzrušuje ešte aj dnes. V roku 1957 sa uviedla do praxe schéma, ktorá mala motivovať riadiacich pracovníkov a zamestnancov štátnych podnikov zvyšovať zisk. Na prvý pohľad to vyzerá ako sľubný nápad. Štátne podniky sa preorientovali od stimulov „maximalizácie kvantity" k stimulom „maximalizácie zisku", typickým pre trhovú ekonomiku založenú na súkromnom vlastníctve. Potiaľto je to v poriadku. Dopadlo to však tak, že rozdelenie zisku medzi podnikmi bolo „nespravodlivé". Jednému podniku sa ušiel iba malý zisk v dôsledku vonkajších ekonomických podmienok, ktoré nemohol ovplyvniť – napríklad že sa dopyt po výrobkoch na export znížil. Iný podnik mal zasa nízky zisk v dôsledku zásahu vyššieho orgánu, ktorý ho prinútil vyrábať menej ziskový sortiment výrobkov. Tretí mohol vysvetliť svoj pomerne neuspokojivý zisk nedostatkom technicky dômyselného zariadenia – na čom jeho zamestnanci neniesli vinu. Zodpovednosť ležala na tých, čo rozhodovali o investíciách a technickom vývoji v mene podnikov. Podniky sa dožadovali, aby sa zisk rozdeľoval „spravodlivo". Každý z nich by mal byť odškodnený za všetky schodky a deficity spôsobené príčinami, aké nemohli ovplyvniť. Zisk by teda nemal byť trhovou kategóriou určovanou vonkajším dopytom a ponukou, prípadne rozdielmi medzi dosiahnutými príjmami a vzniknutými nákladmi, ale spravodlivou odmenou závisiacou výlučne od vnútorných zásluh podniku, či už pracoval „dobre", alebo „zle".

Keď som v roku 1958 tento článok písal, púšťal som sa do problémov, ktoré som o dvadsať rokov neskôr nazval syndróm „mäkkého rozpočtového obmedzenia". Podniky sa snažia prinútiť nadriadené orgány, aby im vynahra-

dili straty, s ktorými „nemôžu nič robiť". Faktická motivácia ziskom funguje naplno iba vtedy, ak nikto podnik neoslobodzuje od finančných problémov, bez ohľadu na to, či si ich zapríčinil sám, alebo sú dôsledkom nepriaznivých vonkajších okolností. Taká situácia nemusí každému pripadať „spravodlivá", ale prinajmenšom hospodárskych činiteľov núti, aby sa problémami zaoberali a prispôsobili sa nepriaznivým podmienkam, dokonca aj v ťažkom období. Keď firmy dostávajú kompenzácie za zlé výsledky v nepriaznivých podmienkach, vedie ich to – naopak – k pasivite: zvyknú si vydrankať od štátu pomoc namiesto toho, aby zápasili s ťažkosťami.*

Vznik článku naznačuje, že keby som mohol pokračovať vo výskume v slobodnejšom ovzduší, mohol som sa k svojim neskorším objavom dopracovať skôr. Žiaľ, takú možnosť som nemal. Mimoriadne ťažké bolo nájsť odpoveď už na jednu z prvých otázok, ktoré vyplynuli z výskumu v ľahkom priemysle z roku 1957: Zmenil sa hospodársky mechanizmus po roku 1956? Dodržala vláda sľuby, že sa nevráti k pôvodnej byrokratickej nadmernej centralizácii? Treba povedať, že sa prijalo zopár ojedinelých priaznivých zmien smerom k decentralizácii (deľbu zisku môžeme pokladať za jednu z nich), ale mnohé, čo sa predsa len dosiahlo, sa zakrátko zrušilo.

Vysloviť tento záver otvorene alebo publikovať ho ako výsledok výskumu nebolo v tom čase vôbec politicky možné. Na druhej strane som nevidel nijaký zmysel v tom, aby som niečo napísal iba preto, aby som to odložil do šuplíka. Ak sa ďalekosiahle závery výskumu a bohaté svedectvá podporujúce tieto výsledky nemohli vysloviť ani uverejniť, musel som si priznať, že výskum narazil na politické obmedzenia. Cítil som sa ako v slepej uličke. Teraz, keď píšem pamäti, samozrejme, uvažujem, či moje vtedajšie hodnotenie situácie bolo správne. Nemal som predsa len pracovať na pokračovaní *Nadmernej centralizácie* – nestálo by to za to? Jedna vec je istá: *v tom čase* som si myslel, že odpoveď na obe otázky je záporná.

Dospel som k presvedčeniu, že nestačí iba trochu modifikovať predmet výskumu. Musel som si vybrať celkom nový smer bádania: *aplikáciu matematických metód v ekonomike*, čomu sa venujem v ďalšej kapitole.

Obdobie uvedené v názve tejto kapitoly sa končí v roku 1959. Prirodzene, nepreorientoval som sa z jednej témy na druhú zo dňa na deň. Do konca roku 1959 som však úplne a nezvratne opustil výskum metód ekonomického riadenia ľahkého priemyslu po roku 1956. Do tejto analýzy som investoval veľa práce. Napriek všetkém úsiliu som získal iba poučné skúsenosti pre vlastný

* Tieto úvahy, uverejnené v roku 1958, naznačovali myšlienkovú líniu, ktorá sa v ekonomike neskôr rozvíjala v súvislosti s problémom morálnych rizík.

odborný vývoj. Všetko ostatné bola v podstate zbytočná, bezvýsledná práca. V starostlivo usporiadnom archíve som uchovával tisícky poznámok. Keď som ich znovu preberal pri písaní memoárov, mal som ťažké srdce – dokonca aj po toľkých rokoch.

Rozhodnutia na celý život

„Nie je to náhoda, súdruhovia," znela otrepaná fráza, ktorou sa v tých časoch začínali oficiálne vyhlásenie. Dobrí znalci marxistickej filozofie hovorievali, že v Marxových prácach sa nikde neprejavuje krajný fatalizmus alebo presvedčenie, že udalosti sú predurčené. V každodennom živote v socialistickom systéme však stranícki tajomníci a novinári, učitelia dejepisu a vedúci oddelení plánovacieho úradu s obľubou naznačovali, že *neexistuje iná alternatíva.* Jediné, čo mal človek robiť, bolo konať tak, ako diktujú historické sily pokroku. A tieto zásadné princípy sa zhodovali s ich príkazmi. Neexistovala iná možnosť, len kolektivizovať poľnohospodárstvo. Hospodársky plán sa načrtol v jedinej „verzii" a každá organizácia ho musela splniť, hoci mala formálne právo prijať ho, alebo odmietnuť. Existovala iba jedna strana, a tú musel človek voliť.

V druhej polovici päťdesiatych rokov minulého storočia mi v rôznych podobách a pod vplyvom rôznych zdrojov napadla opačná myšlienka: voľba *existuje.*

V tom čase som čítal hry veľkého maďarského spisovateľa Lászlóa Németha. Bol to ohromujúci zážitok, čítať ich jednu po druhej a nachádzať alternatívne odpovede, ktoré hry dávali na skutočne závažné problémy voľby. Zaoberali sa Janom Husom, najvýznamnejším českým náboženským reformátorom z pätnásteho storočia, ktorý bez váhania odmietol všetky ústupky – a upálili ho; Galileom Galileim, ktorý urobil ústupok v najťažšej chvíli – a nikdy viac už nemohol nažívať sám so sebou v mieri; Miklósom Misztóthfalusim Kisom – maďarským tlačiarom a teológom zo sedemnásteho storočia, ktorý odvolal svoje slová – a jeho bezzásadový ústupok ho duchovne ochromil; Istvánom Széchenyim, ktorého pôvodne revolúcia roku 1848 nenadchla, ale napriek tomu sa nevedel zmieriť s jej porážkou – a spáchal samovraždu; a Sándorom Petőfim, ktorý nešiel do boja dobrovoľne, iba splnil to, čo od neho očakávali ľudia okolo neho – a zomrel mučeníckou smrťou. Hry Lászlóa Németha ako celok nedávajú návod, v čom spočíva správne rozhodnutie. Ukazujú iba, že aj veľké tragické dilemy mali alternatívne riešenia a zdôrazňujú bolesť z rozhodovania.

Približne v tom čase som naďabil na filozofiu existencialistov. Prvou prácou, ktorú som čítal, bola krátka Sartrova hra. Študoval som ďalšie. Aj tie som interpretoval v tom duchu (hádam preto, že som to chcel v nich nájsť), že ak neexistuje Boh, ľudia sú slobodní a musia sa rozhodovať. Neexistuje taká zúfalá situácia, že by neexistovala voľba a dalo by sa vyhnúť zodpovednosti za rozhodnutia. Pre mňa, ktorému vtĺkali do hlavy, že „strana rozhodne", bolo životne dôležité pochopiť, že za svoje rozhodnutia som zodpovedný iba ja a nemôžem sa ospravedlňovať okolnosťami.

Odvtedy sa model racionálnej voľby stal hlavným koncepčným rámcom môjho uvažovania ako ekonóma. V ďalších kapitolách sa budem podrobne zaoberať kritikou tejto teórie. Predtým by som však chcel vyzdvihnúť veľkú prednosť spomínaného modelu. Z jeho základnej štruktúry vyplýva, že voľba *existuje*. Ak sa má využiť na účely pozitívnej analýzy, musíme na pozadí faktov retrospektívne stanoviť, aké možné alternatívy sme v minulosti mali, hoci sme ich odmietli. Ak sa má použiť na normatívne ciele, musíme jednoducho určiť, aké obmedzenia nezávisiace od nás obsahujú naše rozhodnutia. No a práve v rámci tohto obmedzeného súboru alternatív sa rozhodujeme.

Zosumarizujem teda svoj postoj voči rozhodnutiam v roku 1959. Niekto môže začať novú kariéru po jedinom dramatickom zvrate. Mne trvalo niekoľko rokov, presne od roku 1954 do roku 1959, kým som dospel k záveru, ako chcem žiť v budúcnosti. Moje rozhodnutia nadobúdali zreteľné obrysy vďaka sérii navzájom poprepletaných uvedomelých úvah aj improvizácií. Jednako, priestor pre potenciálne voľby sa pod tlakom vonajších okolností čoraz viac zužoval. V každom okamihu som sa však mohol rozhodnúť, existovala voľba. Napriek tomu sa pri spätnom pohľade dá povedať, že do roku 1959 som už prijal zásadné rozhodnutia. Tu by som chcel zdôrazniť päť z nich:

1. Chcem sa rozísť s komunistickou stranou.
2. Nechcem emigrovať.
3. Mojím poslaním by mal byť výskum, nie politika. Nechcem sa oddávať hrdinským, nezákonným formám boja proti komunistickému systému. K obrode spoločnosti chcem prispieť vedeckou činnosťou.
4. Chcem sa rozísť s marxizmom.
5. Chcem sa zoznámiť so základmi modernej ekonomiky. Chcem, aby sa moje myšlienky a poznatky z výskumu stali súčasťou ekonomickej vedy na Západe.

Jednotlivé rozhodnutia som už spomenul v predchádzajúcich kapitolách, tu by som ich však rád postavil jedno vedľa druhého a posúdil ich ako celok. Ani jedno nie je úplne samozrejmé, ani jedno nie je stanovené vopred. Mohol

by som uviesť nespočet ľudí v mojom okolí – známych a priateľov, ktorí by sa z hľadiska jedného, dvoch, ba dokonca aj všetkých piatich problémových okruhov rozhodli inak.

Okolo roku 1959 už formulované rozhodnutia nepredstavovali iba hmlisté predstavy alebo voľné zoskupenia zámerov, ale uvedomelú, dobre premyslenú životnú stratégiu. O spomínaných zásadách som vtedy diskutoval aj so svojimi najbližšími.

Odvtedy uplynulo štyridsaťpäť rokov. Je to dostatočne dlhá doba, aby som s čistým svedomím vyhlásil, že som sa týchto piatich rozhodnutí pridržiaval po celý zvyšok života. Netvrdím, že som sa riadil všetkými bez výnimky a vo všetkých situáciách. My, ľudia, sme krehké nádoby. Napriek tomu som sa usiloval dodržiavať životnú stratégiu, ako sa len dalo. Ak som sa voči niektorej zásade prehrešil, neskôr som si to vyčítal. Veľkú váhu som prikladal morálnemu imperatívu, zostať verný sám sebe.

8 Aplikácia matematických metód v ekonomike 1957 – 1968

Dvojúrovňové plánovanie

Vďaka pokrokom v štúdiu mi bolo čoraz jasnejšie, že v modernej ekonomike hrá dôležitú úlohu matematika. To, čo som čítal, som nemohol pochopiť bez toho, aby som pochopil jazyk matematiky. Ak som chcel robiť ekonomický výskum na úrovni doby, musel som študovať rozmanité matematické metódy a ich aplikácie, čo si vyžadovalo, aby som svoje výskumné zameranie postupne úplne zmenil.

Zoznámenie s Tamásom Liptákom

Moje plány uľahčila náklonnosť k logickej jasnosti. V škole som vždy dostával z matematiky a fyziky najvyššie známky, a tak som si začal vedomosti z matematiky oprašovať a ďalej ich rozvíjal. Učil som sa doma z kníh, navštevoval som kurzy a sústreďoval sa na tie stránky matematiky, ktoré v tých časoch ekonómovia najviac využívali: infinitezimálny počet (diferenciálny a integrálny počet) a lineárnu algebru.

Matematické metódy by som bol rád využíval aj ako vedecký pracovník. V rámci empirického výskumu transformácie metód hospodárskeho riadenia v ľahkom priemysle po roku 1957, ako som o tom písal v predchádzajúcej kapitole, som sa začal zaujímať o úlohu zisku podniku. Západní autori pokladali za očividné, že motivácia tých, čo v podniku rozhodujú, úzko súvisí s maximalizáciou zisku firmy. Dobre, v Maďarsku sa po roku 1957 robili pokusy poskytnúť motiváciu ziskom nielen riadiacim pracovníkom, ale dokonca všetkým pracujúcim v podnikoch ľahkého priemyslu. Viaceré prémie sa naviazali na zisk, hoci aj nezvyčajným spôsobom. Rozdelenie zisku záviselo od toho, či sa ziskovosť (ako podiel na obrate) vyšplhala nad určitú konkrétnu úroveň. Riadiaci pracovníci boli motivovaní, aby maximalizovali (v matematickom

význame) nie *absolútnu sumu* – zisk podniku, ale *kvocient*, pomer medzi ziskom a obratom. Hoci prevládal názor, že tieto dva druhy stimulov vedú k tomu istému výsledku, chápal som, že majú odlišný ekonomický efekt.

Začal som matematicky formulovať dva typy kritérií maxima a zostavovať programátorské úlohy s tým spojené. Narýchlo som vypracoval jeden model, ale neuspokojil ma. Keď som dospel do tohto bodu, zhodou okolností som sa zhováral s Andrásom Bródym, bývalým kolegom z Ekonomického ústavu MAV, ktorý bol vo využívaní matematických metód v ekonomike ďaleko predo mnou. Ponúkol sa, že ma zoznámi s mladým matematikom z Matematického ústavu Maďarskej akadémie vied. Bródy mal dobré vzťahy s riaditeľom ústavu, svetoznámym matematikom Alfrédom Rényim, a robil s ním aj výskum. Od Rényiho počul, že jeden z jeho žiakov sa zaujíma o aplikácie v ekonomike. Bol to Tamás Lipták.

Takto som sa zoznámil s Tamásom Liptákom. Naše pracovné kontakty boli čoraz častejšie a rozšírili sa aj o osobné väzby. Čoskoro sa ukázalo, že zastávame rovnaké politické názory. Nezabúdajme, že sa písal rok 1957. Príslušníci inteligencie nemohli udržiavať blízke a dôverné priateľstvo s nikým, koho sa mohli obávať z politických dôvodov.

Lipták bol neuveriteľne chudý mladík (a chudý zostal po celý život). Mal peknú tvár, príjemný hlas a brilantne sa vyjadroval, čím si podmanil ľudí už po niekoľkých sekundách. Hoci výzor vôbec nebol jeho prednosťou, ženy ho napriek tomu zbožňovali.

Tamás mal mimoriadny talent na matematiku. Hádam nezveličím, keď poviem, že bol génius. Nielenže absolútne suverénne využíval obrovské vedomosti, ale nečakane, vo chvíli, keď to bolo najviac treba, nadhodil nejakú vetu alebo metódu, o ktorej čítal. Bol to originálny, nápaditý mysliteľ. Veľa som sa od neho naučil, lebo dlhé roky mi bol súkromným učiteľom. Namiesto toho, aby sa riadil nejakým metodickým kurzom, spravidla nadhodil tému, ktorá bola v danom okamihu najaktuálnejšia. Často mi tiež odporučil doplnkovú literatúru a ak som niečo nepochopil, pomohol mi. Okrem vedomostí, čo som od neho načerpal, som sa s jeho pomocou naučil, ako problém formulovať a riešiť. Nikdy sa nesnažil zamlčať abstraktné predpoklady, na ktorých bol model založený, alebo aké zjednodušenia sa v skutočnosti použili. Naopak, zjednodušenia obsiahnuté v modeli prezentoval s maximálnou intelektuálnou otvorenosťou.

V oblasti, ktorú sme rozpracúvali, sa požadovala absolútna exaktnosť. V jeho prípade sa tento obdivuhodný, vedecky podložený cieľ dovádzal do krajnosti, čo mohli byť prvé syndrómy jeho neskorších psychických problémov. Žili sme v období pred nástupom počítačov. Tamás každú svoju prácu písal

rukou, s kaligrafickou precíznosťou. Ak na dvadsiatej strane textu plného rovníc našiel drobnú chybu, často ho radšej zahodil a začal znova, než by ju opravil. Rukopis musel byť bezchybný.

Pokiaľ ide o absolútnu precíznosť, nikdy som nedosiahol jeho úroveň, ale vďaka jeho príkladu som sa v tomto ohľade podstatne zlepšil. Dokonca aj dnes, keď si v texte, čo píšem, všimnem niečo nie celkom presné, zjaví sa mi Don Quijote matematickej precíznosti: Tamás by celý text zahodil a začal by celkom odznova.

Nechcem tu vykresľovať idealizovaný Liptákov obraz. Tohto nekonečne láskavého človeka so skvelou mysľou bolo niekedy ťažké vystáť. Už predtým som sa naučil byť bezvýhradne presný a na každú dohodnutú schôdzku prísť oveľa skôr, ako bol stanovený čas. Dodnes ma hnevá, ba až rozčuľuje, keď iní meškajú.* Snažil som sa dohodnutý čas dodržiavať a cítil som sa hrozne, keď som meškal. V každom prípade som sa oneskorenie usiloval prinajmenšom minimalizovať. Tamás bol v tomto smere môj pravý opak. Sotvakedy prišiel na stretnutia načas a nikdy nedodržal termín. Potom si vymýšľal detinské ospravedlnenia, že sa oneskoril, či vôbec neprišiel na stretnutie, alebo zabudol urobiť, na čom sme sa dohodli, prípadne sa čo i len zmieniť, že je nedbanlivý. Rozdielne temperamenty často medzi nami vyvolávali konflikty.

Matematický výskum deľby zisku

Prejdime k ekonomickému problému, vďaka ktorému som v roku 1957 vyhľadal Liptáka. Čoskoro vyšlo najavo, že je ťažké spracovať ho matematicky, ak sme trvali skôr na presnosti ako na zjednodušení problému až do takej miery, že sa objavili komplikácie spôsobené stratou akéhokoľvek vzťahu so skutočnosťou. Museli sme analyzovať špecifický typ úlohy nelineárneho programovania. Niekoľkokrát sme sa pokúšali úlohu vyriešiť. Napísali sme tucet verzií jednotlivých kapitol štúdie, pričom každá bola výsledkom početných mnohohodinových stretnutí, sprevádzaných dlhotrvajúcimi bolesťami hlavy.

* Ešte som bol len novinársky elév, keď si ma Ernő Gerő, „cár" hospodárskej politiky komunistickej strany, zavolal do kancelárie na presne určenú hodinu. Chvíľu som čakal a potom som sekretárke nazlostene povedal, že už prešlo dvadsať minút od stanoveného termínu prijatia, a odišiel som. Málokto má pochopenie pre moju trúfalosť. Na Gerőa však zrejme moje vyhlásenie, že treba dodržiavať dohodnutý čas, zapôsobilo, lebo môj nezvyčajný krok nekomentoval.

Napokon bol text v rozsahu asi dvestopäťdesiat strán hotový a zdalo sa, že aj prijateľný pre nás oboch.

Potom sa spoločná práca prerušila. Tamása zatkli. Ako dobrovoľník spolupracoval na akcii, ktorú som podrobne opísal v predchádzajúcej kapitole. Štúdia Hungaricus od Sándora Feketeho (pomohol som, aby sa dostala do zahraničia) sa v intelektuálnych kruhoch v Maďarsku pôvodne šírila v cyklostylovaných kópiách. Tamás pomáhal pri jej rozmnožovaní. Vtedy sme sa ešte nepoznali, hoci každý z nás prispel svojou troškou do mlyna. Až neskôr, keď sme začali bojovať na vedeckom, a nie na politickom fronte, sme zistili, že máme spoločnú politickú minulosť. Preto Tamásovo zatknutie nikoho neprekvapilo.

Jeho meno neodvolateľne stálo na zozname obvinených. Asi rok strávil v cele predbežného zadržania a neskôr vo väzení. Raz som spísal zopár matematických problémov, ktoré súviseli s naším výskumom, a dal som ho Tamásovej manželke Manyi s prosbou. Požiadal som ju, aby pri návšteve Tamása, ak by sa dalo, mu ho odovzdala – nech o nich v cele rozmýšľa. Nepokladal som tie problémy samy osebe za ktovieako naliehavé, len mi napadlo, že by mohli Tamásovi pomôcť tým, že by odvrátili jeho pozornosť od života vo väzení.* Chudáka Tamása ani nenapadlo, že by mohol uvažovať nad matematickými či ekonomickými problémami, a pokúsil sa o samovraždu. Bol to katastrofálny príznak depresie, ktorá sa ho zmocnila neskôr. Našťastie, podarilo sa mu život zachrániť.

Keď ma prepustili z Ekonomického ústavu MAV, Tamás už sedel vo väzení. Aby sme mohli uverejniť rukopis v rozsahu celej knihy, obrátil som sa s prosbou o pomoc na ministerstvo ľahkého priemyslu. Ministerstvo bolo ochotné prevziať na seba náklady na tlač, ale trvalo na tom, že sa v knihe nesmie objaviť meno uväzneného Tamása Liptáka. Požiadal som o radu Alfréda Rényiho, Tamásovho nadriadeného a otcovského priateľa. Pristal som na jeho návrh, aby sa namiesto Tamásovho mena v titule knihy objavila formulácia „v spolupráci s Matematickým ústavom Maďarskej akadémie vied". Štúdia napokon vyšla v roku 1959 ako cyklostylovaná kniha vo veľmi jednoduchej úprave.[1]

Do zoznamu literatúry sme okrem empirických prác o maďarskom ľahkom priemysle zaradili niekoľko ekonomických prác zo Západu, ktoré som v tom čase študoval. Napríklad v piatej kapitole sme citovali Ericha Schneidera a Jana Tinbergena. Dnes to nikoho neprekvapí, ale v roku 1957 nebolo v Maďarsku bežné, aby sa mená „buržoáznych" ekonómov uvádzali v akomkoľvek pozitívnom zmysle.

---

* Nebola to celkom hlúpa myšlienka. Neskôr sa ukázalo, že podatorí z tých, čo boli v roku 1956 odsúdení, sa učili cudzie jazyky a prekladali, prípadne sa stali spisovateľmi a pokúšali sa tvoriť literárne diela.

Keď Tamás vyšiel z väzenia, rozhodli sme sa spoločné výsledky uverejniť na Západe. Pripravili sme anglickú verziu v podobe článku s rozsahom bežným v zahraničných časopisoch.* Tamás bol vo svojom živle. Ja som iba začínal chápať štýl a formálne požiadavky matematických a ekonomických časopisov na Západe, ale on ich už čítal niekoľko rokov. Obsah článku bol spoločným intelektuálnym dielom, matematickú exaktnosť, štruktúru a štýl zaužívaný na Západe však treba pripísať k dobru Tamásovi.

V tom čase, ale aj oveľa neskôr, žiadny autor nemohol poslať svoju vedeckú alebo odbornú prácu na Západ bez predbežného súhlasu. Bádateľ, vo väčšine prípadov zamestnanec nejakého výskumného ústavu alebo univerzity, musel najskôr absolvovať zdĺhavú procedúru. Najprv predložil spis svojmu bezprostrednému nadriadenému. Článok potom putoval k nadriadenému tejto osoby. Ak bol politicky pochybný, museli ho ešte poslať na ústredný výbor strany.** Na jednej či druhej úrovni sa potom rozhodovalo, či sa práca môže poslať na Západ na uverejnenie.

S Liptákom sme sa rozhodli, že o nijaké povolenie nebudeme žiadať. Jednoducho sme článok vložili do obálky a poslali poštou. Ľudia, ktorých okrem iného obvinili z neoprávneného odoslania práce maďarského autora (Sándora

---

* Maďarský text pod názvom *Matematický výskum niektorých ekonomických efektov deľby zisku v socialistickom podniku* preložil [barón] József Hatvany – jeho život by si zaslúžil celý román, nielen poznámku pod čiarou. Ako príslušník mimoriadne bohatého a slávneho rodu Hatvanyovcov bol synovcom Lajosa Hatvanya, jedného z tých, čo objavili skvelých básnikov Endreho Adya a Attilu Józsefa. Hatvanyov strýko poskytol veľkorysú pomoc nielen obom spomínaným velikánom maďarskej literatúry, ale aj mnohým ďalším spisovateľom, navyše bol nadšeným organizátorom literárneho života.
József Hatvany prednášal fyziku v Cambridgei a naučil sa rozprávať aj písať po anglicky ako rodený Angličan. V Anglicku sa stal komunistom a po vojne cítil povinnosť vrátiť sa do socialistického Maďarska, kde ho uväznili ako údajného britského špióna. Čo iné, znelo odôvodnenie, by mohlo prinútiť tohto nadšeného mladého komunistu, aby opustil pohodlie akademického života v Anglicku a bohatú, šľachtickú rodinu a vrátil sa domov? Patril medzi tých, ktorých prepustili v roku 1954, lenže v roku 1956 ho znova uväznili. Keď ho prepustili po druhý raz, istý čas si zarábal na živobytie ako prekladateľ a hľadal prácu, čo by stála za to – zaujímala by ho, a súčasne by mu vynášala peniaze. Tak sa stalo, že som ho požiadal, aby preložil niekoľko mojich prác. Neskôr sa Hatvany vrátil do akademického života a stal sa jednou z intelektuálnych hybných síl výskumu počítačovej techniky v Maďarsku a v tejto oblasti si získal medzinárodnú slávu a uznanie.

** Jednu z mojich kníh, obsahujúcu politicky citlivé tvrdenia, mali vydať v Číne (v roku 2004 a v roku 2005), ako o tom píšem ďalej. Prvý predpokladaný vydavateľ ju považoval za politicky pochybnú a poslal ju na schválenie do ústredia čínskej komunistickej strany. Na prvý raz publikáciu nepovolili. Úlohy sa ujal druhý vydavateľ, lenže stranícke orgány opäť odmietli dať súhlas na jej vydanie.

Feketeho) do zahraničia, boli v tom časte ešte stále vo väzení. Do tejto záležitosti sme boli zapletení obaja – Lipták aj ja. Dokonca aj keby článok, čo sme sa chystali poslať, nemal nič spoločné s politikou, porušovali sme platné zákony. Obaja sme však cítili, že je dôležité, aby sme sa *nepodriadili* predpísanej oficiálnej procedúre. Pre mňa bol tento krok precedens; odvtedy som tento svojský postup dodržiaval v prípade všetkých publikácií v zahraničí. Nežiadal som predstavených o súhlas, jednoducho som prácu poslal priamo do časopisu alebo do vydavateľstva. V tomto smere som konal inak ako mnohí kolegovia v Maďarsku a iných socialistických krajinách, ktorí sa neskôr sťažovali, že nedostali povolenie publikovať v zahraničí. Nasledoval som príklad Haškovho *Dobrého vojaka Švejka* z čias Rakúsko-Uhorska: Nežiadaj, ak to urobíš, odpoveď bude znieť nie.

Článok sme poslali do časopisu *Econometrica*, popredného periodika v oblasti matematickej ekonómie. O niekoľko rokov neskôr som sa dopočul, že v redakcii sa dostal do rúk Edmondovi Malinvaudovi, francúzskemu spoluvydavateľovi časopisu, ktorý ho okamžite prijal bez toho, žeby zmenil čo i len slovo alebo čiarku.* Článok vyšiel v januári 1962.[2]

V štúdii sme sa zaoberali veľmi špecifickým problémom, pretože sme analyzovali stimuly firiem, aké sa používali výlučne v Maďarsku. Jednoznačne sme zdôrazňovali, že skúmame *socialistickú* ekonomiku. Dokonca už formulácia problému predstavovala náročnú intelektuálnu úlohu:

- Stimul sa nestanovuje vopred. Rozhoduje sa o ňom skôr od prípadu k prípadu, než aby prirodzene alebo spontánne vyplynul z vlastníckych vzťahov či inštitucionálnych podmienok. Tento prístup sa vlastne stal predchodcom samostatného smeru neskoršieho výskumu, keď sa objavilo veľké množstvo literatúry o stimuloch a o vzťahoch medzi zamestnávateľom a vykonávateľom.
- Ani ceny sa neurčujú vopred. Nestanovuje ich trh, ale uplatňuje sa cenová regulácia z centra. V článku sa rozoberá bohatý systém vzťahov medzi stimulmi podnikov a cenami na jednej strane, kvantitou a štruktúrou výroby na strane druhej. Ktorý stimul vedie k výrobe nad hranicou možností, a ktorý k výrobe pod touto hranicou? Akým smerom stimuly pôsobia na objem výroby?

---

* Oveľa neskôr, keď som sa zoznámil s praxou redigovania a recenzovania v popredných časopisoch na Západe – ako je odmietnutie väčšiny rukopisov a vrátenie na prepracovanie, som ešte väčšmi ocenil, akou poklonou bolo okamžité prijatie článku bez akejkoľvek zmeny.

Často som počul rozprávať ekonómov z východnej Európy, že nepublikovali v západných časopisoch preto, lebo vydavatelia nemali záujem o ich ekonomiku. Mal som opačnú skúsenosť, a nielen so štúdiou v časopise *Econometrica*, ale aj s neskoršími publikáciami. Pútali pozornosť editorov *práve preto*, že ich napísal autor žijúci v socialistickej krajine a informoval o svete vzdialenom svetu vydavateľov, navyše ich spôsobom vyjadrovania, jazykom modernej ekonómie.

Programovanie textilného priemyslu

S Tamásom Liptákom sme vypracovali *teoretickú* analýzu. Súbežne s tým som robil iný výskum. Chcel som využiť matematické metódy v plánovaní hospodárstva. Tu neboli cieľom teoretické poznatky, ale výpočty na základe faktických kvantitatívnych údajov odrážajúcich reálny stav ekonomiky, ktoré by sa použili pri praktickom rozhodovaní. Inými slovami, *aplikovaná* ekonómia.

Ponoril som sa do literatúry. Aby som zistil, ako sa dajú matematické metódy aplikovať na podmienky centralizovanej socialistickej ekonomiky, musel som preštudovať a spracovať príbuzné i prekrývajúce sa oblasti poznatkov získaných z mikroekonomiky, teórie rozhodovania, operačného výskumu a analýzy nákladov a výnosov. Matematický aparát potrebný na výpočty som prevzal z *lineárneho programovania*. Preštudoval som pojmový systém tejto metódy, štruktúru modelu lineárneho programovania a spôsoby uvažovania v tejto oblasti, aby som získal možnosť pretlmočiť problémy praktického výberu do jazyka tohto odvetvia matematiky.

Jednou z prác, čo ma v tom čase veľmi ovplyvnili, bola *Linear Programming and Activity Analyssis* (Lineárne programovanie a analýza činnosti) od Roberta Dormana, Paula Samuelsona a Roberta Solowa. Tento text a *Three Essays* (Tri eseje) od T. C. Koopmansa mi veľmi pomohli pochopiť, ako sa vzťahy, ktoré som poznal z mikroekonomiky, odrážajú v lineárnom programovaní. Po nejakom čase som mal pocit, že som si dobre osvojil dva typy uvažovania: v teoretickej mikroekonomike a v praxi numerických výpočtov na prípravu rozhodovacej činnosti.*

Prvý model z oblasti lineárneho pogramovania mal za úlohu dať odpoveď na nasledujúcu otázku: V bavlnárskom priemysle sa plánovači ocitli zoči-voči niekoľkým alternatívam technického rozvoja. Mohli zachovať existujúce tech-

* Bol to veľký zážitok, keď som sa neskôr osobne stretol so spomínanými štyrmi hrdinami môjho nováčikovského obdobia v novej oblasti výskumu a spriatelil sa s nimi.

nické podmienky, realizovať viac či menej skromný technický rozvoj za pomerne nízke náklady, alebo zvýšiť produktivitu rýchlejšie – prostredníctvom vyšších výdavkov na investície a na nákladnejšie dovozy. Cieľom výpočtov nebolo poskytnúť ani jedinú, ani jednoduchú odpoveď. Očakával som, že ukážu, ako najlepšia voľba numericky závisí od rozmanitých faktorov, ako je úroková miera, výmenný kurz a ceny vývozu i dovozu v budúcnosti.

Na práci sa zúčastnili plánovači, technici, pracovníci zahraničného obchodu a odborníci na výpočtovú techniku z odvetvia ľahkého priemyslu, pretože ich lákala novosť prístupu. Elektronické počítače boli v tom období v Maďarsku ešte len v plienkach. Aj v tejto oblasti sme zaostávali za Západom. Už to bol pre mňa silný zážitok, vidieť prvý maďarský počítač, ktorý fungoval na elektrónky a zaberal celú miestnosť. Obrovský vynález, ktorý prevádzkovalo Výpočtové stredisko Maďarskej akadémie vied, dosahoval iba zlomok výkonu dnešných laptopov.

Tím zapálených matematikov a inžinierov pracoval celé týždne, aby pomocou stroja vyriešil sústavu dvadsiatich štyroch rovníc.* Mali sme veľkú radosť, keď sme si uvedomili, že sme priekopníci dvoch sľubných smerov vývoja v Maďarsku odrazu: lineárneho programovania a praktického využitia elektronických počítačov v ekonomike.

Postupne sa vyvinula spolupráca a v istom zmysle aj rivalita, stimulujúca myslenie. Bola to rivalita dvoch skupín využívajúcich matematické metódy v ekonomike: tých, čo sa spoliehali na lineárne programovanie, a tých, čo sa zaoberali analýzou vstupov a výstupov pomocou metódy, ktorej autorom bol Wassily Leontief, americký ekonóm ruského pôvodu. Jeho prístup, v ktorom boli v Maďarsku priekopníkmi András Bródy a neskôr Mária Augusztinovicsová, mal veľa predností. Spomínané vedúce osobnosti v oblasti analýzy vstupov a výstupov začínali skôr, takže boli dobre oboznámené s príslušnou literatúrou, už keď som sa ja s lineárnym programovaním iba začínal zoznamovať. Ústredný štatistický úrad vynaložil veľké prostriedky na zostavenie rozsiahly tabuliek vstupov a výstupov, založených na štatistických prieskumoch. Tieto údaje sa stali solídnym empirickým základom pre výpočty. Parametre pre náš model lineárneho programovania boli založené hlavne na odhadoch odborníkov – inými slovami, na intuitívnych pocitoch a predstavách o skutočných číslach reprezentujúcich prax.

O oboch prístupoch sme veľa diskutovali a dohadovali sa, spočiatku na uzavretých stretnutiach, neskôr aj na konferenciách. Boli to hlavne teoretické

* Presnejšie povedané, v lineárnom programovaní nevystupujú rovnice, ale nerovnosti – teda horné a dolné obmedzenia na rozhodovanie. V súčasnosti sa stovky ráz rozsiahlejšie modely môžu ľahko vyriešiť v priebehu niekoľkých sekúnd.

úvahy, čo ma priviedli k rozhodnutiu, že zostanem pri prístupe založenom na programovaní. Za analýzou vstupov a výstupov som videl *deterministickú* filozofiu. Ak sa zadá vektor konečného účelu (a plánovači sa usilovne snažili vydávať ho za taký), súčasne sa zadajú aj kombinácie výroby s vstupmi a výstupmi, zlučiteľné s týmto vektorom. Lineárne programovanie, na druhej strane, ponúka možnosť výberu. Už som spomínal, aké to bolo dôležité pre nový pohľad na svet, ktorý vo mne dozrieval.

András Bródy majstrovsky predviedol, ako pomocou Leontiefových modelov možno opísať slávnu „schému reprodukcie" z druhého zväzku Marxovho *Kapitálu.*[3] Marx hlavnú časť svojho diela zasvätil *priemerným* výrobným nákladom a *priemernému* zisku, no a zdôrazňovanie týchto charakteristík je v plnom súlade s analýzou vstupov a výstupov, pretože každý koeficient je navrhnutý tak, aby reprezentoval práve takýto spoločenský priemer. Vtedy som si uvedomoval (a uvedomujem aj teraz), akú priekopnícku úlohu Marx zohral v tom, čo marxisti nazývajú *analýza reprodukcie* a súčasní ekonómovia *dynamické modely.* Napriek tomu ma zlučiteľnosť analýzy vstupov a výstupov s marxistickou politickou ekonómiou k tejto metóde nepriťahovala. Namiesto toho som mal o nej pochybnosti. Správne som chápal, že sa tu niečo stratilo: voľba technológií a technického vybavenia, rozhodovanie o nich. Sympatizoval som s neoklasickou ekonómiou, ktorej bolo lineárne programovanie príbuzné. (Pozri spomínanú knihu Dorfmana, Samuelsona a Solowa.) „Marginálne", alebo hraničné kategórie, ktoré hrajú v západnej ekonómii dôležitú úlohu (marginálne náklady, marginálna miera substitúcie, marginálny príjem, marginálny produkt a pod.) sa pomocou analýzy vstupov a výstupov nedajú vypočítať, kým lineárne programovanie dáva tieto indikátory automaticky.*

Vyzeralo to, že existujú dva „neobsadené" matematické rámce, ktoré si navzájom odporujú, dve matematické metódy oslobodené od politiky a ideológie. Osobité zafarbenie tejto diskusii však prepožičala hĺbka úrovne teoretického sporu. Zostávala nevyslovená otázka, ktorá narúšala intelektuálne základy diskusie: použitie moderných matematických spôsobov uvažovania by malo znamenať obnovu marxizmu, alebo – o tom som bol hlboko presvedčený – sa s ním rozísť.

---

* V každom prípade hovoríme o prvej derivácii premennej, teda o diferenciálnej, čiže nekonečne malej veličine. Uvediem trochu zjednodušujúci príklad: Ak zvýšime výrobu o jednu jednotku, o koľko sa zvýšia náklady? Toto je význam „marginálnych nákladov". Alebo iný príklad: Ak sa zdroj, ktorý je k dispozícii, zvýši o jednu jednotku, o koľko sa zvýši výnos? Toto je význam termínu „marginálny výnos".

Dvojúrovňové plánovanie

Po plánovaní pre bavlnársky priemysel, ktoré bolo úspešné a prinieslo uznanie odbornej verejnosti, nasledovali výpočty pre ďalšie priemyselné odvetvia. Vtedy som si položil otázku, či by sa údaje o týchto odvetviach nemohli spojiť. V skutočnosti som sa dlhodobo zaujímal o všeobecné ekonomické problémy štátu. Ako by sa dalo lineárne programovanie využiť pri plánovaní celého národného hospodárstva?

Začlenenie celej ekonomiky do jediného modelu s rovnakým stupňom podrobností, aký bol charakteristický pre model jednotlivých odvetví, by si bol vyžadoval zostaviť dvadsať- alebo dokonca päťdesiatkrát rozsiahlejšiu sústavu rovníc. Vzhľadom na primitívnu úroveň výpočtovej techniky, aká vtedy existovala v Maďarsku, bolo vylúčené, aby sme sa pustili do takéhoto projektu. Vynorila sa však idea rozbiť jeden rozsiahly ekonomický model na menšie časti. Systematickým zosúlaďovaním čiastkových výpočtov by sme mohli dospieť k spoločnému „veľkému" riešeniu. V tom čase už boli známe takzvané rozkladové algoritmy lineárneho programovania, navrhnuté na riešenie podobných úloh. Práve v tejto oblasti bolo treba hľadať vhodnú procedúru.

V tom čase som sa zamyslel nad tým, ako funguje Štátny plánovací úrad. Najprv zostavil cieľové úlohy pre celé národné hospodárstvo, potom ich rozpísal na odvetvia. Rozpisy putovali na ministerstvá, čo riadili jednotlivé odvetvia, kde sa čísla z plánovacieho úradu dôkladne preštudovali. Potom sa začalo vyjednávať s ústrednými plánovačmi, ktorí mali kompetenciu ciele odvetví upravovať. Po sérii opakovaných vyjednávaní sa napokon štátny plán a rozpisy na odvetvia odsúhlasili.

Tretiu inšpiráciu pre ďalší postup som našiel v Samuelsonovej teoretickej práci.[4] Ak sa v tom istom kokrétnom čase uskutočnili transakcie s určitým produktom, hoci aj za odlišné ceny, po čase, keď trh dosiahol optimálny rovnovážny stav, nastalo *vyrovnanie cien*. Jeden výrobok – jedna cena.

Táto myšlienka ma priviedla k základnej predstave o algoritme dvojúrovňového plánovania. Začal som načrtávať model. Centrálny plánovací orgán by najprv pridelil čísla (vstupné kvóty a výstupné ciele) odvetviam, tie by zostavili optimálne plány, aby uspokojili požiadavky centra – ako sme to dovtedy robili pomocou nášho programovania pre jednotlivé odvetvia –, a potom by nahlásili späť tieňové ceny na svoje zdroje a cieľové úlohy.* Bol by to určitý druh správy o ekonomickej efektívnosti. Ústredie by použilo princíp vyrovnania cien, znova

* Skutočné ceny určuje trh. Tieňové ceny sa umelo vypočítavajú a používajú na určité analýzy, napríklad na analýzu nákladov a výnosov investičných projektov, pričom sa

vykonalo rozpis a stiahlo zdroje z miest, kde bol marginálny výnos nižší, a presunul by ich tam, kde by bol marginálny výnos vyšší. Podobne by sa nanovo rozdelili požiadavky na výrobu. Odvetvia by znova urobili svoje výpočty a proces by sa opakoval, kým by sa nedosiahla optimálna alokácia zdrojov i prostriedkov.

Myšlienka bola na svete, ale nevedel som ju exaktne vyjadriť. Vedel som iba poukázať na jednu analógiu: Samuelson bol schopný dokázať svoju vetu o vyrovnaní ceny výrobného činiteľa, teda práve načrtnuté pravidlo o realokácii by malo viesť k rovnováhe a súčasne aj k optimálnemu riešeniu. Lenže nestačí iba poukázať na analógiu. Tvrdenie treba dokázať, no a to už bolo nad moje schopnosti.

Čo som nevedel ja, dokázal Tamás Lipták. Dostal skvelý nápad: formulovať problém v jazyku teórie hier – bolo to v roku 1963, mnoho rokov pred tým, ako nastala renesancia teórie hier v ekonómii. Jedným hráčom je centrálny plánovací orgán, druhým súbor odvetví. Z takejto formulácie vyplynulo rigorózne matematické tvrdenie dokazujúce, že práve načrtnutá procedúra bude mať tendenciu konvergovať k optimálnemu riešeniu.

Štúdia Two-Level Planning (Dvojúrovňové plánovanie) bola hotová.[5] Základná *ekonomická* myšlienka modelu a výpočtový algoritmus pochádzali odo mňa a ja som bol tiež autorom vysvetlenia matematického modelu a algoritmu. Pochvala a uznanie za veľkolepú exaktnosť a eleganciu opisu patrí, samozrejme, Tamásovi Liptákovi. Navyše navrhol trik (reformuláciu úlohy ako problému teórie hier), vďaka ktorému sa tento náročný problém dal matematicky spracovať a naše hypotézy sa mohli dokázať.

Opäť sme sa obrátili na časopis *Econometrica* a aj výsledok bol podobný ako v predchádzajúcom prípade: článok okamžite prijali bez zmien a uverejnili v roku 1965.[6] Vďaka nemu sa autori okamžite preslávili vo svete matematickej ekonómie. Článok sa citoval niekoľko sto ráz, preložili ho do mnohých jazykov a začlenili do učebných programov univerzít. V roku 1971, keď Arrow zostavoval zborník dvadsiatich dvoch najvýznamnejších a najvplyvnejších teoretických štúdií uverejnených v časopise *Econometrica*,[7] zaradil doň aj náš článok Dvojúrovňové plánovanie.

V článku sa spojili dva moje ciele. Chcel som prejsť od modelov na úrovni odvetvia k programovaniu na celoštátnej úrovni za pomoci algoritmu, ktorý by umožňoval, aby sa kombinovali odvetvové modely. K tomuto zámeru a jeho realizácii sa ešte krátko vrátim, predtým musím povedať niekoľko slov o inom svojom zámere: teoretickom overení myšlienky centrálneho plánovania.

---

na výpočet cien použijú odlišné prístupy. Výpočty v rámci lineárneho programovania generujú tieňové ceny automaticky.

Idealizovaný model centrálneho plánovania

Dvojúrovňové plánovanie môžeme chápať ako idealizovaný model centrálneho plánovania. Ukazuje procedúru, ako by plánovači v centre a v odvetviach mohli spoločným úsilím dospieť k plánu, ktorý by zodpovedal nasledujúcim požiadavkám:

- Odvetvové plány by zapadali do rámca centrálneho plánu. Existoval by úplný súlad medzi centrálnym plánom a odvetvovými plánmi.
- Plán by bol uskutočniteľný: zodpovedal by obmedzeniam zdrojov na celoštátnej aj odvetvovej úrovni.
- Plán by bol tou najlepšou z realizovateľných verzií. Najlepšie by vyhovoval cieľom stanovených centrom.
- Plán by nebol nanútený z centra. Nepožadoval by, aby centrum malo k dispozícii všetky informácie. Vo veľkej miere by spočíval na decentralizovanom zhromažďovaní informácií (v našom modeli na úrovni odvetví).

Západní matematickí ekonómovia boli nadšení teoretickým modelom dvojstupňového plánovania, pretože prinášal elegantnú a zrozumiteľnú protiváhu modelu Oskara Langeho, o ktorom sme hovorili v predchádzajúcej kapitole, hoci Lange matematický model na prezentáciu svojich myšlienok nepoužíval. Až neskôr sa „preložili" do matematickej terminológie, do teoretických konštrukcií pochádzajúcich od veľkého francúzskeho ekonóma Edmonda Malinvauda.[8] Jeho model, podobne ako náš, mal hornú a dolnú úroveň – v jeho prípade centrum a firmy. Lenže tok infomácií v Langeho-Malinvaudovom modeli* bol opačný, ako toky v Kornaiho-Liptákovom modeli. V prvom modeli sa ceny stanovili centrálne, firmy sa im prispôsobili a rozsah výstupov a vstupov nahlásili nazad do centra. Na základe týchto hlásení centrum stanovilo, kde je nadmerný dopyt alebo ponuka, a teda kde a v akom smere treba ceny centrálne upraviť. Bol to idealizovaný obraz trhového socializmu. V našom prípade sa toky obrátili. Zhora nadol neprúdili informácie o cenách, ale o množstvách: o kvótach zdrojov a o výrobných cieľoch. V našom prípade hlásenia o ekonomickej efektívnosti pri využívaní zdrojov a o plnení úloh vo výstupoch, stanovené odvetviam, plynuli nahor. Bol to idealizovaný obraz centrálneho plánovania.

---

* Keď sme s Liptákom pracovali na modeli dvojstupňového plánovania, Malinvaudov model sme nepoznali. Keď Malinvaud, ako vydavateľ časopisu *Econometrica*, dostal do rúk náš rukopis, nadšene a zanietene nám pomáhal s jeho uverejnením. Aj neskôr využil každú príležitosť, aby mi pomohol pri práci.

V porovnávaní by sme mohli pokračovať. Kornaiho-Liptákov model predstavuje „dokonalé plánovanie". V tomto smere je protikladom walrasovského modelu, teórie všeobecnej rovnováhy. Kým náš model potvrdzuje teoretickú možnosť systému, v ktorom dokonale funguje centralizácia, druhý model ukazuje úplný opak: teoretickú možnosť systému, v ktorom dokonale funguje decentralizácia.

Pripojím ešte niekoľko poznámok. Nebudem opisovať to, čo som si myslel, keď bola štúdia dokončená, ale čo si myslím teraz, v rokoch 2004 a 2005. Nesnažím sa tu používať relatívne meradlá, aby som posúdil, čo predstavoval tento úspech dvoch bádateľov z východnej Európy, izolovaných od ostatného sveta. Rád by som len zistil, či naše články priniesli *teoretické posolstvo s trvalou platnosťou.*

Myslím si, že priniesli. Veľká sila matematického modelovania spočíva práve v tom, že je schopné objasniť, *za akých podmienok* vyvodené tvrdenia platia. Tí, čo vedia, ako treba správne interpretovať teoretickú prácu z matematickej ekonomiky, budú môcť oveľa jasnejšie uvažovať o týchto predpokladoch.

Algoritmus dvojstupňového plánovania funguje za týchto (a len za týchto) podmienok:

1. Centrálni plánovači vystupujúci v modeli majú jasné a presne formulované ciele. (Tieto ciele sú vyjadrené cieľovou [účelovou] funkciou.) V socialistickej ekonomike je situácia iná. Centrálne vedenie nie je dôsledné, nepredvídateľne svoje prístupy modifikuje, improvizuje, postupuje dopredu a opäť sa vracia, váha a prekonáva vnútorné konflikty. Jeho hospodárska politika nie je schopná dôsledne zosúlaďovať rozdielne ciele. Vedenie nie je schopné stanoviť relatívnu váhu cieľov, dokonca sa o to ani nepokúša.
2. Odvetvia vystupujúce v modeli nemajú nijaké výrazné vlastné zámery. Svoje ciele podriaďujú cieľom centra. V skutočnosti však všetci zúčastnení na všetkých úrovniach hierarchie v socialistickej ekonomike majú vlastné záujmy a snažia sa ich presadiť.
3. Plán vystupujúci v modeli bude prijateľný, iba ak bude vyhovovať rozmanitým obmedzeniam zhora aj zdola, odzrkadľujúcim aktuálne podmienky. V skutočnom živote sa nerealistické (spravidla veľmi ambiciózne) plány schvaľujú napriek poznaniu, že narazia na mnohé obmedzenia.
4. Všetky informácie v modeli sú presné, či už plynú nahor, alebo nadol. Realita socialistického hospodárstva je však taká, že všetky detaily informácií sú neurčité. Navyše ekonomickí činitelia zamlčujú vlastné záujmy a skresľujú čísla smerujúce nahor či nadol, lebo od ich nepresnosti závisí, nakoľko sa im uľahčí situácia.

5. V modeli existuje dokonalá disciplína. Centrálne čísla prichádzajú načas, aj odpovede odvetví prichádzajú načas a v rovnakom rytme. V skutočnosti v socialistickej ekonomike je bežné oneskorovanie a nespoľahlivosť – pracujú v nej ľudia, nie stroje.
6. Plánovací aparát vystupujúci v modeli je trpezlivý, pokým medzi centrom a odvetviami prebiehajú opakované, iteratívne úpravy s cieľom dosiahnuť optimálne riešenie. V skutočnom socialistickom systéme sa plány zostavujú pod tlakom termínov. Dokonca aj keby existovalo želanie opakovane opravovať cieľové údaje, nebol by na to čas.

Treba sa teda pridržiavať tejto argumentačnej línie:

Po prvé, pochopiť tézu v teoretickom modeli: Centrálne plánovanie funguje dokonale, ak...

Po druhé, dôkladne si rozmyslieť toto „ak" a teoretické predpoklady porovnať so skutočnosťou.

Po tretie, dokázať, že podmienky nie sú splnené. Skutočne je *nemožné*, aby boli splnené.

Po štvrté a naposledy, vyvodiť závery z predchádzajúcich postrehov. Je nemožné, aby centrálne plánovanie fungovalo dokonale.

Jedným z cieľov teoretického modelu je poskytnúť návod, ako sa striktne držať uvedeného myšlienkového postupu. V tomto zmysle model dvojstupňového plánovania dodnes zostáva platným a užitočným intelektuálnym nástrojom.

Stojí za to pripojiť osobný komentár. V ďalších kapitolách bude zrejmé, že v neskoršom období som bol veľmi kritický voči neoklasickému spôsobu uvažovania a jeho teoretickému jadru, walrasovskej teórii rovnováhy. Jedným z činiteľov posilnenia môjho kritického postoja voči hlavnému prúdu ekonomického myslenia bola argumentačná línia, ktorú som práve prezentoval: verifikácia predpokladov modelu a jeho porovnanie so skutočnosťou. Lenže v tom čase, keď sme model dvojstupňového plánovania koncipovali, spomínaný kritický postoj sa vo mne zatiaľ vôbec neozýval – vtedy bolo moje stotožnenie s neoklasickým hlavným prúdom úplné. Jeho intelektuálni vodcovia mohli právom cítiť, že sme naladení na rovnakú vlnovú dĺžku. Táto intelektuálna sympatia zvýšila ich záujem o moju prácu a aj o mňa osobne.

Programovanie národného hospodárstva: niektoré východiskové princípy

Keď sme písali štúdiu o dvojstupňovom plánovaní, Tamás sa zaujímal hlavne o teoretické aspekty problému. Ako matematika ho priťahovala úloha formulovať problém, kým ja som sa sústredil na aplikácie teoretickej analýzy v praxi. Museli sme si ujasniť, aký by mal byť vzťah medzi oficiálnymi plánmi zostavovanými Štátnym plánovacím úradom a ministerstvami na jednej strane, a plánom, ktorý vymysleli výskumníci pomocou matematického modelu, na strane druhej. Hlavný prúd ekonomickej teórie odporúčal, aby výskumníci formulovali „funkciu (spoločenského) blahobytu" určenú na to, aby vyjadrovala záujmy členov spoločnosti. Spomínaná funkcia by potom slúžila ako cieľová (účelová) funkcia. Plán by bol optimálny, keby maximalizoval blahobyt členov spoločnosti, zatiaľ čo by zachovával obmedzenia reprezentujúce objektívne podmienky. Vzdelaní ekonómovia si budú pri určovaní a výklade funkcie blahobytu počínať opatrne. Budú ju interpretovať v súlade so zaužívanými názormi na to, čo je blahobyt, pričom budú mať na mysli aspekty materiálne aj nemateriálne (kultúrne, strategické, geopolitické). Navyše, budú zohľadňovať nielen blahobyt súčasnej, ale aj ďalších generácií. Keď sa takáto funkcia blahobytu skonštruuje, matematickí plánovači môžu vykonať výpočty a predložiť plán s komentárom, že toto je optimálny plán, ktorý by mali prijať tí, čo robia politické rozhodnutia, a že to nie je plán, aký by vytvoril plánovací personál pomocou tradičných metód.*

Keď som sa s touto úlohou stretol zoči-voči, chcel som použiť iný prístup. Pri koncipovaní východiskových princípov svojho výskumu ma motivovalo množstvo činiteľov.

V prvom rade ma ovplyvňovali taktické úvahy. Nechcel som, aby plánovači pokladali tých, čo narábajú s modelmi a počítačmi, za rivalov, čo majú v úmysle pripraviť ich o prácu. Želal som si priateľskú spoluprácu nematematických (tradičných) a matematických plánovačov. Z väčšej časti sa to podarilo. Vedúci dlhodobého plánovania v Štátnom plánovacom úrade, v tomto prípade István Herényi, prejavil veľký záujem o našu prácu a podporoval ju.**

---

* V našich diskusiách sa zrodil nápad, že matematickí plánovači by sa mali spýtať realizátorov ekonomickej politiky na ich priority, ktoré by sa potom vyjadrili prostredníctvom cieľovej (účelovej) funkcie modelu. Taký model by odrážal úsudky politikov, nie želania verejnosti.

** Niektorých čitateľov možno prekvapí, že som ochotne spolupracoval so Štátnym plánovacím úradom, hoci som odmietal stať sa členom „výborov pre reformu", ktoré zriadila strana. K tejto otázke sa vrátim v diskusii o reforme z roku 1968 v 15. kapitole.

Mal som aj vážne teoretické námietky. Vtedy ani neskôr som nemohol pripustiť, že je možné skonštruovať jedinú agregátnu, všetko zahrňujúcu funkciu blahobytu. Inými slovami, podľa mňa neexistoval spôsob, ako jednoznačne stanoviť predpokladané záujmy spoločnosti. Spoločnosť nie je homogénny celok. Skupiny a jednotlivci sa veľmi líšia v tom, čo pokladajú za svoj záujem, ako definujú blahobyt, ako chcú, aby sa rozdeľovali náklady a výnosy medzi súčasnou a budúcimi generáciami atď. Konflikty záujmov sa rozhodujú na politickej scéne, kde sa prijímajú rozhodnutia o rozpočte, ekonomickej legislatíve a hospodárskych plánoch. Aj túto námietku som vyjadril v tlačenej podobe.*

Keď sa v šesťdesiatych rokoch minulého storočia u mňa objavili pochybnosti o funkcii blahobytu, ani som netušil o významnej práci, ktorá bola v tom čase stredobodom záujmu. Najvýznamnejšiu a najplodnejšiu myšlienku, ktorá bola výsledkom týchto štúdií, sformuloval Kenneth Arrow vo svojej slávnej *Teórii nemožnosti* (Impossibility Theory),[9] ktorá sa odvtedy vyvinula a stala sa základom dôležitého a úspešného smeru výskumu.** Rigorózne sa dá dokázať toto tvrdenie: Neexistuje nijaká demokratická procedúra rozhodovania, ktorá by mohla zjednotiť výrazne odlišné, individuálne priority do spoločnej funkcie blahobytu.*** Keď som preštudoval zodpovedajúcu literatúru, znovu som si overil, že som urobil dobre, keď som odmietol myšlienku určenia jediného „optimálneho kritéria socialistickej ekonomiky", ktoré by údajne vyjadrovalo záujmy spoločnosti.

---

* Do diskusie sa zapojil aj profesor Tinbergen; súhlasil s názorom Abrama Bergsona a Ragnara Frischa, že by malo byť možné a žiaduce skonštruovať „funkciu blahobytu". Bola to pre mňa veľká pocta, keď Tinbergen v ďakovnom prejave pri preberaní Nobelovej ceny za ekonómiu spomenul našu diskusiu a povedal, že „Západ ako aj Východ sa snažia presne vymedziť vlastnú funkciu spoločenského blahobytu, aby bolo vidieť, či ich konečné ciele sú veľmi odlišné, alebo nie" (1981 [1969], s. 21). Táto myšlienka je prejavom Tinbergenovej úprimnej túžby po mierovej koexistencie a spolupráci, súčasne však odhaľuje, že jeho dobré úmysly sa, žiaľ, snúbili s politickou naivitou.

** Mimoriadnu úlohu pri rozšírení a rozpracovaní teórie sociálnej voľby zohrala práca Amartyu Sena (1997 [1982]). Zhodou okolností som mal veľké šťastie, že dve desaťročia po udalostiach, ktoré tu opisujem, sa Amartya Sen stal mojím kolegom na Harvardovej univerzite a osobným priateľom. Mali sme veľa príležitostí diskutovať o probléme spoločenskej voľby.

*** Už v štyridsiatych rokoch minulého storočia sa medzi teoretikmi ekonómie rozpútala diskusia o interpretácii funkcie blahobytu a okrem iných sa skúmal aj prístup, ktorý použili Abram Bergson a Paul Samuelson. Vysvetlenie, ako sa rôzne teoretické konštrukcie navzájom porovnávajú, prekračuje rámec týchto pamätí.

Odmietnutie súviselo aj s politickými a ideologickými úvahami. Hoci som ich nepublikoval, všetko som si dôkladne zvážil. Musel som uznať, či sa mi to páčilo, alebo nie, že v režime, aký panuje v Maďarsku, sa zásadné rozhodnutia prijímajú na vrchole straníckej hierarchie. Plánovači v Štátnom plánovacom úrade a na ministerstvách sa im iba prispôsobujú. Pocit zodpovednosti ich môže prinútiť, aby sa opatrne vyjadrili, keď stanovené základné ciele pokladajú za nerealistické, ale v konečnom dôsledku môžu iba plniť príkazy nadriadených.

V kruhu plánovačov, čo používali tradičné metódy, som sa pustil do výpočtov pre plán pomocou matematických nástrojov. Chcel som ich urobiť v čase, keď sme ešte mali dostatočný odstup od tých, čo budú napokon rozhodovať. Namiesto toho, aby som sa s nimi začal prieť o tom, akú funkciu blahobytu treba uplatniť, použili sme jednoduchý vzorec. „Oficiálny" plán sme zobrali ako *daný* a jeho kvantitatívne údaje sme prijali ako obmedzenia nášho modelu. Potom sme ako cieľovú (účelovú) funkciu priradili indikátor, ktorého zlepšenie by bolo nepochybne užitočné. V našom prípade to, napríklad, mohlo byť zlepšenie bilancie bežného účtu v konvertibilnej mene. Model mohol poskytnúť plán, ktorý by vyprodukoval všetko, čo by poskytol plán zostavený tradičnými metódami, a potom – ako *niečo navyše* – by zabezpečil, že Maďarsko bude menej zadlžené ako predtým. Tradiční plánovači mohli, bez ohľadu na matematických plánovačov, vypracovať plán pre celé národné hospodárstvo. Túto okolnosť by sme zobrali na vedomie a potom sa pokúsili ďalej zlepšovať hospodársku situáciu krajiny v porovnaní s tradičným plánom. No a človek, ktorý bral do úvahy politické podmienky a budúcnosť, mohol len súhlasiť s tým, že pre krajinu je to čistý zisk, ak je menej zadlžená.*

Myšlienka použiť pri plánovaní matematické metódy sa v tom čase objavila aj v Sovietskom zväze. Vedúcim mozgom skupiny, ktorá v Moskve a Novosibirsku pracovala na modeloch plánovania, bol Leonid V. Kantorovič, ktorý objavil a rozpracoval matematické základy lineárneho programovania. Rétorika sovietskej školy sa diametrálne líšila od toho, čomu som sa venoval v Budapešti. Sovietski odborníci vyhlasovali, že sú schopní poskytnúť „optimálne plány", čo mi znelo ako plané sľuby, ktoré pravdepodobne uvádzajú ľudí do omylu a podporujú ilúzie.

---

* Vo svojich výpočtoch sme použili rozmanité typy cieľovej (účelovej) funkcie, ako je maximalizácia osobnej spotreby – zatiaľ čo by sa plnili ostatné ciele oficiálneho plánu. Tie sa pretransformovali do niekoľkých variantov plánu, čím sa rozšírila možnosť voľby. Opäť sme sa usilovali prekonať dogmu, že je možný iba jediný plán, a že sa môže a musí kráčať iba jednou cestou.

Názor o možnosti „optimálnych plánov", ktorý mal nasledovníkov aj v Maďarsku, som opakovane spochybňoval. Uspokojil som sa s oveľa skromnejšou úlohou: naše výpočty – mimochodom, všetky sú správne – povedú k odporúčaniam, ktoré v porovnaní s oficiálnym plánom prinesú hmatateľné zlepšenie.

Nikdy som sa ani na okamih nepohrával s myšlienkou využiť lineárne programovanie na prípravu operatívnych hospodárskych plánov – teda ako pomôcku pri vypracúvaní ročných hospodárskych plánov. Bolo mi jasné, že každodennú koordináciu výroby a spotreby má vyriešiť trh, nie matematický model. Chcel som iba prispieť k strednodobému a dlhodobému plánovaniu. Návrhy plánov na úrovni odvetví už mali k dispozícii možnosť voľby medzi alternatívami investičných plánov; a chcel som v tomto trende pokračovať aj na celoštátnej úrovni.

Výpočty

Stojí za to povedať niekoľko slov o praktickom uplatnení našich myšlienok.

V tom čase, v rokoch 1962 – 1963, sa začali zmierňovať neľútostné represie, čo sa rozpútali po roku 1956. Uväznených priateľov oslobodila všeobecná amnestia a dokonca sa objavili náznaky, že aj mňa prepustia z nedobrovoľného exilu v ľahkom priemysle. Pri výskume tohto odvetvia som spolupracoval s tými, čo inštalovali a prevádzkovali prvý počítač v Maďarsku, teda s personálom Výpočtového strediska Maďarskej akadémie vied. Práve stadiaľ som dostal pozvanie, aby som prešiel k nim a pracoval vo výpočtovom centre. Ponuku som veľmi rád prijal.

Nadviazal som pracovné kontakty aj s Ústavom ekonomického plánovania Štátneho plánovacieho úradu, ktorý súhlasil, že sa stane priekopníkom využívania matematického modelovania v plánovaní.* Programovanie na celoštát-

* Vedenie Ústavu ekonomického plánovania chcelo, aby som tam pracoval na plný úväzok, lenže tento úmysel bol v rozpore so zákazom personálneho referenta Štátneho plánovacieho úradu. Teraz, keď mám možnosť nazrieť do vtedajších policajných záznamov, môžem rekonštruovať, čo sa stalo, než bol zákaz vydaný. Osobné oddelenie Štátneho plánovacieho úradu sa informovalo u personálnych referentov na mojich predchádzajúcich pracoviskách. Dve pracoviská v ľahkom priemysle mi nechceli robiť prekážky, a preto poslali pomerne neutrálny posudok. Hodnotenie Ekonomického ústavu Maďarskej akadémie vied bolo *comme çi, comme ça* – poukázalo na moje odborné klady, ale neskrývalo moju angažovanosť v roku 1956 a neskôr, a jasne dalo najavo, že ma

nej úrovni plánovania hospodárstva sme začali s veľmi aktívnymi kolegami a so silnou podporou niektorých riaditeľov zo ŠPÚ.

Začali sme vytvárať sieť modelov podľa štruktúry opísanej v Kornaiho-Liptákovej štúdii: centrálny model a (pre prvé skúšobné výpočty) osemnásť odvetvových modelov. Na vytvorenie jednotlivých odvetvových modelov som prehovoril niekoľkých ekonómov z rôznych centrálnych a odvetvových výskumných ústavov a ministerstiev. Medzitým som zostavoval základný tím; tvorili ho ľudia, ktorí mali pracovať na výpočtoch na plný úväzok, ďalší by pomáhali radou alebo pri riešení špecifických problémov. V období najväčšieho rozmachu prác sme mali malú armádu 150 – 200 stálych zamestnancov, ktorí sa nadšene zapojili do zostavovania modelu, zberu dát a realizácie výpočtov. Mnohí z členov kolektívu „dvojúrovňového plánovania" stáli iba na začiatku kariéry, keď sa k nám pripojili, ale neskôr sa preslávili ako realizátori hospodárskej politiky, poprední riadiaci pracovníci alebo ekonómovia-výskumníci (Gusztáv Báger, Pál Benedek, Anna Jónásová, András Nagy, Ferenc Rabár, Judita Rimlerová, György Simon, József Sivák, Márton Tardos a mnohí ďalší). Bol to tím prvotriednych mozgov.

Dôležité tiež bolo zohnať financie. Navštívil som niekoľko vládnych úradov a hľadal finančnú podporu pre tvorcov odvetvových modelov. Pripravili sme sériu brožúr pre zainteresovaných ľudí a organizácie – vedúcich pracovníkov podporujúcich projekt a ďalších, čo oň prejavili záujem. V niektorých brožúrkach sme poskytovali podrobné inštrukcie, ako sa modely zostavujú a na aké výpočty sa používajú, alebo sme podávali teoretické vysvetlenia. Iné obsahovali informácie o záveroch a výsledkoch. Väčšinu brožúrok som napísal sám.

---

prepustili z politických dôvodov. Toto vyhlásenie veľmi nepovzbudilo Štátny plánovací úrad v snahe zamestnať ma. O hodnotenie požiadali aj ministerstvo vnútra. Oddelenie III/III (vnútorná spravodajská služba) a oddelenie III/II (zahraničná spravodajská služba) ministerstva vnútra zorganizovali vzájomné konzultácie na úrovni plukovníkov polície. Nazreli do mojich spisov a zistili, že „menovaný sa nachádza v našich záznamoch pre činnosť počas kontrarevolúcie" (ÁBTL V-155-288-a, s. 502-505. Pokyn oddeleniu III/II, aby začalo vyšetrovanie, je datovaný 27. decembra 1962.) Je očividné, že práve odmietnutie mnisterstva vnútra vydať súhlas podnietilo Štátny plánovací úrad, aby zmenil názor na možnosť zamestnať ma v tejto inštitúcii. Kornaiho návrat pod záštitu Maďarskej akadémie vied bol jedna vec, ale prijatie do Štátneho plánovacieho úradu by už zašlo priďaleko. Táto epizóda veľmi dobre objasňuje paralené stránky môjho života. Viditeľnou stránkou bolo úsilie, ktoré som vyvinul vo výskume matematických metód plánovania. Neviditeľnou zasa sieť osobných oddelení a politickej polície, ktoré ma prenasledovali a zasahovali do môjho života.

Počas existencie projektu som vyprodukoval najmenej 2 000 strán textov, tie sa rozmnožili a šírili medzi maďarskými ekonómami.

Prvá fáza práce pod mojím vedením sa začala v roku 1963 a trvala päť rokov.* Väčšina odvetvových výpočtov sa uskutočnila a získali sa pozoruhodné výsledky. Veľa sme sa natrápili s centrálnymi výpočtami. Ukázalo sa, že vzhľadom na vtedajšie počítače si Kornaiho-Liptákov algoritmus vyžadoval príliš veľa výpočtov, teda bol príliš pomalý. Hoci elegantný, nebol dostatočne efektívny a museli ho nahradiť oveľa hrubšie a menej exaktné metódy.

Medzitým sme vypracovali menej rozsiahly, ale stále všeobecný model plánovania celého národného hospodárstva a použili sme ho na veľké množstvo výpočtov. Základná myšlienka bola jednoduchá: vzhľadom na skutočnosť, že výpočty v rámci veľkého dvojúrovňového modelu zaberajú veľa času, mali by sme mať k dispozícii prinajmenšom model v malom meradle, aby sme plánovačom dokázali, že lineárne programovanie je užitočné.**

Ako roky plynuli a postupne sa objavovali ďalšie a ďalšie prekážky pri zbere i počítačovom spracovaní dát, pôvodné nadšenie poľavilo. Kedysi odhodlaný a energický tím sa začal stenčovať a zavládla v ňom únava. Našli sa však aj takí, čo mali pocit, že nemôžu projekt nechať v kaši a musia mu pomôcť k nejakým záverom, lenže definitívne výsledky výpočtov vôbec neboli pôsobivé ani presvedčivé. Nemohli sme tvrdiť, a ani sme netvrdili, že sme sa v konečnom dôsledku dopracovali k celoštátnemu plánu hospodárskeho rovoja, ktorý by bol vedecky podložený matematickým modelom a založený na výpočtoch pomocou počítačov.

Ku koncu projektu sme prežívali zložité pocity, bola to zmes úspechu a súčasne aj nezdaru. Skupina, čo pracovala na projekte, sa nikdy nestretla, aby zhodnotila nadobudnuté skúsenosti. Niektoré výsledky obrovského projektu jednoducho jednotliví členovia uverejnili v samostatných štúdiách. Niekoľko článkov som napísal aj ja. Viaceré postrehy a závery som zahrnul do knihy *Matematické plánovanie štruktúrnych rozhodnutí* (Mathematical Planning of Structural Decisions), pričom jej druhé vydanie obsahovalo aj podrobnú

* Posledný rozmnožený bulletin o programovaní ekonomiky vznikol v roku 1968 a obsahoval definitívne výsledky výpočtov. Po tom, ako sa uzavrela prvá, experimentálna fáza programovania, som sa na práci už priamo nezúčastňoval. Projektu sa ujali iní ekonómovia a bývalí kolegovia.

** Model sme vyvinuli spolu so Zsuzsou Dánielovou (neskôr Zsuzsou Ujlakiovou a napokon mojou druhou manželkou) a výsledky sme uverejnili v spoločnom článku. Práve v tom čase sme nadviazali bližší vzťah. Dokonca aj keby mi roky, venované matematickému plánovaniu, neboli priniesli inú odmenu, mali veľký význam už len z tohto jediného dôvodu.

správu o modeli národohospodárskeho programovania, vykonaných výpočtoch a niektorých ekonomických ponaučeniach, čo z nich vzišli.*

Stálo to za to?

Ako dnes hodnotím ono gigantické podujatie, ktoré si odo mňa aj mojich kolegov vyžiadalo obrovské množstvo času a práce? Porovnám, bod po bode, čo som od projektu očakával, keď som s ním začínal, a do akej miery sa očakávania naplnili. Analýza sa bude týkať hlavne modelovania národohospodárskeho plánu, ale niečo z toho sa vzťahuje aj na iné výskumné projekty, ktoré mali do činenia s matematickým plánovaním.

Jedno očakávanie sa týkalo politického ovzdušia. Na konci predchádzajúcej kapitoly som opísal pocit na konci päťdesiatych rokov minulého storočia, a to, že empirický program, ktorý som začal knihou *Nadmerná centralizácia*, sa dostal do slepej uličky.

Keby moje ďalšie bádanie viedlo (ako aj malo) k ostrej kritike existujúceho systému riadenia národného hospodárstva, nebolo by možné jeho výsledky publikovať. Zdalo sa mi, že riešením dilemy sú matematické metódy. Prečo? Pretože matematický jazyk bol pre politických komisárov, straníckych funkcionárov a všetkých, čo dozerali na ústavy, vydavateľstvá a časopisy, nepochopiteľný. Keď v rukopise zazreli niekoľko rovníc, s trasúcimi sa rukami ho odložili. Takže sám jazyk bol istou zásterkou pred ostrými zrakmi politikov a *polgazdosok*, strážcov politickej ekonómie, ktorí im pomáhali a prisluhovali. Matematický formalizmus vyvolával dojem politickej neutrality – v určitom zmysle oprávnene, pretože vzorec, rovnica alebo geometrický tvar sa nevyznačuje vnútornou straníckou príslušnosťou. Preto uvedená oblasť sľubovala, že život v nej bude o niečo pokojnejší.

Toto očakávanie sa naplnilo. Nikto nikdy nemal námietky proti politickým základom môjho výskumu, ak som používal matematické metódy. Môžem povedať, že čo akí ostražití boli politickí komisári, prekabátil som ich voľbou témy. Tento úspech ma teší ešte aj dnes.

---

* Druhé rozšírené vydanie vyšlo v roku 1972 v maďarčine a 1975 v angličtine. Ak dodatky k tejto knihe budeme pokladať za súčasť výskumu plánovania národného hospodárstva, môžeme povedať, že tejto problematike som venoval väčšinu svojho času približne desať rokov.

Myslel som si, že používanie matematických metód vo výskume urýchli moje sebavzdelávanie a pomôže mi prehĺbiť chápanie modernej ekonomiky. Aj toto očakávanie sa naplnilo v plnej miere.

Predstavoval som si, že pri plnení týchto úloh sa budem môcť nielen učiť, ale aj učiť iných. V tomto ohľade udalosti prekonali všetky moje očakávania. Oficiálne mi úrady zabránili pôsobiť na univerzite. Formálne som nemal právo školiť žiakov. Lenže keď som viedol veľký výskumný tím (oveľa väčší, ako som si pôvodne predstavoval), napriek všetkému som mal možnosť učiť iných. Samozrejme, nešlo o formálny vzťah učiteľa a žiaka, niektorí kolegovia boli rovnako starí ako ja alebo aj starší, a oficiálne som nebol ich nadriadený. Všetci dobrovoľne akceptovali, že budem ich prácu v rámci projektu riadiť. Som presvedčený, že som im odovzdal veľa poznatkov a myšlienok, a podobne ako ja zistili, že programovanie hospodárstva im pomáha spoznávať a pochopiť modernú mikroekonómiu.

Využitie matematických metód v ekonomických výpočtoch a výskume nezostalo iba „metodologickým" úsilím v striktnom zmysle. Prerástlo do skutočného intelektuálneho hnutia. V tomto pomerne špecifickom hnutí sme my, „dvojstupniari", predstavovali jednu frakciu, ale vytvorili sa aj iné skupiny, napríklad „vstupo-výstupári", ekonometri a operační výskumníci. Skupiny sa často prekrývali. Čo sme mali spoločné? Vyhli sme sa slepej uličke takzvanej politickej ekonómie päťdesiatych rokov minulého storočia, uspeli v odhodlaní byť exaktnými vedcami, naplnili úmysel študovať a osvojiť si výsledky modernej (západnej) ekonómie. Organizovali sme rôzne konferencie. Založili sme Sekciu matematickej ekonómie Maďarskej ekonomickej spoločnosti.*

Už viackrát som opisoval svoju uvedomelú túžbu začleniť sa do ekonomickej vedy na Západe. V tomto ohľade udalosti prekonali moje očakávanie. Ako plynul čas, čoraz viac som cítil, že som sa pripojil k silnému myšlienkovému prúdu západnej ekonómie. Bolo to v čase, keď inštitúcie pre národohospodárske plánovanie zriadili vo Francúzsku, v Holandsku, niektorých škandinávskych krajinách a inde vo vyspelom svete a vo všetkých sa používali

* V tom čase som dobre poznal stanovy Ekonometrickej spoločnosti. Preto som navrhol, aby sme si namiesto stáleho predsedu každý rok volili nového. Aj sa tak stalo, ale iba v našej sekcii. Prví predsedovia, vrátane mňa, pôsobili vo funkcii iba rok. Lenže procedúra založená na rotácii predsedov a ich voľbe členmi sekcie popudzovala náš nadriadený orgán – Maďarskú ekonomickú spoločnosť. Tam bolo predsedníctvo, takpovediac, doživotnou funkciou. Predseda mohol zaujímať postavenie iba za predpokladu, že s tým súhlasil vyšší politický orgán. O niekoľko rokov neskôr sa musela Sekcia matematickej ekonómie MES prispôsobiť.

matematické modely. Ekonómovia, čo sa špecializovali na rozvojové krajiny, v spolupráci s miestnymi ekonómami vypracúvali plány pre Indiu, Mexiko a Turecko. India zriadila štátnu plánovaciu komisiu, v ktorej mali veľký vplyv práve matematickí ekonómovia.

Modelovanie plánovania, ktoré sa ujalo v Maďarsku, vyvolalo nadšený záujem západných kolegov. Nebola to iba otázka teoretického porovnávania modelov Langeho-Malinvauda a Kornaiho-Liptáka. Praktici porovnávali aj štruktúru výpočtových modelov, zber dát a aplikáciu modelov propagovaných i presadzovaných francúzskymi, holandskými a indickými plánovacími orgánmi s tým, čo sa dialo v Maďarsku za pomoci Štátneho plánovacieho úradu. Naša práca si v zahraničí získala uznanie a pokladali ju za významný intelektuálny počin.

Keď porovnávame očakávania s výsledkami, musíme si tiež položiť otázku, či si naša metodika našla cestu do plánovacej praxe. Tu už odpoveď nie je taká očividná. Na jednej strane si nové metódy – niekdajšie výpočty vstupov a výstupov i techniku lineárneho programovania – osvojil Štátny plánovací úrad aj ministerstvá. Zriadili oddelenia a menšie skupiny, ktoré spomínané metódy využívali a pravidelne zasielali výsledky svojich výpočtov plánovaciemu aparátu, kde ich vedúci pracovníci podľa všetkého brali do úvahy. Neviem však povedať, do akej miery sa tieto výsledky akceptovali.*

Na druhej strane som mal dojem – pokiaľ som bol schopný sledovať situáciu zo zahraničia, že byrokratický organizmus tradičného plánovania vždy pokladal matematické plánovanie za nepriateľský prvok a v skutočnosti nepripustil, aby sa doňho zabudovalo. Viacerí vysokopostavení ľudia v Štátnom plánovacom úrade a na ministerstvách mali pre našu prácu pochopenie. Vďaka tomu nadobudla určitú autoritu a vyvolávala dojem, že plánovanie sa robí vedecky a moderne, pretože sa používa matematika a elektronické počítače. Tak v čom bol problém?

Všetky problémy súviseli so šiestimi otázkami, ktoré som rozoberal v súvislosti s *teoretickým* modelom dvojúrovňového plánovania. Nielenže sa teoretický model v zásadných otázkach líšil od praxe, ale jeho *aplikácia* nezapadala do aktuálnej dennej praxe reálneho socialistického plánovania. Ak by sa plá-

* Koncom šesťdesiatych rokov minulého storočia sa moja práca začala uberať iným smerom, takže mám iba malé priame skúsenosti so štátnym plánovaním v neskorších desaťročiach. Možno sa metodika využívala vo väčšom rozsahu, než aký naznačujem. Navyše rozšírenie osobných počítačov a zvýšenie ich výkonu mohlo posilniť úlohu matematického plánovania. Definitívne hodnotenie ani v zásade nie je možné, pretože po zmenách systému po roku 1989 sa aparát centrálneho plánovania rozpadol.

novanie malo zakladať na matematickom modeli, potom by bolo nevyhnutné zaoberať sa týmito problémami:

1. Zámery hospodárskej politiky treba stanoviť jednoznačne, lenže počas plánovania, nech sa začínalo v akomkoľvek období, sa zámery a ciele menili, ale vari sú politici ochotní s tým niečo urobiť? Politici majú radi nejednoznačnosť. Nemajú záujem, aby sa v deklarovaných cieľoch objavili rozpory. Radi sa vyjadrujú všeobecne. Nie sú ochotní v číselnej podobe prisúdiť váhu politickým činom a zámerom, vyhláseným v určitom čase, aby sa mohlo stanoviť poradie priorít – teda aby sa všetky informácie, čo sa objavia, podávali v kvantitatívnej podobe ako cieľová (účelová) funkcia programovacieho modelu. Nechcú to robiť, pretože na základe konkrétnych čísel by neskôr mohli byť volaní na zodpovednosť.
2. Keď sme zhromažďovali materiál pre národohospodárske programovanie a prezentovali predbežné výsledky, zistili sme, že každý človek a každá organizácia ich prijíma odlišne. Keď naše výpočty hovorili v prospech toho, čo sami mali v úmysle, vrelo ich privítali. V opačnom prípade sa mračili a hovorili (právom), že model zjednodušuje skutočnosť, zanedbáva to a ono, spočíva na nepresných údajoch (opäť právom) a tak ďalej.
3. Často bolo ťažké prinútiť tých, čo rozhodovali o hospodárskej politike, ale aj ich plánovačov, aby pochopili, že musia odlišovať cieľ – orientáciu strategických zámerov – od obmedzení, ktoré vytyčujú hranice pri ich rozhodovaní. Ako sa spomína v bode 1, politici, čo majú do činenia s ekonomikou, neradi hovoria, či je dôležitejší rast ako potlačenie inflácie, alebo naopak. Radšej uprednostňujú stanovenie cieľov pre každú charakteristiku osve. Takým konaním nespôsobujú problémy matematickej štruktúre modelu, v ktorom takéto makrozámery môžu vystupovať v matematickom zmysle ako obmedzenia. Nie je však isté, či také svojvoľné, *subjektívne* obmedzenia, reprezentujúce zámery hospodárskej politiky, sú vo vzájomnom súlade, a či sa vôbec môžu dosiahnuť súčasne, alebo či sú v súlade s *objektívnymi* obmedzeniami, odzrkadľujúcimi vonkajšie podmienky (ako sú prírodné zdroje, výrobné kapacity, ponuka pracovnej sily alebo dovozné obmedzenia).
4. Veľmi vážne nemôžeme brať ani dáta, ktorými kŕmime počítač. Plánovači sa snažili nakŕmiť týmito údajmi nás. Neboli ochotní povedať, aké výpočty použili na svoje odhady. Načmárali čísla na útržky papiera a schovali ich, kedy chceli. Prečo? Pretože „načmárané" čísla predstavovali zbrane, ktoré každý plánovač používal v boji, aby získal nedostatkové zdroje a vyhol sa cieľom nastaveným príliš vysoko.

5. a 6. Vďaka počítačom 21. storočia by sme možno dokázali udržiavať tempo príprav na zostavenie plánov. Vtedy sme neboli schopní urobiť to načas. Naše výpočty prichádzali príliš neskoro. Bolo jednoduchšie pozrieť sa na čísla, spoľahnúť sa na skúsené oko a odhadnúť, ako by mal vyzerať vyrovnaný plán, než potrebné údaje vypočítať pomocou rigoróznej sústavy rovníc.

Všetky uvedené ťažkosti mali spoločné korene. Socialistické plánovanie bolo kuchyňou, kde šéfkuchári nemali v úmysle nechať cudzincov, aby sa im dívali na prsty. Nemohli tolerovať publicitu a transparentnosť. Matematický model by im vnútil disciplínu, prinútil by ich, aby pripočítali to, čo bolo treba pripočítať, a odrátali to, čo bolo treba odrátať. To pokladali za neprijateľné.

Keď sa vrátime k problému dnes, zisťujeme, že riešenie vedie k Hayekovej argumentačnej línii, o ktorej som sa už zmienil. Je nemožné zhromaždiť všetky informácie na jednom miesto v centre a v niekoľkých pomocných podcentrách. Poznatky nevyhnutne treba decentralizovať. Ak sa majú využiť naplno a efektívne, musia byť tí, čo ich majú k dispozícii, schopní použiť ich buď všetky, alebo prinajmenšom významnú časť z nich, pre svoj vlastný úžitok. Decentralizované informácie sa nutne musia spojiť s voľným podnikaním a súkromným vlastníctvom. Nielen každá jedna, ale čo najviac informácií sa musí využiť decentralizovaným spôsobom.

Tento postreh nás nevyhnutne nasmeruje od špecifickej otázky (prečo matematické plánovanie nemôže zapustiť korene do bežnej prevádzky socialistického centrálneho plánovania) k oveľa všeobecnejšej: prečo centrálne plánovanie nemohlo efektívne a v duchu doby fungovať v danom socialistickom politickom a socioekonomickom prostredí.

Hoci som veľa rokov pracoval v inštitúciách zaoberajúcich sa plánovaním, aj tak som sa nezmieril s myšlienkou centrálneho plánovania. Naopak, ešte stále ma odpudzuje. Byrokratický centralizmus som jednoznačne odmietol už v roku 1956. Vtedy som problém študoval „dolu", na úrovni podnikov a riadiacich orgánov nižšej úrovne, ktoré ich priamo riadili. Neskôr, od roku 1963 do roku 1968, som prišiel na to, čo sa deje na vyšších poschodiach byrokracie. Čoraz viac som sa utvrdzoval v myšlienke, že socialistické plánovanie nikdy nebude schopné naplniť nádeje, ktoré doň vkladali socialisti, ani keď sa využije moderná technika.

Aby som uzavrel toto porovnanie očakávaní s ich naplnením, rád by som pripojil niekoľko slov o nádejách, čo sa vkladali do predpokladaných možností plánovania. Mnohí videli príťažlivosť socializmu práve v údajnej schopnosti zabezpečiť, že sa pri plánovaní uplatní prezieravosť a uvedomelé konanie. Je to úžasná myšlienka, že hospodárstvo by neriadili spontánne, slepé sily trhu, ale

ľudský intelekt. Úspech pri plánovaní na celoštátnej úrovni by potvrdil dôveru v ľudskú racionalitu. Môžeme ísť dokonca ešte ďalej: Národohospodárske plánovanie v socialistických štátoch bolo odvážnym pokusom, aký nemal v dejinách ľudstva obdobu: premeniť túto vieru a nádej na skutočnosť.

V pamätiach sa snažím vyložiť, ako som sa na niekoľko etáp rozišiel s komunistickými myšlienkami a marxistickou teóriou. Moja politická opozícia bola absolútna a veľmi som sa vzdialil aj od marxistickej politickej ekonómie. Napriek tomu som ešte stále veril, že centrálne plánovanie by mohlo zohrať účinnú a pokrokovú úlohu pri rozdeľovaní investičných zdrojov a stanovovaní, ako by sa rôzne odvetvia ekonomiky mali rozvíjať v dlhodobom horizonte, keby sa plánovanie robilo pomocou moderných metód (matematické modely a počítače). Keď som pochopil, že aj táto nádej je len ilúzia, zmocnil sa ma deprimujúci pocit.

Napriek tomu dezilúziu sprevádzalo poznanie, že popri práci s plánovačmi som sa veľa naučil. Spolupráca sa trochu ponášala na situáciu, keď antropológ strávi niekoľko mesiacov medzi ľuďmi, ktorých skúma. Vlastnú prácu môžem označiť za autentickú, pretože som spoznal socialistický systém zvnútra. Z tohto hľadiska mi snaha dosiahnuť veľký cieľ – programovať národné hospodárstvo – priniesla neoceniteľné skúsenosti.

Na chvíľu preruším autobiografický výklad a zamyslím sa nad tým, aké perspektívy plánovania by sa mohli črtať teraz, v rokoch 2004 – 2005. Podľa mňa je poľutovaniahodné, že komunistický systém v konečnom dôsledku myšlienku plánovania zdiskreditoval. Po páde tohto systému sa zrušil nielen maďarský Štátny plánovací úrad, ale aj sovietsky Gosplan a aparáty centrálneho plánovania vo všetkých bývalých socialistických štátoch. Oslabilo sa tiež postavenie plánovačov a plánovacie inštitúcie stratili vplyv aj mimo bývalého sovietskeho bloku. Nemusíte byť komunistom ani akceptovať marxistický spôsob myslenia, aby ste pochopili, aké možnosti ponúka plánovanie na úrovni národného hospodárstva. Splnenie podobnej úlohy by si vyžadovalo výpočty, ktoré by prekračovali hranice jedného či dvoch fiškálnych rokov, a snažili by sa dôsledne zmapovať alternatívy budúceho vývoja danej krajiny. Také plánovanie by nemuselo vyústiť do dokumentu plného pokynov pre hospodárskych pracovníkov. Stačilo by vypočítať alternatívne cesty vývoja pre politikov a iných riadiacich pracovníkov, aby sa nad nimi zamysleli a použili ich ako východisko pre diskusiu – ako si to predstavovali Ragnar Frisch, Jan Tinbergen a francúzski plánovači v šesťdesiatych rokoch minulého storočia, keď namiesto *príkazového* plánovania komunistickej ekonomiky odporúčali *indikatívne* plánovanie (zlučiteľné s trhovou ekonomikou). Hádam príde deň, keď sa vytratia hrôzostrašné spomienky na plánovanie v starom štýle

komunistického režimu a myšlienka plánovania prežije renesanciu. A hádam potom skúsenosti, ktoré sme zhromaždili my, bývalí matematickí plánovači, budú možno predsa len na niečo dobré.

Spolupráca s matematikmi

Vráťme sa k mojej osobnej histórii. S Tamásom Liptákom sme podnikli niekoľko pokusov pokračovať v spoločnej práci aj po roku 1965, keď sme napísali spomínaný článok, nanešťastie sa to nepodarilo. Narastajúce Tamášove psychické problémy ustavične oslabovali jeho schopnosť zaoberať sa výskumom. Po článku Dvojúrovňové plánovanie už viac nenapísal nijakú skutočne významnú prácu ani so mnou, ani s iným spoluautorom, či samostatne. Kým ešte žil v Maďarsku, viackrát som sa usiloval obstarať mu prácu (alebo aspoň výnosné zamestnanie, čo by ho uživilo) a podobne sa snažili aj iní priatelia. Neskôr odišiel do Anglicka. Aj tam si ľudia zo začiatku mysleli, že sa bude venovať výskumu, ako to zodpovedalo jeho povesti. Museli však rezignovať a zmieriť sa s tým, že tento muž s mozgom, čo tak skvelo začínal, nie je schopný nijakej produktívnejšej činnosti a bude musieť žiť z podpory britského sociálneho štátu. Zomrel v roku 1998 na následky havárie, ktorú utrpel počas návštevy Budapešti.

Keď som sa po prvý raz pustil do matematického modelovania, pokladal som za očividné, že takú prácu musia vykonávať spoločne ekonómovia a matematici. Tamás a ja sme si zo svojich odvetví priniesli odlišné prístupy a ukázalo sa, že sa dopĺňajú. Matematici sa vzdelávajú tak, aby dosiahli najvyšší stupeň abstrakcie, kým ekonómovia sa cvičia pre pôsobenie v praktickom živote. Ideálne by, samozrejme, bolo, keby sa v jednej mysli spojila schopnosť maximálnej abstrakcie s maximálnym citom pre realitu, ale to sa asi sotva dá očakávať.

Keď sa moja spolupráca s Tamásom Liptákom skončila, pracoval som na viacerých výskumných témach a napísal štúdie v spoluautorstve s inými matematikmi či matematicky vzdelanými ekonómami. Spolupracoval som s Péterom Wellischom, Bálintom Dömölkim, Bélom Martosom, Jörgenom Weibullom a Andrásom Simonovitsom, a vo všetkých prípadoch sa uplatnila užitočná komplementarita názorov a vedomostí.

Neskôr, keď som sa lepšie zoznámil s ekonomickým výskumom na Západe, uvedomil som si, že typ spolupráce, aký som jednoznačne pokladal za potrebný a žiaduci, sa v praxi sotva kedy vyskytne. Ctižiadostivý ekonóm si jedno-

ducho musí osvojiť matematické zručnosti potrebné na to, aby našiel matematický aparát pre svoju prácu. Podobne aj spoluautori spomedzi matematikov majú tendenciu presadiť sa ako ekonómovia, využívajúci matematické metódy na najvyššej úrovni.

Spoliehanie na vlastné sily má určité výhody. Nechcem však robiť z núdze cnosť; často som mal trpký pocit, že som nedostal systematické univerzitné vzdelanie, ktoré by mi dodalo sebadôveru pri využívaní zložitých matematických metód. Situácia, keď sa ekonóm obmedzí iba na „vlastnoručne vyrobenú" matematiku, má zrejme aj isté nevýhody. Môže svoj výskum konať iba v rámci obmedzenia vyplývajúceho z jeho matematických vedomostí, ktoré v skutočnosti pokladajú za obmedzenie aj sami matematici. V mnohých prípadoch *technické* hranice matematickej ekonomiky nesmierne rozšírili vedci, ktorých pôvodnou oblasťou bola matematika – napríklad John von Neumann a John F. Nash. Naozaj existujú problémy, ktorých matematické závery sú príliš náročné na to, aby ich pochopili bežní ekonómovia, čo ako dobre oboznámení s matematikou, hoci skutoční matematici sa s nimi dokážu popasovať.

Dnes sa veľa diskutuje o dôležitosti interdisciplinárneho výskumu. Stálo by za zamyslenie, či sa v širokej škále ekonomického výskumu v budúcnosti nenájde miesto pre spoluprácu ekonómov a matematikov typu Kornai – Lipták.

9 Cestovanie na Západ od roku 1963

Moja dlhotrvajúca túžba a nádej sa splnila v lete 1963, keď som si vybavil cestu na konferenciu v anglickom Cambridgei. Tejto ceste predchádzal celý reťazec udalostí.

Čo tomu predchádzalo

Keď sa v roku 1959 v Anglicku objavila moja kniha *Nadmerná centralizácia*, noviny *Guardian* priniesli celostránkovú recenziu profesora Elyho Devonsa, vedúceho Katedry ekonomiky svetoznámej Londýnskej ekonomickej školy LSE (London School of Economy). Už v roku 1958 mi profesor Devons navrhol, aby som prišiel do LSE prednášať a viesť seminár. To by boli moje jediné povinnosti. Zvyšný čas by som mal pre seba.

Pozvanie, prvé zo západnej inštitúcie, malo na mňa elektrizujúci účinok. Okamžite som požiadal o vydanie pasu. Po dlhom otáľaní žiadosť zamietli. Neskôr som žiadosť podával opakovane a opakovane ju odmietali.

Povolenie vycestovať som dostal až v roku 1962, čo naznačovalo, že perzekúcie sa skončili. Cestovať som však mohol iba do ostatných socialistických krajín, nie na Západ. Mojim priateľom v ľahkom priemysle môžem ďakovať, že som mal možnosť zúčastniť sa na konferenciách a prednášať vo východnom Nemecku, Poľsku a Československu. To boli moje prvé akademické vystúpenia v zahraničí.

V tom istom roku 1962 som dostal pozvanie na konferenciu za okrúhlym stolom Medzinárodnej ekonomickej asociácie IEA (International Economic Association), ktorá sa konala na Cambridgeskej univerzite v Anglicku. Téma znela: Aktivitná analýza v dlhodobom raste a plánovaní. (Využívanie matematického programovania a podobných techník v ekonomike sa v tých časoch nazývalo „aktivitná analýza".) Jedným z organizátorov konferencie bol Edmond Malinvaud, vydavateľ časopisu *Econometrica*, ktorý privítal štúdie, čo

sme napísali spolu s Tamásom Liptákom. Organizátori by boli radi pozvali aj Liptáka, mal však „kriminálny" záznam, a tak o pase nemohol ani len snívať. Požiadal som o povolenie na výjazd na základe pozvania od IEA, namiesto pozvania z LSE; napokon som uspel.

Cambridge, Anglicko

Po päťročnom čakaní sa bariéry začali lámať. Mal som osobitnú radosť, lebo pozvanie dostal aj môj priateľ András Nagy. Oboch nás vyhodili z Ekonomického ústavu MAV a teraz nám povolili, aby sme spoločne navštívili Anglicko.

Keď sme v júni 1963 prileteli do Londýna, nasledujúci deň sme cestovali do Cambridgea. Konferencia sa konala v Clare Collegei, kde sme boli aj ubytovaní. Mal som dojem, že Cambridge je raj pre mladých ľudí dychtiacich po vedomostiach. Prechádzali sme sa po pokojných, priateľských budovách Clare, navštívili sme aj iné kolégiá – Kráľovské, Svätej Trojice a ďalšie – a kochali sa anglickými trávnikmi na obdĺžnikových nádvoriach. Odvtedy som už navštívil mnohé miesta, ale dodnes mám pocit, že anglický Cambridge s nespočetným množstvom nádherných budov a parkov patrí medzi najpôvabnejšie miesta na svete; po hektickom živote v Budapešti mi pripadal ako oáza pokoja a ticha.

Konferencie za okrúhlym stolom Medzinárodnej ekonomickej asociácie sú exkluzívne podujatia, kde sa stretajú najväčší odborníci na zadanú tému. Medzi tými, čo sa pri tejto príležitosti stretli a diskutovali, boli Maurice Allais, Sukhamoy Chakravarty, Robert Dorfman, Terence Gorman, Frank Hahn, Leonid Hurwicz, Tjalling Koopmans, Lionel McKenzie, Roy Radner a Richard Stone. (Allais, Koopmans a Stone sa neskôr stali nositeľmi Nobelovej ceny.) V tom čase som už lepšie poznal literatúru, takže s väčšinou mien som sa stretol a bolo pre mňa príjemným zážitkom priradiť si k nim tváre. Neskôr som zistil, že aj mnohí ďalší zúčastnení ekonómovia patrili medzi veľmi známe osobnosti.

Prednášky a diskusie mali veľmi vysokú úroveň – neporovnateľne vyššiu, než na akú som bol zvyknutý v Budapešti. Hoci všetci sa správali priateľsky, na zasadaniach som sedel plný obáv, že nikdy nedosiahnem vážnosť tých, čo sa nachádzajú v tejto spoločnosti.*

* S potešením si uvedomujem, že keď píšem tieto pamäti, zastávam funkciu prezidenta IAE, ktorá v roku 1963 usporiadala konferenciu v Cambridgei.

V tom čase som sa neodvážil prednášať po anglicky. Hovoril som po nemecky a moje vystúpenie sprostredkoval profesionálny tlmočník. Niekedy mi tlmočili aj Koopmans alebo Hurwicz. Keď prišiel rad na moju prednášku,[1] zmocnila sa ma hrozná nervozita. (Nervozita a strach pred prednáškou ma neopustili po zvyšok kariéry. Napriek tomu mi prináša veľkú radosť, keď môžem svoje myšlienky vyjadriť ústne, dokonca aj za cenu trémy.)

Prednášky sa zamerali na zaujímavé a podnetné témy (úplný zborník vyšiel ako samostatná publikácia).[2] Po prvý raz som počul podrobný výklad modelu plánovania Edmonda Malinvauda, ktorý som spomínal v predchádzajúcej kapitole. Autor ho na konferencii porovnával s naším dvojúrovňovým modelom.

Ubytovali nás vo vysokoškolskom internáte. Izby na mňa pôsobili ako príjemne zariadené garzónky, osobitne v porovnaní s preplnenými internátnymi izbami u nás doma. Raz ráno zaklopali na dvere Tjalling Koopmans a Leonid Hurwicz na krátky rozhovor. Pýtali sa na mnohé veci súvisiace s mojím výskumom a situáciou v Maďarsku. Bolo to prvé osobné stretnutie s Koopmansom, ktorý ma prijal ako priateľa a neskôr mi pomohol v práci storakými spôsobmi. Nebol to žoviálny, zábavný alebo dôverčivý človek, bol skôr otvorený, priamy, seriózny a ľudský – tieto vlastnosti sa neprejavovali emotívnymi vyhláseniami, ale v spôsobe uvažovania. Neprikladal význam iba vlastným slovám, ale aj tomu, čo hovoria iní, a počúval ich pozorne a s otvorenou mysľou. Takto sa správal aj pri spomínanej príležitosti.

V určitom zmysle bol rozhovor niečo ako istý druh ústnej skúšky. Súčasne sme sa aj spoznávali. Na jednej strane boli dvaja vedci zo Západu, Koopmans pôvodom z Holandska, ktorý začal študovať ekonómiu pod vedením Jana Tinbergena, a Hurwicz pôvodom z Poľska, svojho času asistent Oskara Langeho. Obaja žili dlhé roky v Spojených štátoch, toto bol zrejme prvý prípad, keď sa stretli s niekým spoza železnej opony, kto síce rozprával lámanou angličtinou, ale používal rovnaký jazyk ako oni. Stretnutie muselo byť zaujímavé aj pre nich.

V ten večer usporiadal môj krajan Nicholas Kaldor vo svojom dome recepciu pre účastníkov konferencie. (Už som ho predstavil v 1. kapitole.) Objavila sa tam aj Joan Robinsonová, oblečená v indickom sárí. Robinsonová patrila medzi mimoriadne osobnosti ekonómie dvadsiateho storočia a bola jednou z priekopníčok teórie nedokonalej konkurencie. Aj jej meno som už poznal z literatúry.* Takto som osobne spoznal ďalšiu legendu.

---

* Joan Robinsonová sa rada pohybovala tam, kde sa začínali alebo aspoň očakávali odborné a politické búrky. Vo vyššom veku sa stala nadšenou, až fanatickou maoistkou. V roku 1977 sa v Kaldorovom dome stretla skupinka Maďarov: Tibor Scitovsky a jeho

Po konferencii som zašiel do Londýna a zatelefonoval do LSE. Profesor Devons, ktorý inicioval moje pozvanie, ma zobral k riaditeľovi školy, sirovi Sidneymu Cainovi. Sedel len tak v košeli, vpredu mu trčala z nohavíc, čo sa často stáva aj mne. Keď si to všimnem, alebo ma na to niekto upozorní, samozrejme s tým niečo urobím, ale vždy si spomeniem na sira Sidneyho, takže ma to vôbec nevyvedie z rovnováhy.

Dohodli sme sa, že ak sa nevyskytnú nejaké prekážky, nasledujúci rok sa do Londýna vrátim.

V Londýnskej ekonomickej škole

Plán sa vydaril. Do Londýna som pricestoval vlakom v apríli 1964. Od samého vzrušenia som si na Victoria Station zabudol aktovku a všimol som si to až o dve či tri hodiny. Uháňal som nazad a aktovku som našiel presne tam, kde som ju nechal. Tento zážitok len posilnil moju dôveru voči Angličanom.*

Na druhý deň som už bol v LSE a čoskoro som začal učiť. Prednášal som ekonomické plánovanie a s ním spojené matematické metódy. Videlo sa mi, že hlavné myšlienky a aj moja angličtina sa dajú pochopiť, hoci aj s ťažkosťami, pretože skupina desiatich až pätnástich študentov magisterského štúdia ma počúvala pozorne. Niektorí prichádzali do mojej pracovne porozprávať sa o problémoch, čo sa vyskytli na prednáškach. Veľký záujem prejavil hlavne Michael Ellman, ktorý už vtedy vynikal zaujímavými myšlienkami. Neskôr sa stal profesorom na univerzite v Amsterdame a ako odboníci sme udržiavali priateľské styky.

Pre mladých výskumníkov na Západe nepredstavuje učiteľské pôsobenie nijaký osobitný problém. Už ako študenti nadobúdajú skúsenosti, ako sa vy-

---

manželka Erzsébet, Zsuzsa a ja. Rozprávali sme sa po maďarsky, keď sa nečakane objavila Joan Robinsonová – často navštevovala Kaldorovcov. Neprešli sme ihneď na angličtinu. Joan Robinsonová to chvíľu potichu tolerovala, ale potom veliteľsky povedala: „Kornai, poďte so mnou!" Vytiahla ma z krúžku Maďarov, zobrala do svojho neďalekého domu a začala sa rozprávať o Číne. Robila všetko možné, len aby ma presvedčila, že Číňania objavili skutočnú cestu ku komunizmu, pretože funkcionári strany a štátu – citujem Joan Robinsonovú slovo za slovom – „slúžia ľuďom dobrovoľne", nie zo zištných dôvodov ako v Sovietskom zväze. Neuznávala nijaké protiargumenty a nechcela nič počuť o mojich skúsenostiach z východnej Európy.

* Odvtedy som pozabúdal veľa vecí. Je dobre vedieť, že v mojom prípade je to črta osobnosti, nie príznak starnutia.

učuje na tamojších univerzitách. Ja som však nikdy ekonómiu neštudoval, ani v Maďarsku ani v zahraničí, a zrazu som v Londýne skočil rovnými nohami do pedagogického procesu. Zistil som, že je to náročná úloha. Musel som si vypracovať vlastné vyučovacie metódy.

V Londýne som mal veľa zaujímavých intelektuálnych zážitkov. Počúval som prednášky pedagógov z LSE a hosťujúcich odborníkov. Členom učiteľského zboru bol aj A. W. Phillips (zaviedol tzv. Phillipsovu krivku, teoretický konštrukt často citovaný v makroekonomike). Pred naplnenou posluchárňou prednášali aj dvaja americkí ekonómovia, Lawrence Klein a Robert Solow. Takto som v priebehu niekoľkých mesiacov získal prvé informácie o tom, ako sa ekonómia učí v západnej časti sveta.

Veľa som sa učil, ale aby som bol úprimný, cítil som sa osamelý. Bol som pristarý, aby som chodil medzi študentov. A pokiaľ ide o učiteľský zbor, jeho členovia sa v skutočnosti so mnou nespriatelili. Možno preto, že vzťahy medzi prednášateľmi boli v každom prípade voľné. Jediný, kto mi preukázal úprimné priateľstvo, bol odborník na Sovietsky zväz LSE profesor Zauberman, emigrant z Poľska. Ďalšie trvalé priateľstvo som nadviazal počas návštevy Škótska, kde som sa stretol s Alecom Novom, svetoznámym odborníkom na dejiny a ekonomiku Sovietskeho zväzu. Ešte dôležitejšie je, že to bol láskavý človek so širokým srdcom a zmyslom pre humor. Stretli sme sa a diskutovali pri niekoľkých príležitostiach aj neskôr. V čase, keď väčšina nás, Východoeurópanov, už bola dávno rozčarovaná touto myšlienkou, stále si zachovával neotrasiteľnú vieru, lenže nie v „existujúci socializmus" – teda systém panujúci v Sovietskom zväze a vo východnej Európe –, ale v „možný socializmus", lepšiu, vhodnejšiu formu socializmu.

Na LSE učil aj iný Maďar, Imre Lakatos, muž s pozoruhodným intelektom, ktorý oceňovali aj mnohí na Londýnskej univerzite. Neskôr sa stal svetoznámou autoritou vo filozofii vedy – jeho práce sa stále hojne citujú. Zbežne som ho poznal z Budapešti. Hoci naši spoloční známi uznávali jeho mimoriadne intelektuálne schopnosti, mal zlú povesť pre svoju politickú minulosť. Možno vytušil, že aj ja ju poznám, alebo ma jednoducho nepokladal za seberovného. Stretli sme sa iba raz či dvakrát, aj to iba na pár minút. Inak vôbec nedal najavo, že by ma chcel spoznať bližšie.

Našťastie sa ukázalo, že odmeraný postoj Imreho Lakatosa je výnimkou. Počas mnohých návštev v zahraničí som sa veľakrát stal objektom starostlivej pozornosti kolegov, čo emigrovali z Maďarska; pomáhali mi v práci i každodennom živote. Už len skutočnosť, že prichádzam z Maďarska, stačila, aby mi prejavili solidaritu a ústretovosť. Mám dojemné zážitky z priateľstva s Bélom Balassom, Thomasom Baloghom, Williamom Fellnerom, Jánosom Harsá-

nyim, Nicholasom Kandorom, Richardom Quandtom, Tiborom Scitovským a Thomasom Vietoriszom.

Môj pobyt v Británii sa neobmedzoval iba na spoznávanie odbornej úrovne LSE. Už dávno som chcel cestovať do Londýna. Kniha s názvom *Hallo, It´s London!* patrila v detstve medzi moje najmilšie.[3] Poznal som názvy všetkých slávnych ulíc, námestí, historických budov a pamätihodností. Teraz mi všetko vyvstalo priamo pred očami.

Po mnohých rokoch strávených v nedostatkovej ekonomike som bol šokovaný, podobne ako svojho času György Péter a Miklós Gimes, hojnosťou, blahobytom a pokojom. Krátky výlet do Cambridgea v roku 1963 mi umožnil iba letmo nazrieť do života v Anglicku. Teraz som v Londýne strávil niekoľko mesiacov. Už pred cestou som rozumom, samozrejme, spoznal rozdiely medzi životom vo Veľkej Británii a v Maďarsku. Lenže jedna vec je čítať o tom v knihe alebo počuť od druhých, a iné je vidieť všetko na vlastné oči, deň po dni. Tieto skúsenosti boli v istom zmysle skutočným začiatkom prístupu, ktorý sa mal stať symbolom mojej práce, a ktorý by som nazval „komparatívnou ekonómiou". Bez problémov som mohol porovnávať dva systémy teoreticky i štatisticky, ale za mojimi myšlienkami sa navyše skrývali bezprostredné osobné skúsenosti s oboma systémami, čo potvrdzovalo staršie poznatky a stimulovalo vznik nových ideí.

To isté očami tajných agentov a konfidentov

Šyridsať rokov po udalostiach, čo som práve opísal, som získal prístup k tajným dokumentom, ktoré mi veľa napovedali, čo sa v súvislosti s mojimi cestami dialo v zákulisí, bez môjho vedomia, v úradovniach politickej polície.

Ekonóm Tamás Bácskai slúžil ako informátor politickej polície. Jedna jeho rukou písaná správa sa týka aj mňa:[4] „Asi pred mesiacom som sa rozprával s Jánosom Kornaim. Vyhlásil, že nie je marxista. ... Napríklad, neuznáva absolútne ochudobňovanie robotníckej triedy, neuznáva vedúcu úlohu robotníckej triedy. ... Neuznáva vedúcu úlohu štátu pri riadení národného hospodárstva."

Keď som si v spise, čo som dostal k dispozícii, prečítal niekoľko správ konfidentov o mojom živote, zistil som, že majú štandardnú podobu. Správu vyhodnocoval policajný dôstojník, čo viedol prípad a vydával agentovi ďalšie pokyny. Odcitujem z komentára majora polície, ktorý hodnotil spomínanú správu:

Oznámenie. Kornai chce na jeseň cestovať do Británie.
Hodnotenie. Správa je cenná, lebo prezrádza, že Kornai sa nevzdal svojho niekdajšieho postoja. Ak je to tak, nebolo by pre nás všetkých dobré, keby mal cestovať do Británie, pretože [imperialistický nepriateľ] môže na Kornaiho ľahko uplatniť svoj vplyv alebo ho dokonca zverbovať.
Pokyn. Porozprávať sa s Kornaim a vrátiť sa k otázkam, v ktorých Kornai nesúhlasí s marxizmom.

Správy Tamása Bácskaiho zapĺňajú hrubý spis.* Medzi jeho kolegov, priateľov a príbuzných patrili hlavne ekonómovia, ľudia od pera a filmári; správy písal o mnohých z nich. Využíval tiež informácie, čo získal z rohovorov s vlastným otcom a mladšou sestrou. Bácskaiho nemôžem rátať medzi priateľov v úzkom zmysle, ale mali sme za sebou niekoľko rokov priateľských vzťahov.

Mám vlastnú hypotézu o tom, prečo som dostal povolenie cestovať do Veľkej Británie. Počas najtemnejších, najrepresívnejších rokov Kádárovho režimu, až do amnestie v rokoch 1962 – 1963, politická polícia zaujímala dominantné postavenie, no a v prípadoch, ako bol môj, sa žiadosti o vydanie pasu zamietali. Mašinéria útlaku však vtedy trochu zoslabla a režim sa usiloval ukázať Západu priateľskejšiu tvár, nad postojom polície začali prevládať kritériá kultúrnej a zahraničnej politiky. Dovolili mi cestovať, ale politická polícia, ako uvidíme ochvíľu, ma stále sledovala.

V Londýne som okrem iných stretol aj novinára R. R., bývalého kolegu. V čase mojej návštevy v Londýne sme už sedemnásť rokov boli blízkymi priateľmi. To, že sme nemali rovnaké názory na mnohé politické otázky, bolo očividné, pretože pracoval ako londýnsky dopisovateľ maďarských komunistických novín. Napriek tomu som veril, že sme priatelia. Než polícia túto činnosť odhalila, niekoľkokrát som ho vyhľadal a pravidelne som od neho vyberal peniaze na pomoc príbuzným väzňov z roku 1956.

V Londýne sme mali niekoľko dlhých diskusií. Zobral ma na prehliadku mesta svojím autom. Šiel so mnou, keď som kupoval africké drevorezby – bol vášnivý zberateľ a vedel, kde sa dajú nájsť pekné kúsky aj za lacnejšie peniaze.

Nedávno sa mi dostali do rúk kópie policajných a spravodajských záznamov, ktoré v tých dňoch o mne zhromažďovali. Ohromilo ma a rozčúlilo,

* Činnosť Tamása Bácskaiho ako konfidenta odhalila vo svojom článku Erika Laczková [2005]. V tejto funkcii slúžil takmer päť rokov, od 29. novembra 1956 do 16. augusta 1961. V článku sa podrobne rozoberajú oblasti, o ktorých Bácskai zhromažďoval informácie, a ľudia, o ktorých podával správy: krátko po tom, ako článok vyšiel, sa Bácskai k svojmu pôsobeniu verejne priznal. Neskôr sa k tomuto bodu vrátim a vysvetlím, prečo som prezradil meno Tamása Bácskaiho, hoci mená ostatných informátorov som neodhalil.

keď som zistil, že R. R. posielal svojim nadriadeným v tajnej polícii podrobné správy o mojich politických názoroch i o našich rozhovoroch.[5] Správu napísal v roku 1965. V tom čase sa tajná polícia chystala zhromažďovať informácie o mne a zistila, že R. R., jeden zo stálych agentov v Londýne, ma celkom dobre pozná. Dostal teda pokyny, aby o mne napísal vyčerpávajúcu správu. Okamžite poslúchol a pre účely správy si vybavoval rozhovory, čo sme viedli v Londýne.

R. R. nepodával správy iba o mne, ale aj o iných. Mal stále krycie meno. Jeho správy o mojich názoroch boli presné, neprikrášľovali (z pohľadu Kádárovho režimu) ani nezveličovali môj odpor voči vtedajším pomerom. Nadriadeným oznámil iba to, čo som povedal v dôvernom rozhovore medzi priateľmi.

Napríklad: Kornai „sa nepokladá za komunistu... Nechce mať nič spoločné s politikou. ... Požiadal ma, aby som pomohol manželke Pála Lőcseiho. ... Neschvaľuje hopodársku politiku strany. ... Myslí si, že je nevedecká a zdiskreditovaná."

Vari som sa s R. R. nemal rozprávať úprimne? O kom máme predpokladať, že mu môžeme dôverovať, ak nie o priateľoch? Alebo som bol naivný, keď som sa tvrdošíjne domnieval, že priateľstvo je silnejšie ako vernosť komunistickej strane? Napriek rozdielom v politických názoroch som si myslel, že sme priatelia. Jednako v správe predstaveným o mne uviedol: „Boli sme dobrými, blízkymi priateľmi až do rokov 1953 – 1954. Potom sa naše názory rozišli a dôverné priateľstvo sa skončilo."

Na základe dokumentov, ktoré som dôkladne skontroloval, presne viem, kto je R. R. To isté platí o všetkých ďalších konfidentoch, zradcoch a tajných agentoch v tejto knihe označených ľubovoľne zvolenými iniciálkami (nie pravými), čo sa neskôr objavia v mojom rozprávaní. Čitatelia sa očividne začudujú, prečo neuvádzam ich skutočné mená, keď ich poznám.

Podľa maďarských zákonov platných v čase, keď píšem autobiografiu, občania majú právo vedieť, kto ich vyzradil a kto o nich písal správy,* ale nemôžu tieto informácie zverejniť.

Po páde komunistických režimov sa v celej východnej Európe viedli ostré spory o tom, čo by sa malo urobiť so záznamami bývalých tajných služieb. Mnohí podporili radikálne riešenie v Nemecku, kde sa záznamy bývalej Stasi (Staatssicherheitsdienst čiže [Ministerstva] štátnej bezpečnosti) sprístupnili všetkým. Tento prístup mal zástancov aj v Maďarsku, narazil však na odpor politických činiteľov, oprávnených rozhodnúť v tejto veci. Právne, bezpečnost-

* Iná vec je, že sa toto právo nemôže vždy uplatniť – nie vždy je možné požadované informácie získať.

né a etické protiargumenty sa objavili aj vo verejnej diskusii. Je celkom možné, že určitý vplyv mala aj ohľaduplnosť voči straníckym politikom. Niektorí stranícki politici – hoci sa to netýkalo ich samých – sa možno obávali o prestíž strany, keby vyšlo najavo, že majú vo svojich radoch tajných agentov a konfidentov. Opakovane prepukajú diskusie o tom, či sa nemá zmeniť legislatíva, aby sa mohli odhaliť mená konfidentov a tajných agentov i ďalších príslušníkov tajnej siete. Začiatkom februára 2005, keď som autobiografiu dokončoval, dostala nový impulz v zákulisí i na verejnosti diskusia o tom, čo sa má, môže a nesmie uverejniť zo záznamov o konfidentoch, ich riadiacich pracovníkoch a obetiach, ako aj o tých, čo informácie zaznamenávali. Keď som posielal rukopis maďarskému vydavateľovi, záležitosť ešte nebola rozhodnutá.

Položil som si otázku, či by som uverejnil plné mená, aj keby to maďarské zákony nezakazovali. Nechcem sa vyhnúť tejto otázke odkazom na podmienky zákona. Chcem sa vyrovnať s etickou a citovou dilemou.

Podobné prípady sa objavujú v pamätiach pri mnohých príležitostiach, čo ma nútilo opakovane sa nad problémom zamýšľať. Každý príbeh je iný. Existovali informátori – alebo osoby, ktoré udávali svojich priateľov a známych tajným službám nejakým iným spôsobom –, s ktorými som udržiaval iba formálne alebo povrchné vzťahy, hoci nemôžem tvrdiť, že som ich nepoznal. Iných som však počítal medzi svojich najbližších priateľov. Spomínal som si na diskusie, ktoré sme počas pätnástich i viac rokov viedli o práci, verejnom živote, rodine a deťoch. Ako ma mohol niekdajší priateľ zradiť? Čo ho vtiahlo do ohavnej hry, ktorú podľa všetkého hral aj s inými priateľmi?

Neviem. Za dlhé roky strávené v západnom svete, osobitne v Spojených štátoch, sa mi do mysle vryl dôležitý pojem pod názvom „riadny súdny proces" – právo na spravodlivý a čestný súdny proces. Všetci, čo sú podozriví alebo obvinení z nejakých skutkov, musia dostať možnosť, aby sa bránili. Ak majú pocit, že podozrenie alebo obvinenie voči nim je neopodstatnené, musia dostať možnosť vyvrátiť ho. Ak existujú poľahčujúce okolnosti, mala by sa im poskytnúť možnosť, aby na ne poukázali. Tí, čo vznášajú podozrenie alebo žalobu, mali by byť schopní obvinenia dokázať. Ak poznajú akékoľvek priťažujúce alebo poľahčujúce okolnosti, sú povinní odhaliť ich. Musia byť vypočutí svedkovia. Ak sa raz vynesie rozsudok, mal by existovať spôsob, ako sa proti nemu odvolať atď. Kto v tomto prípade môže dnes, po tridsiatich či štyridsiatich rokoch, očakávať podobný riadny súdny proces? Niektorí predpokladaní zradcovia sú už mŕtvi.

Dokonca ani toto však nie je najdôležitejší dôvod, prečo som sa rozhodol mená nezverejňovať. Nemám právo vynášať morálne súdy. Možno tých ľudí prinútili hrať túto nečestnú hru metódami, ktorým by ťažko odolali aj iní.

Nezbavujem ich viny len tak, bez prešetrenia, ani nehovorím, že aj informátori sú len obete, ktoré prinútil hrať túto nečestnú hru hrôzostrašný utláčateľský systém. Hoci v prvom rade treba odsúdiť systém, nemení to nič na mojom presvedčení, že každý jednotlivec je zodpovedný za svoje konanie. Našli sa aj takí, čo sa odvážili odmietnuť. Iných dokonca ani nekontaktovali, pretože tajná polícia veľmi dobre vedela, že im nemôže dôverovať. Nerád by som však zovšeobecňoval ani v opačnom smere. Nechcem naslepo odsudzovať hriechy informátorov, pretože nemám možnosť zvážiť a posúdiť argumenty každej strany.

Neposudzujem. Cudzie je mi už len pomyslenie na pomstu. Keby som prezradil meno informátora, už to samo osobe by bolo trestom. Neosobujem si právo potrestať R. R. alebo iných, tobôž nechcem v nijakom prípade poškodiť, čo i len nepriamo, ich rodinných príslušníkov.

Meno Tamása Bácskaiho sa v skorších pracovných verziách mojej autobiografie objavilo iba ako dvojica iniciálok. Keď som však rukopis aktualizoval, v tlači sa objavil článok, ktorý ho odhalil, a kde sa uvádzalo, že som bol medzi tými, o kom Bácskai podával správy. Bácskai priznal, že obvinenie je pravdivé. Za takýchto okolností nevidím dôvod, aby som ho tu držal v anonymite.

Za posledných niekoľko mesiacov vzrástol počet článkov odhaľujúcich informátorov. Rád by som len potvrdil, že nemám v úmysle zúčastniť sa na kampani odhaľovania. Opäť som uvažoval o zásadách, čo som spomínal pred chvíľou, a chcem ich dodržať, dokonca aj vo svetle nedávneho vývoja. Napriek tomu som presvedčený, že uvedenie mena informátora, ktorého už odhalili a priznal svoju vinu, nie je s týmito zásadami v rozpore.

Po tejto odbočke sa vraciam k hlavnému sledu myšlienok v správe a analýze.

Keď som nazrel do dokumentov z tej doby, znova som pochopil, že súbežne sa odohrávali dva príbehy. Požiadal som o súhlas na vycestovanie, odmietli, potom súhlasili, odcestoval som a napokon sa vrátil do Budapešti, vždy plný obáv, že orgány ma nabudúce nenechajú vycestovať a tak ďalej. Súčasne sa bez môjho vedomia odvíjal iný, tajný príbeh. Písali sa o mne správy, vyhodnocovali sa moje poznámky. Príslušní činitelia analyzovali, aké „myšlienkové zločiny", ak použijem Orwellov výraz, som spáchal.

Keď sa politická tajná polícia spoločne so sieťou domácich informátorov a spravodajskej služby (veľmi úzko spolupracovali v rovnakom oddelení) rozhodla, že na moje vycestovanie uvalí veto, rozmýšľali nad tým, že by ma mohli aj naverbovať. Istý tajný agent X. X., zamestnanec veľvyslanectva v Londýne, predložil svojim šéfom taký návrh už po mojej prvej návšteve. Zreteľne si pamätám, že X. X. bol mimoriadne ochotný a priateľský. V tom čase som bol naivný a vôbec som ho nepodozrieval, že patrí medzi tajných agentov.[6] Pa-

mätám si, že ma zobral do obchodu s látkami, lebo som si chcel kúpiť nejaký prvotriedny anglický tvíd so slušnou zľavou.*

Návrh agenta X. X. zobrali orgány vážne a dôkladne si prešetrili, kto som a aké zastávam názory. Citujem z dokumentu z 26. marca 1964, kde je zaznamenané rozhodnutie: „Na základe predchádzajúceho návrhu súdruha X. X. sme zhodnotili operatívne schopnosti [Jánosa Kornaiho]. Počas prešetrenia však táto osoba nebola uznaná za vhodnú na zverbovanie. Vzhľadom na jeho kolísavé politické správanie, ktoré prejavil v posledných desiatich rokoch, sme ho pred cestou do cudziny neinštruovali ani v mene ministerstva zahraničných vecí, ani vo svojom vlastnom mene. ... Počas jeho nasledujúcej cesty do cudziny a v závislosti od jeho správania ho môže súdruh X. X. využiť skrytým spôsobom, ale iba v otázkach spojených s jeho legálnou činnosťou na veľvyslanectve."[7]

Tu treba vysvetlenie, aby sme si upresnili, čo v tomto kontexte v žargóne maďarských spravodajských služieb znamenajú výrazy „inštruovať" a „využiť skrytým spôsobom".

Ľudí, oddaných politickému režimu, ktorí cestovali na Západ a mohli byť užitoční pri zhromažďovaní tajných politických správ, pred odchodom „inštruovali". Inštruktáž prebiehala na kádrovom oddelení na pracovisku, alebo si dotyčného predvolali na ministerstvo zahraničných vecí či na políciu. Vysvetlili im, ako sa majú v zahraničí správať, s kým môžu nadväzovať a udržiavať kontakty, od koho sa majú držať ďalej a aké informácie by mali získať. Predstavitelia orgánov spravidla prejavili želanie, aby cestovateľ podal o svojich zážitkoch a skúsenostiach v zahraničí podrobnú správu. Táto inštruktáž ešte neznamenala, že dotyčného naverbovali, iba že s ním nadviazali kontakt a perspektíva upevnenia väzieb v budúcnosti zostávala otvorená. Politická polícia a spravodajské služby väčšinou riskovali nadviazanie takých voľných kontaktov iba s cestovateľmi, u ktorých boli presvedčení o ich oddanosti. Polícia by sa dostala do trápnej situácie, keby cestovateľ zostal na Západe a vyzradil by, že dostal takéto „inštrukcie". V mojom prípade bolo tajnej polícii – z mojich vyhlásení a zo správ informátorov – jasné nielen to, že budú musieť upustiť od pokusov formálne ma začleniť do svojich radov, ale že mi nebudú môcť dôverovať dokonca ani pokiaľ ide o „inštruktáž". Moje uvažovanie – spôsob,

* Videl sa mi taký priateľský, že po prvej ceste do Anglicka v roku 1963 a pred návštevou v roku 1964 som mu napísal z Budapešti list a oznámil, že opäť prídem do Londýna a rád by som nejaký čas venoval aj štúdiu angličtiny. Požiadal som ho, aby mi odporučil dobrý jazykový kurz. Veľmi ma prekvapilo, keď som tento priateľský súkromný list objavil v spise tajného agenta X. X. Sám ho priložil k správe.

ako som sa odvrátil od myšlienok, ktoré predstavujú základ komunistickej strany – ma ochránilo pred pokusmi naverbovať ma do služieb tajnej polície.

Aby som vysvetlil ďalší výraz zo žargónu tajnej služby, odcitujem zo slovníka, ktorý zostavil János Kenedi. „Skryté vyzvedačstvo: Informátor alebo agent zhromažďuje cenné údaje alebo informácie počas rozhovoru, zatiaľ čo partner netuší, že sa rozpráva s politickým protivníkom a vyzrádza informácie, dôležité pre druhú stranu. Nepozná ‚skryté' zámery protivníka. Rozhovor naplánuje a pripraví informátor alebo agent."[8] Z tohto pohľadu sa X. X. zámerne snažil získať odo mňa informácie dôležité pre jeho šéfov, kým sme kráčali peši do obchodu s látkami a zhovárali sa o všetkom možnom. Jedno je isté – hoci som nemal podozrenie, že je tajný agent, nezískal odo mňa nič, čo by mohlo byť pre jeho šéfov prínosné.

Spomeniem ešte jeden dokument z toho obdobia. Ako som dostával ďalšie pozvania a opakovane žiadal o súhlas na vycestovanie, jedna žiadosť sa opäť dostala na politickú políciu. Osoba, čo podávala o mne správu – ako jasne vyplýva z formulácií v dokumente –, bola celkom slušne informovaná o mojej činnosti. Či už daná osoba bola zamestnancom polície, alebo iba odborníkom zvonku, jej kvalifikovanosť odhaľuje, že moju prácu hodnotil *kolega ekonóm*. Poznamenal, že Kornai „vykonal v domácich podmienkach priekopnícku prácu v oblasti využitia elektronických počítačov v ekonomike (matematické programovanie). Všetka jeho práca bola založená takmer výlučne na prameňoch zo Západu. Výskumná práca vo vlasti si nevyžaduje, aby dostával opakované pozvania zo Západu. Kornai nemôže poskytnúť Západu nič nové."[9]

Všeobecné poznámky o mojich zahraničných cestách a publikáciách

Jedna informácia, ktorú odborník uviedol o mojej práci v správe tajnej polícii, bola určite správna, a to že som dostával viaceré pozvania zo Západu. Mal pravdu, keď hovoril, že ľudia na Západe sa nechceli odo mňa učiť, aká dobrá vec sú počítače. Ich stroje boli oveľa modernejšie ako naše obrovské sovietske Uraly, už jedno či dve desaťročia zastarané. Tiež je pravda, že som sa o využití lineárneho programovania v ekonomike dozvedel zo západných kníh, nedozvedeli sa to oni odo mňa. Napriek tomu mi pripadalo, že som schopný povedať verejnosti na Západe niečo nové, keďže ma chceli vidieť a počuť.

Pozvania neboli predmetom komentárov iba tajnej polície. Diskutovalo sa o nich aj medzi ekonómami. V Budapešti je dosť bežné, že sa ľudia podrobne

dozvedia, čo sa hovorí za ich chrbtom. Vedel som, že existujú takí, čo si myslia, že pozvania sú dôkazom, aký je Kornai „prešibaný". Vybudoval si konexie a spracúva svojich známych, aby mu ponúkli miesto.

Chcel by som čeliť týmto sarkastickým poznámkam, osobitne preto, že po mojich cestách na Západ v rokoch 1963 a 1964 nasledovala séria pozvaní. Pozývali ma na čoraz viac miest a cesty na Západ boli čoraz častejšie a pravidelnejšie. Nechcem sa tu *vo všeobecnosti* zaoberať dôvodmi, prečo výskumní pracovníci cestujú do zahraničia, pretože som nepátral po skúsenostiach iných „cestovateľov". Budem písať výlučne o vlastných cestách.

V každom prípade, pozvania znamenali priaznivé ocenenie mojej práce. Ako som už vyložil, na konferenciu v Cambridgei v roku 1963 ma pozvali preto, lebo profesor Malinvaud, jej organizátor z Francúzska, nadobudol dobrý dojem z mojich dvoch článkov v časopise *Econometrica*. Do LSE ma pozvali preto, lebo Devonsovi, vedúcemu tamojšej katedry, sa páčila moja kniha uverejnená v Oxforde. V roku 1966 ma pozvali na konferenciu Ekonomickej spoločnosti v Ríme preto, lebo Koopmans, vedúci sekcie plánovania, ma stretol v Cambridgei a myslel si, že by som tam mohol predniesť pozoruhodný príspevok. Na seminári v Benátkach, kde som sa stretol s ekonómami z Východu i zo Západu, som sa zúčastnil preto, lebo pozornosť organizátorov upútala moja kniha *Nadmerná centralizácia*.*

Mohol by som pokračovať, nepokladám to však za nutné. Dokázal som cestovať na mnohé miesta bez toho, aby som musel niekoho požiadať o zaranžovanie pozvania. Keď sa táto téma dostane na pretras, mladým kolegom vždy radím, aby publikovali v časopisoch, na ktoré sa sústreďuje medzinárodná pozornosť. Také úsilie napokon prinesie ovocie a upozorní na vašu prácu. Niektorí si nechajú poradiť, nie však všetci.

V súčasnosti sa veľa hovorí o dôležitosti sietí v politickom, podnikateľskom, obchodnom, kultúrnom, výskumnom aj vedeckom živote. Niektorí ľudia si z „budovania sietí" urobili prvoradú životnú stratégiu. Za úspech pokladajú pestré, užitočné kontakty. Nechcem sa tu púšťať do sporov o správnej stratégii, ani hodnotiť prístupy z hľadiska ich prospešnosti a morálky. Napriek tomu,

* Západní ekonómovia pôvodne poznali dvoch Kornaiov. Pre odborníkov v Sovietskom zväze a vo východnej Európe, pre sovietológov a porovnávacích ekonómov som bol autorom *Nadmernej centralizácie*. Pre matematických ekonómov som bol jeden z autorov Kornaiho-Liptákovho modelu. V tých časoch sovietológovia, až na malé výnimky, časopis *Econometrica* nečítali a teoretickí ekonómovia zasa nemali prehľad o literatúre o komunistickej ekonómii. Pozvania prichádzali raz z toho, raz z onoho tábora. Nejaký čas trvalo, kým sa tieto obrazy, vytvorené dvoma odlišnými pohľadmi na moju prácu, spojili do jedného.

nadväzovanie kontaktov som nikdy nepokladal za zásadný ani za prvoradý cieľ; jednoducho boli vedľajším produktom výskumnej, pedagogickej a prednáškovej činnosti. V prvom rade s ľuďmi nadväzujem vzťahy prostredníctvom ich reakcií na moje články, knihy a prednášky. Niekedy prerastú do priateľstva. Moja „sieť" sa rozrástla do obrovských rozmerov, má skôr tisícky vláken ako stovky. Z primárnych väzieb sa rodia sekundárne; po istom čase známosť a povesť samočinne prerastú do častejších kontaktov. Rád by som zdôraznil vznik primárnych kontaktov; v mojom prípade to bol v prvom rade akademický úspech.

V súlade s názvom kapitoly sa vrátim k cestovaniu. Sľubujem, že nebudem čitateľov zaťažovať zoznamom ciest, čo som podnikol, ani turistickým opisom navštívených miest. (Nemám na to ani osobitný talent. Keď sa vrátim zo zahraničia, málokedy zorganizujem, hoci len pre rodinu a priateľov, farbistý alebo zábavný opis miest, čo som navštívil.) Namiesto toho pripájam zopár poznámok, ktoré sa vzťahujú na všetky moje cesty, a sformulujem pravidlá, aké som si odvodil z ciest a vystúpení v zahraničí – a aj z publikovania v cudzine, lebo obe činnosti sú navzájom úzko späté.

Po tom, ako sa mi v rokoch 1963 – 1964 naskytli prvé možnosti cestovať na Západ, ďalšie žiadosti o súhlas na vycestovanie boli vo všeobecnosti vybavené kladne. Čitatelia zo Západu a dnešní mladí ľudia si nemusia uvedomovať, že vlastníctvo platného pasu Maďarovi na vycestovanie z krajiny nestačilo. Vždy ste potrebovali dostať „voľno" – výstupnú pečiatku. Každý raz ste museli podať osobitnú žiadosť, tú museli v zamestnaní potvrdiť vaši nadriadení, kádrovník a tajomník straníckej organizácie. Bol to ponižujúci proces, dokonca aj keď ste mohli rátať s dobrou vôľou tých, čo to podpisovali. Dokonca ani v čase, keď som už súhlas dostával pravidelne, som sa nezbavil obavy, že jedného dňa môže prísť odmietnutie.*

Zmena systému priniesla skutočný pocit oslobodenia, keď sa tento ponižujúci proces skončil a každý konečne získal právo cestovať do zahraničia.

Po návrate z cesty cestovatelia museli napísať správu pre nadriadených. Po prvých cestách na Západ som si túto povinnosť plnil, hoci správy už boli zbytočnou formalitou. Prestal som však, keď moja odborná povesť v Maďarsku o trochu vzrástla. Kým sa zainteresovaní zmierili s tým, že odo mňa správy nedostávajú, vyskytli sa jedna či dve pripomienky. Vôbec som sa nevzpieral

* V roku 1970 ma pozvali do Bulharska na medzinárodnú konferenciu, ktorú usporiadala Hospodárska komisia OSN pre Európu. Pamätám si skľučujúce obavy, keď som dlhý čas nedostával súhlas na vycestovanie z Maďarska. Pečiatku do pasu mi dali doslova v poslednej chvíli, niekoľko hodín pred odchodom.

preto, že by zo správ boli múdrejšie nejaké organizácie zhromažďujúce tajné informácie, ale jednoducho sa mi nechcelo vykonávať zbytočnú prácu.

Pozvania zo zahraničia som prijímal, iba ak pozývajúca strana hradila všetky náklady.* Nech by som bol v tom čase zamestnaný v akejkoľvek organizácii, cestu by v konečnom dôsledku zaplatil maďarský štát. Podmienka hradenia nákladov pozývajúcou stranou nebola v nijakom prípade motivovaná túžbou, aby som ako občan šetril verejné financie. Mal som na mysli skutočnosť, že veľmi obmedzené prostriedky na financovanie ciest zo strany akadémie viedli k vášnivým bojom inštitúcií o výhody. Z ľudského hľadiska je celkom pochopiteľné, že mnohí chceli dostať možnosť vycestovať do zahraničia, rozhodol som sa však, že sa celej tejto ťahanici vyhnem.

Snažil som sa nebyť dvojtvárny, neukazovať jednu tvár doma (a v ostatných socialistických štátoch) a inú na Západe. Nebola to práve ľahká úloha, pretože slobodná atmosféra na Západe mi neustále dodávala odvahu hovoriť otvorenejšie ako doma – v depresívnej atmosfére ohrozenia, donášačstva, informátorov, cenzúry a obvinení. V sebaobrane som si stanovil pravidlo: prednášať a vystupovať na Západe s vedomím, že hocikde môžu v publiku sedieť informátori maďarskej tajnej polície. (Nemýlil som sa. Medzi tajnými dokumentmi o mne, ktoré som si nedávno prezeral, bola aj správa agenta o prednáške, ktorú som mal v roku 1985 v New Yorku. Podrobnejšie ju spomeniem v ďalšej kapitole.) Popri sebazáchovných dôvodoch som mal morálne výčitky pre neúprimné správanie. Hranice medzi tým, či hovorím a píšem selektívne z dôvodov sebaobrany, a či som jednoducho dvojtvárny, sa stierali. Kde by som skončil, keby som si zvykol hovoriť a písať jedným spôsobom tu a iným tam?

Uvoľnenejšie, slobodnejšie ako na verejnosti som sa správal v súkromí, medzi dôvernými priateľmi. (Platilo to rovnako na Východe i na Západe.) Nedovoľoval som si však, aby sa hlavné myšlienky verejných prednášok alebo článkov uverejnených vo východnej Európe líšili od prednášok, ktoré som mal počas pobytov v západnej Európe alebo v Spojených štátoch.

Odhodlanie ukazovať vždy len jednu tvár znamenalo, že som si dal námahu, aby všetky moje spisy vychádzali súčasne v maďarčine aj angličtine (alebo v inom jazyku západného sveta). Neexistuje ani jedno moje väčšie dielo určené výlučne pre východ alebo západ od železnej opony.

---

* Výnimkou boli cesty, na ktoré ma vysielal oficiálny orgán maďarského štátu. Napríklad Sovietska a Maďarská akadémia vied podpísali dohodu, podľa ktorej si každá strana vyberala delegátov a vysielala ich do partnerskej krajiny na ich náklady. Sovietski kolegovia, ak sa chceli so mnou stretnúť, mi nemohli poslať menovité pozvanie priamo. Museli nahovoriť Sovietsku akadémiu vied, aby maďarskej strane odporučila vyslať práve mňa.

Rozhodnutie, ktoré som tu zrekapituloval stručne, objektívne a nezaujato, patrilo medzi najznepokojujúcejšie problémy, akým som musel čeliť v období od roku 1964 do roku 1989. Toto ťažké bremeno z mojej mysle sňala až zmena systému.

Nevydarený pokus o „sfabrikovaný proces"

Do tejto kapitoly, kde som často hovoril o činnosti spravodajských a tajných služieb, patrí ešte jeden príbeh. Keď píšem tieto riadky, mám pred očami fotokópiu listu, ktorý mi 14. októbra 1964 poslal John Michael Montias, americký profesor ekonómie z Yaleovej univerzity. Mal v úmysle pricestovať do Maďarska na štipendium a žiadal ma o radu v súvislosti s prípadnou prácou. Zmienil sa tiež, že sa začína učiť po maďarsky.

S týmto listom súvisí krátka historka. O Montiasových prácach som sa po prvý raz dozvedel z jeho publikácií. Osobne som sa s ním stretol v Budapešti v roku 1963 na konferencii o matematickom plánovaní. Montias upútal pozornosť všetkých účastníkov, keď sa dobrovoľne podujal, že bude simultánne tlmočiť z ruštiny do angličtiny vystúpenie Leonida Kantoroviča. Tlmočil tiež následnú diskusiu, navyše oboma smermi. Očividne bol nielen dobrý ekonóm, ale mal aj mimoriadny talent na jazyky. V roku 1965 sme sa stretli v Benátkach na konferencii, na ktorej sa zúčastnili ekonómovia zo Západu aj z Východu, čo sa špecializovali na štúdium Sovietskeho zväzu a východnej Európy.

Vrátim sa k listu, ktorý bol adresovaný mne. Nenašiel som ho vo vlastnej zbierke listov, ale v archívoch tajnej služby.[10] Súkromný list od amerického profesora v Budapešti otvorili, zhotovili jeho fotokópiu, opäť ho zalepili a doručili prostredníctvom maďarskej pošty. Každý vtedy podozrieval, že sa veci ako táto stávajú, napriek tomu sa ma zmocnil čudný pocit, keď som získal rukolapný dôkaz z prvej ruky.

V tom čase som poznal iba zlomok „Montiasovho prípadu". Teraz však už dokážem celú záležitosť viac či menej zrekonštruovť – vďaka policajným záznamom.

Montias bol medzi americkými sovietológmi mimoriadna osobnosť. Väčšina jeho kolegov ovládala iba jeden z početných jazykov, ktorými sa hovorilo v sovietskom bloku, zatiaľ čo Montias rozprával niekoľkými a ešte vo viacerých čítal. Hoci sovietológovia v tých časoch väčšinou patrili medzi kvalifikovaných ekonómov a mali rozsiahle vedomosti o politickej a hospodárskej situácii v Sovietskom zväze alebo konkrétnych krajinách východnej Európy,

neovládali moderné ekonomické teórie zapísané formálnym matematickým jazykom. Montias, naopak, patril k novej generácii, ktorá veľmi zručne narábala aj s modernými prostriedkami. (Pri jednej príležitosti napísal článok spolu s Koopmansom, významným matematickým ekonómom, často spomínaným v tejto knihe.)[11]

S radosťou som Montiasovi pomáhal pri príprave jeho cesty do Budapešti. Poskytol som mu niekoľko rád týkajúcich sa voľby témy a ponúkol sa, že ho zoznámim s maďarskými kolegami. Vymenili sme si niekoľko listov. Montias si podal štandardnú žiadosť, opísal v nej svoj vedecký program a uviedol maďarské kontakty. V príslušnej časti žiadosti sa okrem iných nachádzalo aj moje meno.[12]

Zatiaľ čo navonok všetko prebiehalo podľa pravidiel a praxe medzinárodných vedeckých stykov a Montias a jeho maďarskí kolegovia sa pripravovali na návštevu, v zákulisí na plné obrátky pracovala tajná polícia. Prvá výstraha prišla z Československa: údajne existuje podozrenie, že Montias je agent CIA.* Pracovníci kontrašpionáže sa istotne tešili, že sa im podaril kapitálny úlovok!

Ako sa blížil dátum návštevy, do prípadu sa zapájalo čoraz viac ľudí. Ulovili „materiál" na maďarských výskumných pracovníkov, ktorých Montias menoval vo svojej žiadosti. V spisoch figurovali ďalšie mená, ale v archívoch sa mi podarilo zistiť iba to, aké kroky sa podnikali voči mne.

V rozmanitých úradovniach oddelenia III/III vyhľadali moje spisy z rokov 1956 – 1959 i o mojich cestách do Anglicka v rokoch 1963 a 1964. Kapitán Z. Z. potom vypracoval súhrnnú správu a zohľadnil všetko, čo proti mne mali.[13]

Keď som študoval písomné záznamy tajnej služby, narazil som na prepis odpočúvaného telefonického rozhovoru z roku 1963. Zoznam obsahoval mená všetkých, s kým som bol v styku. Pre nich to nemalo nijaký význam. Boli tam mená priateľov v Budapešti, príbuzných a kolegov ekonómov, vrátane zahraničných ekonómov Elyho Devonsa a Tjallinga Koopmansa. Ponúkam vám citát z jedného prepisu: „Helga? Olga? Vyplať Kornaimu peniaze." V tomto prípade policajní agenti použili maďarský slangový výraz, ktorý sa používa, keď, napríklad, muž dáva milenke peniaze za preukázané služby. Veľmi podozrivé. Kornaiho vypláca žena. ... V skutočnosti išlo o dlhoročnú

* Dokumenty, čo som nedávno získal, ukazujú, ako tajné služby komunistických štátov úzko spolupracovali. Československá Štátna bezpečnosť vykonala v Montiasovom byte v Československu tajnú domovú prehliadku; v jeho plášti našla útržok papiera s mojím menom a číslom telefónu. Okamžite to hlásili maďarským kolegom (IH 1656. 2/2-2358, s. 3. Dátum: 8. mája 1964. Pozri tiež IH 34-4-797/1965, s. 4. Dátum: 23. apríla 1965).

dobrú známu menom Elga, ktorej som počas letných prázdnin požičal nejaké peniaze. Rozprávali sme sa o tom, ako by mi ich mohla vrátiť. Nad obmedzenosťou týchto ľudí by sa človek mohol zasmiať, ale iba ak by tajomnú historku pokladal za zábavnú.[14]

Ponúkam komentár k správe kapitána Z. Z., ktorý vlastnoručne napísal jeho šéf; odporučil mu, aby ma nepoužil na „podvrh".[15] Radil som sa s odborníkmi, aby som zistil, čo to presne znamená. Tajná služba musela nájsť agenta, ktorý bol, z jej hľadiska, spoľahlivý a poslušný a mohol by si získať dôveru sledovanej osoby. O takom agentovi sa hovorilo, že je sledovanej osobe „podvrhnutý"; následne poskytoval tajnej službe užitočné informácie.

Vráťme sa však k tomu, čo bolo zjavné. Maďarské orgány zodpovedné za kultúrne styky Montiasovu žiadosť odsúhlasili a udelili mu vízum. Takže Montias napokon pricestoval. Stretol sa s maďarskými ekonómami a rozprával sa s nimi. Ako učiteľku maďarčiny som mu odporučil Kati Hanákovú. Montias robil veľké pokroky. Žil bežným životom zahraničného návštevníka, chodieval s manželkou do opery a niekoľkokrát bol s maďarskými kolegami na večeri. Hostili sme ho aj my.

Zo spisov vyšlo najavo, že celý čas ho špehovali. Odpočúvali mu telefón a na ulici ho sledovali. Čítal som správy pozorovateľov: z hŕby strán nevyplývalo vôbec nič. Môžem len zopakovať: Človek by sa nad správami aj zasmial, keby si neuvedomoval, aké odporné sily sa za tým skrývali. Nečítal som veľa špionážnej literatúry. Možno existujú nejaké pravidlá či tradície, ktoré určujú, že sledovaní ľudia sa nemôžu označovať pravými menami, dokonca ani v správach pre vnútornú potrebu. Bývali sme na Pusztaszeri út a namiesto toho, aby nás nazývali Kornai a Lakyová (moja manželka), označovali nás „pán a pani Pusztovci". Hanákovci žili na Garas utca. Preto dostali mená „pán a pani Garasovci".[16] Montiasa určite nemohli v dôverných správach pre vnútornú potrebu označovať ako Montiasa. Namiesto toho dostal meno „Zimelio" (v správach o sledovaní na ulici vystupoval pre zmenu ako „Odborník").

Plán nadobúdal ostré kontúry. Montiasa mali obviniť, že – tým, že zneužil svoje postavenie hosťujúceho výskumného pracovníka – získal utajované informácie o maďarskej ekonomike a o Rade vzájomnej hospodárskej pomoci (RVHP). Maďarských ekonómov, čo prišli s Montiasom do styku, vypočúvali.

Vypočúvali aj mňa. Nedávno som si znovu prečítal správy. Nikto nevzniesol proti Montiasovi nijaké obvinenie. Nikto nepotvrdil podozrenie, že Montias zhromažďoval utajované informácie.[17]

Krátko na to Montiasa s okamžitou účinnosťou vypovedali z Maďarska. V novinách vyšiel článok, vysvetľujúci Montiasovo vyhostenie.[18] Obvinili ho zo zhromažďovania tajných informácií a špionáže. Obvinenie však nebolo po-

dopreté faktmi, výpoveďami svedkov ani inými dôkazmi. Neexistovalo nič, čo by odôvodňovalo pompézny špionážny proces.

Táto historka je v mnohom pozoruhodná. Ilustruje to, čo som v tejto knihe rozoberal veľakrát (a budem rozoberať ďalej): svet vedy nebol privilegovanou ani chránenou oblasťou. Hlboko do nej zasahovali chápadlá totalitného štátu, sledovali ju a terorizovali.

Napriek kontinuite medzi Rákosiho a Kádárovou érou nastúpili niektoré podstatné zmeny. V časoch starej ÁVH by všetkých zúčastnených – amerického profesora i jeho maďarských priateľov – zatkli a mučili dovtedy, kým by sa nepriznali, no a na súde by sa potvrdilo, že celý čas vykonávali špionáž v prospech CIA. Aj v roku 1965 boli výsluchy maďarských svedkov deprimujúce a veľmi únavné. Mali sme však možnosť falošné obvinenia odmietnuť.*

V čase Montiasovej kauzy na maďarskej politickej scéne existovali dva protikladné politické trendy. „Zástancovia umierneného postupu", reformne orientované sily, mali v úmysle nadviazať priateľské styky so Západom, osobitne v kultúre a vede; „zástancovia tvrdej línie", protireformné sily, sa usilovali chopiť každej príležitosti, aby vzťahy medzi Východom a Západom zmarili. Odhalenie amerického agenta by hralo do karát zástancom tvrdej línie, ale plán sa napokon skončil krachom.

K tejto historke treba pripojiť dva dodatky.

Jeden sa týka ďalšieho vývoja vzťahov s profesorom Johnom Michaelom Montiasom. V roku 1970 som strávil šesť mesiacov na Yaleovej univerzite. Tam sme sa Mikeom často rozprávali. Historku s jeho vyhostením sme nerozoberali. Mal pocit – oprávnene a správne –, že nie je vhodné otvárať túto záležitosť, lebo si uvedomoval, že sa vrátim do Maďarska. Neskôr sme sa stretli každý raz, keď som navštívil Yale. Dokonca som mal prednášku v ústave, ktorý viedol. Keď v roku 1976 vydal knihu o porovnávacej teórii systémov, napísal som priaznivú recenziu[19] nielen preto, že som ju pokladal za dobrú knihu, ale aj aby som jednoznačne dal najavo, že ho pokladám za *vedca*. Montias je zakladajúci šéfredaktor *Journal of Comparative Economics* (Časopis porovná-

* V predchádzajúcej kapitole som napísal, že po roku 1956 som sa rozhodol začleniť do radov ekonómov na Západe. Veľmi dobre som si uvedomoval, aké riziko to so sebou nesie. Ešte som mal v čerstvej pamäti časy, keď už sám fakt, že človek má „styky na Západe", stačil, aby sa stal podozrivým, a nevinná odborná komunikácia či spolupráca sa mohli klasifikovať ako „vyzvedačstvo" s následným vykonštruovaným súdnym konaním. Táto nočná mora nás prenasledovala po celý čas existencie komunistického systému. Teraz, *z dnešného pohľadu*, samozrejme, vieme, že stalinizmus sa opätovne nenastolil. Lenže vtedy nik nemohol *dopredu* s istotou povedať, že podobné pokusy o znovunastolenie diktatúry sa nevyhnutne skončia nezdarom.

vacej ekonómie). Postupne sa vypracoval na časopis, okolo ktorého sa grupovali bádatelia porovnávajúci ekonomické systémy. Často uverejňoval články ekonómov z krajín východného bloku, aj niekoľko mojich.

V sedemdesiatych rokoch minulého storočia Montias prejavil želanie opäť navštíviť Maďarsko, ale maďarské úrady mu neudelili povolenie na vstup do krajiny.20 Jeho meno zostalo na zozname nežiaducich osôb až do posledných hodín starého režimu v roku 1989.[21]

Montiasovo maďarské dobrodružstvo, žiaľ, celkom schladilo jeho nadšenie pre „sovietológiu". Pre odbor to je skutočná strata. Postupne sa preorientoval na dejiny umenia. Jeho knihy o holandskom maliarstve 17. storočia historici umenia pokladajú za klasiku v tejto oblasti.[22]

Historku musím ukončiť smutnou správou: nedávno, v roku 2005, Mike zomrel.

Ďalší dodatok sa týka môjho zážitku z Budapešti. Keď som v roku 1998 po prvý raz žiadal, aby mi umožnili nazrieť do spisov o Montiasovom prípade, dostal som súhlas – lenže s mnohými obmedzeniami. Nedovolili mi, aby som si zhotovil fotokópie dokumentov. Kým som spisy čítal, musel byť prítomný zamestnanec úradovne. Bol to príjemný muž. Asi mu povedali, aby na mňa dával pozor pre prípad, že by som sa pokúsil tajne niektorý z dokumentov prepašovať. Keď som dočítal, prihovoril sa mi; medziiným prehodil niečo v tomto zmysle: „No dobre, nikdy sme nedokázali nikoho chytiť." Neviem ho citovať doslovne. Rozhovor som si nezaznamenal, ale určite som ho reprodukoval verne. Poznamenal to ako človek úplne stotožnený s ľuďmi z kontrarozviedky, čo pracovali na prípade, navyše, použil prvú osobu množného čísla, ironicky a s istou ľútosťou v hlase. Tajomná kontinuita.

10 Proti prúdu 1967 – 1970

Anti-Equilibrium

Kým polovicu svojho potenciálu som venoval výpočtom matematického plánovania, druhá polovica sa začala zaoberať novým výskumným programom: kritikou neoklasickej ekonomickej teórie, osobitne teórie všeobecnej rovnováhy. Výsledky tohto úsilia som zhrnul v knihe *Anti-Equilibrium*.

Predchodcovia knihy

Rukopis stručnejšej verzie knihy, dokončil som ho v roku 1967,[1] mal podtitul Essay on Theories of the Economic Mechanism and Tasks for the Researcher (Rozprava o teóriách hospodárskeho mechanizmu a úlohách pre výskumníka).* Mal som tiež hotovú *Rozpravu* (tak sa budem na ňu odvolávať) preloženú do angličtiny.[2]

---

* V čase, keď som začal pracovať na spomínanom rukopise, zvykol som si v období, keď som sa zaoberal niečím, čo si vyžadovalo veľké sústredenie, „uniknúť". Nepracoval som v pohodlí domova alebo v pracovni v ústave, radšej som sa zbalil a skryl v rekreačnom stredisku či v hoteli, nedostupný pre rodinu, kolegov alebo kohokoľvek iného. Týždeň či dokonca dva som intenzívne pracoval a s nikým som sa nerozprával, s výnimkou čašníkov a upratovačiek, kým ma od písania na stroji nezačali bolieť zápästia a neprinútili ma prestať mlátiť do písacieho stroja (alebo neskôr do klávesnice počítača). Tento zvyk sa mi vžil: niečo mi chýbalo, ak som si nebol schopný vytvoriť takéto podmienky pri písaní väčšieho článku alebo knihy. Prvú verziu *Anti-Equilibrium* som začal písať v Siófoku, pokračoval som vo Visegráde a dokončil som ju napokon na mojom obľúbenom mieste, v rekreačnom dome Maďarskej akadémie vied v Mátraháze.
Na uvedené miesta a láskavý personál si spomínam s vďačnosťou za to, že mi poskytli tichý raj na sústredenú prácu.

Potom prišlo pozvanie od Kennetha J. Arrowa, aby som niekoľko mesiacov strávil v jeho ústave na Stanfordovej univerzite. V tom čase sa šuškalo, že by mal dostať Nobelovu cenu za rok 1972 a v celom odbore panoval všeobecný súhlas, že patrí medzi špičky teoretickej matematickej ekonómie. *Rozpravu* som si zobral so sebou, aby som v Stanforde pokračoval v práci. Cítil som, že situácia je trochu trápna, pretože stredobodom knihy bola kritika teórie, ktorej modernú podobu dodal práve Arrow a americký ekonóm francúzskeho pôvodu Gérard Debreu. Nevedel som sa odhodlať, aby som sa Arrowovi priznal, čo mám v zásuvke. Neskôr sa o rukopise dopočul od iných, lebo som ho ukázal niekoľkým kolegom. Požiadal ma, či by sa mohol naň pozrieť, a pozorne si ho prečítal. (Arrow mal schopnosť obdivuhodne rýchlo pochopiť myšlienky a rozumne na ne reagovať. Tiež veľmi rýchlo rozprával, táto vlastnosť zapríčiňovala, že bolo ťažké sledovať ho. Jeho myšlienky sa hnali dopredu tak rýchlo, že normálni smrteľníci mu sotva stačili.) Ani zďaleka sa neurazil a v prostredí, kde každý prijímal jeho teóriu bez váhania, nadšene privítal moje intelektuálne námietky. V niekoľkých rozhovoroch sme celý rukopis podrobne prebrali. Ocenil, že kritika sa opiera o dôkladnú znalosť Arrowovej-Debreuovej teórie, najprv predstaví obsah s vecnými podrobnosťami, a až potom ju kritizuje. Dokonca mi dal niekoľko konštruktívnych návrhov, ako text zlepšiť. „Bude to skvelý obelisk na mohyle teórie všeobecnej rovnováhy," poznamenal s úsmevom.

Keď som sa vrátil domov, do Budapešti, dokončil som revíziu *Rozpravy*, ktorá, žiaľ, napuchla na oveľa väčšiu knihu. V čase, keď bol hotový maďarský text a nový anglický preklad, dostal som ďalšie pozvanie, tentoraz ho inicioval Tjalling Koopmans, aby som sa stal členom Cowlesovej komisie (*Cowles Commision*), výskumného orgánu Yaleovej univerzity. V prostredí americkej matematickej ekonómie to bola legendárna inštitúcia; napríklad, Debreu tu napísal klasickú *Theory of Value* (Teóriu hodnoty), ktorú mala *Anti-Equilibrium* v úmysle roztrhať na kusy. Sám Koopmans, hoci patril medzi významných odborníkov na modernú matematickú teóriu rovnováhy, prijal kritiku s pochopením. Požiadal ma, aby som vystúpil na jeho seminári a sám mi predostrel niekoľko pripomienok na zlepšenie rozšírenej verzie *Rozpravy*.* Spolu s ďalšou mimoriadnou vysokopostavenou osobnosťou z Cowlesovej komisie,

* Keď som si prezeral dokumenty, zhromaždené počas práce na rukopise knihy *Anti-Equilibrium*, urobil som všetko pre to, aby som našiel dvadsaťjedenstranové memorandum, ktoré Koopmans svojho času napísal na stroji iba pre moju potrebu, a kde stránku po stránke rozvádzal svoje postrehy. Zriedkavo taký významný a zaneprázdnený vedec ako Koopmans venuje toľké úsilie v snahe pomôcť mladšiemu kolegovi v práci.

profesorom Jamesom Tobinom, poverili dvoch študentov, aby skontrolovali preklad z Budapešti.

Nikdy nezabudnem na veľkorysosť a vedeckú veľkodušnosť týchto dvoch veľkých ekonómov, Arrowa a Koopmansa, ktorí mi dali k dispozícii všetku svoju kapacitu, len aby moja kritika ich intelektuálneho diela bola čo najefektívnejšia a najprecíznejšia.*

Kniha napokon vyšla v roku 1971 v maďarskej i anglickej verzii. Neskôr ju preložili do niekoľkých ďalších jazykov.

Čo ma podnietilo napísať knihu

Odkedy som sa začal kriticky dívať na socialistický ekonomický mechanizmus založený na príkazoch a študoval som modernú ekonómiu, neprestal som hĺbať nad mnohými podstatnými otázkami.

Aký systém cien by najviac pomohol pracovníkom s rozhodovacou právomocou? Môžeme nechať voľnú hru dopytu a ponuky, aby stanovila ceny? Vari nie je nutné, aby do procesu zasahoval štát, prinajmenšom v určitých kritických chvíľach?

Mohla by sa trhová ekonomika vytvoriť *vnútri* socialistického národného hospodárstva? Bola by zlučiteľná so štátnym vlastníctvom a politickou štruktúrou komunistického systému? Alebo väzba medzi politickou a hospodárskou sférou je na to príliš tesná?

Prečo sa pri porovnávaní dvoch „veľkých" systémov ukazuje, že kapitalizmus je efektívnejší ako socializmus? Vari preto, že je skôr schopný nastaviť ceny tak, že sa stávajú stimulom pre vytvorenie rovnováhy na trhu a pre efektívnu kombináciu vstupov a výstupov? Alebo pre pôsobivé hospodárske úspechy kapitalizmu existuje iné, závažnejšie vysvetlenie?

V tom čase som už nahromadil vedomosti prekračujúce rámec toho, čo som získal z teoretických kníh. Strávil som predsa niekoľko mesiacov v Lon-

* Príhoda, ktorá ilustruje Koopmansovu veľkosť ako človeka, sa týka jeho Nobelovej ceny. Dostal ju spoločne so sovietskym matematickým ekonómom Leonidom Vitalievičom Kantorovičom za rozpracovanie metódy lineárneho programovania; podľa Koopmansovho názoru ju však mal dostať aj George Dantzig, lebo navrhol algoritmus, ktorý umožnil, aby sa lineárne programovanie mohlo používať v praxi. Koopmans mal pocit, že by mal dostať tretinu, a nie polovicu ceny. Preto rozdiel medzi polovicou a tretinou tejto značnej odmeny venoval medzinárodnému výskumnému ústavu.

dýne a navštívil veľa ďalších miest na Západe. Termín „trhová ponuka" ma prinútil myslieť na Selfridgeov obchodný dom na Oxford Street v Londýne, prípadne na obchody na Bahnhofstrasse v Zürichu. Čo obchodníkom dodáva odvahu, aby v obchode udržiavali taký rozsiahly sortiment? Vždy keď som tam pricestoval, mali na pultoch nové výrobky. (Napríklad sa objavili vreckové kalkulátory a neskôr aj prvé osobné počítače.) Čo presvedčilo výrobcov, aby stále prichádzali s niečím novým?

Lipnúť na teoretickom presvedčení je ako byť zamilovaný. Bol som slepo a vášnivo oddaný marxizmu a zrieť sa ho pre mňa znamenalo traumatizujúci zážitok. Vtedy som sa mierne zaľúbil do neoklasickej teórie, spočiatku celkom slušne ovplyvňovala moje názory. Kým ľúbostný vzťah trvá, človek má tendenciu byť zhovievavý voči slabostiam či nedostatkom milovanej osoby. V žiadnom prípade to však nebola taká silná vášeň, akú som pociťoval voči marxizmu. Čoskoro sa mi oči otvorili a spočiatku mi liezlo na nervy a neskôr ma až rozčuľovalo, že neoklasická teória nedáva uspokojivé odpovede na otázky, čo ma mučili – alebo, čo je ešte horšie, tušil som, že odpovede sú nesprávne.

Ako som už spomenul, od marxistickej teórie som sa odvrátil okrem iného preto, lebo neporovnávala svoju teóriu so skutočnosťou. Teraz som mal podobné pocity v súvislosti s neoklasickou teóriou, hoci problém vyvstal v menej iritujúcej a menej akútnej podobe. Bádatelia vymysleli niekoľko čiastkových teórií, ktoré sa usilovali neúnavne overovať v praxi. Ekonometria, veda analyzujúca ekonomické merania, viedla k vývoju viacerých prvotriednych metód a na západných univerzitách sa tieto techniky učili všetci poslucháči ekonómie. Mal som pocit, a netýkalo sa to iba častí, ale aj celku, že pri konfrontácii s praxou teória zlyháva. Tento druh porovnania osobitne chýbal v prípade všeobecných teórií, vzťahujúcich sa na celý systém kapitalizmu a socializmu. Podobná úvaha ma priviedla do situácie, že stredobodom môjho kritického skúmania sa stala takzvaná teória všeobecnej rovnováhy.

To, čo ekonómovia nazývajú neoklasická teória, pozostáva z niekoľkých čiastkových teórií. Učebnice obľúbené na Západe ponúkajú pekný prehľad o tom, čo sa môže zaradiť do tohto komplexu, aké sú hlavné pojmy, na ktoré otázky sa snaží teória odpovedať a aké metódy používa, aby ich potvrdila. Neoklasická teória sa v súčasnosti pokladá za hlavný prúd svetovej ekonómie.*

* Zatiaľ sa nedosiahol konsenzus, čo treba chápať pod „neoklasickou teóriou" alebo „hlavným prúdom" v ekonomickom bádaní. Situácia je stále zložitá aj preto, že intepretácie sa postupom času menia; napríklad, pre mnohých ľudí uvedené termíny zahŕňajú niečo odlišné od toho, čo robili pred niekoľkými desaťročiami. Objasniť základné pojmy je úloha pre vyčerpávajúcu, objektívnu prácu o dejinách ekonomického myslenia. Mám

Teoretické jadro súboru myšlienok tvorí teória všeobecnej rovnováhy, ktorú v druhej polovici devätnásteho storočia rozpracoval Léon Walras, ekonóm z francúzskej časti Švajčiarska. V zjednodušenom svete jeho modelu existujú firmy usilujúce sa maximalizovať zisk. Ďalej do systému patria domácnosti, čo sa usilujú, aby mali zo svojich peňazí maximálny prospech. Teória názorne dokazuje, že existujú ceny zabezpečujúce rovnováhu medzi ponukou firiem a dopytom domácností, takže za určitých podmienok nastáva efektívna rovnováha. Rovnováha, harmónia, najlepší možný stav za daných podmienok – to je predstava o spoločnosti, obsiahnutá v predpokladoch teórie.

Walrasovský model, jediný z mnohých neoklasických modelov, sa pokúša obsiahnuť ucelenú hospodársku činnosť – nie v zhustenej podobe, ako to robia makroekonomické teórie, ale tak, že ju rozkladá na základné zložky. V ekonomike sa objavujú aktívni účastníci a toky medzi nimi. Je to jediný model, ktorý opisuje trhové hospodárstvo ako *systém*. Preto mi pripadal logický záver, že ak mi otázky súvisiace s neoklasickou teóriou spôsobujú ťažkosti, moja analýza by sa mala sústrediť na teóriu všeobecnej rovnováhy.

Sám Walras formuloval teóriu v matematickej podobe. Neskôr Arrow, Debreu, Koopmans, Lionel McKenzie a ďalší pomohli vybudovať oveľa vhodnejší matematický arzenál, aby sa mohla platnosť teórie dokázať. Teória je prísne logická a môžem povedať, že vďaka stručnosti a krištáľovej priezračnosti aj krásna. Upúta pozornosť všetkých, čo ju chcú dôkladne poznať. Očarila aj mňa, kým som si neuvedomil niektoré kritické námietky.

Hlavná námietka spočívala v tom, že teórii ani rozsiahlym a početným výskumom, ktoré podnietila, ani všeobecnému vedeckému programu hlavného prúdu ekonómie sa nepodarilo odpovedať na *závažné* otázky, ani prispieť k hlbšiemu pochopeniu kapitalizmu a socializmu, či ukázať, ako by sa svet „dal zlepšiť". Toto (aj keď nie presne týmito slovami) som vysvetlil v predhovore a úvode svojej knihy.

Niektoré podobnosti na zamyslenie

Walrasov-Arrowov-Debreuov model sa môže porovnať s Kornaiho-Liptákovým modelom, ktorý sme rozoberali v 8. kapitole. Oba zobrazujú dve dia-

pocit, že je prípustné, aby som sa pri písaní autobiografie do spomínaných diskusií nezapájal a spomínané termíny používal jednoducho tak, aby čitateľ získal predstavu, ako sa zoskupujú ľudia pracujúci v tomto odbore.

metrálne odlišné ekonomiky – prvá je dokonale decentralizovaná, kým druhá dokonale centralizovaná. V prvej ceny prenášajú informácie medzi decentralizovanými jednotkami, ktoré sú navzájom nezávislé a nachádzajú sa v rovnocennom postavení. Druhá má kvantitatívne ciele, ktoré centrum predpisuje jednotkám, čo sú mu podriadené a musia ho poslúchať.

A teraz prichádza ohromujúci záver. V oboch systémoch sa dosahuje rovnováha, pokiaľ sa dodržiavajú určité pravidlá. Skutočne, pri danom kritériu optimálnosti a iných podmienkach sa oba systémy môžu dostať do optimálneho stavu. Toto tvrdenie možno názorne predviesť a matematicky dokázať.

Táto podobnosť ma zmiatla. Vari nie je dôležité, či žijeme v centralizovanej, alebo decentralizovanej ekonomike? Alebo sa podobnosť objavila preto, lebo oba modely nebrali do úvahy priveľa atribútov skutočných, živých ekonomických systémov, aby vysvetlili rozdiel medzi aktuálnym kapitalizmom a aktuálnym socializmom – živú trhovú ekonomiku a živú príkazovú ekonomiku?

Už predtým som poukázal na niektoré predpoklady v oboch modeloch, ktoré ignorujú práve takéto podstatné atribúty skutočnosti. Hoci som ich spomínal v opise matematického plánovania v 8. kapitole, zrekapitulujem ich.

Oba všeobecné modely predpokladajú, že činitelia s rozhodovacou právomocou majú k dispozícii presné informácie. V skutočnosti informácie v oboch svetoch obsahujú skreslenie, spontánne aj zámerné. Tu sa však podobnosť končí a začína sa zásadný rozdiel. V kapitalizme, systéme založenom na slobodnom podnikaní a súkromnom vlastníctve, existuje súvis medzi informáciami a stimulmi. Hocikto sa môže pokúšať niečo vyťažiť z informácií, čo má k dispozícii, alebo si ich môže kúpiť od iných. Tí, čo to robia, sú zainteresovaní na tom, aby mali istotu, že ponúkané informácie sú presné. Na druhej strane, za socializmu sa rozptýlené informácie musia chtiac či nechtiac dodávať centru, podobne ako obilie z jednotného roľníckeho družstva. Tí, čo majú informácie, čo ich objavili a zhromaždili ako prví, si nemôžu na nich založiť podnikanie, nemôžu si kúpiť viac informácií alebo s nimi obchodovať. Musia ich odovzdať centru. Pre kapitalizmus je veľkou vzpruhou kombinácia decentralizovaných informácií a decentralizovaných stimulov, kým v socializme toto spojenie chýba.

Vo walrasovskom aj v dvojúrovňovom modeli plánovania sa predpokladá, že všetky procesy prebiehajú bez trenia: adaptácia je dokonalá. V skutočnosti však mechanizmus adaptácie v oboch systémoch škrípe a vŕzga, hoci aj v odlišnej miere. Socialistický systém je z niekoľkých dôvodov oveľa rigidnejší ako kapitalistický. V decentralizovanom hospodárstve sa rozhodnutia môžu prijímať na najnižšej úrovni. V centralizovanej ekonomike musí každý dôkaz

o existencii prekážky postúpiť v hierarchii o niekoľko stupňov nahor na úroveň, ktorá je kompetentná rozhodnúť, ako sa má problém vyriešiť, a podobnou cestou putuje odpoveď dolu na úroveň, ktorá je kompetentná a schopná rozhodnutie o odstránení trenia realizovať. To je neporovnateľne dlhšia cesta. Navyše, existuje ďalší faktor: plánované ciele, ktoré pre zúčastnených predstavujú záťaž, im nedovoľujú vytvárať rezervy, čo platí pre všetky články realizačného reťazca, hoci v takom prípade by mal existovať jediný spôsob, ako zabezpečiť rýchle prispôsobenie sa požiadavkám.

Tento nezdar súvisí s iným problémom. V oboch systémoch sa predpokladá, že činitelia s rozhodovacou právomocou konajú prísne racionálnym spôsobom – v zmysle, ktorý neoklasická teória charakterizuje slovom „racionalita". Ich priority sú nemenné a aplikujú sa konzistentne pri rozhodovaní medzi dostupnými alternatívami. Aj tu tuším vážne problémy. Zmienim sa iba o jednom. V Kornaiho-Liptákovom modeli sa predpokladá, že plánovacie centrum je pri rozhodovaní striktne racionálne a konzistentné. Plánovací úrad v Budapešti som navštívil nesčíselne ráz a veľa som sa napočúval aj o charaktere príkazov z ústredného výboru. Racionálne? Konzistentné? Nie, stelesňovali neuskutočniteľné túžby odtrhnuté od skutočnosti. Tlak na plánovací aparát vyvíjajú rôzne politické sily, obchodné a regionálne záujmové skupiny. Meniace sa mocenské vzťahy sú sprevádzané meniacimi sa prioritami. Niekedy náhla zmena poprevracia všetky predchádzajúce priority. (K racionalite a konzistentnosti individuálnych rozhodnutí sa vrátime neskôr.)

Dva všeobecné modely systémov sa na seba podobajú aj v tom, že sú statické. Napriek tomu jedna z podstatných odlišností medzi nimi spočíva v ich dynamike. V kapitalizme predstavuje hybnú silu konkurencia, lebo výrobcov núti, aby zabezpečovali nepretržitú technickú obnovu. Socializmu, naopak, spontánna sila konkurencie chýba: nové výrobky sa objavujú s veľkými prestávkami a ťažkosťami ako výsledok byrokratických príkazov centrálnych plánovačov.*

* Existuje ďalší dôležitý rozdiel medzi dvoma systémami, od ktorého oba modely abstrahujú. Keď som pracoval na kritike teórie rovnováhy, jednoznačne som odmietol represívnu politickú štruktúru a oficiálnu ideológiu komunistického systému, ale ešte som neuchopil komplexné súvislosti medzi demokraciou a ekonomickou decentralizáciou, medzi diktatúrou a ekonomickou centralizáciou. V tom čase podobná argumentácia v mojich spisoch ešte chýbala.

Čo sa dalo a čo sa nedalo očakávať od všeobecnej teórie

Pokúsil som sa vysvetliť, prečo som nadobudol odpor voči *obom* modelom. Hoci som mal ťažkosti s oboma, reakcie, aké vo mne vyvolali, boli odlišné. Vezmime si najprv model dvojúrovňového plánovania. Nechcelo sa mi zaoberať sa podrobne jeho teoretickými interpretáciami. V prvom priblížení, ako sa o ňom hovorilo v 8. kapitole a ďalej, sa model dá chápať ako model „dokonalého centrálneho plánovania". Ak je teda dokonalé plánovanie mysliteľne, čo i len na úrovni abstraktnej teórie, povrchní alebo predpojatí čitatelia, v rozpore s mojimi zámermi, ho môžu pokladať za velebenie socialistického systému.

Podobné úvahy mi však nezabránili kritizovať Walrasov-Arrowov-Debreuov model.

Dnes v teoretických východiskách svojej kritiky badám vážne chyby z hľadiska filozofie vedy.* Zásadnou otázkou bolo objasniť, čo sa dá očakávať od abstraktného modelu.

Tvorcov modelov môžeme obviňovať z mnohých omylov, ale určite nie z toho, že abstrahujú od skutočnosti. To je predsa podstata tvorby modelov. Nie je ťažké kritizovať ich formou vyhlásenia: Pozrite sa, model predpokladá túto a túto vec, ale každý vidí, že v skutočnosti existuje niečo celkom iné.

Teoretický model sa dá použiť na rozmanité ciele. Poukážem na dva navzájom prepojené.

Teoretický model pomáha objasniť podmienky, za akých je nejaké tvrdenie pravdivé. Pri budovaní teórie tvorca modelu spravidla začína tak, že vezme premisy, zhodnotí predpokladané závery, a až potom postupuje nazad a posúdi premisy. Čo treba predpokladať, aby získaný záver platil? Tvorca chce vybudovať čo najefektívnejší model. Takže aké sú nutné a postačujúce podmienky, aby sa tvrdenie dokázalo? Takto skonštruovaná argumentačná línia sa môže stať východiskom pre vyvrátenie, alebo prinajmenšom spochybnenie niekoľkých ďalších tvrdení.

Napríklad, Arrowova-Debreuova teória tvrdí, že rovnováha môže nastať a (podľa určitých kritérií) optimálny stav sa môže dosiahnuť vtedy a len vtedy, ak informácie prúdiace do ekonomiky sú presné. To neznamená, že Arrow alebo Debreau nevedeli, koľko neurčitosti a nepresnosti sa v informáciách

---

* Na túto chybu v *Anti-Equilibrium* poukázal Frank Hahn vo veľmi dôkladnej a rozsiahlej recenzii, ktorá vyšla v roku 1973 pod shakespearovským titulom *Zima našej nespokojnosti* – čo je narážka na nespokojnosť z mojej i jeho strany.

skrýva.* Tí, čo interpretujú model správne, si uvedomujú varovanie skryté v argumente: Ak informácie sú neurčité a skreslené, človek by si nemal predstavovať, že trhový mechanizmus privedie ekonomiku do optimálneho stavu. Takáto optimalizácia by nastala (v podmieňovacom spôsobe) iba vtedy, ak by informácie boli presné.

Ak tento prístup aplikujeme na každý predpoklad Walrasovho-Arrowovho-Debreuovho modelu, skôr či neskôr sa stane podrobným zoznamom podobných varovaní, nie obranou trhu. Ak by východisková abstrakcia alebo spomínané nedostatky zostávali v platnosti, potom by konečný záver vyplývajúci z teórie neplatil a trh by sa viac nemohol hodnotiť ako dokonalý regulátor.**

S touto črtou súvisí iná funkcia „čistých", silne zovšeobecňujúcich, veľmi abstraktných modelov: môžu sa používať ako miera alebo norma porovnávania. Trhové hospodárstvo, ktoré v skutočnosti v kapitalizme funguje, je veľmi vzdialené od walrasovského ideálu, ale ideál je dobrým meradlom toho, *nakoľko* je realita od neho vzdialená. Napríklad, o konkrétnych informáciách sa dá presne povedať, do akej miery sa odchyľujú od absolútnej presnosti walrasovského modelu. Musím dodať, že vo svojej knihe *Nedostatková ekonomika* (Economics of Shortage) som na takéto porovnania s úspechom použil walrasovský model.

Rovnako možno použiť aj Kornaiho-Liptákov model, ako som zdôraznil v 8. kapitole. Čistý model „dokonalého plánovania" sa dobre porovnáva s modelom, ktorý vôbec nie je čistý a je veľmi vzdialený od ideálnej reality plánovania.

Problém nespočíva v tom, že čistý model ukazuje ideál, mimoriadny svet, ale v tom, že mnohí ho nesprávne chápu, a teda vyvodzujú z neho nesprávne závery.

Mnohí čitatelia teoretických prác majú tendenciu zabiehať vo svojich úvahách dopredu a zabúdajú na striktné predpoklady, čo sa skrývajú za modelom, a preto si nesprávne vykladajú tvrdenie, ktoré platí iba *v rámci* modelu. Napríklad, Walrasov-Arrowov-Debreuov model sa vníma ako velebenie trhu ponechaného na samého seba, oslobodeného od akéhokoľvek zásahu štátu, hoci z teórie, za predpokladu, že sa pochopí bez zvyšku, to vôbec nevyplýva. Nesprávne chápanie alebo dokonca nesprávny výklad modelu a jeho dôsledkov si zasluhuje kritiku.

---

* Arrow ako jeden z prvých napísal veľké štúdie o účinkoch neurčitosti a nedostatkoch trhu. Bol, napríklad, priekopníkom teórií dokazujúcich, že zdravotná starostlivosť nemôže zmysluplne fungovať za vlády *čistého* trhového mechanizmu.

** Argument, ktorý sa tu použil vo vzťahu k Walrasovmu-Arrowovmu-Debreuovmu modelu, sa vynoril už v 8. kapitole, keď sme vykladali Kornaiho-Liptákov model. Tam som však nezdôraznil, že uvedený prístup súvisí s niektorými osobitne náročnými problémami filozofie vedy.

Teórii nemôžeme vyčítať, že sa odchyľuje od skutočnosti, ale tých, čo si ju zaradili do myšlienkového arzenálu, treba čo najdôraznejšie upozorniť na to, čo sa pri jej tvorbe nebralo do úvahy, a do akej miery je teória vzdialená skutočnosti. Praktických ekonómov treba učiť, aby vždy mali na pamäti veľkú obozretnosť, keď z čistej teórie vyvodzujú praktické závery a hovoria o „dôsledkoch teórie pre hospodársku politiku". Nevyhnutne treba zvážiť každý jednotlivý predpoklad. Abstrahovanie od skutočnosti, potrebné pri formulovaní teórie, môže spôsobiť ťažkosti tým, čo konajú v situácii, keď reálne podmienky už nemožno ignorovať.

Túto časť som začal poukazom na podstatný omyl v knihe *Anti-Eqiulibrium*, omyl spadajúci do poľa pôsobnosti filozofie vedy. Nemal som útočiť na čistotu teórie (na abstraktnú, nereálnu povahu jej predpokladov), ale na jej nesprávne používanie v hlavnom prúde ekonómie. Skutočným adresátom kritiky mali byť *bežné vyučovacie postupy a výskumné programy*. Tvorca čistej teórie nie je povinný zahrnúť do svojej práce podobné upozornenia; každého, kto neskôr teóriu vykladá a vyučuje, však treba brať na zodpovednosť v prípade, ak nepodá dodatočné vysvetlenie. Vyučuje sa teória správne? Čo sa vysvetľuje a na čo sa, naopak, nepoukazuje pri výklade, ako správne interpretovať teóriu? Aké varovania by mali poskytnúť teoretici vo svojich článkoch a pedagógovia vyučujúci teóriu, ale bežne na to zabúdajú? Bolo by lepšie, keby sa kritika obsiahnutá v knihe zamerala na spomínané otázky.* Omyl obsiahnutý v základoch prináležiacich do kompetencie filozofie vedy sa tiahne celou knihou *Anti-Equilibrium* a oslabuje jej presvedčivosť, dokonca aj keď vyslovená kritika bije do očí a podnecuje myslenie.

Racionálni vedúci

Vrátim sa k niektorým presvedčivým tvrdeniam obsiahnutým v knihe, ktoré zostávajú v platnosti ešte aj dnes.

---

* Medzi čitateľmi maďarského vydania knihy sa našlo zopár, čo si mysleli, že moja kritika hlavného prúdu vyučovania a výskumu sa oveľa viac vzťahuje na *súčasný* stav, teda na obdobie, keď obe teórie súvisiace s „racionálnymi očakávaniami" už nadobudli veľký vplyv, ako na obdobie pred tridsiatimi piatimi rokmi, keď som písal *Anti-Equilibrium*. Takto si *Anti-Equilibrium* neskôr získalo uznanie za to, že vopred poukázalo na pravdepodobné problémy.

Predpoklady o racionálnom správaní vedúcich s rozhodovacou právomocou sa nevzťahujú len na Walrasov-Arrowov-Debreuov model. Sú výrazným prvkom celého spôsobu uvažovania neoklasickej školy. Ekonómovia tradične interpretujú „racionalitu" špecifickým spôsobom, ktorý sa líši od iných profesií alebo od bežného jazyka.

Ekonóm z hlavného prúdu dáva racionalitu vo veľkej miere do súvislosti s dvoma požiadavkami: vyvarovať sa rozporuplnosti a zabezpečiť prinajmenšom dočasnú dôslednosť rozhodovania.*

Vzhľadom na práve sformulovanú argumentačnú líniu môže extrémny model, predpokladajúci existenciu prísne dôsledných vedúcich s rozhodovacou právomocou, urobiť dobré služby. Môže poslúžiť ako norma pre stanovenie toho, aké nedôslednosti správania vedúcich s rozhodovacou právomocou sú zjavné – pri ktorých rozhodnutiach, v akom zmysle, do akej miery a s akou frekvenciou sa odchyľujú od rozhodnutí ideálne dôsledného vedúceho s rozhodovacou právomocou. Je poľutovaniahodné, že táto užitočná úloha modelu sa v knihe *Anti-Equilibrium* dostatočne neocenila.

Predstava o dôslednom a racionálnom vedúcom s rozhodovacou právomocou, chápaná v tomto konkrétnom zmysle, sa v mnohých modeloch hlavného prúdu, nanešťastie, nedá využiť. V skutočnosti sa predpokladá, že striktná dôslednosť, maximalizácia a optimalizácia užitočnosti vo väčšej či menšej miere predstavujú typické správanie. Zástancovia modelu tvrdia, že disponujú univerzálnym modelom, vysvetľujúcim správanie ľudí, a že sú schopní opísať čokoľvek – nielen rozhodovanie o úzko ekonomických otázkach, ale aj všetky problémy voľby, od rozvodu a rozpadu rodiny až po parlamentné voľby. Kniha sa správne vyslovuje proti zjednodušujúcemu princípu. To, čo som práve povedal vo všeobecnosti o chybách pri interpretácii a vyučovaní neoklasických modelov, osobitne platí o teóriách optimalizácie, úžitkových funkciách a hierarchii priorít. Ekonómovia čoraz častejšie pokladajú tento prístup za univer-

* Pre tých, čo nie sú dobre oboznámení s touto témou, stručne zhrniem obsah myšlienky: Vedúcich s rozhodovacou právomocou možno nazývať racionálnymi, ak majú priority a pridržiavajú sa ich. Uprednostňujú alterantívu A pred alternatívou B, alebo naopak, prípadne sú im obe ľahostajné. Ak však raz uprednostnia A, nemôžu si pri ďalšej voľbe vybrať B. Vo väčšine prác neoklasickej školy sa predpokladá, že vedúci s rozhodovacou právomocou majú „úžitkovú funkciu". Ich správanie sa dá interpretovať ako maximalizácia alebo „optimalizácia" tohto úžitku. Dá sa ukázať, že za určitých predpokladov sú oba typy formalizmu – dôležitosť priorít a maximalizácia úžitkovej funkcie – ekvivalentné. Amartya Sen (1977) túto ekvivalenciu výstižne parodoval, keď napísal, že podmienky modelu spĺňajú aj „racionálni blázni". Dokonca aj keď sa pridržiavajú bláznivej myšlienky, vždy ich možno pokladať za racionálnych, ak to robia dôsledne.

zálne platný model a zvykli si uvažovať v jeho intenciách, dokonca aj keď je to nesprávne.

V knihe *Anti-Equilibrium* uvedenému problému venujem dve dlhé kapitoly, tu však vyzdvihnem len jedinú tému. V knihe sa rozoberajú dôležité rozdiely medzi opakujúcimi sa a neopakujúcimi sa rozhodnutiami, medzi porovnateľnými a neporovnateľnými rozhodnutiami.

Každý deň si môžem vybrať nápoj, čo budem piť pri jedle. Dokonca aj keď konkrétna voľba závisí od jedálnička alebo mojich chutí, konečná schéma sa dá v mojom správaní ako zákazníka rozpoznať podľa toho, nakoľko stabilne uprednostňujem alebo neuprednostňujem určité nápoje. Voľba nápoja je opakujúce sa rozhodnutie a problém, ako sa rozhodnem dnes, je vo všetkých smeroch porovnateľný so včerajším rozhodovaním.

Porovnajme to s inou dilemou pri rozhodovaní. V rokoch 1956 – 1957 sa hranice Maďarska otvorili a bolo možné bez rizika sa „preplaziť" popod železnú oponu. Dovtedy boli hranice zatvorené a každý predpokladal (ukázalo sa, že správne), že čoskoro sa opäť zatvoria. Mal by človek zostať, alebo odísť? Toto bol problém neopakujúceho sa rozhodovania. Mnohí ľudia emigrovali neskôr, lenže za odlišných okolností, podstupovali odlišné riziká a museli rátať s odlišným prijatím v zahraničí. Z nášho hľadiska neskorší problém zostať, alebo odísť sa nedal porovnať s dilemou, akú sme prežívali v rokoch 1956 – 1957.

Mám k tomu dve poznámky.

Neoklasický problém priority sa hodí na analyzovanie opakujúcich sa a porovnateľných rozhodovacích problémov. Môže pomáhať, napríklad, pri stanovení nedôslednosti. Model racionálnej voľby sa však jednoducho nedá interpretovať ako funkčný, a v prípade neopakujúcich sa a neporovnateľných rozhodnutí skutočne ani nefunguje.

Prvé, opakujúce sa malé rozhodnutia sú, samozrejme, zaujímavé osobitne pre ekonómov. Umožňujú, napríklad, odhadovať funkcie dopytu tak, že sa konajú pravidelné pozorovania správania sa konzumentov, alebo sa konštruujú funkcie opisujúce správanie sa firiem z hľadiska opakujúcich sa rozhodnutí ich manažérov.

Lenže veľké, dôležité životné rozhodnutia sú spravidla unikátne a neopakujú sa. Zvraty a neopakujúce sa udalosti existujú v dejinách jednotlivcov i väčších kolektívov ľudí. Chudáci spoločenskí vedci, keď sa pokúšajú na základe vopred stanovených priorít vysvetliť, ako budú ľudia konať pri prijímaní významných rozhodnutí. Keď som v rokoch 1967 – 1970 formuloval svoj názor na túto záležitosť a zaviedol som uvedené rozlíšenie, uchýlil som sa k pohľadu späť. Nemôžem nazrieť do duše alebo procesu prijímania rozhodnutí niekoho iného, iba do vlastnej duše a vlastného procesu rozhodovania. Viem, že

som nemal vopred zadané priority v podobných rozhodujúcich dramatických okamihoch – keď som sa počas veľkej emigračnej vlny po roku 1956 rozhodol neemigrovať alebo nevstúpiť znova do komunistickej strany, keď som sa rozhodoval, čo robiť v kritických okamihoch počas revolúcie a tak ďalej.* Medzi hodnotami (prioritami) a podmienkami či možnosťami voľby existuje obojstranný vzťah. „Obmedzenia" a „priority" sa nedajú oddeliť. Rovnako nemôže v skutočnosti vyvstať otázka striktnej dočasnej dôslednosti, pretože vzťah medzi veľkými problémami a okolnosťami vážnejších rozhodnutí v jednom čase sa môže diametrálne líšiť od vzťahu medzi predchádzajúcimi vážnymi rozhodnutiami a okolnosťami, za akých sa prijímali.

Dodnes si myslím, že pokiaľ ide o spomínaný rozdiel, vydal som sa správnym smerom; v knihe som uviedol aj iné kritické poznámky.

V tomto zmysle nie je možné jednoznačne odhadnúť, ako sa vyvíjala veda a výskum od čias, keď som napísal *Anti-Equilibrium*. Najdôležitejšia je spolupráca, ktorá sa rozvinula medzi psychológmi a teoretickými ekonómami pri štúdiu procesu prijímania rozhodnutí a pri prehodnocovaní idealizovaného modelu „dôsledného pracovníka s rozhodovacou právomocou". Spomínaný výskum priniesol niekoľko cenných poznatkov. Výskumný program, čo sa sám označoval za *behaviorálnu ekonomiku*, prerástol do myšlienkového prúdu, ktorý sa snaží pozerať na ľudské správanie novými, sviežimi očami a opísať ho pomocou modelov pravdivejšie vystihujúcich skutočnosť. Zvlášť pozoruhodná je v rámci tejto školy práca Amosa Tverského a Daniela Kahnemana, ktorí odhalili určité anomálie, teda odchýlky od teórie – inými slovami, dobre pozorovateľné odchýlky od toho, čo predpovedá štandardný model racionálneho prijímania rozhodnutí, že by sa malo stať. Prejavom všeobecného prijatia týchto výsledkov ekonomickou komunitou je Nobelova cena, ktorú Kahneman dostal v roku 2002. (Žiaľ, Tversky nežil dosť dlho na to, aby sa s ním o túto poctu podelil.)**

Ostatné trendy sú však znepokojujúce. Model racionálnej voľby sa začal vo veľkom rozsahu používať v sociológii a politológii, ba dokonca aj v histórii: teda presne v tej disciplíne, ktorá má najvýznamnejšiu úlohu pri skúmaní

---

* V 2. kapitole som opísal proces rozhodovania, ktorý ma viedol k vstupu do komunistickej strany. Nemal som nijaké vopred stanovené osobitné priority. Za týmto rozhodnutím sa skrývali viaceré motívy. A keď som prijal významné, ďalekosiahle rozhodnutie, táto voľba neskôr formovala moje priority v prípade mnohých menej podstatných, opakujúcich sa problémov.

** Poznatky Tverského a Kahnemana sa zvyčajne uznávajú – lenže, takpovediac, v poznámke pod čiarou. Väčšina ekonómov hlavného prúdu stále pokračuje v práci, ako keby sa nijaká nová teória vôbec neobjavila.

neopakujúcich sa udalostí. Nanešťastie, v tejto vedeckej oblasti sa teória racionálnej voľby nepoužíva obozretne, ako som odporúčal vyššie. Keďže interpretácie historikov sú často veľmi hrubé a zjednodušujúce, výstrahy, upozornenia a kritika spred niekoľkých desaťročí nestratili aktuálnosť ani dnes.

Necenové indikátory

Podľa kritizovanej teórie prúdi medzi jednotkami systému iba jeden typ informácií: cena. Rozhodnutie prisúdiť cene výlučnú úlohu ma trápilo.

Za socializmu majú ceny vo vzťahoch podnikov malý vplyv na výrobu a spotrebu. Naopak, uplatňuje sa veľký vplyv iných druhov informácií: plánovacích príkazov, indikátorov rastu alebo poklesu zásob, dĺžka poradovníka zákazníkov, rozsah príkazov zhora a tak ďalej. Ak do analýzy nezahrnieme všetky uvedené činitele, nebudeme môcť nijako vysvetliť, aké osobitné výhody majú cenové signály, ak sa znovu nastolí trhový mechanizmus.

Ceny nie sú jediným nositeľom informácií ani v kapitalistickej trhovej ekonomike. Aj tam hrajú významnú úlohu necenové indikátory.

V tejto otázke si *Anti-Equilibrium* nahmatávalo cestu správnym smerom. V nasledujúcich desaťročiach nastal obrovský a priaznivý rozvoj výskumu signálov a úlohy informácií.

Rovnováha, trh kupujúceho a trh predávajúceho

„V ekonomike je mimoriadne ťažké definovať kategórie. ... Práve v oblasti pojmov sa skrýva nedostatok exaktnosti."[3] Tento citát Johna von Neuman som použil v knihe. Už vtedy existoval zmätok okolo pojmu rovnováha (a trvá dodnes).

Fyzika a exaktné vedy vo všeobecnosti pokladajú rovnováhu za pozitívnu kategóriu. Slovo (v latinčine, angličtine alebo nemčine)* je odvodené od označenia váh s rovnakým závažím na každej strane. Keď sa dotknete váh, jazýček sa síce vychýli, ale zakrátko sa vráti do rovnováhy. Nevychýli sa sám od seba, bez vonkajšieho pričinenia – je to stabilná, *statická rovnováha*. Existuje aj *dynamická rovnováha*. Systém sa síce pohybuje, ale nech urobíte akúkoľvek momentku, ukáže sa na nej systém v rovnováhe.

* Rovnako aj v slovenčine. Pozn. prekl.

Neoklasická škola ekonomickej teórie používa pojem trhovej rovnováhy v tomto pozitívnom zmysle. V statickej teórii je trh v rovnováhe, ak ponuka a dopyt sa rovnajú v prípade všetkých výrobkov – táto definícia je pre účely mnohých analýz dostatočná. Lenže ako sa ekonomické poznatky šírili vo verejnosti, definícia prešla do všeobecného jazyka tvorcov hospodárskej politiky i novinárov.

Pojem rovnováhy sa spojil s *normatívnym* prístupom k problému. Pre trh je želateľné, aby bol v rovnováhe. Nie je dobré, ak dopyt prevyšuje ponuku, lebo výsledkom je nedostatok, alebo ak narastajú nepredané zásoby.

Hoci pripúšťam, že podobné používanie pojmu rovnováha má istú explanačnú silu a svojou jednoduchosťou si podmanilo ekonómov i verejnosť, myslím si, že v čase, keď som písal *Anti-Equilibrium*, bolo neadekvátne, a tento názor zastávam dodnes.

Pozrime sa najprv na kapitalizmus. Predávajúci vždy chcú predať viac, než sa za prevládajúce ceny, stanovené všetkými kupujúcimi a všetkými predávajúcimi, v skutočnosti dá. Každý je ochotný, ak sa mu bude dariť, predať viac ako predtým, a za týmto účelom zvyšuje kapacity a zásoby. V *tomto* zmysle ponuka vyvoláva dopyt. A keď sa ponuka nerovná presne dopytu, vždy je to nepatrné množstvo, ktoré určuje aktuálne predaje a nákupy. Ak použijeme slovo rovnováha v zmysle, v akom sa používa vo fyzike, práve *toto* je stav rovnováhy, nie stav, v ktorom sa ponuka rovná dopytu. Do takého stavu sa trh vracia dokonca aj vtedy, keď ho odtiaľ vytlačí hospodársky cyklus. (Boom bude absorbovať alebo podstatne obmedzí prebytok kapacít a zníži zásoby na nezvyčajne nízku úroveň.) A netreba sa tým znepokojovať, pretože asymetria je jedna z veľkých síl, čo sa skrývajú za skutočným kapitalizmom, je hybnou silou konkurencie a vyburcuje rivalitu. Zabezpečuje nadvládu kupujúcich: môžu si vyberať medzi predávajúcimi, namiesto toho, aby si predávajúci vyberali medzi kupujúcimi. Zo všetkého najdôležitejšie je, že konkurencia a rivalita sú hnacím motorom technického vývoja a marketingu nových výrobkov.

Spomínanú asymetriu som cítil, dokonca ešte silnejšie, pretože som žil v úplne opačných podmienkach, kde predávajúci mali prevahu a vyberali si medzi kupujúcimi. Toto nebola monetárna ručička na váhach. Rozšírený dopyt stále pretrvával a v dôsledu špecifických politických a hospodárskych podmienok sa nedostatok nepretržite obnovoval. V socialistickom systéme skutočným rovnovážnym stavom bolo nedostatkové hospodárstvo, nie stav, keď sa ponuka rovná dopytu.

Opísaným dvom stavom rovnováhy som v *Anti-Equilibriu* dal nové, nezvyčajné názvy: *tlak* a *nasávanie*. V prvom prípade predávajúci tlačia na kupujúcich, aby nakupovali výrobky, kým v druhom ich kupujúci dychtivo nasáva-

jú od predávajúcich. Musím priznať, že tieto dva názvy sa neujali ani medzi ekonómami, ani vo všeobecnej reči, a tak som sa ich v ďalších prácach zriekol a vrátil sa k výrazom „trh kupujúceho" a „trh predávajúceho", lebo medzi ekonómami už boli zaužívané.

Nevyhnutne, žiaľ, dochádzam k záveru, že hlavným problémom, ktorý zabránil prijatiu mojej kritiky, nebola nevhodná terminológia. Hlavná myšlienka vychýleného asymetrického stavu, ktorý udržiaval pri živote oba systémy – nadvláda *buď* kupujúcich, *alebo* predávajúcich –, sa nepresadila. Napriek tomu uvedené tvrdenie stále obhajujem a mrzí ma, že som nepresvedčil kolegov, aby sa pridali na moju stranu.

Walrasova-Arrowova-Debreuova teória zaviedla pojem „konkurenčná rovnováha"; označuje stav, keď sa ponuka a dopyt rovnajú v každom segmente trhu. Uvedomujem si, že vzhľadom na jej presnosť sa môže aj táto kategória používať ako norma. Úloha opísať skutočný systém je ľahšia, ak vieme povedať, že sa od walrasovskej konkurenčnej rovnováhy líši takým a takým spôsobom. Lenže termín „konkurenčný" je tu nevhodný. Skutočná konkurencia je práve to, čo by sa malo stratiť, keď kapitalizmus dosiahne takýto walrasovský stav pokoja.* Viac už neexistuje dôvod namáhať sa alebo inovovať. Každý Janko našiel svoju Marienku. Výrobok každého výrobcu či predávajúceho si našiel svojho kupujúceho. Toto, našťastie, nie je normálny dlhotrvajúci stav rovnováhy v skutočnom reálnom kapitalizme, kde si kupujúci a predávajúci intenzívne konkurujú a neustále obnovujú sortiment výrobkov.

Teraz môžem vysvetliť názov knihy, ktorý má dvojaký význam. Na jednej strane mal znamenať kritiku teórie všeobecnej rovnováhy. Na druhej nesúhlasil s tými, čo túžili po pokojnom stave konkurenčnej rovnováhy bez inovácií.

Interpretácia teórie všeobecnej rovnováhy z politického hľadiska

Radikálni kritici kapitalizmu zástancov neoklasickej ekonomickej školy obviňujú, že vo svojich teóriách systém bránia a velebia. Je to neoprávnené zovšeobecnenie.

---

* Ako som už spomenul, uverejneniu knihy *Anti-Equilibrium* predchádzala *Rozprava*, kde som bezvýraznú kategóriu konkurenčnej rovnováhy prirovnal k vzťahu medzi frigidnou ženou a impotentným mužom. Neskôr som podľa všetkého musel vymyslieť zdržanlivejší a vhodnejší výraz, pretože v knihe som toto prirovnanie vynechal.

Neoklasická teória, podobne ako jej srdce – teória všeobecnej rovnováhy, je politicky neutrálna. Jej axiómy ani pojmový rámec nie sú politicky „zaujaté". Medzi stúpencami a používateľmi teórie sa nájdu konzervatívci, liberáli i socialisti. Uvedený fakt som na rozdiel od tých, čo v tom čase hovorili o neoklasickej škole jednoducho ako o „buržoáznych ekonómoch" a „apologétoch kapitalizmu", použil ako základ knihy *Anti-Equilibrium*.

Z pohľadu bádateľa, ktorý sa usiluje porovnávať systémy a meniť zaužívaný poriadok, som v západnej ekonómii tých čias objavil dve charakteristické chyby. Jednou bola tendencia idealizovať trh, pričom ekonómovia dostatočne nepociťovali potrebu, aby doň zasahoval štát, prípadne iné pomocné regulačné mechanizmy. Druhou bola neschopnosť poukázať na skutočnú prednosť reálneho trhu a na skutočné sily, ktoré poháňajú kapitalizmus, ako sme o nich diskutovali pred chvíľou. Obraz trhu v podaní západných ekonómov bol v tom čase príliš, ale aj nedostatočne ružový.

Snažil som sa dôkladne zmapovať, v ktorých prácach radikálnych socialistov by sa dali nájsť podobnosti s Walrasovým-Arrowovým-Debreuovým modelom, všeobecnejšie s neoklasickým spôsobom uvažovania.

Jedným príkladom bolo dielo Oskara Langeho, ktorého som už spomínal. Lange použil intelektuálny aparát walrasovskej teórie, aby vytvoril teóriu socializmu.

Neskoršie to bola sovietska Kantorovičova škola. So všetkou vážnosťou navrhovala, aby sa ekonomika regulovala prostredníctvom tieňových cien, získaných pomocou lineárneho programovania ako náhrada za ceny na skutočnom trhu. Nie je ťažké vidieť, prečo západní ekonómovia pokladali Kantoroviča za spriaznenú dušu – veď jeho sústava rovníc bola, v mierne modifikovanej matematickej podobe, variantom walrasovského systému.

V knihe *Anti-Equilibrium* som uviedol, že sústava rovníc v druhom zväzku Marxovho *Kapitálu* sa vyznačuje črtami podobným teórii všeobecnej rovnováhy. Môj objav marxistických čitateľov podráždil.

Napriek tomu stúpenci radikálnych socialistov mali sklon skôr *Anti-Equilibrium* vítať ako spojenca, než ho zavrhovať. Jasali nad tým, že máme „spoločného nepriateľa". Neuvedomili si, že to bolo oveľa silnejšie ospravedlnenie kapitalizmu, než akákoľvek obyčajná chvála chabej „konkurenčnej rovnováhy". Moja kniha ako jednu z cností kapitalizmu vyzdvihovala niečo, čo sa oceňovalo v *Komunistickom manifeste* Marxa a Engelsa a bolo centrálnym v Schumpeterovej teórii: Technický pokrok a neustála inovácia sú hybné sily, ktoré systematicky generujú vnútorné atribúty kapitalistického systému.*

* Kniha obsahuje tabuľku s podrobným opisom, kedy a v ktorej krajine sa vytvorili najvýznamnejšie nové výrobky, čo revolucionizovali výrobu, spotrebu a životný štýl.

Reforma, alebo revolúcia vo vede

Keď som sa pozrel na stav ekonomiky v tých časoch, uvedomil som si, že existuje oveľa účinnejší výskum v smere, ktorý som pokladal za žiaduci, a ktorý začínal prekonávať priepasť medzi walrasovskou teóriou a skutočnosťou. Domnieval som sa však, že zmena sa odohráva príliš pomaly. Žiadal som vedeckú revolúciu, nie iba reformu vtedajšieho vedeckého myslenia. Nebol som neskromný a ani na okamih som nevyhlasoval, že moja kniha takú revolúciu predstavuje.

Knihu som označil za polotovar, prácu, ktorá nerobí nič viac, iba vyjadruje túžbu po revolúcii. Vyjadril som sa energicky. Použil som výraz Wernera Heisenberga a teóriu všeobecnej rovnováhy som nazval „matematickým kryštálom", uzavretou sústavou, ktorá sa nedá opraviť.[4]

Keď sa dnes obzriem, onen revolučný prístup pokladám za zjavne chybný.*

Od uverejnenia klasickej práce Thomasa Kuhna o filozofii a histórii vedy v roku 1962 sa predmetom diskusií stala otázka, či v dejinách prírodných vied nastávajú revolúcie v skutočnom zmysle. Oveľa zrejmejšie však je, že napriek zvratom, náhlemu pokroku a nahradeniu predchádzajúcich podsystémov uvažovania novými existuje vo vývoji spoločenských vied veľká miera kontinuity. Prvky reformy a revolúcie sa neustále prelínajú.

Keď som písal *Anti-Equilibrium*, nedocenil som ochotu a schopnosť hlavného prúdu ekonómie obnovovať sa. Mnohé nové úspechy, čo som v krátkom rozbore spomenul, a iné, ktoré som vynechal, potvrdzujú, že neoklasická škola už veľmi pokročila v porovnaní so stavom, v akom sa nachádzala v šesťdesiatych rokoch minulého storočia – a urobila to bez pompéznej revolúcie.

Musím však dodať, že moja nedočkavosť bola v tom čase pochopiteľná a doteraz nezoslabla. Schopnosť obnovovať sa je zrejmá, ale rovnako je aj prejavom neústupčivosti, takmer zanovitého trvania na overených a pohodlných myšlienkových schémach, dokonca aj keď sa objavia oprávnené pochybnosti o ich opodstatnenosti.

Ukázalo sa, že socialistické ekonomiky, od ich historického vzniku, sotvakedy vytvorili „prevratné" výrobky. Drvivá väčšina sa vytvorila v kapitalistických ekonomikách.

* Po rozchode s marxizmom mi radikalizmus dobre poslúžil. Zlomil som palicu nad intelektuálnym kapitálom, čo som prevzal z marxizmu, úplne som ho zavrhol a princípy či metódy som vždy kriesil iba jednotlivo po tom, ako som ich znovu prehodnotil a presvedčil sa o ich užitočnosti. Rovnaký radikalizmus (pre ktorý mám podľa všetkého slabosť) mi však neurobil dobrú službu v zápase s neoklasickým hlavným prúdom. Ten, aby som si vypožičal výraz Imreho Lakatosa, nie je zdegenerovaný vedecký program, ale trvalý životaschopný projekt.

Počiatočné prijatie a vplyv v dlhodobom horizonte

Spočiatku sa na *Anti-Equilibrium* objavili prudké reakcie. Kenneth Arrow a Herbert Simon vo svojich nobelovských prednáškach spomenuli určité tvrdenia, obsiahnuté v knihe, a vyslovili s nimi súhlas.[5] Ďalšie ohlasy sa objavili v článkoch i knihách. V prvých rokoch po uverejnení mala publikácia veľmi veľa priaznivých recenzií po celom svete. Na mnohých miestach ju rozoberali poslucháči ekonómie. Už skutočnosť, že zoširoka kritizovala takmer všadeprítomnú ekonomickú školu, spôsobila intelektuálny rozruch a mnohých ľudí potešila.

Sotva by sa našlo viac ako zopár prípadov, keď recenzent knihu striktne odmietol. Predpokladal som, že až moja kniha vyjde, nastane vrenie, publikácia prinesie ovocie a bude mať dlhodobý vplyv. Nestalo sa. Za prvými odmietnutiami nenasledovali ďalšie, ale ani po prvých kladných ohlasoch nenasledovali ďalšie. Diskusia sa zastavila. Pôvodný záujem o knihu odoznel.*

Už som spomínal, že z iniciatívy *Anti-Equilibrium* sa rozbehlo veľa plodných výskumov v niekoľkých smeroch. Mal som z toho dobrý pocit. Hoci, aby som bol úprimný, musím sa priznať, že ma zarmútila skutočnosť, že sa *Anti-Equilibrium* nespomínalo v príslušných publikáciách ako jeden z teoreticko-historických predchodcov novšieho vývoja.**

Očakával som, že *Anti-Equilibrium* zanechá hlbokú stopu. Prečo sa to nestalo? Niektoré knihy v tomto smere moje očakávanie splnili, alebo ho dokonca prekonali. Prečo táto nie?

Jedným problémom je štýl alebo „žáner", akým som ju napísal. Je plná matematických symbolov, nepoužívajú sa však na matematickú analýzu. Je tam tiež

---

* Keď Olivier Blanchard, slávny americký makroekonóm francúzskeho pôvodu, robil so mnou rozhovor pre časopis, zmienil som sa, že *Anti-Equilibrium* po pár rokoch, takpovediac, zmizla. Reagoval slovami: „Kniha silne ovplyvnila mnohých. Vo Francúzsku, odkiaľ pochádzam, patrila medzi knihy, ktoré sme čítali všetci. Stala sa súčasťou všeobecne uznávaného poznania, preto sa sotvakedy spomína. Zdá sa, že to isté sa s veľkou pravdepodobnosťou stalo s mnohými ďalšími myšlienkami. Možno je to známkou úspechu" (1999, s. 433).

** Niektorí slávni ekonómovia, ktorí propagovali vyčerpávajúcu kritiku neoklasickej teórie, na niekoľkých miestach rozoberali rovnaké problémy, akým som sa venoval vo svojej knihe už v roku 1970, ale neodvolávali sa na ňu.
Prečo sa nik neodvolával? Zainteresovaní bádatelia možno *Anti-Equilibrium* nepoznali a k svojim záverom dospeli nezávisle. Ak aj čítali niektoré pasáže knihy, možno nechtiac na ne zabudli, keď písali alebo prednášali. Vôbec nie je vylúčené, že si síce pamätali, ale necítili povinnosť podeliť sa o svoje spomienky s čitateľmi alebo poslucháčmi.

príliš veľa pedantických definícií. Prácne som ich cizeloval, ale ďalej som s nimi nepracoval. Kniha je presýtená novými termínmi, hoci pomenúvajú staré kategórie. Takýto prístup má zriedkakedy úspech, v tomto prípade mal určite opačný účinok. Veľké množstvo nových pojmov čitateľov odpudzovalo.

Väčší dojem urobila na čitateľov *Rozprava*, skoršia, stručnejšia verzia bez rovníc. Zdá sa, že som nesprávne zhodnotil situáciu. Videl som veľa prác s matematickým aparátom a myslel som si, že sa knihou zaradím do tohto žánra. Bol by som urobil lepšie, keby som bol zachoval štýl *Rozpravy*.

Štýl mojej kritiky bol kultivovaný, civilizovaný, v knihe sa nevyskytovali arogantné výčitky ako v marxisticko-leninských rozpravách. Napriek tomu kritika znela príliš radikálne. Ohromilo ma, keď som si prečítal článok Davida Laibsona a Richarda Zeckhausera o Amosovi Tverskom, veľkom izraelskom psychológovi a ekonómovi, ktorý spolu s Danielom Kahnemanom podstatne prispel k lepšiemu chápaniu procesu rozhodovania. Tversky sa nedopustil ani jednej z „nediplomatických" chýb, ako ja v *Anti-Equilibriu*. Nepovedal: „Začíname od začiatku!" Uvedomil si klady modelu, ktorý sa používal predtým. Začnime od toho a stavajme na nich, radil. Taký prístup bol pre kolegov, ktorých chcel presvedčiť o potrebe zmeny, oveľa prijateľnejší.

Keď rozoberám príčiny neúspechu knihy (alebo, presnejšie povedané, jej polovičného úspechu), dostávam sa k obsahovým príčinám – tie boli závažnejšie ako štýl alebo žáner.

Kritika sama osebe väčšinou oslabuje rešpekt, ktorý si teória získala, a otupuje ostrie intelektuálneho odporu voči novej teórii, lenže prijatú, všeobecne používanú teóriu nevyvráti. Nemôže vzniknúť vákuum. Nová teória môže starú vytlačiť iba vtedy, ak sa ekonómovia presvedčia, že je životaschopnejšia.*

Anti-Equilibrium novú teóriu neponúklo. Preto nemohlo preraziť.

Uvediem príklad. Kniha poukazuje na fakt, že Walrasov-Arrowov-Debreuov model vykresľuje obraz harmónie – v rovnováhe si každý pekne a pokojne nachádza svoje miesto. V tom čase si však bolo treba oveľa viac všímať

---

* Túto dynamiku som si zreteľne uvedomil ešte skôr, ako vyšli kritiky po uverejnení knihy, lebo upútala moju pozornosť už počas diskusie o rukopise. Zachovala sa mi kópia listu práve o tomto probléme. Keď som spomínaný list poslal v roku 1970 kolegovi do Budapešti, pracoval som na Yaleovej univerzite. V liste som priateľovi vyrozprával, ako poslucháči prijali mojich päť prednášok o predmetnej oblasti, diskutovanej v *Anti-Equilibriu*. Najprv som ho informoval o uznaní, ktorého sa mi dostalo, a potom som pokračoval: „Druhá skupina názorov je zmesou chvály a rozčarovania. Jeden kolega to so sebakritickou iróniou nazval schizofrenickým správaním: určitá časť svedomia nám hovorí, že to, čo robíme, nie je správne, ale napriek tomu v práci pokračujeme. Prestaneme iba vtedy, ak nám niekto ponúkne lepší prístup."

modelovanie konfliktov. V knihe sa uvádzajú príklady konfliktov medzi odvetviami štátnej byrokracie alebo vnútri firiem. Návrh, aby sa skúmali práve takéto konflikty, prišiel dlho pred renesanciou teórie hier.

A práve v tom spočíva problém. Výskum konfliktov dostal veľký podnet až vtedy, keď John Nash a jeho kolegovia vymysleli nové teoretické nástroje, ako podobné problémy skúmať, a začali ich používať pri tvorbe nových teoretických koncepcií.

Sotva existuje príklad jednoduchého *náčrtu* veľkej a dôležitej témy, ktorý by vyprovokoval plodný výskumný program. Naozaj produktívny výskumný program sa začína podnetnou *konštruktívnou tvorbou*. Také práce sa zvyčajne označujú ako prínosné.

Ak nemáš sluhu, urob si to sám, hovorí maďarské príslovie. Vyskúšal som niektoré výskumné úlohy, odporúčané v *Anti-Equilibriu* (sám alebo s kolegami), podaktoré priniesli nové teoretické poznatky. (Vrátim sa k nim v neskorších kapitolách.)

Uvedený problém ma vlastne priviedol k tomu, aby som sa zamyslel nad svojimi celoživotnými vedeckými úspechmi. Existujú bádatelia, ktorí raz dostanú veľký nápad, skutočne originálnu a dôležitú myšlienku, a celý život zasvätia práci na nej: rozvíjajú ju, hľadajú a realizujú jej praktické aplikácie, presadzujú ju a vytvoria okolo nej vedeckú školu. Iní dokážu to isté s dvoma alebo dokonca tromi vedeckými myšlienkami. Dejiny teórií ukazujú, že sústredená výskumná stratégia tohto typu môže priniesť veľmi veľké a významné výsledky. Celý život som musel akceptovať skutočnosť, že vrodené sklony ma priviedli k odlišnej stratégii. Často mi napadli plodné, nové myšlienky. Žiaľ, zriedkakedy som mal trpezlivosť zostať pri jednej z nich, pracovať na nej, rozvíjať ju, aplikovať, presadzovať alebo vybudovať okolo nej vedeckú školu. V čase, keď sa celý proces rozbiehal (a v niektorých prípadoch sa určite už rozbehol), začal som sa venovať ďalšej vzrušujúcej myšlienke. Takto som nepostupoval vždy, môžem však uviesť niekoľko podobných príkladov z mojej práce. Príkladom prudkého cvalu je obsah a následná história knihy *Anti-Equilibrium*. Napriek úpravám, ktorými prešla, vrhá sa od jednej napoly spracovanej myšlienky k nasledujúcej.

Stálo za to napísať *Anti-Equilibrium*?

Určite som si napísaním a uverejnením *Anti-Equlibria* spôsobil ťažkosti v neskoršej kariére. Konzervatívni, úzkoprsí príslušníci neoklasickej školy pokla-

dali knihu za neodpustiteľný hriech. Napriek tomu, hoci teraz v nej vidím veľa nedostatkov a slabých miest, mnohé myšlienky stále pokladám za platné. Dokonca aj dnes sa dívam na neoklasickú školu kriticky, nie ako zaslepený veriaci. Dnes by som sa rád charakterizoval ako človek, ktorý jednou nohou väzí v hlavnom prúde, ale druhou stojí mimo neho. Do riešenia niektorých otázok sa púšťam spolu s hlavným prúdom, inokedy sa snažím plávať proti prúdu. Situácia, keď som napoly v prúde a napoly mimo neho, niekedy vyvoláva konflikty. Vydavateľom a čitateľom, čo nemajú zmysel pre podobné čudáctva, sa moje práce často nepozdávajú.

Vďaka čomu som nabral odvahu napísať túto knihu? Vôbec som nemal pochybnosti, dokonca ani pred napísaním knihy, že ostrá kritika vyvolá zúrivý odpor. K odhodlaniu treba ešte pripojiť čoraz silnejší sklon o veciach pochybovať a prehodnocovať ich – vyvinul sa u mňa po tom, ako som stratil vieru v marxizmus. Keďže som už raz bol zaslepený a nekritický, konkrétne voči marxizmu, nechcel som byť zaslepený a nekritický nanovo.

V predchádzajúcich kapitolách som opísal, ako ma znevýhodňovala skutočnosť, že som neabsolvoval dobrú univerzitu a musel som sa vzdelávať sám. Lenže sebavzdelávanie má aj isté výhody. Študoval som teórie hlavného prúdu, ale nemusel som si ich tak hlboko vtĺkať do hlavy na prednáškach alebo seminároch, prípadne počas prípravy na skúšky, aby sa mi konvenčné odpovede na každú otázku zautomatizovali, dokonca aj v spánku. V nijakom prípade sa nemienim porovnávať s Haydnom, ale niekedy cítim určitú podobnosť medzi jeho a mojou *situáciou*. Haydn, ktorý strávil dlhé roky mimo svetových hudobných centier (žil v Uhorsku na zámku Esterházyovcov), svojho času napísal: „Bol som odrezaný od sveta, preto som mal možnosť vyvíjať sa a riskovať. V Esterháze nebol nik, kto by ma rozptyľoval alebo vo mne vyvolával pochybnosti. Preto som zostal originálny.“[6]

Keby som celú akademickú kariéru strávil na amerických univerzitách, do písania *Anti-Equilibria* by som sa zrejme pustil približne v čase, keď sa vysokoškolskí učitelia bežne stávajú profesormi. Popredné časopisy by moje rukopisy odmietli s odôvodnením, že obsahujú neúplné tvrdenia a navyše aj neortodoxné myšlienky, kritizujúce základné poučky. Nezabúdajte, že vymenovanie za profesora závisí od toho, ako často mladý príslušník učiteľského zboru publikuje v popredných časopisoch. V čase, keď sa rozhodovalo o mne, mohol som sa vyhnúť nazlosteným kolegom, ktorí by mohli svojimi názormi ovplyvniť moje povýšenie. V tomto zmysle mi prospel fakt, že som žil vo vzdialenom Maďarsku. Nech to znie akokoľvek čudne, vďaka tomu bolo pre mňa ľahšie zachovať si nezávislosť. Nebol som „rozbitý“, lebo som nepristal na konvencie akademického života na Západe, keď mladých príslušníkov aka-

demickej obce zomelie systém univerzitného vzdelávania, prvé zamestnanie a neskôr kariérny postup.

Takže stálo za to knihu napísať? Neľutujem, že som ju napísal? Na ilustráciu nedôsledností v ľudskom správaní použijem ako príklad sám seba. Niekedy si pomyslím: „Len keby som to nebol napísal." Inokedy si myslím niečo iné a nechcem kritiku neoklasickej teórie vyradiť zo zoznamu prác. Jednako by bolo dobré, keby som mohol pomocou nejakého orwellovského triku odstrániť verziu z roku 1971 a namiesto nej napísať novú, v ktorej by sa odzrkadlili moje súčasné poznatky a postoje. Bolo by dobré nahradiť touto prepracovanou verziou knihu, ktorá zbiera prach na poličkách v knižniciach. Lenže ako napísal veľký maďarský spisovateľ Kálmán Mikszáth: „Keď niekto raz niečo napísal, nemôže to už odstrániť, ani sekerou."*

Vo všeobecnosti však neľutujem, že *Anti-Equilibrium* vyšlo. Jej najostrejší a najdôkladnejší kritik Frank Hahn, ktorého som už citoval, uzavrel svoju recenziu slovami: „Túto knihu by som oveľa radšej mal, ako nemal. Kornai je taký očividne úprimný a charakterný vedec, že človeka vždy odvlečie od zlých vecí k dobrým, keď to tak musí povedať. A medzi dobrými vecami sú niektoré skutočne dobré."[7] Na tento úspech som bol hrdý. Ako napísal Hahn: „V tom čase mi stačila." Hádam bolo užitočné aj to, že som sa poučil z jej písania i z diskusií o nej. Akokoľvek, určite zostala súčasťou môjho života.

Zopár subjektívnych záverečných poznámok

Na záver by som chcel na chvíľu opustiť svet ekonomiky a vedeckej teórie a urobiť niekoľko osobných poznámok k *Anti-Equilibriu*. Jeden z čitateľov prvého konceptu pamätí sa k tejto kapitole vyjadril: „Prečo zabiehať do takých podrobností, keď ide o nezdar? Snažte sa to prekonať." Iný čitateľ poznamenal: „Ľudia nemajú radi zatrpknutosť. ... Čo ste napísali o odvolávkach, vám nadiktovala márnomyseľnosť. Nik to nepokladá za dôležité."

Pripúšťam, že by bolo elegantnejšie zahodiť za hlavu všetky problémy, ktoré história knihy vo mne oživila. Nie som však typ človeka, ktorý dokáže veci bezstarostne hodiť za hlavu. Závidím ľuďom, čo cítia ako Edith Piaf: „Non, je ne regrette rien" (Nie, nič neľutujem). O sebe nemôžem tvrdiť to isté. Sú veci, ktoré ľutujem, a iné, ktoré neľutujem. Sú však aj mnohé veci, ktoré som urobil, ale neviem si na ne vytvoriť jednoznačný názor, dokonca ani s odstupom času.

* Péter Esterházy citoval tento výrok s odvolaním sa na knihu Andrása Nyergesa.

Často sa prichytím pri tom, že sa zamýšľam nad dilemou: Nemal som si zvoliť iný postup? Bezpochyby nezdar prežívam intenzívnejšie ako úspech.

Anti-Equilibrium nie je iba položka v zozname publikácií. Bol to najambicióznejší projekt v mojej bádateľskej kariére. Podujal som sa na niečo väčšie a náročnejšie, než som bol schopný doviesť do konca. Som si toho vedomý, ale ani tak sa s tým nevyrovnávam ľahko.

Nie som ľahostajný ani voči úspechu, ani voči nezdaru. Som presvedčený, že väčšina vedcov to pociťuje rovnako, hoci si to pripustí iba málokto. Obávajú sa, že verejnosť nesprávne pochopí ich obavy. Vyzerá to lepšie, ak vedec, neovplyvnený neskorším hodnotením svojej práce, pôsobí dojmom, že mu nezáleží na ničom, s výnimkou pokroku vedy a hľadania pravdy. Ak je to tak, prečo teda existuje – vo svete vedy tak ako v literatúre, umení, športe, výrobe a podnikaní – taká pestrá a rozmanitá škála cien, vyznamenaní, prejavov veľkosti a uznania, no a na druhej strane aj prejavov nesúhlasu, rozprestierajúcich sa od mlčania až po verejné útoky a ponižovanie? Možno existujú fanatici a svätí, na ktorých podobné veci nemajú vôbec nijaký vplyv. Väčšina omylných ľudí však pociťuje úzky a pozitívny súvis medzi veľmi intenzívnym zážitkom z úspechu i nezdaru a nadšením niečo vytvoriť. Niet pochýb, že radosť z poznania a túžba poznať pravdu *sú* hlavnými hybnými silami bádania. Napriek tomu existujú dodatočné motivácie, čo ešte viac podnecujú nadšenie. Tí, ktorým je ľahostajné, čo si o ich výkone myslia iní (nielen pokrytecky predstierajúci ľahostajnosť), spravidla vyvinú menšie úsilie.

V tejto kapitole – ako v celých memoároch – som sa usiloval o úprimné sebapozorovanie. Snažil som sa zistiť, do akej miery nesiem zodpovednosť za to, že *Anti-Equilibrium* nedosiahlo účinok, aký som očakával. Okrem iného mi úprimnosť dáva morálne právo položiť si otázku: „Možno vinu za nedostatočný úspech pripisovať *iba* mne?“ Nie je to len nežičlivosť, čo ma núti hľadať odpoveď na takto formulovanú otázku. Hovorím za mnohých bádateľov, keď nastoľujem problém, že ľudia z odboru občas odmietnu prijať tvrdú kritiku a odbor prejaví krátku pamäť; neocení, hoci by mal, keď sa po prvý raz objaví nejaká dôležitá nová myšlienka – hoci aj v primitívnej, ťažkopádnej podobe, ale napriek tomu priekopnícka.

Mohol by som poľahky počúvnuť radu spomínaných dvoch čitateľov. Mohol by som vymazať niekoľko odsekov z 10. kapitoly, a hádam aj inde. Okamžite by sa vylúčila možnosť, že si niekto vytvorí o mne pochybný dojem. Výsledná predstava by v takom prípade hádam väčšmi pripomínala zaužívaný ideál „vedca“ – lenže by to už nebol obraz mňa.

11 Ústav, univerzita a akadémia od roku 1967

Vráťme sa od čistej teórie naspäť k ďaleko menej čistému prostrediu Budapešti. Keď som písal *Rozpravu* – prvý náčrt *Anti-Equilibria*, mojím hlavným zamestnávateľom bolo Výpočtové stredisko Maďarskej akadémie vied, kde som sa ešte do určitej miery venoval matematickému plánovaniu. Súbežne som sa už na polovičný úväzok vrátil do Ekonomického ústavu Maďarskej akadémie vied, z ktorého ma v roku 1958 prepustili. V tom čase, v roku 1967, mi zatelefonoval riaditeľ ústavu István Friss a požiadal ma, aby som sa vrátil do ústavu na plný úväzok, čo som aj urobil. Potom sa Ekonomický ústav MAV stal na viac ako dvadsaťpäť rokov mojím maďarským pracoviskom.

Ekonomický bos

Je načase, aby som povedal pár slov o Istvánovi Frissovi, človeku, ktorý ma povolal nazad do ústavu. Maďarská akadémia vied a jej výskumné ústavy tvoria zložitú hierarchiu; Friss stál na čele IX. oddelenia, ktoré zastrešovalo ekonómiu, právo a ďalšie spoločenské vedy. V rámci IX. oddelenia viedol Výbor MAV pre ekonomické vedy, v dôsledku čoho bol zodpovedný za celý vedný odbor. Napokon bol riaditeľom Ekonomického ústavu MAV. Bol to unikátny prípad, keď jeden človek zaujímal postavenie na troch úrovniach hierarchie, takže teoreticky bol si svojím vlastným šéfom a priamym nadriadeným dvakrát, navyše v rámci politickej štruktúry, ktorá uvedeným úradom poskytovala veľkú právomoc.

Významnou črtou Frissovej osobnosti bola nedôslednosť. Jeho životný postoj bol zmesou viacerých protirečivých hodnôt, v jeho správaní sa postupne odzrkadľovalo niekoľko vzorov, tradícií, ale aj mimovoľných reakcií. Nadovšetko bol komunista. Zamladi opustil zámožnú rodinu zo strednej triedy a vstúpil do ilegálnej komunistickej strany; vôbec nedbal na prenasledovanie, ktoré taký čin so sebou prinášal. Leninskému presvedčeniu zostal neochvejne verný až

do smrti. Jeho správanie nieslo známky obdobia, ktoré prežil v exile v Moskve – odmerané vystupovanie a podozrievanie kolegov. Nerobilo mu však potešenie vystupovať ako šéf, zneužívať postavenie či robiť sa dôležitým. Časť štúdií absolvoval v Nemecku a v Anglicku, a tak si po zvyšok života zachoval niečo z dobre vychovaného džentlmena, rozprávajúceho pokojným hlasom. Ako vedec a výskumník dosiahol len menšie úspechy. Neprišiel s nijakou významnejšou originálnou myšlienkou, ale vyslúžil si obdiv ako organizátor. Kde sa dalo (čo je samo osebe bizarná požiadavka), rešpektoval slobodu vyjadrovania podriadených. Nepožadoval od nich, aby dodržiavali stranícku líniu ako mnohí iní v podobnom postavení v Sovietskom zväze a vo východnej Európe. Mal osobitnú vášeň pre emipirický výskum a pozorovanie skutočnosti.

Medzi Frissom a mnou sa vytvoril nejednoznačný vzťah. Bol o dvadsaťpäť rokov starší, čo malo za následok, že v jeho správaní ku mne sa prejavovali patriarchálne a paternalistické prvky. Tykali sme si, ale on ma oslovoval Jancsi, kým ja jeho, ako všetci, súdruh Friss.

Hoci riskujem, že sa budem opakovať, zhrniem zopár udalostí, o ktorých som sa už zmienil v predchádzajúcich kapitolách. V čase, keď som pracoval pre noviny *Szabad Nép*, mi Friss poskytoval informácie o hospodárskej politike strany a dával mi pokyny, ako o nej písať. Keď ma z novín vyhodili, zobral ma k sebe, ale dal mi minimálny plat. Keď som opäť začal dosahovať úspechy v práci, podporoval ma a uvádzal ako nasledovaniahodný príklad. Počas revolúcie v roku 1956 mi zatelefonoval a požiadal ma, aby som sa v rozhlase vyjadril ku kauze komunistov, čo som odmietol. Po revolúcii bol na koni, zo straníckej tribúny o mne hovoril ako o zradcovi marxizmu. Neinicioval moje prepustenie z ústavu, ale ma ani nebránil. Ako disciplinovaný bojovník strany vykonal uznesenie o mojom odvolaní. Na druhej strane mi pomohol nájsť prácu a uverejniť knihu v Anglicku.

Teraz ma pozýval nazad do ústavu. A čo nasledovalo? Pri rôznych príležitostiach sa vyjadril, ako si cení a uznáva moju prácu. Keď som po operácii ležal doma, navštívil ma, či by som nechcel byť jeho nástupcom vo funkcii riaditeľa ústavu. (Nechcel som.)

Ako by sa nič nestalo

Prepustenie z Ekonomického ústavu MAV znamenalo v mojom živote veľkú krízu. Návrat sa uskutočnil pokojne a nenápadne, ako by sa nič nestalo. Minulosť nespomínal ani István Friss, ani nikto z mojich kolegov či ja.

V tom čase mi v hlave vírilo veľmi veľa myšlienok a jeden pocit striedal druhý. Plným tempom sa pripravoval takzvaný Nový ekonomický mechanizmus z roku 1968. Niekoľko rokov pred návratom do ústavu som sa krátko stretol s Rezsőm Nyersom, ktorý bol v tom čase tajomníkom ústredného výboru strany a viedol práce na reforme. Medzi rečou utrúsil poznámku: „Viete, že vás rehabilitovali," na čo som odpovedal: „Odkiaľ by som to mal vedieť? Nikto mi nič nehovoril." Mnohí z tých, čo v rokoch 1956 – 1957 čítali moju knihu alebo sa zúčastnili na diskusiách o našom návrhu reformy z roku 1956, alebo s kým som o tejto téme diskutoval pred desiatimi rokmi, sa teraz zúčastňovali na príprave reformy. Bol som presvedčený, že som nejakým spôsobom ovplyvnil ich myslenie. Nikto sa však o tomto vplyve nezmienil, ani slovom, ani písmom. Friss nikdy nepriznal, že teraz, v súlade so súčasnou líniou strany, podporuje reformu, hoci ju iniciovali ľudia (okrem iných ja), ktorých v mene strany pred pár rokmi pranieroval.

Lenže keby hocikto začal sondovať, aký mám vzťah k ekonomickej reforme, uviedol by ma do rozpakov. Fázu „naivného refomátora" som už mal za sebou a čoraz silnejšie som bol presvedčený, že plánované zmeny nedôjdu dostatočne ďaleko.

Moje nezhody s existujúcim režimom boli svojou povahou predovšetkým politické. Vybavoval som si obvinenia, čo proti mne vzniesli politickí komisári vyslaní do ústavu v roku 1958. Mali *pravdu*, keď ma pokladali za ideologického nepriateľa. Moje práce skutočne pomohli nahlodať komunistický svetonázor a podieľal som sa na ideologickej príprave revolúcie v roku 1956. Mali *pravdu*, keď ma pokladali za nespoľahlivého. Mnohí moji priatelia boli vo väzení, v emigrácii alebo prišli o prácu. Zriekol som sa marxizmu. Nevstúpil som do novej strany. Z ústavu ma prepustili nielen preto, že som napísal neprijateľnú knihu, ale aj preto, lebo som sa obrátil proti strane. Neexistovalo nič, čo by ich oprávňovalo všetko odrazu odvolať. V *politickom* zmysle prax komunistickej strany umožňovala rehabilitovať iba tých, čo zostali komunistami, dokonca aj keď im toto označenie odobrali ich vlastní súdruhovia.*

Tí, čo sa rozhodli zobrať ma nazad, neboli ochotní vzdať sa názorov, čo vtedy zastávali. A ja som zasa nechcel vzbudiť dojem, že medzi mnou a tými, čo

* Zamyslite sa nad vtipom, ktorý koloval v päťdesiatych rokoch minulého storočia: Kohna vylúčili zo strany, ale hneď v tú noc sa mu snívalo, že vojská Spojených štátov okupovali Maďarsko. Do Budapešti vstúpil prezident Eisenhower na bielom koni ako Miklós Horthy v roku 1919. Rákosi padol na kolená a podával mu kľúče od mesta. Vtom Eisenhower prehovoril veliteľským hlasom: „Rákosi! Vezmite Kohna naspäť do strany!" V roku 1967 som v nijakom prípade nepociťoval podobnú komickú túžbu ako úbohý Kohn.

ma najprv vylúčili a potom mi navrhli, aby som sa vrátil, zavládlo porozumenie. Jediným riešením, prijateľným pre všetky strany, bolo *nič nevysvetľovať.* Za Kádárovho režimu sa tento recept všeobecne uplatňoval.

Napriek tomu ma spomínané prikrášľovanie alebo obchádzanie minulosti doteraz trápi. Musím pripustiť, ako dočasne porazený v predchádzajúcom politickom boji, že v tom čase som to bral ako najnepríjemnejšie riešenie. Tí, čo vstupovali do politickej arény, nemohli strácať čas tým, že si budú lízať rany. Ako vedec a výskumník som však pochopil, že v roku 1958 slobodnému bádaniu zasadili smrteľnú ranu a Friss nemal morálnu odvahu, aby sa o tomto aspekte zmienil aspoň slovkom.

Dôvera a tolerancia

Znovu sa pokúsim opísať, akú veľkú dôveru som pociťoval voči kolegom. Vynechám blízkych priateľov spred roku 1967: Andrása Nagya (vyhodili ho z ústavu v rovnakom čase a pozvali nazad v roku 1973), Judit Rimlerovú (navrhol som, aby ju prijali)* a Mártona Tardosa (približne od roku 1956 bol mojím blízkym priateľom, do ústavu nastúpil koncom sedemdesiatych rokov minulého storočia). Tu by som chcel prebrať vzťahy s ostatnými zamestnancami ústavu.

Po návrate do EÚ MAV som vždy cítil tiesnivú nedôveru, len čo sa rozhovor stočil na otázky priamo súvisiace s politikou. Mal som ešte v živej pamäti výsluchy, ktoré som musel podstúpiť, a na ktorých vyšlo najavo, že blízki priatelia rozprávali vyšetrovateľom o mojich ostrých ideologických komentároch k ich výskumnej práci. Ťažko som potláčal predstavu, že to isté mohol urobiť ktokoľvek z tých, čo sa so mnou zhovárali.

Rovnaký odstup a chlad pociťovali aj moji kolegovia. Niekoľko rokov som spolupracoval s Kati Farkasovou, neskôr zomrela v mladom veku. Vytvorili sme si dobrý vzťah. Raz otočila ku mne svoju láskavú tvár a trochu vyčítavo sa ma spýtala: „Povedz mi, János, prečo si voči nám taký nedôverčivý?" Porozprávali sme sa a snažil som sa jej vysvetliť, čo vyvolalo moje pocity. Nie je

* Počas svojho „exilu" v ľahkom priemysle som mal v roku 1959 možnosť prijať spolupracovníka, a tak som požiadal priateľov z univerzity, aby mi odporučili najlepšieho študenta. Takto som sa stretol s Judit Rimlerovou, mojou prvou výskumnou asistentkou, ktorá sa neskôr sama stala renomovanou bádateľkou. Keď som zmenil zamestnanie, trval som na tom, aby ju na nové pracovisko prijali spolu so mnou.

ani také dôležité, o čom sme debatovali, dôležitý je skôr účinok, aký mala na mňa atmosféra rozhovoru. Pred tými, o kom som nadobudol pocit, že nikdy nezneužijú moju dôveru, som sa začal trochu uvoľňovať. Bol to však pomalý a postupný proces, navyše, vo väčšine prípadov zastal na polceste.

Dokonca ani neskôr by som si nebol dovolil spontánne a otvorene hovoriť o závažných otázkach politického vývoja bez toho, aby som si najprv neuvedomil, komu svoje slová adresujem. Zachovával som prísne sebaovládanie a prísnu sebakontrolu. Každého som posudzoval podľa osobnosti, práce, poznámok a činov. Vtedy som dôveru dávkoval, raz skromne, inokedy štedro, podľa okolností. „Nepremárni svoju dôveru," poznamenal básnik Attila József,[1] a toho som sa vždy držal.

Ak som ovplyvnil kolegov vo svojom okolí, osobitne mladších, tak určite nie politickými názormi, ktoré som dával najavo. Videli, ako pracujem, v rozhovoroch spoznávali moje odborné normy a z mojich prác si mohli urobiť obraz o mojej intelektuálnej orientácii. Tí, čo boli prístupní podobným zážitkom, mohli z nich veľa načerpať.

Ako čas plynul, rástol počet ľudí, s ktorými som sa rád rozprával. Hlavne však až po niekoľkých rokoch, keď prišiel do ústavu jeden či dvaja noví ľudia. Neskôr ma vymenovali za vedúceho skupiny, takže priamo pod mojím vedením pracovalo niekoľko mladých vedcov. Na univerzite som učil manželskú dvojicu Jánosa Gácsa a Máriu Lackóovú; nadhodil som, že jeden z nich by mohol prísť pracovať do Ekonomického ústavu – v tom čase som im nemohol ponúknuť dve miesta. Rozhodli sa, že to prijme Mari. Ďalšou mojou poslucháčkou na univerzite bola Judita Szabóová. Andrása Simonovitsa, čerstvého absolventa štúdia matematiky, mi odporučil Tamás Lipták. Neskôr sa členom našej skupiny stal aj Mihály Laki. Zsuzsa Kapitányová, pôvodne stredoškolská učiteľka matematiky, bola operátorkou pri počítači a pomáhala iným kolegom. Neskôr prešla ku mne, pôvodne v rovnakej funkcii, ale postupne sa preškolila na výskumnú pracovníčku v oblasti ekonómie. Všetci boli mladší ako ja. Pracoval s nami aj jeden príslušník mojej generácie, hoci nebol členom našej skupiny – Béla Martos, pôvodne matematik.

Členov Kornaiho skupiny spájala hlavne práca a, samozrejme, podobný profesionálny prístup.* Pociťovali sme vzájomné sympatie a priateľstvo. Ako som už spomínal, nikdy som sa neuspokojil s čisto pracovnými vzťahmi s ľuďmi okolo mňa. Platilo to v *Szabad Nép*, rovnako sa to vyvíjalo v Ekonomickom

* V tom čase bol ústav rozdelený na paralelné skupiny a každú viedol skúsený zamestnanec. Slovo „skupina" sa tu používa v *organizačnom* význame. O tom budem hovoriť v ďalšej kapitole.

ústave MAV i neskôr na Harvarde. Možno to nie je najúčinnejšia a najprofesionálnejšia metóda organizácie práce. Vďaka nej sa však dá predísť vzniku hierarchických vzťahov založených výlučne na pracovných záujmoch. Za zvyky a požiadavky sa v nijakom prípade neospravedlňujem. Teplé ľudské vzťahy, priateľstvo a dôveru si mimoriadne cením.

Stalo sa tradíciou, že Kornaiho skupina chodieva na obed presne o pol dvanástej. Úprimne povedané, taký skorý čas som stanovil ja, pretože rád obedujem skôr, nechce sa mi čakať v reštaurácii, kým nás obslúžia. Vždy sa k nám pridalo zopár kolegov. Jedlo spravidla nebolo nijako výnimočné, ale tešili sme sa zo spoločnosti priateľov a z príjemnej debaty.

Osobitá zmes priateľstva a odborných záujmov vo vzťahoch s kolegami sa neobmedzovala iba na mladých ľudí v mojej skupine. Zahŕňala aj ďalších, čo prišli v tých rokoch do ústavu: Tamása Bauera, Aladára Madarásza, Károlya Attilu Soósa, Ivána Majora, Jánosa Kőllőa, Pétera Peteho, Gábora Kertesiho a Pétera Mihályiho, aby som spomenul aspoň niektorých. Všetci odvtedy urobili pozoruhodnú akademickú kariéru, takmer každý sa stal riadnym profesorom na nejakej univerzite. Podaktorí z nich po zmene režimu zastávali vysoké politické funkcie. Po prvý raz som sa s nimi stretol v období, keď sa formovalo ich myslenie. S niektorými som absolvoval dlhé, vážne rozhovory, s inými som mal menej intenzívne vzťahy, ďalších som učil na univerzite. Okrem toho, že som pozorne čítal a komentoval ich štúdie pre potreby ústavu (dodnes mám poznámky, ktoré som si vtedy urobil), zhováral som sa s nimi o výskume a reforme hospodárstva, ako aj o všeobecných intelektuálnych a etických otázkach.

Rozhovory s členmi skupiny a ďalšími kolegami, ako aj ich štúdie, čo som čítal, boli veľmi poučné. Veľa som sa dozvedel o fungovaní maďarskej ekonomiky, o diskusiách medzi ekonómami a alternatívach do budúcnosti. Bolo to osviežujúce intelektuálne ovzdušie a bol som rád, že som jeho súčasťou. O opačnom vplyve už viem menej. O tom by museli hovoriť kolegovia, nakoľko ich ovplyvnili moja práca a styk so mnou. Z času na čas som sa s nimi stretal, s niektorými pomerne pravidelne, lenže táto téma sa v našich rozhovoroch z pochopiteľných dôvodov neobjavovala.

Sociológ by mohol zmapovať siete vzťahov v ústave s centrami, šípkami smerujúcimi od jednej osoby k druhej a číselnými ukazovateľmi, ktoré by znázorňovali mieru intenzity každého vzťahu. Schéma by určite ukázala, ako pod vplyvom rôznych faktorov vznikali zoskupenia a rozrastali sa.

Faktorom, ktorý pomáhal, alebo bránil vzniku a rozvoju vzťahov, bol názor jednotlivých ľudí na matematické metódy. V tomto zmysle situácia v Maďarsku pripomínala situáciu na ekonomických katedrách amerických univerzít

o niekoľko desaťročí skôr: väčšina výskumných pracovníkov pociťovala voči matematickým modelom a ekonometrickej analýze odpor. V ústave niekoľko ľudí malo doslova fóbiu z presadzovania matematiky, lebo ju pokladali za intelektuálnu eskamotáž. Naopak, medzi tými, čo používali matematické metódy, sa vytvárala špecifická súdržnosť – bez ohľadu na to, či boli marxisti, či pociťovali voči Kádárovmu režimu sympatiu, alebo antipatiu.

Podobne ako vo všetkých relatívne veľkých organizáciách, aj v ústave pôsobili silné osobnosti a okolo nich sa zoskupovali ľudia, ktorých priťahovali.

Hlavným, určujúcim faktorom príťažlivosti, alebo odporu bol svetonázor, prípadne politický postoj.* Na pôde ústavu ľudia nerobili politické vyhlásenia, bolo však zrejmé, čím kto žije. Myslím si, že politická zhoda bola silnejším putom, než býva zvykom medzi intelektuálmi v západnom svete.

Politické názory, čo v rôznom čase prevládali medzi vedeckými pracovníkmi ústavu, predstavovali široké spektrum. Nemali sme zarytých stalinistov, ale v ústave bolo niekoľko dogmatických konzervatívnych komunistov zo starej školy. Mnohí boli typickými „reformnými komunistami", hoci ich postoje postupne slabli a sami horlili za zmenu. Dúfali, že sa do ekonomiky podarí zaviesť väčšiu či menšiu dávku trhu, že budú svedkami väčších možností kritiky a dosiahne sa určitá miera „demokratizácie", hoci stále pociťovali silnú spriaznenosť s Kádárovým systémom. Potom tam boli ľudia, čo sa s komunistickou stranou rozišli, alebo nikdy k nej nemali blízky vzťah a voči režimu pri moci boli veľmi kritickí.

Politická štruktúra zamestnacov ústavu sa menila, jedni odchádzali a druhí prichádzali, mnohí menili názory, v určitých prípadoch až radikálne. V dôsledku podobných posunov sa menila veľkosť skupín a zoskupení. V každom časovom okamihu tohto dynamického procesu existovali neformálne zoskupenia založené na politickom presvedčení. Pri pohľade zblízka by ste zistili, že ľudia, čo zaujímali rovnaké postoje, si viac politicky dôverovali a voči tým, čo zastávali iné názory, boli uzavretejší. Aj ja som mal tendenciu obmedzovať osobné styky iba na tých, voči ktorým som nepociťoval obmedzenia v dôsledku rozdielnych politických názorov.**

Medzi zoskupeniami sa netiahli frontové zákopy. Na starších zamestnancov a ľudí v strednom veku (medzi ktorých som v tom čase patril aj ja) doliehala

---

* Siete, nech už sa vytvárali podľa akýchkoľvek kritérií, sa prekrývali. Hocikto mohol byť v spojení s niekoľkými zoskupeniami – či už tesnejšie, alebo voľnejšie.

** V mojom prípade to neznamená, že by som v neskoršom, mäkšom období Kádárovho režimu striktne dodržiaval hranice týchto zoskupení. Viacerí kolegovia mali spravidla odlišné názory ako ja, a napriek tomu sme sa spriatelili.

trauma z roku 1956. So zážitkami sme sa vyrovnávali každý v súlade so svojím svetonázorom. Tieto generácie inteligencie mali jedno spoločné – netúžili po vzájomných ideologických a politických bojoch. Vládlo medzi nami aj *truega dei*, čudné „božské prímerie": Nebudeme vám ubližovať, ale očakávame, že ani vy si nás nebudete všímať. Ži a nechaj žiť. Neexistovali ostré, otvorené politické roztržky.

Ako by sa dala táto situácia opísať? Všetci sme si zachovali zásady a nemuseli sme robiť hanebné vzájomné ústupky.* V jednotlivých prípadoch ľudia vybojovávali svoje bitky za múrmi ústavu, ak mali bojovného ducha. V jednotlivých prípadoch urobili pokrok a politické názory vyjadrovali vo vedeckých prácach, ak mali práve čo povedať vo verejnom záujme. Vnútri ústavu však existoval určitý druh vzájomnej *tolerancie*: ľudia sa obávali, že niekomu prekazia plány, prípadne spôsobia oveľa väčšiu ujmu zo strany tých za múrmi, vždy pripravených a ochotných využiť oveľa krutejšie formy nadvlády. Možno práve pocit spoločného nebezpečenstva, spoločného ohrozenia a spoločného nepriateľa podmienil nevyhnutnosť tolerancie medzi nami, v intelektuálnych kruhoch tých čias veľmi zriedkavú. Mocenské pomery v ústave zvýhodňovali tých, čo otvorene prejavovali sympatie Kádárovmu režimu a hlásali marxistické teórie. Rád konštatujem, že nevyužívali svoju moc na vyvolávanie politických hádok a sporov alebo na „odhaľovanie" antimarxistických názorov. Tých, čo zmýšľali inak, nechávali na pokoji.**

Som spokojný, dokonca aj s odstupom času, keď si spomeniem na ústav ako na ostrov pokoja v rozbúrenom mori. Pre mňa bol najdôležitejší výskum, spotrebúval všetku moju energiu a vyžadoval si maximálne sústredenie. A na to som potreboval pokoj.***

---

* Uvedomujem si, že s takým hodnotením sa nemusí stotožňovať každý. Podaktorí radikáli pokladali podobné lokálne „mierové pakty" v Kádárovom období za neprijateľné kompromisy, lebo podľa nich umožňovali predlžovať život režimu. Možno aj, ale vďaka nim bol život znesiteľnejší. Taký názor v konečnom dôsledku vyvoláva zásadnú otázku, či sa dá od ľudí očakávať, že veľký spoločný cieľ – v tomto prípade čo najskoršie odstránenia režimu – povýšia nad zlepšenie vlastnej, osobnej situácie.

** Jedným z kľúčových faktorov bola skutočnosť, že riaditelia ústavu, ako prichádzali jeden po druhom, teda István Friss, Rezső Nyers a Aladár Sipos, neiniciovali politické čistky. Na druhej strane, keď sa začali politické útoky, napríklad na Tamása Bauera, a požadovalo sa jeho prepustenie, vtedajší riaditeľ Nyers ho obhajoval.

*** Pokojné ovzdušie na pracovisku mi vo veľkej miere pomohlo v čase, keď som prekonával krízové obdobie v osobnom živote. Moje manželstvo s Terézou Lakyovou sa rozpadlo. Krátko po tom, ako som sa v roku 1970 vrátil do Maďarska po polročnom pobyte na Yaleovej univerzite, presťahoval som sa do nového bytu so svojou druhou manželkou Zsuzsou Dánielovou.

Predčasne narodená reforma ústavu

V spomínanom období som často cestoval do zahraničia, nielen na konferencie alebo prednášky, ale aj na dlhšie obdobie. Zvnútra som začal poznávať tamojší život, výskum a vzdelávanie v slávnych vedeckých centrách na Západe. Niektoré poznatky odtiaľ som chcel preniesť do nášho ústavu. V roku 1971 som sa spojil s dvoma kolegami, Ádámom Schmidtom a Jánosom Kovácsom, a spoločne sme vypracovali návrh reformy ústavu.[2] Hoci dokument obsahoval myšlienky všetkých troch autorov, najchúlostivejšie a najkontroverznejšie pochádzali odo mňa.

Navrhoval som, aby sa vytvorila užšia väzba medzi povýšením v ústave a publikovaním. Navyše, publikácie sa podľa mňa mali rozlišovať. Väčší dôraz sa mal klásť na publikácie v zahraničí, pričom by sa brala do úvahy vedecká reputácia knižných vydavateľstiev a redakcií časopisov.

Na Západe to boli samozrejmé kritériá.* Nie však v Maďarsku. Latka požiadavky publikovať nebola u nás nastavená dostatočne vysoko. Pravda, uverejňovali sa aj štúdie s vysokou kvalitou a bohatým obsahom, ale popri tom sa pomerne ľahko dal nájsť priestor na vydávanie prác s minimálnym odborným významom. Veľmi málo ekonómov publikovalo na Západe, a ešte menej kolegov dokázalo umiestniť svoje články v prestížnych časopisoch. Hoci jedným z prvkov rodiaceho sa systému „trhového socializmu" bolo vedomie, že skutočnou previerkou kvality výrobkov je konkurencieschopnosť na exportných trhoch na Západe, vo vzťahu k produkcii výskumu nijaká previerka exportom nefungovala.

Prísna medzinárodná previerka kvality chýbala nielen v tomto prípade. Ľudia boli schopní vegetovať v ústave celé roky a publikovať málo alebo vôbec nič. Keď už sa niekto ocitol vnútri, mohol sa tam udržať do smrti, aj keď na dvere búchali nadanejší a produktívnejší výskumní pracovníci, ochotní nastúpiť na ich miesto.

Ďalším problémom bola skutočnosť, že aj tí, čo publikovali, pracovali z hľadiska noriem zaužívaných na Západe veľmi neefektívne. Hoci nevenovali časť svojho času pedagogickej práci, ako zvyknú ich kolegovia na západných univerzitách, počet a objem publikácií predstavoval iba zlomok z toho, čo vyprodukovali ich západní kolegovia na popredných univerzitách (ak sa dívame na publikačnú činnosť iba z hľadiska kvantity).

---

* Tam vládol a vládne skôr opačný extrém: tlak na uverejňovanie je taký veľký, že môže byť až na škodu. K tomuto bodu sa vrátim v ďalšej kapitole.

Skúsenosti zo zahraničia ma ovplyvnili nielen pri formulovaní požiadaviek. Snažil som sa preniesť vlastnú etiku vedeckej práce a odborné ambície na ostatných, hodnotiť ich tak, ako hodnotím sám seba. S potešením som trávil istú časť pracovného dňa diskusiami, ale väčšinu času som venoval produktívnemu výskumu. Dráždilo ma, keď kolegovia trávili celé hodiny a dni iba debatami. Musím pripustiť, že rozhovor za zatvorenými dverami čiastočne nahrádzal nedostatok otvorenosti a slobodnej diskusie vo verejnom živote, pomáhal ľuďom ujasniť si myšlienky, stimuloval zrod nápadov a šíril poznatky. Lenže pokrokové aspekty rozhovorov nevyhnutne sprevádzalo neplodné trkotanie, ktoré uberalo cenný čas výskumu.

Vedenie ústavu sa pokúšalo zaviesť pracovnú disciplínu, každý si musel značiť príchod aj odchod. Toto bizarné administratívne opatrenie, samozrejme, vôbec nemalo význam. Popud musel prísť *zvnútra*. Na základe skúseností zo Západu som bol presvedčený, že motívy mnohých výskumných pracovníkov sú neoddeliteľné od vonkajších stimulov a podmienok pre prijatie do ústavu a zotrvanie v zamestnaní, od postupu po rebríčku a formálneho i neformálneho uznania na pracovisku. Navrhovaná reforma teda odporúčala podstatné zmeny v stimuloch, hodnotení a kariérnom postupe.

Návrh sa stretol s nejednoznačným ohlasom. Napriek čiastočnému súhlasnému šepotu sa nápad väčšine kolegov nepáčil. Podaktorí argumentovali tým, že západné časopisy a vydavateľstvá odmietajú ich práce jednoducho preto, lebo autori sú marxisti. (Nebola to pravda; mohol by som uviesť niekoľko kontrapríkladov.) Ďalší zasa tvrdili, že Západ je ľahostajný voči udalostiam na Východe. (Ani to nebola pravda; jednotlivé možnosti publikovania vo veľkej miere záviseli od toho, či práce vyhovovali normám odbornosti.) Poniektorí vyhlasovali (osobitne v súkromných rozhovoroch), že v kritike systému zašli pomerne ďaleko, ale poznatky nemôžu uverejniť legálne. (To už bol vážnejší argument, ktorý podrobnejšie rozoberiem v ďalšej kapitole.) Ani vtedy som neveril, že selekčný mechanizmus západných periodík funguje dokonale, no a teraz sa na ich edičnú prax dívam ešte kritickejšími očami. Niekedy neodôvodnene odmietajú priekopnícke články obsahujúce nezvyklé idey, teda bránia šíreniu dôležitých poznatkov. Často sa opakuje aj opačná chyba. Cez redakčné filtre prekĺznu práce s nízkou hodnotou – dokonca aj vtedy, ak neobsahujú nič skutočne dôležité alebo nové, len zodpovedajú intelektuálnemu svetu hlavného prúdu, prispôsobujú sa mu, osvojujú si jeho štýl a metodológiu. Napriek podobným slabinám a chybám je pozitívny pomer medzi vysokou vedeckou hodnotou prác a ich uverejňovaním v medzinárodne uznávaných periodikách veľmi silný. Takže dokonca aj pri spätnom pohľade verím, že bolo správne pokúsiť sa povzbudiť kolegov, aby publikovali v prestížnych zahraničných časopisoch.

V diskusiách sa objavil proti našim návrhom ešte jeden argument. Prečo sa má klásť taký dôraz na publikácie? Prinajmenšom rovnako dôležitá, alebo možno aj dôležitejšia, je miera, ako kolegovia ovplyvňujú hospodársku politiku, teda treba posudzovať, akú úlohu zohrávajú ako experti a poradcovia, hoci ich meno sa v uverejnených štátnych dokumentoch, straníckych uzneseniach alebo zákonoch neobjaví. Aj tento argument sme napadli. Činnosť na poli hospodárskej politiky je chvályhodná a zaslúži si uznanie, nestačí však na dokumentovanie *vedeckého* pokroku.

V predchádzajúcom odseku som sa zmienil, že v ústave sa ľudia grupovali podľa politických a svetonázorových kritérií. Návrh reformy ich rozdelil a vznikli rozličné kombinácie výskumných pracovníkov. Mnohí s navrhovanými zmenami súhlasili, pretože už dokázali publikovať v prestížnych časopisoch, prípadne sympatizovali s duchom návrhu a dali si za cieľ v budúcnosti predložiť svoje práce medzinárodnej verejnosti.* Proti návrhu sa však postavili všetci (bez ohľadu na politické postoje), komu chýbal talent, pracovitosť alebo želanie osvojiť si západné odborné normy – nechcelo sa im vstúpiť do publikačnej arény, kde vládla konkurencia, do tohto nie celkom spoľahlivého, ale jednako užitočného meradla úspešnosti vo výskume.

V praxi návrh utrpel porážku. Normy a procedúry platné v ústave sa nezmenili v duchu, aký sme odporúčali. Všetko zostalo po starom.

Iná vec je, ako sa individuálne rozhodli zamestnanci ústavu, pokiaľ ide o ich odborné stratégie v živote. Niektorí (v skutočnosti ich bolo pomerne málo) zobrali odborné hodnotenie v západnom štýle vážne a dôsledne, pokúsili sa, raz úspešne, inokedy nie, publikovať v zahraničí, prípadne predstaviť sa západným ekonómom formou prednášok. Väčšina zamestnancov ústavu sa do medzinárodnej súťaže nezapojila. Po zmene systému som sa rozprával s niekoľkými bývalými kolegami. Až vtedy si uvedomili, akú veľkú chybu urobili. Nikdy nemohli dohoniť to, čo za roky, či dokonca desaťročia stratili.

Učím – napriek zákazu

V šiestej kapitole som opisoval, ako v roku 1958 stranícka komisia preverovala zamestnancov Ekonomického ústavu MAV. Predseda komisie László

* Mnohí maďarskí ekonómovia, vrátane niekoľkých z ústavu, mali pred návrhom reformy pôsobivý zoznam publikácií. Neskôr ich počet rástol, ale ani veľa rokov po skončení diskusie sa publikácie nezaradili medzi hlavné kritériá odborného hodnotenia a kariérneho postupu.

Háy vtedy prisahal: „Kým som rektorom, Kornai nebude na univerzite učiť." Slovo dodržal, no a toto rozhodnutie dodržiavali aj jeho nasledovníci. V neskorších rokoch ma mnohé slávne univerzity s potešením privítali vo svojich radoch, ale jediná ustanovizeň, čo mi desaťročia neponúkla funkciu učiteľa, bola Ekonomická univerzita Karola Marxa (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem alebo MKKE), ktorá mala v Maďarsku monopol na vysokoškolské vzdelávanie v oblasti ekonómie. Predpokladám, že vysoké stranícke kruhy museli dospieť, alebo prinajmenšom schváliť rozhodnutie, že Kornai síce môže bádať, ale treba ho držať čo najďalej od mladých ľudí.*

Rozpad Kádárovho systému už pokračoval rýchlym tempom, keď mi po prvý raz ponúkli miesto na maďarskej univerzite. Ponuka prišla od vtedajšieho rektora Csabu Csákiho. Odcitujem časť mojej odpovede:

> Vaša iniciatíva prišla... po tom, ako som prijal ponuku Harvardovej univerzity. Ďakujem Vám za záujem o moju osobu, ale musím povedať, že prišiel príliš neskoro. Človek žije len raz; neviem, ako by prebiehal môj život, keby sa MKKE pokúsila získať ma skôr. Môžem vyhlásiť, že hocikedy za tri desaťročia pred tým, ako som prijal ponuku z Harvardu, by som bol ochotný vynaložiť časť svojej energie službe na MKKE. ... Počas vedeckej kariéry mi trpké a bolestivé pocity spôsobila skutočnosť, že [inštitúcia], kde sa školia mladí maďarskí ekonómovia, mi neponúkla miesto učiteľa – buď si neželala poskytnúť mi právo učiť a intelektuálne vplývať na študentov, alebo mi nechcela umožniť styk s mladými ľuďmi. Pre mňa je to nenapraviteľná strata, akú nemôžu vynahradiť iné úspechy v pedagogickej činnosti a výskume.[3]

Hoci som nedostal pedagogické miesto na MKKE, dokázal som tam učiť v takej či onakej forme a v roku 1968 som sa stal titulárnym univerzitným profesorom. Toto postavenie mi neposkytovalo nijaké práva ani vplyv na záležitosti univerzity, aké by som mal ako riadny profesor, ale umožňovalo mi ponúkať príležitostné semináre či série prednášok. Tri roky som viedol to, čo sa nazýva „špeciálny seminár". Keďže som nemal nijaký vzor, ktorého by som sa mohol pridržiavať, usiloval som sa sám prísť na to, čo a ako učiť. Každý rok som intenzívne riešil súbor problémov, hlavne tie, na ktoré som narážal vo svojej práci. Pedagogické pôsobenie mi prinášalo úprimnú radosť a dodnes som si uchoval vrelé city a milé spomienky na účastníkov seminára. Dúfal som, že prednášky poslúžia ako intelektuálna „protilátka" proti oficiálnym sylabom,

---

* Vedenie strany si pamätalo, že revolúciu v októbri 1956 podnecovali aj študenti, a preto sa usilovali izolovať ich od intelektuálov, lebo ich vplyv by mohol byť, podľa straníckych špičiek, riskantný. Mnohí z tých, čo boli po roku 1956 prenasledovaní, mohli pracovať v ústavoch Maďarskej akadémie vied, ale nikto nedostal menovací dekrét na univerzitu.

ktoré sa často prezentovali mechanicky, a veril som, že študentom bude na prospech, keď z prvej ruky počujú, ako uvažuje bádateľ, a zoznámia sa s neortodoxnými úvahami, aké nemajú v učebných osnovách. Mojím zámerom nebolo ani tak odovzdávať poznatky, ako skôr inšpirovať mládež kriticky myslieť. Z niektorých účastníkov seminárov vyrástli skvelí ekonómovia výskumníci, profesori a aktívni podnikatelia.

Veľmi si vážim putá, ktoré ma viažu ku Kolégiu Lászlóa Rajka, ktoré vzniklo v roku 1970 ako súčasť Ekonomickej univerzity Karola Marxa. Vďaka jeho zakladateľovi a dekanovi Attilovi Chikánovi sa stalo intelektuálnou dielňou, odlišnou od akejkoľvek inej školy v Maďarsku. Spôsob fungovania vo veľkej miere prevzalo z tradícií „ľudových kolégií", ktoré sa za Rákosiho éry zrušili, z Eötvösovho kolégia pri Univerzite Lóránda Eötvösa, z *grandes école* v Paríži a anglických kolégií v Oxforde a Cambridgei. Tieto modely si zakladatelia upravili a rozšírili o vlastné inovácie. Študenti Rajkovho kolégia, starostlivo ich vyberali z najlepších poslucháčov univerzity, absolvovali výučbu predmetov z moderných oblastí, čo neboli zaradené do štandardného učebného plánu univerzity. Vzdelávali sa tak, aby uvažovali nezávisle a v nijakom prípade nie doktrinársky. Spomínaná snaha o nezávislosť v myslení sa prejavovala, napríklad, aj v tom, koho škola pozývala prednášať. V zozname prednášateľov by sme našli známych intelektuálov, čo predtým strávili niekoľko rokov vo väzení, ako aj vedúce osobnosti „demokratickej opozície" voči komunistickému systému, ktorá vznikla v sedemdesiatych rokoch minulého storočia.

V Rajkovom kolégiu som prednášal niekoľkokrát. Keď som pracoval na nejakej štúdii, s obľubou som si ju najprv otestoval na pozornom a dobre informovanom tamojšom publiku.

Magisterské štúdium, ktoré je podmienkou pripustenia na doktorandské štúdium, vo väčšine západných krajín zabezpečujú univerzity. Keď som v piatej kapitole rozprával o svojom vlastnom vzdelávaní, vysvetlil som, že v krajinách, čo prevzali sovietsky vzor, fungovala odlišná procedúra. Prípravu na získanie titulu kandidáta vied v Maďarsku – ekvivalent titulu PhD. – neabsolvovali takzvaní ašpiranti na univerzite, ale prostredníctvom špeciálneho centrálneho Výboru pre vedecké hodnosti (Tudományos Minősítő Bizottság, alebo TMB). Tento výbor menoval vedúceho štúdia alebo „školiteľa ašpiranta", čo na Západe zodpovedá funcii konzultanta pre dizertáciu. Ďalšou dôležitou odlišnosťou bolo, že namiesto toho, aby si absolvent univerzity konzultanta vyberal, na Východe ho menoval TMB podľa niekoľkých kritérií, nielen politických.*

* Každý systém si vyžaduje súhlas, pretože konzultant doktoranda i školiteľ ašpiranta museli s poverením súhlasiť.

Neskôr som ako konzultant pomáhal mnohým absolventom Harvardovej univerzity. V Maďarsku je to iné. Kandidátsky titul som získal v roku 1956, čo mi podľa pravidiel platných v tých časoch poskytovalo kvalifikáciu byť školiteľom ašpiranta, ale za takmer polstoročie svojej existencie mi TMB túto možnosť neponúklo ani raz. Ak to mám preložiť do západného jazyka, nikdy mi nezverili ani jediného absolventa univerzity.

Keď si na to pomyslím, ide mi srdce utrhnúť. Profesori na západných univerzitách často spomínajú, že ten a ten „bol mojím študentom", ak pôsobili ako konzultanti poslucháčov doktorandského programu. V tomto zmysle nemôžem o nikom v Maďarsku povedať, že bol mojím študentom. Je pre mňa určitou satisfakciou, keď počujem, ako niektorí ekonómovia hovoria, že napriek všetkému sa pokladajú za mojich žiakov.

Ako som sa stal akademikom

Maďarská akadémia vied, organizovaná podľa sovietskeho vzoru, plní niekoľko funkcií. Bol som jej plateným zamestnancom, pretože som pracoval v jednom z ústavov. MAV zamestnávala niekoľko desiatok tisíc ľudí.

Súčasne s tým plní Maďarská akadémia vied aj tradičnú funkciu národnej akadémie a vyhlasuje sa za zbor najlepších vedcov v krajine. Lenže ako sa meria, alebo presnejšie, určuje, kto je najlepší? Kvalifikačná procedúra, predpísaná štatútom akadémie, pripomína významné akadémie na Západe. Po starostlivom predbežnom hodnotení členovia akadémie volia nových členov na základe rozhodnutia väčšiny v tajnom hlasovaní.* Stojí však za to bližšie sa pozrieť, ako proces volieb prebiehal v praxi. Môžem to dokumentovať na vlastnom príklade.

Dôkladný rozbor vtedajších stanov akadémie ukazuje, že od jej členov sa očakávalo, že budú zastávať „najpokrokovejší svetonázor"**; inými slovami, člen akadémie musí byť marxista-leninista. Pre tých, čo ma odporúčali za čle-

* Členstvo má dva stupne: člen korešpondent a riadny člen. Nižší sa získaval s veľkými ťažkosťami: presvedčivý dôvod na nomináciu musel predniesť niektorý z riadnych členov. Ďalší krok už bol ľahký. Člen korešpondent sa po čase stal riadnym členom takmer automaticky.

** Odsek 1 paragrafu 1 štatútu Maďarskej akadémie vied predpisoval, že akadémia má vykonávať svoju činnosť „na základe vedeckého svetonázoru dialektického materializmu".

na akadémie, to bolo problematické kritérium.* Z mojich vyhlásení, doložených v „kádrových materiáloch", bolo zrejmé, že nie som marxistom-leninistom, a k rovnakému záveru dospel aj každý pozorný čitateľ mojich prác.

V čase, keď na začiatku sedemdesiatych rokov minulého storočia po prvý raz vyvstala medzi akademikmi otázka môjho členstva, už som si získal dobré meno nielen doma, ale dokonca aj v zahraničí. Pre oficiálne orgány bolo hádam ešte nepríjemnejšie, že ma Americká akadémia umenia a vedy zvolila za čestného zahraničného člena, navyše sa objavili aj ďalšie známky medzinárodného uznania. Kádárov režim sa v tom čase usiloval dať najavo, aký civilizovaný, kultúrny a západný je intelektuálny život v Maďarsku. Ako to potom vyzerá, keď maďarský bádateľ je členom americkej akadémie, ale maďarskej nie? Prerokovanie môjho členstva sa už viac nedalo odkladať.

Proces volieb opíšem podrobnejšie, aby čitateľom bolo jasné, čo všeličo sa stáva. Po právnej stránke má proces dve štádiá. Najprv musí príslušné oddelenie akadémie, do ktorého kompetencie spadá daná disciplína (v mojom prípade IX. odbor zodpovedný za ekonómiu, právo a ostatné spoločenské vedy), tajným hlasovaním rozhodnúť, koho predloží na prerokovanie na valnom zhromaždení MAV. Tam stačí na zvolenie jednoduchá väčšina. Valné zhromaždenie všetkých členov MAV volí nových členov spomedzi kandidátov navrhnutých jednotlivými oddeleniami – opäť tajným hlasovaním. Voľba na valnom zhromaždení bola spravidla formalitou; kandidáti bežne získavali drvivú väčšinu. Skutočný boj o to, koho navrhnúť, prebiehal na zasadnutiach oddelení.

Akademici boli väčšinou členmi strany. Bolo všeobecne známe, že pred „oficiálnym" nominačným zasadnutím oddelenia sa koná schôdza členov straníckej skupiny danej sekcie; tam sa dohodlo, za koho z možných kandidátov budú straníci hlasovať. Keďže členovia strany predstavovali väčšinu, v konečnom dôsledku rozhodovali, kto sa stane členom akadémie.

Pri prvom pokuse, počas prípravy volieb akademikov v roku 1973, moju nomináciu zamietli už v prvej fáze – na schôdzi členov strany akadémie. Ako som zistil z archívnych materiálov, ktoré sú teraz k dispozícii, príslušné oddelenie ústredného výboru strany pripravilo pre politbyro, najvyšší rozhodo-

* Poniektorí jednotlivci, čo sa „dobrovoľne hlásili" o členstvo, lobovali u akademikov za odporúčanie a snažili sa ich prehovoriť, aby ich zvolili. Iní pokladali takúto sebareklamu za nedôstojnú a voľbu zverili odbornému svedomiu a morálnemu profilu svojich kolegov. Patril som medzi tých druhých, nielen v tomto prípade, ale aj v prípade iných pôct. Tí, čo ma navrhovali za člena v sedemdesiatych rokoch minulého storočia, to urobili z vlastnej iniciatívy a na základe vlastného úsudku.

vací orgán strany, správu o prípravách na zasadnutie valného zhromaždenia akadémie v roku 1973.[4] Správa obsahuje zoznam nominácií, ktoré členovia strany podporili, a ktoré zamietli. Moju nomináciu podporil István Friss, ale väčšina straníkov (vrátane Lászlóa Háya, ktorému po roku 1956 zakázali učiť na univerzite) bola proti.* Politické byro moju nomináciu prerokovalo a „nepodporilo" (t. j. neschválilo) ju.[5]

Ďalšia voľba bola naplánovaná na zasadnutie valného zhromaždenia v roku 1976. Prebehla zaužívaná procedúra. Na schôdzi členov strany bola tentoraz proti môjmu členstvu v akadémii iba tesná väčšina. To však stačilo, aby schôdza straníckej skupiny moju nomináciu zamietla.

Ako zvyčajne, príslušné oddelenie ústredného výboru strany predložilo v októbri 1975 svoju správu o príprave na Valné zhromaždenie akadémie v roku 1976, ktorá sa okrem iného zaoberala aj mojím prípadom. Správa sa odvoláva na negatívne uznesenie politbyra spred dvoch rokov a dodáva túto poznámku: „Situácia sa v podstate nezmenila."[6] Tentoraz politbyro nerozhodlo o nomináciách do akadémie okamžite, ale uznieslo sa odložiť túto otázku na neskôr.

Potom nastal v prípade nečakaný zvrat. Pomerne krátko na to sa konalo zasadnutie oddelenia akadémie pre ekonómiu a právo (IX. oddelenie MAV); zúčastnili sa na ňom všetci členovia oddelenia, nielen straníci. Ako som už spomínal, tento orgán de jure „rozhodoval" o nomináciách. Keby každý akademik, člen strany, hlasoval v súlade so svojím predchádzajúcim rozhodnutím – teda keby každý hlasoval proti mne, podľa papierových predpokladov som nemohol v tajnom hlasovaní získať väčšinu. Na všeobecné prekvapenie moju kandidatúru schválila veľká väčšina. Zrejme členovia strany, ktorí svojho času moju kandidatúru na schôdzi straníckej skupiny oddelenia nepodporili, napriek pôvodnému rozhodnutiu, teraz schovaní za tajným hlasovaním, ignorovali stranícku disciplínu a predsa len hlasovali za mňa. Okrem mňa získal potrebnú väčšinu aj iný ekonóm (s ktorým strana nemala nijaké politické problémy).

Vznikla zložitá situácia: ďalší dvaja ekonómovia, ktorých kandidatúru presadzovalo stranícke vedenie, dostali v tajných voľbách presne päťdesiat per-

---

* Keď sa v roku 1975 moja nominácia predkladala znovu, Mihály Kornidesz, vedúci príslušného oddelenia ústredného výboru strany, spomenul názory na moju prácu, ktoré sa k nim dostali v čase prvej nominácie v roku 1972. Citujem, čo povedal pred politickým byrom: „Keď bolo jeho meno predložené po prvý raz, počuli sme naňho rozporné názory. Tvrdilo sa, že po odbornej stránke je slabý, nedosahuje ani štandard, že je kabinetným vedcom odtrhnutým od praxe a pokladajú ho za politicky nespoľahlivého." [MOL M-KS 288. F.5/682 ő. E. s. 3: protokol zo zasadnutia.]

cent. Podľa litery štatútu akadémie sa ich mená nemohli predložiť na schválenie na valnom zhromaždení, pretože nezískali väčšinu.

Funkcionári zodpovední za záležitosti akadémie pokladali tento výsledok za nepríjemný. Kornai, politicky podozrivý, získal väčšinu, kým dvaja ich spoľahliví ľudia ju nezískali. Bol to príliš závažný problém, než aby o ňom rozhodlo oficiálne vedenie akadémie, alebo dokonca stredný článok straníckej hierarchie. Záležitosť sa musela postúpiť najvyššiemu politickému orgánu v štáte, politickému byru komunistickej strany.

Politické byro rokovalo o nomináciách opäť v januári 1976. Pripravil sa nový písomný návrh; v diskusii o ňom predkladateľ správy vyhlásil, že moju prácu všestranne preskúmali; tentoraz sú ohlasy na ňu priaznivé.[7] Napokon János Kádár vyslovil tento názor (citujem slovo po slove zo zápisnice): „Pokiaľ ide o tieto zmeny, verím, že Kornai je prijateľný, pretože politická stránka nie je taká relevantná. Ťažko sa to porovnáva, ale nezaoberáme sa tu straníckymi funkciami ani členstvom v strane, ale akadémiou vied, kde je možné, aby sa niektorí ľudia s menšími politickými problémami stali, ak ich vedecká práca je inak pozitívna, užitočnými a výkonnými členmi akadémie. Takže fakt, že nezodpovedá prísnym ideologickým kritériám starých členov strany, nie je dôvodom, aby sme ho vyradili."[8]

To rozhodlo. Návrh na moje členstvo v akadémii už mohol postupovať normálnou cestou.

V straníckom vedení mali pocit, že predsa len je nutná rovnováha. Štatút akadémie sa prispôsobil a valnému zhromaždeniu predložili aj dve mená s 50-percentným súhlasom. Vďaka trom spoľahlivým novým ľuďom, čo sa začlenili do akadémie spolu s Kornaim, sa zabezpečila požadovaná rovnováha. A tak sa stalo, že v roku 1976 sa stali novými členmi korešpondentmi štyria ekonómovia.

Takto sa v sedemdesiatych rokoch minulého storočia dodržiavala autonómia akadémie pomocou tajného hlasovania a platného štatútu. V priebehu volieb do hodnotenia skutočných vedeckých výkonov vstupovala, ako v každej oblasti života, túžba komunistickej strany disponovať mocou. Voľba podľa politických kritérií zanechala viditeľnú stopu na zložení kolektívu akadémie a jej dôsledky pociťujeme dodnes.

Čo sa stalo v mojom prípade, bolo rovnocenné situácii, ako keby americká administratíva diskutovala a prezident rozhodol, či sa profesor XY môže stať členom Národnej akadémie vied alebo Americkej akadémie umenia a vedy – až taká absurdná procedúra to bola.

Opísaný incident dokumentuje nielen oslabenie nezávislosti akadémie, ale aj iný dôležitý jav: ochotu robiť ústupky, takú typickú pre Kádárovu kultúrnu

politiku. Kádár a jeho ľudia sa nebáli príležitostne robiť kompromisy. Takým kompromisom bolo aj moje „prijatie" do akadémie, pretože si to želali niektorí vzdorovití členovia strany, skrytí za tajným hlasovaním. Súčasne si stranícki šéfovia chceli zabezpečiť, že vedúce postavenie zostane v ich rukách; ak taký kompromis bol formálnou podmienkou uplatňovania ich politickej vôle v „autonómnej" organizácii, nimi preferovaní ľudia by mali byť väčšinou, ktorá verne dodržiava líniu strany.

Privilégiá akademikov

Členovia národnej akadémie vied v komunistickom systéme požívali veľké výhody. Dostávali vyšší plat a mali mnohé ďalšie privilégiá.

Prestíž titulu akademika bola relatívne ešte vyššia v Sovietskom zväze. Krátko po mojom zvolení som dostal pozvanie od Akadémie vied Sovietskeho zväzu do Moskvy na základe odporúčania sovietskych priateľov, ktorí veľmi dobre poznali moje práce a chceli sa so mnou stretnúť osobne. Keď som pricestoval, na letisku ma nik nečakal, ale nejako, hoci vôbec nie ľahko, som sa zhostil úlohy nájsť cestu tam, kde som bol ubytovaný. Na druhý deň ráno zazvonil telefón a začali sa sypať ospravedlnenia zahraničného oddelenia sovietskej akadémie. Včera si ešte mysleli, že som iba „doktor vied". Až dnes sa dopočuli, že ma zvolili za akademika. Požiadali ma o prepáčenie, že mi neposlali na letisko auto, ako bolo ich povinnosťou. Od tej chvíle som mal v Moskve k dispozícii úradné auto aj so šoférom.

Titul akademika mal veľkú hodnotu aj v Maďarsku. Niekoľko rokov pred mojím zvolením som sa s rodinou presťahoval do priestrannejšieho bytu, ktorý mal mnohé prednosti, ale nepatril medzi ne telefón. Mladší ľudia, čo sotvakedy odložia mobilný telefón a sú zákazníkmi spoločností, ktoré sa ich snažia presvedčiť, aby telefonovali čo najviac, si iba ťažko dokážu predstaviť, čo v tých dňoch znamenalo stráviť roky na zozname čakateľov na pridelenie telefónnej linky. Niekedy pomohli osobné styky a známosti. V roku 1975, po presťahovaní, som požiadal nového riaditeľa nášho ústavu Rezsőa Nyersa, či by mi nemohol vybaviť telefón. Krátko predtým bol mocným straníckym tajomníkom, vtedy ho pokorne počúval každý hospodársky pracovník, doslova visel na každom jeho slove. Nyers sa porozprával so zasvätenými ľuďmi a na odporúčanie známeho na poštovom úrade mi odovzdal tento odkaz: Ešte nedozrel čas, aby som postúpil v rade na telefón. Mám počkať, kým sa na rebríčku nevyšplhám o jednu priečku vyššie a nestanem sa členom Maďarskej

akadémie vied. Potom si mám znova podať žiadosť. Tak sa aj stalo. Stal som sa akademikom, Rezső Nyers znova zavolal a, čuduj sa svete, o niekoľko dní sa zjavil technik a telefón nainštaloval.

Privilegované postavenie znamená morálnu dilemu. Mal som zmiešané pocity. Znepokojovalo ma vedomie, že som dostal výhody, čo sa odopierajú mnohým iným bádateľom a príslušníkom inteligencie, ktorí by si ich zaslúžili.* Nemyslím si, že výhody som dostal nezaslúžene. Kolegovia, čo sa usilovali o moje zvolenie, úprimne oceňovali moju prácu. Preto som mal pocit, že privilégiá, sprevádzajúce členstvo v Maďarskej akadémii vied, môžem s plným vedomím prijať.

* Keď som sa rozprával s kolegami zo Západu, opakovane som zisťoval, že majú veľmi pomýlené predstavy o hmotných privilégiách akademikov. Mnohí z nich boli presvedčení, že akademici majú mimoriadne vysokú životnú úroveň – podľa západných noriem. To je, samozrejme, veľmi vzdialené skutočnosti. Dokonca aj s prilepšením plat akademika tvoril iba zlomok ich platu. Domovy pre vedcov a výskumníkov, kde som s obľubou trávil čas pri práci na nejakej štúdii, dosahujú nanajvýš úroveň dvoj- či trojhviezdičkového hotela, zatiaľ čo západní profesori si môžu dožičiť oveľa honosnejšie a komfortnejšie ubytovanie. Hoci im nikto na privítanie neposiela na letisko auto, bez problémov si zaplatia taxík. Nemusia ani ťahať za nitky, aby sa vyhli niekoľkoročnému čakaniu na domáci telefón.

O akademikoch platilo to isté ako o iných privilegovaných skupinách v socialistickom systéme: Hmotné privilégiá, z ktorých sa mohli tešiť, boli privilégiami iba v porovnaní s nízkou priemernou životnou úrovňou vedeckých pracovníkov. Pokiaľ ide o mňa, za najdôležitejšiu výhodu statusu akademika som pokladal fakt, že sa trochu zmiernilo obmedzenovanie cestovania (hoci neodpadlo úplne).

12 Hľadanie cesty a príprava 1971 – 1976

Chvat verzus harmonický rast
Necenová regulácia

Moja kniha *Anti-Equilibrium* vyšla v roku 1971. Počas nasledujúcich šiestich či siedmich rokov na mňa vplývalo množstvo intelektuálnych impulzov: čítanie, diskusie, rôznorodý vlastný výskum, cestovanie a priame pozorovanie – či už ako zákazníka, alebo budovateľa vlastného domova. Keď sa obzriem na toto obdobie, môžem povedať, že spomínané vplyvy mi pomohli pripraviť sa na komplexnú a vyčerpávajúcu analýzu socialistickej ekonomiky, ktorú som začal realizovať v roku 1976. Mal som veľa zážitkov, a tie ma ovplyvnili na zvyšok života, zanechali stopy aj na prácach, čo prišli oveľa neskôr. Toto obdobie však môžem označiť ako prípravu na knihu, ktorú som mal napísať o mnoho rokov neskôr, iba pri spätnom pohľade. V roku 1971 mi ani len na um neprišlo, že napíšem monografiu venovanú nedostatkovej ekonomike. Jedným z cieľov pamäti je na základe sebapozorovania, opisu vlastných zážitkov a skúseností ukázať, ako sa počas ekonomického výskumu rozvíjal tvorivý proces, ako napredovalo moje poznanie a pochopenie, prípadne či neskončilo v slepej uličke. Z tohto dôvodu sa budem z času na čas odvolávať na súvislosť medzi intelektuálnymi udalosťami a neskoršími prácami.

Na rozdiel od iných častí memoárov sa to, čo chcem povedať v tejto kapitole, nedá logicky usporiadať. Konečným výsledkom príťažlivej sily, skrývajúcej sa za rôznorodými zážitkami, ktoré buď prichádzali jeden po druhom, alebo prebiehali súbežne, je kniha, ktorú som dokončil v roku 1980. V spomínanom období sa v maďarskej ekonomike odohralo niekoľko významných udalostí. V roku 1968 sa s veľkým elánom začala reforma, aby sa začiatkom sedemdesiatych rokov pozastavila, pretože politická rovnováha sa na nejaký čas naklonila na stranu protireformných síl; istý čas zmeny v určitom zmysle dokonca nadobudli opačný smer. Objavili sa aj paralelné akcie, aby sa oživili niekdajšie obmedzenia intelektuálneho a ideologického života. Hoci na mňa,

samozrejme, vplývalo predovšetkým bezprostredné okolie, pôsobili na mňa aj iné impulzy a mali dlhotrvajúci dopad na moje myslenie.

Rast: násilný, alebo harmonický

Holandský profesor Jan Tinbergen, ktorý s Ragnarom Frischom z Nórska ako prví získali Nobelovu cenu za ekonómiu, ma v roku 1971 požiadal, aby som na Rotterdamskej univerzite absolvoval takzvanú de Vriesovu prednášku. Tinbergen patril medzi najskvelejších ľudí, akých som kedy stretol. Jeho mimoriadne vedomosti a originálny spôsob myslenia sa snúbili s bezhranične nenútenou, úprimnou a srdečnou dobroprajnosťou. Hádam jedinou jeho slabosťou, akú som uňho vypozoroval, bola viera, takmer naivita, že všetci sú takí ako on – rovnako racionálni, ušľachtilí a nezištní.

Ako vždy som bol napätý, či sa zhostím prijatého záväzku, ktorý som pokladal za veľkú poctu, a ako pri iných príležitostiach som cítil, že by som mal prísť s novou témou. V tom čase som sa už dlhšie zaoberal možnosťami dlhodobého plánovania a zúčastnil som sa na niekoľkých diskusiách o rôznych stratégiách rastu. Tému prednášky, čo som mal mať v Holandsku, som si teda zvolil z oblasti teórie rastu.[1]

Začal som analógiou: „Keď si oblečiete košeľu z kvalitného materiálu, peknú kravatu, elegantné, ale obnosené sako, ako-tak prijateľné nohavice a na dôvažok si obujete pár topánok s deravou podrážkou, zanecháte disharmonický, rozpačitý dojem."[2] Rovnako disharmonickým dojmom pôsobí štát, ktorý v rôznych oblastiach národného hospodárstva zaznamenáva nerovnomerný rozvoj. Prednáška bola kritikou teórie „socialistickej industrializácie", ktorá sa snažila urobiť cnosť zo závažného problému: disporporcií a disharmónie ako výsledku násilného rastu. Slovo „chvat" je asi výstižnejšie ako „násilný rast". Maďarský priemysel sa hnal dopredu, aby dosiahol čo najvyššiu mieru rastu, osobitne v ťažkom priemysle. Tento chvat pretrvával aj na úkor životnej úrovne, údržby majetku vo vlastníctve štátu ako budovy, stroje, zariadenia a cesty, zdravotnej starostlivosti a vzdelávacieho systému, ochrany životného prostredia i akumulácie nevyhnutných rezerv na ťažké časy.

V prednáške, v knižnej podobe dostala názov *Rush versus Harmonic Growth* (Chvat verzus harmonický rast), som oponoval teórii Alberta Hirschmana a Paula Streetena, ktorá obhajovala nevyrovnaný rast, a v tom čase pútala veľkú pozornosť.[3] Hirschman a Streeten vyhlasovali, že pre rozvojové krajiny je jednoznačne výhodné, ak majú úzke profily, nedostatok a nerov-

novážne podmienky, pretože záhaľčivú spoločnosť tlačia do znovunastolenia proporcionálnosti a rovnováhy. Lenže moje trpké skúsenosti so socialistickou ekonomikou ukazovali, že podobné disporporcie spôsobujú viac škody ako úžitku.* Problémy s plánmi v socialistickom národnom hospodárstve nespočívali v tom, že vyvolávajú apatiu, ale že spôsobujú horúčkovitú činnosť na makroekonomickej úrovni – podporujú snahu o násilné zvyšovanie tempa. Štúdia sa dotkla vzťahu medzi skresleným, náhlivým rastom a všadeprítomným nedostatkom, hoci v tom čase som ešte príčinnú analýzu týchto dvoch javov nerozpracoval.

Popri teoretickej štúdii násilného rastu som v spolupráci s niekoľkými kolegami a na základe štatistických údajov o Maďarsku vytvoril dynamické simulačné modely a aplikoval ich na konkrétne situácie. Práve som sa zoznamoval s technikami počítačovej simulácie ako pružnej metódy neobyčajne vhodnej na analýzu. Jeden výpočet, ktorý sme nazvali „sonda do plánu", nám poskytol poučný obraz o škode, spôsobenej násilným rastom – mám na mysli najmä zanedbanie infraštruktúry.**

Pozvanie do Cambridgea

Keď som sa v roku 1971 zúčastnil na konferencii v Ženeve, opäť som sa stretol s veľkým britským ekonómom Richardom Stonom, s ktorým som sa zoznámil počas prvej cesty do Anglicka v roku 1963.*** Požiadal ma o osobný

---

* Moju knihu preložili do niekoľkých jazykov, okrem iného do čínštiny. Krátko na to som opäť navštívil Čínu a analýza, obsiahnutá v knihe, sa tam opäť dostala na pretras. Nápadne tam vystupuje do popredia temná stránka mimoriadne rýchleho, prudkého rastu sprevádzaného jednostrannou „rastomániou", ako aj spoločenské škody spojené s týmto javom. Preto je viac ako kedykoľvek aktuálne zdôrazňovať potreby harmonického rastu.

** Spoluautormi práce sú moja manželka Zsuzsa Dánielová, Anna Jónásová a Béla Martos.

*** Stone nebol vedec žijúci vo veži zo slonoviny, čo pestuje abstraktné teórie; skôr sa zaujímal o výskum, ktorý priamo pomáhal praxi. Viedol skupinu, čo pripravovala návrh systému účtovania a štatistiky, ktorý mala schváliť OSN. Cieľom akcie bolo zabezpečiť jednotnosť a porovnateľnosť medzinárodnej ekonomickej štatistiky. O niekoľko rokov neskôr Stone získal Nobelovu cenu. V jeho povahe sa bez ťažkostí snúbili oddanosť vedeckej práci s potešením z radostí každodenného života. Obliekal sa nezvyčajne elegantne a miloval chutné jedlo a kvalitné nápoje. Zastával veľa spoločenských funkcií, osobitne hrdý bol však na jednu z nich: bol prezidentom „Vínového výboru" Kráľov-

rozhovor; vraj by mi rád ponúkol trvalé miesto na Cambridgeskej univerzite. Čoraz viac tam narastalo napätie medzi dvoma skupinami – matematickými ekonómami, ktorých intelektuálnym vodcom bol Frank Hahn, a odporcami takých metód, ktorá sa sústreďovala okolo Joan Robinsonovej a môjho krajana Nicholasa (neskôr lorda) Kaldora. Predbežný prieskum názorov nasvedčoval, že obidve strany by si ma s potešením vedeli predstaviť ako vedúceho katedry, čo by mohlo dokonca prispieť k zmierneniu napätia. Neponúkol mi profesúru iba z vlastnej iniciatívy, ale aj v mene kolegov.

Cambridge! Je to bašta ekonómie, kde pracoval a vyučoval Keynes, a miesto, kde som po prvý raz poznal, ako chutí západný akademický svet. Príjemné kolégiá staré stovky rokov, parky plné kvetov a intímne, pokojné nábrežia! Bola to druhá príležitosť emigrovať, tentoraz však za okolností veľmi vzdialených od nepredvídanosti rokov 1956 – 1957 a s nimi spojeného prúdu utečencov. Prešlo pätnásť rokov a mne ponúkli doživotnú profesúru na jednej z popredných univerzít sveta.

Požiadal som o krátky čas na rozmyslenie a na konzultáciu s manželkou, ktorá sa tiež zúčastnila na konferencii. Potom som vyslovil poďakovanie za veľkú poctu, ale ponuku som odmietol. K veľkej dileme, či emigrovať, alebo zostať v Maďarsku, sa podrobnejšie vrátim neskôr. Tu som udalosť spomenul iba preto, aby som ju zasadil do chronologického rámca.

Do pása v sadre – Keynes a Hirschman

V roku 1972 som dvakrát podstúpil chirurgický zákrok, lebo sa mi čoraz častejšie stávalo, že som si vykĺbil obe ramená. Tieto bolestivé úrazy treba naprávať chirurgicky. Operácie nasledovali po niekoľkých týždňoch a počas nich som mal trup v sadre, čo mi veľmi obmedzovalo pohyb.* Bola to skvelá príležitosť čo najviac čítať. Ležal som v preplnenej desaťlôžkovej izbe, kde nebol priestor ani na stoličku. Keď mi personál dovolil vstať z postele, väčšinu času som strávil posediačky na chodbe. Neskôr ma poslali domov, aby som sa zo-

ského kolégia (King's College). Výbor mal za úlohu rozhodovať, aké vína sa nakúpia pre pivnice kolégia.

* Bol na mňa groteskný pohľad. Keď som prišiel domov, dieťa, čo ma uvidelo vo výťahu, sa rozplakalo. Jedna ruka, ohnutá v lakti, mi trčala horizontálne dopredu. Syn Gábor, známy zmyslom pre humor, usúdil, že vyčnievajúca ruka by sa hodila ako skvelý vešiak na nohavice, a hneď mi na ňu jedny zavesil, aby si overil, ako to bude v skutočnosti vyzerať.

tavil. Priatelia, čo ma navštívili v nemocnici a neskôr doma, boli prekvapení, keď videli, že v rukách držím Keynesovu hlavnú prácu *The General Theory of Employment, Interest and Money* (Všeobecná teória zamestnanosti, úroku a peňazí), a nie nejaký zábavný kriminálny príbeh.

Dávno predtým, v období sebavzdelávacieho „univerzitného štúdia" v rokoch 1957 - 1958, som síce nadobudol určité vedomosti o makroekonomike, ale neskôr som ich do určitej miery vytesnil z pamäti. Keď som znova čítal Keynesa, uvedomil som si, že maďarská nedostatková ekonomika je v istom zmysle zrkadlovým obrazom keynesovskej nerovnováhy. Pre Keynesa bola *nezamestnanosť* samozrejmý jav, prostredníctvom ktorého opisoval a skúmal problémy kapitalizmu. Syndróm *nedostatku* môže s opačným znamienkom plniť podobnú úlohu v mojej analýze. Keynes opisoval situáciu, keď transakcie medzi kupujúcimi a predávajúcimi sú obmedzené dopytom. Výrobcovia môžu vyrobiť viac za danú cenu, ale dopyt je nedostatočný. Pokúšal som sa tlmočiť a vysvetliť zrkadlový obraz tejto okolnosti, keď transakcie medzi kupujúcimi a predávajúcimi narážajú na obmedzenie ponuky. Spotrebitelia by za danú cenu kúpili viac, neexistuje však dostatočne široká *ponuka*.

Ďalšou prácou, ktorá v tom čase na mňa urobila hlboký dojem, bola skvelá knižočka s názvom *Exit, Voice and Loyalty* (Odchod, hlas a oddanosť) od Alberta Hirschmana. Hlavná myšlienka sa dá vysvetliť pomocou jednoduchého príkladu. Pravidelný návštevník reštaurácie je opakovane nespokojný s obsluhou. Čo môže urobiť? Môže sa stažovať vedúcemu (hlas), alebo si vybrať inú reštauráciu (odchod). Ak ho uvádza do pokušenia druhá možnosť, odísť mu asi nedovolí dlhodobý vzťah k obľúbenej reštaurácii (oddanosť).

Existuje veľa podobných situácií. Zákazníci sa pristihnú pri tom, že nie sú spokojní s obchodom, na ktorý sú navyknutí, akcionári s nejakými akciami alebo študenti a rodičia so školou. Vypočuje niekto ich sťažnosti a urobí niečo s tým problémom? Je riskantné využiť hlas? Čo dosiahnem odchodom? Je to možné? Boli to práve Hirschmanove provokatívne otázky, čo ma priviedli k problematike nedostatkovej ekonomiky. Vedenie Fiatu alebo Citroënu by malo starosti, keby sa majitelia áut vo veľkom počte začali sťažovať na kvalitu, a v spoločnosti by zavládlo ešte väčšie zdesenie, keby si to bez slova namierili do Toyoty alebo Volkswagenu. Ale prečo by sa mali výrobcovia trabantov či škodoviek starať o hlasy majiteľov? Nemajú obavy z ich odchodu, ak sú ochotní čakať v rade niekoľko rokov. V chronicky nedostatkovej ekonomike nie je účinný ani hlas, ani hrozba odchodu. I keď sa vám situácia nepáči, musíte ju tolerovať.

Hirschman zdôrazňuje, že hlas aj odchod slúžia ako signály a - za priaznivých okolností - predstavujú spätnú väzbu. Ak taký mechanizmus funguje

dobre, vďaka signálom sa situácia zmení k lepšiemu. Systém alebo podsystém funguje dobre iba vtedy, ak oba signály účinkujú slobodne a efektívne.

Hirschmanove myšlienky majú význam aj za hranicami ekonomiky. Sám spomína pochmúrnu situáciu členov Stalinovej strany. Pre strach z vážnych represálií nemôžu vysloviť názory na podstatné otázky, ani nemôžu dobrovoľne vystúpiť zo strany. Potláčaná spätná väzba spôsobuje skostnatenie a chronickú degeneráciu strany. Iná argumentačná línia vedie k dileme emigrácie. Majú ľudia zostať doma a vyjadriť svoju nespokojnosť, alebo majú odísť – zvoliť si odchod z krajiny na znak protestu?

V tom čase som poznal Alberta Hirschmana iba z jeho prác. Po prvý raz sme sa stretli o desať rokov neskôr, keď ma pozval do Ústavu pre pokročilé štúdiá v Princetone. Bol to pre mňa veľký intelektuálny zážitok stretnúť sa s jeho originálnym spôsobom uvažovania, dištancovaním sa od módnych trendov, oslnivo širokými vedomosťami a dobrou znalosťou literatúry.

Po operáciách som sa vrátil z nemocnice zasadrovaný až po pás, aby som sa zúčastnil na rodinnej oslave osemdesiatych narodenín mojej matky. Munyó očakávala tento deň s veľkým vzrušením a trochu sa obávala, či vydrží až do tejto významnej udalosti. Fotografie ukazujú, ako ju všetci členovia rodiny obkolesili s oddanou láskou. O niekoľko mesiacov pokojne zaspala a viac sa nezobudila. V posledných rokoch jej života sme sa spolu stretali veľmi často a dennodenne sme sa rozprávali telefonicky. Je pre mňa neopísateľná strata, že nemôžem viac počuť jej povzbudivý hlas. Pamätám si osobitnú úctu, s akou hovorila o profesoroch lekárskych vied, ktorí liečili toho či onoho člena rodiny, nazývala ich „vychýrení profesori". Považovala to za oveľa vyššie postavenie než čokoľvek iné, čo môže poskytnúť ľuďom majetok alebo vysoká funkcia v štátnom aparáte. Aká škoda, že sa nedožila dňa, keď sa aj jej syn stal profesorom! Aká škoda, že nebola schopná navštíviť nás v Amerike! Ako hrdo by tento zážitok opisovala dávnym priateľkám, keď popíjala kávu vo svojom obľúbenom bistre vedľa domu, kde bývala.

Výučba v Princetone

Keď som sa zotavil po operáciách, s manželkou sme na celý rok odcestovali do Spojených štátov.* Prvou zastávkou bola Princetonská univerzita, kde som

* Čitateľom som sľuboval, že ich nebudem obťažovať opisom svojich ciest – a slovo dodržím. Ak v knihe spomeniem cudzie kraje, čo som navštívil, nebudem obohacovať roz-

strávil prvú polovicu akademického roka.* Bolo zaujímavé pozorovať odlišné typy mladých poslucháčov ekonómie. Európski študenti v mojom kurze sa často zamýšľali nad nevýhodami kapitalistickej ekonomiky a boli by privítali vylepšenú verziu, ktorá by smerovala k sociálnemu štátu. Myšlienky prezentované v kurze, osobitne v podaní niekoho, kto študoval plánovanú ekonomiku zvnútra, vzbudili ich záujem o plánovanie. Veľmi ma teší, že dvom študentom, s ktorými som sa osobne spriatelil, sa neskôr v živote veľmi darilo. Louka Katseli sa na začiatku osemdesiatych rokov minulého storočia stal za vlády socialistu Andreasa Papandreua predsedom Gréckeho plánovacieho úradu a teraz je riaditeľom Vývojového strediska OECD (Organizácie pre hospodársku spoluprácu a rozvoj). Ďalší, Kemal Dervis, sa stal zástupcom riaditeľa Svetovej banky a neskôr ho povolali do Turecka, aby sa vyrovnal so závažnou hospodárskou krízou; v ťažkých rokoch slúžil tiež ako sociálnodemokratický minister financií. Teraz je vedúcim Rozvojového programu OSN, najväčšej agentúry OSN bojujúcej proti chudobe. Konflikt medzi Grékmi a Turkami má dlhú históriu a z rôznych dôvodov sa rozhára znova a znova. Bolo povzbudzujúce vidieť, že v nadnárodnom intelektuálnom svete sa môže vyvinúť priateľstvo medzi gréckym a tureckým študentom a ich manželkami.

Katseli, Dervis a mnohí ďalší rovnako zmýšľajúci študenti sympatizovali s hospodárskou *reformou* moderného kapitalizmu, ktorú zavádzali ľavičiari, ale nechceli so systémom skoncovať, ani ho zameniť za socialistický. Odstrašujúcim príkladom osvojenia si revolučných myšlienok boli závažné problémy, na ktoré narážal komunistický systém. V Princetone však bola aj iná skupina študentov, ktorí sami seba nazývali „radikálni ekonómovia". Usilovne čítali *Kapitál* – hoci nie tak usilovne ako ja o dvadsaťpäť rokov skôr. Vedeli, kto som a odkiaľ pochádzam, a že sa na mojich hodinách rozoberajú problémy *existujúceho* socializmu.** Napriek tomu, alebo možno práve z tohto dôvodu, nikto z nich na moje prednášky nechodil. Pri jednej príležitosti ma však pozvali na mimoškolské zhromaždenie zamerané na sebazdokonaľovanie. Ukázalo sa, že sú to naivní mladí ľudia s dobrými úmyslami a úprimným presvedčením.

---

právanie turistickými dojmami a obmedzím sa iba na intelektuálne a politické zážitky z toho či onoho miesta.

* S vďakou a sympatiou spomínam na láskavosť a srdečnú, priateľskú pomoc, akú nám poskytol krajan profesor Richard Quandt, autor mnohých známych prác o mikroekonomike.

** Mnohí intelektuáli z východnej Európy používajú prívlastok „existujúci" s pohŕdaním. Pokladám ho za priliehavý a ochotne ho používam bez úvodzoviek. Socializmus existoval a bol taký, aký bol, nie aký by mal byť podľa predstáv zástancov myšlienky socializmu.

Bol som vyzbrojený nielen skúsenosťami z východnej Európy. Počas pobytu v Spojených štátoch v roku 1968 som sa v Kalifornii, rodisku Novej ľavice, začal zoznamovať s jej myšlienkami. S „novými ľavičiarmi" som sa stretal v čase, keď sa v Paríži a mnohých európskych mestách vrátane Budapešti konali študentské demonštrácie. Škriepil som sa s nimi znova a znova, niekedy pokojne, ale občas aj rozčúlene. Pobúrilo ma, že majú námietky proti „chladničkovému socializmu", hoci mierne zlepšenie nedostatkovej ekonomiky v Maďarsku prinieslo malé zlepšenie životných podmienok ľudí a spotrebiteľom umožnilo, aby konečne zohnali predtým nedostatkový tovar. Kroky vedúce k rozšíreniu trhovej ekonomiky neznamenali, podľa mňa, zradu vznešených princípov, ale víťazstvo zdravého rozumu v záujme uľahčenia života ľudí.

Približne v tom čase som naďabil na knihu švédskeho ekonóma Assara Lindbecka *The Political Economy of the New Left: An Outsider's View* (Politická ekonómia Novej ľavice: pohľad nezasvätenca). Výstižne a duchaplne v nej zhrnul názory Novej ľavice a námietky proti liberálnej argumentačnej línii.

Pokúšal som sa zhromažďovať argumenty proti názorom mladých „radikálov" z Princetonu už pred stretnutím s nimi, ale nepresvedčil som ich. Problém nespočíva v socializme, zdôrazňovali mladíci, jednoducho ide o to, že v Sovietskom zväze a ďalších krajinách východnej Európy sa *nesprávne aplikuje*. Treba to robiť náležitým spôsobom. Spomínané stretnutie v Princetone a mnohé ďalšie s príslušníkmi Novej ľavice v rozvojových krajinách potvrdili to, čo som vyvodil na základe sebapozorovania v predchádzajúcich kapitolách: viera dokáže byť silnejšia ako racionálny argument. Ľudia so silnou a hlbokou vierou spravidla potrebujú silný zážitok, aby v ich myslení nastal obrat, svojský šok, čo by otriasol základmi ich pôvodného presvedčenia.

Počas nášho pobytu v Princetone naše deti Gábor, Judita a András strávili s nami každý po dva mesiace. Kým som ako učiteľ spoznával, čo si myslia o socializme americkí, grécki a turecký študenti, ako rodičia sme mohli pozorovať, do akej miery zapôsobilo prvé stretnutie s Amerikou na troch maďarských tínedžerov. Každé dieťa, prirodzene, prežíva veci inak, vlastným spôsobom. Vybadali sme však aj isté podobnosti. Netreba zdôrazňovať, že podobne ako všetci turisti, aj naše deti obdivovali mrakodrapy v New Yorku, galérie a výborný študentský areál Princetonskej univerzity. Spomeniem iba reakcie, ktoré som ako výskumník nedostatkovej ekonomiky a socialistického systému pokladal za obzvlášť charakteristické. Prinajmenšom prvých niekoľko dní doslova hltali jedlá a nápoje, aké by ako všetky maďarské deti po návrate domov nezohnali. Jedni nemohli odolať zmrzline alebo nápoju známemu ako Dr. Pepper, kým iní sa napchávali kukuričnými lupienkami. Jeden zo synov bol šokovaný bezhraničnou ponukou obrovského počtu televíznych kanálov

a sedel prilepený na obrazovku. Druhého ohromila rocková hudba a slávni muzikanti, lebo deti mali možnosť počuť ich naživo na koncerte. András s Juditou chodili niekoľko týždňov na strednú školu v Princetone, kým Gábor strávil viac týždňov v kolégiách Yaleovej univerzity. Zo svojich školských zážitkov si asi najviac cenili širší výber predmetov, oveľa rozsiahlejší, než aký si môžu užívať ich maďarské náprotivky. Na všetkých troch malo prvé stretnutie s americkým spôsobom života silný vplyv a po návrate domov im istý čas trvalo, kým sa opäť pripôsobili podmienkam v Maďarsku. Neskôr, keď dospeli, kladný intelektuálny vplyv tohto stretnutia ešte zosilnel. Dnes spolu s nimi veríme, že prvá cesta do Ameriky prispela k väčšej otvorenosti ich myslenia a sformovaniu systému hodnôt založeného na láske k slobode.

K princetonskému obdobiu z roku 1972 musím pripojiť epilóg. V roku 1974 som dostal ponuku na riadnu profesúru v Princetone, podobnú ako som dostal z Cambridgea.[4] Dokonca aj prostredie bolo veľmi podobné, pretože budovy aj príjemné záhrady v princetonskom areáli pripomínajú kolégiá v Oxforde a Cambridgei. Opäť to bolo lákavé, ale opäť som odmietol.

Pokračovanie v Stanforde a vo Washingtone

Druhú časť akademického roku 1972 – 1973 sme strávili na Stanfordovej univerzite. Počas týchto mesiacov som mal hojnosť zážitkov. Nielenže sme sa zblížili s Kennethom Arrowom a Alanom a Jackie Mannovcami, ale aj s Tiborom Scitovským a jeho manželkou Erzsébet, s ktorými som sa stretol v roku 1970 v Yale. V tomto období naše vzťahy prerástli do srdečného, silného priateľstva.

Tibor sa narodil a vyrastal v Maďarsku. Jeho otec bol významnou postavou verejného života a obchodu, okrem iného zastával funkciu ministra zahraničných vecí a bol predsedom predstavenstva najväčšej maďarskej obchodnej banky. Otcovo myslenie malo nádych konzervativizmu, ale Tibor, hoci si zachoval úctivý vzťah k rodičom, sa od ich pohľadu na svet čoskoro odklonil. Pokiaľ ide o myslenie, stal sa liberálom, ale vždy súcitil s chudobnými a sociálne slabšími; konkrétne sa zaujímal o rozvoj najzaostalejších krajín. Bojoval za hospodársku politiku, ktorá by zlepšila situáciu chudobnejších vrstiev a krajín.

V čase, keď sme sa zblížili, žil v Spojených štátoch už niekoľko desaťročí. Bol to kultivovaný, pokojne hovoriaci, vždy optimisticky naladený muž – spájalo sa v ňom to najlepšie z európskej aj americkej kultúry. Vtedy sme sa v rozhovore iba letmo dotkli skutočnosti, že mnohí Američania, hoci sa majú dobre, nie

sú schopní tešiť sa zo života: nechodia často do divadla ani na koncerty a radšej konzumujú „rýchle občerstvenie" ako chutnú a zdravú stravu. O niekoľko rokov neskôr sa tieto kritické poznatky objavili vo vedecky a štatisticky podloženej úžasnej knihe s názvom *The Joyless Economy* (Ekonomika bez radosti).*

Nanešťastie, v roku 1973 sa naša diskusia ešte nezaoberala analýzou operácií na trhu. Až po rokoch, keď som napísal knihu *The Economics of Shortage* (Nedostatkova ekonomika), vyšlo najavo, že naše myšlienky sa spájajú v dôležitom bode. Obaja sme uvažovali o *asymetriách* v postavení kupujúceho a predávajúceho. (Kontrastuje to s bežným prístupom, ktorý má tendenciu pokladať dve strany uzatvárajúce obchod za symetrický zrkadlový obraz.) V oveľa skoršej štúdii Scitovsky objasnil dôležitú stránku tejto asymetrie medzi kupujúcim a predávajúcim, keď odlíšil úlohu a správanie *cenového vodcu* a *cenového odberateľa*. V roku 1973 som netušil, že Tibor zaviedol do ekonomiky toto rozlíšenie, a on to zo skromnosti nespomenul; asi preto sa táto otázka v našich diskusiách nedostala na pretras.

Na konci akademického roka sme sa s manželkou vybrali na mesiac do Washingtonu. Bolo to dlho pred tým, ako sa Východoeurópania začali striedať vo vysokých funkciách v medzinárodných finančných inštitúciách sídliacich v tomto meste. Pokiaľ viem, bol som jediným ekonómom bádateľom, ktorý pracoval vo výskumnom odbore Svetovej banky už od roku 1968. Toto pôsobenie prinieslo otvorenú spoluprácu s inštitúciou, ktorú komunistické režimy označovali za agenta imperializmu. Pre banku som napísal dve štúdie, obidve som uverejnil a bez okolkov uviedol, že si ich objednala Svetová banka.

Kým sme boli vo Washingtone, prepukla aféra Watergate. V tom čase som bol už primerane oboznámený so situáciou v USA. Dokonca ešte skôr som bol silne ovlyvnený tým, že som čítal *New York Times* a *Washington Post*, kde sa v anonymnom redakčnom článku výstižne a s krištáľovo priezračnou logikou vyjadrovalo liberálne stanovisko, ktoré mi bolo sympatické a zakladalo sa na spoľahlivých informáciách. Nemenej na mňa zapôsobili redakčné stránky plné otvorených diskusií a protichodných názorov. Podobne ma napĺňali úžasom večerné správy televíznej stanice Public Broadcasting System, financovanej zo súkromných darov – slávna MacNeilova/Lehrerova hodinka správ (MacNeil/Lehrer News Hour), v ktorej sa obyčajne snúbilo objektívne spravodajstvo s diskusiou. Ak bola témou domáca politika, sedeli vedľa seba demokrati i republikáni a vyjadrovali svoje názory. Keď išlo o konflikt medzi Indiou a Pakistanom, bol tam veľvyslanec Indie aj Pakistanu. Každý si

* Zdá sa, že za desaťročia od roku 1976, keď kniha vyšla, nastal pokrok v prekonávaní deformácií v spotrebe, aké sa v tom čase vyskytovali v Spojených štátoch.

vždy vypočul opačný názor a voči oponentom sa správal civilizovane. Osoba, čo moderovala diskusiu, nezaujímala postoj, len kládla provokujúce otázky. Z týchto komentárov o udalostiach dňa som sa učil, čo znamená sloboda prejavu a kultúra diskusie. Všetko som bral ako školu demokracie.*

Takže keď prepukla aféra Watergate, už som mal určitú predstavu, ako funguje americká tlač. Nie je však bežné, dokonca ani tam, kde je slobodná tlač integrálnou súčasťou občianskej spoločnosti, aby denník objavil Achillovu pätu neobľúbeného prezidenta, ktorý sa zahráva s právami a slobodou. *Post* šiel po stope ako poľovnícky pes a priniesol senzačné odhalenia. Keď sme sa vrátili do Maďarska, oficiálni komentátori a zle informovaní nezávislí príslušníci inteligencie prakticky unisono tvrdili, že Nixon sa stal terčom útoku ultrareakcionárov, pretože chcel uvoľniť skostnatený americký postoj voči Číne a Sovietskemu zväzu. Na druhej strane, vďaka pohľadu zvnútra som bol schopný vidieť udalosti v Spojených štátoch v širších súvislostiach. Tí, čo sa chystali zvrhnúť Nixona, dychtili ubrániť demokraciu a ľudské práva pred despotickým prezidentom omámeným mocou, ktorý každého podozrieval a používal metódy na hranici zákonnosti, prípadne jednoznačne protizákonné. Neútočili naňho iba pre nezákonné akcie pred voľbami, ale aj pre neskoršie pokusy zatajiť dôkazy a ututlať zločiny tak, že podnecoval účastníkov udalostí alebo svedkov, aby ich popreli. Sedeli sme pred televízorom vyvedení z miery, ako keby vypočúvanie pred Kongresom a výpovede svedkov sa odohrávali v napínavom filme.

Keď sme opúšťali Spojené štáty, aféra Watergate sa ešte ani zďaleka nekončila. Po návrate domov nás potešila správa, že Nixon napokon odstúpil.

Autonómne riadenie

Začiatkom sedemdesiatych rokov minulého storočia po tom, ako vyšlo *Anti-Equilibrium*, som spolu s kolegami Bélom Martosom, Andrásom Simonovi-

* Nečítal som bulvárnu tlač, ani som nesledoval obrovské množstvo bezcenných televíznych programov. Otvorene som však prijímal to najlepšie z americkej tlače, televízie a novinárčiny na najvyššej úrovni. Čoskoro som pochopil, že v médiách ruka v ruke kráčajú dva extrémy: Sloboda tlače umožňuje prejavy na najvyššej úrovni i ostrú kritiku súčasnej vlády, ale tiež otvára stavidlá kultúrnemu braku. Sú to zrejme úzko späté produkty demokracie. Sloboda tlače súvisí s trhovým hospodárstvom a slobodou podnikania, kým výroba a predaj brakových kultúrnych produktov nepochybne ponúka obrovské možnosti podnikania.

tsom a Zsuzsou Kapitányovou začal konštruovať matematické modely niektorých myšlienok obsiahnutých v knihe.* Prvá spoločná publikácia na túto tému, napísal som ju spolu s Bélom Martosom, vyšla v roku 1973 pod titulom Autonomous Control of the Economic System (Autonómne riadenie hospodárskeho systému). V angličtine ju uverejnil časopis *Econometrica* v roku 1973.[5]

Myšlienka autonómneho riadenia v ekonomike sa opiera o metaforu prevzatú z nervovej sústavy človeka. Vyššie úlohy riadenia spadajú do sféry pôsobnosti centrálnej nervovej sústavy, ale jednoduchšie, ako dýchanie, trávenie a krvný obeh, sú výsledkom automatického fungovania srdca, pľúc, žalúdka, tráviaceho traktu a obličiek, pričom ich činnosť riadi autonómny nervový systém (v maďarčine a aj v niektorých iných jazykoch priliehavo nazývaný „vegetatívna nervová sústava"). Podobná deľba práce existuje aj v ekonomickom systéme, kde mnohé opakujúce sa, takmer autonómne riadiace úlohy vykonávajú veľmi jednoduché mechanizmy.

V článku sa myšlienka formuluje vo všeobecnej podobe a potom sa v detailnom matematickom vyjadrení uvádza príklad: riadenie založené na signáloch z úrovne zásob. Vezmime si, napríklad, supermarket. Nemá význam čakať na nadbytok dopytu, prípadne nadbytok ponuky, aby sa zvýšila či znížila cena výrobku, prípadne aby sa znížila či zvýšila marža skôr, ako sa objedná doplnenie skladových zásob. Stačí sledovať zásoby. Ak skladová zásoba výrobku klesá, má význam znova ho objednať. Ak zásoba narastie nad normálnu úroveň, treba počkať, kým klesne, než sa znova objedná a tak ďalej. Bežná obchodná prax umožňuje, aby boli spotrebitelia zásobovaní plynule, bez cenových signálov, jednoducho sledovaním toho, ako zásoby rastú, alebo klesajú.

Máme do činenia s rôznymi typmi signálov. Iným dôležitým necenovým signálom je objem objednávok, alebo s tým súvisiaca informácia: dĺžka radu čakajúcich na tovar. Každá kategória radu má hlavnú hodnotu alebo „normálnu" dĺžku. Ak je rad dlhší ako bežne, treba ponúknuť viac tovaru alebo služieb. Ak v rade stojí iba niekoľko čakajúcich, má význam presunúť zdroje na výrobu tovaru, na ktorý je rad dlhší ako normálne.**

Z týchto postrehov sa dajú vyvodiť rôzne závery.

---

* V tomto výklade zámerne používam prvú osobu množného čísla, pretože načrtávam spoločné myšlienky skupiny, čo výskum realizovala. András Simonovits v článku z roku 2003 nazval výskumný trend, čo tu opisujem, „maďarskou školou teórie riadenia".

** Význačný typ necenových informácií sa spomína v knihe *The Economics of Shortage* (Nedostatková ekonomika): „katastrofický" signál. Niektoré rozhodnutia sa odsúvajú, kým nenastanú vážne ťažkosti, no a konkrétne opatrenia sa urobia až vtedy, keď katastrofa nastane.

Mnohí autori opisujú socialistickú ekonomiku, ako keby sa všetko riadenie sústreďovalo v centre. Je to neobhájiteľný predpoklad. Nech už je systém akokoľvek centralizovaný, mnohé procesy sa stále riadia decentralizovaným spôsobom prostredníctvom autonómnych mechanizmov riadenia opísaného typu.

Tento typ autonómnej decentralizácie však nemôže zaručiť, že zdroje sa rozdeľujú *efektívne*, ani nie je schopný stimulovať technický rozvoj či podnecovať, aby sa výroba prispôsobila dopytu po nových výrobkoch. Pre uvedený druh riadiacej funkcie sú podstatným prvkom ceny odrážajúce relatívny nedostatok, ako aj stimuly podnecujúce reakciu na vývoj cien, nákladov a zisku. Autonómne riadenie môže zabezpečovať koordináciu iba v prípade zaužívanej technológie a techniky, ako aj existujúcich kombinácií vstupov a výstupov, ponuky a dopytu. Mohli by sme povedať, že poskytuje iba základnú koordináciu výroby. Takto sa to robí konzervatívnym spôsobom, ktorý zabezpečuje iba opakovanie a reprodukciu predchádzajúcich vzorov. Z toho vyplýva, že je to spôsob umožňujúci fungovanie hospodárstva iba v obmedzenom rozsahu.

Medzi ústredné pojmy výskumu patrila „životaschopnosť".* Cieľom bolo pochopiť, ako je možné, že socialistický systém prežíva z jedného dňa na druhý napriek deformovaným cenám a chybným stimulom. (Odbehnem dopredu a poviem, že po zmene systému obyčajní ľudia a dokonca aj odborníci bežne hovorili, že socializmus sa zrútil preto, lebo „nefungoval". Také tvrdenie znie dobre, ale neobstojí. Elementárne procesy systému vždy „fungovali". Ľudia chodili do práce, obchody obsluhovali zákazníkov, školy učili deti, nemocnice liečili pacientov a tak ďalej. Ibaže systém nefungoval *dobre*. Oslabovali ho zle fungujúce prvky, jeho zástancovia stratili dôveru, nebol už schopný odolávať vonkajšiemu tlaku – v rámci analýzy skutočných príčin by sa dali uviesť aj ďalšie faktory, ktoré spôsobili kolaps. Základné požiadavky na prežitie však systém plnil až do konca.) Prečo sa to dialo? Nestačí brať do úvahy iba príkazy centrálneho plánovania alebo represívne sily snažiace sa udržiavať disciplínu. Dôležitá časť odpovede pochádza práve z oblasti autonómneho riadenia.

Hoci sa tu pozornosť sústredila na socialistickú ekonomiku, argument smeruje aj za ňu. Autonómne riadenie existuje vo *všetkých* ekonomických systémoch: vo všetkých zabezpečuje väčšinu jednoduchých a základných riadiacich funkcií.

Pri tvorbe niektorých modelov sme ako východisko brali fakt, že riadenie určitých základných ekonomických procesov istým spôsobom pripomína mechanizmus regulácie ústredného kúrenia v dome. Požadovaná hlavná teplota

* Životaschopnosť je podmienkou efektívnosti a optimálnosti, opačné tvrdenie však neplatí. Systém, ktorý nie je ani efektívny, ani optimálny, môže byť životaschopný.

sa môže nastaviť pomocou termostatu. Nazvime ho *norma*. Ak je aktuálna teplota vyššia ako norma, kúrenie sa vypne a teplota klesá; ale ak je nižšia, kúrenie sa zapne a teplota stúpa. Táto operácia sa môže nazývať riadenie pomocou normy. Vidíme, že mechanizmami tohto typu sa riadia mnohé podobné procesy v ekonomike (a v skutočnosti aj v neekonomických sférach spoločnosti). Nekladieme si tu otázku, ako sa normy stanovujú – ale ak sa raz stanovia, riadenie pomocou normy sa stáva životaschopným nástrojom.

Veľké množstvo skúseností ukazuje, že podobné normy existujú a spoločnosť používa rozmanité techniky, aby deviantných jednotlivcov a organizácie priviedla späť k normám, prípadne do ich blízkosti. Je zjavné, že socializmus bol nekompromisný voči ľuďom, čo vybočili z radu a správali sa inak, ako normálne. Boli sme však presvedčení, že je to všeobecnejší jav a v rôznych systémoch sa prejavuje odlišne.*

Poznatky sme najprv uverejnili ako príspevok v časopise a v roku 1981 v knižnej podobe pod titulom *Non-Price Control* (Necenové riadenie).[6] Z tohto dôvodu stojí za to zhrnúť postrehy o výskume, ktorý trval približne desať rokov. Pokiaľ ide o reputáciu vedeckých periodík a vydavateľstiev, kde vydali naše výsledky, nemuseli sme mať nijaké obavy. Uverejnili ich špičkové časopisy a v slávnej „zelenej edícii"** prestížneho vydavateľstva North-Holland.[7] Napriek tomu musím povedať, že keď sme tento smer výskumu začali, očakával som nadšenejšiu reakciu.***

Domnievam sa, že existuje viacero dôvodov, prečo sa očakávaný ohlas nedostavil. Jeden spočíva v tom, že ekonómovia, čo sa zaoberajú porovnávaním politicko-socioekonomických systémov, sa viac zaujímali o výskum s ideologickým alebo politickým obsahom, prípadne prinajmenšom s nádychom takého obsahu. Trh verzus centrálne plánovanie, ceny verzus príkazy, centralizácia verzus decentralizácia – to boli skutočne vzrušujúce témy, nech už výskumník stál na ktorejkoľvek strane politickej barikády. Javy, čo sa vyskytujú vo všetkých systémoch, boli menej vzrušujúce pre sovietológov aj pre

---

* Existuje iný autonómny mechanizmus riadenia, v ktorom sa pozorovaná premenná pohybuje iba medzi hornou a dolnou hraničnou hodnotou, čím vznikajú limity tolerancie. Matematické modely mechanizmov fungujúcich v rámci limitov tolerancie navrhla francúzska výskumníčka poľského pôvodu Irina Grosfeldová. Mechanizmus je veľmi rozšírený nielen v oblasti ekonomiky, ale aj v politike a riadení sociálneho správania.

** V edícii Contribution to Economic Analysis (Príspevok k ekonomickej analýze) mala kniha číslo 133.

*** Keď hovorím o očakávaniach a o tom, do akej miery sa naplnili, musím sa vrátiť k prvej osobe jednotného čísla. Neviem, či ostatní členovia kolektívu sa s mojím názorom stotožňujú.

ekonómov špecializujúcich sa na východnú Európu či Čínu.* Toto vysvetlenie sa týka osobitne kolegov v socialistických krajinách alebo mimo nich, čo nesúhlasili s komunistickým systémom. Chceli vidieť modely (aké som vytvoril v iných prácach), ktoré by skôr ukazovali slabiny socialistickej ekonomiky, než modely, vysvetľujúce, prečo je socialistická ekonomika schopná vegetovať napriek existencii očividne disfunkčných prvkov.

Teraz sa pozrime na inú skupinu ekonómov: na teoretikov. Ľahko si viem predstaviť, ako náš výskum prijali vo veľmi citlivej atmosfére Ekonomického ústavu MAV teoretickí ekonómovia s nepriateľským vzťahom voči matematickým metódam. Ale prečo nebola väčšia odozva v Maďarsku a v zahraničí medzi tými, čo dôverovali formalizovanej teoretickej analýze? Asi ťažko to mohlo byť z nepozornosti, pretože časopis *Econometrica* a „zelenú edíciu" pravidelne čítali. Prijatiu niektorých mojich prác na Západe bránil fakt, že neobsahovali dostatočné množstvo matematických formulácií, lenže toto nebol analogický prípad, pretože všetky myšlienky sa tu objavili v jazyku matematických modelov, vyjadrených moderným alebo dokonca elegantným formalizmom.

Myslím si, že vysvetlenie treba hľadať v *teoretickom aparáte*. Naše štúdie nespĺňali „kritérium optimálnosti". Nerozoberali sme, či pre účastníkov hospodárskeho procesu existujú úžitkové funkcie, alebo či zainteresovaní riadiaci pracovníci majú stanovené ciele, ktoré chcú dosiahnuť. Predpovedali sme správanie činiteľov ekonomického systému v modeloch jednoduchšej, elementárnejšej povahy (a teda v mnohých smeroch so všeobecnou platnosťou). Na pracovníka oprávneného rozhodovať zapôsobí nejaký impulz, a hneď reaguje v súlade s istým súborom pravidiel. Tento jednoduchý vzorec (impulz → reakcia) je obsiahnutý v použitom matematickom aparáte: v diferenčných alebo diferenciálnych rovniciach.** Nehľadali sme optimálne riešenia. Chceli sme vedieť, či pri existujúcich mechanizmoch riadenia sa pre systém dajú nájsť dynamické cesty prežitia, a ak áno, aké sú ich charakteristiky. Naše modely sa usilovali ponúknuť jednoduché zákony pohybu v ekonomických systémoch alebo podsystémoch. V skutočnosti vykazovali veľkú mieru podobnosti s prístupom, čo sa používa v mnohých prírodných vedách.

---

* Mnohých ekonómov z ich radov mohol už na začiatku odradiť matematický aparát použitý v našich štúdiách. Naproti tomu existovali ekonómovia, čo dychtili prečítať si prácu napísanú jazykom matematických modelov; napriek tomu aj oni pociťovali odpor. K spôsobu, akým bola táto skupina znechutená použitým *špeciálnym* matematickým prístupom, sa ešte v krátkosti vrátim.

** Ekonómovia používali sústavy diferenčných a diferenciálnych rovníc aj predtým, ale väčšinou pre potreby makroekonomických modelov. V našich štúdiách sa tento aparát používal na modelovanie mikroekonomických procesov.

V hlavách ekonómov hlavného prúdu, osobitne teoretických ekonómov využívajúcich matematické metódy, je hlboko zakorenená myšlienka, že model bez optimalizácie jednoducho nemôže existovať. Zmysluplná mikroekonómia požaduje, aby sa vyjadrilo, aká je úžitková funkcia daného riadiaceho pracovníka s rozhodovacou právomocou. Je povinnosťou dokázať, že nejaký pravidelne sa opakujúci makrojav dobre súhlasí so svojím „mikrozákladom" – čo sú neoklasické podmienky aplikované na „racionálneho" pracovníka s rozhodovacou právomocou, ktorý maximalizuje užitočnosť. V posledných niekoľkých desaťročiach sa presadzovanie tejto požiadavky ani trochu neoslabilo, naopak, bolo ešte agresívnejšie. Ľahšie časy nastali, keď človek inšpirovaný Keynesom mohol na základe empirických pozorovaní povedať, že impulz (napríklad, rast úrokovej miery) vyvoláva nejakú odozvu. Požaduje sa, aby človek ukázal, či pozorovaná pravidelnosť je kompatibilná s neoklasickým teoretickým mikrozákladom! Súbor modelov, ktoré sme prezentovali, bol na pozadí tejto striktne dodržiavanej disciplíny výnimkou a cudzincom bol aj vo svete ortodoxnej teórie rozhodovania.

Situácia je deprimujúca, ale nie beznádejná. Nie som sám, kto si myslí, že monopol, ktorý si udržiava jedna úzka teória s obmedzenou platnosťou, jedného dňa začne prekážať procesu pochopenia a uvedomenia. Doktrinársky mikrozáklad sa môže stať východiskom pre vysvetlenie mnohých vecí. Pre riešenie mnohých otázok v ekonomike a spoločnosti sa však ukazuje ako zbytočne striktný (neponecháva, napríklad, nijaký priestor pre autonómne riadenie) alebo zjavne mylný (ako, napríklad, vo výskume v politickej oblasti a vo vzťahoch medzi politikou a ekonomikou). Ak takto bude uvažovať veľa ľudia, výskum napokon rozbije okovy.

Škrípajúci aparát adaptácie

V roku 1974 som napísal štúdiu Creaking Machinery of Adaptation (Škrípajúci aparát adaptácie),[8] v ktorej som anticipoval niektoré myšlienky knihy *Economics of Shortage* (Nedostatková ekonomika). Titul bol výstižný, ale našlo sa tam aj veľa ťažkopádnych pasáží, argumentačná línia ešte nebola ustálená a pojmový aparát bol hotový iba na polovicu. Keď sa o knihe diskutovalo v Ekonomickom ústave MAV, zopár ľudia síce rozpoznalo hodnotu Škrípajúceho aparátu adaptácie, ale zaznela aj otvorená a mrzutá kritika, predovšetkým od môjho kolegu Pétera Erdősa.

Toto meno som spomenul už niekoľkokrát. Keď som v roku 1955 prišiel do ústavu a mali sme spoločnú pracovňu, bol mi zaujímavým spoločníkom v diskusiách. Na určitý čas ma vymenovali za jeho asistenta. Neskôr sme sa odcudzili, osobitne po tom, ako v roku 1957 vstúpil do novej komunistickej strany a ja som sa rozhodol, že to neurobím. Napriek tomu sme udržiavali priateľské vzťahy.

Péter mal myslenie ostré ako žiletka. Jeho marxistické vzdelanie sa snúbilo s dôkladnou znalosťou západných diel, osobitne Keynesa. Bol zvláštnou kombináciou otvorenej mysle, kritického pohľadu na politickú a hospodársku situáciu a bezvýhradnej oddanosti myšlienkam komunizmu. Niekoľkokrát sa ocitol v ústraní, dokonca ho aj vylúčili zo strany, ale tvrdošijne sa jej držal až do smrti.

Keby sa mu štúdia nepáčila, nekritizoval by ju, ale roztrhal na kusy, pričom by používal nielen racionálne argumenty, ale aj arogantný výsmech. Existoval veľký počet autorov, od koho sa mohol podobný štýl naučiť, od Marxa až po Lenina, ale všetkých učiteľov pretromfol. Mimochodom, tento druh intelektuálneho sadizmu som objavil aj u nemarxistov. Zdá sa, že niekto má veľké potešenie, keď niečiu prácu rozseká na kusy a autora intelektuálne potupí. Voči podobným Erdősovým útokom som pociťoval odpor, dokonca aj keď neboli nacielené na mňa. Teraz sa obrátili proti Škrípajúcemu aparátu adaptácie a mne samému.

Prežil som to. Kritika ma dokonca potešila. Bolo lepšie, že som tento poloprodukt neposlal vydavateľovi a namiesto toho som uverejnil oveľa vyzretejšiu *Nedostatkovú ekonomiku*. Lenže aby ste výskumníka motivovali urobiť revíziu, vôbec ho nemusíte intelektuálne pokoriť.* Takýto výsledok sa dá dosiahnuť aj vtedy, ak kritika popri analýze nedostatkov objavuje a identifikuje prednosti a kladné stránky štúdie, predovšetkým jej prísľuby (ak je skutočne sľubná), čím bádateľa stimuluje, aby ďalej rozmýšľal a štúdiu prepracoval.

Po takej zdrvujúcej kritike musí výskumník zaťať zuby a zostať pevný, inak riskuje, že stratí chuť pokračovať v práci. Som rád, že som mal potrebný zmysel pre povinnosť a vieru v správnosť zamerania výskumu.

---

* Môže vyvstať otázka, prečo som tento starý zážitok pri spätnom pohľade neignoroval, alebo sa nad ním aspoň nepousmial. V tom prípade by som nebol voči čitateľom úprimný. Nedávno som si prečítal poučnú knihu Douweho Draaismu o povahe pamäti. Je preukázané, že ľudská pamäť mimoriadne zreteľne zaznamenáva zážitky spojené s ponížením, spravidla neporovnateľne podrobnejšie a s väčšou presnosťou ako okamihy úspechu a radosti. Zdá sa, akoby poníženia zaujali v pamäti „mimoriadne postavenie a nevyparili sa ako ostatné. Zachovávajú si pôvodný dopad, ale aj farbu, chuť a prenikavosť. Zdá sa, že aj vo vyššom veku si stále zachovávajú živosť, ktorú by mal človek vyhradiť iným spomienkam" [Draaisma 2004, s. 185].

Okrem Škrípajúceho aparátu som sledoval aj iný smer výskumu, priveľmi ambiciózny pokus na báze maďarských údajov vybudovať gigantický model makrosimulácie. Projekt napokon uviazol na mŕtvom bode a nebolo možné dokončiť ho. Ľutujem všetko úsilie, čo som doň vložil, a hádam ešte viac ľutujem energiu, ktorú vynaložili moji mladí spolupracovníci, predovšetkým János Gács a Mária Lackóová.

Keby som mal opísať svoj „vzorec správania" ako výskumníka, obdobie rokov 1971 – 1976 by som mohol uviesť ako typický príklad. Mnohí bádatelia na Západe sa v tom čase nachádzali v ľahšej situácii, keď skúmali nejaký problém či niečo iné v kapitalistickej ekonomike, pretože mali hotovú intelektuálnu koncepciu, na ktorej mohli stavať. Na objasnenie socialistického systému nebola podobná koncepcia k dispozícii. Keď niekto hľadal správne vysvetlenie, musel kráčať po nevyznačenej ceste a takmer nevyhnutne sa dostal do slepej uličky, čo ho nútilo vrátiť sa a vydať iným smerom.

Podľa mňa môžem právom povedať, že som hľadal nové cesty bez toho, aby ma nezdary odradili. Spravidla som súbežne rozpracúval niekoľko projektov, pričom hociktorý z nich zamestnával bádateľa na plný úväzok. Problém môjho výskumu spočíval v šírke frontovej línie, na ktorej som chcel postupovať vpred. Nemám ani najmenší dôvod sa hanbiť za kvantitu či kvalitu výstupov, ale keď sa obzriem, pomer medzi vstupmi a výstupmi je alarmujúci. Veľa som publikoval, mnohé projekty však uviazli na plytčine, kým dozreli do štádia, hodného uverejnenie ich výsledkov. Viedol som veľké projekty, do ktorých boli zangažovaní niekoľkí kolegovia, ale nečakane sa skončili. Mnohé výsledky súbežných aktivít som začlenil do *Nedostatkovej ekonomiky*, ale mnohé sa stratili v nenávratne. Bolo to, ako keby sa sochár pustil do bloku mramoru, väčšieho, ako potrebuje, a pred dokončením sochy by premrhal príliš veľa hodnotného materiálu a more času.

Jednoducho som v tom nevidel problém. Viem o tom už dávno. Ale zdá sa, že už to nemôžem napraviť. Dokonca aj teraz si všímam, ako často mrhám energiou práve takýmto spôsobom.

Budujeme nový domov

Hoci som bol zaneprázdnený výskumom, veľkú časť energie som vkladal do celkom iného druhu aktivity: do stavby domu. V roku 1974 sme my a ďalšie štyri rodiny založili spoločenstvo vlastníkov. Po právnej stránke sa takýto typ podnikania nazýval „svojpomocná výstavba". Znamenalo to, že sme nemali

nikoho, kto by koordinoval všetky potrebné činnosti. Budúci užívatelia si na každý druh činnosti sami zháňali ľudí, či už to boli remeselníci s oficiálnym povolením, alebo fuškári zo „sivej" ekonomiky. Museli si tiež sami zaobstarať väčšinu materiálu a vybavenia.

Práce postupovali pomaly, doslova sa vliekli, takže s manželkou sme sa stále väčšmi stávali nedobrovoľnými stavbyvedúcimi. Ocitli sme sa zoči-voči skutočnosti, že je takmer nemožné zohnať potrebný stavebný materiál. Zaobstarať kameninové tehly alebo obkladačky do kúpeľne znamenalo dlho-predlho zháňať a v prípade nutnosti veľmi bolestivo znižovať požiadavky na kvalitu.* Absolvovali sme hotovú krížovú cestu, akú musia pretrpieť spotrebitelia v ekonomike poznačenej nedostatkom. Tieto poznatky som neskôr systematicky usporiadal v *Nedostatkovej ekonomike*. V každom prípade sme si museli vybrať medzi hľadaním, čakaním, vynútenými náhradami spôsobenými chronickým nedostatkom, alebo zrieknutím sa pôvodných zámerov. Okrem nedostatku tovaru a výrobkov sme narazili aj na nedostatok pracovníkov, pretože raz sa nedostavil jeden, potom iný remeselník, takže celá práca sa zastavila. Museli sme si uvedomiť, že nedostatok vedie ku korupcii. Naučili sme sa, koľko treba dať skladníkovi v tej či onej továrni, aby sme dostali chýbajúci materiál, a akú značku koňaku je vhodné darovať úradníkovi obvodného výboru, aby nám vydal stavebné povolenie.**

V tých rokoch som pomerne často cestoval na Západ a pri každej príležitosti som si so sebou bral nákupný zoznam. Nebol to zoznam vecí, ktoré sú na Západe lacnejšie ako v Maďarsku, ani zoznam miestnych špecialít, ktoré stojí za to kúpiť, ale zoznam toho, čo sa doma nedalo zohnať, ale v normálne fungujúcej trhovej ekonomike by sa zaobstaralo bez väčších ťažkostí.

Rozdiel medzi Západom a Východom vo vzťahu medzi kupujúcim a predávajúcim asi najlepšie symbolizuje jeden zážitok z Moskvy. Na Západe stoja taxíky v rade pred letiskom. Pasažieri si nastúpia a určia cieľ cesty. V Moskve z času na čas zastane taxík, cestujúci ho obkolesia a pýtajú sa, kam ide. Tí, čo smerujú tam, kam má chuť ísť vodič, nasadnú. Takže kto má vyberať cieľ cesty: pasažier, alebo taxikár?

---

* Aby som zohnal vaňu, musel som využiť styky mojej svokry až v Szolnoku. Napokon sa našla mierne poškodená vaňa a museli sme ju viezť do Budapešti z mesta vzdialeného približne 100 km.

** János Kenedi vydal knižočku – denník; opísal v nej podobné skúsenosti s individuálnou stavbou domu. Ako titul knihy si duchaplne zvolil staré heslo Mátyása Rákosiho: „Krajina je tvoja, postav si ju pre seba." Knihu v edícii Magyar Füzetek Könyvei (Maďarské brožúrky) vydala skupina maďarských emigrantov v Paríži.

Všetci sme mávali podobné zážitky. Nech by som sa rozprával s hocikým, od vedeckého pracovníka až po upratovačku, od šéfa spoločnosti až po vodiča, každý mal naporúdzi dostatok historiek plných hnevu a trápení súvisiacich s nedostatkovou ekonomikou. Všetky sa vo mne usadili a vyplávali na povrch, keď som sa pustil do knihy o nedostatku.

Reforma orientovaná na trh – ako ju videli maoisti z Kalkaty

V roku 1975 sme sa s manželkou vydali na dvojmesačnú študijnú a prednáškovú cestu do Indie. Návštevu iniciovali indickí ekonómovia. Ceste by som mohol venovať celú kapitolu, obmedzím sa však iba na jednu epizódu.

Ešte pred príchodom som si na základe štatistík uvedomil, na akom stupni hospodárskeho vývoja sa nachádza India, obrovská krajina s bohatými a skvelými kultúrnymi tradíciami. Vynikajúcich indických ekonómov som poznal už predtým. So Sukhamoyom Chakravartym, neskôr predsedom plánovacieho úradu, som sa zoznámil počas návštevy v Anglicku v roku 1963, a s T. N. Shrinivasanom (alebo T. N., ako ho volajú jeho blízki) som sa spriatelil v Stanforde v roku 1968. Ešte pred cestou do Indie mi mnohé veci vysvetlili. Lenže hovorené či písané slovo sa líši od toho, čo človek vidí na vlastné oči. Bol to skutočne šok, keď sme videli celé rodiny žijúce pod celtovými prístreškami na dlažbe v Kalkate. Videl som ženy umývať hrnce v špinavej dažďovej vode. Videl som polomŕtvych ľudí ležiacich na ulici. Odborníci hovoria, že Kalkata je najľudnatejšie mesto v Indii, kde je aj najväčšia koncentrácia biedy.

Indická komunistická strana sa rozštiepila na dve časti. Promoskovské krídlo sympatizovalo s pomaly sa reformujúcim Sovietskym zväzom, kým radikálne, revolučné maoistické krídlo malo dobré vzťahy s Pekingom. Do tohto patrila aj skupina, ktorá neváhala použiť ani teroristické metódy. Kalkata bola intelektuálnym strediskom indických maoistov.

Hoci som mal celú sériu prednášok, jedna mi osobitne utkvela v pamäti pre diskusiu, čo vyvolala.* Rozprával som o maďarskej reforme z roku 1958 a dilemách, ktoré nastolili nasledujúce zmeny. Niektorí účastníci diskusie ostro – alebo presnejšie pohoršene – odmietli akýkoľvek pokus posunúť socializmus smerom k trhovej ekonomike. Radšej by sa uspokojili s prídelovým systé-

* Urobil som predbežný pokus sformulovať argumentačnú líniu, ktorú som neskôr používal v článku Účinnosť a zásady socialistickej etiky (Efficiency and the Principles of Socialist Ethics) 1986b [1980].

mom, malými prídelmi alebo nedostatkom – len aby každý, hoci aj na prídel, dostal rovnaké množstvo potravín! Protestovali proti anarchii trhu. Neobhajovali organizačné výhody plánovaného hospodárstva. Boli ochotní pripustiť jeho veľké nevýhody. Pre nich nebolo podstatné, aká makroekonomická politika či mikroekonomické stimuly sa použijú na zvýšenie výroby a ponuky. Zaujímala ich, z intelektuálneho aj emocionálneho hľadiska, iba spravodlivosť rozdeľovania. Dokázal som pochopiť niekoho – dokonca aj univerzitného profesora, že takto uvažuje uprostred biedy v Kalkate. Pochopiť ho, ale nie súhlasiť. Dodnes vidím dlhodobé riešenie v reforme výroby, nie rozdeľovania. Prídelové systémy, ktoré rovnako rozdeľujú biedu, môžu na chvíľu zmierniť pocity nespravodlivosti, nič však nevyriešia.

Niekoľko ľudí pokračovalo v diskusii v profesorovom dome, ale tentoraz v politickej rovine. V tom čase India patrila medzi zopár rozvojových krajín s fungujúcou parlamentnou demokraciou. Existovala legálna opozícia voči vláde, vládnuca strana mohla prehrať vo voľbách, noviny mohli slobodne kritizovať tých, čo boli pri moci, a súdna moc bola nezávislá od vládnucej strany aj vlády. Lenže radikálni oponenti kapitalizmu všetky tieto záležitosti bagatelizovali. Aký význam má prázdny rámec formálnej demokracie, ak milióny ľudí hladujú? Radšej diktatúru, ak znamená spravodlivé rozdeľovanie a menej hladných, než buržoáznu demokraciu a s ňou spojenú hromadnú chudobu a hladomor.

Po mnohých rokoch sa stalo, že aj v Maovej Číne zomreli milióny od hladu. Hrozným stratám a obetiam nedokázalo zabrániť ani socialistické vlastníctvo a plánované hospodárstvo. Diktatúra dokázala iba to, že príšerné udalosti zatajila pred čínskou i medzinárodnou verejnosťou, v dôsledku čoho vyšlo nazmar úsilie zmierniť toto nešťastie.

Keď som navštívil Indiu, ešte sa nič nevedelo o katastrofálnych dôsledkoch Veľkého skoku, hoci by to bol pre mňa pádny argument. Takže sme diskutovali bez možnosti presvedčiť jeden druhého.

13 Sklíčka zapadajú do mozaiky 1971 – 1980

Nedostatková ekonomika

V roku 1976 sme na pozvanie profesora Assara Lindbecka pricestovali s manželkou na dlhodobejší pobyt do Štokholmu, kde som mal pracovať ako hosťujúci výskumník v Ústave pre medzinárodné ekonomické štúdiá. Zo začiatku veci neveštili nič dobré. Istý čas sme nemohli nájsť vhodné ubytovanie a život v hoteli bol nepríjemný. Potom som v metre zabudol niekoľko hrubých šanónov s poznámkami, čo som si niekoľko rokov robil o prečítaných prácach. Jesenné počasie býva v Škandinávii pochmúrne. V jedno daždivé a veterné ráno sa ma po ceste na univerzitu zmocnil pocit, že sa v tejto chvíli pobalím, nechám všetko tak a vrátim sa domov.

Bola by to hanba, keby som to bol urobil.* Veľmi ochotná sekretárka v ústave Birgitta Eliasonová neúnavne hľadala pre nás primeraný byt. Poznámky sa mi vrátili v úplnom poriadku. Ideálne pracovné podmienky vo Švédsku viedli k tomu, čo pokladám za najúspešnejšie obdobie vo svojej kariére, keď vznikla kniha *Economics of Shortage* (Nedostatková ekonomika).

Inšpirujúce prostredie

Dnes sa v akademickom svete veľa diskutuje o financovaní výskumu. Kde o rozdeľovaní prostriedkov rozhoduje štát alebo nadnárodné organizácie, úradníci od žiadateľa spravidla požadujú, aby dopredu poslal plán, povedal, aký cieľ svojím projektom sleduje, a zobral na vedomie termíny na odovzda-

* Keby sme sa vtedy vrátili, naša dcéra by sa nevydala do Švédska a naše dve švédsko-maďarské vnučky Zsófi a Anna by sa nenarodili. Našťastie sme prvým depresívnym zážitkom nepodľahli.

nie „produktu". Podobné zvláštne podmienky si kladie čoraz väčší počet verejných i súkromných nadácií.

Ak by boli odo mňa požadovali, aby som prácu v Štokholme vtesnal na také Prokrustovo lôžko, bol by som skrachoval. Pred príchodom by som nebol schopný presne formulovať tému. V hlave som mal veľmi všeobecnú myšlienku typu „Revidované *Anti-Equilibrium*". Ani po niekoľkých pokojných týždňoch, keď sme sa v Štokholme napokon usadili, nemohol som si sám pre seba ujasniť predmet výskumu. Hostitelia boli, našťastie, veľkorysejší ako byrokrati, ktorých som spomínal. Súhlasili, že môžem robiť, čo chcem, a nepripútali ma k nijakému „projektu".

Pracoval som veľmi veľa, ale doma, v našom byte, hostiteľský ústav som navštevoval iba občas, keď som musel niečo zariadiť, alebo ak tam bola nejaká zaujímavá prednáška, ktorú som si chcel vypočuť. Pôvodne ma pozvali na rok, ale keď sa ukázalo, že som prácu ešte nedokončil a požiadal som o ďalšie tri mesiace, bez váhania súhlasili.

Mal som šťastie, že popri osamelej práci doma ma obklopovalo príjemné a zaujímavé intelektuálne ovzdušie.* V Štokholme som mal veľa kolegov, s ktorými som mohol diskutovať. Dobrovoľne som sa ponúkol, že na univerzite prednesiem sériu prednášok o socialistickej ekonomike. Poslucháči magisterského štúdia ekonómie, ako aj pracovníci univerzity boli mojimi pokusnými králikmi, prvým publikom, ktorého reakcie na vyslovené myšlienky som mohol pozorovať. Po každej prednáške ma obkolesil dav ľudí a ochotne sa so mnou delili o postrehy a návrhy.

Keď neskôr *Nedostatková ekonomika* vyšla a ľudia si v predhovore prečítali, že som ju napísal vo Švédsku, podaktorí čitatelia sa čudovali, či mi nechýbala atmosféra východnej Európy a jej každodenného života, keďže som písal o nedostatkovej ekonomike a socialistickom systéme. Vôbec nie. Veľké množstvo zážitkov a skúseností som zhromaždil už pred príchodom do Štokholmu. Jediné, čo som potreboval na písanie, boli pokoj a ticho – odlúčenie od ostrých konfliktov, malicherných súbojov, podráždenosti a boja o holé živobytie doma, v Maďarsku.

---

* V predchádzajúcej kapitole som spomínal, ako sa mi postrehy o živote v Spojených štátoch stali školou demokracie. Takéto politické vzdelávanie pokračovalo aj vo Švédsku. Nikdy nezabudnem, ako sa premiér Olof Palme objavil v televízii, aby priznal volebnú porážku po tom, ako jeho sociálni demokrati boli pri moci štyridsaťštyri rokov. Nepochybne to bol preňho šokujúci okamih, ale dokonale sa ovládal. S úsmevom oznámil svoju porážku a tým najprirodzenejším spôsobom vyhlásil, že svoj úrad odovzdá víťazom. Uvedomil som si, že demokraciu najlepšie poznať podľa spôsobu, ako vláda dovolí, aby ju zbavili funkcie a civilizovane ju nahradili.

V predchádzajúcej kapitole som spomenul niektoré postrehy – články, diskusie a osobné zážitky, ktoré knihe predchádzali a pripravili k nej cestu. Naozaj, môj záujem o nedostatkovú ekonomiku má korene hlboko v mojom intelektuálnom živote, preto som téme venoval kapitolu vo svojej kandidátskej dizertácii. Po dvadsiatich rokoch som sa k otázke vracal a skúmal ju z rôznych uhlov, výsledkom dlhoročnej práce však zostávali iba zlomky, čo sa mi uložili v mysli. Napokon uprostred pokojného života vo Švédsku kúsky skladačky odrazu zapadli na svoje miesto.

Keď som sa pustil do písania, postupoval som závratnou rýchlosťou a za týždeň som dokončil jednu kapitolu.* Mnohé som už mal hotové v mysli, a zostávalo len napísať to. A ako sa mi často stávalo, v procese písania som si niektoré otázky ujasnil a nahmatal nitky, čo ich spájali.

O problematike nedostatku v socialistickom hospodárstve sa zmieňovalo veľa autorov skorších prác. Téme predchodcov by sa mohli venovať zo dva odseky v článku alebo celá kapitola v knihe. *Nedostatková ekonomika* však bola prvou monografiou venovanou výlučne tejto téme. Ako som vysvetlil v úvode, svedomito som hľadal práce, ktoré by som mohol citovať. Ak som našiel teoretických predchodcov, v knihe som sa na nich odvolal zaužívaným spôsobom. Podobne sú v knihe spomenutí aj ľudia, ktorí mi poskytli nejakú radu alebo sa nejakým spôsobom zapojili do príprav, preto som sa im poďakoval za pomoc.** Netvrdil som teda, že na všetky myšlienky, čo sa objavili v knihe, som ako prvý prišiel ja. Môžem však povedať, že hlavná inšpirácia nepochádzala z nijakých argumentov, ktoré by predložil niekto iný predo mnou. Rovnako nemôžem poukázať na nijakú knihu s tým, že *Nedostatková ekonomika* pokračuje tam, kde spomínaná práca končí. Napriek tomu ma nepriamo ovplyvnilo veľa konkrétnych diel – napríklad Marxových, Keynesových a Hirschmanových.*** Lenže vplyvy, ktoré som rozoberal v predchádzajúcich kapitolách, sa netýkali témy chronického nedostatku v socialistickom systéme.

---

* Keď som dokončil jednotlivé kapitoly, Zsuzsa ich okamžite prečítala a okomentovala. Tento zvyk sme si začali pestovať už v rokoch pred napísaním *Nedostatkovej ekonomiky*, ale v tomto čase sme ho mali už natoľko zaužívaný, že som si bez tohto zvyku nevedel predstaviť dokončenie novej práce. Manželka ma za každú kapitolu odmenila škatuľkou jemných švédskych čokoládových cukríkov s krémom. (Ešte som si nemusel strážiť cholesterol.) Možno práve vďaka tomu som písal ešte rýchlejšie, ktovie?

** Kniha má dve prílohy venované ekonomickej matematike, s ktorou mi pomáhali Jörgen Weibull a András Simonovits.

*** Spomeniem konkrétnu inšpiráciu, ktorú som načerpal z *Kapitálu*. Marx nepokladal nezamestnanosť za náhodnú chybu v prispôsobovaní sa trhu ani za dôsledok nesprávnej politiky, ale za špecifickú črtu kapitalistického systému. Marx bol jedným

Neznamená to, že na mňa silne nevplývali teoretické vedomosti, ktoré som nahromadil čítaním od roku 1955, prípadne môj empirický výskum v Maďarsku, osobné diskusie, prednášky, čo som si vypočul, rozhovory na konferenciách a skúsenosti nadobudnuté počas pobytov v zahraničí. *Nadmernú centralizáciu* napísal naivný neskúsený výskumník, ktorý pozoroval skutočnosť otvorenými očami. *Nedostatková ekonomika* predstavovala prácu *profesionálneho* ekonóma, vhodne školeného príslušníka odboru, ktorý ľahšie hľadá a nachádza vlastnú cestu svetom ekonómie, spoločnosti a politiky vďaka tomu, že naplno ťaží z literatúry i vlastných skúseností.

Vrátim sa k momentu, o ktorom som sa zmieňoval na začiatku kapitoly: do Štokholmu som si zobral niekoľko kíl poznámok; svojho času som si ich robil o prečítanom materiáli. Keď som však písal knihu, v skutočnosti som sa do poznámok sotva pozrel – mimochodom, to isté vo veľkej miere platí aj o ostatných mojich prácach. Myšlienky, čo som našiel v publikovaných prameňoch, spravidla nosím stále v hlave a v pravú chvíľu si dokážem na ne spomenúť. Keby som sa totiž pri písaní díval do prameňov alebo poznámok, zdržiavalo by ma to a prerušilo myšlienkovú niť. Asi by som sa ich príliš pridržiaval namiesto toho, aby som používal vlastnú hlavu. Stačí mi vrátiť sa k prameňom a overiť si odkazy, až keď redigujem prvú verziu.

Posolstvo knihy

Nedostatkovou ekonomikou som sledoval dvojitý cieľ. Na jednej strane som chcel podať vyčerpávajúci obraz o tom, ako funguje socialistický systém. Na druhej strane som sa usiloval systematicky prezentovať javy, príčiny a účinky ekonomiky chronického nedostatku. Možno by bolo lepšie vyhnúť sa navodeniu dichotómie a povedať, že v diskusii o nedostatkovej ekonomike som sa usiloval predostrieť širší a hlbší obraz, ktorý zachádza za príčiny a dôsledky konkrétnych javov. *Nedostatková ekonomika* je *časť* niečoho, prostredníctvom čoho som sa rozhodol prezentovať *celok*. Keďže s príkladmi nedostatku sa občania socialistických krajín stretávajú dennodenne, mohli by nadobudnúť

z významných priekopníkov prístupu, čo sa pokúšal objaviť a vysvetliť dysfunkčné vlastnosti špecifické pre systém, ktoré sú závažným charakteristickým znakom politických a socioekonomických štruktúr. Rešpekt voči nemu vôbec nie je v protiklade s mojím radikálnym rozchodom s marxizmom ako všeobecným svetonázorom a politickým programom.

dojem, že sa to týka ich samých a ich života. Sám titul *Nedostatková* bol provokácia, ktorá však smerovala priamo k jadru veci. Kniha bola zovšeobecnením *každodenného života*, a toto zovšeobecnenie pozdvihla na úroveň komplexnej teórie.

Druhý cieľ som mohol dosiahnuť ľahšie, keby som bol začal opisom javov vo sfére spotreby, pretože úlohu spotrebiteľa hrá každý bez výnimky. To by sa však priečilo logike prezentácie, pretože korene problému spočívajú vo výrobe. Z tohto dôvodu som začal opisom fungovania podnikov a otázkou, ako získavajú vstupy. (Určité čerstvé skúsenosti so zháňaním som nadobudol počas stavby nášho bytového domu.)

Príklady nedostatku sa vyskytujú vo všetkých ekonomikách. Cestovatelia nemôžu cestovať vo vytúženom čase, pretože poslednú letenku si ktosi kúpil tesne pred nimi. V kine sa tvorí rad, pretože ľudia chcú vidieť najnovší úspešný film. Uvedené príklady sú ojedinelými a krátkodobými udalosťami, navyše nie veľmi vážnymi. O *nedostatkovej ekonomike* sa dá hovoriť vtedy, ak sa nedostatok prejavuje vo všetkých alebo takmer všetkých oblastiach hospodárstva: vo firmách i domácnostiach, v rozmiestňovaní výrobkov, služieb a práce, v bežnej spotrebe aj v investíciách. Nedostatok je *chronický*, nie dočasný. Ponuka zaostáva za dopytom, pričom rozdiel je často veľmi veľký – inými slovami, nedostatok je *intenzívny*.

Skrátka, v nedostatkovej ekonomike sa rozsiahly, chronický a intenzívny nedostatok prejavuje v celom hospodárstve. Trh nekolíše dočasne okolo rovnováhy medzi dopytom a ponukou. Neustále sa odchyľuje od toho, čo som v predchádzajúcej kapitole označil ako walrasovská rovnováha. Chronický nedostatok je *normálny stav* systému, nie nezvyčajná udalosť.

Nedostatok (a nebudem každý raz opakovať „rozsiahly, chronický a intenzívny") má vážne dôsledky.

Nedostatok často znamená, že ľudia musia kupovať niečo iné, než čo mali v úmysle. Taká vynútená náhrada rozleptáva spokojnosť so spotrebou. Zháňanie nedostatkového tovaru si vyžaduje dlhé hľadanie a vystávanie v radoch, čo požiera hŕbu času. Rovnaký objem spotreby prináša menší prospech spotrebiteľom v nedostatkovej ekonomike než spotrebiteľom v dobre zásobenom trhovom hospodárstve.

Prerušované a nedostatočné dodávky materiálov, polotovarov a súčiastok, spojené s nedostatkom práce, vyvolávajú veľa treníc a prekážok vo výrobe, a tým aj znižovanie produktivity práce.*

* Spoločný účinok niekoľkých faktorov po zmene systému vyústil do širšej škály výrobkov, vyššej produktivity práce a vyššej dostupnosti vyspelej techniky a technológie. Nie-

V nedostatkovej ekonomike predávajúci vôbec nemajú ťažkosti s predajom svojich výstupov, pretože kupujúci po nich doslova dychtia. Medzi výrobcami neexistuje konkurencia, z čoho by ťažili kupujúci. Takže nedostatková ekonomika ostraňuje hlavné stimuly technického rozvoja, čo je jedna zo základných príčin stagnácie socialistického systému.

Zatiaľ som vymenúval priame hospodárske straty z nedostatku. Nemenej dôležitý je jeho účinok na celkovú prosperitu ľudí.* Nadvláda predávajúceho alebo kupujúceho znehodnocuje vzťahy medzi ľuďmi. Kupujúci sú vydaní na milosť a nemilosť výrobcov a predávajúcich a často sa dostávajú do potupných situácií. Rozdeľovanie mnohých výrobkov a služieb sa môže vyriešiť iba prostredníctvom prídelového systému, prípadne administratívnym prideľovaním. Táto okolnosť sa stáva dôležitou zbraňou v rukách úradníkov a umožňuje im, aby si zaistili moc nad životom bežných ľudí.

Posledné tvrdenie by mohlo naznačovať, že oficiálni činitelia vytvárajú nedostatkovú ekonomiku práve s týmto cieľom, ale nie je to pravda. Predávajúci žnú výhody, pretože kupujúci si nemôžu vybrať a zvoliť, prípadne odmietnuť tovar či služby; lenže každý predávajúci je súčasne aj kupujúci a pokúša sa zohnať celú škálu výrobkov a služieb, v dôsledku čoho sa dostáva do nepríjemnej, až ponižujúcej situácie. Aj mnohí príslušníci byrokracie (ak nepatria medzi privilegovaných) na vlastnej koži pocítia nepríjemné stránky nedostatkovej ekonomiky. Nikto si to neželá, ale napriek tomu sa to deje. Ak by situácia závisela od niekoľkých ľudí, bolo by možné ich prinútiť, aby s tým skoncovali a zmenili moc kupujúcich a predávajúcich na trhu. Nie je to však záležitosť niečej dobrej vôle, pretože situáciu vytvára *sám systém*. Či sa to aktívnym účastníkom hospodárskeho života páči, alebo nepáči, chronicky nedostatková ekonomika sa nielen objavuje, ale aj neustále sama seba reprodukuje.

---

koľko štúdií založených na dôkladnej štatistickej analýze ukázalo, že najdôležitejším faktorom bolo súperenie výrobcov o spotrebiteľov. Keď som čítal štúdie, ktoré napísali Carlin a kol. v roku 2001 a Djankov a Murrell v roku 2002, uvedomil som si, že zmeny vo výrobe, ktoré boli dôsledkom postsocialistických zmien, podporili jeden z hlavných poznatkov *Nedostatkovej ekonomiky*.

* Študenti v zahraničí (a mladší Maďari) možno ani nemajú predstavu, aké utrpenie môže prinášať nedostatok. Keď som sa v prednáškach pokúšal vysvetliť, čo znamená nedostatok bytov, uvádzal som prípad mladého páru, ktorý sa zákonnou cestou rozviedol, ale bol nútený zostať v jednom byte. Nedostatok bytov prinútil bývalú i novú manželku, aby žili v jednej domácnosti, delili sa o kuchyňu a kúpeľňu. Nech som túto historku rozprával kdekoľvek, poslucháči sa smiali. Túto deprimujúcu a ponižujúcu situáciu pokladali za komickú.

Nijaký izolovaný faktor nemôže uspokojivo vysvetliť, ako nedostatok vzniká a ako sa reprodukuje. Plné vysvetlenie si vyžaduje uchopiť zložitejší mechanizmus príčin a následkov. Dôležitým ohnivkom v príčinnom reťazci je to, čo som v knihe nazval „mäkké rozpočtové obmedzenie". Tento pojem a teória, čo ho vysvetľuje, vyvolali veľký ohlas a odštartovali vlastnú kariéru, ktorá už nezávisela od *Nedostatkovej ekonomiky*. Preto mu venujem samostatnú kapitolu.

Posledným ohnivkom v príčinnom reťazci je inštitucionálny systém socialistickej ekonomiky. Odcitujem poslednú pasáž z *Nedostatkovej ekonomiky*, takzvané „záverečné poznámky": „Konkrétne spoločenské vzťahy a inštitucionálne podmienky podmieňujú konkrétne formy správania, vyvolávajú opakujúce sa ekonomické javy a stanovujú normy. Ich platnosť nemôže štát zrušiť svojím rozhodnutím. Rozhodnutie štátu či štátneho plánu nemôže predpísať vznik napätia v investičnej výstavbe, chronický nedostatok práce, tendenciu k cenovému pohybu a tak ďalej, a rovnako nijaké vládne uznesenie ani štátny plán ich nemôžu eliminovať, pokiaľ trvajú podmienky, ktoré javy udržiavajú pri živote."[1] Nedostatková ekonomika je neodmysliteľný, špecifický systémový znak socialistického systému a reformy ho síce môžu zmierniť, nikdy ho však nemôžu odstrániť.

A v tom spočívalo posolstvo mojej knihy *Nedostatková ekonomika*.

Autocenzúra

V knihe som vyslovil dôležité pravdy. Každé slovo som zaznamenával s presvedčením, že píšem pravdu a len pravdu. Uvedomoval som si však, že kniha nemôže povedať *celú* pravdu.

Žili sme na štokholmskom predmestí Lindingö, na ostrove v zálive. Mám v živej pamäti, ako sme sa s manželkou prechádzali v lesoch na morskom brehu, ako sme stále diskutoval o tom, čo treba do knihy zaradiť, a čo nie.

Východiskom bola myšlienka, že kniha by mala osloviť predovšetkým maďarských čitateľov, a keď sa vrátime zo Švédska, opäť budeme žiť v Maďarsku.* Ako ďaleko môžem zájsť v rukopise, ak má vyjsť predovšetkým doma ako

* Tieto otázky sme podrobne rozoberali s manželkou a vždy sme nakoniec dokázali dospieť k zhode. Napriek tomu ako autor nesiem plnú zodpovednosť za to, čo sa v knihe objavilo. Preto keď predkladám výslednú argumentačnú líniu, cítim sa oprávnený používať prvú osobu jednotného čísla.

legálne vytlačená a distribuovaná kniha? Od začiatku som sa tiež zamýšľal nad otázkou, aký osud knihu postihne v iných socialistických štátoch. Bude sa tam dať publikovať? Ak nie, vyhlásia ju za „nepriateľskú" a stane sa dôvodom na prenasledovanie tých, čo si ju preštudujú?

Pred odchodom do Švédska sme videli slávny film Andrása Kovácsa z roku 1968 *Steny*. Hovorí o šermiaroch, ako bojujú v potemnenej miestnosti, obávajú sa, že narazia na steny, lenže ani netušia, kde sa steny nachádzajú. A tak sa odvážia na jediné: pohybujú sa iba v strede miestnosti.*

Diváci veľmi dobre chápali, čo má Kovács na mysli.

Nielenže som si uvedomoval, že steny existujú, ale vedel som aj to, kadiaľ prechádzajú. Hoci manévrovací priestor bol v Maďarsku väčší ako v Rumunsku alebo Albánsku, stále existovali politické obmedzenia obsahu legálnych publikácií.

Bral som tiež do úvahy fakt, že v poslednej časti sedemdesiatych rokov minulého storočia som si vybudoval medzinárodnú reputáciu a toto významné postavenie mi poskytuje určitú mieru ochrany, čo ešte o kúsok odsunulo steny, ktoré by ma mohli ohraničovať vo výpovedi. Mal by som dodať, že som chcel nielen zájsť až po „moje" steny, ale ich aj prekročiť. Práve v tejto knihe som sa snažil rozšíriť priestor vymedzený stenami a zmäkčiť obmedzenia aj pre iných, ktorí by prípadne nasledovali môj príklad.

Napriek všetkým uvedeným dannostiam sa však nedá povedať, že som mal k dispozícii ktovieaký veľký manévrovací priestor. V legálne vydanej knihe som nemohol napísať všetko, čo som si o tejto téme myslel.

Potreboval som sa vyhnúť trom problémom. Po prvé, nechcel som otvorene hovoriť o Sovietskom zväze, o vzťahoch medzi štátmi sovietskeho bloku a Sovietskym zväzom, ani o obchodných a hospodárskych väzbách medzi nimi. Po druhé, nechcel som sa zamotať do diskusie o úlohe komunistickej strany v socialistickej ekonomike. Po tretie, nechcel som opisovať, ako by sa mohla situácia zmeniť, keby štátne vlastníctvo uvoľnilo cestu súkromnému.

Zjavne to neboli druhoradé otázky. V pochopení socialistického systému hrali fundamentálnu úlohu. Nechcel som o nich hlásať polopravdy, nemohol

---

* Citujem zo scenára filmu (A. Kovács 1968, s. 37). Režijné pokyny sú vyznačené kurzívou. Benkő, hlavná postava, komentuje, čo sa deje:
Dvaja šermiari sa zahľadia jeden na druhého.
Benkő: Vidíš, ako sa boja stien? Veď sú pomerne ďaleko od nich.
Pokračujú v zápolení, vyhýbajú sa jeden druhému, ale stále sa pohybujú uprostred miestnosti.
Benkő: Miestnosť je oveľa väčšia, ale oni to nevyužívajú, takže vyzerajú nemotornejší, než v skutočnosti sú.

som si však dovoliť ani povedať niečo iné ako pravdu. Zdalo sa mi, že najlepšie bude, ak o týchto otázkach *pomlčím.*

Napriek tomu som chcel zasväteného čitateľa na túto medzeru upozorniť. V úvode som zdôraznil, čím sa kniha nezaoberá – napríklad úlohou strany, že analýza sa venuje iba podnikom vo vlastníctve štátu, vynechávam „druhotnú ekonomiku" a „neoficiálny sektor".

Skôr než by som trúsil narážky, pokladal som za dôležitejšie pre čitateľa, aby ho upútala sila výkladu, a aby si osvojil logiku knihy. Keby sa tak stalo, čitateľ, vedený silou vlastného intelektu, by bol schopný *myslieť ďalej.* Kniha sa končí 22. kapitolou. Rozhodnutie, kde skončím, som prijal po dlhom a starostlivom zvažovaní. Medzi úvahami sa objavila aj nádej, že čitatelia budú schopní sami si vyvodiť nenapísanú dvadsiatu tretiu kapitolu. V knihe neupozorňujem, že príčinou všeobecného, intenzívneho a chronického nedostatku v ekonomike je komunistický systém, a aby sa s nedostatkom mohlo skoncovať raz a navždy, je potrebná zmena systému. V knihe sa netvrdí, že podstatné vlastnosti systému sa jednoducho nedajú ovplyvniť reformou. Napriek tomu si mnohí čitatelia zjavne prečítali, že sa k tomuto presvedčeniu hlásim.*

V tejto časti som iba fakticky opísal, ako fungovala autocenzúra, keď som spisoval *Nedostatkovú ekonomiku.* Na konci kapitoly sa vrátim k politickým a etickým dilemám, aké s tým súviseli.

Recenzenti vydavateľstiev

Západniari, ktorí nevedia, ako funguje komunistický systém, by sa mohli domnievať, že v ňom existujú formálne cenzorské inštitúcie. Niektoré krajiny ich v ranom období socializmu mali, ale konsolidovaný systém ich už nepotreboval. Úlohy cenzúry sa z moci úradu delegovali na ľudí zodpovedných za písané slovo (alebo vysielanie): na vydavateľov novín, riaditeľov vydavateľstiev, šéfov televíznych a rozhlasových staníc. Vydavateľ mohol spomínanú úlohu delegovať na podriadených, ale ani v takom prípade sa zodpovednosti nezbavil. Riaditeľ podával nadriadeným správy o tom, čo sa chystá uverejniť

* Istý čitateľ, povolaním fyzik so záujmom o politiku a ekonomiku, čítal knihu v čase vydania. Nedávno mi opísal, akým zážitkom preňho bolo čítať *Nedostatkovú ekonomiku,* a ako ním otriaslo tvrdenie, že je nutná zmena systému. Po dvadsiatich piatich rokoch si jednoznačne pamätal, že táto téza sa v knihe objavila, a nedal sa presvedčiť, kým som mu neukázal, že sa nič podobné nikde priamo nehovorí.

(napríklad, riaditelia štátnych vydavateľských firiem podávali správy vydavateľskému oddeleniu ministerstva školstva a kultúry). V konečnom dôsledku sa však vedúci všetkých štátnych inštitúcií zodpovedali komunistickej strane. Ak sa niekomu v strane (v praxi to znamenalo nejakému straníckemu funkcionárovi alebo povereným funkcionárom ústredného výboru) nepáčilo, čo sa pripravuje na uverejnenie, taká osoba mala páky, aby zabránila vydaniu publikácie, alebo aby po jej vyjdení uplatnila určité sankcie.

V horších časoch boli opraty pritiahnuté veľmi tuho. Akýkoľvek čo i len trochu problematický spis – ak obsahoval príliš ostrú kritiku alebo signalizoval odchýlku hocakého druhu – by zo svojej cenzorskej kompetencie odmietol už vydavateľ. Alebo ak si vydavateľ nebol istý, rukopis poslal na ústredný výbor a vyžiadal si stanovisko. Pretože keby taký text uverejnil z vlastnej iniciatívy a publikácia by vyvolala politickú búrku, nasledovali by vážne odvetné opatrenia.

Keď som knihu dokončil, Kádárov režim sa nachádzal v pomerne „mäkkom" období vývoja. Pozrime si jeden po druhom štádiá, akým prechádzalo moje dielo.

Po prvé, riaditeľ vydvateľstva nemal námietky proti vydaniu. Šéfredaktor László Fébó bol nadšený a urobil všetko, aby kniha mohla postúpiť ďalej. Autorom vedeckých kníh na Západe zvyčajne prideľujú recenzentov, ktorých vyberie vydavateľstvo bez konzultácie s autorom, a vyžiada si od nich nezaujaté stanovisko. V prípade, že recenzenti napíšu záporný posudok, pred búrkou hnevu ich chráni anonymita. V socialistických štátoch, naopak, sa recenzent uvádzal na titulnej strane knihy a otvorene niesol odbornú a ešte problematickejšiu politickú zodpovednosť za prácu. V niektorých prípadoch sa autor mohol potichu dohodnúť so šéfredaktorom na mene recenzenta. Tak sa stalo aj v mojom prípade. Občas sa potrebné kvality nenájdu v jednom človeku, potom treba jedného recenzenta s odbornou reputáciou a druhého s politickou váhou a vplyvom.

Po istých diskusiách padlo rozhodnutie, že na prvú úlohu by sa hodil András Bródy, môj kolega z Ekonomického ústavu MAV.[2] Nik nemohol spochybniť jeho odbornú povesť, bol veľmi dobre známy doma i v zahraničí. Svojho času som bol s Bródym blízkym priateľom, ale neskôr naše vzťahy ochladli. Vedel som, že s jednou či dvoma mojimi predchádzajúcimi prácami nebol celkom spokojný. Napriek tomu Bródy podstúpil riziko a vyjadril sa o knihe veľmi priaznivo. Posudok napísal s veľkorysosťou hodnou skutočného vedca; uviedol, že v *Nedostatkovej ekonomike* som predstavil socializmus rovnakým spôsobom ako Adam Smith svojho času predstavil kapitalizmus. Bródymu som veľmi vďačný za podporu a povzbudenie.

Druhým recenzentom bol Lajos Faluvégi, v tom čase minister financií.[3] (Neskôr povýšil na post predsedu Štátneho plánovacieho úradu.) Bol odborníkom na ekonomiku, a nie straníckym kádrom, ale jeho názor uznávali aj vyššie stranícke kruhy a dôverovali mu. Patril medzi presvedčených reformátorov.

Som trochu v rozpakoch, keď sa teraz po prvý raz chystám porozprávať historku o Faluvégiho recenznom posudku. Blízka priateľka Andrea Deáková patrila do ministrovho osobného štábu. Vysokopostaveným štátnikom sa stáva, že materiály zverejnené v ich mene, napríklad prejavy, si nepíšu sami, ale pripraví ich niekto zo štábu. Minister poveril Andreu Deákovú, aby pripravila koncept recenzného posudku na *Nedostatkovú ekonomiku*. Lenže text nenapísala Andrea, ale ja! Nespomínam si, kto v tomto prípade urobil prvý krok – či ma Andrea o to požiadala, alebo som sa ponúkol ja. Určite poznám knihu najlepšie, teda je to pre mňa jednoduché. Napísal som to primeraným štýlom, ocenil som kvality knihy (ale nevychvaľoval som ju do nebies), nič som však nepovedal o jej ďalekosiahlych dôsledkoch.

Všetko zostalo v úplnej tajnosti. Vydavateľ ani nik iný nevedel, kto je skutočný autor posudku. Vlastne to bolo jedno. Keď Andrea odovzdala koncept svojmu šéfovi, prevzala zaň zodpovednosť. Ak by sa čokoľvek udialo, Faluvégi by si to vybavil s ňou. Dôležitejšie bolo, že keby sa náhodou po čase objavili výčitky zo straníckych kruhov, zodpovednosť by musel niesť Faluvégi, ktorý si mal knihu prečítať, ešte než podpísal posudok.

Vydavateľ dostal dva kladné, priaznivé recenzné posudky a kniha prešla maďarskou procedúrou „cenzorstva". Ani redaktori, ani posudzovatelia nepožadovali, aby sa zmenil čo i len riadok.* Dobre som odhadol, kde sa nachádzajú steny. Všetky okliešteniа mojich myšlienok, na aké by som pravdepodobne musel pristúpiť, som urobil vopred.

---

* Grafik vydavateľstva, s ktorým sme konzultovali obálku, mi s úsmevom ponúkol dve alternatívy. Na jednom návrhu bol iba názov knihy – nakoniec sme vybrali tú. Na druhom bol farebný obrázok nahej postavy pred zrkadlom: cisárove nové šaty! Kresba dodnes visí v mojej pracovni. Jej reprodukcia je aj v súbore fotografií v pamätiach.
Manželka usporiadala plnohodnotný seminár o *Nedostatkovej ekonomike* pre veľkého grafika Jánosa Kassa, ktorý vytvoril skvelú sériu kresieb inšpirovaných seminárom. Dostal som ich od Zsuzsy ako darček k narodeninám a dodnes visia v našom dome. Umelec neskôr v tejto sérii pokračoval a jeho kresby sa objavili ako ilustrácie zväzku mojich štúdií, koré vyšli v Maďarsku i v Japonsku. Jedna z kresieb je zaradená medzi fotografiami.

Prvé dojmy

Spomínam si na radostný okamih, aký som zažil v roku 1980 na Univerzitnom námestí oproti univerzitnému kostolu, keď sme spolu so ženou po prvý raz zazreli knihu vo výklade kníhkupectva. Pvé vydanie sa zakrátko rozpredalo a literárny týždenník uverejnil recenziu pod titulom Nedostatok *Nedostatku* (Shortage of „Shortage").[4] V maďarčine vyšli tri vydania.

Knihu vydali takmer súčasne aj v angličtine. S ochotným a tolerantným redaktorom z vydavateľstva North-Holland sme sa dohodli, že *Nedostatkovú ekonomiku* vydajú aj vtedy, ak by maďarské vydanie z nejakých dôvodov nepovolili.

Neskôr nasledovali preklady do francúzštiny, poľštiny a potom do čínštiny, posledně v náklade 100 000 výtlačkov; v Číne kniha získala v nasledujúcom roku titul „najpredávanejšia kniha" v kategórii literatúry faktu. Vyšla aj v Československu, nedostala sa však do distribúcie, iba putovala z ruky do ruky vo vedeckých ústavoch. Ruské vydanie sa šírilo ako samizdat. Až na konci Gorbačovovej éry kniha vyšla legálne. Vtedy to bol obrovský úspech, predalo sa 70 000 výtlačkov.

Šíreniu myšlienok knihy pomohla aj prednáška, ktorú som mal ako predseda na konferencii medzinárodnej Ekonometrickej spoločnosti v roku 1978. Zhrnul som v nej hlavné body knihy. Prednášku uverejnil časopis *Econometrica*.[5]

Recenzie vyšli aj v niekoľkých popredných ekonomických časopisoch na Západe, takmer všetky boli priaznivé. Či sa recenzie objavili aj v socialistických štátoch, záviselo od toho, či tamojší režim presadzoval tvrdú, alebo mäkkú líniu. Zvlášť dôležité bolo, že podrobné, priaznivé hodnotenie sa objavilo v Rusku, vďaka odvahe ekonóma R. G. Karagedova.[6] Jeho recenzia anglického vydania veľmi podporila šírenie samizdatového ruského textu.

Už v najbližších rokoch dosiahol počet citácií v prácach ekonómov zo Západu aj Východu niekoľko stoviek. Kniha sa začala používať aj pri výučbe. Potešilo ma, keď som sa dozvedel, že v Rajkovom kolégiu Ekonomickej univerzity Karola Marxa sa rok čo rok konal Seminár o *Nedostatkovej*, na ktorom sa kniha prediskutovávala kapitola po kapitole.

Tento záujem vyprovokoval pozvanie, aby som na univerzite usporiadal verejné prednášky o *Nedostatkovej ekonomike* pre veľké publikum. (Predtým som viedol iba semináre, na ktorých sa zúčastňoval malý počet ľudí.) Každý týždeň bola veľká prednášková sála preplnená študentmi a ľuďmi spoza múrov univerzity.*

---

* Počas prvej prednášky nastal kritický okamih, ktorý si vyslúžil uznanie, keď som vysvetľoval násilné prispôsobenie a ponižovanie ľudí a konformizmus a citoval som po-

Polemika so školou „nerovnováhy"

Nechcem tvrdiť, že kniha triumfálne kráčala od začiatku do konca. Podaktorí na ňu zazerali, iní dokonca nepokladali tému za dôležitú. V Maďarsku aj v zahraničí sa našlo nemálo ľudí, ktorí vyslovili výhrady alebo jednoznačnú kritiku. V tejto kapitole uvádzam dva príklady nesúhlasných názorov. (V ďalšej sa budem zaoberať polemikou o interpretácii *Nedostatkovej ekonomiky* medzi zástancami a odporcami reformy systému riadenia hospodárstva v Maďarsku.)

Začiatkom sedemdesiatych rokov minulého storočia americkí ekonómovia Robert J. Barro a Herschel I. Grossman vymysleli originálny model na skúmanie trhov, ktoré nevykazujú walrasovskú rovnováhu, ale prevahu ponuky, prípadne dopytu.[7] Nazvali ich *modely nerovnováhy*. Taký prístup bol veľmi príbuzný problémom, ktoré som po prvý raz nastolil v knihe *Anti-Equilibrium* a neskôr, v rozpracovanejšej podobe, v *Nedostatkovej ekonomike*.

Štruktúru Barrovho-Grossmanovho modelu si neskôr osvojil a využíval na ekonometrické výpočty britský ekonóm Richard Portes, ktorého štúdie sa v tom čase zameriavali na socialistickú ekonomiku. Portes založil školu: spolu s kolegami a nasledovníkmi navrhli pre rôzne socialistické ekonomiky celý rad modelov nerovnováhy.[8]

S Richardom som sa zoznámil koncom päťdesiatych rokov minulého storočia, keď bol v Budapešti ako postgraduálny študent plánovania. Od tých čias sme sa občas stretli a vo všeobecnosti sme interpretovali hospodárske problémy podobným spôsobom. V tomto bode sme však zastávali rozdielne názory.

Namietal som proti tomu, že Barro a Grossman, a po nich aj Portes s nasledovníkmi, opisovali spotrebiteľský trh ako *makro*súbor. Stav trhu, podľa skresleného obrazu, ktorý ponúkal tento typ modelov, ukazuje momentálnu súhrnnú prevahu ponuky, alebo momentálnu súhrnnú prevahu dopytu, teda môže preskakovať sem a tam medzi dvoma stavmi nerovnováhy. Vari sa dá povedať o hospodárstve, ako je napríklad poľské, kde ľudia trpia akútnym nedostatkom, že môže dokonca na krátke časové obdobie preskočiť do stavu súhrnnej prevahy ponuky? Ekonometrické výpočty môžu takýto záver potvrdiť iba vtedy, ak sa do modelu v čase jeho tvorby vložia nesprávne predpoklady a definície.

V mojej knihe sa zdôrazňuje, že nedostatok sa nedá uspokojivo charakterizovať pomocou úhrnných meradiel. V socialistickej ekonomike nedostatok zvyčajne existuje bok po boku s prebytkom. V dôsledku slabej adaptácie sa

pulárnu pieseň talentovaného speváka Zorána Sztevanovity: „Pivo je vlažné, ale aj tak ho pre nás robia."

oba stavy navzájom nevylučujú: môže nastať závažný nedostatok určitých výrobkov či služieb, hoci márnotratne sa nahromadili nepredané zásoby iného tovaru a nevyužité kapacity istých služieb.

A ďalej, nedostatok sa nemôže merať bežnými štatistickými indexmi, na ktorých Portes a jeho kolegovia založili výpočty. Ak aktuálne nákupy prebiehajú súčasne s dopytom, potom pozorované údaje o nákupoch a predajoch odrážajú dopyt adekvátne. Leňže ak kupujúci nemôžu zrealizovať svoje nákupné zámery, kto vie, aký veľký bol skutočný, pôvodný, neuspokojený dopyt? Dostupné informácie o tom sú čoraz menej spoľahlivé, ako rastie frekvencia, s ktorou kupujúci reagujú na nedostatok tak, že kupujú niečo iné, než zamýšľali. Prevahu dopytu čiastočne alebo úplne vstrebala nútená náhrada.

Ďalšia námietka, ktorú som vzniesol, spočívala v tom, že Portesove modely opisovali iba spotrebiteľský trh a oddeľovali ho od trhu s investícami. Ohniskom problémov však bolo práve trvalé napätie v oblasti investícií: tí, čo riadili hospodárstvo, a vedúci štátnych podnikov trpeli nenásytným, neukojiteľným „hladom po investíciách" a trvali na rozširovaní výroby, čo spôsobovalo, že dopyt na tomto trhu vždy prevyšoval ponuku disponibilných zdrojov.

Portes a jeho kolegovia mali v týchto polemikách v porovnaní so mnou jednu obrovskú výhodu. Zhromažďovali údaje zo štatistík, čo mali k dispozícii. Potom mohli vykonať matematicko-štatistické výpočty, ktoré nepochybne na každého zapôsobili. Ja som sa opieral hlavne o intuíciu či zdravý rozum; nemohol som oponovať kvantifikovaným Portesovým modelom podobnými kvantifikovanými Kornaiho modelmi.*

Ak sa mal nedostatok skutočne merať, bolo nevyhnutné vyvinúť nové metódy. Pustili sme sa do ich tvorby. Dobrým príkladom je indikátor, ktorý navrhol Attila Chikán, riaditeľ Rajkovho kolégia. S pomocou kolegov vyvinul kvantifikácie založené na maďarských údajoch. V nedostatkovej ekonomike majú zásoby podniku na strane výstupu tendenciu klesať, pretože kupujúci sa snažia kúpiť hocičo, čo sa dá. Naproti tomu na strane spotreby sa objavujú tendencie hromadenia zásob. Firmy sa obávajú nedostatku v budúcnosti, preto ako škrečkovia si robia zásoby materiálov a polotovarov. Pomer zásob na výstupe a zásob na vstupe je teda výrečný indikátor. Ak klesá, signalizuje, že nedostatok je intenzívnejší, keď rastie, nedostatok slabne.

---

* Niektoré z prvých výsledkov vyzerali celkom sľubne. V Maďarsku začali empirický výskum v duchu teórie, ktorú som rozvinul v *Nedostatkovej ekonomike*, hlavne moji kolegovia a študenti. Aj niektorí vedeckí pracovníci v iných socialistických štátoch zorganizovali prieskumy založené na spomínanej teórii. V tomto zmysle sú obzvlášť zaujímavé články, ktoré v rokoch 1987 a 1990 uverejnil Gérard Roland.

Začali sa pozorovať a systematicky zhromažďovať aj iné indikátory nedostatku (napríklad, dĺžka radov ľudí čakajúcich na rôzne druhy tovaru a služieb, ako aj distribúcia a frekvencia vynútených náhrad). Trvalo by päť až desať rokov, kým by práca priniesla konkrétne výsledky, pretože by sa museli sledovať a zaznamenať dlhodobé série, kým by sa zo získanych čísel dali vyvodiť nejaké závery. Práve som sa pustil do plnenia tejto úlohy, keď nedostatková ekonomika zmizla! Vďakabohu, že sa to stalo, lenže zmena spôsobila, že polemika medzi Portesom a mnou zostala navždy nerozhodnutá. Trvám na svojich logických argumentoch, ale nikdy som nebol schopný vyvrátiť závery Portesa a jeho kolegov pomocou iných, presvedčivejších výpočtov.

Takéto polemiky v Maďarsku často narušili osobné vzťahy partnerov v diskusii. Našťastie, nič podobné sa neudialo medzi Portesom (neskôr sirom Richardom) a mnou. Zostali rovnako srdečné a priateľské.

Polemika s jedným ortodoxným ruským ekonómom

Ďalšia polemika sa udiala v Aténach v roku 1981 na konferencii za okrúhlym stolom, ktorú usporiadala Medzinárodná ekonomická spoločnosť pod predsedníctvom významného britského ekonóma sira Johna Hicksa.* Prednášku som venoval hlavným myšlienkam mojej ešte stále novej knihy a zdôraznil som, že nedostatok je špecifický problém socialistického plánovaného hospodárstva. Medzi účastníkmi diskusie bol profesor V. T. Chačaturov, v tom čase predseda Sovietskej ekonomickej spoločnosti, ktorý ostro oponoval môjmu stanovisku. Nemohol poprieť, že prípady nedostatku sa môžu vyskytovať. (Môžu vyskytovať? Maďarsko bolo krajinou hojnosti v porovnaní so Sovietskym zväzom, kde akútny nedostatok bytov sprevádzal pravidelný nedostatok základných potravín a bežných súčastí oblečenia v obchodoch.) Tieto prípady, povedal, vyplývajú z chýb v plánovaní. Stačí, aby sa zdvihla kvalita plánovania, a problémy sa prekonajú.

Prítomný bol aj Leonid Kantorovič, významný matematický ekonóm, priekopník teórie lineárneho programovania a laureát Nobelovej ceny za rok 1975. Bol tam, ale mlčal.

Hicks sa v záverečnej reči vyjadril o mojej prednáške pochvalne, ale spor s Chačaturovom nekomentoval. Podobne sa počas stretnutí Východ-Západ

* Už som ho spomínal. Presadzoval uverejnenie mojej prvej knihy v angličtine.

správali aj iní západní ekonómovi; ani on sa nechcel nechať zatiahnuť do otvorenej polemiky medzi dvoma ekonómami zo socialistických krajín.*

Chačaturovove poznámky a vehementný tón len potvrdili moje pôvodné presvedčenie, že posolstvo *Nedostatkovej ekonomiky* má silný politický podtón.

Pomoc pri podkopávaní režimu

Uviedol som príklady písomných aj ústnych ohlasov na moju knihu z pohľadu vydaní, publikácií, recenzií a citácií. Ešte dôležitejšia ako taký hmatateľný vplyv bola skutočnosť, ako kniha ovplyvnila myslenie intelektuálov žijúcich v socialistickom systéme.

O mnoho rokov neskôr som po prvý raz navštívil nášho miestneho lekára. Privítal ma ako dlhoročného priateľa. Svojho času čítal *Nedostatkovú ekonomiku* a povedal, že – citujem jeho slová – zmenila jeho pohľad na svet. Po nej sa díval na socialistickú ekonomiku inými očami. Krátko na to som si v poľskom Krakove tú istú poznámku vypočul od poľského sociológa.

Rovnaké vyhlásenia sa objavili aj v písaných textoch, nielen v súkromných rozhovoroch. Obmedzím sa na názory ruských ekonómov.** Daniel Jergin a Josef Stanislaw v knihe z roku 1998, venovanej zmene systému, spomínajú na rozhovor s Jegorom Gajdarom, ruským premiérom v čase veľkého hospodárskeho obratu. Gajdarov názor zhrnuli slovami: „Jediný žijúci ekonóm, ktorý môže vyhlásiť, že ovplyvnil myslenie celej generácie žijúcej za komunistov, je Kornai. Dôkladne rozpitval systém centrálneho plánovania a ukázal jeho

---

* Na konferencii som sa po prvý raz stretol s profesorom Wu Jing-lianom, ktorý neskôr patril medzi strojcov čínskej reformy. Vyhlásil, že moje argumenty pokladá za presvedčivé. Vyslovil nádej, že aj v Číne sa ľudia zoznámia s mojimi myšlienkami a tie ovplyvnia vývoj v jeho krajine. Odvtedy sme sa stretli ešte niekoľkokrát. Bol hybnou silou vydania mojich kníh v Číne.

** Reakciu v Maďarsku zhodnotil Attila Chikán v štúdii uverejnenej v roku 2004. Rád by som sa tiež zmienil o inom súbore štatistických údajov o dopade knihy v Maďarsku. V roku 1989 dvaja maďarskí výskumníci, György Such a István János Tóth, uverejnili „scientometrickú" štúdiu, v ktorej podrobne analyzovali, kto a ako často sa cituje v maďarskej ekonomickej literatúre. Štúdia obsahuje aj tabuľku, v ktorej sa hodnotia autorove citácie za päťročné obdobie (s. 1207). V období rokov 1963 – 1972 bol na prvom mieste Marx. V rokoch 1973 – 1978 bol Marx ešte stále prvý, nasledovali Lenin a Kornai. Poradie sa zmenilo v období 1978 – 1982, keď sa moje citácie dostali na vedúcu pozíciu a zostali na nej aj v rokoch 1983 – 1987, vtedy sa moje práce citovali v článkoch napísaných maďarskými ekonómami dvakrát častejšie ako Marxove.

iracionálnosť a sebadeštruktívnosť. Ukázal tiež, že ani trhový socializmus, ktorý sa snažil byť jeho variantom, nie je primeraným systémom." Autori pokračujú a citujú samého Gajdara: „V osemdesiatych rokoch minulého storočia nás všetkých ovplyvnil najviac. ... V prvej polovici osemdesiatych rokov na nás všetkých veľmi zapôsobila jeho analýza nedostatkovej ekonomiky. Pomenovala naše problémy. Jeho knihu sme poznali podrobne."[9]

David E. Hoffman, bývalý moskovský dopisovateľ novín *Washington Post*, napísal pred niekoľkými rokmi knihu *Oligarchs: Wealth and Power in New Russia* (Bohatstvo a moc oligarchov v novom Rusku), v ktorej sa oddáva spomienkam na skupinu mladých sovietskych ekonómov okolo Gajdara a Anatolija Čubaisa. Uvediem citát z nej: „Potom prišiel záblesk inšpirácie. Nesmierne ich inšpirovala dvojzväzková, 630-stránková kniha, ktorú v roku 1980 vydal maďarský profesor ekonómie János Kornai. *Nedostatková ekonomika* viac než akýkoľvek iný text ponúkla prienik do podstaty slabých stránok sovietskeho socializmu." Hoffman cituje člena skupiny: „Kniha po prvý raz dorazila do Leningradu ako prepašovaná fotokópia a okamžite ‚sa stala bibliou'. Pôvodne sme mali nejaké idey, ale kniha bola istým druhom katarzie. Posunula naše myslenie dopredu. Stretli ste niekoho a spýtali sa: ‚Čítal si Kornaiho?' Stal sa východiskom pre diskusiu."[10]

Práve túto skutočnosť by som zdôraznil, keby sa ma niekto spýtal, na aký úspech v živote som najpyšnejší. Teší ma, že kniha sa stretla s ohlasom mnohých intelektuálov a natoľko šokovala ekonómov aj príslušníkov iných profesií, že sa na socialistický systém začali dívať inými očami.

Po páde Berlínskeho múra mnohé teórie nadobudli renomé predchodkýň tejto historickej udalosti. Zásluhy si pripisovali rozmanité politické sily na východ aj na západ od železnej opony. Niektorí poukazovali na Reaganovu tvrdosť a vojenský tlak Spojených štátov, iní na obratné taktické ťahy Gorbačova. Podaktorí si myslia, že rozhodujúca bola činnosť disidentov – Andreja Sacharova, Václava Havla, Adama Michnika atď., kým ďalší kladú na prvé miesta „reformných komunistov". Podľa mňa je to zle formulovaná otázka. Hoci sa zmeny v rokoch 1989 – 1990 udiali neuveriteľne rýchlo, predchádzal im dlhodobý proces oslabovania a úpadku socialistického systému. Pretože sa to vzťahuje na celý zložitý, široký historický proces, rozklad sa dá vysvetliť rôznymi súbežne pôsobiacimi činiteľmi. Všetky „jednofaktorové" vysvetlenia pokladám za intelektuálne podozrivé, pretože do krajnosti zjednodušujú zložitosť historických procesov a zvyčajne maskujú nejaký politický zámer alebo snahu vyzdvihovať samého seba.

Medzi významné faktory, ktoré zohrali dôležitú úlohu pri príprave rozkladu (nebola to, samozrejme, ani najzávažnejšia, ani jediná príčina), bola fundamen-

tálna zmena, čo sa permanentne odohrávala v myslení vedúcich politických, hospodárskych a kultúrnych kruhov v socialistickom systéme. Nijaký režim, dokonca ani diktatúra, nemôže prežiť bez skupiny prívržencov, čo veria v jeho legitimitu a životaschopnosť. Jedným zo základov štruktúry socialistického systému bola existencia komunistov, ktorí verili vo svoju vec, mysleli si, že problémy sú iba dočasné, no a spasiteľský význam poslania ich nútil prinášať obete. Hitler a jeho súkmeňovci sa v snahe dobojovať druhú svetovú vojnu do konca nespoliehali iba na prenasledovanie a vojenské príkazy. Patrili medzi posledných, čo ešte verili vo svoju pravdu. Socialistickému systému čiastočne vykopala hrob strata viery a dôvery v systém. Okruh sympatizantov socializmu sa zlomil. Vnútorný kruh, kádre, stratili presvedčenie a začali hľadať iné odpovede.

Intelektuálna erózia sa udiala hlavne v dôsledku pôsobenia osobných zážitkov a skúseností: hospodárskych ťažkostí, strát vo vojne v Afganistane, zatrpknutosti verejnosti. Diela, aké sa v tom čase dostali do rúk politicky zmýšľajúcej inteligencie, pomohli, aby svoje skúsenosti pochopila, čo urýchlilo rozpad. Mohol by som ich zopár uviesť. Na prvé miesto kladiem Solženicynovo *Súostrovie Gulag*, čo svojho času vyvolalo senzáciu; niekoľko dekád sa však čítali aj práce Georgea Orwella a Arthura Koestlera. K obrazu komunizmu, obrazu vo vývoji, prispela svojím dielom aj *Nedostatková ekonomika*. Traja spomínaní autori sa zaoberali brutalitou, ľstivosťou, lživosťou a neľudskou povahou represií. Moja kniha pokojne a objektívne oslovovala iné vrstvy myslenia a cítenia čitateľov. Podkopala naivnú myšlienku, že je možné dať socializmu „ľudskú tvár", a teda zabezpečiť, aby splnil svoje poslanie. Lenin celkom správne vyhlásil, že socializmus zvíťazí, ak dosiahne vyššiu produktivitu ako kapitalizmus. Čitatelia *Nedostatkovej ekonomiky* pochopili, že takúto prevahu, ktorá by zabezpečila víťazstvo, nedosiahne.

Neviem, koľko politicky aktívnych príslušníkov inteligencie poznalo moju prácu priamo alebo z druhej ruky, a koľkých vôbec neovplyvnila. Taký prieskum sa zatiaľ neuskutočnil. Domnievam sa však, že mnohí ľudia, od ktorých by sa dalo očakávať, že vezmú knihu do ruky aspoň preto, že je to „móda" na pár mesiacov a hovorí sa o nej medzi inteligenciou, to nikdy neurobili.* To ma

* Čítal som denník známeho maďarského spisovateľa Ferenca Karinthyho so zoznamom kníh, čo prečítal. Osobne sme sa poznali, čo mohlo tiež pritiahnuť jeho pozornosť ku knihe, je však zrejmé, že Karinthy nikdy *Nedostatkovú ekonomiku* nečítal a v kruhoch, v ktorých sa pohyboval, sa o nej nehovorilo. Gábor Klaniczay, významný historik, vysvetľuje vo svojich pútavých pamätiach, aké knihy ovplyvnili jeho generáciu príslušníkov maďarskej inteligencie, narodených v päťdesiatych rokoch minulého storočia. Moje medzi nimi nie sú.

varuje pred zveličovaním účinku a pôsobenia *Nedostatkovej ekonomiky*. Ale dokonca aj pri realisticky skromných odhadoch bol jej vplyv určite široký.

Politické a etické dilemy okolo publikovania – opäť a znova

Po návrate zo Štokholmu som sa v penzióne akadémie vied v Mátraháze stretol s Ferencom Donáthom, jedným z popredných príslušníkov inteligencie, ktorí boli proti Kádárovmu režimu – už som ho spomínal. V tom čase som pracoval na záverečných kapitolách *Nedostatkovej ekonomiky*. Jedli sme pri tom istom stole, často sme sa prechádzali po lese a sústredene sa rozprávali o vede, vedeckej práci, politike a ekonomike.

Na jednej prechádzke Donáth spomenul, že rediguje *Festschrift* na počesť Istvána Bibóa.* Dalo sa očakávať, že legálne vydanie knihy nebude možné, muselo by sa šíriť ako samizdat. Niekoľkí známi ľudia sa ponúkli, že napíšu príspevok. Nechcel by som aj ja? Odmietol som, jednoznačne a rozhodne. Donáth dobre poznal moje názory na legálne a nelegálne publikovanie a vedel, čím sa práve zaoberám, preto na mňa nenaliehal. Jednoducho zobral moje odmietnutie na vedomie.

Z toho, čo hovoril vtedy alebo neskôr, som nevycítil, že by voči mne prechovával zlobu. Neskôr sme sa pri niekoľkých príležitostiach stretli a viedli sme zaujímavé a dôverné rozhovory. Prišiel za mnou v lete 1983 v Mníchove, kde sa podroboval lekárskemu ošetreniu. Neskôr som ho navštívil v nemocnici v Budapešti; bol som ohromený, ako smelo, so zvyčajným ironickým úsmevom na tvári, znáša smrteľnú chorobu. V živote sme sa riadili úplne odlišnými stratégiami, to však nebránilo, aby sme sa nespriatelili a nevážili si jeden druhého.

Ferenc Donáth nebol v žiadnom prípade jediný blízky známy, ktorý sa podieľal na ilegálnej alebo pololegálnej organizačnej práci počas Kádárovho

* S nápadom pripraviť *Festschrift* k Bibóovým sedemdesiatym narodeninám prišiel pôvodne János Kenedi. Práce na knihe sa začali po Bibóovej smrti. Ferenc Donáth sa ujal funkcie predsedu redakčnej rady a ako členovia sa k nemu pridali György Bence, Sándor Csoóri, Árpád Göncz, Aliz Haldaová, János Kenedi, János Kis, Pál Réz, Jenő Szűcs a Zádor Tordai. Knihu ponúkli na uverejnenie vydavateľstvu Gondolat, ktoré – zjavne po konzultácii s vyššími stranickými kruhmi – publikáciu odmietlo. Neskôr vyšla v roku 1981 v samizdatovej podobe. Napokon sa objavila v tlači v roku 1991, po zmene systému, pod redakciou a s predslovom Pála Réza.

režimu, a napriek všetkému prijal moje rozhodnutia s taktom a ľudským pochopením. Vždy som cítil, že rešpektuje cestu, ktorú som si zvolil, a oceňuje, čo som dosiahol.

V 5. a 7. kapitole som opisoval, ako som v rokoch 1955 – 1956 dospel k rozhodnutiu, že nebudem vplývať na udalosti prostredníctvom nelegálnych publikácií, a ako som sa v roku 1957 vo svojom rozhodnutí utvrdil. Už som si vytýčil za cieľ, že sa stanem profesionálnym ekonómom, začlením sa do spoločenstva ekonómov na Západe a akýkoľvek vplyv budem uplatňovať iba prostredníctvom legálne vydaných publikácií. Od samého začiatku to znamenalo robiť určité ústupky. Bol som ochotný na ne pristúpiť, pokiaľ nebudú v rozpore s mojím svedomím.

V živote som sa usiloval túto stratégiu dôsledne dodržiavať, no a tomu zodpovedalo napísať *Nedostatkovú ekonomiku*, ale neprispieť článkom do Bibóovho *Festschriftu*.

Autocenzúra si vyžadovala trpké obete. Možno existujú pracovníci v spoločenských vedách, pravdepodobnejšie spisovatelia alebo básnici, ktorí nachádzajú intelektuálne potešenie v tom, že svoj zámer ukrývajú medzi riadkami a prefíkane prekabátia ostražitých politických cenzorov. Ja v tom potešenie nenachádzam. Takmer posadnuto som sa usiloval (a robím to dodnes) všetko, čo musím povedať, vyjadriť jasne a jednoznačne. Nutnosť ponechať na čitateľoch, aby objavili to, čo som nebol schopný vypovedať, som pokladal za mrzačenie samého seba. Autocenzúra je ponižujúci proces a jedným z dôvodov, prečo som pociťoval zmenu systému ako nové oslobodenie, bol fakt, že ma zbavil opakovaných pocitov trpkosti.

Tí, čo písali s cieľom publikovať nelegálne, možno oprávnene cítili, že ich nič neobmedzuje. Mohli písať všetko, v čo v tom čase verili, že je úplná pravda. Túto možnosť som im závidel.*

Je to nepríjemný, bolestný zážitok odmietnuť priateľa, ktorý má rovnaké politické ciele ako vy sami. Je to ako keby ste nechali v kaši kamaráta v zbrani. Niekoľkokrát som sa ocitol v situácii, keď sa očakávalo, že poskytnem článok do samizdatovej publikácie alebo podpíšem protestný list. Všetky podobné ponuky som dôsledne odmietal.

Nechcel som sa tackať medzi dvoma stratégiami. Nepokúšal som sa iba vyhnúť zákazu publikovať a zrieckť sa tej možnosti, keď to odo mňa očakávali odporcovia režimu. Chcel som si tiež zachovať privilégium cestovať na Západ.

---

* Roky po tom, ako som sa rozišiel s marxizmom a moje názory na Marxove myšlienky dozreli, mohol som už napísať polemický článok na túto tému. Lenže nikdy by som to nemohol urobiť legálne, preto som svoje závery nikdy nenapísal.

Môžem jednoznačne vyhlásiť, že mi vôbec nešlo o turistické zážitky. Každá návšteva cudziny iba potvrdzovala, že môžem byť plnohodnotným, odborne zdatným členom komunity ekonómov, iba ak sa budem pravidelne stretať s kolegami na Západe, tráviť dlhé obdobia v popredných strediskách vzdelávania na Západe a takto získavať najnovšie poznatky priamo pri prameni. Keby som žil len v intelektuálnom svete východnej Európy, zvyšovalo by sa nebezpečenstvo, že moje myslenie ustrnie na úrovni provinciála. Príslušníci mojej generácie, ktorí vkročili do sveta medzinárodnej vedeckej práce až po zmene systému, zakrátko zistili, že sú v nevýhode.

Niektorí ľudia sa s odstupom času usilujú sami pred sebou ospravedlniť svoj spôsob života. Často dôvodia, že prijali jediné možné morálne rozhodnutie, a vo chvíľach, keď boli zhovievaví, si dovolili iba malú odchýlku na tú či onú stranu. Radikálnejších pokladali za horúce hlavy, ktoré svojou nerozvážnosťou narobia viac škody ako úžitku. Keďže boli ochotní pristať na viac ústupkov, vyjednávali s úradnými osobami a svoje dobré vlastnosti predávali mocným.

Pri hodnotení morálnych skutkov iných ľudí som tolerantný, neuznávam však bezzásadový morálny relativizmus. Niektoré ústupky zachádzajú príliš ďaleko a ich nositelia stoja v mojich očiach na úrovni zradcov. Niekto sa rozčuľuje pre nič za nič a neprospieva veci tým, že vyvoláva bitky. Opovrhujem politickými chameleónmi, ktorí menia stanoviská a postoje ako spodnú bielizeň a v nádeji na politickú moc alebo lukratívny obchod sú vždy ochotní obetovať zásady.

Musím však s plným presvedčením pripustiť, že existujú morálne prijateľné životné stratégie, a niektoré si skutočne zaslúžia úctu. Hlboko obdivujem a ctím si tých, čo riskujú svoje živobytie a slobodu a v prípade nutnosti aj život v ilegálnom boji za demokraciu a ľudské práva.

Zostaňme však pri probléme mojej voľby. Bolo by vypočítavé vyhlasovať, že samizdatová publikácia sa mohla dostať iba k niekoľkým stovkám čitateľov, zvyčajne vnútri jednej krajiny, kým legálna, napoly cenzúrovaná publikácia, ako bola *Nedostatková ekonomika*, sa dostala k desaťtisícom čitateľov v Maďarsku i v mnohých krajinách po celom svete. Je to pravda, ale okamžite sa vynára protiargument: samizdatové publikácie umožnili autorom vyjadrovať sa radikálnejšie, kým ja som mohol v mnohých prípadoch robiť iba narážky. Pokladám to za dve dopĺňajúce sa, nie konkurenčné formy publikovania v diktatúre. Teší ma, že existovali ľudia dostatočne odvážni a sebaobetaví, aby vydávali a šírili ilegálne články. Ako zástanca maďarskej demokracie som hrdý, že boli mojimi súčasníkmi. Žijem v pevnom vedomí, že ich a moje práce sa navzájom rovnoprávne podporujú.

14 Prelom 1979 a neskôr

Mäkké rozpočtové obmedzenie

Pár dní pred tým, ako som začal písať túto kapitolu, časopis, ktorý sa medzi ekonómami najviac číta, *Journal of Economic Literature* (Časopis o ekonomickej literatúre), uverejnil prehľad od Erica Maskina, Gérarda Rolanda a mňa o mäkkom rozpočtovom obmedzení.[1] Tento výraz som po prvý raz použil v tlači v roku 1979. V priebehu dvadsiatich piatich rokov si tento pojem získal širokú popularitu.

Význam a dôležitosť pojmu

Výraz „rozpočtové obmedzenie" som prevzal z mikroekonómie domácností. Predpokladajme, že domácnosť si zostavuje rozpočet. Musí si naplánovať spotrebu tak, aby jej výdavky boli pokryté príjmami. Tie sa môžu navýšiť o predchádzajúce úspory domácnosti. Celková suma finančných zdrojov, ktoré má domácnosť k dispozícii, znamená jej rozpočtové obmedzenie, lebo výdavky nesmie prekročiť.

Teraz sa pozrime, ako za socializmu podnikajú štátne podniky. Ak všetko ide, ako má, príjmy pokrývajú výdavky a vyprodukuje sa aj zisk. Ale čo sa stane, ak náklady prevýšia príjmy a finančné zdroje podniku sa spotrebujú? V tomto prípade treba rozlišovať dve možnosti. Jednou je stav, keď sa firma musí spoľahnúť na vlastné zdroje. Potom rozpočtové obmedzenie je *tvrdé* a pretrvávajúce straty znamenajú, že podnik po istom čase skrachuje. Na druhej strane mu môže prísť na pomoc nejaký nadriadený orgán a finančne mu pomôcť. V takom prípade je rozpočtové obmedzenie mäkké: neexistuje nijaké reálne obmedzenie na firemné výdavky. Podnik prežije dokonca aj vtedy, ak výdavky prevyšujú príjem plus pôvodný kapitál aj dlhé obdobie.

Tento príbeh znie povedome pre tých, čo vedia, ako to chodí v národnom hospodárstve v socialistickom systéme. Problém bol osobitne akútny v krajinách ako Maďarsko, ktoré urobilo nesmelé kroky smerom k reforme – napríklad tým, že pre riadiacich pracovníkov zaviedlo stimuly založené na zisku. Nahlas sa síce hovorilo o potrebe produkovať zisk, ale v praxi sa reálne stimuly v pozadí reformy zlikvidovali. Ak bola firma zisková, všetko bolo v poriadku. Ak však vytvorila straty, nič sa nestalo – aj tak ju zachránia pred krachom. Uvedený príklad jednoznačne ukazuje, ako sa napodobenina trhovej ekonomiky líši od skutočnej. V tej existujú víťazi, ale aj porazení.

Mäkké rozpočtové obmedzenie spôsobuje vážne škody. Dokonca aj keď sú ceny nastavené rozumne, firmy nebudú dostatočne citlivé na signály zo strany cien, nákladov a zisku. Tvrdé rozpočtové obmedzenie automaticky vymeriava trest firmám, ktoré nie sú konkurencieschopné a produkujú straty. Mäkké rozpočtové obmedzenie zabezpečuje imunitu pred trestom a toleruje neefektívnosť. Táto situácia podnecuje výrobcov, aby umiestňovali zákazky nezodpovedne (t. j. nechali sa uniesť dopytom); pretože ak aj nebudú schopní účty zaplatiť, vyrovná ich nadriadený orgán a vytiahne výrobcov z kaše. To bola hlavná príčina nadmerne veľkých investičných plánov v socialistickom systéme, ktoré často začínali s nízkymi konečnými nákladmi a končili s alarmujúco vysokou úrovňou prekročenia výdavkov.

Rozpočtové obmedzenie, či už tvrdé, alebo mäkké, v konečnom dôsledku riadiacim pracovníkom podniku ukazuje, na čo sa oplatí dávať pozor.* Ak je obmedzenie tvrdé, treba pozornosť zamerať hlavne na efektívnosť a ziskovosť výroby. Ak je mäkké, pre riadiacich pracovníkov je najdôležitejšie pestovať styky „hore", kde sa v ťažkých časoch dá zohnať finančná podpora a výpomoc. Ukazuje sa ako oveľa užitočnejšie pohybovať sa vo vládnucich kruhoch a lobovať u nadriadených, než dozerať, čo sa deje v továrni.

Prečo myšlienka mäkkého rozpočtu upútala takú pozornosť a dosiahla taký rozmach? V prvom rade preto, lebo pomenúva úplne očividný jav – identifikuje nielen sám syndróm, ale aj jeho zrozumiteľné, vysvetliteľné príčiny, pravidelnosť výskytu a dôsledky, nepochybne závažné. Od samého začiatku som zdôrazňoval, že hoci tento jav je v socializme dostatočne rozšírený, vyskytuje sa aj inde, vo vyspelom, trhovom hospodárstve založenom na súkromnom

* Je len prirodzené, že medzi krajnou mäkkosťou a krajnou tvrdosťou existujú medzistupne. Tento a mnohé ďalšie aspekty mäkkosti rozpočtového obmedzenia som podrobne rozobral vo svojich prácach na túto tému. V autobiografii je mojím cieľom v hlavných rysoch naznačiť hlavné myšlienky tak, aby ich pochopili aj neekonómovia. Preto tu teóriu vykladám vo veľmi zjednodušenej podobe.

vlastníctve. Hoci som sa spočiatku sústreďoval na identifikovanie mäkkých rozpočtových obmedzení v správaní podnikov, upozorňoval som na jeho prítomnosť aj v iných organizáciách, napríklad v zdravotníckych službách, vzdelávacích a neziskových organizáciách a v miestnej samospráve. Navyše, symptómy syndrómu sa dajú vybadať aj v celých ekonomikách, ak medzinárodné finančné inštitúcie a svetová finančná komunita bežne poskytujú finančnú výpomoc celým ekonomikám, keď sa dostanú do finančnej krízy.

Široké prijatie myšlienky sa však nedá vysvetliť iba jej praktickou dôležitosťou. Štruktúra teórie šťastne zapadá do hlavného prúdu ekonomického myslenia. Každý, kto študuje mikroekonómiu, veľmi dôverne pozná myšlienky rozpočtového obmedzenia. Je ľahké presadiť nový smer myslenia, ak znamená rozšírenie a spresnenie významu dobre známeho pojmu. V predchádzajúcej kapitole som napísal, že naše myšlienky o autonómnom riadení sa nestretli s ohlasom, pretože v niektorých dôležitých bodoch nezapadali do stereotypného uvažovania ekonómov hlavného prúdu. Teraz, našťastie, nastal opačný prípad. Prijatiu a rozšíreniu myšlienky napomohol fakt, že teória bola založená na dôverne známom pojme „rozpočtové obmedzenie", a teda okamžite vyvolala sympatie a záujem.

Predchodcovia

Moje teoretické úvahy o mäkkom rozpočtovom obmedzení majú veľmi hlboké a dávne korene. V 7. kapitole som opísal, ako maďarské štátne podniky, len čo sa zaviedli stimuly zisku, trvali na tom, že ak im vzniknú straty, mali by sa im nahradiť. V roku 1958 som napísal článok s otázkou v nadpise: Nemal by sa [systém] deľby zisku korigovať? Odvtedy mi problém nedával spať: cítil som, že sa za ním skrýva niečo dôležité.

V roku 1972 Andreas Papandreou – v tom čase učiteľ ekonómie na kanadskej univerzite a neskorší grécky premiér – mi poslal s venovaním výtlačok knihy *Paternalistic Capitalism* (Paternalistický kapitalizmus). Jeho práca ma nasmerovala na dôležitý sociálny jav: paternalistické vlastnosti mnohých typov spoločnosti. Najviac ma, samozrejme, zaujímalo, ako sa objavila v socialistickej spoločnosti.

Dokonca aj v období najkrutejších represálií v Maďarsku komunistický diktátor s obľubou hral úlohu „otca oddaného svojmu ľudu". Keď sa diktatúra v Maďarsku oslabila, postava prísneho otca sa zmenila na usmievavého. Povedané jazykom politickej štruktúry, paternalizmus znamená, že štátni činitelia

si ponechávajú v rukách rozhodovanie o takých veciach, ktoré by v iných spoločnostiach robili jednotlivci, rodiny, najbližšie spoločenstvá alebo najnižšie úrovne organizácie (t. j. firmy). Kedysi sa právo rozhodovať v mene rodiny zverovalo otcovi, ktorý mal za povinnosť starať sa o rodinu. Paternalistická spoločnosť pokladá svojich členov za nedospelých, takmer za deti. Nepredpokladá sa, že sa dokážu postarať sami o seba, a pokladá sa za prirodzené, že pri všetkých ťažkostiach budú očakávať pomoc od tých hore.

V mysli sa mi zrodilo niekoľko argumentov, ako by sa paternalizmus mohol dať do súvislosti s finančnou výpomocou pre firmy v socialistickej spoločnosti. Po prvý raz som tieto myšlienky prezentoval na prednáške na univerzite v Osle. Aby som opísal vzťah medzi štátom a firmou, použil som analógiu s rodinou, ktorá vychováva dieťa. Vyčlenil som päť stupňov paternalizmu od 4 do 0. Do stupňa 4 patrí *podpora v prirodzenej podobe a jej pasívne prijímanie*. Je to prípad novorodenca, ktorý všetko dostáva od rodičov a o nič nemusí žiadať. Stupeň 3 znamená *podporu v prirodzenej podobe, kombinovanú s aktívne vyjadrenými želaniami*. Dieťa je už síce staršie, ale ešte stále dostáva všetko od rodičov, môže však vyslovovať želania a predkladať ich dospelým. Uvedené stupne pripomínajú vzťah medzi štátom a firmou v ekonomike s prísnym centrálnym plánovaním. Štát zabezpečuje plán výroby a zdroje na jeho plnenie. Ak je diktatúra tvrdá, nikto sa firiem na nič nepýta (stupeň 4). Ak sa utláčanie trochu oslabí, firmy majú možnosť vyjednávať s predstaviteľmi štátnych orgánov o ukazovateľoch plánu (stupeň 3).

Stupeň 2 je modifikovaná *finančná výpomoc*. Dieťa (napríklad typický študent amerického kolégia) síce odišlo z domu, ale ešte stále nie je nezávislé. Rodičia mu poskytujú vreckové, platia školné a hradia životné náklady. Ak sa peniaze minú, chlapec alebo dievča sa obráti na rodičov so žiadosťou, aby mu dali viac, a spravidla uspeje. V analogickej ekonomickej situácii firma dostáva pridelené financie na investičné projekty a štát kontroluje, ako prostriedky spotrebúva – lenže ak sa minú, rozdiel zvyčajne predsa len uhradí štát.

Stupeň 1 som nazval *sebestačný, ale s výpomocou* a stupeň 0 *sebestačný a ponechaný sám na seba*. Chlapec či dievča zvyčajne zarába dosť peňazí, ale čo sa stane v prípade finančných ťažkostí? Rodina môže prísť na pomoc a dieťa záchraniť (stupeň 1), prípadne sa rozhodne, že teraz už dieťa samo zodpovedá za svoj osud (stupeň 0). Vráťme sa k firme: Stupeň 1 je odrazom trhovo orientovanej, napoly reformovanej socialistickej ekonomiky, v ktorej sú firmy síce autonómne, ale ak má niektorá z nich chronické straty, štát jej poskytne výpomoc. Stupeň 0 opisuje situáciu bez paternalizmu a so silnou trhovou konkurenciou. Ak firma skrachuje, je to jej problém. Nemôže od nikoho očakávať, že dlhy vyrovná.

Grafický opis stupňov paternalizmu v jazyku rodiny a spoločnosti som neskôr zaradil do *Nedostatkovej ekonomiky*. Keď som prednášal v Osle, ešte som nepoužíval výrazy mäkké a tvrdé rozpočtové obmedzenie, ale v knihe paternalistický model už opisujem novými termínmi. Stupeň 2 paternalizmu a osobitne stupeň 1 predstavovali situáciu, ktorú som pomenoval mäkké rozpočtové obmedzenie, stupeň 0 tvrdé rozpočtové obmedzenie.

Termín mi *nenapadol* počas úvah o úlohe rozpočtového obmedzenia, ani pri pokuse vycibriť pojem. Východiskom bol pre mňa *reálny ekonomický jav* a porovnanie predstavy s praxou. Na zvrat som prišiel takmer náhodou. Pripravoval som sériu prednášok pre Štokholmskú univerzitu a písal som si matematické rovnice, aby som namodeloval fungovanie štátneho podniku vrátane jeho dolných obmedzení na výrobu a horných obmedzení na použiteľné zdroje. Pre úplnosť som musel pripojiť aj finančné obmedzenia. Hoci v štandardnom mikroekonomickom modeli firmy maximalizujúcej zisk sa „rozpočtové obmedzenie" tradične neobjavovalo, zahrnul som ho do modelu. Okamžite som si však uvedomil, že toto obmedzenie nie je efektívne! Firma nie je schopná prekonať obmedzenie zdrojov – napríklad kvótu na suroviny; lenže ak je jej rozpočtové obmedzenie mäkké, vie, že nadriadený orgán jej z ťažkostí pomôže.

Takto som v prednáške použil výraz „mäkké rozpočtové obmedzenie". Pamätám si, ako dvaja profesori v publiku, Bengt-Christian Ysander zo Švédska a Američan Harvey Lapham, po prednáške za mnou prišli spolu so študentom Larsom Svensonom (dnes veľmi známy ekonóm) a povedali, že myšlienku mäkkého rozpočtového obmedzenia veľmi privítali. Týchto niekoľko povzbudivých slov ma presvedčilo, že sa nad výrazom musím dôkladnejšie zamyslieť a rozpracovať aj teoretické problémy s ním spojené.

Opis a analýza mäkkého rozpočtového obmedzenia ako charakteristickej, zle fungujúcej vlastnosti socialistického systému neskôr zohrali významnú úlohu v mojich prednáškach a článkoch o nedostatkovej ekonomike špeciálne a o socialistickom národnom hospodárstve všeobecne.

V dejinách poznávania sa určite nájdu prípady teórií, ktoré sa objavili v niečej hlave v úplnej a vyzretej podobe. O mne to neplatí. Od článku v maďarčine z roku 1958 až po prehľadný článok uverejnený v roku 2003 v *Journal of Economic Literature* (Časopise o ekonomickej literatúre) zostáva základná myšlienka bez zmeny. Napriek tomu uplynulých štyridsaťpäť rokov prinieslo zmeny v tom, ako opisujem metódu, vysvetľujem príčiny a prezentujem dôsledky. Súčasné stanovisko som formuloval v článku z roku 2003 a v prehľadnej práci *The Socialist System: The Political Economy of Communism* (Socialistický systém: politická ekonómia komunizmu) z roku 1992. Poukážem na dve zmeny,

ktorými sa odlišujú skoršie a neskoršie stanoviská, pretože obe prekračujú rámec úzkych odborných úvah.

Keď som v skorších publikáciách vysvetľoval, v čom spočívajú príčiny mäkkosti rozpočtového obmedzenia, zdôrazňoval som paternalistickú úlohu štátu. Keďže socialistický štát podniky založil, ako zodpovedný rodič sa nemôže svojich „detí" zrieckť. Navyše štát musí zabezpečovať živobytie pre zamestnancov firiem. Mnohí ľudia to pokladali za konečný bod príčinnej analýzy, ale v skutočnosti to koniec nebol. Už vtedy som si zreteľne formuloval otázku: *Prečo* sa štát v socialistickom systéme správa takto? Ako sa fakt, že prijme úlohu „starostlivého" ochrancu, dá zosúladiť s požiadavkou nedeliteľnej moci štátu? Ako to zapadá do politickej štruktúry a oficiálnej ideológie? Za 22. kapitolou, poslednou v *Nedostatkovej ekonomike*, ktorá sa zaoberala paternalizmom, mala nasledovať ešte jedna, konkrétne diskusia o hlbších úrovniach spomínaných vzťahov, lenže napokon som ju nenapísal. Zabránila mi v tom autocenzúra, ako som sa o nej zmienil v predchádzajúcej kapitole pamätí.

Našťastie, mnohí čitatelia si dokázali predstaviť, ako by postupnosť myšlienok z *Nedostatkovej ekonomiky* mala pokračovať. Lenže nie všetci boli schopní sami si moju myšlienkovú líniu predĺžiť. Domnievali sa, že už nemám viac čo povedať. Už vtedy som sa čudoval, a ešte aj dnes sa čudujem, čo si to kolegovia o mne mysleli? Vážne verili, že napriek tomu, že som väčšinu života strávil v Budapešti, neuvedomujem si povahu komunistického politického systému – aj keď som o tom nenapísal otvorene?* Je len samozrejmé, že som jasne videl, ako politická štruktúra zanecháva stopy na vzťahoch medzi štátom a firmou. Márne som sa snažil ukryť narážky medzi riadkami. Na posledných stranách sa veľmi všeobecne hovorí o úlohe „inštitucionálneho systému", zdá sa však, že niektorým čitateľom ani toto nestačilo.

V predchádzajúcej kapitole som vysvetlil, akú krutú daň som musel zaplatiť, aby som zabezpečil legálne uverejnenie *Nedostatkovej ekonomiky* a ďalších kníh. Rozhodnutie skoncovať s výkladom kauzálnej súvislosti medzi nedostatkom a paternalizmom viedlo k mnohým nedorozumeniam. Tento výsledok môžem nazvať nešťastnou zložkou „ceny" za legálne publikovanie. Bariéry autocenzúry odpadli, keď som v roku 1992 uverejnil *Socialist System* (Socialistický systém), kde som napokon mohol uviesť *celý* argument o mäkkom rozpočtovom obmedzení.

---

* Desaťročia sa presviedčam, že niektorí západní kolegovia si nevedia predstaviť, že ako občana komunistickej krajiny ma môže obmedzovať cenzúra alebo autocenzúra. Ich nepochopenie ma vždy a znova ohromuje.

Teraz venujme pozornosť druhej zmene v mojom myslení. Vtedy aj dnes som videl reťazec príčin a následkov medzi mäkkým rozpočtovým obmedzením a nedostatkom, lenže teraz kladiem na intenzitu vzťahu *iný dôraz.*

Aby sa v krajine mohla vyvinúť vyčerpávajúca, chronická a intenzívna nedostatková ekonomika, je nevyhnutné, aby rozpočtové obmedzenie pre firmy bolo mäkké pre väčšinu výrobcov, nie je to však *dostatočná* podmienka. Musia tiež pôsobiť ďalšie faktory: zákaz slobodného podnikania, administratívne obmedzenia konkurenčného tovaru z dovozu, deformácia cien a tak ďalej. V *Nedostatkovej ekonomike* som kládol priveľký dôraz na samo mäkké rozpočtové obmedzenie. Táto slabina sa nedá vysvetliť autocenzúrou, ani potrebou dobrovoľne sa ohraničiť v záujme zabezpečenia legálnej publikácie. Hlavným dôvodom je fakt, že analýza ešte dostatočne nevyzrela.

Ďalšia stránka tejto predpojatosti vychádza najavo pri opise dôsledkov mäkkého rozpočtového obmedzenia. Hlavnou témou knihy bol nedostatok, teda hlavný dôraz sa kládol na preskúmanie toho, ako uvedený syndróm pôsobí na „nekontrolovateľný" dopyt. Tento vplyv je veľmi dôležitý, lenže ešte dôležitejšia je skutočnosť, čo najviac znepokojovala všetkých vedcov, ktorí sa problematikou zaoberali: škodlivý vplyv mäkkého rozpočtového obmedzenia na produktivitu, konkurencieschopnosť a stimuly. *Nedostatková ekonomika* poukázala aj na tieto záležitosti, ale teraz by som ich ešte viac zdôraznil a zaradil na čelo zoznamu zhubných účinkov vyplývajúcich z mäkkého rozpočtového obmedzenia.

Empirické potvrdenie

Cítil som, že je dôležité, aby sa teoretická diagnóza potvrdila aj v praxi. V roku 1983 sme sa s Ágnes Matitsovou, mladou odbornou asistentkou na Ekonomickej univerzite Karola Marxa, pustili do zostavovania databázy hlavných finančných údajov o všetkých maďarských štátnych podnikoch za určitý počet rokov. Vložili sme asi 1,3 milióna údajov do počítačov, ktoré v tom čase neboli ani zďaleka také efektívne ako dnešné. Ágnes s kolegami pretlmočili čísla do podoby, s ktorou sa lepšie manipulovalo. Vypracovali sme rôzne poučné ekonometrické analýzy a ukázali, aké spletité sú kanály, po ktorých sa zisky podnikov opakovane prerozdeľujú. Nebolo možné identifikovať čísla charakterizujúce „konečné zisky", ktoré sa v podnikových účtovných knihách napokon objavili po tom, ako absolvovali kľukatú cestu byrokratických prerozdelení, nakoľko sa odchyľovali od pôvodných ziskov alebo vyprodukovaných strát.

Výpočty jednoznačne potvrdili, že byrokratické prerozdelenie odčerpalo veľkú časť ziskov, ktoré pôvodne vytvorili najziskovejšie podniky, a presunulo ich do podnikov, čo pôvodne vyprodukovali straty. Tí, čo vytvárali veľké zisky, boli znevýhodnení, ba až potrestaní, a tí, čo produkovali straty, boli nezaslúžene odmenení. Tento výsledok nám poskytol hmatateľný dôkaz o existencii mäkkého rozpočtového obmedzenia. Spolu s Ágnes Matitsovou sme výpočty uverejnili v roku 1987 v knihe *Bureaucratic Redistribution of Company Profits* (Byrokratické prerozdelenie ziskov spoločností).

Empirické práce, v ktorých sa overovalo, či teória skutočne má do činenia s mäkkým rozpočtovým obmedzením, uverejnili ešte pred rozpadom sovietskeho impéria aj iní autori, avšak iba zriedkavo. Ak by sme skočili v čase dopredu, uvideli by sme, že výskum sa naozaj rozbehol na plné obrátky až v deväťdesiatych rokoch minulého storočia. Bolo to obdobie priaznivé pre prelom v myslení. Západní odborníci, ktorí prichádzali do postsocialistických krajín, si okamžite začali uvedomovať, že mäkké rozpočtové obmedzenie je jedným z ekonomických ziel, zdedených po predchádzajúcom systéme. Súčasne si začali uvedomovať, že pritvrdenie rozpočtového obmedzenia je jednou z kľúčových úloh pri prípadnom prechode na trhové hospodárstvo. Vypracovala sa séria štúdií založených na starostlivo zhromaždených štatistických údajoch a ekonometrických výskumoch. Navyše, aj správa Svetovej banky alebo Európskej banky pre rekonštrukciu a rozvoj o socialistických alebo postsocialistických krajinách sa v každom prípade musela zaoberať otázkou, ako mäkké rozpočtové obmedzenie ovplyvňovalo firmy.

Matematické modelovanie javu

Ako v prípade empirických previerok, aj v prípade matematického modelovania syndrómu mäkkého rozpočtového obmedzenia som mal pocit, že by som mal najprv urobiť vlastnú formálno-teoretickú previerku. Skvelého spolupracovníka som našiel v Jörgenovi Weibullovi.* Jörgen nemal rád výraz „mäkké

* Jörgena som spoznal počas pobytu vo Švédsku, keď bol ešte študentom, ale ako to už osud vie zariadiť, stal sa nielen mojím spoluatorom, ale tiež manželom našej dcéry a otcom našich dvoch švédskych vnúčat.
Spoločnú štúdiu o paternalizme sme napísali na začiatku osemdesiatych rokov minulého storočia. Začali sme na nej pracovať počas jednej Jörgenovej návštevy v Budapešti a dokončili ju prostredníctvom korešpondencie medzi Štokholmom a Budapešťou.

rozpočtové obmedzenie", ale nadchol ho pojem paternalizmu. Napokon sme dokázali vymyslieť matematický model, aby sme potvrdili, že keď sa firmám produkujúcim straty pomáha paternalisticky, podnikový sektor sa správa menej obozretne pri zadávaní zákaziek a dopyt rastie rýchlejšie ako v prípade, keď v konkurenčnom prostredí musia všetky firmy dodržať záväzky.[2]

Zaujímavý model v podobnom duchu vznikol aj v Princetone. Richard Quandt, vždy ochotný podať mi pomocnú ruku, keď som tam učil, začal výskum založený na teórii mäkkého rozpočtového obmedzenia. S kolegami pripravil sériu štúdií na túto tému a okrem iného, napríklad, názorne demonštroval existenciu „Kornaiho efektu" – teda dokázal teoretický súvis medzi mäkkosťou rozpočtového obmedzenia a rastom požiadaviek firiem na vstupy.[3]

Teoretický obrat nastal v súvislosti s modelom, ktorý vytvorili Eric Maskin, profesor ekonómie na Harvarde, a Mathias Dewatripont,[4] v tom čase jeho doktorand. Keď som začiatkom deväťdesiatych rokov učil na Harvarde, veľa sme s Ericom diskutovali o socialistickej ekonomike vrátane problémov mäkkého rozpočtového obmedzenia. Spolu s Mathiasom už nejaký čas pracovali na „záväzku" – známom probléme teórie hier. Ide o to, že vzťah medzi „hráčmi" (účastníkmi, ktorí v danej situácii spolupracujú, alebo majú medzi sebou spor) sa vyvíja odlišne v závislosti od toho, či všetky strany zotrvávajú na svojich predchádzajúcich záväzkoch, alebo postupne svoj postoj menia a od pôvodných záväzkov sa odchyľujú. Je ich správanie postupom času konzistentné, alebo nekonzistentné? Obaja teoretickí ekonómovia si uvedomili, že moje mäkké rozpočtové obmedzenie je *špeciálny prípad nekonzistentnosti.*

Vezmime si jednoduchý príklad. Veľká banka sa zapojí do financovania projektu nejakej firmy tak, že jej poskytne pôžičku. Vyhlási, že bude vyžadovať dodržanie pôvodnej zmluvy o pôžičke. Nech sa stane čokoľvek, bude očakávať, že realizácia investičného projektu postaví firmu na vlastné nohy. Investičná firma sa dostane do finančných ťažkostí a nemôže splniť podmienky zmluvy o pôžičke, a hneď na to banka, napriek svojmu prísľubu, jej ponúkne finančnú pomoc a preukáže ochotu zmeniť podmienky pôžičky alebo poskytnúť ďalší úver.

Modelová analýza ukázala, že finančná výpomoc firme v ťažkostiach je v súlade s bezprostrednými finančnými záujmami banky. Keď už raz vložila peniaze do projektu, je racionálne vložiť doňho ďalšie, hoci pôvodný vklad sa ukázal ako pochybný.

V dnešnom svete ovládanom internetom by to nebolo nič pozoruhodné, veď dnes autori veľmi často tvoria spoločné články, hoci sú fyzicky veľmi vzdialení.

Dewatripontov-Maskinov model bol zaujímavý a dôležitý z dvoch hľadísk. Po prvé, obohatil príčinnú analýzu. Už sa neobmedzovala iba na prípady, keď finančná výpomoc firme produkujúcej straty má politickú, makroekonomickú alebo sociálnu motiváciu.* Už len obyčajný vlastný prospech podnieti banku, orientovanú na zisk, aby pomohla a zachránila stratovú firmu, ktorej požičala peniaze. Pravdivosť tohto konštatovania sa dá pozorovať aj v podnikateľskej praxi. Veľké banky sú už dlhší čas ochotné zachrániť zle hospodáriacich a nespoľahlivých klientov. Podobné konanie môže byť pre banku prijateľnejšie a môže jej spôsobiť menšie straty ako jednoduché odpísanie dlhu.

Druhá príťažlivá stránka Dewatripontovho-Maskinovho modelu spočíva v tom, že sa problém riešil pomocou aparátu matematickej teórie hier. Záujem ekonómov sa obrátil na teóriu hier v deväťdesiatych rokoch minulého storočia – jej metódy ochotne začali používať stovky bádateľov. Bola to vyhľadávaná oblasť výskumu. Tí, čo dychtili dobre pochopiť a aplikovať túto fascinujúcu, elegantnú a pružnú techniku, mohli teraz opisovať mäkké rozpočtové obmedzenie prostredníctvom ľahko pochopiteľného modelu.

Po prvom Dewatripontovom-Maskinovom modeli nasledovalo niekoľko ďalších variantov. Každý objasnil a spriehľadnil nejaké stránky, pôvod a účinky syndrómu z rôznych uhlov.

Príbeh prvého zhrňujúceho článku

Teraz sa vráťme v čase. Do roku 1984 som mäkké rozpočtové obmedzenie (okrem iných záležitostí) spomínal v niekoľkých článkoch i v *Nedostatkovej ekonomike*, až som napokon nadobudol pocit, že nastal čas, aby som na túto tému napísal osobitný článok a zhrnul v ňom úvahy o tejto problematike. Chcel som, aby článok získal veľkú publicitu, a nielen medzi sovietológmi a odborníkmi z východnej Európy. Veril som, že ak sa aj iní ekonómovia dozvedia o tejto zatiaľ málo známej myšlienke, mohla by ich inšpirovať, aby pojem mäkkého rozpočtového obmedzenia aplikovali aj na trhovú ekonomiku.

---

* Kedy sa nejaká záchranná operácia alebo niečo iné stáva odôvodnenou? Sú očakávané makroekonomické alebo spoločenské dôsledky finančnej výpomoci dôležitejšie, ako časovo vzdialenejšie a dlhotrvajúcejšie účinky na správanie tých, čo dúfajú v podobnú záchranu? Diskusia o takýchto dôležitých a intelektuálne stimulujúcich normatívnych otázkach prekračuje rámec tejto autobiografie.

Zhrňujúci článok neobsahoval matematický model. Od začiatku až do konca to bol čistý text. Obsahoval síce niekoľko ilustratívnych tabuliek, ale čísla v nich hovorili samy za seba. Nezaradil som nijakú matematicko-štatistickú analýzu údajov a na podporu tvrdení som nepoužil nijakú ekonometrickú analýzu.

Štúdiu som poslal do jedného z najprestížnejších časopisov v odbore, do *American Economic Review* (Americké ekonomické obzory). Po niekoľkých mesiacoch som dostal odpoveď od vydavateľa. Článok poslali trom posudzovateľom na recenziu. Jeden odporúčal článok uverejniť s malými úpravami, ale ďalší dvaja ho ostro kritizovali. Vydavateľ sa vyjadril, že tón dvoch kritických recenzií bol tvrdý, hádam až neprimerane. Napriek tomu si myslel, že by bolo lepšie, keby som svojim myšlienkam a úvahám dal formu prehľadu a ponúkol ho skôr periodiku *Journal of Economic Literature* (Časopis pre ekonomickú literatúru). Podľa jeho informácií som už svojho času sľúbil, že pre spomínaný časopis napíšem podobný článok.[5]

Toto slušné odmietnutie bolo založené na faktickom omyle. Skutočne som pracoval na štúdii pre iný časopis, ale na odlišnú tému: šlo o komplexný prehľad a hodnotenie ekonomickej reformy v Maďarsku. Tieto dve práce mali sotva čo spoločné.

Otvorene povedané, v *American Economic Review* môj článok odmietli. Ponúkol som ho časopisu *Kyklos*, kde ho prijali bez pripomienok a uverejnili.[6] Odvtedy sa stal mojou najčastejšie citovanou publikáciou.

Utešoval som sa myšlienkou, že aj iným významným mužom či ženám odmietli práce podobným spôsobom. Po mnohých rokoch dvaja americkí výskumníci, Joshua S. Gans a George B. Sheperd, požiadali niekoľkých slávnych ekonómov, aby sa podelili o podobné skúsenosti.* Rovnaké zážitky mali mnohí z nich, od sira Roya Harroda, jedného z tvorcov modernej teórie rastu, až po Miltona Friedmana a Paula A. Samuelsona, najznámejšieho amerického ekonóma dvadsiateho storočia. Niektoré popredné časopisy odmietli ich príspevky, hoci išlo o práce, ktoré dnes pokladáme za klasiku ekonomickej teórie. Poznanie, že môj prípad nie je ani zďaleka výnimkou, ma upokojilo a celú záležitosť som hodil za hlavu.

Príbeh mal však zaujímavé pokračovanie. Po niekoľkých rokoch Yingyi Qian (vtedy ešte doktorand na Harvarde, dnes profesor na Kalifornskej univerzite

---

* Požiadali aj mňa, ale vtedy som túto príhodu neporozprával. Teraz, keď sa v *Journal of Economic Literature* objavila informácia o tom, ako sa myšlienka mäkkého rozpočtového obmedzenia rozšírila, myslím si, že nadišiel čas to spomenúť; pamäti, kde sa prípad objavuje v náležitom kontexte, sú tým najlepším miestom.

v Berkeley) takisto poslal článok do *American Economic Review*; predmetom príspevku bol súvis medzi nedostatkom v socialistickom systéme a mäkkosťou rozpočtového obmedzenia. Uvedený vzťah overoval pomocou dômyselne skonštruovaného matematického modelu, variantu Dewatripontovho-Maskinovho modelu, ktorý som spomínal. Spôsobom pre časopis bežným predložil teoretické tézy formulované precíznym matematickým jazykom a sprevádzané exaktnými dôkazmi. Článok sa odvolával na dva intelektuálne pramene: na *Nedostatkovú ekonomiku*, na článok v *Kyklose* a na Dewatripontovu-Maskinovu štúdiu. Predstavovali dôležitú súčasť Yingyiho doktorskej dizertácie. S Ericom Maskinom sme boli jeho učiteľmi a oficiálne stanovenými konzultantmi. Obaja sme rukopis čítali a, ako sa očakáva od konzultantov, odporúčali ho. Autor sa nám v článku za to poďakoval.

Článok Yingyiho Qiana nastolil relevantné otázky a k rozsiahlej literatúre na túto tému pridal originálne myšlienky vyjadrené s ukážkovou exaktnosťou a jasnosťou. Vydavatelia ho podľa mojej mienky oprávnene prijali a uverejnili. S čistým svedomím môžem povedať, že som voči mladému kolegovi nepociťoval ani štipku závisti. S Yingyim som nadviazal priateľské vzťahy už za jeho študentských čias a odvtedy sa naše kontakty ešte prehĺbili. Vždy som sa mu snažil odstrániť prekážky z cesty a on mi zasa poskytol odbornú pomoc, no a keď sme sa stretli, venoval mi priateľskú a srdečnú pozornosť.* Napĺňalo ma radosťou, že jeden z mojich najvľúdnejších a najlepších študentov uverejnil štúdiu v jednom z najprestížnejších ekonomických periodík.

Lenže prečo časopis odmietol prvý článok a druhý prijal? Hoci formulujem otázku z hľadiska stanoviska odmietnutého auora, môj osobný príbeh poukazuje na *všeobecné* problémy. Aké kritériá uplatňujú recenzenti poverení rozhodovať o tom, aké články sa majú uverejniť? Ako akt uverejnenia vplýva na akademickú kariéru? No a problém na ešte hlbšej úrovni: Aké správanie členov akademickej obce podnecuje dnešná prax uverejňovania, vymenúvania a postupu v kariére?

---

* Keď sme boli s manželkou po druhý raz na návšteve v Číne, Yingyi si našiel čas, aby priletel zo Spojených štátov a pomohol mi pri komunikácii s čínskymi kolegami. Mali sme problémy s tlmočníkmi a pri niekoľkých príležitostiach bol ochotný ich zastúpiť. Je to kvalifikovaný odborník a žartuje v troch jazykoch: po anglicky, po čínsky a po kornaiovsky!

Niektoré poučenia z prípadu

Skôr ako ponúknem odpoveď, rád by som zdôraznil, že som nastolil závažné otázky s ďalekosiahlymi dôsledkami a vyčerpávajúca analýza uvedených problémov prekračuje rámec pamätí. Príčinná analýza by bola iba čiastková a pokrývala by len to, čo sa týka môjho prípadu.* Nezaoberám sa ďalšími, menej významnými aspektmi používaných kritérií výberu, ani všetkými ich prospešnými či škodlivými účinkami. Nerozoberám, napríklad, užitočný vplyv vysokoodborných noriem, aké uplatňujú vydavatelia a recenzenti pri výbere článkov na uverejnenie v týchto časopisoch, hoci ich považujem za mimoriadne dôležité.

Proces výberu článkov pre popredné časopisy obsahuje prvky náhodnosti. Zvyčajne nastávajú dva druhy možných omylov: odmietajú sa články, ktoré by si zaslúžili uverejnenie, a uverejňujú sa články nehodné publikovania. Rozhodujú o tom ľudia – a nikto nie je neomylný. Otázka znie, či existujú *systémové* chyby. Existuje v praxi prijímania a odmietania nejaký druh pravidelne sa opakujúcich deformácií? Mnohí sa nazdávajú, že ich je niekoľko, ja by som však rád podrobne prediskutoval iba jednu z nich.

Skutočne dôležité, progresívne nové myšlienky v spoločenských vedách sú zriedkakedy hneď na prvý raz vyjadrené dokonale presným, bezchybným spôsobom.** Často sa objavujú v podobe hmlistej alebo iba napoly jasnej domnienky, stávajú sa však východiskom dlhého procesu úvah a snáh o pochopenie. Síce chybné, ale zato provokujúce tvrdenia niekedy odštartujú plodný smer výskumu, pretože pokusy dokázať v nich chybu často bádateľov dovedú bližšie k pravde.

Matematika, odkedy sa začlenila do jeho výzbroje, hrá v ekonomickom výskume významnú úlohu. Ale pokiaľ som bol schopný preskúmať túto záležitosť, priekopníci v nejakej vednej oblasti pôvodne formulovali vzrušujúce a závažné intuitívne dohady spravidla slovami, nie pomocou matematických modelov. Prvá prišla slovná podoba Adama Smitha o neviditeľnej ruke, ktorá koordinuje akcie, a až oveľa neskôr matematická teória rovnováhy Léona Walrasa, ktorá je podľa súčasných poznatkov do istej miery nepresná. Ešte neskôr Kenneth Arrow a Gérard Debreu priniesli dokonalú presnosť. Prvý bol John Maynard

---

* Uvažujem iba nad problémami spoločenských vied, pretože mi chýbajú podrobnejšie informácie o tom, ako pracujú prírodovedci alebo o procesoch, ktoré vedú k ich objavom.

** Určite sú aj výnimky. Jednou je pravdepodobne Arrowova teoréma nemožnosti – skutočne skvelý, originálny objav vyjadrený precíznou matematickou formou už v okamihu zrodu.

Keynes a jeho viac či menej presné myšlienky o úroku a prednosti likvidity, až potom nastúpil model IS-LM (investment-savings, liquidity-money supply, čiže investície-úspory, likvidita-dopyt po peniazoch) Johna Hicksa, ktorý tieto myšlienky rozvinul a formuloval v matematickej podobe.[7] Najprv John Rawls vyslovil svoju teóriu spravodlivosti, a až potom sa Arrow pustil do formalizácie jednej z Rawlsových téz.[8] Najprv Joseph Schumpeter uverejnil knihu o úlohe podnikateľa bez akejkoľvek matematickej analýzy,[9] o niekoľko desaťročí neskôr Philippe Aghion a ďalší ekonómovia dokázali sformulovať Schumpeterove myšlienky v jazyku hutných, rigorózne matematických modelov.[10]

Hoci zjednodušším až do krajnosti, vyčlením tri po sebe idúce fázy (hoci niekedy sa dočasne prekrývajú) ekonomického výskumu – alebo presnejšie zrodu a životnej púte skutočne nových objavov. V prvej fáze si niekto uvedomí a formuluje problém a prezentuje prvé, na dohadoch založené riešenie „hlavolamu". V druhej fáze niekto „vyčistí" argumentačnú líniu, upresní pojmový aparát, objasní predpoklady a abstrakcie nevyhnutné na to, aby sa dospelo k overiteľným záverom, a vykoná logický dôkaz tvrdení. Do tretej a záverečnej fázy spadá vyvodenie záverov, ktoré môžu nastoliť ďalšie teoretické otázky, ale súčasne tiež ponúkajú praktické ponaučenia pre hospodársku politiku.

V prvej fáze zohráva hlavnú úlohu intuícia, schopnosť rozpoznať problém, predstavivosť a schopnosť nájsť nový súvis medzi izolovanými postrehmi a tvrdeniami. Analýza pomocou matematických modelov sa objavuje hlavne v druhej fáze ako mimoriadne dôležitá technika (a pri štúdiu určitých problémov dokonca nenahraditeľná). Tretia fáza – vyvodzovanie teoretických záverov – zahŕňa kognitívne procesy podobné tým, aké fungujú v prvej fáze. Praktické závery závisia hlavne od dobrého poznania skutočnosti a miery kritickosti, ktorá človeku umožňuje porovnávať teoretické tézy s praktickými aplikáciami.

Nevravím, že tieto tri fázy predstavujú univerzálne platný model každého podstatného objavu v ekonómii. Poznám vedeckých pracovníkov, ktorí už v prvej fáze začínajú písať matematické vzorce, a aj iných, ktorí sa takýmto technikám vyhýbajú. Proces, čo sa vyskytuje v praxi, je často iteratívny: pôvodná skúsenosť v druhej fáze podnecuje bádateľa prehodnotiť prvú fázu – inými slovami, objasniť otázku, ktorá vyvstala, a vymyslieť nové hypotézy. Tam, kde prebieha kolektívny vedecký výskum, úlohy jednotlivých fáz často plnia odlišní bádatelia. Vo svojich poznámkach nekladiem dôraz na časovú postupnosť, ale na odlíšenie voľnejších a striktnejších zložiek kognitívneho procesu.*

* Moje kritické postrehy v skutočnosti kladú dôraz na dve odlišné stránky: netrpezlivosť, s akou sa robí výber z napoly formulovaných nových myšlienok, a predsudky

Podľa mojich skúseností si velikáni matematickej ekonómie plne uvedomujú zložitosť kognitívneho procesu a rozdelenia úloh. Nikdy som nepočul, že by sa Arrow alebo Koopmans pohŕdavo vyjadrovali o nejakých myšlienkach (prípadne o ich tvorcoch), že síce sú nepresne alebo napoly presne podané, ale obsahujú prienik do podstaty, prípadne že by znevažovali autorov myšlienok.* Ako nonšalantne poznamenal britský ekonóm Wildon Carr: „Je lepšie byť hmlisto správny, ako exaktne nesprávny."[11]

Vráťme sa ku kritériám výberu v redakciách vedeckých časopisov. Kde by sa mali uverejňovať hodnotné, nové, hoci aj napoly hotové myšlienky? Vari by sa v najprestížnejších časopisoch mali objavovať iba dokonale premyslené, presne formulované práce? Vari by pracovníci redakcie mali prijímať diela iba vtedy, ak sú absolútne presvedčení, že sa autor nemýli?**

A neprekážalo by mi, keby sa, napríklad, *American Economic Review* zameriaval na články vyprodukované v štádiu, ktoré som nazval „druhá fáza" výskumu, pokiaľ by nemenej prestížne časopisy poskytovali priestor aj materiálom z „prvej fázy". Tam by popri zrelých prácach mohli uverejňovať aj články, kde autori predkladajú prvé dohady a napoly dopracované myšlienky.***

---

voči neformalizovanému, slovnému štýlu podania. V praxi sa oba problémy často prepletajú, a teda je rozumné skúmať ich spolu.

* Zreteľne si spomínam, ako sa priemerný matematický ekonóm s pohŕdaním vyjadroval o Hirschmanovej knihe *Exit, Voice, and Loyalty* (Odchod, hlas a oddanosť [1970]), ktorú som rozoberal v predchádzajúcej kapitole. Malá kniha novátorsky vysvetľuje skvelé nové myšlienky. Náš ekonóm ju úplne zavrhol ako nudnú a zmätenú. V dlhom texte o takom jednoduchom predmete nebol schopný objaviť pointu.

** Zo strany vydavateľa alebo recenzenta si nevyžaduje veľmi hlboké pochopenie povedať, či má zmysel uverejniť niečo nové, čo iba trochu upravilo osvedčený model, ak už existuje alebo dokonca sa úplne rozpracovala významná teória. Lenže človek musí mať bystrý zrak, aby v zmesi napoly hotových teórií a tvrdení odlíšil to, čo je sľubné a mohlo by prerásť do zrelej teórie, od toho, čo je bezcenné, nezaujímavé alebo popletené, no a aby prvé uverejnil a druhé odmietol.

*** Ako príklad môžem tiež uviesť jednu svoju publikáciu. V roku 1978 som na konferenciách Ekonomickej spoločnosti v Chicagu a Ženeve predniesol niektoré hlavné myšlienky *Nedostatkovej ekonomiky*, ktorú som vtedy písal. Od začiatku do konca boli formulované „v próze", bez akýchkoľvek matematických modelov. Navyše, ani teoretické myšlienky neboli ešte celkom zrelé. Napriek tomu Hugo Sonnenschein, v tom čase šéfredaktor časopisu *Econometrica*, sa rozhodol, že ich uverejní. Som presvedčený, že uverejnenie článku, takého odlišného od zaužívaného štýlu, bez akejkoľvek matematiky, bol mimoriadnou udalosťou v dejinách periodika *Econometrica*, a môžem iba oceniť odvahu profesora Sonnenscheina, že prejavil iniciatívu a aj otvorenosť voči neortodoxným myšlienkam.

Napísal som „nemenej prestížne", pretože, našťastie, existujú časopisy ochotné uverejniť sľubné, napoly hotové produkty. Lenže zvyčajne sú to druhotriedne časopisy, oveľa horšie hodnotené, keď ide o vymenovanie do funkcie alebo o postup v kariére. Tu sme svedkami súbehu dvoch závažných problémov: ako popredné časopisy prijímajú články na uverejnenie, a ako si popredné výskumné univerzity vyberajú zamestnancov. Ohromilo ma, keď som počul švédskeho vedeckého pracovníka napoly ironicky rozprávať, že dva články v časopise *Econometrica* sú vo Švédsku dostatočným odporúčaním na vymenovanie za profesora. Ak aj toto tvrdenie nie je celkom pravdivé, určite sa v ňom nejaká pravda skrýva. Začiatočníci s čerstvým doktorátom, čo na Západe hľadajú rýchly postup v akademickej kariére, sa nemusia snažiť a prinášať revolučne nové (hoci surové) myšlienky. Zaručený úspech prinesie takýto postup: Vybrať v odbore všeobecne známu a uznávanú teóriu spolu s overeným a akceptovaným matematickým modelom. Obe zložky mierne upraviť tak, aby každá definícia bola presná a každé tvrdenie bezchybne dokázané. Vtedy existuje veľká pravdepodobnosť, že článok prijme jeden z najvyššie hodnotených časopisov.* A najistejšou cestou k oslnivej kariére je celý rad publikácií v najvyššie hodnotených časopisoch, čo sa riadia spomínanými kritériami.

Opísaný proces výberu pokladám za zhubný. Odstrašuje ľudí od experimentovania a omylov. Vydavatelia časopisov majú pocit, že riziko omylov je príliš vysoké. Lenže iba medzi množstvom striel mimo terča sa z času na čas objavia skutočné zásahy do čierneho! V dôsledku takéhoto systému si bádatelia zvykajú na obozretnosť, hoci by mali byť vedení k odvahe. Na závažnosť problému dostatočne poukazuje už titul článku, ktorý v roku 2003 uverejnil švajčiarsky ekonóm Bruno Frey: Publishing as Prostitution? Choosing between One's Own Ideas and Academic Failure (Publikovanie ako prostitúcia? Rozhodovanie medzi vlastnými myšlienkami a nezdarom v akademickej kariére).

Popredné ekonomické časopisy dnes mladým ekonómom vôbec neposkytujú skutočnú príležitosť a stimul, aby si vyskúšali nadobudnuté zručnosti. Je to samourýchľujúci sa proces. Predstavme si, že čoraz viac časopisov sa rozhodne stať sa *American Economic Review* v menšom vydaní a napodobnia jeho vydavateľské princípy. Čoraz viac druho- a treťoradých univerzít napodobní päť alebo desať najlepších a bude od odborných asistentov požadovať, aby použili každú mozgovú bunku a vyprodukovali články, ktoré by sa mohli strčiť do publikačného mlynčeka, ale neponechajú im ani štipku energie na

* Nemá význam otvoriť *veľkú* novú tému, pretože si bude nevyhnutne vyžadovať rozsiahle spracovanie, zatiaľ čo popredné časopisy majú v obľube krátke, výstižné príspevky.

generovanie nebezpečných myšlienok (čiže s malými nádejami na uverejnenie). Z mladých ľudí, takto vybraných pre akademickú kariéru, sa budú časom vyberať recenzenti pre popredné časopisy, a tí budú dávať prednosť článkom podobným ich vlastnej produkcii. Takto sa to celé zakonzervuje. Časopisy sa stanú čoraz uniformnejšími z hľadiska štýlu, obsahu, formátu, štruktúry diskusií a metodológie článkov.

Zájdem ešte ďalej a poviem, že takto zamerané americké publikačné normy na získavanie, udržanie a povýšenie zamestnancov čoraz viac preberajú aj katedry ekonómie a ekonomické časopisy v iných krajinách. Hádam ešte riskantnejšie je, že tento zlý príklad ekonomického výskumu v Spojených štátoch začínajú napodobňovať aj iné spoločenské vedy, ako je sociológia a politológia. Ľudia pracujúci v uvedených disciplínach sú niekedy ohrození: pre javy, ktoré skúmate, konštruujte modely, v opačnom prípade nebudeme vaše práce pokladať za vedecké. Predovšetkým v ekonómii, ale čoraz viac aj v iných spoločenských vedách, sa matematické metódy pokladajú za niečo, čo dodáva článkom „úctyhodnosť". Hoci sa myšlienka dá jednoduchšie vyložiť bežným jazykom, je rozumnejšie predložiť ju komplikovanejšie – pomocou matematických vzorcov. Táto forma vyjadrovania je síce ťažšia na pochopenie, ale pokladá sa za vedeckejšiu. Často má človek dojem, že matematický vzorec alebo rovnica sa iba pohojdáva na odbornom argumente ako prívesok: neplní nijakú explanačnú úlohu a zaviedla sa jednoducho preto, aby práca vyzerala pôsobivejšie.

Moje kritické poznámky v njakom prípade nie sú namierené proti formalizácii teórií a využívaniu matematických techník ako takých. Sám som bol vždy zástancom a skromným praktickým používateľom týchto metód. Protestujem iba proti zveličovaniu a predpojatosti – proti agresívnej monopolizácii jednej metódy, prípadne jedného prístupu. Najviac zo všetkého by som chcel, aby čo najviac podpory a pochopenia dostali pokusy, intelektuálne experimentovanie, inovácie a originalita.

Často nostalgicky uvažujem, prečo mi nebolo súdené prežiť život v pokojnom akademickom svete v Spojených štátoch. Som pevne presvedčený, že by som postupoval od odborného asistenta až k riadnemu profesorovi. Koľkým obchádzkam a slepým uličkám som sa mohol vyhnúť, a ako priamo som mohol postupovať vpred! Inokedy ma však ovládne pocit, že veci sa, našťastie, uberali iným smerom. Odvtedy, čo som sa rozhodol, že sa stanem vedeckým pracovníkom, som si nikdy nenechal nasadiť jarmo dogmatickej disciplíny, naoktrojovanej zvonka. Radšej som zostal outsiderom, než by som sa stal mechanickým „napodobňovateľom vzorov". Z tohto dôvodu som si veľakrát mohol dovoliť prepych zísť z cesty, ale vždy som si zachoval intelektuálnu nezávislosť.

Nedávno prebiehala intenzívna medzinárodná diskusia na tému „výberová prax popredných časopisov a jej dopad na vývoj ekonómie".* Dúfam, že moje postrehy by sa mohli stať príspevkom do diskusie. Analyzoval som problém takto podrobne a dôkladne preto, lebo som presvedčený, že história s mojím článkom nie je ani zďaleka ojedinelá. Túto príležitosť som nemienil využiť na to, aby som dal priechod nárekom odmietnutého autora, ale aby som pomenoval dôležitý a veľmi rozšírený jav.

V jednej z predchádzajúcich kapitol som stručne rozobral návrh reformy, ktorý som podal v Ekonomickom ústave MAV v Budapešti. V roku 1971 som tvrdil, že pri vymenúvaní a postupe v kariére by sa oveľa väčšia váha mala prisudzovať publikáciám. Nech aj Východoeurópania súperia v prestížnych medzinárodných časopisoch, naliehal som. Pripúšťam, že deformácie procesu výberu kvalifikovaných odborníkov ekonómov na Západe som pred tridsiatimi piatimi rokmi poznal menej dôverne ako dnes. Napriek tomu, že dnes viem o týchto škodlivých deformáciách, svoje vtedajšie odporúčanie by som neodvolal: autori z východnej Európy by mali urobiť všetko, čo je v ich silách, aby publikovali v medzinárodne uznávaných časopisoch. Metaforu o vývoze na západný trh, ktorú som uviedol v 11. kapitole, ešte rozšírim. Aby sa maďarské (alebo, všeobecnejšie, východoeurópske) výrobky zlepšili, je nevyhnutné, aby sa osvedčili na náročných západných trhoch. Tvrdenie zostáva v platnosti dokonca aj vtedy, keď vieme, že to nie sú dokonalé trhy. Ideálny výber výrobkov a služieb, aký by sa očakával od dokonalého trhu, deformuje niekoľko faktorov: monopoly, nadvláda a moc veľkých spoločností, predsudky spotrebiteľov voči neznámym výrobkom a tak ďalej. Nemôžeme sa izolovať a uzavrieť v národných hraniciach; nesmieme byť provinciálni a nemôžeme si dovoliť uspokojiť sa s úspechom v dôverne známom domácom prostredí. Viedlo by to len k pocitu sebauspokojenia a úpadku noriem kvality.

Teda napriek kritickému pohľadu na profesiu ekonóma v medzinárodnom meradle, trvám na svojom odporúčaní, pokiaľ ide o publikácie, osobitne v kontexte rozhodovania o postupe v kariére a vymenúvaní profesorov v Maďarsku.

---

* Jedným z hlavných iniciátorov diskusie je Glenn Ellison, donedávna šéfredaktor popredného časopisu teoretickej matematickej ekonómie *Econometrica*; zaujal ostrý kritický postoj voči súčasným praktikám uverejňovania.

15 Zmierlivá, nezaujatá kritika 1968 – 1989

Proces reforiem v Maďarsku: predstavy, nádeje a skutočnosť

Po tom ako sa Juhoslávia v roku 1948 rozišla so sovietskym blokom a sovietskou politickou nadvládou, pokračovala v roku 1949 tým, že odmietla Stalinov systém riadenia hospodárstva v prospech vlastného systému „samosprávy". Maďarsko však bolo prvou krajinou vnútri sovietskeho bloku, ktorá sa pokúsila skombinovať komunistický politický systém s trhovou ekonomikou. Príkazová ekonomika bola odstránená v roku 1968. Centrum už nevydávalo štátnym podnikom pokyny, čo majú vyrábať, už viac neexistovalo centrálne prideľovanie materiálov, energie, práce alebo miezd. „Klasický" stalinský model nahradila forma pôvodne označovaná ako Nový ekonomický mechanizmus.

Bez nacionalistickej zaujatosti sa dá povedať, že proces reforiem v Maďarsku bol dôležitý aj za jeho hranicami. Nový vývoj vzbudil nádeje všade tam, kde strnulosť príkazovej ekonomiky potláčala iniciatívu. V tom čase mnohí pokladali Maďarsko za príklad hodný nasledovania. Jeho skúsenosti ovplyvnili čínsku reformu aj myslenie ekonómov v Sovietskom zväze a vo východnej Európe. Skúmali ju západní ekonómovia, ktorí sa špecializovali na komunistické ekonomiky.

Napoly splnené a napoly zmarené nádeje

Po obrate v roku 1968 nasledovali dve desaťročia plné vzruchu. Ako sa menili politicko-mocenské vzťahy, proces reforiem sa niekoľkokrát zastavil a znovu rozbehol; niekedy sa vydal opačným smerom, keď sa do popredia dostali antireformné sily. Napokon prevážili progresívne tendencie a koncom osemdesiatych rokov minulého storočia boli typické črty trhovej ekonomiky v Maďarsku

dokázateľne silnejšie ako v roku 1968. Lenže až do zmeny systému v rokoch 1989 – 1990 to stále bol hybrid, rozporuplná kombinácia byrokracie a trhu.

To, čo sa vyvinulo v štátnom sektore maďarskej ekonomiky, bol podfuk, niečo falošné a umelé. Skončilo sa podrobné príkazové plánovanie a rozhodovacie práva prešli na riadiacich pracovníkov. Lenže aká to bola nezávislosť, keď riadiaceho pracovníka vyberal stranícky výbor a ministerstvo – to si, navyše, ponechalo právo menovať a vyhadzovať vedúcich manažérov? Na skutočnom trhu sa ceny stanovujú na základe dohody medzi kupujúcim a predávajúcim. V maďarskom hospodárstve sa veľa cien naďalej stanovovalo po starom: neurčovali ich priamo kupujúci a predávajúci, ale ústredný cenový úrad. V lepšom prípade sa tento orgán snažil „napodobňovať" trh a hľadať ceny pre existujúci pomer medzi ponukou a dopytom. V horšom prípade sa ani len nepokúšal trhovú cenu simulovať. Ceny sa od začiatku určovali tak, že niektoré výrobky, ba dokonca celé podniky, systematicky produkovali stratu, kým iné mali zaručené vysoké ceny a zisk. Keďže rástla úloha zisku, vedenie firmy muselo venovať väčšiu pozornosť ziskovosti než za starých čias. Ale ani ziskové stimuly neboli reálnou silou, čiastočne v dôsledku deformácie cien, ako som spomínal, a čiastočne v dôsledku byrokratického prerozdelenia zisku. Ak nejaký podnik vyprodukoval „príliš veľa" zisku, jeho príjmy sa zhrabli a prerozdelili medzi tých, čo produkovali straty. Takáto konkurencia síce zaručovala víťazov, ale nie porazených. Inými slovami, rozpočtové obmedzenie naďalej zostávalo mäkké.

Tí, čo dúfali, že by sa trhový mechanizmus mohol presadiť, mohli byť spokojní iba spolovice. Rovnakú zmes spokojnosti a frustrácie pociťovali aj tí, čo požadovali, aby sa právo na najdôležitejšie rozhodnutia, napriek čiastočnej decentralizácii, prenechalo centrálnym orgánom. Myšlienka spočívala v tom, že pôvodná *priama* regulácia – príkazy dané plánom – by sa nahradila *nepriamou* reguláciou, opatreniami monetárnej a fiškálnej politiky, úrokovými mierami, výmennými kurzmi, daňovými sadzbami a štátnymi dotáciami, prostredníctvom ktorých by pracovníci, čo riadili hospodárstvo z centra, tlmočili výrobcom a spotrebiteľom svoje zámery.

Ukázalo sa, že je to len prelud.* „Mal som vidinu," napísal som v roku 1982, „akoby som po prvý raz vstúpil do dispečerskej miestnosti továrne s rozmanitými ‚regulátormi': stovkami tlačidiel a prepínačov, prístrojov a signálnych lámp. Dispečeri pobehovali sem a tam, stlačili tento gombík, potiahli tamtú páku. Potom som sa dostal do dielne a zistil som, že materiál sa stále prevåža na fúrikoch a majster kričí do zachrípnutia. Je pravda, že výroba pokračuje, ale úplne nezá-

* László Antal (1982) to výstižne nazval „regulačná ilúzia".

visle od toho, kedy a aký gombík stlačia v impozantnej dispečerskej miestnosti. Nečudo, veď dispečerská miestnosť a dielňa nie sú nijako prepojené."[1]

Chýbal spojovací kábel. Aký význam mali úrokové miery alebo výmenné kurzy, ak podniky ešte stále neboli dostatočne citlivé na ceny a náklady? Podobná citlivosť nebola vôbec zaujímavá, pretože centrálne, byrokratické prerozdelenie zisku znamenalo, že ziskovosť ešte stále nebola vecou života a smrti podniku. Kariéra vedúcich pracovníkov oveľa viac závisela od kontaktov s vyššími orgánmi než od úspechov na trhu.

Opraty ďalej držali v rukách byrokrati, ibaže sa tvárili, že ich držia voľne. Uvoľnenie malo, samozrejme, svoje výhody, pretože na podnikovej úrovni ponechávalo priestor pre iniciatívu, vyvolanú určitými vplyvmi impulzov trhu. Nedostatok mnohých výrobkov a služieb zmizol, hoci nedostatková ekonomika mala naďalej prvoradý význam v mnohých odvetviach, napríklad v obchode s viacerými dovážanými druhmi tovaru, sektore prenajímania bytov, telefonických službách a zdravotnej starostlivosti.

Zavedenie širšej decentralizácie na mikroúrovni sprevádzalo uvoľnenie makroekonomickej disciplíny. V čase, keď sa región východnej Európy ocitol na prahu zmeny systému, krajiny experimentujúce s reformami orientovanými na decentralizáciu – Maďarsko a neskôr Poľsko – čelili prudkému nárastu inflácie, mechanizmy, ktoré brzdili zvyšovanie miezd, sa oslabili, a zahraničná zadlženosť sa prudko šplhala nahor. Nežiaduce makroekonomické tendencie už viac nepotláčala stará stalinská administratívna disciplína, lenže skutočné ziskové stimuly, reálna konkurencia a reálne trhové sily, ešte nevplývali na disciplínu adekvátnym spôsobom. Krajiny, ktoré zavádzali čiastkové reformy, fungovali horšie než prehnane prísne komunistické diktatúry, napríklad Husákovo Československo a dokonca i Ceausescuovo Rumunsko, kde sa lepšie čísla na bežnom účte a stabilnejšia úroveň miezd a cien dosahovala na úkor životnej úrovne – tá klesala.

Reforma z roku 1968 sa sústredila na zavádzanie nového hospdárskeho mechanizmu v štátnom sektore. Takpovediac vedľajším produktom procesu reforiem bola skutočnosť, že sa začala rozširovať výroba a služby poskytované neštátnym sektorom. Tieto formy vlastníctva predstavovali heterogénnu množinu. Existovali takzvané malé družstvá, už viac alebo menej nezávislé, na rozdiel od právnických subjektov nazývaných jednoducho družstvá, ktoré v skutočnosti riadili vedúci pracovníci menovaní štátostranou. Ďalej existovali malé firmy remeselníkov, obchodníkov a poskytovateľov služieb, ktorých vlastníctvo bolo skutočne súkromné. Nezvyčajnou formou boli takzvané VGMK (*vállalati gazdasági munka közösség*, čiže podnikové hospodársko-pracovné kolektívy), ktoré predstavovali malý ostrov súkromného vlastníctva vnútri

štátneho podniku. Napokon existovala rozrastajúca sa „druhá ekonomika", v ktorej desiatky alebo možno aj stovky tisíc ľudí pracovali pre seba, zatiaľ čo zostávali zamestnancami „prvej ekonomiky", kde pracovali len na polovičný plyn. Jednou z najdôležitejších vlastností reformného procesu v Maďarsku bola skutočnosť, že hoci sa obmedzovanie monopolu alebo nadvlády štátneho vlastníctva, typického pre klasický socializmus, nepodporovalo, ak sa niečo také dialo, všetci sa tvárili, že nič nevidia.

Od naivného reformátora ku kritickému analytikovi

Opis maďarskej reformy, ktorý som tu predostrel, je príliš stručný a nezachádza do podrobností tohto mimoriadne zložitého procesu. Poukazuje iba na to, čo som pokladal a stále pokladám za charakteristické črty Nového hospodárskeho mechanizmu. Podobný stručný opis nemôže vystihovať dynamiku procesu. Poskytuje iba fotografickú momentku maďarského hospodárskeho mechanizmu v osemdesiatych rokoch minulého storočia. V týchto pamätiach by som chcel čitateľom tlmočiť, aké stanovisko som zaujal k procesu obnovy socialistického systému. Čo som si o tom myslel a ako som si s tým poradil?

V názve kapitoly sa uvádza ako východiskový rok 1968, pretože vtedy sa odstránila príkazová ekonomika a oficiálne sa začal uplatňovať Nový hospodársky mechanizmus. História reformy sa však, samozrejme, začala oveľa skôr. Hoci som sa o tejto téme vyjadril v predchádzajúcich kapitolách, zmienim sa o svojom podiele, hoci riskujem, že sa budem čiastočne opakovať.

V roku 1954 som začal pracovať s nadšením, veľkým záujmom a vierou v myšlienku obnovy socialistickej ekonomiky. Kniha o nadmernej centralizácii je touto vierou doslova nasýtená, hoci som ju chápal ako pozitívnu analýzu starého mechanizmu. Ako pokračovanie som v lete 1956 začal s niekoľkými kolegami zostavovať návrh reforiem. Myšlienky reformného socializmu na mňa pôsobili ešte aj v čase, keď som v prvých dňoch revolúcie v roku 1956 formuloval hospodársky program pre premiéra Imreho Nagya.

Po porážke revolúcie a na úsvite brutálneho prenasledovania sa viera rozplynula. Skončila sa etapa mojej kariéry, keď som bol „naivným reformátorom"*, a viera, ktorú som vyznával v predchádzajúcich obdobiach, sa vo

* Tento výraz som po prvý raz použil v roku 1986 v článku pre americký časopis *Journal of Economic Literature* (Časopis o ekonomickej literatúre [1986c]) – jeho názov som použil ako podtitul tejto kapitoly. V štúdii som označil za „naivných reformátorov" Györgya

mne už nikdy neobrodila. Preto som nikdy nepredpokladal, že hospodárstvo riadené komunistickou stranou je zlučiteľné s úctou k individuálnej slobode a ľudským právam. Vytriezvieť z možnosti zaviesť východoeurópsky druh „trhového socializmu" mi pomohli *politické a etické* úvahy. Z myšlienky trhového socializmu totiž vyplynul na jednej strane predpoklad, že komunistická strana by si mala zachovať moc (alebo prinajmenšom znamenala vzdať sa nádeje, že o ňu príde), ale na druhej strane by sa mala snažiť, v záujme efektívnosti, skĺbiť uchovanie moci s koordináciou prostredníctvom trhu, takou úspešnou v kapitalistických štátoch.

Keď ma stranícke vedenie v roku 1957 požiadalo, aby som sa stal členom nového výboru pre reformu, dlho som s odpoveďou neváhal. Nechcel som sa vo výbore stýkať s ľuďmi, čo sa pod ochranou sovietskych tankov vrátili, mojich priateľov zatvorili do väzenia a dychtili po odvete.

Rovnaký hlboký odpor znamenal tiež bariéru, ktorá mi bránila stať sa členom výborov zriadených vedením strany v šesťdesiatych rokoch minulého storočia. Zhrozil som sa pri predstave, že by som musel počúvať najnovšie fámy: dozvedel by som sa, že súdruh XY, ktorý momentálne zastáva post straníckeho šéfa národného hospodárstva, by mohol získať podporu pre myšlienku výmenných kurzov založených na kritériu hraničných nákladov, alebo by mohol zostať neochvejným prívržencom kritéria priemerných nákladov. Nechcel som mať nič spoločné s napochytre zosmoleným kompromisným odporúčaním výboru, ktoré by sa v konečnom dôsledku rozoberalo na straníckom fóre a v najlepšom prípade by sa schválilo.

Mnohí vplyvní príslušníci maďarskej inteligencie za Kádárovho režimu vstúpili do nejakej formy osobného kontaktu s Györgyom Aczélom, vrchným šéfom oblasti kultúry. Úlohou kapitoly nie je hodnotiť Aczélovo pôsobenie, ani ako na lekárnických váhach zvažovať, kedy boli jeho skutky škodlivé, a kedy priniesli úžitok. Nechcem posudzovať tých, čo s ním stolovali pravidelne či príležitostne, čo ho obskakovali, aby si získali jeho priazeň, alebo so skutočnou sebaobetavosťou sa naňho obracali v mene uväznených kolegov. Pokladám hlavne za symbolické, že som bol jedným z mála „popredných intelektuálov", ktorí nikdy nemuseli Aczéla vyhľadať.*

Pétera, otca myšlienky reforiem v Maďarsku, Włodzimierza Brusa, intelektuálneho vodcu poľského reformného hnutia, a Otu Šika, hlavného ekonóma Pražskej jari. Do tejto kategórie by som zaradil aj Gorbačova. Fázou „naivného reformátorstva" prešli mnohí ekonómovia, každý v inom období. (Podaktorí sa tohto presvedčenia nikdy nezbavili.)

* Na jeseň 1980 mi po Lajosovi Faluvégim, v tom čas vedúcom plánovacieho úradu, poslal odkaz, v ktorom vyjadril nespokojnosť s mojím článkom o konflikte medzi socialistic-

Uvedomujem si, že moje správanie nebolo v tomto zmysle dôsledné. Vyhýbal som sa Aczélovi ako morovej nákaze, ale nerozpakoval som sa, ako som už spomenul, požiadať Rezsőa Nyersa (ktorého poslali do nášho ústavu do vyhnanstva po tom, ako ho vylúčili z úzkeho vedenia strany, ale zostal členom ústredného výboru), aby mi vybavil zavedenie telefónnej linky. Nezúčastňoval som sa na práci výborov ani pracovných skupín na ústrednom výbore strany, ale zostal som blízkym priateľom kolegu, ktorý zastával funkciu v straníckej organizácii na mojom pracovisku a dokonca bol istý čas aj jej tajomníkom. Neklasifikoval som ľudí podľa toho, či sú, alebo nie sú členmi strany. Hoci som nebol úplne dôsledný, nezapájal som sa do aktívnej činnosti pri príprave reformy, pretože v takom prípade by som bol organizačne spojený so straníckym vedením, a mal som pocit, že by som sa takto zaradil medzi sympatizantov komunistickej strany, čo sa pohybujú v blízkosti ústredného výboru.*

Charakter správania a úlohy, ktoré som si sám stanovil po roku 1956, som spomenul iba ako druhoradý faktor, hoci niekto ho spája s primárnym. Striktne – pripúšťam, že až príliš striktne – som rozlišoval dve funkcie: odborného poradcu, ovplyvňujúceho politické rozhodnutia, a vedeckého pracovníka.** V tomto bode nediskutujem o tom, aký vzťah existuje medzi uvedenými dvoma funkciami v demokracii. Sústreďujem sa výhradne na situáciu, v ktorej pre mňa a mojich kolegov vyvstávala dilema – teda keď sa totalitná vláda obracala na odborných poradcov o radu. Tieto dve úlohy si vyžadujú odlišnú prípravu a vnucujú odlišné vzory správania tým, čo bezvýhradne vykonávajú jedno alebo druhé. Úspešní poradcovia si potrebujú vypracovať prezieravú taktiku a mať nadanie na manévrovanie. Musia byť pružní a ochotní robiť kompromisy. To sú vlastnosti dobré pre politickú arénu, ale veľmi rizikové vo vedeckom výskume. Tí, čo neochvejne veria v to, čo hovoria, môžu vyžarovať istotu v politickom živote, ale vedecký pracovník musí zostať objektívny, zvažovať argumenty a protiargumenty racionálne, nie na základe viery, a musí

---

kou etikou a efektívnosťou. (Ako sa ukázalo neskôr, nebol jediný, kto článok kritizoval.) Odkaz som si vypočul so slovami: „Zdá sa, že máme iný názor." Kritické poznámky k článku mi neskôr tlmočil aj sám Faluvégi.

* Jánosa Szentágothaiho, prezidenta Maďarskej akadémie vied, musel nahovoriť niektorý akademik spomedzi ekonómov, aby sa ma ironicky spýtal: „Prečo ste stále taký opatrnícky? Prečo sa stále obávate, že vám na nepoškvrnenú tógu vyšplechne blato?"

** Osoba, ktorú v tomto spôsobe uvažovania nazývam poradcom, nie je profesionálnym politikom, ako napríklad vedúci straníckej organizácie alebo odborového hnutia, člen zákonodarného zboru či niekto vo vysokej vládnej funkcii. Poradca si zachováva občianske zamestnanie, aby si zarobil na živobytie, hoci veľa energie spotrebuje na ovplyvňovanie politických udalostí.

si zachovávať riadnu dávku pochybností dokonca aj vo vzťahu k presvedčeniu, ktoré sám vyznáva. Tí, čo sa snažia formovať spoločnosť tak, aby zodpovedala ich vlastnej predstave, zakrátko zistia, že si ťažko dokážu zachovať vlastnosti potrebné pre vedeckú prácu.

Nerád robím niečo polovičato. Nemôžem polovicu svojho mozgu a srdca venovať úlohám poradcu vlády – vlády, ktorú by som najradšej videl miznúť z politickej scény – a druhou zostať výskumníkom. Možno sa to iným darí. Obával som sa, že ak by som sa o to pokúsil, v oboch úlohách by som sklamal.

Ospravedlňujem sa čitateľom, že stále a znova vyťahujem túto dilemu. Dokonca nemôžem ani sľúbiť, že bude v ďalších kapitolách chýbať, pretože ma sprevádzala celý život. V úplne odlišných historických situáciách a vo vzťahu k odlišným špecifickým voľbám som vždy pokladal rozhodovanie medzi politickou angažovanosťou a úplným sústredením na akademickú prácu za veľmi ťažké. Preto je spomínaná dilema jednou z hlavných tém autobiografie, teda určité opakovanie je nevyhnutné.

Napokon, keď som už mal obdobie naivného reformátora za sebou, stal som sa kritickým analytikom reformy socialistického hospodárstva. Nebolo pochýb, že sa k tejto téme znova vrátim. Hlboko ma znepokojovala, dokonca aj v rokoch, keď som o nej nenapísal ani jediné slovo. Keď som čítal hocijakú knihu či článok, vždy som uvažoval nad tým, ako by sa argumenty v nich obsiahnuté dali aplikovať na socialistickú ekonomiku. Tento osobitný záujem sa nevzťahoval iba na štúdium. Starostlivo som sledoval, aké zmeny sa odohrávajú v praxi hospodárskych pracovníkov.

O niekoľko rokov neskôr sa problémy reformy stali ústrednou témou môjho výskumu. Týchto otázok som sa rôznymi spôsobmi dotkol už v knihe *Anti-Equilibrium*. V *Nedostatkovej ekonomike* som sa snažil ukázať, ako sa dysfunkčnosť vlastností typických pre socialistické národné hospodárstvo dá vysvetliť základnými atribútmi socializmu, ktoré by sa čiastkovými reformami *v rámci* systému mohli nanajvýš zmierniť, nie však vyriešiť. Pozornosť, ktorú som venoval mäkkému rozpočtovému obmedzeniu, jednoznačne vyvolalo pozorovanie napoly reformovanej maďarskej ekonomiky, zdanlivo orientovanej na zisk.

Neskôr som v niekoľkých štúdiách opísal a analyzoval reformy. Z hľadiska tematiky pripomínajú práce kolegov. Uverejňovali sme ich v tých istých maďarských časopisoch. Príležitostne sme jedni aj druhí vystupovali na tých istých maďarských alebo medzinárodných fórach.

Vo svojich textoch som otvorene vyjadroval sympatiu myšlienke reformy. Nedržal som palce druhej strane; rád by som bol videl, že reforma má úspech. Ani sa nič osobitné neskrývalo za faktom, že som kritizoval stav reformy, pretože „reformní ekonómovia" robili to isté – a nemenej prísne. Jednako medzi mojím

a ich prístupom bol zásadný rozdiel. Hlavné heslo presvedčených reformátorov znelo: „Ešte nie." Cenová sústava ešte nie je dobrá. Štátna byrokracia ešte stále príliš silne zasahuje do podnikových záležitostí. Finančný trh ešte nefunguje a tak ďalej. Lenže „ešte nie" musí byť dočasné. Napokon sa veci musia zlepšiť.

Naproti tomu ja som v optimistický scenár neveril. Voči reforme som bol skeptický. Môj priateľ Mihály Laki nás oboch ironicky označil ako „prieberčivých reformátorov". Spolu s niektorými rovnako zmýšľajúcimi kolegami sme prechovávali averziu voči aspektom reformy, ktoré som o stránku či dve skôr opísal ako falošné, vykonštruované a predstierané. Nebola to skutočná trhová ekonomika – a neviedla k nej ani cesta, po ktorej sa reforma uberala.

V sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch minulého storočia už uplynulo veľa času, odkedy politická a etická trauma pochovala moju dôveru v obnovu socializmu. Odvtedy som študoval západnú literatúru z môjho odboru, zhromažďoval poznatky z prvej ruky o vyspelej západnej ekonomike a uvažoval, kriticky a racionálne, o vzťahu medzi súkromným vlastníctvom, štátnym vlastníctvom, byrokraciou a trhom. Výsledkom tohto rozumového procesu, ktorý som absolvoval nielen ako ekonóm, ale aj ako vedecký pracovník v spoločenských vedách, bolo presvedčenie, že v hospodárstve, v ktorom dominuje štátne vlastníctvo, nemôže pri koordinovaní ekonomických procesov hrať hlavnú úlohu trh. Tieto dve vlastnosti sú nezlučiteľné. Problém nespočíval v tom, že niektoré vlastnosti trhovej ekonomiky „zatiaľ" neprevládali. Stále platilo, že *nefalšované* – nie zdanlivé alebo fingované – trhové hospodárstvo môže riadiť iba kapitalistická ekonomika.*

V dôsledku spomínaného presvedčenia som si nevytvoril vyhranený postoj dokonca ani voči návrhom tých najhorlivejších reformátorov. Ako sa svojimi návrhmi chystali priblížiť skutočnej trhovej ekonomike? Nepestujú si ilúzie? Nevyvolávajú u naivných, dobrých ľudí s napoly socialistickým presvedčením márne nádeje, že sa trh, prevaha štátneho vlastníctva a politická štruktúra, vyznávajúca „protikapitalistické", marxisticko-leninské zásady, dajú zladiť? Veď by mohli uveriť, že stačí prijať o trochu tvrdšie opatrenia v rámci reforiem i mimo nich, a zídeme na „tretiu cestu", ktorá je a jednako nie je socializmom, ktorá je trhovou ekonomikou bez toho, aby bola skutočným kapitalizmom, alebo aby si udržiavala všetky jeho škaredé vlastnosti. Od reformných ekonómov poha-

* Z Marxovej ekonomickej teórie vyplýva nedôvera voči trhu. Ortodoxní marxisti-leninisti, ktorí obviňovali propagátorov trhových reforiem, že zastávajú „protimarxistické" názory, mali úplnú pravdu. Vyhýbal som sa, aby som, nedajbože, niečo také vo svojich prácach nenaznačil, pretože som nechcel vstupovať do svedomia reformátorom, čo sa ochotne vyhlasovali za marxistov.

ňaných pretrvávajúcou vierou v uskutočniteľnosť trhového socializmu ma vo fundamentálnych teoretických názoroch oddeľovala doslova priepasť.

Často som sa zaplietal do diskusií rôzneho druhu. Niekedy prebiehali zoči-voči, inokedy protivníci zápasili so mnou a útočili na moje názory či postoje nepriamo. Šípy sa na mňa sypali zo všetkých strán. Porozprávam dve typické príhody, ktoré najlepšie ukážu, kde som sa v tom čase ocitol.

„Nie že by si povedal, čo by sa malo urobiť…"

Legendárnou postavou obdobia reforiem bol Tibor Liska. Pri niekoľkých príležitostiach sme sa riadne pochytili, ale ešte aj dnes si s láskou spomínam na jeho zápalisté, charizmatické prejavy a uznávam jeho dôvtip, úprimnosť, vernosť zásadám a odmietanie lacnej taktiky. Liska bol prorokom zvláštneho druhu socialistického kapitalizmu alebo kapitalistického socializmu. Jeho predstava spočívala v tom, že každý občan by mal ako štartovací kapitál dostať primeranú časť kolektívneho bohatstva spoločnosti, aby ho spravoval ako podnikateľ v ekonomike, ktorá by inak fungovala v trhovom duchu.* Liska niektoré témy programu načrtol podrobne a dôkladne, ale iné aspekty, nemenej dôležité, zostali hmlisté. Do svojich predstáv zamiešal vieru v prijateľný morálny postulát rovnakej príležitosti, úctu k duchu podnikania typického pre kapitalizmus a presvedčenie, že akákoľvek utópia sa môže uskutočniť, ak sa prejaví dostatočne silná vôľa.**

Liska bol guru obklopený učeníkmi. Usporadúval zhromaždenia, na ktoré pozýval slávnych ekonómov; hostia sa spravidla usilovali argumentovať pokojne a nezaujato, ale Liska ich vždy vyviedol z miery niekoľkými presvedčivými protiargumentmi a vyhral k. o. Raz ma pozval na takýto intelektuálny boxerský súboj. Príspevok som predniesol zvyčajným spôsobom, objektívne som posúdil stav napoly zreformovanej maďarskej ekonomiky, silné a slabé stránky Liskových myšlienok a realistické možnosti i obmedzenia sociálnej transformácie.[2] Tibor sa rozzúril. Bolo by zaujímavé odcitovať jeho skutočné slová, ale, nanešťastie,

---

* Po zmene systému niektorí Liskovi nasledovníci, pochopiteľne, intenzívne bojovali za „kupónovú" privatizáciu s voľným rozdelením štátneho majetku občanom.

** Svoju často spomínanú prácu *Econostat* Liska napísal už v roku 1966, ale dvadsaťdva rokov kolovala iba ako samizdat. Po prvý raz vyšla v roku 1988, v posledných dňoch Kádárovej éry. Liska však nikdy svoje reformné predstavy nesystematizoval, ani stručne nezhrnul. Dnešní čitatelia môžu získať o nich predstavu z eseje jeho syna Tibora F. Lisku (1998).

nikto ich nezaznamenal. Pokúsim sa zrekonštruovať jeho vyhlásenie spamäti: „[Kornaiho prednáška] bola príkladom teoretizovania, keď sa uvažuje nad tým, akú má hovno cenu, aké je hlboké a akého druhu to hovno je, ale nepovie sa, ako sa máme z neho dostať. V tom je zásadný rozdiel, pretože ak niekto chce analyzovať hovno a uvažovať nad otázkou, či mi siaha po kolená, alebo mi tečie až do úst, alebo ma štípe do očí, je na míle vzdialený od osoby, ktorá hovorí, že je jedno, akú má cenu to, čo sa deje, len aby sme sa z toho rýchlo dostali."[3]

Veľká škoda, že som nebol schopný vymyslieť nejakú ostrú a duchaplnú odpoveď, ale súboje tohto druhu nikdy neboli mojou silnou stránkou. Jediné, na čo som sa zmohol, boli chladné, suché protiargumenty – napríklad, že úlohou vedy je pozorovať a pochopiť skutočnosť, lenže sa od emocionálne rozohneného publika odrazili ako hrach od steny. Hovoril som, že od maďarských ekonómov nevyžadujeme zmätené nočné mory. Musia dôkladne poznať maďarskú realitu a realitu pravej trhovej ekonomiky, aby si dokázali zvoliť realistickú cestu, ako zlepšiť situáciu.

Medzi maďarskými reformnými ekonómami bol pozoruhodnou postavou László Antal, starší vedecký pracovník Ústavu pre výskum financií. Nebol prorokom ako Liska, ale pozorovateľom s orlím zrakom, jedným z najlepších odborníkov na existujúce podmienky v maďarskej ekonomike, analytikom s racionálnym myslením a dobrým úsudkom. Na rozdiel odo mňa bol aktívny reformátor najvyššieho stupňa a účasť na rozhodovaní bola (a myslím si, že aj zostala) preňho vášňou, nevyhnutnou súčasťou jeho života. Pre Antala bolo dôležitejšie ponúkať v zákulisí dobré rady tým, čo majú skutočnú moc rozhodovať, než vystaviť sa kritike kolegov. A už vôbec nepokladal za dôležité, aby so svojimi myšlienkami oboznamoval kolegov v zahraničí. V roku 1983 literárny týždenník *Élet és Irodalom* (Život a literatúra) s ním urobil rozhovor. „S obľubou sa označujete za reformného ekonóma," poznamenal reportér Sándor Szénási. „Znamená to nejaké osobitné postavenie v porovnaní s ‚priemerným' expertom?" A Antal odpovedal: „Ak mám porovnávať, povedal by som, že existujú ekonómovia, ktorí jednoducho hrajú úlohu pozorovateľa a komentátora, stanovujú diagnózu z etického a, mimochodom, bezrizikového stanoviska, ale nič neodporúčajú. Hoci si uvedomujem, že majú na to právo, takéto zásadné stanovisko mi ide na nervy. Veľmi otvorene sa priznávam, že sa usilujem o vplyvné rozhodnutia."[4]

Trafená hus zagágala. Dokonca už v tých časoch som Antalovu poznámku vzťahoval na seba. Cítil som, že podobne ako Antal sa na môj postoj k reforme dívajú s nesúhlasom mnohí ďalší reformní ekonómovia.

V tomto bode zopakujem myšlienku, ktorú som v jednej z predchádzajúcich kapitol vyslovil v súvislosti so samizdatom. Nepokladám za morálne odôvodnený iba jeden typ správania – môj vlastný, ani nemôžem povedať,

že by ma iné typy správania „hnevali". Niektoré som odmietol a morálne zavrhol, ale za mravne opodstatnené pokladám viaceré prístupy, nielen jeden. Bolo dobré, že v Maďarsku existovali ľudia, čo aktívne zasahovali do politiky z exilu, aj prospešné, že sme mali ľudí, čo doma bojovali ilegálne a riskovali prenasledovnie zo strany polície. Bolo užitočné, že sme mali „reformátorov", ktorí sa usilovali obrátiť oficiálnych vedúcich činiteľov socialistickej ekonomiky na lepšie chodníčky. Bolo však rovnako užitočné, že sme mali objektívnych analytikov, ktorí prostredníctvom vedeckého výskumu skúmali skutočnú povahu systému. A napokon, bolo dobre, že sa medzi spomínanými formami správania a spôsobu života vyvinula rozumná deľba práce.

Samozrejme, niekedy som pociťoval odpor voči reformným ekonómom a ich kompromisom s držiteľmi moci, ale nakoniec som dokázal tieto pocity potlačiť a nikdy som ich verejne nedal najavo. Napriek všetkému vo mne prevládalo pochopenie, že ich činnosť priniesla viac dobrého, ako ich ústupky zapríčinili zlé. Podaktorí reformní ekonómovia mi asi podobné city neopätovali; usudzujem tak iba podľa slov, ktoré povedali alebo napísali. Nikdy som s nikým nehovoril o tom, čo si kolegovia o mne skutočne myslia.

Uvediem ešte jednu poznámku o správaní. Obhajoval som *prospešnosť* vedeckej analýzy socialistického systému, čo bol môj typ správania. Chcel by som zdôrazniť, ako som to urobil v predchádzajúcich kapitolách, že teoretická kritika bola užitočným *nástrojom* v procese podkopávania základov komunistického zriadenia a napokon spôsobila jeho pád i likvidáciu. Akokoľvek dôležitá môže byť táto funkcia, nechcel by som redukovať poslanie vedy o spoločnosti iba na politický nástroj na dosiahnutie hodnotného cieľa. Myslenie má *vlastnú, vnútornú* hodnotu. Pre niektorých je potešením myslenie a pochopenie samo osebe. Vždy to tak bolo a zostane, pokiaľ existujú ľudia, čo pokladajú vedu za životné poslanie.

Efektívnosť a socialistická etika

V roku 1979 ma pozvali do Írska, aby som absolvoval prednášku, pomenovanú podľa slávneho ekonóma a štatistika R. C. Gearyho. Vo svojom vystúpení som predostrel rozpracovanejší variant argumentačnej línie, s ktorou som po prvý raz vyrukoval v Indii.*

* Nikdy sa mi nestalo, že by som v prednáškovej sieni jednoducho prečítal pripravený text. Zásadne som argumenty vykladal ústne – pokiaľ možno niekoľkokrát, od jednej

Porovnával som rozdiely medzi systémami s dvoma typmi hodnôt. Predstaviteľ jedného systému si kládol otázku, aké požiadavky musí spĺňať trhový mechanizmus, aby podporoval efektívnosť hospodárskej činnosti, a predstaviteľ druhého, aké požiadavky kladie socialistická morálka. Posolstvom výkladu bola myšlienka, že nie je možné odrazu vyhovieť obom súborom požiadaviek. Túto „vetu o nemožnosti" som nevedel dokázať pomocou striktného matematického modelu – dodnes ľutujem, že na tomto probléme nepracoval nik iný. Hypotézu som iba obhajoval a ilustroval ju poukazom na nedôslednosti a rozporuplnosti maďarskej reformy. Napríklad, potreba solidarity, ako sa prejavovala v pomoci slabším príslušníkom spoločnosti, sa môže dostať do rozporu s hospodárskou súťažou, ak tých, čo zaostávajú, sužuje skutočné postihnutie a utrpenie.

Svoje slová som adresoval hlavne tým, čo príliš ľahko nachádzali súlad medzi socialistickým presvedčením a trhovou reformou, akoby toto nezvyčajné spojenie vôbec nesprevádzali nijaké konflikty.

Keď som skončil, otázku mi položil sám R. C. Geary. S potešením sledoval, že v komunistických štátoch nie sú nezamestnaní; skutočne existoval nedostatok pracovných síl. Na druhej strane v prospech Západu hovorila skutočnosť, že všetko je k dispozícii a nepoznajú nedostatkový tovar. Vari by sa nedali výhody dvoch systémov skombinovať, aby nezostala v hanbe ani jedna strana?

Odpovedal som tak, ako som to napísal v záverečnej časti článku, ktorý som neskôr, v roku 1980, uverejnil v časopise *Valóság* (Skutočnosť) a v *Cambridge Journal of Economics* (Cambridgeský ekonomický časopis):

> Je pochopiteľné... že sa vynorila myšlienka o nevyhnutnosti skoncipovať „optimálny ekonomický systém". ... Tí, čo si stanovili tento cieľ, si uvedený proces predstavujú ako návštevu v supermarkete. Na poličkách sa dajú nájsť súčasti mechanizmu s výhodnými vlastnosťami všetkých systémov. Na jednej poličke je plná zamestnanosť, ako sme jej svedkami vo východnej Európe. Na druhej zasa vysoký stupeň organizácie práce a disciplíny [akú nachádzame] v nemeckej alebo švajčiarskej továrni. Na tretej poličke leží hospodársky rast bez poklesu, na štvrtej cenová stabilita, na piatej rýchle prispôsobenie sa požiadavkám zahraničného trhu. Projektant nemusí robiť nič iné, iba tlačiť vozík a ukladať doň „optimálne súčasti", aby ich potom doma poskladal do „optimálneho systému". Lenže to je naivná, neuskutočniteľná predstava. Dejiny nám neponúkajú podobné supermarkety, kde by sme si mohli vyberať podľa ľubovôle. ... Pri voľbe systému si môžeme vyberať iba z rozmanitých „balíkov návrhov".[5]

---

prednášky k druhej som ich cibril a poučil sa z reakcií publika. Až keď som nadobudol pocit, že prednáška je dostatočne prepracovaná, pustil som sa ju spísať.

Štúdia, neskôr vyšla v niekoľkých jazykoch, upútala veľkú pozornosť, pretože odporovala predstave „socialistickej trhovej ekonomiky", ktorá by fungovala harmonicky.

Nemôžem si v tomto bode odpustiť malú odbočku; spomeniem jednu epizódu v súvislosti s touto štúdiou. Približne v tom čase sa v maďarskom verejnom živote objavila postava Lászlóa Lengyela. Najprv zaostril svoj dôvtip proti známym historikom ekonómie Iványovi T. Berendovi a Györgyovi Ránkimu, ktorí jeho invektívy odmietli. Potom spolu s Miklósom Polgárom prispeli do diskusie o mojom článku na tému efektívnosť verzus etika a predložili dve myšlienky. Po prvé, za všetkými etickými pojmami sa skrývajú záujmy špecifických skupín. Po druhé, nie je pravda, že rozpory, čo sa rozoberajú v mojom článku, spôsobujú problémy súvisiace s reformou.

Prvé tvrdenie, obľúbená téma marxizmu, si vôbec nezasluhovala pozornosť, ale nechcel som nechať bez odpovede to druhé. Reagoval som ostro a autorov som vyzval, aby diskutovali poctivo. V úvode článku som uviedol, že nerobím *príčinnú* analýzu. Nič v mojej štúdii nespájalo ťažkosti maďarskej ekonomiky alebo ťažkosti reformy s konfliktom medzi dvoma systémami hodnôt – kapitalistickým a socialistickým. Navyše, autori vo svojej negatívnej reakcii prekrútili hlavnú myšlienku článku aj na iných miestach.

Kritické poznámky na moju adresu sa objavili pri premnohých príležitostiach, ale nemám vo zvyku reagovať. Ak som s niečím nesúhlasil, vo väčšine prípadov som bez diskusie jednoducho pokračoval ďalej. Ak som kritiku pokladal za oprávnenú, potom sa jej vplyv mohol najzreteľnejšie prejaviť v ďalších mojich prácach. V Lengyelovom-Polgárovom príspevku som pokladal za neprijateľné porušovanie nepísaných etických pravidiel diskusie.*

László Lengyel sa vrátil k incidentu v autobiografickom rozhovore, ktorý poskytol Elemérovi Hankissovi: „Náš štýl diskusie má korene v Marxovom nezmieriteľnom, ironizujúcom a výsmešnom štýle správania, alebo skôr vo vedeckej nevychovanosti. ... V sedemdesiatych rokoch som týmto výsmešným štýlom zaútočil na Kornaiho, Berenda a Ránkiho. Či už som mal vo všetkom pravdu, alebo nie, pripúšťam, že som chcel zaútočiť na nich osobne."[6] Úprimnosť tejto sebakritiky je chvályhodná, ale k tejto epizóde sa vraciam hlavne preto, lebo Lengyel odsudzuje iba svoju niekdajšiu nafúkanosť. Problém však

* Vážne obvinenia sa objavili už skôr, keď na mňa zaútočili ideológovia kádárovských represií. Ich kritika bola neprijateľná politicky a intelektuálne, ale necítil som sa šokovaný *morálne*. Vtedajší kritici síce stáli na opačnej strane intelektuálnej barikády, ale neprekrúcali moje myšlienky. Kritizovali to, čo som skutočne tvrdil a skutočne si myslel.

nespočíval iba v *štýle* kritiky, ale v jej eticky neprijateľnej metóde. Lengyel si zle pamätá, ak poukazuje na to, „či už mal pravdu". Keď teraz diskusiu čítam nanovo, opäť si uvedomujem, že ich kritika bola nedôsledná dokonca vo svojej podstate. Prekrútili moje argumenty, aby vykonštruovali svojvoľné tvrdenia, pripísali mi ich a potom s nimi nesúhlasili. Vraciam sa k starej polemike, pretože ešte aj dnes sa stretáme s takým typom diskusie; v skutočnosti je ešte rozšírenejší. Nemôžem súhlasiť s tým, že v maďarskom verejnom živote, v tlači a intelektuálnych dielach sa stáva bežnou praxou prekrútiť a deformovať oponentove hlavné myšlienky, no a potom začať skreslené tvrdenia vyvracať alebo odmietať.

Dôležitosť vlastníckych práv

Medzi tými, čo v roku 1983 prispeli do diskusie o reforme v časopise *Valóság*, bola aj sociologička a ekonómka Andrea Szegőová.[7] Zdôraznila, že nepropaguje znovunastolenie stalinizmu, ale obhajuje silnejšie centrálne riadenie, realizované modernejšími metódami. Jej útok na reformný proces „zľava" obsahuje niekoľko súhlasných odvolávok na *Nedostatkovú ekonomiku*. Z knihy pochopila, že nedostatkovú ekonomiku zapríčinilo štátne vlastníctvo – teda že výrobu obmedzuje nie dopyt, ale centrálne rozdeľovanie zdrojov. Pokým štátne vlastníctvo prevláda, reforma nemôže zmeniť skrytú povahu socialistického systému. Štátne vlastníctvo sa skôr zlučuje s centralizovaným riadením ako s trhovým mechanizmom.*

Krátko na to sa do polemiky s Andreou Szegőovou pustili reformní ekonómovia. Z tohto pohľadu bol typický článok Tamása Bácskaiho a Eleméra Györgya Tertáka, uverejnený v roku 1983. Autori odmietli „ľavicovú" interpretáciu mojich myšlienok a zdôraznili, že moje práce podporujú reformu.**

Pri čítaní spomínaných argumentov sa ma zmocnili rozpaky. Reforme som, samozrejme, želal úplný úspech. Akékoľvek obnovenie „ľavičiarstva"

---

* Neskôr, v roku 1991, Andrea Szegőová kritizovala *Nedostatkovú ekonomiku* z kaleckianovského stanoviska a od mojich teórií sa dištancovala.

** Ani spoluautorovi, ani čitateľom vrátane mňa, v tom čase ani len nenapadlo, že nadšený reformátor Tamás Bácskai bol dlhé roky tajným informátorom polície – ako sa spomínalo v 9. kapitole. Tamás Bácskai, ktorý ma „bránil", bol ten istý človek, ktorý v roku 1960 pokladal za dôležité informovať politickú políciu, že som sa rozišiel s marxizmom.

som pokladal za škodlivé. V *tomto* zmysle som stál na strane reformátorov. Na druhej strane medzi tých, čo pochopili moju základnú teoretickú myšlienku, patrila Andrea Szegőová, a nie tí, čo sa ma pokúšali pred ňou brániť. Ak si želáte trhový systém, musíte si želať aj súkromné vlastníctvo. Ak trváte na tom, že štátne vlastníctvo má prevažovať, nech vás neprekvapí, keď sa bude neustále vracať byrokratické riadenie. Zámer reformátorov skombinovať štátne vlastníctvo s koordináciou prostredníctvom trhu nemôže natrvalo zaručiť hladké, prirodzené a bezproblémové fungovanie národného hospodárstva. Tento názor som podrobnejšie vyložil v neskoršom článku: existuje prirodzený vzťah medzi súkromným vlastníctvom a trhovou koordináciou na jednej strane a štátnym vlastníctvom a byrokratickou koordináciou na strane druhej.[8] Pokusy zosúladiť štátne vlastníctvo s trhom si vyžadovali zaviesť umelo vykonštruované regulácie, lebo v tomto prípade podobný prirodzený vzťah chýbal.

V štúdiách uverejnených v roku 1981 a v rokoch 1986 - 1987, v ktorých som hodnotil maďarské reformy, som jasne uviedol, aké je podľa môjho názoru dôležité, že sa objavil a rozvinul životaschopný a rôznorodý neštátny sektor. Tam a iba tam existuje skutočný trh.

Radikálni obhajcovia reformy zaradili „reformu vlastníctva" na program dňa až v osemdesiatych rokoch minulého storočia.[9] Márton Tárdos, jeden z popredných mozgov medzi reformnými ekonómami, navrhol, aby sa zriadili „holdingové spoločnosti", podobné spoločenstvám dôverne známym v modernom kapitalizme. Holdingové spoločnosti mali vlastniť štátne podniky namiesto ministerstiev a ich manažment mal vykonávať „vlastnícke práva".

Tárdosov návrh doviedol podvodnú „simuláciu" skutočného kapitalizmu v ekonomike, kde dominuje komunistická štátostrana, do groteskných extrémov. Aspoň na okamih sa zamyslime nad podobnou situáciou. Vedúci byrokrati by vymenovali iných byrokratov s príkazom: „Konajte, akoby ste boli majiteľmi..." Moja otázka, ktorá v článku konfrontovala predstavy reformovaného socializmu so skutočnosťou, znela: „Možno záujem vlastníka simulovať nejakým umelo vytvoreným orgánom, ktorý je poverený (kým? Byrokratmi?), aby spoločnosť zastúpil vo funkcii vlastníka?"[10]

V polemike s „trhovým socializmom" som pokračoval aj neskôr, po zmene systému. Téma je ešte stále na programe dňa, ak pre nič iné, tak z toho dôvodu, že v Číne, Vietname a na Kube hľadajú cesty, ako reformovať spoločnosť, politiku a národné hospodárstvo, a predstava trhového socializmu ešte stále nestratila na príťažlivosti.

Langeho model a realita maďarskej reformy

O maďarskej reforme sa diskutovalo na Západe aj v Maďarsku. Doma bola situácia viac-menej zjavná každému, kto sa čo ako hmatateľne podieľal na výmene názorov. Maďari sa líšili prevážne v predstave o tom, čo sa dá od reformy *očakávať* a aké sú jej perspektívy. Na druhej strane, v zahraničí som sa stretol s povrchným opisom, navyše s nádychom školometstva. V tom čase sa najčastejšie používala učebnica komparatívnej teórie ekonomických systémov, ktorú v roku 1980 vydali Paul R. Gregory a Robert C. Stuart. O reforme riadenia hospodárstva v Maďarsku pokladali za potrebné vyhlásiť: „Vo všeobecnosti sa NEM (Nový ekonomický mechanizmus) vyznačuje blízkou podobnosťou s Langeho modelom."[11] Hrubá chyba! Pripomeniem 7. kapitolu, kde som teóriu socializmu Oskara Langeho už rozoberal. Lange si predstavoval ekonomiku s firmami vo vlastníctve štátu. Centrum by riadilo firmy výlučne tak, že by reagovalo na prevahu ponuky, resp. dopytu tým, že by znížilo, resp. zvýšilo ceny.

Maďarská prax bola celkom iná. Riadenie Langeho typu pripomínalo iba riadenie v pomerne úzkej oblasti ekonomiky: ceny sa síce stanovovali centrálne, ale nie rigídne, lež s určitou frekvenciou zmien. Väčšina cien sa však stanovovala inak. Navyše štátna byrokracia uplatňovala bezpočet iných nástrojov na zasahovanie do hospodárskeho procesu. Konkurencia medzi štátnymi podnikmi nebola skutočná, skresľovala ju mäkkosť rozpočtového obmedzenia. No a napokon, hádam najpodstatnejšia odlišnosť od Langeho modelu spočívala v tom, že štátne vlastníctvo už nebolo viac absolútne. Našťastie, objavil sa súkromný sektor a s ním skutočný, nielen simulovaný trh.

Nanešťastie, zmätok okolo pojmov pretrvával a pokusy vysvetliť ich nemajú ktovieakú nádej na úspech. Ak si výraz „trhový socializmus" vyhradíme pre pôvodnú myšlienku Oskara Langeho, teda pre ekonomiku, keď sa štátne vlastníctvo kombinuje s trhovým socializmom, potom v období rokov 1968 – 1989 v maďarskom národnom hospodárstve *vôbec nevládol* trhový socializmus. Výraz však nie je registrovaná obchodná značka a jej používanie nie je obmedzené tým, čo pod ňou rozumel Lange. Vráťme sa ku klasifikácii. Existuje systém, kedy je pri moci komunistická strana, a tá sama seba označuje za socialistickú. V systéme sa objavia niektoré prvky trhového riadenia, ale obmedzujú sa iba na určitú oblasť a sú skreslené rôznymi byrokratickými zásahmi. Kto zabráni ideológom tohto hybridného systému, aby svoje dieťa označovali ako „trhový socializmus" – alebo, ak sa vám to nepáči, ako „socialistickú trhovú ekonomiku"? Žiadnemu režimu nemôžeme uprieť právo, aby sa sám pomenoval. Súčasne, ako som sa to snažil zdôrazňovať vo svojich prácach, keď sa história

ekonomického myslenia učí na univerzitách či iných školách, je dôležité, aby sme si nezamieňali teoretický model s jeho historickou realizáciou.

Odbočka: Ďalší kúsok maďarskej reality

Slovo „realita" sa objavuje už v názve predchádzajúcej časti. Ak o ňom hovoríme teraz, nemali by sme si predstavovať, že sa vznášame tam hore, v jasnej, vznešenej rovine teoretickej dišputy. Určité udalosti sa odohrávajú aj kdesi hlboko dolu, v temnotách. Keď prezentujem svoje myšlienky o trhovom socializme a maďarskej reforme na americko-maďarskom seminári či na prednáške v New Yorku, nájdu sa ľudia, čo si horlivo robia poznámky.

Keď som zbieral materiál pre pamäti a prezeral si archívne materiály bývalých tajných služieb, našiel som dokumenty, z ktorých vyplýva, že politická polícia dostávala od svojich agentov pôsobiacich v zahraničí správy o niektorých mojich prednáškach.

Jedna taká informácia bola súčasťou dennej operačnej informačnej správy z 10. decembra 1981.[12] Bol to denný súhrn najdôležitejších a najnovších informácií od desiatok tisíc príslušníkov obrovskej siete agentov a mašinérie politickej polície. Prvoradým príjemcom správy bol najvyšší príslušník hierarchie politickej polície, minister vnútra. Kópie dostávali šéfovia aparátu tajnej polície ministerstva vnútra a výťah z nej sa posielal komunistickej strane a popredným vládnym činiteľom. V bode 6 dennej správy z 10. decembra sa opisuje, ako na americko-maďarskom seminári, ktorý sa nedávno konal v Budapešti, „János Kornai, známy maďarský odborník, vyzradil Američanom dôverné a podrobné informácie o vnútornej situácii v RVHP, o ťažkostiach sovietskej ekonomiky a problémoch vo vzťahoch medzi Maďarskom a ďalšími socialistickými štátmi. Kornai poskytol aj podrobnú analýzu ťažkostí maďarskej ekonomiky. Pred príchodom do Budapešti americkí ekonómovia navštívili Poľsko. Chceli si, s Kornaiho pomocou, overiť autentickosť informácií o hospodárskej politike, ktoré tam získali – podľa nášho prameňa úspešne."[13]

Okamžite sa začalo vyšetrovanie, o ktorom som v tom čase vôbec nevedel. Napokon dospeli k záveru, že som sa v nijakom prípade nedopustil vyzradenia štátneho tajomstva, a teda sa nezačne proti mne súdne konanie. (Poznamenávam, že som sa striktne pridržiaval zásady v prednáškach alebo diskusiách akéhokoľvek druhu nepoužívať tajné údaje, dokonca ani keď mi pripadalo smiešne, že by mali byť utajované.) Z tajných spisov pochádza aj ďalšia denná operatívna informačná správa z 26. apríla 1985.[14] V bode 7 je zmienka, že

7. marca som mal prednášku v jednej newyorskej inštitúcii. V správe sa tvrdí, že inštitúcia funguje „pod záštitou CIA". Na základe pokynov generálmajora polície Y. Y. sa znovu spustilo vyšetrovanie. Samozrejme, ako v iných prípadoch, ani som o tom netušil. „Nech Oddelenie III/II-1 vyšetruje Kornaiho," znel príkaz generálmajora. „Vyšetrovanie" znamenalo, že sa opäť vytiahnu moje záznamy,* prvý dokument povedie k druhému a tretiemu a tak ďalej – všetky obsahujú údaje preukazujúce moju vinu. Nepodarilo sa mi vysledovať, v akej postupnosti spisy prezerali. Zdá sa však isté, že mali iný názor na sumár, zostavený po správe z roku 1981, o ktorej som sa už zmienil. Podrobnosti poskytuje rukou písaný kartotékový lístok, zhrňujúci môj prípad: „János Kornai, maďarský ekonóm, člen Ekonomického ústavu Maďarskej akadémie vied, čestný profesor (neúspešný nábor)." Potom nasledujú rokovacie čísla spisov obsahujúcich údaje o mne. Posledný záznam na tomto lístku znie:[15] „III/II-20:85 hosťujúci prof. v USA. CIA ho pozvala na ea."**

Stojí za to pripomenúť tieto udalosti, keď sa usilujeme rekonštruovať povahu politickej a spoločenskej štruktúry skrytej za reformným procesom. V popredí sa príslušníci maďarskej a západnej inteligencie priatelili a seriózne diskutovali o Oskarovi Langem a o cenách. V zákulisí však nikdy neustalo donášanie, špehovanie a zrada.

Pohľad do minulosti dnešnými očami

Vráťme sa do sveta hospodárskych reforiem. Uľavilo sa mi, keď som zistil, ako som znovu čítal svoje štúdie o maďarskej reforme, že ešte aj dnes sa môžem podpísať pod to, čo som písal v tých časoch. Ak by sa tieto práce znova publikovali, nanajvýš by som doplnil niekoľko vysvetľujúcich poznámok na miestach, kde mi autocenzúra pôvodne znemožnila povedať všetko, čo som chcel. Mám pádny dôvod upozorniť, že štúdie poukazujú na rozporuplnosť reformného procesu a usilujú sa rozptýliť falošné nádeje, ktoré sa v tom čase vzbudzovali vo verejnosti.

---

* Môžu zaznamenávať všetky moje telefonické hovory / (kedy, prečo, s kým.) / Majú spis o mojich snoch a plánoch / a o tých, čo ich čítajú. / A ktovie kedy nájdu / dostatočný dôvod vyhrabať spisy, / ktoré porušujú moje práva." (Z poémy Attilu Józsefa Závan vzduchu z roku 1934; József 1997, s. 96 – 97).

** Predpokladám, že „ea" znamená „prednáška" (*előadás*). Nepochybne citujú správu z roku 1985 a automaticky predpokladajú, že je to „prednáška CIA".

Pri spätnom pohľade môžem súhlasiť sám so sebou, pokiaľ ide o *pozitívny* opis a analýzu, iná vec však je *hodnotenie*. Dnes by som dal reforme lepšie známky za realizáciu. Po vojne je každý vojak generálom, ako sa vraví. Mojím jediným ospravedlnením je skutočnosť, že by som musel poznať neskoršie udalosti, aby som sa o týchto javoch vyjadril nezaujato.

Predpokladajme na okamih, že sa sovietske impérium nerozpadlo a v krajinách východnej Európy naďalej vládne štátostrana. V takom prípade by polovičatá reforma, zvláštne iluzórna, zavádzajúca ideológia a čiastkové úspechy mohli pomôcť zakonzervovať Kádárov systém. Kompromisy, ktoré reformátori dosiahli, mohli oddialiť skutočné, radikálne zmeny.*

Našťastie sa to nestalo. Keď sa na udalosti dívame dnešnými očami, môžeme tvrdiť, že po tom, ako zmena systému nastala, hybridná, napoly trhová reforma znamenala dobrú prípravnú školou. Členovia hlavného ekonomického tímu reformných socialistov (alebo nadanejší a skúsenejší z nich) získali trochu skúseností, ako funguje trh, zistili, prečo treba venovať pozornosť nákladom, cenám a zisku, aký význam má súkromná zákazka a tak ďalej. Počas reformného obdobia mnohí zistili, čo to znamená byť podnikateľom v súkromnom sektore, a vďaka tejto výučbe Maďarsko získalo v porovnaní s ostatnými postsocialistickými štátmi čiastočný náskok.

Po pätnástich rokoch sa však, žiaľ, tento náskok z veľkej časti premrhal, ako sa to stáva v prípade výhody dobrého vzdelania v kariére jednotlivca. Spočiatku pomáha ľahšie napredovať, lenže tí, čo majú síce horšie vzdelanie, ale dostatok energie a trochu šťastia, môžu niekdajších lídrov dohnať a dokonca aj predstihnúť. Práve to sa stalo s ekonomickou transformáciou v hlavných východoeurópskych štátoch. Československé pokusy o reformu zadusila v roku 1968 jedna z najsilnejších diktatúr a najcentralizovanejších ekonomík spomedzi socialistických štátov. Krátko po zmene systému, na vrchole eufórie, sa štát rozdelil na dva. Napriek tomu za Maďarskom, vedúcim reformátorom za socializmu, nezaostal v zriaďovaní a fungovaní inštitúcií trhovej ekonomiky.

Takto sa dostávame k zložitej otázke. Čo v skutočnosti posudzujeme? Mali by sa udalosti zo sedemdesiatych a osemdesiatych rokov minulého storočia hodnotiť podľa toho, čo by znamenali pre *budúcnosť* národa o dvadsať rokov neskôr? Takéto hodnotenie je vhodnejšie z dlhodobej historickej perpektívy veľkej kolektívnej entity. Lenže ľudia majú iba jeden život. Keď sa dnešnými očami a s dnešnými pocitmi dívame na to, ako Maďari, Česi a Slováci prežili obdobie rokov 1968 – 1989, povedal by som, že Maďari si užívali miernejšiu

* Trochu to pripomína rozporuplné účinky čínskej reformy, ktorá do určitej miery stabilizuje moc komunistickej strany a prepožičiava jej zdanie legitímnosti.

prax. Ovzdušie bolo slobodnejšie. Ľahšie mohli cestovať. Zo Západu prichádzalo viac tovaru i modernej kultúry. Život bol znesiteľnejší.* Čo ako banálne to môže znieť, ale Maďarsko bolo – ako sa v tých časoch zvyklo u nás hovoriť – najspokojnejšou kasárňou v tábore, určite lepším miestom ako Československo, východné Nemecko či Rumunsko. Reformy národného hospodárstva úzko súviseli s uvoľnením skostnatenosti a tvrdosti stalinského obdobia. S odstupom času pokladám tento fakt za väčší a vzácnejší úspech, než za aký som ho pokladal v tých časoch.

* Rodičia, ktorí boli v období najtvrdšieho prenasledovania v myšlienkovej opozícii voči režimu a mali malé či adolescentné deti, museli riešiť niekoľko dilem. Ak sa doma rozprávali otvorene, potom deti, ešte nezrelé alebo nedostatočne obozretné, mohli rozprávať o názoroch svojich rodičov tam, kde by radšej nemali. Ak sa však v dôsledku opatrnosti a sebaobrany nerozprávali s členmi svojich rodín úprimne, pripravovali ich o nevyhnutnú politickú osvetu a nemohli kompenzovať škodlivé vplyvy tlače, propagandistickej mašinérie a dokonca aj školy.
Našťastie, takéto problémy sme nemali. O citlivých politických otázkach sme sa mohli s deťmi rozprávať otvorene. Boli sme s nimi naladení na rovnakú vlnovú dĺžku. Nepoznali sme konflikt generácií, čo často rozdeľuje rodičov a deti v základných politických a etických otázkach. Činiteľom, ktorý prispel k nášmu vzájomnému porozumeniu, bola menej despotická atmosféra v rodine v čase, keď sa deti začali zaujímať o sociálne a politické problémy. To nám, a asi aj iným ľuďom, umožňovalo hovoriť otvorenejšie doma aj mimo rodiny. Táto relatívna otvorenosť prispela k tomu, čo som už nazval znesiteľnejším životom.

16 Harvard 1984 – 2002

Na jeseň 1983 som sa prechádzal v parku Ústavu pre pokročilé štúdiá v Princetone, keď som zazrel, ako mi kráča v ústrety Albert Einstein v košeli s krátkymi rukávmi a v sandáloch naboso. Nechcel som veriť vlastným očiam. Všetko súhlasilo – tvár, vlajúce biele vlasy, výraz, oblečenie – čo sa to tu, preboha, deje? Vari mám halucinácie?

Ukázalo sa, že sa tu nakrúca film, na pôvodnom mieste, kde Einstein pracoval po príchode do Ameriky. S radosťou sa tam prechádzal v parku, ponorený do myšlienok.

V tom čase sme bývali niekoľko týždňov na Einsteinovej aleji 45 v malom rodinnom domčeku, ktorý navrhol môj krajan Marcel Breuer.

Princetonský ústav

V Princetone Einsteinov kult pretrváva a jeho intelekt inšpiruje tých, čo sem prichádzajú. Skôr ako sa budem venovať osobným zážitkom, poviem pár slov o Ústave pre pokročilé štúdiá, pretože v Amerike je zriedkavosťou výskumný ústav, ktorý by nebol súčasťou univerzity. Takmer všetci vedci a bádatelia v Spojených štátoch venujú veľa času výučbe. Mnohí americkí kolegovia závideli, že vedeckí pracovníci v akademických ústavoch v Sovietskom zväze a východnej Európe boli oslobodení od výučby (alebo dokonca ich k nej nepripustili). Keď Einstein prišiel do Ameriky, jeho hostitelia zastávali názor, že by ho prinajmenšom nemali nútiť, aby celý deň strávil prednáškami pre študentov. Bolo treba založiť ústav, kde by Einstein venoval všetku energiu výskumu. A hoci bolo takmer nemožné nájsť druhého alebo tretieho Einsteina, bolo treba získať ako stálych zamestnancov prinajmenšom niekoľko mimoriadnych vedcov. Potom by ich intelektuálne čaro priťahovala nadaných hosťujúcich vedeckých pracovníkov z celého sveta, aby tu každý strávil rok ďaleko od svojej

univerzity či ústavu, oslobodený od učenia a administratívnych povinností, teda aby mohol venovať všetko úsilie výskumu podľa vlastného výberu.

Z darov bohatých a štedrých amerických sponzorov sa zriadila nadácia a onedlho začal fungovať aj ústav. Pôvodne ho využívali ako ideálne výskumné pôsobisko hlavne teoretickí fyzici a matematici. John von Neumann, matematický génius z Maďarska, tu strávil celý čas pobytu v Amerike. (Podľa neho pomenovali ďalšiu cestu vo štvrti, kde sme bývali – Neumannova alej.) Pracoval tu aj Kurt Gödel, velikán matematickej logiky. Veľký fyzik J. Robert Oppenheimer bol riaditeľom ústavu v rokoch 1947 – 1966. V roku 1973 tu založili aj Školu vied o spoločnosti a každý predmet viedol jeden profesor. V akademickom roku 1983 – 1984, keď som tu pôsobil, ekonómiu mal na starosti profesor Albert Hirschman, za politické vedy zodpovedal Michael Waltzer a Clifford Geertz zasa riadil odbor antropológie. Každý z nich patril vo svojej disciplíne medzi najlepších.

Ústav sa postupom času rozrástol, ale jeho pôvodná štruktúra sa zachovala: malý kolektív stálych zamestnancov a okolo nich šesť- alebo sedemkrát viac hosťujúcich vedeckých pracovníkov; každý rok sa striedali a vyberali ich stáli zamestnanci. Od samého začiatku sa tu zhromažďovali bádatelia z rôznych odborov – práve interdisciplinárna povaha práce patrí medzi najpríťažlivejšie črty princetonskej ustanovizne.

Pozvanie do Princetonu som pokladal za veľkú česť a rok, čo som tam strávil, patril medzi najzaujímavejšie a najinšpirujúcejšie obdobia v mojom živote. Každý, kto chce vybudovať špeciálny raj pre mužov a ženy vedy a vedeckého výskumu, by si mal zobrať Princeton za vzor. Budovy sú umiestnené v obrovskom parku s malým jazierkom uprostred, o trochu ďalej sa rozkladá súkromný les, ktorým preteká potok a brázdia ho chodníky vytýčené pomedzi husto vysadené stromy – ideálne útočisko pre tých, čo ako ja radi rozmýšľajú pri prechádzke v prírode. Pri skvelom obede sa vždy zíde príjemná spoločnosť kolegov.

Výber tých, čo majú byť pozvaní, prebieha čiastočne na základe materiálov, ktoré pošlú záujemcovia, a čiastočne na základe odporúčania stálych zamestnancov ústavu. Albert Hirschman vyberal ekonómov, ktorí nejakým spôsobom vyčnievali z radu a v určitom zmysle sa odchyľovali od neoklasickej dogmy. Bola to skutočne zaujímavá spoločnosť. Stretol som tam Axela Leijonhufvuda, amerického profesora švédskeho pôvodu, ktorý sa preslávil novou interpretáciou Keynesa. Medzi partnerov v diskusiách patrili George Akerlof, ktorý sa článkom o „šunkách" (kazových autách) zaradil medzi zakladateľov teórie asymetrických informácií – za túto prácu získal Nobelovu cenu. Bol tam aj Don McCloskey, ktorý sa síce zajakával, ale vždy prichádzal

so zaujímavými a novými názormi. Veľkú pozornosť vyvolala najmä práca o „rétorike" ekonómie. (Ak zjednoduším jeho argument na najvyššiu možnú mieru, pravda vo vedách o spoločnosti pozostáva výlučne z vecí, ktorými môže vedec presvedčiť kolegov pomocou v tom čase populárnych a všeobecne uznávaných metód.)*

Aby som bol úprimný, v tom čase som mal výpadok tvorivosti. Dokončil som všetko, čo som chcel napísať v situácii, čo vznikla po *Nedostatkovej ekonomike*, ale ešte som nevedel, aký ďalší veľký cieľ by som si mal vytýčiť. Urputne som sa snažil nájsť cestu vpred.

Počas „normálnych" rokov všetko, čo som čítal, súviselo s aktuálnym výskumom. Božskú slobodu v Princetone som využil na všeobecné štúdium a zhromažďovanie informácií. Čítal som Roberta Dahla a Charlesa Lindbloma o demokracii a „polyarchii", teóriu spravodlivosti od Johna Rawlsa, odvážne myšlienky Thomasa Schellinga o stratégii, práce vtedajších kolegov (samozrejme, Leijonhufvuda, Akerlofa a McCloskeyho), ako aj knihy Amartyu Sena a Olivera Williamsona, ktorí navštívili ústav a prednášali na seminári. To je niekoľko príkladov prác, ktoré počas onoho roka boli pre mňa veľkým intelektuálnym zážitkom.**

Medzitým vo mne dozrievala a nadobúdala konkrétnejšie obrysy myšlienka na jedinú prácu, v ktorej by som zhrnul všetko, čo som za desaťročia bádania zistil a pochopil o socialistickom systéme. Ešte v ústave som načrtol prvý koncept práce, ktorá sa však nemala objaviť skôr ako za desaťročie: *The Socialist System* (Socialistický systém).

Práve toto je skvelé na spôsobe, ako podporuje rozvoj vedy veľkorysý inštitucionálny a finančný rámec, ktorý poskytujú také výskumné organizácie ako Ústav pre pokročilé štúdiá v Princetone. Keď som pricestoval, nemal som celkom jasné zámery, ale počas roka sa moje dlhodobé plány vykryštalizovali natoľko, že som mohol načrtnúť prvé koncepty. Napokon uplynulo ďalších osem alebo desať rokov, kým pôvodné myšlienky z Princetonu dozreli a mohol som poslať rukopis knihy do vydavateľstva. Bádatelia, ktorí žiadajú o príspevok verejné alebo súkromné fondy, musia k žiadosti priložiť podrobný plán

---

* V tom čase si nikto nevedel predstaviť, že si atleticky stavaný Don dá o niekoľko rokov chirurgicky zmeniť pohlavie a bude pokračovať v žiarivej kariére ako Deirdre McCloskeyová. Za pozoruhodnú odvahu, čo prejavil pri poznávaní seba samého, a za také ťažké rozhodnutie si McCloskey nepochybne zaslúži uznanie.

** Vo výbere literatúry sa odzrkadľuje moja túžba prekročiť hranice tematiky *Nedostatkovej ekonomiky* a do analýz začleniť aj problémy politickej štruktúry, ideológie a vzťahov v spoločnosti.

toho, čo chcú robiť. Jednako je veľmi potrebné, aby existovala aj iná forma financovania – bez striktných podmienok.* Je len prirodzené, že tí, čo dostanú pozvanie do Ústavu pre pokročilé štúdiá, v žiadosti uvádzajú, čím by sa chceli zaoberať, ale nepodpisujú nijakú právne záväznú, byrokratickú zmluvu, ktorá by stanovovala, kedy majú dokončiť konkrétnu štúdiu. Ako ukazuje môj prípad, odborníkom prichádzajúcim do Princetonu sa poskytuje takmer bezhraničná sloboda. Ústav berie na seba riziko, že výsledkom štedrej podpory nebude nijaký konkrétny výsledok. Jedinou zárukou – ak dobre vybrali tých, čo pozvali – je, že vedec, zapálený pre svoj odbor, v každom prípade urobí všetko, čo je v jeho silách, aby ponúknutú slobodu a čas náležite využil.**

Keď som bol v Princetone, jedného dňa zazvonil telefón. Volal Michael Spence, vedúci Katedry ekonómie na Harvardovej univerzite, a pozval ma na verejnú prednášku.*** Keď som to spomenul Albertovi Hirschmanovi, ktorý bol pred príchodom do Princetonu dlhé roky profesorom na Harvarde, po tvári mu prebehol ľahký úsmev, takže som celkom dobre nevedel, čo mám v tej chvíli robiť. V každom prípade som s potešením pozvanie prijal a o niekoľko týždňov som prednášal na Harvarde.

---

* Môžem sa pokladať za šťastlivca, že mi mnohé inštitúcie na Západe dali možnosť robiť výskum podľa vlastného výberu a vlastným tempom. Napríklad, ako som už uviedol v kapitole o písaní *Nedostatkovej ekonomiky*, v Ústave pre medzinárodný ekonomický výskum Štokholmskej univerzity som nemal nijaké povinnosti.

** Podrobne som opísal, ako funguje Princetonský ústav (podmienky pre pozvanie, požiadavky, ktoré by mali bádatelia splniť atď.), pretože slúži ako model pre ostatné ústavy pre pokročilé štúdiá, vrátane budapeštianského kolégia, prvého svojho druhu v strednej Európe, kde som bol stálym spolupracovníkom od jeho založenia.

*** Organizácia Harvardovej univerzity, ako aj ďalších amerických univerzít, sa pridržiava vzoru odlišného od spôsobu, ako sú usporiadané európske univerzity vrátane maďarských. Organizačné jednotky nesú iné názvy. „Školy" alebo „fakulty" na čele s dekanom sú oveľa väčšie jednotky než ich maďarské náprotivky. Ekonómia je súčasťou Fakulty umení a vied HU, ktorá zahŕňa všetky spoločenské a prírodné vedy. Škola sa skladá z katedier, ale aj to sú oveľa väčšie entity ako „katedry" či „ústavy" väčšiny univerzít na európskom kontinente. Na čele americkej katedry stojí vedúci, zodpovedný za koordináciu vyučovania na katedre a jej riadenie. Vo vzťahu k členom učiteľského zboru je iba prvý medzi rovnými. Dokonca ani asistenti či docenti nie sú podriadení vedúcemu katedry. Výučbu aj výskum vykonávajú nezávisle. Tým sa americké univerzity radikálne líšia od situácie na nemeckých či maďarských *Lehrstuhl*, kde medzi vedúcim katedry a jej členmi panuje vertikálna nadriadenosť a podriadenosť. Najvyšší šéf univerzity v Spojených štátoch sa nazýva prezident, v Maďarsku a mnohých ďalších krajinách rektor.

Ako na Harvarde vymenúvajú profesorov

Skôr ako porozprávam príbeh o mojom vlastnom vymenovaní, odskočím si v čase a opíšem procedúru vymenovania na Harvardovej univerzite, ako som ju sledoval i zažil, keď ma prijímali za člena učiteľského zboru.

Riadny profesor na akejkoľvek americkej univerzite si užíva definitívu, teda prácu na celý život, na základe nezvyčajne asymetrickej pracovnej zmluvy.* Doživotní profesori môžu kedykoľvek odísť, keď sa im nepáči práca, alebo dostanú lepšiu ponuku odkiaľkoľvek, zatiaľ čo univerzita ich nemôže prepustiť ani v prípade, že nie je spokojná s ich prácou.**

Hoci účelnosť takejto právnej úpravy je diskutabilná, všeobecne sa podporuje, pretože plné zabezpečenie, čo poskytuje, je najdôležitejšou zárukou akademickej slobody. Nikto nemôže ohroziť profesorovo živobytie pre politické alebo vedecké názory. Zástancovia systému sa odvolávajú na obdobie McCarthyho, keď definitíva ochránila mnohých amerických univerzitných profesorov pred politickým prenasledovaním.

Keďže je ťažké zbaviť sa doživotného univerzitného profesora, ich výberu sa venuje veľká pozornosť. Neexistujú pravidlá platné pre všetky americké univerzity. Môžem opísať iba procedúru na Harvarde, ako ju poznám z vlastnej skúsenosti a z príručky *The University: An Owner's Manual* (Príručka pre šéfa univerzity) od Henryho Rosovského, ktorý ako dlhoročný dekan najväčšej fakulty na Harvarde, Fakulty umení a vied, dôkladne poznal situáciu z prvej ruky.

Vezmime si hypotetický príklad. Katedra ekonómie potrebuje profesora, ktorý by prednášal podnikové financie. Na prvej úrovni riadi proces výberu výlučne rada riadnych profesorov, nižšie postavení učitelia ani študenti nehrajú nijakú úlohu. Profesorský zbor sa na pravidelnom mesačnom zasadnutí najprv zaoberá myšlienkou ako takou. Skutočne je nutné posilniť túto oblasť? Ak sa zbor dohodne, vymenuje „vyhľadávací výbor". Malá skupina poverených členov zboru sa potom venuje problému niekoľko mesiacov. Členovia študujú najnovšiu literatúru o danom predmete, hľadajú a po obsiahlych diskusiách navrhnú kandidáta. Latku nastavia čo najvyššie. Odcitujem, čo o kritériách výberu napísal Rosovsky: „Kto je najoriginálnejší, najzaujímavejší a najsľubnejší? Kto najviac ‚vo svete' vyhovuje popisu práce? Kto je najväčšia autorita na svete?"[1] Čo sa očakáva od kandidáta, formuloval istý starý kolega z Harvar-

---

* Na Harvardovej univerzite a niektorých ďalších univerzitách sa definitíva vzťahuje iba na riadnych profesorov, najvyššie postavených príslušníkov učiteľského zboru. Na veľkom počte univerzít však pod inštitúciu definitívy spadajú aj nižšie postavení docenti.

** Samozrejme, existujú rozumné výnimky – ak, napríklad, profesor spácha trestný čin.

du slovami: „Aký jeho výsledok zmenil daný vedný odbor tak, že bol iný ako pred uverejnením jeho práce?"

Vyhľadávací výbor musí urobiť viac, ako len oznámiť meno a napísať niekoľko riadkov odporúčania. Predseda výboru pripraví o kandidátovej práci prednášku, aby ostatných profesorov z katedry presvedčil, že kandidát spĺňa tie najprísnejšie kritériá. Každý člen výboru prispieva k prezentácii vlastným stanoviskom. Potom nasleduje diskusia. Názory vyslovujú tí, čo kandidáta poznajú osobne alebo čítali jeho práce. Sú výsledky jeho výskumu také skvelé a objavné, ako ich ocenil vyhľadávací výbor? Aký má výskumný potenciál do budúcnosti? Výhrady a pripomienky vyslovujú aj tí, čo s kandidátom nesúhlasia. Diskutuje sa tiež o kandidátovej osobnosti. Berú sa do úvahy pedagogické schopnosti navrhovaného, ak ich pozná niekto zo zainteresovaných, a v tejto fáze sa zohľadňujú aj názory študentov. Na svoje prekvapenie som však zistil, že posledné činitele nie sú rozhodujúce. Na čom naozaj záleží, sú vedecké úspechy a predpokladaný vedecký potenciál.

Nasleduje dlhá diskusia, ale dokonca ani po nej sa nerozhodne definitívne. Po prvé, vedúci katedry rozošle listy niekoľkým známym odborníkom v danej vednej podoblasti (v tomto prípade vo sfére podnikových financií). V liste uvedie niekoľko mien vrátane mena odporúčaného vyhľadávacím výborom, ale neupresní, s kým sa ráta na vymenovanie. Adresátov požiada, aby mená zoradili a poradie odôvodnili. Keďže oslovení nevedia, aké konkrétne meno má Harvard na mysli, ich odpovede sa nazývajú „listy naslepo". Také hodnotenie predstavuje určitý názor uzavretého kruhu hlasujúcich, čo sú najlepšie oboznámení s predmetnou oblasťou.

Profesori dostanú na preštudovanie kandidátov životopis, zoznam prác a dva či tri články, pričom sú k dispozícii aj iné jeho práce. Úlohou je, aby príslušníci profesorského zboru získali informácie o kandidátovom diele z prvej ruky. Po niekoľkých mesiacoch sa na zhromaždení profesorského zboru predloží konkrétny návrh a začína sa výmena názorov. Niekedy profesorský zbor dospeje ku konsenzu už na druhom zasadnutí. Ak nie, záležitosť sa dostane na program po tretí raz a každý hlas sa zaznamená. Ak kandidát získa väčšinu, skončí sa prvé dejstvo, nie však dráma výberu.

Až teraz vedúci katedry nadviaže oficiálny kontakt s kandidátom, aby zistil, či si želá pracovať na univerzite. Nie je to žiadosť o zamestnanie.* Riadna profesúra na Harvarde sa ponúka tým, o kom si budúci kolegovia myslia, že si

* Väčšina nových riadnych profesorov prichádza zvonka. Ak má povýšiť niekto domáci, uplatňuje sa trochu odlišná procedúra. Vtedy sa docent rozhodne, či sa podrobí procedúre „posúdenia definitívy". Je to riskantné rozhodnutie, pretože často sa končí odmiet-

ju zaslúži. Odpoveď je väčšinou kladná, ale, samozrejme, v niektorých prípadoch sa kandidát poďakuje za prejavenú poctu a odmietne – napríklad preto, že dáva prednosť existujúcemu postaveniu, alebo má na zápornú odpoveď rodinné dôvody. V takom prípade sa procedúra začína odznova a vyhľadávací výbor navrhne nové meno.

Predpokladajme, že kandidát je ochotný ponuku prijať. V tejto fáze prijatie znamená iba principiálny súhlas, s vedomím, že ešte príde druhá a tretia časť menovacieho procesu. Ďalším krokom je diskusia s dekanom o finančných podmienkach, do ktorých katedra nemá čo hovoriť. Plat je výsostne súkromná záležitosť. Nikto na katedre nevie, koľko dostáva jeho kolega, dokonca ani vedúci katedry. Prijať do zamestnania ekonóma je pomerne lacná záležitosť, pretože im stačí, že budú dostávať plat a nanajvýš požiadajú o finančnú výpomoc pri hľadaní ubytovania, ak súčasťou vymenovania je presťahovanie.* Drahými akvizíciami sú fyzici a chemici, ktorí môžu požadovať niekoľko miliónov dolárov na laboratóriá a pomocný personál. Riadni profesori nemajú stabilné platové rozpätie, do ktorého by sa musel nový profesor vojsť. Mzda a ďalšie materiálne podmienky sú predmetom dohody medzi dekanom a vymenovaným.

Len čo sa dekan a kandidát dohodnú, dekan navrhne vymenovanie prezidentovi univerzity. Každý člen katedry napíše dekanovi list, v ktorom vysvetľuje, prečo hlasoval za či proti kandidátovi. Prezident dostáva nielen tieto vyhlásenia, ale aj „listy naslepo".

Väčšina hlasov z katedry a dekanov súhlas sú nutnou, ale nie postačujúcou podmienkou vymenovania. Univerzita potrebuje vedieť, či katedru neovládla partia priateľov alebo ľudí s rovnakými vedeckými či politickými názormi, prípadne svetonázorom, ktorá za každú cenu mieni získať spriaznenú dušu. Preto nasleduje ďalšia nezaujatá previerka; prezident vymenuje ad hoc komisiu. Jedným jej členom je profesor Harvardu dobre oboznámený s problematikou, ale z inej katedry univerzity (napríklad, ekonóm pracujúci v Škole podnikania). Prezident pozve tiež dvoch odborníkov zvonka, z iných amerických univerzít, alebo dokonca zo zahraničia. Členovia ad hoc komisie dostanú kandidátove články, a ak poverenie prijmú, dôkladne si prečítajú predložené práce kandidáta.

Potom sa prezident, dekan a členovia ad hoc komisie stretnú v úplnej tajnosti v prezidentovej kancelárii. (Keďže som sám bol členom ad hoc komisie

---

nutím, ktoré postihnutý pociťuje ako strašnú ranu. Mnohí uprednostnia predbežné opatrenia a odchádzajú na inú univerzitu, kde im ponúkajú vyššie postavenie s definitívou.

* Môžete si byť istí, že platy ekonómov sú pomerne vysoké, pretože na pracovnom trhu mimo akademickej pôdy je po ich službách veľký dopyt. Najlepší odchádzajú do vládnych služieb a do sféry podnikania, takže v dôsledku konkurencie platy rastú.

pre menovanie na inej katedre, mohol som procedúru sledovať zblízka.) Zasadnutie sa začína vypočutím „svedkov". Ako prvý je predvolaný sám vedúci katedry – v podstate zrekapituluje väčšinový názor katedry. Členovia komisie ho vypočujú a vedúci odchádza. Prichádzajú ďalší, hlavne odborníci z kandidátovho vedného pododboru. Prítomní si ako svedkov vypočujú aj tých, čo sa vyslovili proti vymenovaniu. Členovia komisie sa radi podrobne zoznámia s argumentmi oponentov. Po vypočutí svedkov predseda ad hoc komisie vyzve každého člena, aby oznámil svoje rozhodnutie a obhájil ho. Nehlasuje sa, pretože komisia nie je oprávnená rozhodovať. Prezident skončí zasadnutie a pozve všetkých na obed.

Napokon nastane posledná fáza.* Vo väčšine prípadov sa odporúčanie katedry a dekana prijme, ale občas odmietne. Prezidentovo odmietnutie vždy vyvolá veľký rozruch.

Proces, ktorý sa začína pôvodným rozhodnutím o voľnom mieste a končí oficiálnym vymenovaním, môže pokojne trvať aj rok či dva.

Keď som hlbšie prenikol do tejto procedúry, bol som ohromený. Z vlasti som bol zvyknutý na predpojaté, často cynické narábanie s „personálnymi záležitosťami". Odborné úvahy, samozrejme, hrajú úlohu aj v Maďarsku, ale čo sa naozaj počíta, sú kandidátove styky. Aké sily by sa snažili presadzovať, alebo odmietať vymenovanú osobu? Bude to rozhodnutie na politickej báze, alebo to bude odmena za osobnú oddanosť, prípadne preddavok za recipročné služby alebo, nebodaj, sa zaobíde bez protekcie? Imponovalo mi, že harvardské kritériá sú v tejto oblasti nepochybným úspechom. Profesori sa ochotne stotožňujú s kritériom prestíže univerzity: chcú urobiť taký výber, ktorý by upevnil postavenie Harvardu ako univerzity číslo jeden.** Mnohí zaneprázdnení ľudia trávia dlhé hodiny na početných zasadnutiach, aby zabezpečili, že vymenovanie prinesie pozitívny výsledok. Príslušníci učiteľského zboru majú pocit, že toto je *najdôležitejšia* záležitosť, o ktorej musia rozhodnúť. Ak sú na

* Striktne povedané, rozhodnutie prijíma najvyšší orgán Harvardovej univerzity na prezidentovo odporúčanie. To je však formalita, skutočne definitívne rozhodnutie má v rukách prezident.

** Veľká časť verejnosti pokladá Harvard za najprestížnejšiu americkú univerzitu. Nedávno viaceré inštitúcie uverejnili poradie univerzít, ktoré sa stanovovalo rôznymi spôsobmi. Citujem tu iba jeden prameň, *Times Higer Education Supplement* (Príloha *Timesov* o vysokoškolskom a vyššom strednom vzdelávaní), ktorý pravidelne hodnotí svetové univerzity na základe kombinácie kritérií (prieskum názorov v akademickom prostredí, počet citácií publikácií učiteľov, počet učiteľov na jedného študenta atď). V prehľade z roku 2004 Harvard stál na prvom mieste so skóre 100, kým druhá univerzita dosiahla skóre 88 a tretia 79.

úrovni profesori, všetko bude dobré, ale ak nie sú dostatočne dobrí, potom sa univerzita určite prepadne do priemernosti.

Nikto nemôže tvrdiť, že tradičná procedúra funguje dokonale. Možno sú niektorí účastníci výberového konania zaujatí a popri čisto akademických kritériách v skutočnosti zohľadňujú aj osobné pocity alebo tlaky prichádzajúce zvonka. Ak sa podobné javy aj vyskytujú, zostávajú skryté a sám som ich nezaznamenal. Chyby sa stávajú dokonca aj vtedy, ak sa každý riadi výlučne akademickými kritériami. Poniektorí vymenovaní nesplnia očakávanie katedry, kým, naopak, iní vynikajúci vedci zostanú bez povšimnutia. Na univerzite kolujú hotové legendy o prípade Paula Samuelsona, ktorý študoval na Harvarde pod Schumpeterovým vedením. Jeho doktorská dizertácia *Foundation of Economic Analysis* (Základy ekonomickej analýzy) sa stala klasikou.[2] Bol skvelým matematikom už v čase, keď sa to nepokladalo za všeobecnú požiadavku pre profesiu ekonóma. Napriek tomu mu Harvard miesto neponúkol,* takže Samuelson odišiel na Massachusettskú techniku (Massachusetts Institute of Technology), ktorá tiež sídli v Cambridgei. Tam zreorganizoval katedru ekonómie, ktorá sa pod jeho intelektuálnym vplyvom stala jedným zo stredísk štúdia medzinárodnej ekonomiky. Samuelson bol prvým americkým ekonómom, čo získal Nobelovu cenu.

Nie je vylúčené, že aj pozoruhodne vysoké nároky, stanovené pre výberové konanie, prispievajú k nie príliš priaznivej charakteristike a ľudia mimo univerzity ju nazývajú „harvardská arogancia". Podobne ako zamestnanci iných inštitúcií, hrdí na svoje tradície a úspechy, ani profesori z Harvardu nemajú pocit, že sú horenosi, lenže ľudia spoza múrov univerzity často vnímajú ich správanie ako povýšenecký postoj a pociťujú voči nemu odpor.

Hoci menovacia procedúra má aj slabé stránky, pokiaľ som sa na nej zúčastňoval, s úctou a rešpektom som ju nielen sledoval, ale jej aj slúžil.

Sťahovanie do Cambridgea

Je načase, aby sme sa vrátili k môjmu vymenovaniu. Keď som pracoval na týchto pamätiach, prekvapilo ma, že som po všetkých tých rokoch získal prístup k článkom, protokolom a listom naslepo súvisiacim s mojou procedúrou.

---

* Prečo? Niektorí vysvetľujú ignorantský postoj k Samuelsonovi jednoducho – antisemitizmom. Iní zasa hovoria, že profesori zo starej školy, ktorí matematike nerozumeli, sa obávali Samuelsonovho brilantného mozgu a jeho kritických poznámok.

Žiadal som o radu skúsených kolegov, ktorí boli jednoznačne proti akýmkoľvek pokusom požiadať o to. Pripomínali mi niečo, čo som v skutočnosti tak či tak vedel. Jeden zo základov výberového konania je dôvernosť. Tí, čo sa vyjadrujú k vymenovaniu kandidáta, robia to v pevnej viere, že ich komentáre sa nikdy, za žiadnych okolností, nedostanú ku kandidátovi, ktorého sa týkajú. To ich podnecuje, aby uviedli aj negatívne postrehy bez toho, aby to ohrozilo ich vzťahy v budúcnosti, keď sa prihodí, že budú musieť spolupracovať alebo sa budú zúčastňovať na rovnakých konferenciách. Rada znela, že by nebolo porušením dôvernosti, keby som sa jednoducho spýtal jedného či dvoch príslušníkov učiteľského zboru, ako si na udalosti spomínajú.

Vychádzajúc z toho, čo som sa neskôr dozvedel o rôznych štádiách všeobecnej procedúry, hlavná línia príbehu mi bola jasná. Na katedre ekonómie prevládal niekedy v rokoch 1983 – 1984 pocit, že potrebujú odborníka na socialistické ekonomiky. Potreba hľadať mohla byť o to naliehavejšia, že Abram Bergson sa chystal odísť do dôchodku. Bol najvýznamnejším americkým odborníkom v oblasti sovietológie a okrem toho podstatným spôsobom prispel do teórie ekonomiky blahobytu tým, že zaviedol funkciu spoločenského blahobytu, pomenovanú po ňom. V určitom bode procesu sa dostalo na pretras aj moje meno. Osobne som sa veľmi dobre poznal s kolegami z niekoľkých amerických univerzít. Viacerých som oprávnene pokladal za svojich priateľov, ale zhodou okolností som nebol blízkym priateľom s nikým z Harvardu, s výnimkou letmých stretnutí s jedným či dvoma profesormi. Takže ma chceli poznať.

Najprv ma pozvali na prednášku, po nej nasledoval obed a odborná diskusia. V rokoch 1984 – 1985 som dostal pozvanie na prestížnu Taussigovu hosťovskú profesúru. Mal som sa presťahovať a katedra by mi pomohla nájsť ubytovanie. Mal som prednášať iba jeden kurz a zvyšok času venovať výskumu. Ponuku som s potešením prijal a z Princetonu som sa presťahoval do Cambridgea.

Tam som spočiatku absolvoval sériu prednášok, ktoré som v nasledujúcich rokoch vycibril a rozšíril, kým sa z nich nestala kniha *Socialistický systém*. Zoznámil som sa s Harvardom a súčasne – ako je to teraz zrejmé – ekonómovia z Harvardu sa zoznamovali so mnou. Už keď som si podával žiadosť o miesto hosťujúceho profesora, požiadali ma o životopis a niekoľko publikácií. Viem si predstaviť, že materiál súčasne koloval v rámci procesu vyhľadávania.

Napokon nastal deň, ktorý som už opísal ako koniec prvého dejstva. Profesor Jerry Green, vedúci Katedry ekonómie Harvardovej univerzity, mi oznámil, že katedra sa rozhodla ponúknuť mi riadnu profesúru. Dekan bol pripravený diskutovať o podmienkach.

(Teraz, po dvadsiatich rokoch, som sa listom obrátil na Jerryho Greena s otázkou, čo by mi mohol povedať o spomínaných udalostiach. Odcitujem z jeho odpovede: „Poverili sme podvýbor, aby preštudoval niektoré z vašich prác a podal skupine správu. Záver nevyvolával nijaké pochybosti... Vaše menovanie na našu katedru bolo schválené jednohlasne... Neviem si predstaviť, že by mi ktokoľvek bránil povedať vám to teraz, po toľkých rokoch.“[3])

Postupom času veci dospeli do takého štádia, že som už mal tri iné ponuky: jednu z Londýnskej ekonomickej školy (London School of Economy), mojej prvej zastávky na Západe, a ďalšiu z Kalifornskej univerzity v Los Angeles. Skutočným súperom ponuky z Harvardu však bol Stanford, kde už prebehlo štádium hlasovania učiteľského zboru a urobili mi definitívnu ponuku. Stretol som sa s dekanom z Harvardu a potom som odcestoval do Stanfordu, aby som sa zoznámil s tamojšou potenciálnou možnosťou. Výber som zúžil na dve ponuky: Stanford, alebo Harvard.

Stanford mal veľa príťažlivých stránok. Na Harvarde som sotvakoho poznal, kým v Stanforde som mal veľa priateľov: počas prvej návštevy v roku 1968 som sa zoznámil s Kennethom Arrowom, Tiborom Scitovským, Alanom Mannem a Masahikom Aokim. Bol to úžasný tím, ktorý ustavične súperil s Harvardom a MIT. Okrem toho vstupovala do hry príroda, krása Kalifornie, more, lesy a vzrušujúce San Francisco. Pri takých dvoch fantastických ponukách bolo veľmi ťažké dospieť k rozhodnutiu.

Od napätia, vyvolaného touto situáciou, sme spolu s manželkou doslova ochoreli. Vedúci katedry v Stanforde nám na víkend požičal svoj dom na brehu mora. V nádhernej prírode sme naplno prežívali priaznivé novinky a lákavé perspektívy, až ma postihli neznesiteľné bolesti v krížoch, že som bol sotva schopný chodiť. Príčinou kŕča bol určite stres. Manželka medzitým dostala vysokú horúčku. Manželia Scitovskovci prišli po nás autom a odviezli nás do Stanfordu.

Napokon sme sa po dlhom váhaní rozhodli, že z niektorých závažných odborných dôvodov by som mal prijať ponuku z Harvardu. Zdalo sa, že koncentrácia intelektuálnej sily je tam ešte väčšia ako na hociktorej inej univerzite, osobitne ak sa berú do úvahy MIT a ďalšie univerzity v okolí Bostonu. Určite to platilo pre môj odbor. Na Harvarde a v iných výskumných centrách v okolí pracovalo oveľa viac ľudí, čo sa zmeriavali na ekonomiku Sovietskeho zväzu, východnej Európy a Číny aj na porovnávacie ekonomické systémy, ako v Stanforde.

Kalifornia nás uchvátila, ale spoznali sme a zamilovali si aj Boston, ktorý sa ponáša na anglické a európske mestá viac, než hociktoré iné americké mesto. Do hry vstupoval aj ďalší faktor. Zmluvne som sa dohodol, že v Amerike strávim iba polovicu času a zvyšný budem pracovať v Maďarsku na neplatenej do-

volenke. Obe univerzity moju požiadavku akceptovali, hoci nie príliš ochotne, pretože by uprednostnili, aby som všetku energiu venoval im. Keď som sa už rozhodol pendlovať, Boston získal na príťažlivosti, pretože bol o šírku kontinentu bližšie k Budapešti ako San Francisco.

S dekanom sme dospeli k dohode. Sľúbili mi pomoc pri hľadaní a zariaďovaní trvalého bydliska a univerzita sa zaviazala, že nám každoročne zaplatí letenku z Bostonu do Budapešti a späť. Súčasne ma upozornili, že zatiaľ ide iba o návrh a musím počkať na definitívne rozhodnutie, ktoré ešte vždy mohlo byť negatívne.

Nasledujúce týždne sme strávili v napätom očakávaní. (Až neskôr som zistil, že prebiehalo zasadnutie ad hoc komisie.) Rozhodnutie napokon padlo a stal som sa riadnym profesorom Harvardovej univerzity.

Začali sme si hľadať ubytovanie; nakoniec sme sa rozhodli pre jeden byt v súkromnom vlastníctve, ktorý bol pred dokončením. Ako je v anglosaskom svete zvykom, domy dostávajú mená. Ten, v ktorom sme bývali, sa volal University Green (Univerzitná pažiť). Stál na Ulici Mount Auburn blízko areálu univerzity a Harvardovho námestia. Na tomto slávnom stredobode života v Cambridgei stojí na jednej strane srdce univerzity vrátane Harvardovho dvora, trávnatej plochy s najstarším blokom prednáškových siení, hlavnými administratívnymi budovami a internátmi. Zvyšok námestia obkolesujú administratívne budovy, reštaurácie, banky a obchody, no a čo je najdôležitejšie, obrovské kníhkupectvá otvorené do hlbokej noci. V sobotu a v nedeľu Harvardovo námestie zaplnia pouliční hudobníci, interpreti a obchodníci, občas sa tu konajú obrovské pouličné jarmoky. Bývať blízko Harvardovho námestia znamená žiť v pulzujúcom srdci mesta, vďaka čomu bol byt ešte príťažlivejší.

Na akademický rok 1985 – 1986 sme s manželkou odcestovali domov, do vlasti. Keď sme sa na jeseň 1986 vrátili do Cambridgea, prvých niekoľko nocí sme strávili vo Fakultnom klube a ledva sme sa dočkali, kým sme prevzali nový byt. Bol úplne prázdny. Od priateľov sme si požičali matrace a spali na nich, kým sme si nekúpili nábytok.

Radosti a strasti učenia

Bol to môj osud, že som začal pravidelne prednášať vo veku, keď iní už majú za sebou desaťročia pedagogických skúseností a môžu učiť takmer bez prípravy.

Porovnajme moje postavenie s postavením typického učiteľa na Harvarde, ktorý učí, povedzme, mikroekonómiu. S materiálom sa dôkladne obo-

známil už zamladi, a keďže študoval na dobrej univerzite, mohol tiež pozorovať metódy, aké na prednáškach a seminároch používali jeho učitelia. Pred tridsiatkou ho mohli vymenovať za odborného asistenta a do päťdesiatky či šesťdesiatky mohol učiť tie isté veci už dvadsať, prípadne tridsať rokov. Jediné, čo musel urobiť, bolo meniť svoje prezentácie, zaraďovať užitočné nové myšlienky z literatúry a aktualizovať štatistiky. Do niektorých prednášok mohol pokojne zapracovať aj výsledky vlastného výskumu. Keďže to bolo prípustné a bežné, mohol štruktúru prednášok založiť na overenej učebnici alebo skombinovať materiál z niekoľkých učebníc a pridať pôvodné poznatky a prehľady.

Vo veku päťdesiatšesť rokov som musel začínať od piky. Hlavný predmet, čo som prednášal, sa nazýval politická ekonómia socialistického systému. Moje prednášky boli určené výhradne absolventom bakalárskeho štúdia v programoch, ktoré viedli k magisterskému stupňu alebo k doktorátu. Niektoré západné učebnice sa síce o tejto téme zmieňujú, preto som určité kapitoly z nich zadával ako odporúčanú literatúru, ale chcel som tematiku prednášať vlastným spôsobom. Nikdy som sa nezúčastnil na prednáškach iných profesorov na tú istú tému, takže som nevedel, ako to robia iní. Využíval som, samozrejme, obrovskú publikovanú literatúru, v konečnom dôsledku som však všetko vrátane materiálu, ktorý som chcel prednášať, upravoval – od prvej vety až po poslednú.

Navyše, môj pododbor nebol ustálený ani rozpracovaný, ako napríklad štandardná mikroekonómia alebo makroekonómia. Tam sú podstatné záležitosti pomerne ustálené, lebo sú definované teóriou, a zmeny z roka na rok sú takmer nepostrehnuteľné. Hovoriť o socialistickej ekonomike bolo ako strieľať na pohyblivý terč. Na Harvarde som začal prednášať v polovici osemdesiatych rokov, v čase, keď to v komunistickom tábore vrelo a jedna udalosť svetodejinného významu nasledovala za druhou. V Sovietskom zväze zavládlo obdobie glasnosti a perestrojky. Na Námestie nebeského pokoja v Pekingu vyšli milióny demonštrantov – a za protestmi nasledovali krvavé represálie.* A napokon v roku 1989 padol Berlínsky múr. Musel som predmet premenovať na politickú ekonómiu socializmu a postsocialistického prechodu. Hoci všetko, čo som o komunistickej ekonomike a reformách v rámci systému povedal pred jeho

* Počas dramatických udalostí v Pekingu sme boli s manželkou doslova prilepení na obrazovku televízora a naživo sme sledovali výbuchy hnutia čínskych študentov a následné jeho potlačenie. Každý, kto žil v roku 1956 v Maďarsku, mohol v týchto udalostiach postrehnúť veľa podobností. Mali sme hlboké pochopenie pre čínskych študentov a spolu s nimi sme sa obávali, či sa budú udalosti vyvíjať priaznivo.

zmenou, zostalo v platnosti a študenti sa o túto problematiku zaujímali, musel som prvú časť skrátiť a vytvoriť si priestor na vysvetlenie problémov prechodu. Informácie prichádzali v hojnom množstve, ale, samozrejme, nemohol som využívať univerzitnú katedru na usporadúvanie tlačových brífingov. Musel som sa usilovať o hlbšiu, systematickú analýzu.

Kolegovia si zrejme neuvedomovali, pred akú náročnú úlohu ma udalosti postavili. Na jednej strane som musel dohánať to, čo ostatní ovládali vďaka výhodám univerzitného vzdelania na Západe a vlastným skúsenostiam, no a na strane druhej som sa musel vyrovnávať s ťažkosťami predmetu. Keď som sa mal na Harvarde postaviť pred poslucháčov – mladých ľudí starostlivo vybraných z najlepších uchádzačov a zvyknutých počúvať prednášky kritickým uchom, musel som prekonávať pochybnosti a obavy, ba dokonca aj pocity odbornej menejcennosti.

Z času na čas som určite urobil nejakú hrubú chybu. Neodstrániteľný maďarský prízvuk iste neprinášal študentom potešenie. So zadosťučinením však môžem povedať, že som si dokázal získať ich pozornosť a rešpekt. Moje prednášky priťahovali nezvykle veľké publikum, keď si uvedomíme, že šlo o nepovinný predmet pre absolventov, no a pôvodný počet poslucháčov nakoniec narástol na viac ako dvojnásobok,* pretože v dôsledku udalostí vo svete sa problémy komunistického systému stali stredobodom pozornosti verejnosti. Ďalším faktorom bolo, že sa o mojich prednáškach začalo hovoriť.

Na Harvarde nie sú profesori jediní, čo dávajú známky. Na konci každého roka sa poslucháčom ekonómie rozdávajú dotazníky, do ktorých zapisujú anonymné hodnotenie práce svojich profesorov a odovzdávajú ich na katedre. Hodnotenia prednášok si s pýchou uchovávam dodnes. Vyskytla sa v nich aj kritika – napríklad zopár študentov kritizovalo výber povinnej a odporúčanej literatúry. Obával som sa, že by mohli mať námietky viacerí, pretože som zriedkakedy písal na tabuľu rovnice alebo ponúkal matematické modely. Iní poslucháči pokladali moje prednášky za málo „technické", napriek tomu „nízka technickosť" vyvolala pomerne málo záporných komentárov – počet hodnotení s kladným znamienkom bol neporovnateľne vyšší. Až neskôr vyšlo najavo, že hlavným dôvodom, prečo niektorí študenti s potešením chodili na moje prednášky, bol ich „prozaický" štýl, považovali ho za vítanú zmenu. Často som tiež uvádzal osobné skúsenosti a postrehy z prvej ruky. Niekedy

* Na začiatku každého akademického roka sme s manželkou uzavreli stávku, koľko študentov si zapíše moju prednášku. Obaja sme napísali číslo, vložili ho do obálky a zvíťazil tip najbližší skutočnosti. Moje tipy boli vždy pesimistickejšie, zato manželka vyhrala každý raz. Znamenalo to, že mala právo vybrať reštauráciu na slávnostnú večeru.

som študentov odkazoval na filmy alebo romány, ktoré im mohli poskytnúť názorný obraz o charakteristických črtách komunistického systému. Poslucháči taký prístup vítali, pretože opisu vzdialeného sveta dodával autenticitu. Pútavosť prednášok zvyšovali otvorené a úprimné odpovede, dokonca aj na osobné a dotieravé otázky študentov. Filozofia a metodológia prednášok i textov, ktoré som používal ako študijný materiál, sa v mnohom líšili od prístupu iných pedagógov, rozdiel však v nijakom prípade ľudí neodstrašoval, naopak – pokladali ho za jeden z pôvabov prednášok. Niektorí respondenti chválili skutočnosť, že neučím iba ekonómiu v úzkom zmysle, ale do prednášok zaraďujem aj analýzu politickej štruktúry, ideológie a vzťahov v spoločnosti. Hoci svojho času na katedre učil Schumpeter, jedna z najväčších postáv integrovanej vedy o spoločnosti, o päťdesiat rokov neskôr sa študenti stretávali s interdisciplinárnym prístupom iba zriedkakedy.

Nechcem zveličovať hodnotu dotazníkov ako svojskej spätnej väzby. Nebol to prehľad *všetkých* doktorandov na Harvarde. Respondenti predstavovali to, čomu skúsení realizátori prieskumov verejnej mienky hovoria vzorka, ktorá sa sama vybrala. Moje prednášky neboli povinný predmet. Študenti mali na výber, ale keď si predmet zapísali, museli chodiť na prednášky a na záver zložiť skúšku. Tí, čo sa takto rozhodli, mali predovšetkým záujem o predmet, no a od poslucháčov z predchádzajúcich rokov vedeli, čo môžu od neho očakávať. Nehovorím, že prístup, čo som si zvolil, bol pre harvardských študentov osobitne príťažlivý. Dospel som k oveľa skromnejšiemu záveru s obmedzenejšou platnosťou. Uprostred všetkého vzrušenia a úsilia bolo povzbudzujúce, že sa z roka na rok našlo niekoľko študentov, ktorí mali z môjho kurzu intelektuálne potešenie a v mojich prednáškach i textoch našli odpovede na svoje otázky – odpovede, ktoré ich nútili zamyslieť sa.

Rozmanitosť a tolerancia

Hoci sa moje prednášky duchom líšili od iných, v žiadnom prípade neboli nezvyčajné. Harvardova univerzita (a mnohé ďalšie vysokoškolské vzdelávacie inštitúcie v Spojených štátoch) sa výslovne snaží o rôznorodosť. Študenti si môžu vyberať zo širokej škály intelektuálnych smerov, filozofií a škôl vedeckého myslenia.

Napríklad, Amartya Sen delil svoj čas medzi katedru ekonómie a katedru filozofie a dlhé roky viedol filozofický seminár s Robertom Nozickom. Keď vyšla Nozickova kniha *Anarchy, State and Utopia* (Anarchia, štát a utópia),

ľudia začali autora vnímať ako novú žiarivú hviezdu na oblohe libertarianizmu.* Sen sa nachádzal na opačnom konci politického spektra. Skúmal otázky chudoby a hladu a bezvýhradne požadoval, aby štát plnil prerozdeľovaciu funkciu. Rozdiely v názoroch nikdy nenarušili úprimné priateľstvo veľkých odborníkov, vďaka čomu spoločný seminár sršal iskrami vzrušenia.

V rámci našej katedry existovali rôzne školy ekonomického myslenia a pôsobili tu reprezentati politických názorov, ktorí sa jeden od druhého nielen líšili, ba dokonca boli vášniví protivníci. Členom učiteľského zboru bol Steve Marglin, radikálny ľavicový ekonóm, ale aj niekoľko keynesovcov starého razenia. Ďalej Robert Barro, ktorý sa zaoberal teoretickým výskum, čo mu však nebránilo, aby pravidelne neprispieval do konzervatívnych novín *Wall Street Journal* článkami o aktuálnych politických problémoch. Niektorí profesori dlhší či kratší čas pracovali v administratíve prezidenta USA a potom sa vrátili na univerzitu. V čase, keď som prišiel na Harvard, John Kenneth Galbraith už mal vyše osemdesiatky a odišiel do dôchodku, ale stále chodil na katedru. (Jeho vzpriamenú, vycivenú postavu sme pravidelne vídali aj na plavárni.) Okrem obrovskej reputácie, ktorú si získal svojimi knihami, patril do okruhu prezidentov Kennedyho a Johnsona a bol veľvyslancom USA v Indii. Martin Feldstein zasa koordinoval rozsiahlu organizačnú a pedagogickú činnosť zabezpečujúcu univerzitné vzdelávanie pre široké vrstvy obyvateľstva. Patril do opačnej politickej hemisféry a niekoľko rokov bol najvyšším hlavným poradcom prezidenta Reagana. Ďalším kolegom bol Larry Summers, kým sa nevzdal učenia a neodišiel za viceprezidenta Svetovej banky. Neskôr sa stal námestníkom ministra a potom ministrom financií v Clintonovej administratíve. Napokon sa vrátil na Harvard. Hoci formálne zostával členom učiteľského zboru katedry ekonómie, v roku 2001 sa stal prezidentom univerzity. Po skončení funkčného obdobia, čo nastane v roku 2006, sa očakáva, že sa vráti na katedru ako skvelý profesor. Katedra ekonómie, podobne ako katedra filozofie, mala dvojicu profesorov – v tomto prípade Roberta Barroa a Gregoryho Mankiwa, ktorí vykladali svoje protichodné názory pred publikom na spoločných seminároch.

Všetci títo ľudia sa mohli intezívne prieť jeden s druhým pri vyučovaní, na prednáškach či na verejných vystúpeniach, navyše boli známi sympatiami k odlišným koncom politického spektra, ale na zhromaždeniach katedry nikdy nepoužívali argumenty podfarbené politicky alebo svetonázorovo. Pole-

* Nozick dospel k zmene svojich niekdajších radikálne libertariánskych názorov na niekoľko problémov. Bol to odvážny mysliteľ, skvelý autor a človek s láskavým humorom a dobrosrdečnosťou. Zomrel v roku 2002 na vrchole síl.

miky a rozdielne názory kolegom nebránili v plodnej spolupráci. Asi som bol jediný, kto nad tým žasol, všetci ostatní to pokladali za prirodzené.

Medzi našimi dobrými priateľmi bola aj manželská dvojica, kde manžel bol republikán a manželka demokratka. Zabávali sme sa na tom, ako manželka s podrezaným jazykom manžela pred priateľmi častuje káravými poznámkami za konzervatívne názory, čo však vôbec nenarúšalo ich „mierové spolunažívanie" celé desaťročia. Spomínali sme na maďarských priateľov, ktorí nám po zmene systému smutne rozprávali, aké ťažké bolo pre nich sadnúť si k rodinnému obedu s dospelými deťmi, pretože mladé páry boli intolerantné jeden voči druhému pre odlišné politické názory.

Rigídna etika

Veľmi na mňa zapôsobila dôležitosť, akú harvardskí profesori prisudzovali dodržiavaniu etických požiadaviek na ich postavenie. Bolo by zaujímavé a poučné dozvedieť sa, ako sa americké univerzity zmenili po energických opatreniach proti sexuálnemu obťažovaniu študentov, a keď sa uvalil zákaz na udržiavanie blízkych vzájomných vzťahov medzi členmi učiteľského zboru a študentmi.* S takýmito prípadmi som nemal osobné skúsenosti a klebety, ktoré by sa inakšie museli okolo nich šíriť, k môjmu sluchu nedospeli. „Politicky korektné" správanie v tých horúcich rokoch znamenalo, že profesor mužského pohlavia musel byť odmeraný dokonca aj voči kolegyni a správať sa tak, akoby si ani nevšimol, že je žena. Bez zaváhania som sa správal na Harvarde rovnako ako v Budapešti, kolegyne som častoval komplimentmi za oblečenie alebo účes, ak som si myslel, že sú príťažlivé, a hádam som si ich aj trochu doberal, keď neboli, a priveľmi som si nevšímal, či je to politicky korektné. Mal som dojem, že kolegyne mali väčšiu radosť z ľudského prístupu ako z formálneho a farizejského.

Nie je to však vec, ktorú by som tu chcel rozoberať podrobnejšie. Namiesto toho poviem pár slov o etických problémoch, ktoré súviseli s prednáškami a výskumom.

Základný teoretický výskum, výskum pre praktické aplikácie a komerčný výskum sú v týchto dňoch úzko prepojené. Kde sa končí akademická činnosť vykonávaná altruisticky v záujme vedy, a kde sa začína finančne motivova-

* Galbraith sa v študentských novinách priznal, že tento hriech spáchal ako mladý asistent. Krátko na to sa však so študentkou oženil a žijú spolu až dodnes.

ná práca? Na Harvardovej univerzite neexistuje snaha pokrytecky sa tomuto problému vyhýbať.* Granty z podnikateľskej sféry znamenajú významný zdroj financovania výskumu. Preto sa univerzita snaží ísť za hranice problému, čo dovoľuje alebo nedovoľuje *zákon*, a používať jasne formulované normy stanovujúce, čo je *eticky* prípustné a čo nie.

Na univerzite sa robí rozdiel medzi dvoma typmi konfliktov: konflikt záujmov a konflikt záväzkov. Profesor univerzity alebo príslušník učiteľského zboru je z etického hľadiska povinný rešpektovať materiálne záujmy univerzity. Napríklad, vybavenie univerzitného laboratória sa nesmie používať na výskum bez zaplatenia poplatku univerzite, ak odmena za výskum pochádza z firmy zaoberajúcej sa podnikaním. A ak sa dva typy zadania vykonávajú naraz – práca pre univerzitu a pracovná zmluva pre firmu, druhá nesmie ísť na úkor prvej.

Zamestnancov univerzity niekedy poverujú úlohami americké spravodajské alebo tajné služby. Nie je to forma špionáže, akú vidíme vo filmoch, kde sa tajný agent vláme do úradu a ukradne vojenské údaje. Zostaňme pri ekonómoch: Je všeobecne známe, že CIA pravidelne žiadala amerických odborníkov, aby odhadli HDP Sovietskeho zväzu, pretože oficiálne sovietske štatistické správy oprávnene pokladali za nespoľahlivé. Bola to seriózna vedecká úloha a žiadny americký ekonóm, politicky oddaný svojej vlasti, v tom nevidel nič neprípustné. Pravda, ale kde je nezávislosť a politická bezúhonnosť univerzity, keď jej zamestnanci pracujú pre spravodajské služby? Môže sa príslušníkom učiteľského zboru univerzity dovoliť, aby prijímali tajné finančné odmeny za výskum pre potreby armády alebo na spravodajské ciele? Aká politicky podložená kritika by sa mohla zniesť na univerzitu z domova i z cudziny za podobné praktiky?

Univerzita problém analyzovala a načrtla pravidlo: V areáli univerzity sa nesmie vykonávať nijaký výskum klasifikovaný ako „tajný". Keď ide o konzultácie, každý má konať podľa svojho morálneho presvedčenia, pokiaľ ide o prijatie finančnej podpory od spravodajských agentúr alebo armády za výskum vykonávaný pod ich menom. Výskumníci však musia o takej práci informovať. Ak sa výsledky uverejnia, treba uviesť, že prácu financovali Pentagon alebo CIA.

Lenže čo ako pevné, uvážené a podrobné sú pravidlá a predpisy, vždy budú existovať prípady na hranici medzi dovoleným a nedovoleným. Vzhľadom na

* Vznikol výbor zložený z profesorov pod vedením popredného funkcionára Harvardovej univerzity, ktorý mal za úlohu vypracovať o probléme podrobnú správu a predložiť konkrétne odporúčania na reguláciu stykov a spolupráce medzi univerzitami a podnikateľskou sférou, načrtnúť zásady riešenia potenciálnych konfliktov.

túto možnosť vznikli na Harvarde rozmanité etické komisie. Každý profesor alebo zamestnanec univerzity sa môže obrátiť o radu na výbor, alebo v jednoduchších prípadoch na jednotlivých členov.* Ak výbor o nejakom skutku zistí, že môže byť po etickej stránke problematický, môže začať vyšetrovanie.

Nechcel by som vyvolávať dojem, že na Harvarde alebo na iných amerických univerzitách prevládajú z hľadiska etiky ideálne podmienky. Problém nespočíva v tom, že sa jednoducho vyskytujú nepríjemné incidenty – nepochybne sa stávajú všade, kde pracujú ľudia. Môže sa, žiaľ, stať, že vedenie univerzity a univerzitné spoločenstvo nebudú schopní zaoberať sa takými prípadmi primeraným spôsobom a nezaujmú k nim stanovisko, prípadne svoj postoj neprejavia verejne.

Vždy, keď som sa s priateľmi z univerzity rozprával o konkrétnych prípadoch tohto druhu, zistil som, že sú odhodlaní riadiť sa vysokými etickými normami a usilovať sa posilniť povesť Harvardu konkrétne a amerického univerzitného života vo všeobecnosti. Bolo by dobre, keby svoj názor aj otvorene vyjadrovali.

* Raz som požiadal o radu, či mám prijať dar od študenta. Keďže darček bol symbolickým vyjadrením vďaky bez osobitnej hodnoty a už bolo po skúškach, poradili mi, že by som ho mal prijať, aby som odmietnutím študenta neurazil.

17 Doma v Maďarsku a vo svete od roku 1985

Keď mi Harvardova univerzita ponúkala profesúru, požadovala, aby som pracoval na plný úväzok. Dala mi jasne najavo, že využije všetok svoj vplyv, aby som mohol požiadať o americké občianstvo. Keďže som o to nemal záujem, mohol som s pomocou univerzity požiadať aspoň o „zelenú kartu" (trvalý pobyt). Všetky ponuky som odmietol. Ako som už spomenul, pri rokovaní s univerzitou som trval na tom, aby som mal právo stráviť polovicu času v Maďarsku. Prečo?

Čo ma pútalo k Maďarsku

Chcel by som splniť predchádzajúci sľub a vrátiť sa k problému emigrácie. Neopustil som Maďarsko po revolúcii v roku 1956, keď vlna utečencov smerovala na Západ. Odmietol som ponuky pracovať v anglickom Cambridgei a americkom Princetone, lebo by znamenali odchod z Maďarska. Teraz, v roku 1985, keď som rokoval s Harvardom (a inými americkými univerzitami, ktoré mi predložili konkurenčné ponuky), myšlienku emigrovať som opäť odmietol. (Túto kapitolu som označil rokom 1985, keď otázka bola ešte naliehavejšia.) V tejto záležitosti sa nemôžem odvolávať na rodinné dôvody. Z troch našich detí jedno žije v Maďarsku, druhé vo Švédsku a tretie v Spojených štátoch.*

* Syn Gábor študoval ekonómiu, ale na univerzite sa nenaučil, čo znamená založiť si a úspešne riadiť spoločnosť, potrebné poznatky si osvojil až pri vykonávaní povolania. S veľkým potešením prednáša manažment na Pécsskej univerzite, na čo využíva časť voľného času, ktorý mu zostáva popri riadení úspešnej firmy v oblasti informačných technológií. Aj dcéra Judit absolvovala Ekonomickú univerzitu v Budapešti. Teraz pracuje ako programová riaditeľka v Škole podnikania Ekonomickej univerzity v Štokholme a organizuje nadstavbové kurzy pre popredných podnikateľov. Syn András sa ako jediný obrátil ekonomike chrbtom. Má jeden doktorát z matematiky a druhý z jazykovedy. Dnes je hlavným odborom jeho činnosti v Spojených štátoch aplikovaný výskum

V spomínaných troch štátoch žije aj sedem našich vnúčat. Čím bližšie žijeme pri rodine jedného z detí, tým sme vzdialenejší od ostatných. Takže náš výber – emigrovať, či nie – ovplyvnili iné dôvody. O všetkých rozhodnutiach v tomto smere som opakovane diskutoval s manželkou. Zhodli sme sa nielen na konečnom rozhodnutí, ale aj na dôvodoch preň. Ale aby som dodržal štýl pamätí, svoj príbeh porozprávam v prvej osobe jednotného čísla, pretože tu rozoberám vlastné myšlienky a pocity.

K Maďarsku ma pútalo obrovské množstvo väzieb. Vždy som bol vzrušený a natešený, keď som pri návrate zo zahraničia prechádzal po Reťazovom alebo Alžbetinom moste a pred očami sa mi otvoril pohľad na Budapešť. Vlastním po dva výtlačky diel Aranya, Adyho, Attilu Józsefa a ďalších maďarských básnikov, ako aj Karinthyho diel – jeden mám v budapeštianskom a druhý v americkom domove. Na stene pracovne na Harvarde mi visí portrét Bélu Bartóka.

Rozmýšľam po maďarsky. Prednášky nikdy nečítam, vždy ich prezentujem bez papiera, dokonca aj v angličtine. Hoci sa po anglicky vyjadrujem bez ťažkostí, radšej píšem po maďarsky – a s väčším úspechom. Keď publikujem nejakú knihu, o preklad originálu do angličtiny požiadam profesionálneho prekladateľa. Počítam po maďarsky a aj snívam v maďarčine – v tých zriedkavých prípadoch, keď si zapamätám, čo som vo sne hovoril.

Nemá zmysel hovoriť, že mám rád maďarský ľud. Podobné všeobecné tvrdenia o skupinách sú v rozpore s mojou filozofiou a pocitmi. Niektorých občanov Maďarska mám rád, iní sú mi ľahostajní, podaktorých zavrhujem, na ďalších som nahnevaný, niektorým neodpúšťam hriechy. Ale to isté pociťujem voči Američanom, Nemcom alebo Izraelčanom. Mám skutočných, pravých priateľov v Maďarsku i v zahraničí, ale takých priateľov, s ktorými si rozumiem bez zbytočných slov a spája ma s nimi spoločná minulosť, čo rovnako viaže ich ku mne, mám iba v Maďarsku.

Maďarsko je krajina, ktorej osud sa ma najviac dotýka. O jej histórii viem viac ako o histórii akejkoľvek inej krajiny. Kam mi pamäť siaha, vždy som sa zaujímal, čo sa v Maďarsku deje. Dokonca aj keď som strávil celý rok v Amerike, pozorne som sledoval udalosti zvonka (hoci som ich intenzívne prežíval). Vždy sme s manželkou odoberali maďarské noviny, a keď nadišla éra internetu, boli sme neustále informovaní, čo nové sa odohralo doma. Jediné,

v tej najvzrušujúcejšej oblasti – vo vývoji internetu. Rád cestuje do Budapešti, kde je hosťujúcim profesorom na Technickej univerzite a školí doktorandov. Nemôžem si pomôcť, ale trochu pociťujem rodičovskú hrdosť. Najviac sme hrdí na to, že všetky tri deti tvrdo pracujú a vždy stáli a stoja na vlastných nohách.

čo nás v skutočnosti hlboko zaujímalo, boli udalosti v Maďarsku. Hoci je mi cudzí akýkoľvek pocit národnostnej nadradenosti, veľmi ma potešilo, keď film Mefisto Istvána Szabóa získal Oscara, keď Maďari vybojovali olympijské medaily, keď som mohol priateľom rozprávať, ako László Németh hral Galileiho, alebo keď sa rozhovor zvrtol na budapeštianske gymnázium, kde chodili do školy John (János) von Neumann, Eugen (Jenő) Wigner a William (Vilmos) Fellner, alebo keď v novinách *New York Times* chválili film Dvadsiate storočie (Twentieth Century) Ildikó Enyediovej, či klavírny recitál Andrása Schiffa. A vždy som mal dobrý pocit, keď v Amerike, Číne či v Sovietskom zväze chválili prekopnícku úlohu maďarských ekonómov v medzinárodnej rozprave o socializme. Takéto pocity radosti nazývam národná hrdosť, lebo nemám pre ne lepší výraz.

Nemám rád pátos, nemám však na mysli slová našej druhej národnej hymny „tu musíte žiť a zomrieť".* Uprednostňujem strohý šýl ekonómov a reč, ktorá si odo mňa vyžaduje konzistentnosť. To som už vyhlasoval v inej súvislosti. Lipnem na svojom maďarskom pase, hoci mi dlhé roky upierali možnosť cestovať a požadovali, aby som si dával žiadosť o súhlas zakaždým, keď som chcel vycestovať z krajiny. Vari mám zmeniť pas teraz, keď sa konečne dá cestovať ľahšie? Zmieril som sa s tým, že v období prenasledovania, silného obmedzovania slobody zostanem v Maďarsku a budem znášať všetky nevýhody maďarského občianstva. Vari by som to mal zmeniť práve teraz, keď sa systém uvoľnil a rozpadol?

Hoci medzi mojimi dôvodmi dominujú citové väzby, musím dodať, že za rozhodnutím neemigrovať sa skrývali aj iné, odborné úvahy. Špecializoval som sa na socialistický systém a postsocialistický prechod, čo je téma, ktorou sa zaoberajú mnohí ľudia aj na Západe. Lenže mojej práci dodáva autenticitu fakt, že všetko, od prvej knihy až po posledný článok, napísal človek, ktorý na vlastné oči videl a na vlastnej koži zažil, ako sa veci mali a majú. Mnohé výskumy som robil o všeobecných témach, ale vždy som vychádzal z *príkladu* Maďarska. Tento prístup sa v mnohých mojich článkoch prejavuje už od samého začiatku. Hlavný titul charakterizuje všeobecnú tému a podtitul dodáva: „Vo svetle maďarských skúseností." Nikdy som sa neobával, že čitatelia ma za to obvinia z provincionalizmu. Mal som pocit, že skutočná, intelektuálne náročná úloha vyvstala práve vtedy, keď som po komparatívnom vyhľadávaní

* Tieto slová, v Maďarsku často citované, pochádzajú z poémy *Výzva* veľkého maďarského básnika Mihálya Vörösmarthyho (1800 – 1855). Posledné štyri verše prvej strofy, určené „Uhrom", znejú (doslova) takto: „Nikde na svete, len tu / je miesto pre vás; / nech vám ruka osudu žehná, alebo vás ničí, / tu musíte žiť a zomrieť."

faktov a zhromažďovaní informácií mohol prejsť od konkrétnych postrehov k všeobecným záverom.

Jednotlivci majú suverénne právo zvoliť si, kde chcú žiť. Podľa mojich hodnotových kritérií je prijateľné, ak sa aj človek narodený v Maďarsku rozhodne vysťahovať sa, navyše hocikam. Za presťahovaním sa môže skrývať celé spektrum dôvodov: únik pred prenasledovaním, rozčarovanie z atmosféry v spoločnosti alebo jednoducho pocit, že niekde inde bude šťastnejší.

Ktokoľvek, kto sa angažuje v politike, môže vyjadriť politický protest emigráciou, ako to urobili Lajos Kossuth, Mihály Károlyi, Oszkár Jászi a Béla Bartók, či mnohí demokratickí politici po roku 1945. Je to odvážne gesto a jeho súčasťou je aj veľká obeť. Tento postup nepokladám za morálne menejcennejší, ako zostať doma, ale ani za vznešenejší. Vari môžu tí, čo sa stavajú proti utláčateľskému režimu, vyjadriť svoj postoj iba tak, že opustia vlasť? Je potom skutočnosť, že človek zostal doma, dôkazom, že sa podrobil? Takýto rigorózny spôsob hodnotenia je pre mňa neprijateľný. Ľudia môžu žiť so sklonenou hlavou v exile, alebo kráčať vzpriamene v rodnej zemi. Morálne posudzovanie niečieho života musí vychádzať zo skutkov, nie z voľby krajiny, kde žije.

Porovnanie: život v Cambridgei a v Budapešti

Keď človek strieda krajiny, šesť mesiacov žije v jednej a šesť mesiacov v druhej, určite ho to núti porovnávať. Čo je lepšie a čo horšie v jednej alebo v druhej, a čo je jednoducho odlišné? Neporovnávame „Ameriku" s „Maďarskom" alebo „východnou Európou", ale iba tenké rezy z obrovského zhluku javov na každej pologuli, s ktorými sme sa stretli. Neposudzujeme tu rozdiely medzi dvoma systémami alebo kultúrami. Také porovnania nájdeme v obrovskom množstve kníh a štúdií; sám som o tom napísal to i ono. Chcem tu len tlmočiť zopár osobných spomienok a dojmov. V dotazníkovom prieskume sa ma raz pýtali, aké tri veci sa mi na Amerike páčia, a aké tri sa mi nepáčia. Pokladám to za dobrý rámec.

Očarili ma úsmevy na tvárach Američanov. Nemyslím si, že existuje nejaký imperatív „vždy s úsmevom", skôr že je bežnejšia dobrá nálada vo vzťahu medzi profesormi a študentmi, predavačmi a kupujúcimi, reportérmi a interviewovanými v Dobrom ráne než v Maďarsku. Aj ľudia v Spojených štátoch určite majú starosti a strasti, nedávajú ich však najavo tak, aby ich všetci videli. Moja prvá americká sekretárka Madeline LeVasseurová pred nástupom do zamestnania s bezhraničnou obetavosťou opatrovala smrteľne chorú matku a potom pomaly zomierajúceho manžela. Mala ťažký život. Ale keď som vo-

šiel do kancelárie, vždy ma vítala úsmevom. Nikdy sa neponosovala. Ďalšou sekretárkou na katedre bola mladá, atraktívna Susan, ktorá podstúpila operáciu rakovinového nádoru a po následnej terapii jej vypadali vlasy. Žartovala a s úsmevom predvádzala novú parochňu i klobúk a s prirodzeným pôvabom sa nás pýtala, či jej pristanú.

Vždy keď sme sa vrátili z pobytu v Štátoch, vítal nás chór sťažností – všetky boli oprávnené, ale problém nespočíva vo vážnosti či závažnosti ťažkostí, ale v prístupe k nim. Keď sme ešte boli nováčikmi v letoch tam a nazad, po návrate do Budapešti sme na otázku, ako sa máme, zvyčajne odpovedali: „Ale dobre." Ľudia sa potom spravidla znova spýtali: „Naozaj sa máte dobre? Nuž, samozrejme, že dobre, vy sa máte, keď žijete v Amerike." Neskôr som sa stal obozretnejší. Dopredu som si pripravil niekoľko sťažností, a keď som ich vyslovil, okamžite sme sa s priateľmi naladili na správnu vlnu.

S potešením sme zistili, že Američania, s ktorými sme mali do činenia po obchodnej stránke, bolo pri predaji čestní a poctiví. Nemienim posudzovať, v ktorom spoločenskom systéme či krajine je rozšírenejšie zneužívanie oficiálnej moci, korupcia alebo politické klamstvo. Mám na mysli každodenné drobné potýčky a škriepky. Keď platím v obchode, vydajú mi správne? Keď dostávam informácie telefonicky, sú presné? Ak nechám niekomu odkaz v hlasovej schránke či na odkazovači, ozve sa mi? V Cambridgei nás oveľa zriedkavejšie sklamali ľudská nespoľahlivosť a nečestnosť ako v Budapešti.

Aj v Amerike existuje „sivá" ekonomika, hoci má k dispozícii trochu menší priestor ako vo východnej Európe. A keď sme sa s ňou stretli, zdalo sa nám, že funguje na morálne prijateľnejších princípoch, ako u nás doma. Keď sme sa nasťahovali, potrebovali sme remeselníka, takého všeumelca, čo by navŕtal diery, premiestnil elektrickú zásuvku a zmontoval knižnice. Steve prišiel po práci a urobil všetko, iba nevešal záclony. Prečo? Vo dne pracoval pre firmu, ktorá dodávala záclony, a nepokladal za správne, aby v druhom zamestnaní konkuroval svojmu oficiálnemu zamestnávateľovi.

V Amerike na nás zapôsobili silným dojmom profesionalita a pracovná disciplína. Nech sa dostanete do styku s ľuďmi na akejkoľvek úrovni a v akejkoľvek oblasti, zakrátko pocítite, že svoju prácu ovládajú a vykonávajú ju svedomito. Nevzťahuje sa to iba na ľudí s vysokou kvalifikáciou, ako bol náš lekár prvého kontaktu, ktorý držal krok s najnovším vývojom a okamžite zareagoval, keď sa zmenila nejaká terapia alebo liečivá. Platí to rovnako o videotechnikovi, o automechanikovi, či o maliarovi bytov. Nadobudli sme dojem, že sú lepšie vyškolení a práci sa venujú dôkladnejšie ako ich maďarskí kolegovia. Menej v práci zaháľali a debatovali. Postupne sme si zostavili mentálny obraz tohto typu remeselníkov a nazvali sme ho „tvrdo pracujúci Američan". Do takejto

predstavy nezapadal každý a je len samozrejmé, že ani v Maďarsku nie sú neznámym pojmom odborníci a tvrdo pracujúci ľudia – a zdá sa, že v súčasnosti ich počet rastie. Myslím si však, že sa nemýlim, ak poviem, že v Amerike tento typ prevláda. Patrí to medzi významné zdroje vysokého rastu a produktivity Spojených štátov.

Teraz sa vráťme k trom negatívnym zážitkom. Začnem jazykom, ktorý mi spôsoboval veľa ťažkostí. Samozrejme, nebola to vina samej angličtiny, ktorá má skvelé vyjadrovacie možnosti. Lenže pre niekoho, kto vyrastal v inej krajine, je prakticky nemožné osvojiť si nepochopiteľnú výslovnosť a obdivuhodne bohatú slovnú zásobu. Problém zrejme spočíva v mojich jazykových schopnostiach. Spomínam si na dve z mnohých začiatočníckych chýb. Keď som u štátnej polície skladal skúšky na vodičské oprávnenie, ukázali mi dopravné značky a spýtali sa ma, čo znamenajú. Na jednu som odpovedal bez zaváhania, že znamená „No hijacking" (Neunášať!). Mal som však na mysli „No hitchhiking" (Nestopovať!). Vyvolalo to obrovský smiech, ale aj tak mi vodičské oprávnenie dali. Druhý raz som zasa prednášal o problémoch zásob a na veľké pobavenie študentov som trikrát dokázal povedať „whorehouse (nevestinec)" namiesto „warehouse (veľkoobchod)". Postupom času sa moje jazykové zručnosti zlepšili, ale až do posledného dňa som mal ťažkosti, keď som mal dešifrovať angličtinu čínskych či japonských študentov, alebo pochopiť guľometnou rýchlosťou podávané informácie po telefóne.

Pokiaľ ide o druhý príklad, to je závažnejší problém. Trápil ma zvláštny provincializmus, dokonca aj keď „provincia" mala veľké rozmery. Spojené štáty sú silne ponorené do seba, napriek tomu, že zaujímajú ústredné postavenie v politickom, hospodárskom a vedeckom svete. Najlepšie sa táto vlastnosť dokumentuje na analýze mienkotvorných spravodajských programov troch hlavných televíznych kanálov. Zriedkakedy sa vyskytne príspevok, ktorý by sa netýkal Ameriky. Ak prinášajú reportáž o nejakej udalosti v zahraničí, môžete si byť úplne istí, že to bude z hľadiska amerických záujmov. Európa, a osobitne menšie štáty, sú voči svetu oveľa otvorenejšie. No a napokon niečo, na čo nemám jednoznačný názor: večný optimizmus a viera v činorodosť, aké majú Američania v krvi. Ak sa v nejakej oblasti stane prírodná katastrofa a televízia robí rozhovory s ľuďmi, nezdá sa, že by ich živelná pohroma zničila, alebo že by požadovali federálnu pomoc či zásah. Namiesto toho hovoria niečo ako „Poradíme si" alebo „Áno, začneme znova". A okamžite sa rozrečnia o svojich plánoch. Svojpomocný prístup k nepriazni osudu je skvelá a skutočne príkladná vec.

Lenže táto pripravenosť a ochota konať sa často snúbi s naivitou a tendenciou podceňovať, do akej miery je situácia v skutočnosti zložitá. Keď Američania narazia na problém, sú presvedčení, že sa dá vyriešiť. Nevedia si pred-

staviť, že môže existovať problém bez riešenia. Často prichádzajú s hotovým návrhom, vďaka ktorému by sa veci mali dať do poriadku. Tento prístup sa, žiaľ, často zakladá na príliš zjednodušenom vnímaní situácie a navrhované riešenia sú často primitívne.

Rýchle skutky môžu neraz robiť zázraky. Kým európski hamletovia alebo oblomovovia váhajú a napokon sa zmieria s nečinnosťou, Američania zmobilizujú sily. V iných prípadoch zasa náhly skutok môže viesť nesprávnym smerom. Majme na pamäti (a tu sa presuniem v čase dopredu), že americkí poradcovia po krachu komunizmu hneď našli priame riešenie a začali navrhovať rovnaké opatrenia vo všetkých krajinách. Niekde to síce fungovalo, inde to však malo katastrofálne následky.

Centrum svetovej kultúry

Pokladám za prílišné zveličenie, keď sa podaktorí snobskí maďarskí intelektuáli pohŕdavým tónom vyjadrujú, akí sú Američania primitívni a nekultúrni. Samozrejme, existujú aj hrubí a nekultúrni Američania, práve tak ako existuje veľmi veľa takých ľudí aj v Maďarsku či kdekoľvek inde v Európe. Mal som však šťastie, že som žil v jednom zo svetových centier vedy a kultúry. V Bostone a jeho predmestiach je na jednej ulici, na Massachussettskom bulvári, sedem univerzít a medzi nimi dve najpoprednejšie – Harvard a MIT, vzdialené od seba desať minút. Na mnohých miestach sveta som sa stretol s vedcami, ktorí na mňa silne zapôsobili svojimi vedomosťami, ale hádam si môžem dovoliť riskovať a tvrdiť, že koncentrácia bystrých hláv, talentov a vzdelanosti je tu doslova unikátna.

Múzeum výtvarného umenia v Budapešti by veľmi rado vlastnilo maľby van Gogha, Gauguina, Maxa Beckmanna, Klimta alebo dokonca aj Lászlóa Moholyho-Nagya, ktoré nájdete v Harvardovom múzeu, nehovoriac už o pokladoch veľkej bostonskej galérie – Múzea výtvarných umení.

Stačilo odviezť sa zopár minút metrom, aby sme sa ocitli v Symfonickej sieni, sídle Bostonského symfonického orchestra, jedného z najkvalitnejších hudobných telies na svete. Aké koncerty sme tu počúvali! Každý slávny hudobník, čo navštívil Spojené štáty, si pokladal za česť, keď ho pozvali do Bostonu. Mali sme k dispozícii aj ďalšie dve koncertné siene: vrúcne znejúcu Jordan Hall obloženú drevom a veľkú prednáškovú sieň Harvardovej univerzity – Sanders Hall. Keď sme chodili na koncerty už niekoľko rokov, spoznávali sme v publiku viac známych tvárí ako v budapeštianskej koncertnej sieni Vigadó.

Často sme chodili do kina. Hoci vo videopožičovniach je veľký výber, sledovanie filmu na obrazovke neposkytuje také potešenie ako na plátne v kinosále. (Svojho času sme boli natešení tým skôr, že sme film videli, hneď ako sa objavil v distribúcii. Dnes sa to dá aj v Budapešti.) Niektoré z tých, čo sme videli, sa nikdy do Budapešti nedostali – napríklad Vanya on 42nd Street (Váňa na 42. ulici), čarovná adaptácia Čechovovej hry Ujo Váňa, a Thirty-two Short Films about Glenn Gould (Tridsaťdva krátkych filmov o Glennovi Gouldovi), v ktorých predstavili excentrického klavírneho génia.

Pokiaľ ide o knihy, na Harvardovom námestí, niekoľko minút od nášho bytu, sme mali tri veľké kníhkupectvá s nekonečnými zásobami. Vždy boli plné študentov a iných milovníkov kníh, dokonca aj v noci. Keď k nám pricestovali švédske vnúčatá, vždy najprv zbehli do kníhkupectiev na námestí. Keď si prezerám knihy, uvedomujem si, že sa nám dostali do rúk všetky najnovšie tituly. (Často sme si ich vyberali v nedeľnej prílohe *New York Times* alebo *New York Review of Books* [Newyorský knižný magazín], lebo sme dúfali, že periodiká nám budú spoľahlivými sprievodcami po zdanlivo bezhraničnej ponuke.)

Keď nám nestačila kultúra v Bostone, mali sme blízko New York a Washington. Sotva prešiel rok, aby sme na niekoľko dní nenavštívili jedno alebo druhé mesto. Ak koncertné siene, operné či činoherné divadlá a gelérie týchto dvoch miest prirátame k bostonským, mali sme takmer nekonečný výber. Stále sme mali dojem, že sme niečo vynechali, čo sme mali vidieť alebo počuť, pretože sme nemali čas alebo nám v tom zabránili iné povinnosti.

Priatelia

Priateľstvo je pre mňa životná nevyhnutnosť. Je len prirodzené, že priateľstvá sa líšia intenzitou, úprimnosťou a častosťou stretávania, ale hraničná čiara medzi známymi a priateľmi je vždy zreteľná, a preto ľahko postrehnuteľná. Zakaždým mám radosť, ak môžem s ľuďmi vo svojom okolí nadviazať blízky vzťah, nech už je jeho povaha akákoľvek.

Ako som sa už zmienil, dobre sa cítim na pracovisku, ak môžem s bezprostrednými kolegami udržiavať dobré vzťahy. V tomto ohľade som mal veľké šťastie. Moje sekretárky na Harvarde boli šarmatné a milé dámy. O Madeline som sa už zmienil. S Kate Pilsonovou sme každé ráno spravidla začínali diskusiou, nielen o úlohách na konkrétny deň, ale aj o politických udalostiach, zážitkoch z filmov alebo z čítania. Lauren LaRosaová mi darovala knižočku

vlastných básní, bol to milý prejav dôvery. Ani jednu z nich som nevidel dlhé roky, ale so všetkými tromi si píšem a niekedy si aj telefonujeme.

Nikdy som nezastával vedúcu funkciu, ale mal som jedného či dvoch vedeckých asistentov, prípadne jednu-dve vedecké asistentky. Pokladal som za veľkú výsadu, že v rokoch 1985 až 1997 so mnou pracovala Mária Kovácsová, alebo Marcsi, ako ju volali priatelia. Hneď po absolvovaní prestížneho Rajkovho kolégia Ekonomickej univerzity Karola Marxa súhlasila, že bude so mnou pracovať. Pomáhala mi so všetkým: so zhromažďovaním údajov, s redigovaním rukopisov, vybavovaním korešpondencie, udržiavaním stykov s ľuďmi a spracúvaním dokumentov. Detailne poznala moju prácu, takže vedela, čo má robiť, než som to stihol vysloviť. Keď som začal prednášať na Harvarde, súhlasila, že nás bude každý raz sprevádzať do Ameriky.

Marcsi vystriedala Ágnes Benedictová a ju zasa János Varga. Aj oni, podobne ako Marcsi Kovácsová, „pendlovali" s nami medzi Budapešťou a Cambridgeom. Každý prichádzal pôvodne na dva roky a mal právo rozhodnúť sa, či zostane na ďalší.

Títo traja mladí ľudia neboli iba mojimi asistentmi, ale aj drahými priateľmi, ktorých sme obaja, manželka aj ja, vnímali ako vlastné deti či vnúčatá. (Boli vo veku medzi týmito dvoma generáciami.) Ak mali nejaké ťažkosti, s radosťou sme im pomáhali. Často sme sa stretali aj mimo areálu univerzity a všetci traja si obľúbili kuchyňu mojej ženy Zsuzsi.

Vrúcne priateľstvo sa vyvinulo z mojich vzťahov so študentmi, ktorým som bol školiteľom, a ktorí mi pomáhali vo výskume či pri písaní článkov a štúdií. Anna Selenyová, Yingyi Qian, Su Čeng-gang, Carla Krügerová, Jane Prokopová, Alexandra Vacrouxová, Karen Egglestonová a John McHale patria nielen do zoznamu tých, komu sa chcem poďakovať, alebo do zoznamu spoluautorov, ale tiež medzi tých, na koho som si uchoval milú spomienku. Stretali sme sa nielen na univerzite, ale aj v súkromí s celými rodinami. So všetkými som zostal v kontakte, kým oni alebo ja sme neodišli z Harvardu, pričom s niektorými som sa zhováral častejšie, s inými zriedkavejšie.

Keďže sme potrebovali pomocníčku v domácnosti, obzerali sme sa po ponukách tých, čo hľadajú prácu, spravidla pripevnených na stromoch. Zavolali sme na určené číslo a zakrátko sa objavila očarujúca dievčina Susan Ryanová-Vollmarová. Krátko predtým skončila strednú školu a z času na čas písala krátke články a verše. Hoci nestrácala literárne ambície, chcela si zarobiť na živobytie prácou v domácnosti. Dohodli sme sa na podmienkach, a hneď na to prišla do nášho bytu upratovať. Keď sme sa spriatelili, začali sme ju presviedčať, aby pokračovala v štúdiu a znova sa zapísala na univerzitu. Poslúchla. Absolvovala kurz žurnalistiky na najvyššej úrovni, našla si prácu v malých

novinách a neskôr prešla do popredných bostonských novín, kde je teraz zástupkyňou šéfredaktora.

Raz k nám Susan zabehla len tak naskok a spýtala sa, či by nám neprekážalo, keby si na pomoc zavolala priateľku. Potom u nás upratovali vo dvojici, novinárka Susan a jej partnerka Linda Croteauová, učiteľka na nižšej strednej. Obe nám zostali verné. Čo ako prudko stúpala Susanina kariéra a čo ako bola Linda zaneprázdnená vyučovaním, priateľské city im nedali a stále nám pomáhali v domácnosti. Boli to zaujímavé stretnutia. Tvrdo pracovali, pretože obe boli neprekonateľne pedantné a dôkladné upratovačky.* Keď si na chvíľu urobili prestávku, rozprávali sme sa o aktuálnych politických udalostiach a knihách, čo sme čítali. Keď som mal problémy vyjadriť sa po anglicky, mohol som požiadať o radu Lindu alebo Susan. Keď nám Susan oznámila, že čaká dieťa, boli sme vzrušení ako členovia rodiny. Po odchode zo Spojených štátov sme sa dozvedeli, že porodila už druhé.

Zsuzsa sa raz dala na plavárni do reči s dobre vyzerajúcou bielovlasou, atleticky stavanou ženou. Rozhovory prerástli do priateľstva. Mimi Berlinová, ktorá učila ruské dejiny na Harvardovej nadstavbovej škole, a Gerry Berlin, skvelý právnik, amatérsky klarinetista a niekdajší bojovník za ľudské práva, sa zaradili medzi našich najbližších priateľov. Stalo sa tradíciou, že po návrate z Európy do Cambridgea sme prvý večer strávili v ich dome a pochutnávali si na skvelých jedlách; a keď sme odlietali, rozlúčili sme sa s Cambridgeom na skvelej večeri, ktorú pripravila Mimi. Keď sme odišli zo Spojených štátov, šťastnou zhodou okolností sme sa s nimi stretli aj v Budapešti.

Veľa zaujímavých večerov sme strávili s Robertom a Bobby Solowovcami, často sme s nimi chodievali na koncerty. Každý ekonóm vie, čo Solow znamená pre ekonomickú vedu. Je to fascinujúci zážitok, vypočuť si jeho prednášku.** Nepoznám nikoho iného, kto je schopný vysvetliť ťažké a zložité myšlien-

---

* Susan aj Linda boli medzi hosťami na obede, ktorý sa konal na moju počesť, keď som odchádzal z Harvardovej univerzity do dôchodku. Sedeli sme pri veľkom okrúhlom stole a bezprostrední susedia sa začali zaujímať, kto je kto. Dievčatá boli obkolesené univerzitnými profesormi, a keď prišla na rad otázka, kde pracujú, bez zaváhania odpovedali, že ako upratovačky v domácnosti Jánosa Kornaiho. Hostia zostali trochu prekvapení. Dokonca ani na liberálnom Harvarde nebolo bežné, aby sa upratovačky zúčastnili na galaobede profesorov. Až neskôr vyšlo najavo, že jedna je aj novinárka a druhá učiteľka.

** Naša dcéra Judit sa ešte rozhodovala, na ktorú univerzitu by si mala podať prihlášku, keď ma počas svojej prvej cesty do Ameriky v roku 1972 sprevádzala na konferencii, kde bol medzi rečníkmi aj Robert Solow. Rozhodla sa, že ak je ekonómia taký zaujímavý predmet, stálo by za to zapísať sa na ekonomickú univerzitu. Neskôr bola trochu sklamaná – ale vôbec nie prednášateľmi, akým bol Solow.

ky takým krištáľovo jasným spôsobom, bez povýšeneckej zhovievavosti, zato okoreneným vtipom a humorom. Z tohto veľkého intelektu sme sa mohli tešiť, aj keď sme sedeli pri stole, navyše voči priateľom mal veľmi ľudský prístup, preukazoval o nich záujem a ochotu pomôcť.

Väčšinu našich priateľov tvorili kolegovia z univerzity. Zwi Griliches a jeho manželka Diana, Dale a Linda Jorgensonovci, náš krajan Francis Bator (Feri Bátor) a Jae Rooseveltová, Amartya Sen a Emma Rothschildová, Robert a Nancy Dorfmanovci, Frank a Matilda Holzmanovci, Robert Schulman s manželkou, Judit Fejesová: kde sa mám zastaviť? Niektorí z týchto drahých priateľov – Zwi Giliches, Robert Dorfman, Holzmanovci – už nie sú medzi nami a veľmi nám chýbajú.

Bežnou formou spoločenského života v Amerike sú domáce večierky. Zíde sa veľký počet ľudí a dlhý čas strávia tak, že postávajú s nápojmi v ruke, prechádzajú od jedného k druhému a s každým prehodia pár slov. Túto povrchnú konverzáciu obyčajne vystrieda večera pri stole, kde je bežné, že sa rozprávate chvíľu s jedným, chvíľu s druhým susedom – môže to trvať hodinu aj dve, hoci ste ich predtým nepoznali. Keď nie ste so susedmi veľmi spokojní, zdvorilosti vás začnú po chvíli nudiť.

Musím priznať, že po celý čas strávený v Amerike sme nikdy nezorganizovali ani jediný večierok tohto druhu, a ak nás pozvali na podobné podujatie, v rámci slušnosti sme sa usilovali ospravedlniť. Mali sme radi stretnutia, keď hostitelia pozvú dvoch, troch alebo štyroch hostí a každý sa zapojí do spoločnej konverzácie. Ak sa nadhodí nejaká téma, skôr ju intenzívne prediskutujeme, radšej než aby sme každých päť minút preskakovali z jednej témy na druhú.

Nezáväzná konverzácia ma dráždi. Ktosi nám vysvetľoval, že v amerických akademických kruhoch nie je zvykom rozprávať o vlastnom odbore, lebo by to bolo nezdvorilé voči ľuďom, čo v odbore nepracujú. Raz sme mali v dome tri páry vrátane dvoch významných ekonómov a rovnako slávneho politológa. Boli s nimi aj manželky, výskumníčky resp. umelkyne. Všetkým sme odplácali ich pohostinnosť. Spočiatku sme sa tešili a mysleli si, že nás čaká vzrušujúca diskusia, ale namiesto toho sa konverzácia točila okolo bežných, neutrálnych tém, pretože hostia sa dôsledne vyhýbali debate o odborných záležitostiach. Dostali sme lekciu. Neskôr sme sa usilovali usmerňovať konverzáciu náhodnými otázkami alebo poznámkami, aby sa rozprúdila zaujímavá a poučná debata. A keď priatelia videli, že máme radi práve takýto druh spoločenského styku, naše želania rešpektovali. Pozvaní na večierky ubúdalo. Namiesto toho nás žiadali o menšie konverzačné stretnutia, ktoré sme mali radi. Ak mám zostaviť rebríček vecí, čo nás v Cambridgei najviac tešili, na jedno z prvých

miest by som určite postavil náš oslnivý, rozmanitý spoločenský život, plný intelektuálneho vzrušenia.

Jedným z dôvodov, prečo naši hostia dychtili po pozvaní, bolo, že sa u nás vždy podávala nejaká špecialita. Jeden zo Zsuzsiných koláčov sa stal v Cambridgei vychýrený. Pri istej príležitosti sme sa dozvedeli, že jedna vzdialenejšia známa zisťovala, ako by mohla dostať pozvanie ku Kornaiovcom, pretože by rada ochutnala slávny mandľový koláč.

Cítil som sa doma aj v Klube učiteľov Harvardu. Sotva prešiel týždeň, aby sme s kolegami alebo hosťami nezašli na jeden či dva obedy. Tí, čo prežili celý život na západných univerzitách, pravdepodobne pokladajú ich pôvab za samozrejmosť. V Cambridgei som si zvykol na takýto druh stretnutí: súkromný rozhovor pri prestretom stole, hlavne o problémoch nášho odboru, na pretras sa však mohli dostať aj politika, umenie a osobné záležitosti.

Čo aké blízke boli naše priateľstvá s novými americkými priateľmi, niečo nám chýbalo: spoločná minulosť. Ako plynuli desaťročia, počet priateľov v Maďarsku sa stenčoval. Jedni opustili nás, iných sme opustili my, pretože sme boli dlho preč, alebo sa naše myslenie a verejná činnosť uberali iným smerom. Priateľstvá boli často vystavené skúškam. História je tvrdý skúšobný kameň vernosti, oddanosti a charakteru. Ale priateľstvá, koré takýmto tvrdým previerkam odolali, boli silnejšie a neporovnateľne intenzívnejšie ako menej hlboko zakorenené priateľstvá z neskorších rokov.

Keď sa v rozhovoroch s Američanmi dostala na pretras téma prenasledovania v komunistickej krajine, priatelia okamžite spomenuli obdobie mccarthizmu. Ohromovalo nás, ako môžu porovnávať trápenie niekoľkých stoviek ľudí, čo prišli o prácu alebo trpeli iným spôsobom, napríklad s bezohľadným prenasledovaním za Rákosiho éry a brutálnymi represáliami v rokoch 1957 – 1958, keď ako trest za desať dní revolúcie bolo v malej krajine zavraždených na základe rozsudku 229 ľudí a tisícky strávili roky za mrežami.[1] Vari mohli Američania pochopiť, čo znamená totalitný systém? Na druhej strane mali pocit, že nedokážem pochopiť, aké ohrozenie a obmedzenie práv mccarthizmus znamenal v spoločnosti zvyknutej na slobodu. Márne sme sa usilovali – my aj oni – pochopiť pomocou racionálnych argumentov a historických poznatkov, aké pocity môžu mať tí druhí. Nič nebolo rovnaké, pokiaľ tým niekto neprešiel a na vlastnej koži nepocítil, čo znamená byť prenasledovaný.

Rovnaké problémy sa vyskytovali, keď sa hovorilo o holokauste. Všetci priatelia, či už židia, alebo nežidia, to pociťovali ako hrozný zločin, ale žltú hviezdu sami nenosili. Osud židov pútal pozornosť mnohých amerických priateľov viac ako nás samých, jednako ich empatia, solidarita a pocit morálnej zodpovednosti sa líšili od traumy z osobného zážitku.

Spoločné zážitky z ťažkého života upevnili putá, ktoré nás spájali s priateľmi v Maďarsku. Keď sme sa vrátili po dlhej neprítomnosti, sotva sme sa vedeli dočkať, čo nám porozprávajú. Spoločne sme s veľkým vzrušením prežívali, keď sa tempo zmien zrýchľovalo a množili sa náznaky, že Kádárov systém slabne a sovietske impérium sa rozpadá. V Budapešti, podobne ako v Cambridgei, sme sa vyhýbali módnym večierkom, veľkým zhromaždeniam a intelektuálnym salónom, vždy sme sa obmedzovali na stretnutia v malom počte a na diskusie o citlivých témach. Napríklad sme viedli dlhé diskusie s historikom Péterom Hanákom a jeho manželkou Kati, s Pálom Lőcseim a Évou Kendeovou, ako aj s Andrásom Nagyom a Ágnes Losonczyovou.* S Litvánovcami sme sa stretali nielen pri večeri v ich byte, ale aj na prechádzkach na vŕškoch v Bude. Mali sme veľmi radi spoločnosť kolegov a bývalých študentov, ako Mihály Laki, Kati Farkasová, Tamás Bauer, János Gács, Mari Lackóová, András Simonovits a Zsuzsa Kapitányová. V Budapešti som si zachovával zvyky z Klubu učiteľov Harvardu a s potešením som sa stretal v reštaurácii s Évou Csatóovou, s ktorou som pracoval v novinách *Szabad Nép*, Ilusom Lukácsom, prekladateľom knihy *Nedostatková ekonomika*, alebo Ágnes Matitsovou, s ktorou som robil rozsiahly empirický prieskum o mäkkom rozpočtovom obmedzení. Vo všetkých spomínaných prípadoch sme sa spoznali pri práci a kolegovia sa stali mojimi dlhoročnými priateľmi.

U maďarských priateľov sme našli niečo, čo nám nemohlo vynahradiť nijaké z amerických pút.

Medzi ekonómami z Európy a sveta

Od môjho pobytu v Princetone v roku 1983 som polovicu času trávil v Spojených štátoch. Nestal som sa preto polovičným Američanom. Predovšetkým som mal veľa väzieb na iné krajiny, nielen na Maďarsko či Spojené štáty a ich občanov.

Zodpovednosť, ktorá prekročila hranice štátu, som začal brať na seba oveľa skôr, keď ma v roku 1972, na Tinbergenov návrh, zvolili za viceprezidenta Výboru OSN pre plánovanie rozvoja (Development Planning Committee of the United Nations). V tejto funkcii som zotrval do roku 1977. Spoločne

* Stretnutia s Péterom Kendem a jeho manželkou Hannou B. Kendeovou bývali výnimkou. Péter sa nemohol vrátiť do Budapešti, kým sa nezmenil systém, a tak sme využívali každú príležitosť, keď som bol v zahraničí, aby sme sa stretli.

s indickými, mexickými, francúzskymi, sovietskymi, holandskými a poľskými ekonómami sme vypracúvali návrhy hospodárskej politiky rozvojových krajín a predkladali ich rôznym orgánom OSN.

Neskôr som pôsobil v medzinárodnej asociácii matematických ekonómov, Ekonometrickej spoločnosti. Spočiatku ma zvolili za člena výkonného výboru a v roku 1978 som sa stal prezidentom.* Kým som plnil povinnosti prezidenta, dal som si za cieľ presadiť, aby sa na kongresoch spoločnosti zúčastňovali aj ekonómovia zo socialistických štátov. Takto som im pomohol, aby sa začlenili do ekonomických kruhov na Západe.

Robil som všetko, aby som túto záležitosť presadil aj inými spôsobmi. Pri každej príležitosti som sa zápalisto snažil dosiahnuť, aby kolegov zo Sovietskeho zväzu a východnej Európy pozývali na medzinárodné podujatia, či už ako hosťujúcich výskumníkov, alebo hosťujúcich profesorov.

Moja činnosť v Európskej ekonomickej asociácii (EEA) sa prekrývala s pôsobením na Harvarde. Spoločnosť vznikla vďaka úsiliu belgického profesora Jacquesa Drèzeho, ktorého som si vážil nielen pre mimoriadne vedecké úspechy, ale aj pre jeho odanosť službe verejnosti. Ako jedného zo zakladateľov som ho podporoval. Čo znamená Európa, som nezačal poznávať, až keď sa Maďarsko v roku 2004 stalo členom Európskej únie. EEA na čele s Drézem ako prezidentom bola založená v roku 1986, keď železná opona ešte stále fungovala. V nasledujúcom roku boli dvaja kandidáti na prezidenta, Frank Hahn a ja. Hahna som poznal od úplne prvej návštevy Anglicka, keď som sa v roku 1963 zúčastnil na konferencii v Cambridgei. Ako som sa zmienil v 10. kapitole, napísal veľmi kritický článok o mojej knihe *Anti-Equilibrium* pod názvom Zima našej nespokojnosti. Spriatelili sme sa. Vyšiel nám v ústrety, keď som ho požiadal, aby pomohol Tamásovi Liptákovi nájsť zamestnanie po tom, ako emigroval. Vráťme sa však k voľbám. V takýchto prípadoch je bežné, že od oboch kandidátov si vyžiadajú súhlasia s nomináciou. Prikývli sme obaja a ja som získal väčšinu hlasov.

Opäť som podnikol všetko pre to, aby som kolegov zo socialistických krajín priviedol do asociácie, ako som to robil predtým v Ekonometrickej spoločnosti. Zariadil som, aby pozvanie na prvý kongres vo Viedni dostali aj sľubní ekonómovia, v tom čase ešte na Západe neznámi. Patrili medzi nich Leszek Balcerowicz, neskôr vedúca osobnosť pri zmene systému v Poľsku, sociologička Taťjana

* Podľa dvojstupňového volebného systému Ekonometrickej spoločnosti sa najprv z niekoľkých kandidátov zvolí jeden a ten pôsobí rok ako tzv. zvolený prezident, teda zoznamuje sa s úlohami prezidenta. V nasledujúcom roku sa na volebnom lístku objaví ako jediný kandidát na prezidenta.

Zaslavskaja, ktorej kritické štúdie o sovietskom systéme vyniesli svetovú slávu, a mladý Vladimír Dlouhý, ktorý bol predurčený, aby sa po zmene systému stal vedúcou osobnosťou politickej strany a ministrom československej vlády.

V správe prezidenta výročnému kongresu v roku 1987 som uviedol: „Som občan socialistického štátu. Je pochopiteľné, že účasť ekonómov z východnej Európy v našej asociácii pokladám za svoju prvoradú úlohu." Vymenoval som niektoré špecifické problémy, s akými zápasia Východoeurópania, a požiadal o pomoc kolegov zo Západu, „čo majú to šťastie, že nepoznajú ťažkosti, akým musia čeliť ich kolegovia z východnej Európy. Mnohých z nás, občanov východnej Európy, sa často zmocňuje trpký pocit, že intelektuáli na Západe stotožňujú Európu so západnou Európou. Majte na pamäti: hranica kontinentu neleží na rieke Labe. Aj my žiadame, aby nás pokladali za Európanov."[2]

Patrí medzi prezidentove práva aj povinnosti, aby zvolil vedeckú tému výročného kongresu, ktorá predurčuje tému prezidentovho prejavu a dvoch kľúčových prednášok. Myslel som si, že pre našu časť sveta je najdôležitejšou témou sloboda, a tak som svoju prednášku nazval Individuálna sloboda a reforma socialistickej ekonomiky.[3] Požiadal som Amartyu Sena, aby vystúpil ako jeden z kľúčových rečníkov; zvolil si názov Sloboda voľby: pojem a obsah.[4] Druhým kľúčovým rečníkom bol Assar Lindbeck so štúdiou Individuálna sloboda a politika sociálneho štátu.[5]

V prednáške som sa na príklade Maďarska usiloval objasniť, ako decentralizácia, rozšírenie súkromného vlastníctva, zmiernenie nedostatku a uvoľnenie byrokratických obmedzení na trhu práce nielenže zvýšilo ekonomickú efektívnosť, ale pozdvihlo na vyššiu úroveň aj individuálnu slobodu a slobodu voľby. Zdôraznil som dôležitosť posunu v socialistickom svete od „maximálne štátny" k obmedzeniu úlohy štátu a rozširovaniu individuálnej slobody.

Návšteva Číny

V lete 1985 sme s manželkou strávili štyri týždne v Číne, kde sme boli na pozvanie Čínskej akadémie spoločenských vied a Svetovej banky. Najprv sme sa v Pekingu zúčastnili na konferencii venovanej problémom štátnych podnikov. Bolo to poučné, ale oveľa viac nás ešte čakalo. Mal som už za sebou množstvo konferencií, ale čoho som sa tu stal svedkom, sa neponášalo na nijakú moju predchádzajúcu skúsenosť.

Číňania požiadali siedmich zahraničných ekonómov, aby sa vyslovili o situácii v krajine a jej perspektívach. Okrem mňa ešte pozvali profesora Jamesa Tobi-

na z Yaleovej univerzity, významného amerického makroekonóma (o niekoľko rokov neskôr sa stal laureátom Nobelovej ceny), Otmara Emmingera, bývalého prezidenta západonemeckej spolkovej banky, Michela Alberta, bývalého prezidenta francúzskej plánovacej komisie, sira Alexandera Cairncrossa, profesora z Oxfordu, ktorý bol v šesťdesiatych rokoch minulého storočia jedným z hlavných poradcov britskej vlády a labouristickej strany, Alexandra Bajta, juhoslovanského ekonóma a povestného odborníka na „samosprávu", a Leroya Jonesa, amerického profesora, ktorý napísal knihu o plánovaní v Južnej Kórei.*

Týchto siedmich ekonómov a čínskych kolegov, čo ich sprevádzali, prijal na dvojhodinovú diskusiu premiér Žao Zi-jang.** Rozprával nám, na aké problémy by chceli počuť odpoveď od odborníkov zo Západu.

Nasledujúci deň sme sa spolu so skupinou čínskych ekonómov prepravili do Čong-kingu, kde sme sa nalodili na loď, ktorá sa vydala dolu po rieke Jang c'ťiang. Starali sa o nás ako o turistov prvej triedy. Servírovali nám skvelé čínske jedlá a na palube bol dokonca aj plavecký bazén. Na oddych a relax nám však veľa času nezvýšilo.

Čínski hostitelia nás plne zamestnávali. Každému zahraničnému hosťovi vyčlenili poldeň, ktorý otvoril prednáškou a po nej starší čínski kolegovia v diskusii kládli otázky. Vedúci čínski ekonómovia nechceli v rozhovoroch o najcitlivejších otázkach reformy zaujať jednoznačné stanovisko. A vyzeralo to, že pre mladých ekonómov nepokladali za vhodné, aby kládli otázky. Hostitelia sa zrejme rozhodli, že všetko najprv prediskutujú medzi sebou a závery vyvodia až po tom, ako sa zahraniční hostia vrátia domov.

Čína sa v tom čase nachádzala v prvom štádiu reforiem. Hoci nám tento proces opísali jazykom, ktorý bol v súlade s líniou strany, bolo zrejmé, že

---

* Jednou z hlavných postáv, čo pripravovali stretnutie západných a čínskych ekonómov, bol Ed Lim, v tom čase riaditeľ Kancelárie Svetovej banky v Číne. Jeho práca je dobrým príkladom toho, ako konzultant zo Západu môže čo najlepšie poslúžiť zmenám v socialistickej krajine. Neponúkol vlastný recept, aby si ho miestni osvojili, nech sa deje, čo sa deje. Namiesto toho sa usiloval predložiť čo najviac alternatívnych ciest. Z uvedeného zoznamu ekonómov vidno, že Číňania sa chceli zoznámiť so skúsenosťami z Ameriky, západnej Európy a východnej Ázie a s myšlienkami reformy vo východnej Európe – a Ed Lim im bol pri napĺňaní ich želania v plnej miere nápomocný.

** Žao Zi-jang patril medzi priekopníkov čínskej reformy. Najvyšším vodcom zmien bol Teng Siao-ping, ale Žao sa pokladá za architekta a hlavného organizátora prvých zásadných reforiem. Bol jedným z najvyšších čínskych predstaviteľov, ktorí počas protestov v roku 1989 priamo na Námestí nebeského pokoja diskutoval s vodcami študentov. Po rozdrvení protestu Žaa odvolali z funkcie premiéra a udelili mu domáce väzenie, kde zotrval až do smrti v januári 2005.

v skutočnosti opustili myšlienku socialistického poľnohospodárstva vrátane veľkej čínskej inovácie v podobe „komún". Namiesto neho, ako dôsledok roľníckeho hnutia, ktoré zmietlo akýkoľvek odpor, sa obnovilo hospodárenie založené na súkromnom vlastníctve. Niekdajší hrozný nedostatok potravín vystriedala hojnosť tovaru. Čína zašla v reforme poľnohospodárstva oveľa ďalej ako Maďarsko; tento fakt bol ešte pozoruhodnejší, ak sa zobral do úvahy rozdiel medzi dynamicky sa rozvíjajúcimi čínskymi dedinami a vyčerpanými, neefektívnymi hospodárstvami sovietskeho kolchozného systému, ktoré sa nemali kam ďalej rozvíjať. Po úspechu s poľnohospodárstvom vyvstala dôležitá otázka: čo treba robiť so zvyškom ekonomiky.

Keď som si v Amerike pripravoval prednášku, usiloval som sa zhromaždiť čo najviac poznatkov o situácii v Číne. Domnieval som sa, že je mimoriadne dôležité ujasniť si, čím Čína pripomína Maďarsko a v čom sa líši. Veľmi som sa nezamýšľal nad očividnými rozdielmi – počet obyvateľov: miliarda, resp. desať miliónov, ázijská kultúra verzus európska, ale nad odlišnosťami dejín Číny a Maďarska (prípadne východnej Európy). Najviac ich zaujímalo, ako sa môžu poučiť zo skúseností maďarskej reformy – čo by stálo za to osvojiť si a akým problémom sa vyhnúť. Pripraviť si prednášku znamenalo analyzovať podobnosti a odlišnosti, ako aj priestor medzi dvoma reformami.

Už na prvej konferencii v Pekingu a aj neskôr pri rozhovoroch s čínskymi ekonómami a poprednými podnikateľmi som nadobudol dojem, že v Číne som v určitom zmysle ako doma, napriek odstupu a rozdielom v histórii aj kultúre. Všetky rozoberané javy, ako aj obavy a starosti, mi boli dôverne známe. Ťažkosti, s ktorými museli bojovať Číňania, boli totožné s problémami, čo nám nedávali spať v Maďarsku. Určite by sa veľa poučili od amerického makroekonóma alebo západonemeckého šéfa centrálnej banky, lenže my, Východoeurópania, sme najlepšie chápali myšlienkový rámec, v akom sa pohybovali.

Maďarsko odstránilo príkazovú ekonomiku založenú na smerniciach centrálneho plánu už dávnejšie, v roku 1968. Ukázalo sa, že národné hospodárstvo, v ktorom stále prevláda štátne vlastníctvo a riadi ho komunistická strana, napriek tejto zmene nemôže fungovať. Byrokratický a trhový mechanizmus mohli spolunažívať, ale medzi nimi existovalo veľké trenie. V Budapešti som veľmi kritizoval neúplný, nedôsledný chrakter reformy, ale napriek tomu som sa domnieval, že zrušenie príkazovej ekonomiky v Číne by mohlo posunúť proces reforiem o veľký kus dopredu. Toto pozitívne ponaučenie som v každom prípade chcel čínskym vedúcim predstaviteľom tlmočiť. Chcel som tiež upriamiť ich pozornosť na ťažkosti a nebezpečenstvá sprevádzajúce tento krok: nedôslednosť maďarskej reformy, „mäkké rozpočtové obmedzenie" a deformácie systému cien. V polovici osemdesiatych rokov minulého storo-

čia Čína prijala mimoriadne ambiciózny plán rastu. Poukázal som na riziká, aké prináša násilná honba za rastom: zvýšené nebezpečenstvo inflácie a zanedbávanie niektorých odvetví. Upozornil som kolegov na význam harmónie v čínskom myslení a čínskej kultúre. Odporučil som, aby sa orientovali skôr na rovnomerný rozvoj, nie na prudký a násilný rast.

Na obyvateľov Maďarska aj Číny v tom období rovnako deprimujúco pôsobilo pretrvávanie politického prenasledovania, nedostatok slobody a práv. Nepriame náznaky tejto situácie sme mohli zaznamenať aj my. Na bežných ekonomických konferenciách v Európe a v Spojených štátoch sa podľa nálady v sieni, tvárí poslucháčov a obsahu reakcií dá ľahko zistiť, či bola prednáška prijatá dobre. Na lodi sme to nedokázali pochopiť. Ani z tvárí poslucháčov, ani zo správania predsedajúceho som nebol schopný vyčítať nič. Musel som sa uchýliť k iným ukazovateľom úspechu, respektíve nezdaru. Cez prestávku ma často obkolesili mladí čínski ekonómovia, otázky kládli vzrušene a nie príliš dobrou angličtinou, ale snažili sa, aby som ich pochopil. Začali so mnou diskutovať o tom, ako budú iniciovať vydanie mojich kníh. Ešte sa k tomu vrátim, v tejto chvíli zostaňme na lodi.

Z času na čas sme na pol dňa zakotvili. Raz sme išli na trhovisko do dediny na brehu rieky a na vlastné oči sme videli výsledky poľnohospodárskej reformy: pestrú ponuku kvalitného ovocia, zeleniny, rýb, kôrovcov a korytnačiek, ako aj široký výber mäsa. Na druhý deň nás odviezli do Troch tiesňav, jednej z najslávnejších turistických pamätihodností v Číne. Plavili sme sa na veslici, aby sme sa potešili pohľadom na tento zázrak prírody. Už vtedy sa hovorilo o zaplavení oblasti a výstavbe obrovskej priehrady, ktorá by Tri tiesňavy naplnila vodou. O niekoľko rokov sa to skutočne stalo a zázrak prírody už nikto neuvidí. Cestu sme zakončili vo Wu-chane, kde som mal prednášku na univerzite.

Neskôr vyšlo najavo, že „konferencia na lodi", po čínsky Bashan Lun (ako sa teraz uvádza v ekonomickej literatúre), mala pozoruhodný vplyv na čínske ekonomické myslenie. Zborník príspevkov vyšiel knižne a o prednáškach informovali čínske periodiká.[6] Čínski ekonómovia často citovali odporúčania účastníkov konferencie a dodnes sa na konferenciu na lodi spomína ako na mimoriadnu udalosť.

O rok neskôr, v roku 1986, moja kniha *Nedostatková ekonomika* vyšla aj v Číne. Predalo sa 100 000 výtlačkov a v roku 1998 vyšlo druhé vydanie. Kniha slúžila ako teoretický základ odstraňovania príkazovej ekonomiky v Číne a všade, kde sa vyučovala ekonómia, sa používala ako učebnica. Vrátane tejto v Číne vydali osem mojich kníh. Keď som po rokoch opäť Čínu navštívil, nech som sa pohyboval hocikde, univerzitní pedagógovia, primátor mesta i manažéri podnikov mi opakovali jedno: „Som vaším žiakom."

Pocit domova

Za hlavný domov som celý čas pokladal Maďarsko. Napriek tomu sme sa v Cambridgei necítili ako v dočasnom domove. Tunajší byt sme si zariadili rovnako starostlivo ako budapeštiansky. Na steny sme si zavesili obrazy a osobné suveníry. Zoznámili sme sa nielen s priateľmi v striktnom zmysle slova, ale aj s obyčajnými ľuďmi – od správcu domu až po kaderníčku a lekára na plavárni, ktorých sme bežne stretali. Na Harvarde, v Cambridgei, v okolí Bostonu i v celých Spojených štátoch sme sa cítili ako doma.

Teraz budem rozprávať v množnom čísle, pretože so Zsuzsou sme nie vždy pozitívne reagovali na kratšie či dlhšie cesty, vrátane niekoľkých viacmesačných pobytov. Po istom čase sme si vypracovali vlastný systém. Nech sme cestovali kamkoľvek, snažili sme sa cítiť pohodlne. Ak nám to dovoľovali technické a finančné možnosti, usilovali sme sa, aby naše hmotné aj spoločenské okolie bolo útulné. Úlohu nám, samozrejme, uľahčovalo, že sme sa pohybovali v akademickom svete. Hoci národné, kultúrne a historické rozdiely sú veľké, v Indii, Japonsku alebo Mexiku sme čoskoro narazili na profesorov a študentov; netrvalo dlho a našli sme spoločnú reč, vzájomné pochopenie pre mnohé stránky spôsobu života a záujmy. V globalizovanom akademickom svete sme sa ihneď zabývali.

Spôsobovalo mi veľké potešenie, že mám priateľov nielen v Maďarsku a v Spojených štátoch, ale aj v mnohých ďalších krajinách; sledovali sme prácu kolegov, z času na čas sme si vymenili listy a, pokiaľ sa dalo, stretali sme sa aj osobne. Na tomto mieste by som chcel uviesť mená tých, čí záujem sa neobmedzoval iba na čítanie mojich prác či na písanie recenzií a posudkov, ale boli ochotní v záujme mojich diel kontaktovať vydavateľov vo svojej vlasti, ba niekedy dokonca vzali na seba úlohu preložiť či redigovať moje knihy. Vo Francúzsku to boli Marie Lavigneová, Bernard Chavance a Mehrdad Vahabi, v Číne Tiao-meng Peng, vo Vietname Nguyen Quang A, v Japonsku Tsuneo Morita, v Českej republike Karel Kouba, v Poľsku Tadeusz Kowalik a Grzegorz Kołodko. Nezištne mi pomáhali, obetovali veľa času a úsilia, aby sa moje práce dostali k čitateľom v ich krajinách.

Už som poznamenal, že všade v „globalizovanom" akademickom svete sme sa cítili celkom ako doma. Nechcel by som, aby môj opis vyznel jednostranne. Pravidelné putovanie medzi Maďarskom a Amerikou i časté cesty do všetkých kútov sveta vyvolávali popri pocite, že všade som doma, aj pretrvávajúce vedomie, že všade som trochu cudzincom. Na mnohých miestach sme sa ani nezohriali, pretože čas pobytu rýchlo vypršal a museli sme sa presunúť inam. Keď sme sa vrátili do Budapešti, ľutovali sme, že sme opustili našich drahých

amerických priateľov a o mesiac si nevypočujeme koncert, ktorý by sme radi. Opäť a znova sme smútili, že prichádzame o príležitosti, ktoré sa odohrávajú inde. Vždy sme sa museli s niekým lúčiť.

Po Budapešti sedemdesiatych a osemdesiatych rokov minulého storočia koloval vtip. Starý Kohn emigruje do Ameriky. Nejaký čas tam už žije, ale neteší ho to a vracia sa domov. Keď po druhý raz požiada o vysťahovalecký pas, spýtajú sa ho: „Pán Kohn, povedzte, kde je to naozaj lepšie?" „Na ceste," odpovedá.*

Na tento vtip sme si spomenuli vždy, ak sme sa niekde necítili dobre. Keď sa reč zvrtla na naše stále „pendlovanie", podaktorí trochu zlomyseľne hovorievali, že majú dojem, ako by sme stále sedeli na kufroch. Jednako tento pocit nebol charakteristický pre náš mentálny stav po celý čas, čo sme strávili na cestách. Cestovanie bolo únavné a najradšej by sme už boli doma.

Na cestovaní nás príliš nevyčerpávalo, že na jednom konci sme museli batožinu, poznámky, knihy a tak ďalej zabaliť a na druhom vybaliť, skôr opakované starosti s vízami a inými administratívnymi povinnosťami. Vyčerpával nás tiež časový rozdiel.**

Nemám na mysli fyzickú únavu, ktorú cestovanie prináša, ako človek starne. Oveľa väčšou záťažou, než úsilie dostať sa z jedného miesta na druhé, bolo pre nás zdvojenie životov. Každá činnosť v Maďarsku, každá niť, čo nás spájala s Maďarskom, mala ekvivalent v Amerike. Mali sme dom tu a dom tam, auto tu a auto tam.*** Tu aj tam sme platili daň z motorového vozidla, vypĺňali žiadosti o vrátenie dane, mali sme otvorené bankové účty, starali sa o katalogizované a očíslované fascikle mojich dokumentov a tak ďalej a tak podobne. Na jednom mieste a v jednom čase som dostával plat od jedného zamestnáva-

---

* Vtip vykresľuje prehnane optimistický obraz o jednoduchosti emigrácie. V tom čase však tí, čo nemali zákaz, mohli vycestovať pomerne jednoducho, a ak otvorene nevyhlásili, že sa nemienia vrátiť, bez problémov mohli vycestovať. Z tohto dôvodu ani emigranti nezískavali povolenie na pobyt v Spojených štátoch automaticky.

** Vždy keď sa dalo, na spiatočnej ceste z Cambridgea do Európy sme sa zastavili v Štokholme, aby sme strávili niekoľko dní s Judit, Zsófiou a Annou. Judit nám pripravila naše obľúbené jedlá, s nežnou láskou sa o nás starala a pomáhala nám prispôsobiť sa životu v Európe. Taktne sa tvárila, že si nevšíma, ako pre časový posun zaspávam za jedálenskym stolom. Občerstvení úprimnými debatami, ktoré trvali bez prestávky niekoľko hodín, sme sa úplne odpočinutí vydali na cestu do Budapešti.

*** Náš obľúbený ojazdený Volkswagen Golf z roku 1980 nám slúžil verne – s dotlčenou karosériou, ale s motorom v bezvadnom stave –, kým sme v roku 2002 Spojené štáty neopustili definitívne.

teľa,* kým na druhom som mal neplatené voľno; neznamená to však, že som musel riešiť problémy iba na jednom pracovisku. Vždy som si problémy a povinnosti prenášal z jedného pracoviska na druhé a vybavoval ich e-mailom, poštou, faxom alebo telefonicky. Takže kombinovaná záťaž nepredstavovala po päťdesiat percent z každého zamestnania, ale určite viac ako sto.

Napriek tomu, že sme ustavične menili bydlisko, Zsuzsa húževnato pracovala na vlastnej téme, zaoberala sa prieskumom prideľovania bytov a bytovou politikou v Maďarsku. Popritom využívala svoj čas v Cambridgei, aby sa niečo dozvedela o skúsenostiach na Západe, a robila medzinárodné porovnania, lebo bola pevne rozhodnutá, navzdory ťažkostiam spôsobeným vzdialenosťou, pokračovať v práci na pôvodnej téme.

Tento zvláštny dvojitý život si vyžadoval námahu, presúvanie z miesta na miesto, ako aj časté cesty do rôznych kútov sveta.** Stálo to však za to. Z prvej ruky som bol informovaný o mnohých prednostiach života na Západe, pevne som sa usadil v akademickej komunite i na poprednom mieste v ekonomickom odbore, kým moje korene zostali v Maďarsku.

V Maďarsku aj inde sa veľa hovorí o úniku mozgov. Najbohatšie krajiny na svete, osobitne Spojené štáty, priťahujú talenty, a tým oslabujú intelektuálnu moc krajín, z ktorých talentovaná mládež odchádza. Životný štýl, čo som si zvolil, keď som prijal menovanie na Harvarde, je príkladom úspešnej obrany proti úniku mozgov. Mal som možnosť stáť jednou nohou v Amerike a druhou v starej vlasti, kde som sa narodil a vyrástol.***

---

* Mnohí ľudia v našom okolí si zrejme mysleli, že na oboch miestach dostávam plný plat.

** Bolo pre mňa veľkou úľavou, že som mal na oboch miestach personál, ktorý mi pomáhal – v mojej prítomnosti i neprítomnosti. Už som sa zmienil o láskavých a ochotných amerických sekretárkach a vedeckých asistentoch. V Budapešti mi prácu uľahčovala Ica Fazekasová a neskôr Kati Szabóová. Juliana Partiová bola pravidelnou redaktorkou a svedomitou správkyňou mojich publikácií, zatiaľ čo jej manžel Brian McLean prekladal moje texty z maďarčiny. Tak dobre poznali moje záujmy a zámery, že mi uľahčovali plnenie povinností aj v neprítomnosti. Všetky požiadavky vybavovali takmer automaticky. Čo sa týka pomoci a priateľstva, bol som v závideniahodnej situácii – dokonca lepšej ako kolegovia na Západe.

*** Neslobodno zabúdať, že moja voľba nesie aj materiálne dôsledky. Vezmime si, napríklad, maďarských vedcov a výskumníkov, ktorým práve teraz ponúkli miesto na americkej univerzite. Tí, čo sa rozhodli pre zamestnanie na plný úväzok v Spojených štátoch a pre emigráciu (takto sa rozhodlo iba veľmi málo maďarských vedeckých pracovníkov), v porovnaní s kolegami, ktorí zostali žiť v Maďarsku, sa tešili z podstatne väčších materiálnych výhod v práci aj po odchode do dôchodku. Riešenie, aké som si zvolil ja, a na ktoré upozorňujem ako na možnosť aj iných, spomínané výhody redukuje viac či menej na polovicu. Vedecký pracovník, ktorý si zvolí riešenie päťde-

Často sme od amerických priateľov počúvali, že náš osobitý životný štýl znamená, že si „užívame to najlepšie z oboch svetov". Viem, že Harvard, Cambridge a Boston nie sú „Amerika", ale predstavujú to najlepšie, čo môže Amerika poskytnúť intelektuálovi smädnému po vede a kultúre. (Asi by som mal povedať „jedno" z najlepších, aby som predišiel obvineniu z harvardskej arogancie.) Maďarsko súčasne predstavovalo „najspokojnejšie kasárne" v inom tábore. Ako akademickému bádateľovi mi Maďarsko určite ponúklo zaujímavejší a hodnotnejší život, než aký si mohli užívať občania iných komunistických štátov. Ďakujem za to osudu.

siat na päťdesiat, v záujme bývania doma obetuje niečo z ponúkaných výhod. To mu tiež umožňuje vybudovať si oveľa pevnejšie finančné postavenie, než aké by si mohol vybudovať, keby bol závislý výlučne od príjmu vedeckého pracovníka v Maďarsku.

18 Syntéza 1988 – 1993

Socialistický systém

V roku 1983, keď som pracoval v Ústave pre pokročilé štúdiá v Princetone, som sa rozhodol, že napíšem komplexnú a vyčerpávajúcu prácu o socialistickom systéme. Všetko, čo som v ústave čítal, mi poslúžilo ako intelektuálna príprava, no a v Princetone som urobil aj prvý náčrt.

Práca dostala nový impulz, keď som začal učiť na Harvardovej univerzite. Po prvý raz som absolvoval úplný kurz politickej ekonómie socializmu v roku 1984. Úplne prvým predchodcom knihy sa stal rozmnožený súbor poznámok, ktoré študenti dostali k dispozícii v roku 1986.

Na prednášky chodilo medzinárodné publikum. Medzi poslucháčmi bol čínsky študent, ktorého za Maových čias poslali na vidiek, i mladý poľský ekonóm, čo mal o plánovanom hospodárstve informácie z prvej ruky, kým ďalší ani netušili, ako funguje socialistický systém. Niektorí boli zapálení antikomunisti, iní príslušníci nemeckej či americkej Novej ľavice, čo sa naivne pridržiavali svojich názorov a neuvedomovali si skutočnú povahu totalitarizmu. Kurz som prednášal niekoľkokrát, ale z roka na rok sa menil a vyvíjal. Otázky a argumenty, čo zazneli v posluchárni, ma podnietili ujasniť si, s akým typom potenciálnych poslucháčov (a neskôr čitateľov) môžem či musím rátať. Neexistuje lepšia príprava na prácu, ktorej je podľa všetkého súdené stať sa učebnicou, ako materiál niekoľkokrát predniesť zainteresovanému poslucháčstvu.

Ako som písal knihu

Prvý náčrt som naskicoval v roku 1986 a v tom čase som si aj materiál rozdelil na kapitoly. Onedlho sa mi naskytla ďalšia príjemna možnosť pokračovať v práci v pokojnom prostredí. Zaslúžil sa o to Dr. Lal Jayawardena, riaditeľ WIDER-u – World Institute for Development Economics Research (Sveto-

vého ústavu pre rozvoj ekonomického výskumu), súčasti Univerzity OSN. V máji 1988 sme sa s manželkou presťahovali na vyše pol roka do Helsínk. V ústave nám poskytli všemožnú podporu vrátane pohodlného, primeraného bytu a dokonalých pracovných podmienok.

Pokoj a ticho boli ideálne. V lete je v Helsinkách spravidla chladno, ale keď sme tam žili my, vládlo príjemné teplo, takže sme si zaplávali nielen v olympijskom bazéne, ale aj v Baltickom mori. Pre nás, občanov krajiny odrezanej od mora, to bol jedinečný zážitok, stráviť niekoľko mesiacov priamo na pobreží a pozorovať čarovné farby západu slnka. Po dlhom pracovnom dni bolo o desiatej večer ešte pomerne dosť svetla na prechádzku po nádhernom morskom brehu, po blízkom pamiatkovo chránenom ostrove či pozdĺž jednej zo zátok. Tam sme sa s manželkou často zhovárali o tom, čo som v ten deň napísal, prípadne ako sa chystám pokračovať ráno. Uprostred skutočne intenzívnej práce sme si našli príležitosť načerpať nové sily: priamo z člnov priviazaných za trhoviskom sme kupovali ryby, chodili sme na koncerty do Finlandia House alebo do rockového kostola a podnikali sme výlety na čarovné fínske jazerá. WIDER bol určený pre ekonómov z celého sveta a mnohí z nich nás tam aj navštívili. Jacques Dréze prerušil dlhú plavbu na plachetnici, len aby sa s nami stretol. Zaskočili k nám aj harvardskí priatelia Steve Marglin a Amartya Sen. Pri inej príležitosti zasa bol naším hosťom Edmond Malinvaud, ktorý mi radil a pomáhal s prvými prácami. Stretli sme sa so Sukhamoyom Chakravartym, skvelým indickým ekonómom, ako aj so šarmantným švédskym priateľom Bengtom-Christianom Ysanderom.* Viedli sme veľa zaujímavých a podnetných diskusií s miestnymi ľuďmi, riaditeľom a pracovníkmi WIDER-u i s fínskymi ekonómami.

Pokojné a inšpirujúce prírodné aj intelektuálne prostredie určite prispelo k tomu, že práca postupovala tempom zodpovedajúcim rytmu, na aký som si zvykol, keď som vo Švédsku pracoval na *Nedostatkovej ekonomike*: každý týždeň som dokončil jednu kapitolu.** Okrem ideálnych podmienok k vysokému tempu prispel aj fakt, že v *Socialistickom systéme* som zhrnul svoju dovtedajšiu dráhu výskumníka, takže v určitom zmysle jej predchádzala tridsaťdvaročná práca (alebo päť rokov bezprostrednej prípravy). Keď som sa posadil k počítaču, čo ležal na mojom pracovnom stole v Helsinkách, mohol som písať takmer plynule, pretože to, čo som chcel napísať, sa už vo veľkej miere sformovalo v mojej mysli.

---

* Bolo to posledné stretnutie s nimi, zomreli mladí, na vrchole síl.

** Bol to, samozrejme, iba prvý, hrubý náčrt. Ako v prípade *Nedostatkovej ekonomiky*, kniha prešla niekoľkými kolami úprav – napríklad po tom, ako ju prečítali prizvaní kolegovia; ich pripomienky mali veľkú hodnotu a boli dôležité pri ďalších prerábkach.

Kniha neobsahuje len myšlienky, čo dozrievali celé roky, ale aj rozsiahly poznámkový aparát – tabuľky, diagramy, odkazy, citácie a bibliografiu. Som šťastný, že som mal tím pomocníkov, zložený z mojich študentov v Maďarsku a v Spojených štátoch. Patrili doň nielen niekdajší študenti z univerzity v striktnom zmysle slova, ale aj ďalší, čo sa pokladali za stúpencov mojich myšlienok, s ktorými ma pútali odborné aj súkromné putá. Intelektuálna blízkosť znamenala, že moje požiadavky sa plnili rýchlo a pružne, nech som bol hocikde – v Helsinkách, Budapešti alebo v Cambridgei.

Z vlasti medzitým prichádzali správy o rozpade systému a posilňovaní intelektuálnej i politickej opozície. Keďže som bol v Helsinkách, udalosti v Maďarsku mi pripomínali vzdialené dunenie diel. Jeden telefonický rozhovor s Budapešťou ma prebral, nejaký čas som bol doslova ohromený, a tak som začal ostražito sledovať kritický stav socialistického systému, poslednú agóniu východoeurópskych režimov, pocity rozhorčenia verejnosti a každodenné politické boje. Zámerne som sa však usiloval ochrániť svoje myšlienky pred týmito vplyvmi. Celé mesiace som trávil tým, že som sa intenzívne sústreďoval na písanie knihy, až ma tento proces úplne pohltil. Napĺňal ma pocit, že práca je dôležitá a darí sa mi, nech sa stane čokoľvek. Cítil som to už vtedy a uvedomujem si to aj teraz, po pätnástich rokoch, že mesiace prežité v Helsinkách patria medzi najšťastnejšie v mojom živote, sú hádam najšťastnejšie zo všetkých. Každý, kto miluje svoje povolanie, či už je to tesár, sochár alebo cestár, má radosť, keď tvorí niečo nové. Mám šťastie, že som túto radosť zažil pri mnohých príležitostiach, ale vari nikdy nie tak intenzívne ako v Helsinkách v lete roku 1988.

Do Budapešti sme sa vrátili na jeseň 1988. V tom čase sa už dunenie diel ozývalo z bezprostrednej blízkosti. Mal som za sebou asi polovicu knihy, lenže ešte zostávalo urobiť veľkú časť práce. Od tej chvíle moje písanie síce pokračovalo, ale s častými prestávkami. Najprv som písal v Budapešti, potom, v prvej polovici roku 1989, v Cambridgei. V druhej polovici roka som *Socialistický systém* odložil, lebo som cítil, že sa musím vysloviť k zmene systému a predostrieť niektoré veľmi aktuálne návrhy, ako by sa mala robiť hospodárska politika. Vložil som ich do *Oduševnenej brožúry*, ktorá je témou nasledujúcej kapitoly. Tu ju spomínam preto, lebo som takmer súčasne pracoval na *The Road to a Free Economy* (Cesta k ekonomike voľného trhu), čo bola anglická verzia brožúry, a na jej variantoch v iných jazykoch, ako aj na ďalších štúdiách a prednáškach týkajúcich sa zmeny systému – na jednej strane, a na posledných kapitolách *Socialistického systému* – na strane druhej. Asi by bolo presnejšie, keby som povedal, že medzi dvoma témami som vzrušene a nedočkavo preskakoval sem a tam. Obe témy súperili o môj čas a kapacitu s prednáškami

na Harvarde. Keď som sa na chvíľu pustil do témy prechodu, ľutoval som, že musím opustiť veľkú súhrnnú prácu. Keď som sa k nej vrátil, cítil som sa vinný, že príliš málo pozornosti venujem každodennej hospodárskej politike. Napriek súperiacim povinnostiam som ešte stále dokázal – či už v Budapešti, alebo v Cambridgei – knihe venovať dni i týždne a v lete 1991 dokonca celé mesiace. Vždy bolo pre mňa povzbudením, keď som odvrátil pozornosť od bezprostredných výzev a požiadaviek, vrátil sa k textu a to, čom som napísal, sa mi videlo „hutné". V rokoch 1989 – 1991 sa socialistický systém vo východnej Európe a v Sovietskom zväze zrútil. Mnohí ľudia vrátane odborníkov mali pocit, že musia revidovať svoje vyhlásenia na túto tému. Upokojovalo ma zistenie, že na tom, čo som napísal v prvej polovici knihy, nemusím zmeniť ani bodku nad i. Opis a analýza odolali prvej vlne historickej búrky. Druhú časť, o reformách, som musel na niekoľkých miestach zmeniť a rozšíriť. Hoci v náčrte som čiastkovým a neúplným reformám predpovedal definitívny nezdar, nebolo to to isté ako analýza, akú formu nezdar reálne nadobudol.

Napokon som v roku 1991, po troch rokoch, *Socialistický systém* dopísal.

Hoci text bol napísaný po maďarsky, čoskoro bol hotový aj anglický preklad. Je to jedna z mála mojich prác, ktorá vyšla o niečo skôr v angličtine ako v maďarčine.

Zámer syntetizovať

Mojím primárnym cieľom bolo zhrnúť hlavné poznatky výskumu, ku ktorým som dovtedy dospel. V priebehu desaťročí som sa zaoberal mnohými témami a usiloval sa odpovedať na nové a nové, postupne sa objavujúce otázky, ako keby som sa veľkou rýchlosťou hnal cez ekonomické kroniky. Hoci spomínané práce vznikli s časovým odstupom, navzájom sa dopĺňajú a pokrývajú rôzne časti celku. Stále som sa vracal k tým istým témam (ako sú javy nerovnováhy) – skutočne, aspoň podľa môjho vlastného posúdenia, a interpretoval som ich s rastúcou kultivovanosťou. Dokonca si trúfnem povedať, že reťazec prác tvorí istý typ oblúka. Teraz som chcel vymyslieť analytický rámec, aby som závery získané v oddelených častiach dovtedajšej práce logicky usporiadal.*

* Podobne ako celoživotnú akademickú prácu, chcel som sumarizovať aj svoje bezprostredné skúsenosti. Čitateľ, ktorý moju autobiografiu dočítal až sem, pochopí, že inšpiráciu na to, čo som napísal o centralizácii a totalitnej povahe moci, o nedostatku, rozpade mojej viery v ideál socializmu a mnohé ďalšie javy som čerpal z osobnej skúsenosti i z kníh.

Súčasne som nechcel, aby sa práca obmedzovala výlučne na moje vlastné poznatky. Mal som v úmysle do pojmovej štruktúry začleniť závery a myšlienky iných, ktoré som pokladal za dôležité. Veľa som sa poučil z prác maďarských kolegov i zahraničných bádateľov. Osobitne vyzdvihujem vplyv, aký na mňa malo čulé maďarské ekonomické prostredie. Navyše, nevplývali na mňa iba práce uverejnené v tlači, ale aj rozhovory s okolím, odvážny maďarský diskurz o ťažkostiach socializmu a možnostiach jeho vylepšenia. Citácie z kníh a dlhý zoznam literatúry môže čitateľ brať ako sprievodcu jednotlivými témami, kde som začlenil myšlienky iných. Musím však dodať: Nevytýčil som si za cieľ napísať dejiny ekonomického myslenia o teórii socializmu, ktoré by rozvážne informovali o všetkých diskutovaných a možno vzájomne nekonzistentných, a teda alternatívnych postojoch.

V predslove k maďarskému vydaniu *Nedostatkovej ekonomiky* som zdôrazňoval, že nepokrýva celú politickú ekonómiu socializmu, ale iba jej časť. Túto okolnosť som zvýraznil aj číselným upozornením: ak by sme knihu opisujúcu socialistickú ekonomiku v plnom rozsahu zobrali ako sto percent, *Nedostatková ekonomika* ju pokrýva iba na tridsať. Nadišiel čas vytýčiť si ako cieľ úplnosť a napísať knihu, ktorá by mala v úmysle pokryť predmet na sto percent. Samozrejme, nie v zmysle zahrnutia každého detailu, čo je nemožné a, navyše, nie je to cieľom vedeckej práce, ktorá má v úmysle stručne zhrnúť a zovšeobecniť.* Analýza by mala byť úplná v tom zmysle, že identifikuje všetky *podstatné* črty socialistického systému a rozoberá všetky náležitosti nevyhnutné a postačujúce, aby politicko-socioekonomický organizmus, ktorý nazývame *socialistický systém*, mohol vzniknúť a fungovať.

V *Nedostatkovej ekonomike* som nerozoberal politickú štruktúru a ideológiu systému. V *Socialistickom systéme* sa však hneď po úvodných kapitolách stávajú východiskovým bodom, od ktorého sa odvíja výklad. Od mnohých sumarizujúcich prác o „porovnávacej ekonomike" sa kniha líši tým, že si za východisko berie, ako najtypickejšiu politickú charakteristiku, autokraciu komunistickej strany, nie centrálne plánovanie či štátne vlastníctvo. V kapitole o *Nedostatkovej ekonomike* som vysvetlil, ako diskusiu o tomto bode v pred-

* V tom istom predhovore som zrátal, že ak som na šesťsto stranách *Nedostatkovej ekonomiky* predložil tridsať percent celej analýzy, úplná práca by si vyžadovala dvetisíc strán. Keď som však definitívne dokončil knihu, ktorá si vytýčila za cieľ vyčerpávajúcu úplnosť, zistil som, že sa mi ju podarilo skrátiť ešte viac. Tak som sa usiloval, že z vyčerpávajúcej práce v rozsahu dvetisíc strán sa stala „iba" šesťstostránková kniha. S *Nedostatkovou ekonomikou* sa prekrýva menej ako na tridsať percent, pretože som ju zhustil do dvoch či troch z dvadsiatich štyroch kapitol *Socialistického systému*.

chádzajúom období znemožňovalo politické ovzdušie a z toho prameniaca autocenzúra. Keď som v roku 1983 začínal načrtávať novú knihu, rozhodol som sa tieto obmedzenia prekročiť. V prednáške na Harvarde v roku 1984 som začal slobodnejšie vyjadrovať svoje názory na úlohu komunistickej strany, politickú štruktúru a oficiálnu ideológiu. Moja argumentácia, vysvetľujúca úlohy komunistickej strany, sa objavila už v poznámkach, ktoré som v roku 1986 rozdával študentom, a neskôr aj v knihe. V tomto zmysle som napokon bol schopný napísať pravú politickú ekonómiu.

Nechcel som, aby sa téma obmedzila len na spoločnú, prekrývajúcu sa problematiku ekonómie a politológie. Usiloval som sa zahrnúť aj ďalšie prístupy, charakteristické pre sociológiu, sociálnu psychológiu a politickú filozofiu, aby čitatelia *Socialistický systém* nevnímali iba ako štúdiu o ekonomike, ale ako prácu z oblasti vedy o spoločnosti, ktorá integruje všetky spomínané odvetvia.

Väčšina prác o socialistickej ekonómii sa zaoberá *čiastkovou* analýzou a vyšetruje určitú, presne vyznačenú oblasť, alebo určité charakteristiky systému. Zaumienil som si objasniť, ako z častí vzniká *celok*. Existuje silné vzájomné pôsobenie medzi politikou, ekonomikou, vzťahmi v spoločnosti a ideológiou, čo spoločne formujú pravidelnosti v správaní rôznych skupín a ich funkcie v spoločnosti. Tento prístup s obľubou nazývam *paradigma systému.** Táto paradigma má dlhú históriu; jednou z jej veľkých postáv je Karol Marx. Aj on písal čiastkové štúdie, ale vo svojej hlavnej práci, v *Kapitáli*, sa usiloval prezentovať kapitalizmus ako systém. Mal záujem pochopiť, ako sú charakteristické vzťahy v spoločnosti navzájom pospájané a ako reciprocne predurčujú svoju existenciu. Veľký Marxov vplyv na moje myslenie zdôrazňujem v predhovore k *Socialistickému systému*, ktorý som napísal v roku 1991 – v tom istom roku, keď odvolávky na Marxa definitívne vyšli z módy, dokonca aj medzi tými, čo ho dovtedy citovali veľmi často. Marxov vplyv na mňa sa primárne prejavuje v tom, že vo výskume používam paradigmu systému.

V predhovore popri Marxovi spomínam aj Josepha Schumpetera a Friedricha Hayeka. Schumpeterova kniha *Kapitalizmus, socializmus a demokracia* a Hayekova *Road to Serfdom* (Cesta do poroby) sú ukážkové produkty apli-

* V bežnom jazyku má „paradigma" nejasný význam, pretože sa často používa nejednoznačne. Používam ju v zmysle, ktorý zaviedol Thomas Kuhn v skvelej knihe z roku 1962. Podľa neho paradigma predstavuje typický prístup, pohľad na svet, metodológiu, aparát a spôsob argumentácie, ktorý má skupina bádateľov spoločný, prípadne ho používa podobným spôsobom.

kácie paradigmy systému, a práve v tomto zmysle mali veľký vplyv na moje myslenie.*

Keď som pracoval na komplexnej a vyčerpávajúcej knihe, nemohol som sa jednoducho „pripojiť" k tej či onej škole sociálnej teórie. Každý, kto by sa pokúšal vtesnať *Socialistický systém* do nejakej dôverne známej škatuľky, rýchlo by sa dostal do ťažkostí. Nedá sa označiť ani za marxistickú, ani za neoklasickú, ani za keynesovskú, ale ani za hayekovskú prácu.

Chcel som, aby kniha nebola iba súhrnom toho, čo som pokladal za potrebné povedať o predmete samom, teda o socialistickom systéme. Chcel som, aby analýza konkrétneho systému ilustrovala aj celkový prístup a vedeckú metodológiu, lebo som sa pokúšal presadiť jej používanie.

Pozitívna analýza a pozitívne hodnoty

V knihe som sa chcel vyhnúť *normatívnemu* prístupu. Dokonca som si ani nepoložil otázku, čo to znamená „dobrá spoločnosť", alebo či socialistická vízia Marxa, Lenina a ich nasledovníkov bola vhodná na to, aby sa stala stelesnením dobrej spoločnosti. Takýmto otázkam som sa vyhýbal na sto honov a zameral som sa na *pozitívny* prístup. Existuje skupina štátov, kde komunistická strana dlho uplatňovala absolútnu moc. V polovici osemdesiatych rokov minulého storočia do tejto skupiny patrilo dvadsaťšesť krajín a tretina svetovej populácie. Jediné, čo som chcel prezentovať, boli vlastnosti, charakterizujúce ich politický, sociálny a hospodársky život *v skutočnosti*, a nie aký by tento život mal byť, keby socializmus fungoval tak, ako po tom túžili jeho stúpenci.

Zámerom knihy nie je hodnotiť. Po páde Berlínskeho múru by bolo ľahké, ale aj úbohé pokúsiť sa o niečo podobné. Ako som napísal v predhovore: „Dnes človek takmer potrebuje trochu odvahy, aby písal o socialistickom systéme v duchu vedeckej objektívnosti, ktorá sa vyhýba neľútostne kritickým prívlastkom."[1]

Odhodlanie vyprodukovať objektívnu a pozitívnu analýzu však nevylučuje možnosť prisúdiť hlavným vlastnostiam socialistického systému *hodnoty*, čo tvoria základ môjho svetonázoru. Osobitne vysoko si cením také hodnoty,

* Ako primárny intelektuálny vplyv uvádzam tiež Johna Maynarda Keynesa. Je to pravda, ale neoceniteľnú pomoc mi poskytol predovšetkým v otázkach makroekonómie a nerovnováhy. Jeho práca nenapĺňala to, čo nazývam „paradigma systému", a preto som ho tu nespomenul.

ako je sloboda, ľudská dôstojnosť, ľudské práva a suverenita jednotlivca. Čo ako úmorne som sa usiloval vyjadrovať sa objektívne, pokladal som za správne jednoznačne odmietnuť porušovanie týchto hodnôt.

V hierarchii môjho hodnotového sytému stojí výkonnosť ekonomiky o stupeň nižšie. Hodnotím ju pomocou bežných ekonomických kritérií: ako sa vyvíja životná úroveň ľudí, aká je miera rastu, ako rýchlo napreduje technický rozvoj, nakoľko je hospodárstvo schopné produkovať inovácie a využívať ich. Napokon, použil som aj kritérium, ktoré zaviedol Lenin na začiatku prechodu k socializmu: zápas medzi kapitalizmom a socializmom vyhrá systém, ktorý dosiahne vyššiu produktivitu práce. V knihe sa ukazuje, prečo porážka socialistického systému bola neodvratná práve z hľadiska Leninovho kritéria.

Váhal som, aký názov použiť: socialistický, alebo komunistický systém. Politické práce a bežný jazyk na Západe uprednostňujú prívlastok „komunistický". Lenže vedúce komunistické strany zostali verné marxistickému žargónu a slovo „komunizmus" vyhradili pre nedosiahnuteľný utopický stav, keď každý bude dostávať všetko podľa vlastných potrieb. Uprednostňujú slovo „socializmus", lebo sľubuje menej. Keď som sa rozhodoval medzi týmito dvoma výrazmi, dospel som k názoru, že ak firmy, spoločnosti, strany a štáty si môžu samy vyberať názvy, prečo by sme mali toto právo upierať socialistickému systému, čo je dokonca ešte väčšia entita? Ak sa tento systém (alebo vedúca skupina, čo ho riadi) sám označuje za socialistický, nech je tak. Nemal som nijaký dôvod vyhradiť tento názov pre nejaké idealizované normatívne pomenovanie „skutočného" socializmu a odoprieť ho dvadsiatim šiestim štátom v reálnom svete. V tých dvadsiatich šiestich krajinách vznikol „existujúci socializmus",* preto ich budem nazývať socialistické.

Všeobecné modely

Porovnávacia ekonómia spravidla upriamuje pozornosť na Sovietsky zväz, opisuje jeho predchodcov do roku 1917 a potom vznik, stabilizáciu, rozvoj a rozpad sovietskeho systému, pričom opis rozširuje aj na satelitné štáty Sovietskeho zväzu. Čína sa spravidla chápe ako dôležitý špeciálny prípad.

---

* V našej literatúre i politickej praxi sa svojho času zaužívalo označenie „reálny socializmus". Keďže postupne nadobudlo pejoratívne zafarbenie, ponechali sme pôvodný autorov výraz. Pozn. prekl.

Existujú dobré dôvody pre prístup, ktorý každej krajine prisudzuje individuálnosť a v historickom vývine ju odlišuje od iných štátov. Takýto prístup rozširuje chápanie socialistického systému. V komplexnom diele som chcel použiť inú metódu. Kládol som si za cieľ zovšeobecnenie – nebrať do úvahy odlišnosti medzi spomínanými dvadsiatimi šiestimi krajinami, ale vyextrahovať, čo majú spoločné. Ak sa nájdu spoločné podstatné črty, charakterizujúce konkrétnu skupinu krajín, máme právo hovoriť o nich ako o osobitnom, odlišnom systéme. Potom vyvstáva ďalšia úloha – stanoviť, ktoré sú tie podstatné vlastnosti (a *iba* tieto podstatné).

Pri tvorbe všeobecného modelu nie je úlohou poskytnúť čo najpodrobnejší opis. Aby som sa držal témy knihy, nepokúšal som sa opísať obrovské množstvo historických a iných atribútov, ktorými sa líšia Sovietsky zväz, neskôr východná Európa a napokon Čína a Vietnam. Naopak, chcel som ukázať, čo bolo pre fungovanie politického režimu a národného hospodárstva v Sovietskom zväze, Albánsku a Číne *spoločné*. Pri tvorbe všeobecných modelov spočíva umenie v tom, aby sme ukázali, že pri výbere hlavných čŕt človek môže byť skromný a úsporný.* Na primeranú charakterizáciu malo stačiť čo najmenej hlavných vlastností – síce dosť, ale nie viac, ako treba.

Pre potreby všeobecnej diskusie som históriu socialistického systému rozdelil na tri štádiá. Prvé bol prechod od kapitalizmu k vyspelému socializmu. V Sovietskom zväze sa toto obdobie skončilo kolektivizáciou poľnohospodárstva a prvými veľkými procesmi (1936 – 1938), ktoré zasadili definitívny úder vnútrostraníckej opozícii. Teda v sovietskom prípade to trvalo približne dvadsať rokov – dlhšie ako cesta naspäť od socializmu ku kapitalizmu. Vo východnej Európe, v dôsledku sovietskej vojenskej okupácie, bolo prvé štádium oveľa kratšie než v Sovietskom zväze, prvej krajine, ktorá sa vydala na cestu k socializmu a, navyše, bola sama.

Systém nachádzajúci sa v druhom štádiu sa v knihe nazýva *klasický socializmus*. Všetky hlavné vlastnosti systému sa v tomto období už v prevážnej miere upevnili. Niektorým čitateľom sa termín „klasický" nepáčil, pripomínal im vychvaľovanie, hoci sa ani len nepokúšal prisudzovať mu hodnoty, len jednoducho vyjadroval fakt, že systém, ktorý sa v skoršom štádiu vyvíjal, už dozrel a vyznačuje sa hlavnými črtami. Iní, čo mali k socializmu citový vzťah, pokladali za nešťastnú myšlienku stotožňovať začiatok klasického ob-

* „Úsporný" je slovo z princípu konštruovania teórií známeho ako Occamova britva, nazvaného podľa anglického filozofa Williama Occama alebo Ockhama, ktorý žil v štrnástom storočí. Podľa neho by teória mala spočívať na čo najmenšom počte predpokladov: teda človek by mal byť pri výbere predpokladov úsporný.

dobia s ukážkovými procesmi, popravami a hromadnými deportáciami či uväzneniami.

Socialistické štáty prešli z klasického stavu do tretieho štádia tak, že sa vnútri socialistického systému uskutočnili reformy, tie sa však uberali rôznymi smermi a postupovali odlišnými konkrétnymi cestami. Vyskytli sa pokusy „zdokonaliť" centrálne plánovanie pomocou reorganizácie a využívania modernej výpočtovej techniky. Juhoslávia experimentovala so „samosprávou". Najprv v Juhoslávii, potom v Maďarsku a neskôr aj v ostatných socialistických štátoch sa objavila myšlienka zaviesť trhový mechanizmus – pri zachovaní mocenského monopolu komunistickej strany a štátneho vlastníctva. Každú novinku sprevádzalo zmiernenie politického prenasledovania. Reforma kráčala ruka v ruke s úpadkom systému.

Rozdelenie na tri obdobia berie do úvahy historický aspekt, ale opäť v podobe modelu. Opisuje sa vývoj *systému*, nie dejiny jednotlivých štátov.

Vývoj socialistického systému bol silne ovplyvnený myšlienkami Marxa, Lenina, Stalina, Mao Ce-tunga a ďalších. Kniha polemizuje s tými, čo chcú obviniť Marxa z intelektuálnej zodpovednosti za nedostatočnú efektívnosť socialistického systému. Tvrdia, že Marx nemal v úmysle, aby sa veci vyvíjali takýmto spôsobom – jednoducho jeho myšlienky neboli vhodné na zavedenie do praxe. Pravdou je, že kľúčovým prvkom programu socialistickej transformácie, ako ho navrhoval Marx, bolo odstránenie súkromného vlastníctva i trhu a ich nahradenie štátnym vlastníctvom a byrokratickou koordináciou. To, čo nakoniec spôsobilo krach socializmu, bolo praktické uskutočnenie Marxovho programu; intelektuálnu zodpovednosť za jeho historický záver teda musia niesť tí, čo velebili program s takým spasiteľským zápalom.

Nepatrím však medzi tých, čo tvrdia, že to, čo sa vyvinulo, bolo inšpirované výlučne myšlienkami, a že sa to realizovalo *presne tak*, ako plánovali proroci socializmu a socialistickí vodcovia. Konkrétny priebeh vývoja systému veľmi silne ovplyvnil aj spontánny evolučný vývin. V *Socialistickom systéme* som vyslovil myšlienku, že keď komunistická strana získala moc, pustila sa zavádzať program, ktorý obsahoval odstránenie súkromného vlastníctva a trhu. Fungovalo to ako genetický kód, čo iniciuje a riadi proces. Potom sa inštitúcie stali predmetom procesu prírodného výberu. Robili sa experimenty s rôznymi spôsobmi budovania štátu a riadenia hospodárstva. Čo sa ukázalo ako neživotaschopné, po chvíli zmizlo, a čo dobre slúžilo fungovaniu systému, sa doň začleňovalo. Marx a Engels nevypracovali podrobný plán, nestanovili nevyhnutné plánované ciele a úlohy, ani nepredpísali, že, napríklad, osobné oddelenie každej organizácie musí byť napojené na politickú políciu. Takéto stránky sa vyvíjali za chodu, vyplynuli z logiky reálnych podmienok.

Jedna zo základných myšlienok knihy sa týka úzkeho vzťahu medzi rôznymi prvkami klasického socialistického systému, ktorý sa vyvinul vo veľkej miere v dôsledku evolučného vývoja a vďaka procesu prírodného výberu medzi inštitúciami. Prvky do seba zapadali ako ozubené kolesá mašinérie tyranie. Klasický socializmus je síce totalitný a nemilosrdne represívny, ale predstavuje *logický* celok.

Reformný proces rozbíja celistvosť systému. Prenasledovanie sa zmierňuje a centralizácia sa uvoľňuje, vďaka čomu je síce život znesiteľnejší, ale súčasne táto zmena podkopáva sám systém. Pekné heslo Pražskej jari „socializmus s ľudskou tvárou" je iba rozlet fantázie. Čím ľudskejšiu tvár systém má, tým menej je schopný fungovať.

Vo chvíli, keď tí, čo sa pokladajú za skutočných komunistov, začnú strácať slepú vieru, systém stráca oporu. Ako „politická reforma" postupuje a ľudia sa skutočne môžu rozhodovať medzi ideológiami, presvedčeniami a politickými predstaviteľmi, mnohí si vládnuci systém *nezvolia*.

V druhej polovici *Socialistického systému* sa táto argumentačná línia vysvetľuje podrobnejšie, rozoberajú sa rôzne trendy reformy a ukazuje sa, ako každá vedie do slepej uličky.

Príliš neskoro, alebo príliš skoro?

Po tom, ako vyšlo maďarské vydanie *Socialistického systému*, urobil so mnou rozhovor Gábor Karsai, ktorý napísal odborne zdatnú a uznanlivú recenziu knihy pre podnikateľský týždenník *Figyelő* (Pozorovateľ). Počas rozhovoru sa ma spýtal, či som neprišiel s knihou neskoro. Musím priznať, že otázka, vyslovená v dobrej vôli, ma hlboko zasiahla. Bola formulovaná ako veta v článku: „Keby Kornai dokázal dokončiť [knihu] o štyri či päť rokov skôr a dosiahnuť jej uverejnenie v Maďarsku, samozrejme... bola by sa stala ekonomickým bestsellerom ako *Nedostatková ekonomika*. Knihou, ktorú by hltali intelektuáli, čo sami seba pokladajú za veľmi vzdelaných a za hlavných vedeckých garantov vtedajšieho prebúdzajúceho sa tábora tých, čo sa usilovali zmeniť systém." O niekoľko riadkov neskôr prichádzajú slová: „Kto má dnes čas čítať to, čo je predsa len špecializovanou knihou o minulosti v rozsahu takmer 700 strán?!"[2]

V predslove k *Socialistickému systému* som citoval pasáž zo vzrušujúcej historickej práce o Francúzskej revolúcii od Simona Schamu: „Čínsky premiér Čou En-laj na otázku, čo si myslí o význame Francúzskej revolúcie, odpo-

vedal: ‚Ešte je priskoro vyjadriť sa.' Po dvesto rokoch môže byť príliš skoro (alebo príliš neskoro) vyjadriť sa."[3] A ja som dodal: „Tá ironicky dvojzmyselná Schamova poznámka je práve to, k čomu by som sa chcel pripojiť: po dvesto rokoch je príliš skoro, alebo možno príliš neskoro, aby sa bádateľ v spoločenských vedách vyjadril o tejto významnej udalosti. Akokoľvek, autor predkladanej knihy nemá v úmysle čakať. Beriem na seba všetky riziká a nevýhody krátkeho odstupu od udalostí."[4]

Nemohol som knihu dokončiť skôr a *nechcel* som to urobiť neskôr.

Na prípravu tohto mimoriadne ambiciózneho projektu som potreboval dlhý čas. Zamýšľanú syntézu som musel stále a znova prehodnocovať. Na začiatku deväťdesiatych rokov minulého storočia sa objavilo veľa lajdáckych a povrchných prác, v ktorých autori napochytre zosmolili niekoľko pravdivých a polopravdivých tvrdení o komunizme. Chcel som prispieť kvalitnejšou prácou, kde by každý argument bol premyslený a striktne logický, každá odvolávka presná a celok bohato ilustrovaný presvedčivými údajmi.

Mal som pocit, že sa musím ponáhľať. Pamätal som si obed v Klube učiteľov Harvardu na počesť hosťujúceho budapeštianskeho sociológa a známej postavy demokratickej opozície. Spýtal sa ma, na čom práve pracujem, a ja som odvetil, že píšem komplexný a vyčerpávajúci opis socialistického systému. Nemôžem zabudnúť na jeho ohromený výraz: „Čo ste sa zbláznili?" akoby vyjadroval jeho pohľad. „Na to strácate čas? Teraz?" Jeho posmešná reakcia bola pochopiteľná. Ako som práve povedal, po rokoch 1989 – 1990 knihu neustále odsúvali aktuálne problémy. Keby som sa vtedy nebol prinútil *Socialistický systém* napísať, bez ohľadu na výraz tváre iných ľudí, zostal by uväznený v mojom vnútri. Vyžadovalo si to sebadisciplínu a zmysel pre povinnosť, aby som knihu dokončil až po poslednú tabuľku a odvolávku a napokon ju poslal do tlače.

Hanbil by som sa, keby som dopustil, aby skončila v smetnom koši. O prelomovom období budú neskôr písať aj iní. Možno sa niekto obzrie až po niekoľkých storočiach, ako odporúčal Čou En-laj, a bude schopný pozrieť sa na všetko objektívnejšími očami. Každý však bude odkázaný na naše diela ako na pramene. My sme boli svedkami. Práve toto špecifické postavenie dodalo výpovedi mojej generácie osobitný význam, prinajmenšom vo východnej Európe, pretože sme tu boli od začiatku až do konca tak pozorovatelia, ako aj účastníci.

Uznanie z Východu aj zo Západu

Medzi profesionálnymi ekonómami mala kniha veľký ohlas. Vyšlo, alebo prinajmenšom sa mi dostalo do rúk viac ako štyridsať recenzií. Knihu preložili do nemčiny a francúzštiny a neskôr aj do jazykov niekoľkých v tom čase (alebo ešte) socialistických krajín: Bulharska, Ruska a Vietnamu. Už len výskyt Vietnamu medzi nimi je zaujímavý. Treba si uvedomiť, že ide o krajinu, kde má komunistická strana stále mocenský monopol, a odrazu tam vyjde kniha, v ktorej sa rozoberajú dôsledky existencie tejto politickej štruktúry pre národné hospodárstvo a ostatné oblasti spoločnosti, dôsledky spôsobujúce ich dysfunkčnosť. Nezabúdajme, že ide o krajinu, kde je „reformný socializmus" oficiálnou líniou strany, a odrazu tam vyjde kniha spochybňujúca hybridnú a neúplnú povahu takého procesu.*

Väčšina recenzií bola veľmi priaznivá. Uvediem citáty z dvoch. Zosnulý Alec Nove, popredný britský sovietológ, ju označil za „skutočne pozoruhodný úspech. Kornaiho knihu môžu čítať s veľkým úžitkom občania Východu i Západu, ekonómovia i hocikto, kto sa zaujíma o politiku, odborníci na záležitosti bývalých komunistických štátov i začínajúci študenti. Je dobre usporiadaná, demonštruje dôkladné zvládnutie materiálu a môže slúžiť ako model jasného a zrozumiteľného výkladu. V autorovi sa šťastným spôsobom snúbi podrobná znalosť toho, ako fungujú ‚východné' inštitúcie, so závideniahodným pochopením relevantnej ekonomickej teórie."[5] Svoj článok uzatvára tvrdením, že kniha opisuje „s majstrovskou zručnosťou podstatné vlastnosti systému ako takého a ukazuje, prečo pokusy reformovať ho boli očividne neúspešné. Za to si zaslúži našu vďaku a širokú čitateľskú obec."[6]

Profesor Richard Ericsson z Kolumbijskej univerzity v New Yorku sa vyjadril takto: „Je to skutočne monumentálna práca, sumarizujúca celoživotné úvahy. ... Majstrovské dielo plné múdrosti a preniknutia do podstaty."[7]

Odmietnutie sprava a zľava

Hoci boli recenzie uznanlivé, obsahovali, samozrejme, aj určitú kritiku ekonomických otázok. Niektoré reakcie však zašli ešte ďalej a odmietli celé moje posolstvo. Uvediem dva príklady, ako som to urobil v prípade pochvalných vyjadrení.

* Objavili sa tiež pokusy vydať knihu v Číne. Preklad je hotový, nie je však isté, či vydavateľ dostane oficiálny súhlas.

Dlhú recenziu uverejnili Václav Klaus a Dušan Tříska. Klaus v tom čase zastával funkciu ministra financií a šéfa strany. Jeho kariéra neskôr nabrala na obrátkach a Klaus sa stal premiérom. V súčasnosti je prezidentom Českej republiky. Tříska bol v čase uverejnenia recenzie ministrom privatizácie.

Pre moju knihu nenašli jediné dobré slovo. Ich hlavnou námietkou – nielen voči tejto knihe, ale voči môjmu celoživotnému dielu, ako sa vyjadrili – bolo, že som sa zbytočne odchýlil od overenej metodológie a pojmového rámca hlavného prúdu ekonómie. Ako sa vyjadrili, táto odchýlka nebola nevyhnutná. Komunistický systém sa nevyznačuje ani jedinou vlastnosťou, ktorá by sa nemohla preskúmať bežným spôsobom, pomocou optimalizačných modelov a arzenálu konvenčnej mikro- a makroekonómie.

Tón kritiky bol mimoriadne popudlivý voči analýze komunistickej strany. Úloha verejnosti sa podľa ich názoru môže bez zvyšku objasniť jazykom teórie verejnej voľby, ktorá so všeobecnou platnosťou tvrdí, že politici svojím správaním dávajú najavo tendenciu maximalizovať moc a hmotné záujmy. Pokiaľ ide o komunistickú stranu, tento model jednoducho treba obohatiť o dobre známu teóriu hospodárskeho monopolu. Komunistická strana, ako každý monopolista, blokuje voľný prístup na politický trh.

Ak si univerzitné katedry politológie vezmú túto recenziu k srdcu, musia sa okamžite rozpustiť a zapísať svojich členov do rekvalifikačného kurzu neoklasickej ekonómie.

Nemám vo zvyku prieť sa s recenzentmi a pamäti sú tá najnevhodnejšia príležitosť na odbornú polemiku. Namiesto toho položím inú otázku – psychologickú, ktorá nemá nič spoločné s ekonómiou. Čo mohlo podnietiť dvoch vysokopostavených politikov, po krk zavalených otázkami významnej vedúcej strany a štátnymi záležitosťmi, aby napísali podrobný a osobne zameraný útok na vedeckú prácu a jej autora?

Iné ostré odmietnutie prišlo z opačného konca politického spektra, od maďarského historika Tamása Krausza.* Z mnohých jeho námietok je hádam najdôležitejšia výtka, že mojej práci chýba historický prístup. Namieta voči použitiu „sterilných modelov zbavených konkrétnych historických základov". Inde dochádza k záveru, že „z historického pohľadu... najzákladnejší metodologický nedostatok Kornaiho práce nespočíva v otázkach technickej povahy, ale v tom, že svetovú ekonomiku nechápe ako jednotný štruktúrovaný

* V tejto knihe nemáme priestor, aby sme určili, kam diela Tamása Krausza zaradiť v rámci intelektuálnych zoskupení radikálneho socializmu. Iba spomeniem, že svojimi názormi sa podľa všetkého zaraďuje na miesto, ktoré sa na Západe označuje ako Nová ľavica.

celok, ovládaný historicky vzniknutými štruktúrnymi špecifikami (ako je sústava väzieb medzi krajinami stredu, poloperiférie a periférie, štruktúra deľby práce, vzťahy vylúčenia a vykorisťovania, nerovné výmenné vzťahy, politické a mocenské vzťahy atď.)". Nemôžem si odpustiť ešte jeden citát:[8] „Sféra ‚dobra' a ‚zla' sa v knihe vymedzuje ako súboj medzi dvoma základnými svetovými princípmi: ekonomickej racionality a čistej trhovej logiky na jednej strane a iracionálneho štátneho vykorisťovania na strane druhej."*

Pre Klausa a Třísku je nedostatkom mojej knihy skutočnosť, že nezapadá oddane do myslenia a aparátu neoklasického hlavného prúdu. Napriek tomu v Krauszových očiach som, a tu ho citujem, „maďarským koryfejom liberálnej ekonómie".[9]

Človek sa nemôže zavďačiť odrazu všetkým. Ak má vlastný intelektuálny profil a vlastný vyhranený postoj, nemôže očakávať jednohlasný súhlas so svojou prácou, a už vôbec nie uznanie. Neprekvapuje ma, ba dokonca je to pochopiteľné – a pre mňa skôr povzbudivé ako zarmucujúce, že *Socialistický systém* neurobil dobrý dojem ani na Václava Klausa, ani na Tamása Krausza.

Bizarná epizóda

Koncom roka 1989 ma informovali, že zakrátko by som mal dostať Rad za zásluhy o socialistické Maďarsko. Bolo to skutočne bizarné, že som mal dostať rad, zatiaľ čo som usilovne písal knihu, ktorá socialistický systém odmieta.

Zatelefonoval som vedúcemu oddelenia Maďarskej akadémie vied a oznámil, že cenu neprijmem. Lepšie ak zasiahne a procedúru udeľovania zastaví. Začali sme sa dohadovať. Spýtal sa ma, prečo som pred časom prijal štátnu cenu. Vysvetlil som mu, že som ju pokladal za prejav uznania vedeckého prostredia, kým vláda mi udeľuje vyznamenanie so zjavným politickým cieľom. Potom som sa poponáhľal vyložiť svoje stanovisko v liste niekoľkým ďalším úradníkom akadémie.

Intervencie nepriniesli úspech. Akadémia nemohla alebo nebola schopná zastaviť proces vyznamenávania. Neskôr som dostal oznámenie od hlavy štátu, kolegu akademika Brunóa F. Strauba, aby som si prišiel prevziať vyznamenanie. V novinách uverejnili oficiálnu správu o udelení vyznamenania. Z tohto dôvodu som prezidentovi napísal list: „Úctivo oznamujem, že vyznamenanie

* Niekoľkokrát som si knihu prezrel, aby som našiel čo i len slovo o iracionalite alebo vykorisťovateľskej povahe štátu, ale neúspešne.

neprijímam. ... Vyznamenanie má politický charakter a politické zafarbenie. Nesúhlasím s programom vlády a jej všeobecnou i hospodárskou politikou. Niekoľko desiatok rokov som sa vyhýbal vyjadreniu nesúhlasu formou opozičných skutkov. Nemenej rád by som sa vyhol opaku: prijatiu vládneho vyznamenania, ktoré by bolo vyjadrením mlčanlivého súhlasu."[10]

Odmietnutím Radu za zásluhy o socialistické Maďarsko a napísaním knihy, ktorá zhrnula moje dielo, som sa rozišiel s najvýznamnejšou životnou skúsenosťou: so socialistickým systémom.

19 Bod obratu 1989 – 1992

Cesta k ekonomike voľného trhu

Berlínsky múr začali búrať 10. novembra 1989.

Často sa ma pýtali, či som si niekedy pomyslel, že by sa to mohlo stať. Alebo, inak povedané, či som počítal s tým, že sa sovietsky a východoeurópsky socialistický systém zrúti.

Moja kniha *The Road to a Free Economy* (Cesta k ekonomike voľného trhu, alebo s pôvodným maďarským titulom *Oduševnená brožúra vo veci ekonomického prechodu*) sa objavila na pultoch kníhkupectiev v novembri 1989. Pôsobivá ironická reakcia by mohla znieť: táto objemná kniha vyšla v nesprávnom čase; je dôkazom, že som krach očakával skôr, ako napokon nastal.

Skutočný príbeh je však zložitejší. Pokúsim sa podať jeho vierohodný opis.

Obmedzenia predpovede

Predvídal som pád režimu? Áno, aj nie.

Áno: Niekoľko strán v diele *Socialistický systém* podporuje hypotézu, že vnútorné reformy nemôžu systém zachrániť. Naopak, podkopávajú jeho základy. Čím viac sa uvoľňuje útlak a čím viac sa oslabuje byrokratická disciplína, tým je menšia pravdepodobnosť, že sa staré mocenské vzťahy podarí zachovať.

Nie: Ani v mojej knihe, ani v nijakej inej vedeckej analýze socialistického systému sa neuvádzalo, *kedy* presne koniec nastane.

Dospeli sme k veľkému problému filozofie vedy, ktorému môžem venovať iba vetu či dve. Jedným zo spôsobov, ako sa mohla overiť platnosť Einsteinovej všeobecnej teórie relativity, bolo vyvodiť z nej predpoveď, ako sa lúče z hviezd ohýbajú v blízkosti Slnka. Teoretický predpoklad overili a potvrdili astronómovia počas zatmenia slnka 29. mája 1919.[1] Predpoveď bola presná a Einsteina oslavoval celý svet. Lenže zákony pohybu nebeských telies sú ne-

porovnateľne jednoduchšie ako zákony spoločenstiev skladajúcich sa z miliónov ľudí. Bol by to prejav mimoriadnej intelektuálnej namyslenosti zo strany pracovníka vedy o spoločnosti, keby vyhlásil, že je schopný na základe *vedeckej teórie* predpovedať, kedy a kde prepukne revolúcia, prípadne vojna.

Áno: Tí, čo poznali socialistický systém znútra, zaznamenávali rastúci počet náznakov rozpadu už v rokoch 1986 a 1987. Bezprostredná blízkosť krízy bola menej zjavná z hospodárskych ťažkostí (sovietska ekonomika sa už nachádzala v ešte horšej situácii – napríklad keď Hitlerove vojská okupovali západné územie krajiny), ako zo vzostupu dezilúzií politickej, hospodárskej a vojenskej elity.*

Ako sa blížila táto veľká udalosť, pád Berlínskeho múra, ktorý sa pri spätnom pohľade všeobecne pokladá za prvý deň novej historickej epochy, začali sa objavovať signály konca starého režimu: napríklad, rozhovory medzi štátnymi činiteľmi a opozíciou o parlamentných voľbách v Poľsku, ako aj rokovania za okrúhlym stolom v Maďarsku.

V každom prípade, z hľadiska veľkého krachu však neboli najdôležitejšie udalosti v Maďarsku alebo v Poľsku, hoci určite prispeli k narušeniu systému. Rozhodujúce udalosti sa odohrali v Sovietskom zväze. Hoci sa reformami druhej polovice osemdesiatych rokov minulého storočia nedosiahlo to, v čo veril Michail Gorbačov – nepomohli obnoviť socializmus ani posilniť Sovietsky zväz, ukázalo sa, že reformné procesy majú veľký význam pre svetovú históriu. Ovzdušie bolo odrazu slobodnejšie, systém „zmäkol"; sprevádzali to zásadné zmeny v sovietskej zahraničnej politike a vo vojenskej doktríne. V minulosti Sovietsky zväz vyslal sovietske tanky do Maďarska, Československa, ba dokonca aj do Afganistanu. Už niekoľko rokov pred pádom impéria bolo zjavné, že Sovietsky zväz už zrejme nebude schopný uskutočniť podobnú agresiu, či už vnútri svojich hraníc, alebo mimo nich. Bola to predtucha, nie exaktná vedecká predpoveď. Takáto predvídavosť si nevyžadovala odborné vedomosti, ani dôkladné pochopenie systému, aby sa správne vyhodnotili fakty – na to bola potrebná aj určitá miera intuície. Počítam sa medzi tých, čo tušili, kam smeruje vývoj, že sa rútime do krízy.

Nie, opäť a znova: Hoci ľudia vycítili, že sa udalosti rútia rýchlym tempom, nikto nebol schopný predpovedať konečné ohromujúce zrýchlenie. Po istom čase je ľahké byť múdrym a dokonca vymýšľať matematický model na opis

* Niektorí si pripomínali Leninove slová: „Aby nastala revolúcia, nestačí, aby si vykorisťované a utláčané masy uvedomovali nemožnosť žiť po starom a dožadovali sa zmien; aby nastala revolúcia, je nevyhnutné, aby ani vykorisťovatelia neboli schopní žiť a vládnuť starým spôsobom" (1964 [1920], s. 97).

procesu, čo už prebehol. Takzvaná teória chaosu opisuje zložité sústavy, ktoré – pri určitých zoskupeniach parametrov – sa pohybujú po viac alebo menej pravidelnej dráhe, ale ak nastane čo i len malá zmena parametrov, systémy sa môžu odrazu zrútiť. A práve to sa stalo.

Každý tipoval. Možno niektorí odborníci na komunizmus budú schopní na základe svojich štúdií či vyjadrení dokázať, že predpovedali krach, povedzme, päť mesiacov vopred. Dokonca ani to nič nehovorí o tom, kedy a ako presne sa dá predpovedať taká ojedinelá udalosť vo svetových dejinách. Koniec koncov, v lotérii sa spravidla nájdu vyhrávajúce žreby, hoci šanca, že sa to nestane, predstavuje niekoľko miliónov k jednej.

Priznávam, že zrýchľovanie tempa udalostí prekonalo moje najbujnejšie predstavy.

Rozhodnutia v parku Harvardovej školy podnikania a na Gellértovom vrchu v Budapešti

Snažil som sa intelektuálne pripraviť na nastávajúce radikálne zmeny. Obstaral som si knihy o vojenských diktatúrach v Latinskej Amerike a o počiatočných skúsenostiach demokracií, čo ich nahradili. Vracal som sa k učebnicam makroekonómie, aby som si osviežil vedomosti. Rozprával som sa s historikmi a vyzvedal, ako sa rozpadali a nakoniec zrútili veľké impériá.*

O perspektívach radikálnych zmien som niekoľkokrát diskutoval aj na Harvarde s kolegom profesorom Jeffreym Sachsom. On aj jeho česká manželka Soňa boli našimi priateľmi, pomáhali nám usadiť sa v Cambridgei a brávali nás na prechádzky po Bostone. Sachs si získal veľké uznanie, keď sa jeho odporúčania stali základom pre obmedzenie hyperinflácie v Bolívii. Zrejme táto okolnosť ovplyvnila Lecha Walęsu a jeho ekonomických poradcov, keď ho ešte pred pádom komunizmu oslovili, aby sa stal ekonomickým poradcom Solidarity. Sachs sa v tom čase začal intenzívne zaujímať o východnú Európu, ja som sa zaoberal makroekonomickou stabilizáciou, takže sme mali veľa tém na rozhovory.

Dôležitejšie ako príprava po odbornej stránke bolo rozhodnúť sa, ako by som sa mal správať, ak bude nasledovať politický zvrat. Na konci 7. kapitoly

* Spomínam si na reč, ktorú som mal v spoločnosti priateľov okolo roku 1987, kde som túto otázku vyslovil v prítomnosti dvoch popredných maďarských historikov. Udivene na mňa zízali. Hoci boli politicky aktívni, takáto analógia im nikdy neprišla na myseľ.

som napísal, akú stratégiu v živote som si vytýčil po revolúcii v roku 1956. V predvečer roku 1989 som mohol právom povedať, že som sa správal v súlade s touto stratégiou, až na niekoľko nie veľmi dôležitých nedôsledností. Teraz sa však pre mňa začínalo nové životné obdobie.

Dovtedy som žil v politickom režime, voči ktorému som pociťoval racionálny, morálny aj emocionálny odpor. Zrazu sa črtala nádej, že zavládne demokracia, nastolí sa politický a hospodársky systém, ktorý som pokladal za prijateľný. Takže nastal čas porozmýšľať o budúcej životnej stratégii. Nemal by som napokon urobiť podstatnú zmenu vo svojej kariére?

Nerád improvizujem. Keď som nútený rozhodnúť sa na základe prvého popudu, nie vždy sa rozhodnem správne. Zvyknem dopredu uvažovať nad situáciou, aká môže nastať, a rád si vopred pripravím, aspoň rámcovo, zásady, všeobecné kritériá, ktorými sa budem riadiť pri konkrétnych rozhodnutiach.

Medzi naše obľúbené miesta prechádzok v Cambridgei patril park Harvardovej školy podnikania na náprotivnom brehu rieky. Ako sme sa tam s manželkou prechádzali na začiatku jari 1989, uvažovali sme nad spomínanými dilemami. Z Budapešti prichádzali správy, ktoré silne zapôsobili na naše city. Už 22. marca sa začal opozičný okrúhly stôl, po ňom 10. júna nasledovali „trojstranné" rozhovory medzi vládnucou stranou, politickou opozíciou a „treťou stranou", ktorá zastupovala mimovládne organizácie. Najvzrušujúcejšie zo všetkého vtedy bolo niečo, čo sa ako jediné mihlo dokonca aj v americkej televízii: 16. júna sa konal nový pohreb Imreho Nagya a jeho spoločníkov vrátane Miklósa Gimesa, ktorého pamiatka bola v mojej mysli stále živá.

Keď sme po skončení akademického roka pricestovali domov, takmer každý deň sme sa dozvedali novinky. Uvediem iba jeden príklad: 1. augusta maďarská vláda otvorila západné hranice. Východní Nemci, ktorí predtým vo svojej vlasti nesmeli prekročiť hranice so západným Nemeckom, sa pokúšali dostať na Západ cez Maďarsko a začali vo veľkom prekračovať hranice Maďarska s Rakúskom. Občania NDR v čoraz väčšom počte čakali celé týždne v našej krajine, hlavne v Budapešti, kým maďarská vláda dospela k významnému rozhodnutiu prelomiť železnú oponu a pustiť ich von.

V Budapešti sme sa radi prechádzali na vrchu Gellért. Museli sme riešiť ťažké emocionálne aj morálne problémy, ku ktorým sa ešte neraz vrátim. Na sformulovanie najdôležitejšieho rozhodnutia nám stačila jedna prechádzka. Hoci sme všetky záležitosti rozoberali spoločne, moja manželka a ja, usilovali sme sa ujasniť si hlavne moju stratégiu, pretože som sa angažoval vo verejnom živote.

Naším najdôležitejším rozhodnutím bolo presvedčenie, že by som nemal nijako zásadne zmeniť orientáciu svojej kariéry. Keď som bol postavený pred

voľbu medzi politikou a vedou, tridsaťdva rokov som vytrval pri povolaní vedca a mal by som v tom pokračovať.

V roku 1956 som sa rozišiel s komunistickou stranou a odvtedy som nevstúpil do nijakého hnutia. Toho by som sa mal držať. Nemal by som sa stať členom nijakej novovznikajúcej strany, ani vstúpiť do nijakého hnutia.

Moja koncepcia hospodárskej politiky, politické názory, hodnotový systém a pohľad na svet boli pevné. Nemal som najmenší dôvod meniť ich. Chcel som zostať dôsledný a verný svojmu doterajšiemu postoju.

Kontinuitu mojej životnej cesty určovali predovšetkým zásady, nie zanovitosť alebo neschopnosť zmeniť sa. Keď hovorím o rozhodnutiach, ktoré som prijal v tomto historickom období, opakujem to, o čom som sa už zmienil ako o jednej z mojich hlavných životných zásad: veľký význam pripisujem dôslednosti svojich názorov aj názorov iných. Môže vzniknúť situácia, keď ľudia, čo obstáli v najťažších morálnych skúškach, nadobudnú pocit, že musia zmeniť svoj názor alebo hodnotový systém vo vzťahu k základným otázkam života. Neznášam však ľudí, čo ľahko menia svetonázor pod vplyvom moci alebo peňazí.

Jedna zásadná zmena sa odo mňa požadovala, pretože systém vlády jednej strany vystriedali slobodné voľby a systém mnohých strán. Musel som byť pripravený pomôcť vlasti, aby sa opäť ekonomicky postavila na nohy a uskutočnila prechod k trhovému hospodárstvu. Sústredil som sa na konštruktívnu vedeckú prácu. Od tejto chvíle som musel klásť náležitý dôraz na normatívny prístup a zamýšľať sa aj nad hospodárskou politikou.

Ako som písal *Cestu k ekonomike voľného trhu*

Začiatkom augusta 1989 som dostal ponuku, aby som sa vyjadril o ekonomických úlohách, čo stoja pred nami. Zhromaždenie sa konalo vo veľkej konferenčnej sieni KOPINT (Konjunktúra és Piackutató Intézet, čiže Ústav pre výskum konjunktúry a trhu), ktorá bola preplnená už pred prednáškou. Medzi poslucháčmi boli niekoľkí vodcovia a ekonomickí poradcovia vznikajúcich alebo už fungujúcich strán a hnutí, ktoré predstavovali opozíciu voči režimu, ale aj veľa vedeckých pracovníkov vrátane tých, čo neskôr zaujali významné politické funkcie.

O téme prednášky som uvažoval niekoľko mesiacov. Pokúšal som sa sledovať myšlienkový pochod odborníkov a členov vznikajúcich strán a uvažoval som aj o návrhoch, ktoré by sa mali zapracovať do ich programov.

Na prednášku som bol dobre pripravený. Napriek tomu som sa postupne dostával do stavu veľkého napätia a vzrušenia, hoci to z môjho správania ani tónu hlasu nebolo zrejmé. V publiku bolo veľa ľudí, čo strávili posledné týždne pobehovaním z jedného zhromaždenia na druhé. Predpokladal som, že pre nich je moja prednáška iba jednou z mnohých, ale pre mňa bola táto príležitosť osobitnou udalosťou a zlomovým bodom. Pred tridsiatimi tromi rokmi, v lete 1956, som bol mladým naivným reformátorom, ktorý predstúpil pred Ekonomický ústav MAV a predkladal kompletné návrhy. O niekoľko týždňov neskôr ma najbližší spolupracovníci Imreho Nagya poverili, aby som pripravil ekonomický program, ktorý revolučná vláda napokon nikdy nezostavila a nepredložila parlamentu, ako pôvodne zamýšľala. Odvtedy som nikde a nikomu neponúkol nijaký komplexný súbor návrhov. Prednáškou sa otvárala nová fáza v mojej kariére, a preto som tento okamih prežíval s veľkým vnútorným vzrušením.

Po hodinovej prednáške nasledovala čulá diskusia, objavovali sa vyjadrenia na podporu toho, čo som povedal, aj proti, zaznievali otázky, aj odpovede.

O dva dni som pocítil silné kŕče v dolnej časti chrbta: úsad, húser, alebo hexenšus (doslova seknutie v krížoch), ako ho priliehavo nazývajú Nemci. Máte pocit, že sa nemôžete pohnúť ani o milimeter. Opatrne som sa dovliekol do postele a nasledujúcich desať týždňov som strávil horeznačky vo vodorovnej polohe. Lekári stanovili, že neznesiteľná bolesť pochádza z nervu pricviknutého medzi dvoma stavcami. Predpísali mi injekcie, silné lieky a neskôr aj cvičenie a plávanie, aby sa kŕč uvoľnil.

Zabehnem dopredu a spomeniem, že v roku 1990 som navštívil profesora Sarnoa z New Yorku, odborníka vybočujúceho z hlavného prúdu reumatológie (všimnite si, ďalší odbor s hlavným prúdom!), ktorý zastával teóriu, že kŕč v pohybových orgánoch, ako aj iné abnormality, majú korene v napätí a strese. Dal mi niekoľko užitočných rád, ako takýmto ťažkostiam predchádzať. Zahral som sa na amatérskeho lekára a sám si stanovil diagnózu: napadlo mi, že práve to sa mi nepochybne stalo v lete 1989. Doslova som ochorel z pocitu veľkej zodpovednosti, že teraz *by som mohol* – a v dôsledku vnútorného imperatívu *by som mal* – prispieť k programu národnej obnovy. Dokonca aj keby neexistovali iné argumenty, už to by bola dostatočná námietka proti vstupu do politiky. Čo by sa stalo, keby politik ochorel každý raz pred vystúpením na verejnosti?

Len čo sa bolesť stala znesiteľnou, želal som si pokračovať v práci. V prvom rade som chcel prednášku prepracovať na článok, ale keď som si začal formulovať myšlienky, zakrátko mi bolo jasné, že z toho bude celá kniha, nielen článok. Všetky štúdie a knihy som si vždy písal sám, dlhé roky na písacom stroji

a odnedávna na počítači. Vtedy som však nemal na výber a musel som urobiť výnimku – text diktovať. Ťažká úloha pretransformovať chaotický diktát pacienta na posteli na text vhodný na vydanie pripadla najbližším kolegom. Táto práca sa napokon natiahla na celé týždne.

Hreje ma pri srdci, keď si spätne vybavujem početné prejavy lásky a ochoty pomôcť, ktoré sa hrnuli zo všetkých strán. Často ma navštevoval môj milý priateľ, reumatológ Dr. Géza Bálint, a osobne sa o mňa staral. Keď som sa začal uzdravovať, rehabilitačné cvičenia viedla ďalšia priateľka, fyzioterapeutka Eszter Draskóczyová. Ak manželka musela niekam odísť a hrozilo, že zostanem bez dozoru, ako sa to stávalo na začiatku choroby, venovala sa mi švagriná Mariann Dickerová, prípadne niekto z priateľov. Pri mojej posteli sa vystriedal dlhý zástup návštevníkov, takže ako som s rukopisom napredoval, dával som ho niekoľkým ľuďom čítať a žiadal ich o pripomienky. Prichádzali ku mne na konzultácie ekonómovia z niekoľkých politických organizácií. Objavovali sa aj novinári. Pamätám si prvé stretnutie s nezabudnuteľnou Katalin Bossányiovou – s mikrofónom v ruke sa s úprimnou bezprostrednosťou posadila na okraj postele a začala dlhé interview.

Cesta k ekonomike voľného trhu bola hotová už počas šiesteho víkendu môjho pobytu v posteli. Nikdy som nemal takú energickú, a súčasne láskavú redaktorku ako Ágnes Erényiovú, ktorá doviedla dielo do samého konca – po vydanie knihy. Bol to hotový zázrak (z hľadiska vtedajších zvyklostí), že sa kniha objavila na pultoch kníhkupectiev už v polovici novembra.

Prvé reakcie

Prvé reakcie sa začali objavovať v maďarskej tlači (denníkoch, týždenníkoch a mesačníkoch) už niekoľko dní po vydaní knihy. Stručné uznanie od Gáspára Miklósa Tamása malo titul Kornaiho bomba. Napriek tomu, že prebiehalo veľa neutíchajúcich a rozsiahlych diskusií, ústnych i písomných, o tom, ako zvládnuť krízu a očakávaný prechod, *Cesta k ekonomike voľného trhu* doslova vtrhla do debaty.

Istý lekár mi medzi poklepkávaním po chrbte a podávaním injekcie povedal: „Teraz už aj kohútiky tečú podľa Kornaiho." V priebehu niekoľkých týždňov sa objavilo prinajmenšom päťdesiat prác, ktoré nejako súviseli s knihou. Zazneli všetky možné hlasy. Mnohí vítali knihu s nadšením. Iní zaujali postoj niekde uprostred, v niektorých bodoch s mojím stanoviskom súhlasili, v niektorých nesúhlasili, no a veľký počet komentátorov vyjadril voči návrhom

jednoznačný odpor. Námietky boli väčšinou podložené a niesli sa v kultúrnom duchu, v tlači sa však objavili aj hrubé osobné útoky. Opäť som musel čeliť tomu druhu argumentov, o ktorých som sa zmieňoval v predchádzajúcej kapitole: Vezmite postrehy svojho protivníka, prekrúťte ich podstatu, vytrhnite ju z kontextu a potom s *takýmto* názorom vyjadrite nesúhlas.

Kniha sa stala bestsellerom a zaznamenala niekoľko vydaní. Trvalo asi tri mesiace, kým diskusie vyvrcholili a odzneli. Pozornosť tlače a verejnosti sa presunula na niečo iné.

V septembri 1989 som sa mal vrátiť do Ameriky, lebo sa začínal akademický rok, ale vzhľadom na chorobu sme odišli do Cambridgea až koncom kalendárneho roka. Odtiaľ sme sledovali, ako debata poľavuje. Medzitým sa pripravil do tlače anglický text.

Americké vydanie dostalo názov *The Road to a Free Economy: Shifting from Socialist System: The Example of Hungary* (Cesta k ekonomike voľného trhu: prechod od socialistického systému na príklade Maďarska). Tento titul evokoval paralelu s Hayekovou klasickou knihou *Road to Serfdom* (Cesta do poroby). V titule aj predhovore sa objasňovalo, že konkrétne návrhy sa síce týkajú Maďarska, ale autor sa ich usiloval koncipovať tak, aby mali význam aj pre iné krajiny. Objavili sa aj vydania v iných jazykoch. Uvediem ich v poradí, ako vychádzali: v ruštine (tri vydania troch rôznych vydavateľstiev), češtine, slovenčine, francúzštine, taliančine, španielčine, poľštine, ukrajinčine, estónčine, japončine, srbčine, tamilčine a sinhálčine (oboma jazykmi sa hovorí na Srí Lanke), v čínštine (najprv v Čínskej ľudovej republike, neskôr zásluhou iného vydavateľstva na Taiwane) a napokon vo vietnamčine.*

Reakcie boli v každom prípade ostré a pohotové. Články vychádzali v prestížnych novinách, od *New York Times* po *Le Monde* a od *Neue Zürcher Zeitung* až po *Financial Times*.[2] Podobne v Maďarsku, reakcie boli rôznorodé a siahali od nadšeného prijatia cez zmes chvály a výhrad až po zúrivé odmietnutie. Averziu prejavili hlavne tí, čo sa nevedeli dočkať, kedy sa štátny socializmus nahradí nekomunistickým, ale ešte stále nekapitalistickým systémom nejakého typu.

Pre vydanie v anglickom jazyku som pôvodný maďarský originál prepracoval, urobil som určité úpravy a doplnky a reagoval na pripomienky k maďarskému vydaniu. Zmeny som uverejnil aj v maďarskom ekonomickom časopise *Közgazdasági Szemle* (Ekonomická revue).[3] Ostatné jazykové mutácie vychádzali z revidovaného anglického textu.

---

* Kniha vyšla v sedemnástich jazykoch. Pokiaľ viem, je to rekord pre akúkoľvek prácu zo spoločenských vied od maďarského autora.

V roku 1990 ma požiadali, aby som predniesol každoročnú prednášku na počesť Jana Tinbergena. Bol som šťastný, že som sa s ním mohol znova stretnúť – fyzicky už vyčerpaným, ale mentálne ako vždy sviežim –, pretože na začiatku kariéry mi bol mentorom. Prednášku som využil na to, aby som vyložil svoje názory na privatizáciu.[4]

V roku 1992 si ma Americká ekonomická asociácia veľmi uctila, keď ma požiadala, aby som na výročnom kongrese predniesol takzvanú Elyho prednášku. Rozprával som o úlohe štátu v postsocialistickom období.[5] Odznela tam aj veta, za ktorú ma odvtedy často kritizovali, hoci stále na nej trvám: Vďaka socialistickému systému vznikol „predčasne narodený sociálny štát".

V Štokholme som mal v roku 1992 zasa Myrdalovu prednášku, na počesť veľkého švédskeho ekonóma Gunnara Myrdala. Hovoril som o upevňovaní finančnej disciplíny a spevňovaní rozpočtového obmedzenia.[6]

Keď sa v ďalšom odvolávam na *Cestu k ekonomike voľného trhu*, mám na mysli aj texty týchto prednášok, preto som obdobie opisované v tejto kapitole zakončil rokom 1992. Teraz zhrniem hlavné návrhy uvedené v knihe a na prednáškach s ňou súvisiacich a pripojím bezprostredné reakcie na ne. Pridám tiež hodnotenie z dnešného pohľadu.

Koniec predstierania a imitovania

V *Ceste k ekonomike voľného trhu* som ostro kritizoval nekonzistentnosť myšlienok týkajúcich sa vlastníckych vzťahov, meniacich sa v záverečnej fáze reformy socializmu. Mal existovať kapitálový trh bez reálneho súkromného kapitálu, krížové vlastníctvo kapitálových podielov v podnikoch vo vlastníctve štátu, „holdingové spoločnosti" riadené štátnymi byrokratmi, ktorí sa správajú ako vlastníci, samospráva podnikov ako v Juhoslávii a tak ďalej. Napísal som, že som

> znechutený touto praxou predstierania. Už sme si vyskúšali predstieranie a imitovanie mnohých vecí. Štátne firmy predstierajú, že sa správajú ako firmy maximalizujúce zisk. Byrokratická priemyselná politika reguluje rozširovanie alebo obmedzovanie rôznych odvetví výroby, a takto imituje úlohu konkurencie. Úrad na kontrolu cien imituje trh pri určovaní cien. Poslednou položkou v tomto zozname sú imitované akciové spoločnosti, imitovaný kapitálový trh a imitovaná burza. Celý tento vývoj spolu dáva maďarský Wall Street… zhotovený z umelej hmoty! … Tieto úplne rovnaké banky, akciové spoločnosti a burza sú však napodobenina. To, čo sa tu odohráva, sa ponáša na svojské Monopoly, hru, v ktorej hráči nie sú

deti, ale dospelí úradníci, ktorí sa nehrajú s papierovými peniazmi, ale riskujú reálne štátne fondy.[7]

Maďarskí ekonómovia, ktorí sa usilovali urýchliť reformu socialistickej ekonomiky spoluprácou s osvietenými príslušníkmi hospodárskej a straníckej elity prístupnými zmenám, sa až zadúšali od kritiky. Boli účastníkmi a iniciátormi, ba dokonca hlavnými ideológmi kritizovaného procesu. V predchádzajúcej kapitole som podrobne zhodnotil ich činnosť a vzťah tejto skupiny k mojej práci. Keď som si po pätnástich rokoch znova prečítal *Cestu k ekonomike voľného trhu*, môžem tvrdiť, že poprední „reformní ekonómovia" patrili medzi tých, čo najostrejšie odmietali moje návrhy, niekedy až hrubým, urážlivým spôsobom, nedôstojným diskusie medzi intelektuálmi.

Ekonóm Iván Szegvári napísal: „Kornaiho kniha doteraz spôsobila medzi ekonómami tejto krajiny ohromenie, silnú antipatiu a intelektuálne poruchy trávenia. ... Rozpaky vznikli predovšetkým preto, že Kornai spochybňuje mnohé axiómy maďarskej hospodárskej reformy. Je to mimoriadne znepokojivé pri spätnom pohľade i z hľadiska budúcnosti. V retrospektíve preto, lebo podobný prístup ľudí núti, aby konfrontovali svoje intelektuálne, príliš sebaisté tvrdenia, že ako reformátori poznajú pravdu, teda podobu správnych reforiem, ale ich jednoducho sabotovali politické praktiky, štátna administratíva, alebo vo všeobecnosti vnútorné a vonkajšie reformné sily."[8] András Semjén si všimol sociálno-psychologický efekt skrývajúci sa za zúrivými protiútokmi. Kniha, napísal, „vyhlasuje, že štát je nahý, že je zbytočné obliekať štátne vlastníctvo do maškarného odevu, pretože to neznamená, že sa správa ako súkromné vlastníctvo. Nestačilo, že sme zabudli na našu pol. ekon. soc.* Teraz sa ukazuje, že jednotlivé údajné úspechy myšlienok hospodárskej reformy, čo sme uvádzali do praxe, sú jednoducho príťažou, ktorej sa musíme zbaviť!"[9]

Najdôležitejšia myšlienka knihy, ak máme takto hodnotiť jej posolstvo, sa určite skrýva, podľa mojej mienky, v tomto tvrdení: Plátanie a štopkanie socializmu sa musí skončiť. Neexistuje nijaká tretia cesta. V maďarskom texte bol tento postoj formulovaný jednoznačne, ale v anglickom som ho chcel zdôrazniť navyše aj v titule. Použitie určitého člena – The Road, nie A Road – úmyselne podčiarkuje, že podľa mňa neexistuje nijaká tretia cesta. Keďže sa postsocialistické štáty rozišli so socialistickým systémom, musia kráčať po ceste, ktorá vedie ku kapitalistickému.**

---

* Oficiálne vštepovaná „politická ekonómia socializmu" z predreformného obdobia.

** Dostalo sa mi pocty, že ma v roku 1991 pozvali do Stanfordu, aby som predniesol Tannerovu prednášku. (Medzi mojimi predchodcami boli Raymond Aron, Kenneth J. Arrow, Saul Bellow, Joseph Brodsky, Michel Foucault, Jürgen Habermas, Václav Havel,

Na krátky čas sa zdalo, že táto téma sa vytratila z programu dňa, ale predstava tretej cesty (alebo tretieho spôsobu, ako to nazývajú mnohí autori) je nesmrteľná a začína znovu ožívať. Kapitalizmus je nevyhnutne presýtený nespravodlivosťami a porušovaním ľudskej dôstojnosti. Ľudí čoraz viac hnevá, že dominujú podmienky, za ktorých sa objavujú hospodárske ťažkosti. Len málo ľudí túži po tom, aby sa vrátil starý režim, mnohí však s potešením načúvajú výzvam odmietnuť nový režim. Prúd ideí obsahuje aj verzie starého režimu v podobe „tretej cesty": romantický, „ľudový" antikapitalizmus, nenávisť voči bankárom v nacistickom štýle, kampane proti plutokracii a lúpežnému kapitalizmu, ako aj démonizáciu nadnárodných spoločností a globalizácie zo strany Novej ľavice. Mnohé z týchto stanovísk treba kritizovať, ale nie natoľko pre ich ekonomický obsah, ako skôr pre hmlistú analýzu a pletenie pojmov. Práve toto sa deje s umiernenými sociálnodemokratickými návrhmi, ktoré sa v skutočnosti obmedzujú iba na tichú reformu vzťahu medzi štátom a hospodárstvom; lenže znie to lepšie, ak sa aj ony nazývajú „tretia cesta".

Pri spätnom pohľade si myslím, že *Cesta k ekonomike voľného trhu* urobila dobrý skutok, keď sa pokúsila vysloviť úplnú a jednoduchú pravdu v čase, keď ekonomické myslenie vo východnej Európe bolo plné kompromisných a zlých provizórnych riešení.

Pre zdravý vývoj súkromného sektora

V knihe sa za prvoradú ekonomickú úlohu pri zmene systému pokladala zmena vlastníckych vzťahov. Držal som sa argumentačnej línie *Socialistického systému* a ukázal som, že vlastnícke vzťahy ležia hlbšie a sú rozhodujúcejšie ako formy koordinácie (také ako relatívny význam trhových síl či byrokratickej regulácie). Cieľom nesmie byť socialistická trhová ekonomika alebo dokonca iba trhová ekonomika (v tom čase to bol obľúbený výraz), ale skutočná, *kapitalistická* trhová ekonomika, v ktorej dominantnú úlohu hrá súkromné vlastníctvo.

Stanovisko vyjadrené v knihe by som tu chcel pozdvihnúť na medzinárodnu úroveň. V tom čase ekonómovia odporúčali jeden alebo dva smery konania.

Robert Nozick, Karl Popper, John Rawls, Richard Rorty a Helmut Schmidt.) Prednáška mala názov *Market Socialism Revisited* (Trhový socializmus v novom spracovaní), (1993b); v prednáške som podrobnejšie ako v predchádzajúcich štúdiách, prípadne v *Ceste k ekonomike voľného trhu*, definoval, aké spoločenské a politické faktory bránili a bránia praktickej aplikácii teoretických predstáv Oskara Langeho.

Jedna stratégia – po prvý raz sa odporúčala práve v *Ceste k ekonomike voľného trhu* – presadzovala *organický rozvoj súkromného sektora*. Prvoradé úlohy spočívali v tom, aby sa odstránili prekážky brániace privatizácii podnikov a liberalizácii zapojenia ďalších subjektov do výroby. Rozbehnutie nových súkromných firiem sa musí nielen umožniť, ale dokonca podporovať. Vlastnícke práva štátnych podnikov sa nesmú prehajdákať, ale závody a továrne treba predať za solídne ceny a predísť voľnému rozdávaniu štátneho vlastníctva. Ak štátny podnik nie je životaschopný, musí sa zlikvidovať. Všetky uvedené kroky musí sprevádzať spevnenie rozpočtových obmedzení.

Taká zmena vlastníckych vzťahov sa môže dosiahnuť iba postupne, nie narýchlo, a preto sa v diskusiách na Západe označovala ako *gradualistická stratégia*.

Konkurenčný návrh sa zameral na čo najrýchlejšie odstránenie štátneho vlastníctva. Jeho obhajcovia vyhlasovali, že podniky vo vlastníctve štátu sa nedajú predať za noc, preto štát nesmie čakať na vhodného kupca, ale musí každému občanovi prideliť kupóny reprezentujúce štátny majetok. Každý občan má právo na podiel zo štátneho vlastníctva a vložením kupónov do investičného fondu každý jednotlivec získa kapitálový podiel v podniku, ktorý pôvodne vlastnil štát. Tí, čo odporúčali opísaný prístup, nenamietali proti tomu, aby nové firmy začali fungovať, predovšetkým si však želali, aby sa politici, ekonómovia a štátna správa sústredili na kupónovú privatizáciu. V *Ceste k ekonomike voľného trhu* som intenzívne presadzoval názor, že plány na voľné prideľovanie štátneho majetku sú scestné: „Zanecháva to vo mne dojem, že oteckovský štát sa náhle pominul a nechal nás, svoje osirotené deti, aby sme si spravodlivo rozdelili dedičstvo. … Teraz nejde o to, aby sa majetok rozdal, ale aby sa vložil do rúk skutočne lepšieho vlastníka."[10]

Mal som možnosť zoznámiť sa s názormi Miltona Friedmana a Paula Samuelsona, dvoch veľkých a hádam najznámejších vedcov v americkej ekonómii, na tempo privatizácie.* Milton Friedman mi napísal pripomienky v liste. Uznával hodnotu mojej práce a s niektorými návrhmi uvedenými v knihe súhlasil. Nesúhlasil však s gradualistickými názormi na privatizáciu.**

---

* Keď ešte nebol zredigovaný preklad knihy, vyjadrili sa k obsahu aj Kenneth Arrow, Martin Feldstein, Richard Musgrave a Jeffrey Sachs. Obmedzený poriestor mi neumožňuje, aby som ich poznámky rozobral podrobnejšie.

** Friedman sa odo mňa dištancoval aj v ďalšom bode. Tvrdo namietal proti odporúčaniu, aby počas prechodného obdobia štát stanovoval pevné kurzy. Pokladal to za nezlučiteľné s požiadavkami slobody trhu. S jeho názorom som nemohol súhlasiť. Ako mnohí iní som bol presvedčený, že v prvých búrlivých rokoch prechodu sú pevné výmenné kurzy

V odpovedi som obhajoval nielen stanovisko v otázke privatizácie, ale aj v súvislosti s inými otázkami, a dodal som: „Mám pocit, že naše nezhody majú spoločnú príčinu a rozdiel medzi nami korení vo vzdialenosti od oblasti, o ktorej diskutujeme. Túto oblasť pozorujem zvnútra, z Budapešti, Varšavy alebo Prahy, a mám pocit, že do uvažovania treba realisticky zahŕňať aj východisko. Súčasne pripúšťam, že ak sa niekto díva na tieto krajiny z oveľa väčšej diaľky, môže pokladať za dôležité problémy, ktoré sú ľahostajné tým, čo sú príliš hlboko ponorení do situácie na mieste. Vítam teda vaše kritické pripomienky a určite budem o nich uvažovať."[11]

Samuelson mi tlmočil pripomienky najprv v diskusii pri obede v klube profesorského zboru MIT a o niekoľko týždňov neskôr uverejnil v americkom denníku článok na túto tému.* Prvá polovica textu sa zaoberá reformou v Číne a potom sa venuje mojej novej knihe. „Práve som si prezrel jej (má na mysli *Oduševnenú brožúru*) anglický preklad a vrelo ho odporúčam." Vykladá niekoľko návrhov z knihy vrátane časti zameranej na rozvoj súkromného sektora: „Občania, tvrdí Kornai, si musia vypestovať voči súkromnému sektoru ‚sociálny rešpekt'. Závisť a stotožňovanie poberateľov dividend s podvodníkmi a špekulantmi je kontraproduktívne. Maďarsko potrebuje *novú strednú triedu* [zdôraznil autor]. Napoleon sa o Angličanoch pohrdlivo vyjadroval ako o národe obchodníčkov. Kornai nie je nijaký Napoleon."[12]

Vráťme sa k dvom stratégiám rozvoja súkromného sektora. Za alternatívami sa skrýva voľba hodnotovej orientácie. Obhajcovia integrálneho vývoja prisudzovali osobitný význam restratifikácii a zburžoázneniu spoločnosti, aby sa týmto spôsobom vytvorila nová stredná trieda vlastníkov a podnikateľov, kým zástancovia voľného rozdelenia vyznávali rýchlosť. „Rýchlosť sa pokladala za absolútne podstatnú," napísali Václav Klaus a Dušan Tříska v článku o mojej knihe *Socialistický systém*, „a teda nijaká stratégia sa nepokladala za uskutočniteľnú, pokiaľ nebola schopná rýchlo priniesť výsledky."[13]

Názor „urýchľovačov" získal prevahu v diskusiách západných ekonómov vo washingtonských medzinárodných finančných inštitúciách, politikov, ako aj akademických ekonómov na popredných univerzitách. Niektorí uvažovali ako ja a uprednostňovali gradualizmus, ale na Západe sme predstavovali menšinový názor. Väčšina západných poradcov, ktorí ovplyvňovali vlády uskutočňujúce postsocialistický prechod, dávali prednosť stratégii urýchlenej privatizácie.

---

nevyhnutné. Táto „kotva" by pomohla pri stanovovaní nových relatívnych cien a ich stabilizácii.

* Už názov článku je lichotivý: *O pláne na reformu socializmu, ktorý sme si vypočuli od Jánosa Kornaiho* (Samuelson 1990).

Konkrétny priebeh udalostí sa líšil od krajiny ku krajine. V niektorých sa väčšia časť štátneho majetku voľne rozdelila, inde sa takto distribuovala menšia časť, prípadne sotva nejaká. Typickým príkladom násilne rýchlej privatizácie bolo Rusko, čo veľkou mierou prispelo k tomu, že sa podporil takmer nevratný a poľutovaniahodný proces svetodejinného významu, pretože jeho výsledkom bola mimoriadna koncentrácia majetku v rukách niekoľkých „oligarchov".

Aj v Maďarsku sa našli hluční a vplyvní obhajcovia prídelovej schémy a návrh zákona v tomto duchu sa dostal do parlamentu. Napokon sa však stratégia urýchlenej privatizácie odmietla a prednosť dostala určitá postupnosť krokov, odporúčaných v *Ceste k ekonomike voľného trhu*. Nikto však nemôže povedať, či pri tomto rozhodnutí zohrala kniha priamu úlohu.

O desať či pätnásť rokov väčšina odborníkov pri spätnom pohľade súhlasila, že pravdu mali gradualisti.*

Stojí za to spomenúť omyly v argumentoch na margo privatizácie, ktorých som sa dopustil v *Ceste k ekonomike voľného trhu*. V mojich návrhoch sa vylučovala možnosť prílevu zahraničného kapitálu a zdôrazňovali sa výhody priamych zahraničných investícií. Nezdôrazňoval som ich však dostatočne razantne. Nepredpokladal som, že také investície budú najsilnejším motorom maďarskej ekonomiky i novosprivatizovaného sektora, že zohrajú rozhodujúcu úlohu vo vývoji exportu a technologickom rozvoji.

Zodpovednosť za verejné zdroje

Ak súkromný sektor má rásť postupne, nie skokmi či dokonca veľkými skokmi, potom nemôže štátny sektor zmiznúť odrazu. Štátne a súkromné vlastníctvo budú existovať pomerne značnú dobu bok po boku. V *Ceste k ekonomike voľného trhu* som vyjadril svoju nedôveru voči štátnemu vlastníctvu. Namietal som proti tomu, aby sa vedúci štátnych podnikov pokladali za podnikateľov, aby získali nezávislosť a slobodu pri obchodovaní, akú má riadiaci pracovník, ktorý sa skutočnému vlastníkovi zodpovedá za výkonnosť spoločnosti. Tí, čo podnikajú so štátnymi peniazmi, nie sú podnikateľmi. Obzvlášť som sa obával schémy, keď sa spoločnosti odovzdávali napohľad do rúk ich zamestnancom, ale v skutočnosti sa vytvárali možnosti, aby spadli do lona manažérom.

---

* Jeffrey Sachs pôvodne so mnou súhlasil, neskôr sa však stal obhajcom urýchlenia. Pamätám si na diskusiu, v ktorej sme sa márne pokúšali presvedčiť jeden druhého. Oveľa neskôr, keď videl, ako sa vyvíja situácia v Rusku, uznal, že som mal pravdu.

Musíte si dávať pozor na klepetá vedúcich pracovníkov štátnych podnikov, vystríhal som, a skúsenosti mi dali za pravdu. Škoda, že som podnikol nešikovný pokus pretlmočiť túto dobrú myšlienku do jazyka legislatívy. (Napríklad, navrhol som, aby hlavné alokácie prostriedkov v štátnom sektore schvaľoval parlament.) Tí, čo počas reforiem trhového socializmu dôsledne bojovali za to, aby sa rozšírila moc šéfov štátnych podnikov, mi sarkasticky vyčítali, že sa pokúšam obnoviť stalinský plánovací systém.*

Skutočná výstraha, ktorá zaznela v *Ceste k ekonomike voľného trhu*, sa, bohužiaľ, ignorovala. Spravovanie a privatizácia štátnych podnikov, ktoré už nemali dominantné postavenie, ale aj tak ich zostalo veľa, sa stali predmetom korupcie a zneužívania moci. Administratívna a politická kontrola bola nedostatočná, procedúre privatizácie chýbala transparentnosť, takže tlač a verejnosť stratili prehľad o tom, čo sa deje. Tieto ťažkosti sa, samozrejme, neobmedzili iba na Maďarsko, sprevádzali proces privatizácie v každej krajine nášho regiónu.

Moja kniha si v skutočnosti vytýčila za cieľ preskúmať oveľa všeobecnejší problém: ako sa verejné výdavky môžu verejne kontrolovať prostredníctvom demokratických procesov. Dozor nad štátnymi podnikmi je iba jeden aspekt takej kontroly, čo ako dôležitý. V knihe som spomínanú problematiku ilustroval na aktuálnom probléme tých čias:

> Teraz sa diskutuje, či by sa Maďarsko nemalo uchádzať o usporiadanie Svetovej výstavy Expo 1995. Plánuje sa, že problém by sa mal dostať na rokovanie parlamentu... Navrhujem toto:
>
> Vládni úradníci, členovia výboru a ministerskí splnomocnenci, ktorí by mali byť zodpovední za priebeh výstavy, by mali ako zálohu ponúknuť vlastný súkromný majetok: byty v osobnom vlastníctve, súkromné domy, chaty a chalupy, autá a umelecké diela... Hodnota takého majetku, samozrejme, pokryje iba zlomok predpokladaných investičných nákladov. Ale zálohy by mali reprezentovať značnú časť všetkého materiálneho bohatstva zodpovedných osôb, ktoré nahromadili za celý život.
>
> Zákon o Svetovej výstave by mal trvať na možnosti štedrej odmeny pre navrhovateľov s podmienkou, že sa podujatie vydarí, ako sľubujú. Ten istý zákon by mal predpisovať úplné zhabanie zálohy v prípade, že výstava nebude mať úspech.
>
> Podľa môjho názoru takéto podmienky by navrhovateľom jasne dali najavo, čo to znamená riskovať, keď riziko môže ovplyvniť tvoje vlastné vtrecko.[14]

* Stojí za to zamyslieť sa nad faktom, že návrhy o štátnych podnikoch vyvolali protesty iba v Maďarsku, kde by vedúcich pracovníkov zbavili privilégia, ktoré si ťažko vybojovali počas reforiem, ale nestali sa terčom nijakej z mnohých kritík zo zahraničia.

Táto ironická alegória sa niekoľkokrát citovala v parlamente. Vláda sa napokon rozhodla, že sa nebude finančne podieľať na organizácii Svetovej výstavy, hoci netvrdím, že sme sa čo i len trochu priblížili k okolnosti, na ktorú návrh upriamoval pozornosť: predpokladu o dôslednej osobnej zodpovednosti tých, čo vynakladajú verejné prostriedky.

Operácia v záujme stabilizácie

Keď sa dnes obzriem, v kapitole *Cesty k ekonomike voľného trhu*, ktorá sa zaoberá makroekonomikou, nachádzam správne myšlienky, ale aj omyly.

Mám pocit, že bolo správne vyzdvihnúť nevyhnutnosť udržať na uzde infláciu, lebo celá oblasť čelila reálnej hrozbe jej zrýchlenia. V nasledujúcich rokoch trpelo narastajúcimi problémami s infláciou niekoľko postsocialistických krajín. V období, ktoré viedlo k zmene systému, v Maďarsku rástla inflácia z roka na rok,[15] a keď vyšla *Cesta k ekonomike voľného trhu*, dosiahla 17 percent.* Ako správny sa ukázal aj dôraz, ktorý som kládol na obnovu vyrovnanosti rozpočtu. Keď *Cesta k ekonomike voľného trhu* vyšla, ešte v tejto záležitosti neexistovala zhoda. Mnohí pokladali vysokú infláciu a veľký rozpočtový schodok za sprievodné znaky transformácie, a teda nepovažovali za vhodné ani proti nim bojovať, ani sa s nimi popasovať. Potreba fiškálnej a monetárnej disciplíny nebola ani zďaleka samozrejmá.

Ako nesprávny sa ukázal jeden z kľúčových predpokladov realizácie makroekonomických návrhov uvedených v knihe: že výroba nebude klesať. Niektorí odborníci predpokladali, že radikálna zmena štruktúry domácej produkcie, obmedzenie trhov vo východnej Európe a konkurencia zahraničného tovaru v dôsledku postupnej liberalizácie dovozu obmedzí dopyt po tovare domácej výroby, vyvolá reťazovú reakciu na klesajúcej špirále ponuky a dopytu a povedie k hlbokej recesii.

Cesta k ekonomike voľného trhu vyvolala rozruch, pretože vyzývala na rýchlu makroekonomickú stabilizáciu a s ňou spojenú liberalizáciu cien ako protiklad *postupnej* zmeny vlastníckych vzťahov. Chorej maďarskej ekonomike som predpísal chirurgický zákrok. Tento výklad začnem poznámkou o terminológii. V medzinárodných diskusiách sa v tých časoch vo veľkej miere používal slovný obrat „šoková terapia". Osobne som sa mu však vyhýbal, ako

* Vláda odmietla radu, dôrazne formulovanú v knihe. Inflácia sa zvyšovala a v roku 1991 vzrástli životné náklady o 35 percent.

sa len dalo. Mal som na to hneď dva dôvody. Tí, čo obhajovali šokovú terapiu, tlačili na veľmi rýchle zákroky pri privatizácii aj pri obnove makroekonomickej rovnováhy, zatiaľ čo ja som vo veci vlastníckych vzťahov bol gradualista, ale v otázke makroekonomickej stabilizácie som obhajoval okamžité a radikálne skutky. Preto ma znepokojovalo, že musím vo svojej formulácii použiť slovo „stabilizácia". Druhá námietka proti obratu „šoková terapia" sa týkala desivých asociácií, aké vyvolával. V tom čase ľudia v Maďarsku veľmi dobre poznali román Kena Keseyho *Prelet nad kukučím hniezdom*, podľa ktorého vznikol tiež skvelý film.* Drsný, vzdorovitý hrdina (vo filme ho hrá Jack Nicholson) je nútený podrobiť sa liečbe elektrickými šokmi, ktoré mu zničia intelekt. Užitočnosť liečby elektrickými šokmi je v psychiatrii diskutabilná a už sama analógia je kontraproduktívna a zavádzajúca. Pri stabilizácii ekonomiky „šok" pravdepodobne nie je nástrojom liečby. Skôr ho možno pokladať za sprievodný jav, ktorý sa hádam dá strpieť v záujme priaznivých výsledkov, aké sa očakávajú po skončení procesu.

Vráťme sa k diskusiám z rokov 1989 – 1990. V Maďarsku som sa s návrhom na chirurgický zákrok v záujme stabilizácie ocitol v izolácii, lebo ho neprijali ani ostatní ekonómovia, ani nijaká vplyvná politická sila. V niektorých iných krajinách, predovšetkým v Poľsku, Československu a Rusku, sa toto rýchle, radikálne riešenie zaviedlo do praxe. V prvých dvoch sa vďaka nemu dosiahol pozoruhodný úspech, a tak sa vyvrátili predpovede niektorých kritikov *Oduševnenej brožúry*, že operácia v záujme stabilizácie bola od začiatku odsúdená na neúspech.** V prípade Ruska odborníci doma i v zahraničí ešte diskutujú o tom, či stabilizácia, realizovaná dramatickou rýchlosťou a s mnohými obeťami, bola nevyhnutná, alebo bolo treba sa jej vyhnúť, a či pre ďalší rozvoj krajiny bola napokon užitočná, alebo, naopak, škodlivá.

Ako vidno, pozrel som sa na svoju knihu z roku 1989 sebakritickými očami. Nevyhýbam sa kritike svojich vtedajších názorov, musím však povedať, že v tejto otázke by som nechcel dospieť k jednoznačnému záveru. Populistická hospodárska politika „gulášového komunizmu" prežívala v Maďarsku ešte dlho po roku 1989. Vlády prichádzali a odchádzali, ale každá sa pokúšala

---

* V slovenskom preklade mal román pôvodne názov *Bol som dlho preč*. Nedávno vyšiel v reedícii pod názvom *Prelet nad kukučím hniezdom*, ktorý bol už zrejme ovplyvnený názvom filmu. Pozn. prekl.

** Výraz „operácia v záujme stabilizácie" prebudil v mojich kritikoch čierny humor. „Operácia sa podarila, pacient skonal," vtipkovali. Alebo iný vtip: „Pán doktor, operujeme, alebo robíme pitvu?" Žarty nabok, v mnohých krajinách sa ukázalo, že zrýchlenie stabilizácie má výhody i nevýhody, takže výsledok môže byť nakoniec priaznivý, ale aj nepriaznivý, ibaže pokladať proces za smrteľnú hrozbu sa ukazuje ako príliš silné zveličenie.

odložiť znovunastolenie makroekonomickej rovnováhy, ktoré by nevyhnutne prinieslo bolestivé a nepopulárne opatrenia. Tieto populistické črty priviedli krajinu v roku 1995 na pokraj krízy (ako budem o tom diskutovať v nasledujúcej kapitole). V tejto kritickej chvíli sa našli politici a ekonómovia ochotní priznať, že by bolo bývalo lepšie prijať v roku 1990 návrhy obsiahnuté v *Ceste k ekonomike voľného trhu* a zaviesť balíček opatrení na obnovu makroekonomickej rovnováhy. Keby sa to bolo urobilo v roku 1990 alebo 1991, bolo by to bolestivé, ale bremeno uvalené na verejnosť by bolo menej ťaživé ako o päť rokov neskôr. Navyše, vďaka počiatočnej eufórii zo zmeny systému by bolo ľahšie získať podporu pre nevyhnutné obete ako po určitom sklamaní.

„Čo keby..." – to sú otázky zaujímavé v rámci historickej analýzy, ale v konečnom dôsledku sa na ne nedá odpovedať. S určitosťou sa dá povedať, že *politická vôľa* vykonať operáciu v záujme stabilizácie chýbala a – na druhej strane – hospodárska situácia krajiny ešte nebola dostatočne kritická, aby si ju vynútila.

O rovnováhe

Pri spätnom pohľade na knihu, čo vznikla v tých kľúčových rokoch, si lámem hlavu nad tým, či som si dobre naplánoval úlohy a rozdelil energiu. Nemal som sa poponáhľať a radšej vydať skôr *Socialistický systém*? Nemal som vydržať dlhšie s *Cestou k ekonomike voľného trhu* a cibriť jej myšlienky?*

Prvú otázku som zodpovedal v predchádzajúcej kapitole, kde som vyhlásil, že som sa nepokúšal prispieť *Socialistickým systémom* do diskusie o aktuálnych otázkach. Keby to neznelo ako samochvála, uviedol by som, že kniha bola určená potomkom, ľuďom, ktorí raz budú mať záujem o čo najspoľahlivejší opis z pera očitého svedka. Takže svedectvo musí byť presné. Prisudzoval som dôležitosť každej vete, každému opisu, nič som nechcel ošvindľovať.

---

* V roku 1999 ma pozvali prednášať do Svetovej banky. Prednáška mala názov Ten Years after *The Road to a Free Economy*: The Author's Self Evaluation (Desať rokov po *Ceste k ekonomike voľného trhu*: autorovo vlastné hodnotenie, 2001). Zameral som sa na niekoľko aspektov svojich návrhov a zhodnotil, čo všetko sa udialo, a ako sa ne dívam teraz. Časť návrhov som mohol ešte stále obhajovať, iné som po desiatich rokoch kritizoval. Opäť som bol naivný. Predpokladal som, že desiate výročie zmeny systému podnieti vedúcich činiteľov a vplyvných poradcov, aby sebakriticky preskúmali svoje predchádzajúce myšlienky. Nestalo sa. Obávam sa, že aj vo svojom donkichotskom pokuse o previerku seba samého som zostal osamotený.

Cesta k ekonomike voľného trhu, na druhej strane, bola zamýšľaná ako príspevok k aktuálnym problémom *zajtrajška* – blízkej budúcnosti a prechodu od socializmu ku kapitalizmu. Mal som pocit, že ak získam náskok vďaka tomu, že si usporiadam myšlienky, je mojou povinnosťou pokročiť v tejto záležitosti čo najďalej. Ako som zdôraznil v osobnom doslove, „pokúsil som sa napísať štúdiu veľmi rýchlo, hoci to, samozrejme, nie je ospravedlnenie omylov, aké sa môžu vyskytnúť. Každopádne, pri tejto príležitosti som sa zdržal opakovanej revízie textu, ktorá je možná v prípade pokojnejšieho výskumu."[16] Vedel som, že je to riskantný prístup. V dôsledku zhonu sa ľahko môže stať, že sa na prípadné omyly nepríde. Tí, čo budú publikovať neskôr, sa môžu poučiť z diskusií o práci, ktorá vyjde prvá. Podľa očakávania mnohí autori o rok či dva neskôr vydali premyslenejšie, dôkladnejšie návrhy, hoci neboli vždy bližšie k cieľu.

Jedným z prostriedkov na minimalizáciu nepresností a zveličení je tímová práca. Otázky hospodárskej politiky sa dostali na pretras už skôr, počas rokovaní za okrúhlym stolom, hoci stredobodom pozornosti boli politické a ústavné otázky zmeny systému.[17] Keďže som knihu písal veľmi rýchlo, v posteli, programy hospodárskej politiky niekoľkých strán a iných politických organizácií sa buď ešte len spracúvali, alebo už boli hotové.[18] V Budapešti pracovali dva zvláštne výbory zaužívaným spôsobom[19] – pripravovali materiály, z času na čas zvolávali zhromaždenia, organizovali diskusie, dospievali k zhode a napokon vypracovali návrhy. Ich závery sa v mnohom podobali mojim, ale neboli formulované ani zďaleka tak ostro, oveľa menej provokovali a v žiadnom prípade neboli také účinné pri podnecovaní rozsiahlych diskusií.

Uvedomujem si, že obozretná príprava legislatívnych opatrení, vládnych výnosov alebo veľkých akčných plánov si vyžaduje kolektívne uvažovanie, tímovú prácu a konsenzus. Obdivujem kolegov, ktorí venovali veľa času a energie práci vo výboroch, ale ak mám byť úprimný, úlohám tohto druhu som sa vždy vyhýbal. Rád vyjadrujem *svoje stanovisko* jasne a dávam si pozor, aby som v záujme dosiahnutia všeobecného súhlasu nemusel robiť ústupky. Viem, že aj to je nevyhnutné, ale rád to prenechávam tým, čo sú pružnejší, diplomatickejší a menej popudliví, keď sú nútení vzdať sa. Demokratický proces prijímania rozhodnutí si vyžaduje prípravné štádium, keď sa alternatívne názory vyjadrujú v hrubšej podobe, a až neskôr sa obrúsia hrany. Potom nadchádza štádium, keď sa názory konfrontujú a hľadá sa *prijateľný* návrh. Tu, ako aj všade inde, verím v deľbu práce, a ak je to možné, zúčastňujem sa prvého štádia. Spravidla nepotrebujem od nikoho na to povolenie, iba sa veľmi intenzívne prejavuje moja vlastná iniciatíva a ochota riskovať.

Reakcie boli opäť zmiešané. Jeden recenzent označil fakt, že som vypracoval program národného hospodárstva sám, za „unikátny intelektuálny úspech".

Iným sa zasa nepáčilo, že som konal ako „sám vojak v poli". Keď som znovu čítal knihu aj diskusie okolo nej, zmocnili sa ma zmiešané pocity. Na reakcie zo zahraničia som sa díval s profesionálnym záujmom bez akýchkoľvek konkrétnych pocitov, ale maďarská diskusia sa ma citovo dotkla. Hoci som nebol taký vzrušený ako pred osemnástimi či dvadsiatimi rokmi, opäť ma atmosféra historického okamihu zasiahla. Skutočné zlomové body sú zriedkavé pre celé národy a rovnako sú výnimočné aj v živote jednotlivcov.

Pocit, že vďaka *Ceste k ekonomike voľného trhu* sa zúčastňujem na historických udalostiach, bol príjemný. Či už bol niektorý z mojich návrhov správny, alebo nesprávny, prijatý, alebo odmietnutý, s určitosťou môžem povedať, že som očividne ovplyvnil verejnú mienku. Všetky otázky, aké som v knihe riešil, v tom čase v Maďarsku viseli vo vzduchu, rozmanité politické skupiny sa o ne preli a stručne sa o nich zmieňovali vo svojich programových materiáloch už v stave ich zrodu, takže z hľadiska intelektuálnej disciplíny boli nesúrodé. Význam *Cesty k ekonomike voľného trhu* vidím v spôsobe, ako neusporiadané diskusie štruktúrovala, stanovila priority a vytýčila program.* Keď raz zasiahla do diskurzu v Maďarsku, diskusia o tom, o čom by sa malo diskutovať, bola menej kontroverzná. Dokonca ovplyvnila aj tých, čo zúrivo odmietli všetko, čo som napísal, a ani si nevšimli, že vlastne diskutujú o tom, čo kniha predostrela verejnej mienke.

Ako som čítal knihu a diskusiu o nej v Maďarsku, príjemné pocity sa miešali s nepríjemnými spomienkami. Bol som ohromený nepriateľským, nežičlivým, dokonca antagonistickým tónom niektorých komentárov. Všetko si pripúšťam k telu a pripadá mi ťažké zmieriť sa s urážkami, osobitne od ľudí, s ktorými som si bol v minulosti blízky. To iba dokazuje (okrem iného), že nie som spôsobilý stať sa politikom. Čo však znamená niekoľko hrubých poklesков v týchto debatách v porovnaní s tým, čo sa v Maďarsku denne odohrávalo vo verejnom živote? Ako som mohol prehltnúť urážky, čo sa na mňa valili, a s ľadovým pokojom pokračovať vo verejných vystúpeniach, zatiaľ čo ma iritovali neférové články, v ktorých sa moje slová prekrúcali – jednoznačne však umiernené v porovnaní so štýlom, aký sa bežne používa dnes?

Po istom čase som sa cez zatrpknutosť preniesol a dlhé roky som na útoky veľmi nemyslel. Bol to typický príklad freudovského potlačenia. Udalosti

* Ak mám použiť termín obľúbený medzi maďarskými politickými analytikmi a novinármi v roku 2004, tematizovala ekonomické diskusie. Výraz „tematizácia" patrí v tejto chvíli medzi najmódnejšie. Módy ako táto sa strácajú rovnako rýchlo, ako prichádzajú. Ľahko sa môže stať, že neskorší čitatelia pamäti už nebudú tento výraz chápať.

zostali v mojom podvedomí; keď sa mi vybavili, spustili nielen intelektuálne prehodnocovanie, ale aj niekdajšiu citovú reakciu.

Kniha ešte nebola v obchodoch, keď so mnou urobil rozhovor Pál Réti, šéfredaktor podnikateľského týždenníka *HVG*. Okrem iných mi položil otázku: „Nemyslíte si, že by váš program možno prijali kladne ako program nejakej strany, a nie ‚nadstranícky'?"

Knihu som napísal a uverejnil ešte pred prvými slobodnými všeobecnými voľbami v krajine. Adresoval som ju predovšetkým budúcemu parlamentu a budúcej vláde, ktoré mali byť výsledkom demokratického procesu, lenže v tom čase som ešte nemohol poznať ich politické zloženie. Preto som novinárovi na to odpovedal: „Nemyslím si, že by sme sa mali zveriť do rúk nejakého poradného orgánu nad stranami, ktorý by si vypočul moje návrhy a potom ich zaviedol do praxe. Mohlo by sa to stať iba vtedy, ak by si ich osvojila nejaká strana alebo strany s podporou väčšiny v parlamente a mimo parlamentu by neexistovala nijaká opozičná sila, ktorá by ich mohla zablokovať." Potom mi novinár položil ďalšiu otázku: „Boli by ste ochotný stať sa v budúcnosti poradcom, alebo dokonca prevziať politickú úlohu?" Odvetil som: „Svojou podstatou chcem zostať človekom vedy. Nechcem byť ministrom, členom parlamentu ani oficiálnym poradcom."[20] Dodal som, že ak nejaký člen novej vlády bude mať záujem o môj názor, s potešením mu ho vyložím.

Ale to už je témou nasledujúcej kapitoly.

20 O hraniciach medzi vedou a politikou 1990 a neskôr

Hlavná cesta a vedľajšie cesty
Úsilie a nádej
Prosperita, voľba a solidarita počas prechodu

Vráťme sa do marca 1990, keď sme spolu s Jeffreym Sachsom organizovali konferenciu, na ktorú sme pozvali niekoľko ekonómov z krajín, kde prebiehala zmena systému; všetci pracovali na univerzitách a v ústavoch akadémie, ale súčasne mali záujem o praktickú politiku. Podujatie sa konalo na Univerzite OSN WIDER v Helsinkách, kde som svojho času začal písať *Socialistický systém*. Vzrušene sme diskutovali o stabilizácii, privatizácii a politických alternatívach prechodu. Na konci druhého zasadnutia český ekonóm vyhlásil, že nemôže zostať dlhšie, musí sa ponáhľať domov. Napoly ironicky a napoly vážne dodal: „Kto teraz nie je na Václavskom námestí, nestane sa ministrom."

Zhon a chvat sa mu vyplatili; čoskoro sa ministrom stal. Je zaujímavé pozrieť sa dnes na zoznam účastníkov konferencie. Väčšina z nich v deväťdesiatych rokoch minulého storočia dlhšiu či kratšiu dobu zastávala funkciu ministra, guvernéra centrálnej banky alebo iné vysoké politické postavenie.*

Pokiaľ ide o mňa, neponáhľal som sa na nijaké maďarské Václavské námestie. Rôzne politické frakcie z času na čas sondovali, či nechcem vstúpiť na politickú scénu. Ponúkali mi rôzne funkcie – ministra, hlavného poradcu strany, poslanca parlamentu. Raz dokonca do tlače presiaklo, že sa o mne uvažovalo ako o kandidátovi na úrad prezidenta centrálnej banky. V skutočnosti som všetky ponuky zdvorilo odmietol už v štádiu sondovania. Môžem čestne vyhlásiť, že ma vôbec nelákala predstava politickej moci.

---

* To isté platí aj o Maďarsku, kde mnohé vedúce politické osobnosti pochádzali z univerzít a z akadémie vied.

Nevymenovali ma do nijakej vysokej funkcie, a teda ma z nej ani nemohli odvolať. Nešplhal som sa náhlivo po rebríčku, a tak som nespadol z vrcholu, ako sa to prihodilo mnohým. Zostal som verný rozhodnutiam, o ktorých som sa už zmieňoval, a v podstate som zostal v oblasti výskumu a vzdelávania. Jednako som prestal cítiť, že bezvýhradnú moc v krajine získali sily konajúce v rozpore s mojimi zásadami. V demokracii každý nesie zodpovednosť za to, čo sa deje. Musel som si uvedomiť, že čelím novej situácii – ako bádateľ aj ako pedagóg – a od tohto okamihu budem pracovať na hranici medzi vedou a politikou.

Názory na maďarskú makroekonomickú politiku

Keď som odmietol politické funkcie, vôbec to neznamenalo, že som sa prestal zaujímať o udalosti v maďarskej politike. Naopak, usiloval som sa sledovať a pochopiť, čo sa odohráva počas postsocialistického prechodu, či už som bol v Budapešti, alebo v Cambridgei, a uverejňoval som články o aktuálnych otázkach, ktoré prekračovali hranice priamej analýzy alebo vypracúvania odporúčaní pre hospodársku politiku. Uvediem aspoň niekoľko tém spomínaných článkov: princípy privatizácie, ako posilniť finančnú disciplínu, potreba zmeniť úlohu štátu a aké hodnoty treba uplatňovať pri reforme dôchodkového systému či systému zdravotnej starostlivosti.

Výskum pre tieto štúdie predchádzala nová vlna intenzívneho štúdia. Všetko, čo som mal naštudované, som si musel osviežiť a rozšíriť o najnovšie poznatky z mikro- aj makroekonomiky. Za mladi som nemal nikoho, koho by som mohol požiadať o radu. Teraz som mal šťastie, že som žil v jednom zo svetových intelektuálnych centier v oblasti ekonómie. Ak som potreboval radu, mohol som konzultovať s najlepšími odborníkmi na akúkoľvek otázku.

Štúdie vychádzali v odborných časopisoch. Keby som mal klasifikovať svoju prácu podľa vlastnej hodnotovej sústavy, povedal by som, že state, ktoré som v tomto období napísal pre vzdelané publikum, ako napríklad knihy, čo sme rozoberali v predchádzajúcich kapitolách, patrili medzi moje zásadné úspechy, a to nielen pre výsledky výskumu, ale aj ako príspevok k tvorbe hospodárskej politiky. Mal by som však kriticky hodnotiť aj okolnosti, ktoré ma podnietili, aby som svoje myšlienky predostrel širokej verejnposti.

Mnohí intelektuáli s obľubou využívajú stránky denníkov, aby svoje závery a odporúčania šírili rýchlejšie, častejšie a vo väčšom rozsahu. Využívajú tiež všetky príležitosti, aby sa obrátili na stovky či tisíce ľudí prostredníctvom

televízie. Uvedomujem si, že takáto činnosť môže dobre slúžiť verejnému záujmu, ak sa pre dobrú príčinu vytvorí vhodná príležitosť. Nechcem propagovať „elitárske" alebo „aristokratické" argumenty a tvrdiť, že táto forma publicity sa má využívať iba v mimoriadnych prípadoch. Na túto, ale aj iné formy nadväzovania kontaktov s verejnosťou zastávam liberálny názor. Tých, čo sa podujali často vystupovať v hromadných oznamovacích prostriedkoch, si vážim za predpokladu, že to robia dobre, vážim si však aj správanie tých, čo sa podobným vystúpeniam vyhýbajú. Pokiaľ ide o mňa, iba neochotne a s veľkou nervozitou sa odhodlávam prijať takéto úlohy, a teda takéto vystúpenia absolvujem pomerne zriedkavo. Mám názor na mnohé záležitosti, ale spravidla odmietam okamžite reagovať na väčšinu otázok.* Šikovní politici sú schopní poskytnúť náležité, stručné a rozumné vyjadrenie, vystihujúce ich stanovisko. Takýto štýl vyjadrovania pokladám za nevhodný. Ak nemôžem mať k dispozícii dostatok času, aby som uviedol svoje argumenty, radšej nepoviem vôbec nič.

Moja tvár nie je známa z televízie, ľudia ma nezastavujú na ulici a nekladú mi otázky. Občas nakrátko závidím odborníkom a vedcom, ktorí si získali celonárodné renomé v televízii a tlači, hneď však také márnomyseľné myšlienky zavrhnem a som šťastný, že si zachovávam svoj štýl.

Už som spomínal, že sa vyskytli určité výnimky zo všeobecného pravidla. Niekoľkokrát som bol nútený – hlavne v dôsledku problémov v maďarskej ekonomike – napísať dlhý článok o aktuálnych makroekonomických problémoch.** V roku 1992 som napísal dlhý článok do denníka *Magyar Hírlap* (Maďarské noviny) o makroekonomických problémoch toho obdobia.[1] Deprimovala ma stagnácia hospodárstva a naliehavo som požadoval, aby sa urobili rozvážne úpravy, „polobraty", ktoré by viedli k väčšiemu dôrazu na rast reálnej ekonomiky. Tento článok spôsobil, že slovo polobrat sa v Maďarsku zaužívalo ako prídomok. Jeho používanie ma utvrdilo v názore na nebezpečenstvo, že myšlienka alebo jasný, priliehavý výraz môžu na politickej scéne stratiť presnosť a výstižnosť. Úvahy v článku boli presné a obsahovali aj upozornenie, že je nevyhnutné pojem používať obozretne, ale márne. Kto zabráni, aby sa myšlienka nepoužila v boji podľa diktátu záujmov rôznych politických síl?

---

* Aj v Spojených štátoch ma často vyhľadávali televízni moderátori a novinári, ktorí dychtili po stručných a ostrých komentároch najnovších udalostí. Väčšinu som odmietol.

** Vyskytli sa prípady, keď som mal osobné dôvody vysloviť sa – robili so mnou rozhovory po vydaní mojej knihy alebo pri príležitosti okrúhleho jubilea. V podobných prípadoch spravidla lichotivej žiadosti vyhoviem a na otázky reportérov odpoviem.

Stále znepokojivejšia makroekonomická situácia ma v roku 1994 prinútila, aby som sa opäť vyslovil. Vnútorne som sa zmietal medzi obavami o rovnováhu, ktoré podnietil hlavne pokles na bežnom účte, a presvedčením, že príliš reštriktívny zásah by potlačil hospodársky rast. Niektorí ekonómovia už bili na poplach, ale ja som sa nad touto záležitosťou na chvíľu zamyslel. Napokon som sa aj ja rozhodol. V rýchlosti som napísal rozsiahly článok pod názvom (v neskoršom anglickom preklade) Lasting Growth as a Top Priority: Macroeconomic Tensions and Government Economic Policy in Hungary (Trvalý rast ako najvyššia priorita: napätá makroekonomická situácia a hospodárska politika maďarskej vlády). Na naliehanie mojej vždy nápomocnej priateľky Katalin Bossányiovej som súhlasil, aby článok vyšiel v denníku *Népszabadság* (Sloboda ľudu). Od novín to bolo pomerne veľké gesto, že na pokračovanie uverejnili päť celostránkových článkov. Taký rozsah umožnil, aby som vyložil všetky nuansy predkladaných myšlienok a podrobne rozobral svoje názory.

Sériu článkov, ktoré začali vychádzať koncom augusta, možno pokladať za predzvesť a intelektuálnu prípravu na neskorší program nápravy a stabilizácie. Znepokojovala ma deformácia pomeru spotreby k investíciám v prospech spotreby. Mzdy a verejné výdavky doslova uleteli, v dôsledku čoho sa zvyšovalo tempo zhoršovania rovnovážneho stavu ekonomiky, osobitne bežného účtu. Z tohto hľadiska moje články nielenže nastolili perspektívu nepopulárnych, bolestivých pravidiel hospodárskej politiky, ale trvali na tom, že sa nedajú obísť. Súčasne som zdôraznil, že úpravy treba urobiť tak, aby sa Maďarsko uchránilo pred drastickou recesiou, ktorá spravidla sprevádza stabilizáciu a dolaďovanie reforiem.

Reakcie sa rozchádzali a protirečili si, ako to bývalo už v prípade iných, podobných výzev. Niektorí moje návrhy schvaľovali, iní si mysleli, že nie sú dostatočne radikálne, ďalší prekrúcali a dezinterpretovali to, čo som sa snažil povedať. Neskôr som zažil aj určité intelektuálne zadosťučinenia, keď štúdiu vysoko hodnotili odborní pozorovatelia, na míle vzdialení od politických rozporov v Maďarsku. *Festschrift*, zostavený pri príležitosti mojich sedemdesiatin, obsahuje podrobné komentáre môjho článku z pera Roberta Solowa, jedného z najväčších žijúcich odborníkov na makroekonómiu. Súhlasne poznamenal, že „po prvé, rast je príliš dôležitý na to... aby sa odložil na neskôr; po druhé, ak sa zníži HDP, bude oveľa ťažšie dosiahnuť iné stabilizačné ciele; a, po tretie, čím viac rokov trvá stagnácia alebo pokles, o to ťažšie bude dosiahnuť obnovenie rastu, dokonca aj keď nadíde na to čas“[3]. Filozofia štúdie, podľa Solowa, pokračuje hranice momentálnej situácie v Maďarsku a neskôr by mohla nadobudnúť význam aj za jeho hranicami.

Keď v marci 1995 prišiel minister financií Lajos Bokros s vládnym programom nápravy a stabilizácie (tzv. Bokrosov balíček), rozhodol som sa, že ho jednoznačne podporím. Inicioval som rozhovor v televízii a jednoduchým jazykom som sa usiloval divákom vysvetliť, prečo bolestivá náprava a obete sú nevyhnutné. Toto vystúpenie neskôr vyšlo v tlačenej podobe pod názvom *A Steep Road* (Strmá cesta)[4].

Inicioval som aj stretnutie s Iványom Szabóom, veľmi uznávaným príslušníkom opozície a bývalým ministrom financií vo vláde, ktorú v rokoch 1990 – 1994 viedlo Maďarské demokratické fórum, a usiloval som sa presvedčiť ho o nevyhnutnosti drastických opatrení. Predpokladal som, že by sa mohol pokúsiť presvedčiť svojich kolegov z parlamentnej opozície, aby sa nepostavili proti programu nápravy. Mal som dojem, že s argumentmi súhlasil. Prinajmenšom sa im nebránil, lenže iniciatíva nepriniesla nijaký efekt. Vtedajšia opozícia na program nápravy a stabilizácie útočila s maximálnou silou.

Protivníci napadli niektoré opatrenia z balíčka na Ústavnom súde. V tejto veci som mal v úmysle navštíviť Lászlóa Sólyoma, predsedu súdu – nie tajne lobovať, ale v súlade s právnou praxou, ako prívrženec súdu (nezaujatý poradca), tlmočiť sudcovi svoje názory občana, bez skrytých pohnútok, skôr než dospeje k rozhodnutiu.* Predniesol som mu podrobné ekonomické argumenty, prečo sú rýchle a radikálne opatrenia nutné. Hroziacu krízu treba zažehnať za každú cenu. Krátko pred tým mexická kríza spôsobila krajine ohromné škody. V takomto nebezpečenstve bolo treba v duchu Ústavy siahnuť po drastických opatreniach, ktoré by sa uskutočnili okamžite, bez predbežného varovania. Rozhodnutie súdu však zrušilo dôležité opatrenia obsiahnuté v balíčku, čo dokazuje, že moje argumenty neprijal ani ústavný súd.

Neskôr, v roku 1996, keď už uplynul nejaký čas a štatisticky sa dalo určiť, aký bol výsledok, v Maďarsku som uverejnil článok a v Paríži predniesol na konferencii Organizácie pre hospodársku spoluprácu a rozvoj (OECD) referát pod titulom Adjustment without Recession: A Case Study of Hungarian Stabilization (Náprava bez recesie: rozbor problému maďarskej stabilizácie). V článku som použil medzinárodné údaje, aby som zhodnotil úspech takejto bolestivej operácie, nesprevádzanej poklesom výroby ani prudkým nárastom nezamestnanosti, ako napríklad v Latinskej Amerike, kde takéto vedľajšie účinky boli dôsledkom programov nápravy, ktoré nasledovali po každej finančnej kríze.

Väčšina ekonómov s mojím hodnotením súhlasila, ale našlo sa aj zopár odporcov. Moje argumenty odmietol György Matolcsy. Dokonca názov jeho

* Lászlóa Sólyoma zvolili v roku 2005 za prezidenta republiky.

článku polemizoval s mojím: Náprava s recesiou. Vo všetkých svojich makroekonomických článkoch som odporúčal veľkú obozretnosť: Opatrenia treba presne nastaviť, aby zabezpečili *trvalý* rast, čo by ekonomiku nasmerovalo na vyrovnaný a udržateľný rast. Matolcsy už predtým naznačil, že uprednostňuje cestu, po ktorej sa neskôr vydal ako minister hospodárstva: *vynútený* rast s použitím neprimeraných fiškálnych stimulov, v dôsledku čoho sa hospodárstvo odklonilo od cesty dlhodobo udržateľného rastu smerom k možným ťažkostiam s rovnováhou.

Rozhovory, čo som poskytol pred a po programe stabilizácie, ako aj články, čo som napísal pre noviny a časopisy, vyšli v roku 1996 v zborníku pod názvom *Struggle and Hope: Essays on Stabilization and Reform in Post-socialist Economy* (Úsilie a nádej: eseje o stabilizácii a reforme postsocialistickej ekonomiky). Názov odzrkadľuje moje stanoviská k udalostiam a tiež niečo z psychologickej atmosféry v krajine.

Počas zápasu o Bokrosov balíček som si uvedomoval, v čom spočíva moja sila, a čo je súčasne moja slabina. Makroekonomické analýzy, ktoré som predkladal ústne aj písomne, určite pomohli objasniť nadchádzajúce úlohy a prispeli k tomu, že mnohí pokladali obete za prijateľnejšie. Lenže osobnosti ako Keynes (aby som ako príklad uviedol iného ekonóma) by na mojom mieste určite dosiahli viac. Skôr by bol schopný presvedčiť váhavcov a odporcov, s väčšou vytrvalosťou by sa rozprával s maximálnym počtom ľudí ich vlastným jazykom. Pripúšťam, že vo všeobecnosti som zvyčajne veril, neprimerane a často naivne, v silu písaného slova, v účinok svojich kníh a článkov, a spravidla som sa za návrhy nepokúšal lobovať. Vyľakala ma blízkosť krízy, ktorá predchádzala realizácii programu, a toto znepokojenie spôsobilo, že som prijal rolu, na akú som nebol navyknutý.

Program za cenu veľkých obetí vyvolal radikálnu nápravu, ktorá o niekoľko rokov priniesla pôsobivé výsledky: zlepšili sa indikátory rovnovážneho stavu a urýchlil sa rast. Nanešťastie však neexistoval nijaký spôsob, ako raz a navždy vyriešiť vážne problémy, ktoré vyvstali v polovici deväťdesiatych rokov minulého storočia. Iba o niekoľko rokov neskôr sa takmer všetko začalo opäť a znova. Duch „gulášového komunizmu", sprevádzaný snahou o popularitu, márnotratným zvyšovaním miezd a rozdávaním štátnych peňazí, nezmizol spolu s Kádárovým režimom. Pretrvával a sužoval nás. Všetky vlády, ľavicové či pravicové, vedené konzervatívnymi nacionalistami, alebo socialistickými politickými silami, z času na čas uskutočňovali populistickú hospodársku politiku. Opakovane sa objavovali dávne a škodlivé ekonomické tendencie.

V roku 2003 sa na maďarskej finančnej scéne opäť objavili rušivé momenty. Uznávaní ekonómovia jeden po druhom uverejňovali v tlači naliehavé články,

aby sa podnikli nevyhnutné kroky, navyše kritizovali monetárnu a fiškálnu politiku. Situácia si vynútila, aby som poskytol dlhší rozhovor denníku *Népszabadság*, kde som zdôraznil, že odvtedy, ako som v roku 1994 napísal pre tieto noviny sériu článkov, sa moja makroekonomická politika nezmenila. Na moju žiadosť titulok znel: Hlavnou prioritou je stabilný rast.[5]

Bohužiaľ, uplynul viac ako rok, kým si zodpovední všimli upozornenie vyslovené v rozhovore, hoci bolo v súlade s vyhláseniami ďalších ekonómov. Volali sme po „sebaovládaní" v štátnych výdavkoch, po obmedzeniach rýchlo rastúceho programu úverov na bývanie a zmrazení miezd, ktoré sa šplhali oveľa rýchlejšie ako produktivita. Je to škoda, že presmerovanie hospodárstva na cestu udržateľného stabilného rastu sa tak dlho odkladalo a váhalo sa s jeho uskutočnením.

Reforma systému zdravotnej starostlivosti

Problémov reformy sociálneho štátu v období postsocialistického prechodu som sa dotkol na prednáške, ktorú som mal v roku 1992 na pozvanie Americkej ekonomickej spoločnosti. Štruktúru, čo sa vytvorila za Kádárovho režimu, som označil ako „predčasne narodený sociálny štát", pretože zobral na seba záväzky, ktoré nemohol splniť, záväzky neúmerné zdrojom krajiny. Ak nič iné, dokázal som sa postarať o to, aby niekoľkí kolegovia výskumníci na mňa hľadeli s hnevom a pohŕdaním v pevnej viere, že sociálne výdobytky socialistického systému musia brániť predo mnou, nie pred pevným zovretím skutočných a nepopierateľných disproporcií. Dokonca jeden starý priateľ sa odvtedy so mnou vôbec nerozpráva. Dokázal som sa postarať o to, že okruh odborníkov na otázky sociálneho štátu všetky moje myšlienky šmahom ruky odmietol a vôbec nevzal do úvahy predložené argumenty, len ich prekrútil, alebo ich citoval vytrhnuté z kontextu.

Lenže problémy, na ktoré som poukázal v roku 1992, sa samy od seba skôr zhoršili, ako zlepšili. Neskôr som pochopil, že to nie sú problémy špecifické iba pre východnú Európu. Sociálny štát nie je v kríze iba tam, kde sa narodil predčasne, ale aj vo svojom pôvodnom rodisku, v severnej a západnej Európe. Čelíme jednej z najzávažnejších rozporuplností našej doby. Tu, hľa, je jeden z veľkých úspechov dvadsiateho storočia, vďaka ktorému milióny ľudí majú lepšie zabezpečený život. Zasiahnite doň, a zo všetkých strán sa ozve pochopiteľný sykot a pískanie tých, čo sa obávajú, že reforma podkope ich istoty. Na druhej strane, prevažujúce demografické trendy a tempo vývoja rastúcich

nákladov na nové medicínske techniky a technológie spôsobili, že súčasnými prostriedkami nie je možné financovať sociálny štát v jeho terajšej podobe a rozsahu. Vážnosť konfliktu nie je zjavná iba z odporu voči reformám v Maďarsku alebo Poľsku, ale aj z politických búrok, demonštrácií a protestov vyvolaných pomerne miernymi a nedôslednými pokusmi o reformu vo Francúzsku (za pravicovej vlády Alaina Juppého) a v Nemecku (počas vlády ľavicového kabinetu Gerharda Schrödera). Jednako všetky vládnuce sily, ktoré cítia zodpovednosť za svoju krajinu, či už ľavicové, alebo pravicové, musia konať, aby skrotili výdavky na sociálny štát.

Táto otázka ma zamestnáva už odvtedy, ako som na ňu narazil. Pokúšal som sa popasovať s ňou z rôznych pohľadov. Jeden prístup spočíval v tom, že sme s mojím bývalým študentom Johnom MacHaleom, Írom, ktorý teraz učí v Kanade, pomocou ekonometrických nástrojov uskutočnili medzinárodné porovnávanie.[6] Potom sa ku mne pripojili László Csontos, ktorý zomrel mladý, a István György Tóth z výskumného ústavu TARKI (Társadalomkutatási Intézet, Ústav pre sociálny výskum) a spoločne sme sondovali, ako by maďarská verejnosť prijala rôzne alternatívy reforiem.[7] S ďalšou skupinou som pracoval na zisťovaní rozsahu „všimného", čo pacienti dávajú lekárom; zhromažďovali sme informácie z úprimných diskusií a rozhovorov s darcami aj prijímateľmi.[8]

V roku 1998 som v maďarčine vydal útlu knižočku o reforme zdravotnej starostlivosti.[9] Bola prijatá so zmiešanými pocitmi. Podaktorí súhlasili, že moje návrhy sú aktuálne a uskutočniteľné. Iní sa rozzúrili do nepríčetnosti a obviňovali ma, že hovorím v mene nejakej politickej strany, alebo pripravujem pôdu pre nenásytných kapitalistov lačných po zisku, ktorí budú voči pacientom nemilosrdní. Dotknutí kritici nechceli počuť, že nepropagujem radikálne, traumatizujúce, náhle zmeny, ale skôr vyváženú, obozretnú reformu, ktorej cieľom je kompromis medzi dvoma navzájom nezlučiteľnými požiadavkami.*

Kniha v nijakom prípade neobhajovala nespútanú, neobmedzenú trhovú konkurenciu, hoci odpor voči nej tiež označovala za nebezpečný. Nemôžeme sa uspokojiť so zvyškami monopolu štátu na starostlivosť a verejné financovanie v tejto oblasti, alebo dovoliť, aby každé rozhodnutie o dôchodkoch, zdravotníctve a iných verejnoprospešných službách zostalo výlučne na paternalistických politikoch a byrokratoch.

---

* Pál Kovács, politik, ktorý sa zaoberá problematikou zdravotnej starostlivosti a v minulosti bol ministrom zdravotníctva, sa rozhodol, že radšej bude komický, než aby seriózne argumentoval proti návrhom. Keď sa ho televízny reportér spýtal, aký úžitok mal z knihy, vyhlásil, že jej hrúbka sa presne hodila pod nohu jeho rozheganého stola.

Keď sa ekonómovia a politici, zaoberajúci sa zdravotníctvom, pustia skúmať nevyhnutnosť reformy a jej prípadné možnosti, väčšinou začínajú rozoberať špecifickú situáciu a úlohy rezortu, ako aj problémy jeho financovania. Na etické aspekty prihliadajú iba sekundárne, prípadne sa o nich vôbec nezmieňujú. Tí, čo sa zaoberajú etickými dôsledkami, by sa mali pokúsiť aspoň sami pre seba zistiť, aké princípy sa skrývajú za danou myšlienkou reformy, ak také zásady vôbec existujú. S mojou knihou je to naopak. Začínam tým, že formulujem súbor hodnôt a etických zásad a pokúšam sa z nich vyvodiť praktický postup.

V knihe som zdôraznil dva základné postuláty. Jedným je princíp suverenity jednotlivca. Nevyhnutná transformácia by mala rozšíriť oblasť rozhodovania jednotlivca o verejnoprospešných službách a zúžiť pole pôsobnosti štátu v týchto otázkach. Uvedený princíp sa neuplatňuje iba vo vzťahu k rozhodovaniu, ale aj vo vzťahu k zodpovednosti jednotlivca za vlastný život. Musíme skoncovať so situáciou, keď sme rozhodovanie prenechali na štát – pestúnku.

Druhým postulátom je zásada solidarity. Musíme pomáhať trpiacim, problémovým a znevýhodneným ľuďom. Tento postoj, na rozdiel od liberálneho názoru tých, čo sa usilujú minimalizovať úlohu štátu, pokladá prerozdeľovaciu funkciu štátu za prípustnú a nevyhnutnú, ak pragmaticky zamýšľa pomôcť tým, čo sú v núdzi. V súvislosti s predmetom môjho výskumu, reformou zdravotnej starostlivosti, stojí za zmienku, že táto nová oblasť záujmu prenikla aj do mojej výučby na Harvardovej univerzite. Aby sme preskúmali reformu sociálneho štátu z medzinárodného pohľadu, spolu s Johnom McHaleom sme zorganizovali seminár. Usporadúvali sme prednášky pozvaných odborníkov na danú oblasť, zopár príspevkov pripravili aj študenti. Medzi diskutovanými témami bola reforma dôchodkového systému v Spojených štátoch (prednášali Martin Feldstein a Peter Diamond), odporúčania Svetovej banky v súvislosti s dôchodkovou reformou vo východnej Európe, reforma zdravotnej starostlivosti v Číne, metódy zníženia nezamestnanosti (o nich prednášal profesor Edmund Phelps z Kolumbijskej univerzity), zmeny v rozdelení bohatstva v rôznych častiach sveta a tak ďalej. Publikum počúvalo prednášky veľmi pozorne a študenti i pedagógovia, čo vrátane mňa sledovali celý kurz, si mohli z toho veľkého množstva poznatkov, interpretovaných zo širokej medzinárodnej perspektívy, odniesť veľa konkrétnych záverov na zamyslenie.

Vráťme sa k mojej knihe o reforme zdravotnej starostlivosti z roku 1998. Vďaka diskusiám, ktoré vyvolala – menej bolo recenzií v tlači ako pokojných osobných rozhovorov –, som si ujasnil, kde som argumentoval nedostatočne presvedčivo. Rozhodol som sa, že publikáciu zrevidujem a na spoluprácu som prizval bývalú študentku z Harvardu Karen Egglestonovú, ktorá sa špecializovala na ekonomiku zdravotníctva. Zrevidované a rozšírené vydanie vyšlo v an-

gličtine v roku 2001 pod názvom *Welfare, Choice and Solidarity in Transition: Reforming the Health Sector in Eastern Europe* (Sociálne zabezpečenie, voľba a solidarita počas prechodu: reforma zdravotníctva vo východnej Európe).[10] V novej verzii obhajujeme tie isté zásady a tú istú hlavnú líniu reformy, ale argumenty sa opierajú o širší základ materiálu z medzinárodného porovnávania, kriticky rozoberáme kladné aj záporné skúsenosti, čo rôzne krajiny nadobudli so zdravotným systémom a jeho zmenami. Predkladáme podrobnejší a presnejší plán reformy než v skoršom maďarskom vydaní a starostlivejšie zvažujeme charakteristiky špecifické pre odvetvie zdravotníctva. Vysvetľujeme riziká a nebezpečenstvá v prípade, ak sa odvetvie organizuje výlučne na komerčnej báze. Neusilujeme sa však odstrašiť ľudí od zapojenia súkromného sektora, skôr opisujeme metódy zasahovania a regulácie, ako aj kompenzačné a prerozdeľovacie mechanizmy na zvládnutie nebezpečenstiev. Snažíme sa objektívne posúdiť výhody i nedostatky rôznych stimulačných schém.

Prvé reakcie na anglické vydanie boli veľmi priaznivé a na radosť autorov kniha vyšla aj v poľštine, čínštine a vietnamčine. Opravená a rozšírená verzia v maďarčine vyšla práve v čase, keď som písal tieto pamäti. Do rúk verejnosti sa dostala vo chvíli, keď prebiehajú ostré diskusie o reforme zdravotného systému. Odbornú výmenu názorov nahradil agresívny politický boj. Známe osobnosti navonok presadzujú spoločné blaho, ale v ostrých televíznych súbojoch sa ukazuje, že vlastne reprezentujú záujmy úzkych skupín v rámci odvetvia. Ktovie či pokojné a objektívnejšie tóny našej knihy bude vôbec počuť.

Keď sa zamýšľam nad svojimi makroekonomickými príspevkami a prvou knihou o zdravotníctve, vo všeobecnosti si lámem hlavu nad tým, či bude niekto venovať pozornosť môjmu názoru, keď sa budú prijímať konečné rozhodnutia o hospodárskej politike.

Pýtajú sa vás? Dajú na vaše rady?

Priatelia doma i v zahraničí sa ma občas pýtajú, či mi ľudia kladú otázky o záležitostiach hospodárskej politiky a ak áno, či venujú pozornosť mojim odpovediam. Rád by som dal jasnú a výstižnú odpoveď, ale nemôžem.

Existuje totiž niekoľko možných odpovedí. Začnem jednou prozaickou. Žiadajú ma tvorcovia maďarskej hospodárskej politiky, aby som vyjadril svoj názor v osobnom rozhovore s nimi?

Prvým ministrom financií po zmene systému bol Ferenc Rabár. Veľmi dobre sme sa poznali v šesťdesiatych rokoch minulého storočia, v období

„dvojúrovňového plánovania", keď som ho požiadal, aby sa stal členom veľkého tímu. Niekoľkokrát sme sa stretli aj neskôr, keď pracoval v IIASA (The International Institute for Applied System Analysis, čiže v Medzinárodnom ústave pre aplikovanú systémovú analýzu) v Laxenbergu pri Viedni a potom v Štátnom plánovacom úrade. Keď som v roku 1990 prišiel do Maďarska na letné prázdniny, Rabár mi zatelefonoval a požiadal ma o stretnutie. Zašiel som na jeho ministerstvo a chcel som sa posadiť za konferenčný stolík, ale on sa usmial a ponúkol mi svoje kreslo so slovami, že by som mal sedieť tam. Dychtivo mi rozprával, ako veľmi súhlasí s *Oduševnenou brožúrou*. Stretli sme sa aj pri ďalších príležitostiach a vždy pozorne počúval moje odporúčania.

Mihály Kupa, ktorého tá istá vláda požiadala, aby sa stal Rabárovým nástupcom, zostavil veľkú a pestrú neoficiálnu poradnú skupinu. Patril do nej István Hetényi, erudovaný, vysoko kvalifikovaný a skúsený ekonóm, ktorý zastával funkciu podpredsedu plánovacieho úradu, a neskôr, až do roku 1986, aj ministra financií. Ďalším členom bol György Osváth, osobný poradca premiéra Józsefa Antalla. Niektorí členovia skupiny politicky inklinovali k Aliancii slobodných demokratov (Szabad Dempokraták Szövetsége alebo SZDSZ) alebo k Asociácii mladých demokratov (Fiatal Dempokraták Szövetsége alebo FIDESZ) – ani jeden však nebol členom kolalície. Keď mi Kupa navrhol, aby som sa stal členom poradnej skupiny, ponuku som prijal, hoci som spočiatku váhal. Vždy počúval názory svojich poradcov a okrem toho som sa s ním niekoľkokrát stretol osobne. Tešilo ma, že je ochotný vypočuť si moje názory, hoci ma trápila myšlienka, že by sa naše vzťahy mohli interpretovať ako môj súhlas s politikou vlády, voči ktorej som mal mnohé námietky a výhrady. Rozporuplná situácia sa skončila, keď Kupu odvolali z funkcie. Podľa tvrdení politických analytikov bol na príčine fakt, že sa priveľmi odkláňal od zámerov vládnej hospodárskej politiky a pri dodržiavaní makroekonomickej disciplíny.

Na základe skúseností, ktoré som načerpal počas Kupkovho ministrovania, som dospel k záveru, že sa musím striktnejšie pridržiavať svojich pôvodných zásad. Keby ma člen demokraticky zvolenej vlády požiadal, aby som v jednotlivých prípadoch vyslovil svoj názor, s potešením by som to urobil. Ale nech by boli pri moci akékoľvek politické sily, neprijal by som nijaké oficiálne vymenovanie za „vládneho poradcu", ani členstvo v oficiálne vymenovanom poradnom zbore. Chcel som sa dokonca vyhnúť čo i len náznaku, že by sa moja rada mohla klasifikovať ako súhlas s vládou pri moci. U každého, kto je formálne vymenovaný za vládneho poradcu, sa očakáva, že prejaví loajalitu dokonca aj vtedy, keď jeho ostrá kritika či odlišný názor sa nezverejnia. Chcel som si zachovať možnosť verejne vyjadriť vlastný názor i kritiku.

Za pätnásť rokov parlamentnej demokracie, až do roku 2004, sme mali spolu desať ministrov financií. Z času na čas som bol iniciátorom stretnutia ja, v iných prípadoch sa usiloval o rozhovor designovaný minister. Podaktorí sa vôbec nezaujímali, čo si myslím o hospodárskej situácii či nadchádzajúcich úlohách.*

Z času na čas som sa stretol aj s inými vedúcimi osobnosťami politického a verejného života a vymenil si s nimi názory, prípadne som svoj názor vyjadril písomne.

V roku 1991 sa na mňa obrátil János Kis, v tom čase predseda liberálnej strany SZDSZ, a požiadal ma, aby som sa zapojil do činnosti poradného orgánu strany ako pravidelný hosť. Odcitujem zo svojej odpovede zo 14. apríla 1991:

> S potešením by som s Vami diskutoval o problémoch našej krajiny. ... Nemôžem však vyhovieť Vašej požiadavke, aby som sa pravidelne zúčastňoval na schôdzach politického poradného zboru. Dovoľte, aby som toto odmietnutie vysvetlil. Dôležitým činiteľom, determinujúcim moje politické a odborné konanie a konkrétne skutky, je túžba zachovať si nezávislosť, politickú a intelektuálnu autonómiu. Práve toto, okrem iných vecí, ma viedlo v roku 1956, keď som sa rozišiel s komunistickou stranou, k rozhodnutiu, že nevstúpim do nijakej strany ani politického hnutia, no a nikdy som ani nevstúpil. Je mi jasné, že pravidelná účasť na zasadnutiach zboru ešte neznamená členstvo v strane. Klasifikovalo by sa to však ako väzba na stranu, a teda udržiavanie pravidelnej spolupráce by bolo v rozpore so zásadami, ktoré som Vám práve vyložil. ... S naznačenou zásadou je zlučiteľné predostrieť individuálny názor vedúcim činiteľom strany a ekonomickým poradcom, ak pokladajú za dôležité vypočuť si moje názory. Budem sa rozhodovať od prípadu k prípadu, na základe politiky zainteresovaných strán, v závislosti od osoby, ktorá ma o radu požiada, a subjektívne hodnotenie subjektívnej záležitosti rozhodne, či s takým rozhovorom budem súhlasiť. ... Som presvedčený, že zásady, čo som vyložil, sú prijateľné z hľadiska politickej etiky. Ani zďaleka si však nemyslím, že je to jediné prijateľné správanie. Strany pociťujú veľkú potrebu aktívnych politikov. Nemám nič spoločné s tými, čo odmietajú parlamentnú demokraciu spočívajúcu na súperení politických strán. ... Osobne tiež prechovávam veľkú úctu voči tým, čo zasvätili život straníckej práci a sú ochotní obetovať tomuto poslaniu úspech, aký by určite dosiahli v inom povolaní.[11]

Tiež by som chcel odcitovať úryvok z listu, ktorý som 24. októbra 1992 poslal zo Spojených štátov Viktorovi Orbánovi, predsedovi FIDESZ-u, keď ma požiadal, aby som sa vyjadril k návrhu hospodárskeho programu strany:

---

* Keď ich odvolali, zašiel som za tými, s ktorými som mal priateľské vzťahy ešte pred ich vymenovaním do ministerskej funkcie, pretože som si chcel ujasniť, či sa nič nezmenilo na našich kolegiálnych vzťahoch, nech už sedeli v prepychovom ministerskom kresle, alebo ich z tohto vysokého postu zosadili.

Nemám dojem, že sa venovala dostatočná pozornosť formulovaniu základných princípov.

Slovo „liberalizmus" môžem len privítať, ale jeho obsah zostal nejasný. Bolo by treba zdôrazniť, že sa vzťahuje predovšetkým na slobodu: nech si jednotlivci užívajú svoje práva, podnikatelia sa zaoberajú svojím biznisom, štát sa vyhýba zasahovaniu do všetkého možného a tak ďalej.

Výraz „pragmatizmus" je pre mnohých ľudí nejasný. Treba zrozumiteľne vysvetliť, že chcete kombinovať pevné zásady s pružnosťou, že sa staviate proti skostnatenému doktrinárstvu, že ste ochotní uzatvárať praktické kompromisy...

V zozname chýbajú tri myšlienky, o ktorých som presvedčený, že majú zásadný význam. Iba ich spomeniem ako kľúčové slová, ktoré treba rozpracovať:

a) *Modernizácia* – moderná technika a technológia, moderný životný štýl, moderná morálka a spoločenské vzťahy – neoživovať „staré".
b) *Spravodlivosť a zákonnosť* v podnikaní i politike. Opatrenia proti klamstvu, podvodom, korupcii, zákernosti, klientelizmu, etickému konfliktu záujmov a nezákonnosti.
c) *Istota a predvídateľnosť* – vláda musí dodržiavať sľuby. Čo povie, musí byť vierohodné.

Spomedzi poznámok k ekonomickým návrhom vyberám:

Kľúčovou otázkou [programu] je jasne zdôrazniť, ako má strana v úmysle postaviť krajinu na nohy, priviesť ju na novú cestu rastu a vytvoriť pracovné príležitosti bez zvyšovania inflácie... Záležitosť sa nesmie riešiť monetárnymi stimulmi... Väčší dôraz sa musí klásť na otvorenosť voči zahraničnému kapitálu a na upozorňovanie, aká škodlivá je xenofóbia a nacionalizmus... Zmienka o „veľkých systémoch" [štátneho prerozdelenia] v návrhu je irelevantná. Čo chcete robiť s decentralizáciou a privatizáciou zdravotníckych a sociálnych programov? ... Pri všeobecnom formulovaní programu sociálneho zabezpečenia by som nevolil populistické sľuby, ale predovšetkým by som demonštroval snahu o to, aby budúci vývoj bol predpovedateľný.[12]

Stále vyznávam tie isté zásady, ako som ich formuloval pred dvanástimi rokmi.

Stretnutie alebo výmena listov sami osebe neznamenajú skutočný záujem. Ten závisí od druhej strany. Mal som pocit, že niektorí partneri očividne venovali pozornosť tomu, čo hovorím, zamýšľali sa nad mojimi argumentmi, porovnávali ich s inými názormi a robili si závery. Niekedy sa mi však zdalo, že partneri v diskusii iba vyvolávajú zdanie záujmu, chcú len počuť zvuk vlastného hlasu. Spravidla začali diskutovať, až keď sa utvrdili vo svojich politických názoroch, prípadne sa snažili presvedčiť sa o správnosti svojho rozhodnutia počas výmeny názorov – či už v korešpondencii alebo v žiadostiach o radu. Ak som s nimi skutočne súhlasil, potom sa mohli na môj súhlas odvolávať v iných debatách. Ak sa stalo, že som nesúhlasil, mohli hľadať radu u iných,

kým sa nenašiel niekto, kto s nimi súhlasil. Musím sa priznať, že takejto výmene názorov sa vyhýbam, ale určite sa mi to vždy nepodarilo. Každý, kto neoficiálne poskytuje rady politikom, podstupuje riziko, že nechtiac pristúpi na predstieranú žiadosť o radu.

Keď som sa s poprednými osobnosťami v politike alebo vo vláde stretal na zasadnutiach či pri slávnostných príležitostiach, často som si vypočul poznámku: „Oh, takže ste už zase doma, čo? Myslel som si, že ste v Amerike. Skutočne by som sa s vami rád porozprával. Zostanem s vami v kontakte." A potom spravidla prešli týždne a nijaké pozvanie neprichádzalo. Mal som päť alebo desať podobných rozhovorov, raz s jedným, raz s druhým starým známym. Možno si dotyčná osoba skutočne myslela, že by bolo užitočné vypočuť si moje názory, ale potom zasiahla ťarcha každodenných udalostí a ukázalo sa, že potreba vyžiadať si radu od akademika a v pokoji sa s ním porozprávať nie je až taká akútna.

Pokladám za neprijateľné, aby politici využívali rozhovory s poradcami, ako som ja, len na to, aby si vylepšili imidž. Pripadá mi to, akoby sa pred verejnosťou vystatovali, akí myšlienkovo bohatí a aktívni vedci im radia. Keď som bol ešte neskúsený, raz či dvakrát som na takéto neobratné propagandistické ťahy naletel. Neskôr som si vypestoval obranný reflex a začal som byť obozretnejší, snažil som sa vopred si ujasniť, na akú tému si chce politik vypočuť moje názory. Snažil som sa byť osobitne obozretný v prípadoch, keď bola pozvaná tlač alebo televízne kamery. Nejde mi o to, aby som svoje stretnutia s politikmi udržiaval v tajnosti. Pozvania mi lichotili a nemal som dôvod o nich mlčať: som ochotný poskytnúť svoje názory tým, čo sa o ne skutočne zaujímajú. Robím to s potešením a netrápim sa, že sa to deje na verejnosti – lenže v nijakom prípade nechcem vystupovať v bezobsažnej a povrchnej propagačnej hre.

O týchto záležitostiach som sa veľa narozmýšľal. Medzi úlohou politika a úlohou akademika so zmyslom pre zodpovednosť a so záväzkami voči spoločnosti existuje deliaca čiara. Prvú úlohu prijať nemôžem, druhú prijať chcem. Niekoľkokrát som mal dojem, že som čiaru, čo som si sám vytýčil, prekročil, a zopárkrát som sa k nej veľmi priblížil. Kadiaľ však táto hranica vlastne prechádza?

Spomínané prípady poskytujú pohľad na moje psychologické a behaviorálne zábrany, čo mi nedovoľujú, aby som sa často verejne vyjadroval o otázkach, ktoré by ma nevyhnutne vtiahli do politických búrok. Som šťastnejší, keď sa môžem venovať vedeckej práci, kde sa cítim doma, a kde môžem lepšie využiť svoje komparatívne výhody, ak mám použiť ekonomický termín.

Skutočný účinok

Zatiaľ som sa vyrovnal iba s prvou otázkou z predchádzajúceho podtitulu. Pýtali sa ma? Teraz sa budem venovať otázke, či ma ľudia počúvali a počúvli.

Pri hľadaní odpovede na otázku, či mi venovali pozornosť, sa nechcem obmedziť na dôverné, osobné rozhovory či vyjadrenia, kritiky alebo návrhy vyslovené v súkromných listoch. O tom, čo pokladám za dôležité, sa radšej vyjadrujem otvorene v knihách, článkoch a iných publikáciách – kým to nie je v rozpore s nejakým dôležitým záujmom národnej bezpečnosti či ekonomiky. Ovplyvnili tieto vyjadrenia priebeh udalostí?

Začnem dosť pozoruhodnou štatistikou. Moje meno alebo moje práce sa v rokoch 1990 – 2003 spomínali v maďarskom parlamente štyridsaťšesť ráz.[13] V súčasnosti je zisťovanie citácií samo osebe vedou a medzi výskumníkmi vládne rivalita pri uvádzaní faktov, ktoré ich práce sa citujú a ako často; spravidla sa to však týka odborných časopisov. Samozrejme, zaujíma to aj mňa, ale toto je úplne iný dostih! Je príjemné zistiť, že poslanci v parlamentnej debate citujú moje práce, osobitne preto, že som sa vedome vyhýbal ich každodenným politickým súbojom.

Takmer všetci sa odvolávali na moje práce, aby podporili svoj názor. Dve tretiny zmienok pochádzajú od príslušníkov strán, ktoré sú teraz vo vláde (Maďarskej socialistickej strany a Aliancie slobodných demokratov) a tretina od členov opozičných strán (Asociácie mladých demokratov, Maďarského demokratického fóra, Kresťanských demokratov a Nezávislej strany maloroľníkov). Najviac sa citovala *Cesta k ekonomike voľného trhu*, ale spomínala sa aj *Nedostatková ekonomika*, *Útrapy a nádej* (Struggle and Hope), prípadne kniha o zdravotnej reforme. Frekvencia dosiahla vrchol v roku 1996, v období stabilizácie a nápravy. Ako akademikovi mi lichotilo, keď som v protokoloch zo zasadnutí parlamentu čítal, ako sa dvaja poslanci dohadujú, kto z nich lepšie pochopil moje práce.

Lenže zmienka v parlamente, akokoľvek cenná, nič nehovorí o tom, či moja práca skutočne ovplyvnila priebeh transformácie. Obávam sa, že na túto otázku nemôžem dať spoľahlivú odpoveď. V metodológii som bol vždy zástancom mnohopríčinnej analýzy. Ak sa hľadá príčinné vysvetlenie zložitého a komplexného javu, bádateľ sa na jednu príčinu orientuje iba výnimočne. A ak existuje niekoľko vplyvov, stanovenie ich relatívnej váhy je veľmi ťažké.

Skutočnosť, že niektoré procesy v Maďarsku a ďalších postsocialistických štátoch sa vyvíjali smerom, ktorý som odporúčal vo svojich prácach, neznamená, že si to vynútili moje myšlienky. Môže to byť zhoda okolností a skutoč-

ný impulz mohol prísť odinakiaľ.* Je tiež možné, že moje práce mali nejaký vplyv, lenže oveľa silnejšie boli iné faktory. Napokon sa, samozrejme, nedá vylúčiť ani možnosť, že isté moje myšlienky mali na myslenie pracovníkov s rozhodovacou právomocou nepopierateľný účinok – často nepriamy.

Rázne, rozsiahle opatrenia na spevnenie rozpočtového obmedzenia sa začali uskutočňovať najskôr v Maďarsku. Hodnotenie J. Barkleyho Rossera ml. a Mariny V. Rosserovej v jednej z najlepších učebníc porovnávacej ekonómie poukazuje na silný intelektuálny vplyv mojej práce na tento proces a ich vyhodnotenie vyznieva presvedčivo.** Je nesporné, že som bol najvýznačnejším obhajcom spevnenia rozpočtového obmedzenia v celom postsocialistickom regióne a o mojich prácach na túto tému sa všeobecne diskutovalo.

Pokiaľ ide o iné, komplexnejšie otázky, dá sa povedať jediné: Návrh spravidla propagoval celý zbor, ktorého som bol iba jedným členom, alebo nanajvýš jednou z niekoľkých vedúcich osobností. Napríklad, patril som medzi tých, čo obhajovali postupnú privatizáciu a odmietali tretiu cestu – ešte stále je to najdôležitejší problém, o ktorom sa diskutuje. Patril som aj do skupiny rovnako zmýšľajúcich intelektuálov, ktorí intenzívne obhajovali myšlienku, že makroekonomickú rovnováhu treba zosúladiť s požiadavkami rastu. Myslím si, že hypotézu o mojom reálnom vplyve na uvedené záležitosti je možné vysloviť, ale nedá sa dokázať.

Okrem možných účinkov na politikov a tvorcov hospodárskych rozhodnutí treba uvažovať aj o inom aspekte: či moje myšlienky ovplyvnili verejnú mienku, uvažovanie ľudí mimo sféry moci, osobitne inteligencie a ľudí z biznisu. Nemôžem ponúknuť odpoveď založenú na výsledkoch nejakého prieskumu. Ako som už spomenul, keď som hovoril o *Nedostatkovej ekonomike*, občas som zaznamenal spätnú väzbu. Občas mi lekár, čo ma liečil, inokedy sused či historik, s ktorými som sa stretol, rozprávali, že nejakú moju prácu čítali a pokladali ju za presvedčivú. Opakovala sa chvála, že dotyčná osoba lepšie pochopila problém a aktuálne úlohy na základe toho, že si prečítala môj

* V jednej poviedke Frigyesa Karinthyho sa hovorí o neškodnom námesačníkovi, ktorý stojí na rušnej križovatke a riadi dopravu ako dirigent orchester. Každú udalosť, ktorá sa odohráva úplne nezávisle od neho, berie ako dôsledok svojich pokynov: „Dve autá zahýbajú za roh? ... Dobre. ... Oproti musí ísť električka. Počkať, čo je to? Tu by mali pochodovať vojaci. ... Aha, tu sú. Prichádzajú odtiaľ..." (1975 [1914], s. 329). Za žiadnu cenu sa nechcem podobať na Karinthyho postavu a oháňať sa jeho obuškom-taktovkou.

** „Maďarsko má ďaleko najsilnejšie rozpočtové obmedzenie zo všetkých bývalých socialistických ekonomík. ... Zrejme sa v tom ozdrkadľuje obrovský politický vplyv Jánosa Kornaiho na jeho rodnú krajinu" (Rosser a Rosserová 2004, s. 377 – 378).

článok, ako z oficiálnych vyhlásení. Ak niečie práce pomôžu čitateľovi nájsť orientačný bod, už to je samo osebe pre vedca úspech. Čo aké príjemné je vypočuť si také uznanie, nedá sa, žiaľ, zistiť, do akej miery je rozšírené.

Tvorba menovej politiky

V roku 1995 sa ma György Surányi, guvernér Maďarskej národnej banky, spýtal, či by som sa nestal členom rady centrálnej banky, hlavného rozhodovacieho orgánu v otázkach menovej politiky. Vyžiadal som si čas na rozmyslenie, pretože som chcel spoznať ústavnú funkciu a politické postavenie rady.* Rozhodujúcim faktorom, ktorý ma podnietil, aby som žiadosti vyhovel, bola zaručená *nezávislosť* centrálnej banky. Podľa zákona bola rada centrálnej banky nezávislá od vlády a politických strán. Jej členov navrhoval premiér po konzultácii s prezidentom Maďarskej národnej banky a schvaľoval ich parlament, kým definitívne formálne menovanie spadalo do kompetencie prezidenta republiky.

Na prvé trojročné obdobie ma nominoval Gyula Horn, premiér vládnej socialisticko-liberálnej vlády, a na druhé Viktor Orbán, premiér, ktorý stál na čele konzervatívnej koalície. V oboch prípadoch moju nomináciu podporili všetci vládni aj opoziční členovia príslušných parlamentných výborov (hospodárskeho a rozpočtového). Na zasadnutiach výborov mi kládli technické otázky bez politického zafarbenia, no a ja som sa zo všetkých síl snažil, aby som dal objektívne odpovede. Pokladal som za povzbudivé a upokojujúce, že sa podarilo dosiahnuť široký konsenzus. Chcel som, aby ma politický svet vnímal ako človeka s nezávislým myslením, vedeného odborným a morálnym svedomím, nie záväzkami voči nejakej politickej strane. Skutočnosť, že dve po sebe nasledujúce vlády, mimochodom, v ostrom politickom zápase stáli na opačných stranách barikády, boli ochotné zveriť mi takú zodpovednosť, svedčila o tom, že moje úsilie bolo korunované úspechom.

V rade som pracoval takmer šesť rokov, tvrdo som sa pripravoval na každé zasadnutie, často som prekračoval rámec svojich povinností a vopred som posielal písomné stanovisko. Usiloval som sa podrobne zoznámiť s najnovšími údajmi a informáciami, dôkladne preštudovať teoretickú literatúru súvisia-

* V roku 2001 bola zavedená nová legislatíva o zameraní menovej politiky. V tom, čo tu píšem o období, keď som bol členom rady, sa odráža predchádzajúci legislatívny rámec.

cu s programom zasadnutia, ako aj analýzy podobných situácií v minulosti. Robil som to nenápadne, v úzadí, za zatvorenými dverami. Rada centrálnej banky prijímala krátkodobé a strednodobé rozhodnutia o menovej politike – konkrétne o úrokovej politike. V spolupráci s vládou sa takto mali rozpracúvať inštitucionálne obmedzenia, ktoré stanovovali priestor na manévrovanie s výmennými kurzmi.* V tom čase si maďarská menová politika získala všeobecné uznanie a vedúci činitelia medzinárodných finančných inštitúcií dávali Maďarsko za príklad iným krajinám v štádiu prechodu. Nechcem sa vystatovať, ale bezpochyby k tomuto úspechu prispela aj moja práca.

Veľa som sa pritom naučil. Detailnejšie som spoznal, ako sa tvorí hospodárska politika na najvyššej úrovni. Prípravu na každé veľké rozhodnutie som považoval za dôležitú a náročnú úlohu. S potešením som zistil, že diskusie sú pokojné, osobitne pred tým, ako sa okolo Národnej banky rozpútal politický boj. Na argumenty sa odpovedalo argumentmi, nie dojmami. Vládlo ovzdušie ako v skupine kolegov, ktorí sa navzájom rešpektujú.

V auguste 2001, krátko pred vypršaním môjho funkčného obdobia, som sa otvoreným listom prezidentovi republiky vzdal členstva v rade centrálnej banky. Mal som pocit, že nová legislatíva zmenila právny rámec členstva v rade. Podľa nového zákona všetci členovia novovytvoreného menového výboru sa stávali zamestnancami Maďarskej národnej banky (a následne jej prezidenta), čo podkopávalo ich nezávislosť.** Nová situácia bola v rozpore so zásadami, čo som si stanovil.

V tom čase sa ešte nedali predvídať hrubé omyly, ktoré neskôr presadzovali tvorcovia menovej politiky, napriek tomu sa už objavovali náznaky problémov. V minulosti ma netrápilo, že zasadnutia rady sú neverejné a verejnosť nevie, aké názory zastávajú jej členovia. Teraz som sa však obával, že budem neustále v menšine a dobrovoľne, alebo nedobrovoľne budem prispievať k presadzovaniu menovej politiky, s ktorou nesúhlasím – bez toho, aby som

---

* V ekonomickom žargóne sa to nazýva režim devízového kurzu. Napríklad, treba sa rozhodnúť, či sa zachová pevný výmenný, alebo sa zavedie voľne plávajúci kurz, alebo sa ponechá voľnosť trhovým silám, aby rozhodovali o konkrétnom kurze, ale iba v rámci určitých obmedzení na pohyb vopred stanoveného pevného kurzu. Aké široké by v takom prípade malo byť pásmo, v ktorom môže výmenný kurz kolísať?

** Podľa predchádzajúceho zákona o centrálnom bankovníctve niektorí členovia rady centrálnej banky sa volili spomedzi tých, čo zastávali vysoké funkcie v banke („interní členovia"), kým ostatní (vrátane mňa) prišli zo sveta vedeckého výskumu („externí členovia"). Ponechávali si svoje funkcie na univerzitách či vo výskumných ústavoch ako zamestnanie na plný úväzok a na tvorbe menovej politiky sa podieľali iba formou vedľajšej činnosti. Tento status ľudí zvonka im zaručoval úplnú osobnú nezávislosť.

mal možnosť nahlas tlmočiť svoj názor profesionálnym ekonómom, ako aj občanom republiky.

Možno väčší taktik a lepší diplomat ako ja by dokázal v tejto situácii pracovať užitočne, napríklad úspešným či menej úpešným zasahovaním do rozhodovania, aby sa predišlo presadeniu omylov iných členov. Mal som pocit, že nie som ani ochotný, ani schopný zhostiť sa tejto úlohy.

S čistým svedomím sa spätne dívam na šesť rokov strávených účasťou na tvorbe úspešnej menovej politiky a tiež na to, že po tom, ako som sa v roku 2002 zbavil obmedzení vyplývajúcich z členstva v rade, mal som možnosť kritizovať chyby menovej politiky v tlači i v odborných diskusiách.

Poznámky o transformácii v iných štátoch

Politické udalosti z rokov 1989 – 1990 spôsobili, že vo všetkých postsocialistických krajinách náhle vzrástol dopyt po zahraničných poradcoch. Nechcel by som tu vyslovovať nejaké všeobecné súdy. Poznal som poradcov, ktorí sa usilovali dôkladne sa zoznámiť s regiónom, kam odchádzajú, na svoje úlohy sa pripravili starostlivo a obozretne a návrhy predkladali vo všetkej skromnosti. Žiaľ, objavil sa však aj iný typ poradcu: ekonómovia bez znalosti miestnych podmienok, ale s o to väčším odhodlaním presadzovať vlastné myšlienky.

Z viacerých strán ma žiadali, aby som sa podieľal na plánovaní postsocialistického prechodu v tej či onej krajine. Pozvania na návštevu ich krajín a výmenu názorov prišli aj od mnohých zahraničných kolegov a priateľov, ktorých som poznal v období intelektuálneho odporu proti socialistickému režimu.

Z toho, o čom som tu už hovoril, vyplynulo, že väčšinu pozvaní som odmietol. Väčšinu, ale nie všetky. Určite som nemal v úmysle cestovať z krajiny do krajiny a presviedčať ľudí, aby prijali moje myšlienky namiesto myšlienok iných odborníkov. Mal som však pocit, že by nebolo správne ignorovať všetky žiadosti. Moje vedomosti a poznatky by mohli uľahčiť a zjednodušiť úsilie transformujúcich sa štátov nájsť si vlastnú cestu a, naopak, v iných by som sa mohol veľa naučiť. Navštívil som Rusko a niekoľko ďalších východoeurópskych krajín, prednášal som a viedol dlhé diskusie s ekonómami a tvorcami hospodárskej politiky. Niekoľkokrát som na pozvanie Medzinárodného menového fondu a Svetovej banky navštívil Washington a aj tam som vykladal svoje myšlienky na prednáškach i v neoficiálnych diskusiách. Niekoľko rokov som bol členom vedeckej rady Európskej banky pre rekonštrukciu a rozvoj (EBRD – European Bank for Reconstruction and Development), ktorá pod-

porovala prechod európskych postsocialistických štátov poskytovaním investičných úverov a ponukou politických odporúčaní.

Pokiaľ je vôbec možné presné sebahodnotenie, som presvedčený, že som sa vyhýbal hriechu intelektuálnej nadradenosti. Netvrdil som, ako som to na vlastné uši počul od niektorých priebojnejších kolegov, že existuje len jedna cesta, zhodou okolností tá, akú odporúčajú práve oni. Vždy som zdôrazňoval, že my, cudzinci, by sme niečo podobné nikdy nemali hovoriť. Rozhodnutia musia prijať miestni ľudia, lebo poznajú skutočnú situáciu a ponesú zodpovednosť za svoju voľbu. My im môžeme nanajvýš tlmočiť skúsenosti iných krajín a závery, ku ktorým sme dospeli na základe teoretických prác. Čím obozretnejší a skromnejší boli zahraniční poradcovia, tým väčšiu mali šancu, že ich domáci vypočujú.

Osobitne dojímavou skúsenosťou bola návšteva Číny v rokoch 1999 a 2005 a prvá návšteva Vietnamu v roku 2001. Bolo by veľkou chybou s dogmatickou strnulosťou predpisovať v iných krajinách ten istý recept, ktorý sa osvedčil v postsocialistickej východnej Európe. Ak mi tieto dve krajiny niečo pripomínali, nebola to východná Európa deväťdesiatych rokov minulého storočia, ale Maďarsko v záverečnom období Kádárovho režimu v osemdesiatych rokoch. Na ceste hospodárskej reformy, rozšírenia trhovej ekonomiky a súkromného vlastníctva pokročili oveľa viac – v mnohých smeroch zašli neporovnateľne ďalej ako Maďarsko. Lenže v Číne aj vo Vietname sa sotva dali badať náznaky politických reforiem. Pretrvával mocenský monopol komunistickej strany i politické represie. Bolo zakázané verejne spochybňovať ideológiu či rétoriku marxizmu-leninizmu. Ľudia s opačnými názormi čelili prenasledovaniu, ak sa pokúšali organizovať nejaké nezávislé hnutie. Návštevníci zo zahraničia museli brať do úvahy, kde sú, a svoje posolstvo tlmočiť spôsobom, ktorý by nielen potešil radikálnych oponentov existujúcich podmienok, ale neodstrašil by nerozhodných, prípadne tých, čo myšlienku politickej reformy prijímajú iba napoly.

Návštevy Číny a Vietmnamu mi tiež poskytli mimoriadny intelektuálny zážitok, pretože som mal pocit, akoby som v tom svete bol doma. Nehovorím ani po čínsky, ani po vietnamsky, ale v inom zmysle som sa mohol s nimi rozprávať ich rečou, pretože skúsenosti mi umožnili preniknúť do mentality tých, čo stratili ilúzie o socializme, hľadajú cestu alebo ešte váhajú s reformou. A ako mi úprimne, v priateľskom rozhovore povedali niekoľkí ľudia, mohli ma akceptovať ako partnera do diskusie skôr, než amerických, francúzskych alebo nemeckých ekonómov, pretože vycítili, že už mám za sebou fázy vývoja podobné tým, ktorými v súčasnosti prechádzajú oni sami. To, čo som musel povedať, a aj som povedal, znelo vierohodne.

Som rád, že v týchto dvoch krajinách postupne vychádzajú moje knihy aj články. Hádam prispejú k intelektuálnemu osvieteniu a osvedčia sa ako príprava na priebeh reformy v budúcnosti. Bolo by dobré dožiť sa dňa, keď sa demokracia objaví aj v týchto dvoch vzdialených krajinách, ktoré sú mi napriek tomu blízke. Či táto potešiteľná možnosť nastane, závisí od toho, či budú splnené dve podmienky: že budem dlho žiť a zmeny v ich krajinách sa urýchlia.*

* V roku 2004 som na žiadosť univerzitného ústavu na Floride napísal štúdiu o ponaučeniach z transformácie vo východnej Európe, určenú pre Kubu, ak sa raz bude musieť nasmerovať k demokracii a trhovej ekonomike. Bola to intelektuálna výzva podobná tej, akú som pociťoval vo vzťahu k problémom Číny a Vietnamu.

21 Pokračovanie 1990 a neskôr

Čo zmena systému znamená a čo nie
Poctivosť a dôvera

Prejdem k inej stránke svojej činnosti, k práci, ktorú som pokladal za najdôležitejšiu a za svoje skutočné poslanie: výskumu a výučbe.

Interpretácia pojmu zmena systému

Zmena systému otvorila v mojom živote nové štádium, pretože v roku 1990 som opäť začal pociťovať povinnosť zaujať *normatívny* postoj, zamýšľať sa nad praktickými návrhmi týkajúcimi sa hospodárskej politiky v Maďarsku a iných štátoch zápasiacich s prechodom. Súčasne som nemenší význam prisudzoval *pozitívnemu* prístupu – objektívne pochopiť aktuálnu situáciu, opísať a analyzovať jej príčiny a vykonávať s tým súvisiacu teoretickú prácu.

Ústrednou témou celej mojej vedeckej kariéry bolo pochopenie pojmu systém. Po desaťročia som sa zaoberal porovnávaním súčasných systémov. Teraz sa naskytla unikátna príležitosť pozorovať a interpretovať, čo znamená, že odlišné systémy vznikajú jeden po druhom. Hoci každý používa výraz „zmena systému", ešte sa nedosiahol konsenzus v otázke, čo toto slovné spojenie vlastne znamená. Naozaj, niektoré bežné interpretácie sa diametrálne líšia a podobný nesúlad je príčinou zmätku v politickom diskurze.

Pojem zmena systému som si sám pre seba ujasnil, keď som pracoval na knihe *Socialistický systém*, kde sa už v titule zdôrazňuje, že „systém" je v nej ústredným pojmom. Hoci som sa už o nich zmieňoval, zhrniem tri charakteristiky, ktorými sa podľa mňa „veľké" systémy vyznačujú: 1) politická štruktúra a s ňou spojená dominantná ideológia, 2) vlastnícke vzťahy a 3) koordinač-

né mechanizmy (relatívna váha trhovej koordinácie, byrokratická koordinácia alebo iné mechanizmy). Číslovanie nie je náhodné, ale poukazuje na hodnotové poradie troch základných zložiek. Uvedené charakteristiky ďalej určujú iné dôležité črty systému: vzory správania, pretrvávajúce trhové sily a tak ďalej.

Klasický socialistický systém má tieto charakteristické črty: mocenský monopol komunistickej strany ako protiklad súkromného vlastníctva a trhu, prevahu štátneho vlastníctva a byrokratickej koordinácie. Kapitalistický systém má tieto charakteristické vlastnosti: politický režim priaznivo naklonený súkromnému vlastníctvu a trhu, prevahu súkromného vlastníctva a trhovú koordináciu. Zmena systému nastala vtedy, keď socialistický systém ustúpil novému, ktorý sa vyznačuje charakteristikami kapitalizmu.

Snažím sa tu charakterizovať dva systémy a zmenu systému čo najvýstižnejšie pomocou najmenšieho možného počtu kritérií. Upozorňujem na to, čo *nie je* súčasťou zmeny systému, ako ju interpretujem ja.

Svojim charakteristikám nepriraďujem hodnotové súdy. Nevyhýbam sa hodnoteniu, ako vysvetlím o chvíľu, ale sám pojem je pozitívny, opisný a hodnotovo neutrálny. Môžem jasať nad zmenami systému, kým vy môžete nad nimi lamentovať, ale to by nám nemalo brániť, aby sme sa zhodli, čo zmena systému znamená. Je absolútne zavádzajúce, ak si niekto pletie očakávanie „dobrej" spoločnosti s pozitívnou definíciou nového systému. Socialistický systém nie je nijaká ríša zla a kapitalistický systém nie je spoločenské stelesnenie spravodlivosti a slobody. Rozoberáme tu všeobecný model dvoch reálnych, historických štruktúr.

„Zmena systému" označuje radikálnu transformáciu štruktúr, inštitúcií, spoločenských vzťahov a typických interakcií, nie zmenu ochrany akéhokoľvek jednotlivca alebo skupiny. Je len prirodzené, že existuje vzájomná súvislosť medzi procesom štrukturálnej a inštitucionálnej zmeny a procesom zmeny úlohy a postavenia jednotlivcov. Prvá zmena má, do určitej miery a s istým oneskorením, za následok druhú; prvá je nepochybne určujúca sila, kým druhá je skôr sprievodný jav.

Posledná podmienka sa týka politickej štruktúry: Zmena systému môže nastať aj vtedy, ak novou formou vlády nie je demokracia, ale nejaký druh tyranie či autoritárskeho režimu, ako napríklad vojenská diktatúra. Moja definícia požaduje jediné: aby bola priateľsky naklonená črtám kapitalistickej ekonomiky – súkromnému vlastníctvu a trhu – a neprekážala, skôr napomáhala jeho rozširovaniu. Politická štruktúra socialistického systému môže ustúpiť teroru vojenskej chunty v Pinochetovom štýle, uchopeniu moci rodinnou klikou zo starej *nomenklatúry* (ako sa to stalo v krajinách Strednej Ázie) alebo dlhodobej nadvláde skupiny, ktorá sa ešte označuje za marxisticko-leninskú

stranu (možný scenár v Číne alebo vo Vietname). Východná Európa mala obrovské šťastie, že absolvovala zmenu systému, pri ktorej sa politická štruktúra zmenila z diktatúry na demokraciu.

Ako ukazujú mnohé príklady z histórie, kapitalistická ekonomika môže existovať aj bez demokracie. Opak však nie je možný. Logické argumenty aj historické skúsenosti potvrdzujú, že nijaká demokracia nemôže existovať bez kapitalistického systému.*

Čo zmena od socializmu ku kapitalizmu znamená a čo nie? je názov štúdie, kde som vyložil uvedené myšlienky; vyšla v časopise *Journal of Economic Perspectives* (Časopis o vyhliadkach ekonomiky), jednom z najčítanejších ekonomických časopisov v Spojených štátoch.** Hoci sa predmet v článku skúma v rovine teórií socioekonomickej zmeny, nesie aj politické posolstvo. Často sa stretáme s demagogickými a populistickými poznámkami o tom, že zmena systému ešte nenastala. Obávam sa, že tí, čo šíria podobné texty, vôbec nemajú predstavu o tom, čo „systém" a „zmena systému" v skutočnosti znamenajú.

Je len samozrejmé, že sám fakt – nastal prechod medzi veľkými systémami, kapitalizmus vystriedal socializmus – necháva mnohé otázky otvorené. Existuje veľa typov kapitalizmu. Niektoré pripisujú štátu významnú úlohu, iné menej významnú. Podaktoré obsahujú výrazné, ďalšie, naopak, nenápadné rozdiely v rozdelení moci, práv, prípadne blahobytu a príjmov. Niektoré zabezpečujú silnejšie, iné slabšie stimuly pre technický pokrok atď. Skutočnou témou ďalšej diskusie nie je otázka, či zmena systému nastala, ale akým konkrétnym smerom sa zmeny uberajú. S tým spojená normatívna otázka znie: Akým smerom chceme, aby sa uberali? A to nás privádza k problému hodnotových súdov.

Očakávania a sklamania, optimizmus a pesimizmus

Mnohí ľudia v Maďarsku a v regióne východnej Európy sú sklamaní. Očakávali, že zmena systému prinesie niečo iné, niečo väčšie a lepšie. Nemám na mysli tých, čo sa im darí zle – stratili prácu, znížil sa im príjem alebo prišli

* Toto tvrdenie si vyžaduje jedno upresnenie: hovorím o demokracii, ktorá funguje v modernej industriálnej spoločnosti. Je jasné, že jej historická predchodkyňa, demokracia v antickom Grécku, súvisela s odlišným hospodárskym poriadkom.

** Dlhšia verzia bola uverejnená už predtým vo Veľkej Británii (1998a). Šéfredaktor časopisu mi zavolal a požiadal ma o skrátenú verziu pre miléniové vydanie v roku 2000. Tento variant vyšiel aj v maďarčine a niekoľkých ďalších jazykoch.

o privilégiá. Rozčarovanie postihlo aj mnohých príslušníkov inteligencie, ktorí neutrpeli finančne, alebo dokonca mali zo zmeny prospech, neutrpeli nijakú osobnú ujmu a možno sa im, navyše, ušlo aj dodatočné uznanie. Sú roztrpčení rozšírenou nečestnosťou a klamstvom, ktoré vidia okolo seba, rozkrádaním štátneho majetku. Rozčuľujú ich neplodné slovné súboje politikov, nepotrestaná korupcia, odhalenia, po ktorých nikdy nenasleduje vyšetrovanie, neprávosti, ktoré sa dokonca ani neodhalia, prelínanie podnikania a politiky. Urážа to ich zmysel pre spravodlivosť, keď vidia okázalé bohatstvo a popri ňom hroznú biedu.

Tieto pocity trpkosti a rozhorčenia prežívam aj ja. Nie však rozčarovanie. Rozčarovanie prichádza vtedy, keď sme očakávali viac, lenže moje očakávania boli zrejme skromnejšie ako mnohých priateľov a známych, ktorým zmena systému priniesla sklamanie.

V predchádzajúcej kapitole som spomínal svoj článok z roku 1980. Ironicky som sa tam zmieňoval o tých, čo pokladajú históriu za praktický supermarket, kde sú príťažlivé vlastnosti systémov poukladané v regáloch a zákazníci si ich odnášajú domov v kombináciách, čo najviac vyhovujú ich vkusu. História ponúka „balíčky" vrátane „existujúceho" kapitalizmu s jeho vlastnými, vnútornými problémami, špecifickými iba preň.

V roku 1983 som napísal štúdiu s názvom The Healt of Nations (Zdravie národov), kde som stručne zhodnotil patologickosť siedmich závažných neduhov: inflácie, nezamestnanosti, nedostatku, nadmerného rastu zahraničného dlhu, výkyvov rastu, zhubných nerovností a byrokratizácie.[1] (Do tohto zoznamu môžeme, samozrejme, pridať aj ďalšie.) Potom som na seba zobral riziko tvrdením, že neexistuje niečo také ako socioekonomický systém bez neduhov, môžeme si však vybrať vlastný neduh. Buďme takí dobrí a vybudujme socialistický systém, ktorý trpí iba dvoma či tromi z nich. V najhorších prípadoch krajiny sužujú dva až päť neduhov.

Neprekvapilo ma, keď som zistil, že prechod od socializmu ku kapitalizmu priniesol hromadnú nezamestnanosť. Jediné, čo sme mohli urobiť, bolo usilovať sa, aby sa udržiavala na nízkej úrovni, ale celkom sa odstrániť nedá. Neprekvapilo ma, že odrazu narástli rozdiely v príjmoch. Radikálne vyrovnanie by nebolo možné, malo však význam vyvinúť úsilie na pomoc ľuďom v núdzi a všetkým zaručiť podmienky nevyhnutné na zachovanie ľudskej dôstojnosti.

Viaceré činitele sa vyvíjali tak, že moje očakávania boli realistickejšie ako očakávania ľudí v mojom postavení i mojich vrstovníkov. Som profesionálny výskumník a špecializujem sa na porovnávaciu vedu o spoločnosti – to je moje povolanie. V štúdiách som sa desaťročia zameriaval na výskum povahy socializmu a kapitalizmu, na ich porovnávanie. Navyše, moja predstava o vys-

pelých kapitalistických štátoch nepochádzala z kníh alebo krátkych turistických návštev, ale z každodenných skúseností nahromadených počas niekoľkých rokov. Mal som príležitosť porovnávať písomné opisy s tým, čo som videl na vlastné oči, a môžem pokojne povedať, že o kapitalizme nemám nijaké ilúzie.* Napriek jeho zlým a nemorálnym vlastnostiam som dospel k záveru, že radšej budem žiť v kapitalistickom systéme, než v najspokojnejších kasárňach socialistického tábora.

Musím pripojiť ešte jedno vysvetlenie, prečo som po zmene systému necítil rozčarovanie. Mám hlboko zakorenené pravidlo, ako analyzovať: treba striktne oddeľovať pozitívny a normatívny prístup k javom. Všetci máme právo na sny – je smutné, keď sa ich básnici zriekajú. Dráždia ma však ľudia, čo sa štylizujú ako socialistickí vedci a pletú si utópiu so skutočnosťou, osobitne ak zo svojho duševného zmätku robia cnosť a neuvedomujú si, že porovnávajú vlastné sny so skutočnými možnosťami.

S názorom, že zmena systému, čo sme prežívali a prežívame, je v skutočnosti obrovským výdobytkom, som v spoločnosti intelektuálov občas viac či menej osamelý. Pocit, že som účastník šťastného zvratu v dejinách, ma neopustil ani po vyprchaní počiatočnej eufórie z rokov 1989 – 1990. Pretrváva aj dnes, po pol druha desaťročí.

Kedysi dávno som sa pokúšal z cesty na Západ priviezť domov v kufri nedostatkový tovar. Teraz je v Budapešti väčší výber ako v Bostone. Kedysi som využil osobné styky, aby mi zaviedli telefónnu linku. Teraz komunikačné spoločnosti súťažia o moju priazeň. Vari som ako autor *Nedostatkovej ekonomiky* jediný, kto prikladá obrovský význam odstráneniu chronického nedostatku? Nik iný si nepamätá, dokonca ani starší ľudia, ako sme predtým nadávali?

Svojho času som v zamestnaní musel zháňať súhlas tajomníka straníckej organizácie a kádrovníka, keď som si chcel podať žiadosť o výstupné „okno" v pase. Teraz môžem nastúpiť do vlaku alebo lietadla, kedy len chcem. Svojho času sme významne žmurkali jeden na druhého, keď niekto dokázal prepašovať do uverejneného príspevku kritickú poznámku o režime. Teraz nekritizujú politické špičky v novinách alebo v televízii iba tí, čo sa im nechce. Nie je pre mňa *samozrejmé*, nie je to niečo, čo by sme mali pokladať za dané, že sme sa

* Vidím podobnosti medzi dvoma zoskupeniami ilúzií. Nová ľavica vytvorila fantastické predstavy o socialistickej utópii a s odporom sa odvrátila od socializmu, ktorý reálne vznikol. Rovnako si mnohí príslušníci inteligencie vytvorili pred zmenou systému skreslený obraz o „Západe", o jeho demokracii a trhovom hospodárstve. Keď sa ocitli zoči-voči skutočnému, reálnemu kapitalizmu, boli zdesení, pretože ho neporovnávali s realistickými očakávaniami, ale s vlastnou vymyslenou utópiou.

dostali takto ďaleko. Ak to spomeniem pred priateľmi, súhlasia so mnou, no povedia: „Ach áno, ale...". A ďalej bedákajú a vymenúvajú odporné prípady, ktoré ich roztrpčili či nahnevali.

Netvrdím, že ma nič nerozčarovalo či nesklamalo. Vyskytli sa prípady, na ktoré som nebol pripravený, a dokonca aj tie, ktoré som predvídal, boli v skutočnosti niekedy vážnejšie, než som predpokladal. Hovorím to sebakriticky. Nehovorím o škodlivých alebo dokonca nechutných udalostiach, ktoré sa nedali predpovedať, ale o veciach, ktoré som mohol predvídať, ak by som sa bol zamyslel ešte hlbšie a komplexnejšie nad tým, aké zmeny pravdepodobne nastanú.

Napríklad, vyslovil som naivné predpoklady, ako bude fungovať parlament. Môžete ich nájsť medziiným aj v *Ceste k ekonomike voľného trhu*. Očakával som oveľa väčšie oddelenie sfér moci, ich väčšiu samostatnosť, očakával som, že zákonodarný zbor bude mať väčšiu možnosť kontrolovať moc výkonnú. Asi som mal na mysli vzťah medzi americkým prezidentom a Kongresom USA počas veľkých okamihov v dejinách americkej demokracie. Aféra Watergate bola pre mňa veľkým zážitkom a pozitívnou skúsenosťou, keď senátori a poslanci, vrátane členov Nixonovej republikánskej strany, ruku v ruke viedli vyšetrovanie, ktoré sa skončilo prezidentovým odstúpením. Vtedy sa konalo veľa zasadnutí Senátu aj Snemovne reprezentantov. Rád som sledoval v televízii, ako sa zákonodarcovia usilovali kontrolovať činnosť administratívy, pričom často prekročili okovy straníckych záujmov. Dôležité je tu slovo „často", pretože nie vždy sa nad stranícky záujem naozaj povzniesli.* Je naivné dúfať, dokonca aj v dobre zavedenej demokracii, že samo zvolenie do zákonodarného zboru povznesie každého do takých morálnych výšok, že bude dbať výlučne o záujmy voličov a krajiny, nezávisle od lojality voči strane a vláde. Mal by som byť obozretnejší pri posudzovaní toho, ako vláda a parlamentná väčšina spolupracujú za normálnych, bežných podmienok. Musím si zobrať ponaučenie z reality nových demokracií v Maďarsku a v iných východoeurópskych krajinách.

Nebol som pripravený na nacionalistické vášne a iné nepokoje, ktoré náhle vtrhli do bývalého socialistického sveta. Niektoré som očakával, ale nepredvídal som, že sa objavia aj také, čo budú mať výrazný vplyv na intelektuálny život a vzťahy medzi ľuďmi.

Rozpadli sa etnicky heterogénne federácie, akými boli Sovietsky zväz a Juhoslávia. Navyše, v bývalej Juhoslávii sa rozpútala jedna vojna za druhou. Na

* Zástancov americkej demokracie doma i v zahraničí znepokojuje, že predpisy schválené na ochranu pred teroristickými útokmi v skutočnosti obmedzujú ľudské práva. Dúfam, že americká demokracia bude dostatočne silná, aby si tieto výdobytky uchránila, ako to už dokázala veľakrát v minulosti.

území Sovietskeho zväzu sa začala vojna medzi Arménskom a Azerbajdžanom, no a konflikt s Čečenskom trvá dodnes. Dokonca aj tam, kde sa nevyskytli ozbrojené konflikty, prepukajú potláčané pocity národnej nezávislosti. Československo sa rozpadlo na dva štáty. S väčšou či menšou intenzitou vzniká vo východnej Európe napätie medzi susednými štátmi pre postavenie menšín. Etnické menšiny sa dožadujú svojich práv; napríklad v niektorých nových štátoch sa Rusi, dosiaľ prevládajúca etnická skupina, odrazu sami začali pokladať za menšinu, dokonca utláčanú.

Popri týchto medzinárodných konfliktoch so silným národnostným zafarbením sa v jednotlivých krajinách udomácnili podobné neduhy, rovnako nebezpečné ako odpudzujúce. Spomeniem xenofóbiu, pohŕdanie obyvateľmi susediacich štátov a prípady protirómskeho a antisemitského zmýšľania, ktoré sa spočiatku objavovali iba ojedinele, ale neskôr s čoraz väčšou silou, až získali takmer celospoločenskú podporu.

V prvých dvoch kapitolách som opísal, čo pre mňa ako dieťa i dospelého znamenalo, že som sa narodil ako žid. Samozrejme, nezabudol som na to ani po polstoročí, lenže túto skutočnosť nepokladám za dôležitú. Pre mňa nebolo dôležité, že Marx bol žid a Stalin nie; spočiatku som veril obom, neskôr som sa obrátil proti obom. Pre mňa nebolo dôležité, že Rákosi bol žid a Kádár nie; spočiatku som dôveroval obom, neskôr som sa s nimi rozišiel a oponoval obom. A napokon nebolo pre mňa dôležité, kto je žid spomedzi tých, čo ma ovplyvnili, útočili na mňa, uverejňovali moje práce, vylúčili ma z pôsobenia na univerzite alebo mi ponúkli profesúru. Nie som rasista. *Pre mňa* nie je dôležité, koho pokladali za žida podľa norimberských alebo maďarských zákonov, vyžadujúcich nosenie žltej hviezdy. Problém židovstva nanovo vyvstal pred mojimi očami, keď som si prečítal článok maďarského básnika Sándora Csoóriho, ktorý vyhlásil, že po Osvienčime je naivné očakávať, že židia žijúci v Maďarsku budú pravými Maďarmi.* Vari som v jeho očiach nebol tým správnym Maďarom?

Nie som ochotný akceptovať nijakú klasifikáciu podľa rasy alebo náboženstva, či už ju zavádzajú antisemiti, alebo rasisti iného druhu. Svoje povedomie v tomto duchu môžem dokumentovať tak, že sa sám označím za žida v záujme sebaobrany, aby som ochránil svoju ľudskú dôstojnosť. Pred antisemitom so vztýčenou hlavou vyhlásim, že som žid. Inak sa takou nemorálnou a odpudzujúcou diskrimináciou ľudí vôbec nezaoberám.

---

* „Po Republike rád, Horthyho ére a najmä holokauste sa šance na intelektuálnu a duchovnú integráciu stratili. Teraz chce liberálne maďarské židovstvo asimilovať Maďarov z hľadiska vkusu aj mentality. S týmto cieľom si vybudovalo parlamentnú platformu, čo nemalo možnosť urobiť nikdy predtým" (Csoóri 1990, s. 5).

Otvorene vyhlasujem: Neočakával som, že sa dožijem chvíle, keď sa „židovská otázka" opäť dostane na program dňa. Obdobie od zmeny systému mi prinieslo rozčarovanie aj po tejto stránke – aj tu, priznávam, som nebol dostatočne prezieravý.

Takto bez rozpakov hovorím o znepokojivých udalostiach a o tom, ako ma niektoré z nich zastihli nepripraveného, aby som čitateľom ukázal, že nie som nekritický pozorovateľ zmien. V spoločnosti, v ktorej žijeme, prebieha kvasenie, dobré sa mieša so zlým, krásne s nevkusným. Neexistujú objektívne kritériá na stanovenie ich správneho pomeru. Každý človek musí túto kurióznu zmes stráviť vlastným, subjektívnym spôsobom.

V spoločnosti okolo mňa sa objavilo veľa pesimistov. „Tak čo teraz na to hovoríš?" oslovia ma priatelia a začnú rozprávať ďalšiu šokujúcu historku. Čo na to môžem povedať? Keby som začal vymenúvať pozitívne črty zmeny systému a pravdepodobné úspechy v budúcnosti, znelo by to ako oficiálny optimizmus alebo určitý druh zlátanín utáraných komunistických osvetárov a vidieckych agitátorov. V autobiografickej knihe stačí, aby som sa obmedzil na vlastnú historku o pesimizme a optimizme.

Pred systémovou zmenou som mal sklony na určitý druh pesimizmu. Pesimizmus nemôže brániť činu, tvrdil som v štúdii Zdravie národov, o ktorej som sa už zmienil. Citoval som Camusov román *Mor*. Lekár Rieux bojuje proti moru. Raz mu priateľ Tarrou hovorí: „‚Vaše víťazstvá budú vždy provizórne, nuž tak.' Zdalo sa, že sa Rieux zachmúril. ‚Viem. Ale to nie je dôvod, aby som prestal bojovať.'"*[2]

V predhovore k americkému vydaniu spisu *Contradictions and Dilemmas* (Rozpory a dilemy) som v roku 1986 napísal: „Čitateľov musím vystríhať: toto nie je optimistická kniha. Nie je však ani pesimistická. Stáročia pretrváva v Maďarsku tradícia: Či ste odovzdaný, zúfalý, alebo rozhnevaný a šťastné vyhliadky sú neurčité či nemožné – napriek tomu tvrdo a poctivo pracujete na zlepšení. Tí, čo čítali klasikov maďarskej drámy alebo poézie (poniektorých preložili do angličtiny) alebo počúvali Bartókovu hudbu, dokonale poznajú túto protirečivú náladu. Hádam nejaký člen nevýraznej a nefilozofickej profesie, akou je ekonómia, môže túto tradíciu zachovávať."[3]

Od zmeny systému sa zmes optimizmu a pesimizmu vo mne prevrátila a naladila na optimizmus. Bolo by nezodpovedné na niekoľkých riadkoch načrtnúť bilanciu priaznivých a nepriaznivých aspektov zmien prebiehajúcich v Maďarsku i vo svete – nestačila by na to ani pomerne dlhá kniha. Zmienim sa len o niekoľ-

* Citované podľa: Camus, Albert. *Mor*. Preložil Fedor Ballo. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1965, s. 106. Pozn. prekl.

kých javoch, aby som ilustroval typy zmien, ktoré ovplyvnili môj postoj k životu. Problémy nezavrhujem, ale im čelím, lenže odvtedy, čo sa stovkám miliónov ľudí v postsocialistickom regióne otvorila šanca na slobodu, vidím budúcnosť inak. Po tomto začiatku sa k skorším vlnám demokracie pridala nová veľká vlna. Z historického hľadiska sa oblasť sveta sužovaná tyraniou zúžila a teritórium demokratických inštitúcií, či už silnejších, alebo slabších, sa pozoruhodne rozšírilo. Hoci sa tento priaznivý vývoj môže niekde zastaviť alebo dokonca zvrátiť, som presvedčený, že takéto čiastkové nezdary môžu pretrvávať iba krátko. Aj mňa striasa, keď sa dozvedám o hrozných činoch extrémistov a uvedomujem si, aké nepredvídateľné katastrofy by mohli nastať, keby sa zbrane hromadného ničenia dostali do rúk teroristov. Napriek tomu verím, že historický proces šírenia demokracie ruka v ruke s trendom posledných desaťročí a storočí bude pokračovať.

Všade rastie výroba, hoci aj nerovnomerne, vyvíja sa technika a technológia, rozširuje sa množstvo zdrojov, čo majú ľudia k dispozícii. Zatiaľ sa nechystám bedákať nad strasťami konzumnej spoločnosti, nad starnutím ľudstva alebo šírením počítačov. Pokladám to za pokrok, keď v dedinách svietia pouličné lampy a splašky sa odvádzajú kanalizáciou, ak sa epidémie zlikvidovali a predpokladaná dĺžka života sa zvyšuje, ak sú ľudia lepšie spojení modernými informačnými technológiami a telekomunikáciami. Zmenil som sa na optimistu, ktorý si problémy uvedomuje a túži ich zmierniť.

Budapeštianske kolégium

Po zmene systému sa moje pracovné podmienky v Budapešti podstatne zmenili. Od roku 1955 som bol zamestnancom Ekonomického ústavu Maďarskej akadémie vied, až na deväťročné prerušenie, keď ma neočakávane preradili do iných inštitúcií.

V roku 1992 som dostal ponuku, aby som sa stal členom Budapeštianskeho kolégia (Collegium Budapest), práve založenej vzdelávacej inštitúcie. Ponuku som prijal a stal som sa zakladajúcim členom, takže som ohnisko svojej činnosti v Budapešti presunul na nové pracovisko. Ekonomický ústav som opúšťal so zmiešanými pocitmi, pri podobných príležitostiach sa to stáva. Spájali ma s ním mnohé citové putá, dlhoročné priateľstvá a spomienky. S mnohými pracovníkmi ústavu sme zostali priateľmi aj naďalej.*

* V 11. kapitole, keď som opisoval život v Ekonomickom ústave MAV, som sa zmienil, že moja skupina tradične spoločne obedovala o pol dvanástej. Moje dlhoročné pôsobenie

Založenie Budapeštianskeho kolégia inicioval profesor Wolf Lepenies, rektor Berlínskeho vedeckého kolégia WIKO (Wissenschasftskolleg zu Berlin). Berlínska inštitúcia bola zriadená podľa vzoru Ústavu pre pokročilé štúdiá v Princetone, kde, ako som už vysvetlil, vytvorili skvelé podmienky pre pozvaných výskumníkov, ktorí tu strávia maximálne rok uvažovaním, písaním, bádaním a štúdiom bez pedagogických či administratívnych povinností. Profesor Lepenies a jeho blízky kolega Joachim Nettelbeck, tajomník WIKO, nejaký čas uvažovali o tom, že ústav pre pokročilé štúdiá by sa mal založiť aj vo východnej Európe. Po istom váhaní a skúmaní možností v Poľsku a Českej republike si ako sesterskú organizáciu vybrali Maďarsko a začali zostavovať tím sponzorov, vrátane niekoľkých západoeurópskych vlád a fondov.

Profesor Lepenies ma požiadal o spoluprácu už na začiatku rokovaní. Nemohol som prijať ponuku stať sa rektorom, nielen preto, že som polovicu času trávil na Harvarde. Súhlasil som však, že sa stanem stálym členom malej skupiny, ktorá Budapeštianske kolégium povedie.

Ochotne som nasmeroval časť svojej energie na podporu činnosti novej ustanovizne – napríklad, každoročne som sa podieľal na výbere hosťujúcich výskumníkov. Budapeštianske kolégium pôsobí v Maďarsku ako medzinárodná inštitúcia, ktorá sa usiluje hostiť rovnaký počet Maďarov (z Maďarska aj iných krajín) a cudzincov z Východu i Západu. Je to interdisciplinárny ústav, a v tom spočíva jeho najväčšie čaro. Do inšpiratívnych rozhovorov pri obede sa môžu zapájať muzikológ i genetik, filozof i historik. Od všetkých hostí sa vyžaduje, aby o svojej práci informovali na seminári tak, aby výkladu rozumeli aj pracovníci z iných odborov. Pri výbere zamestnancov sa venuje veľká pozornosť rovnomernému zastúpeniu vedných disciplín.

Niektorí bádatelia pracujú samostatne vo svojom odbore. Iní sa organizujú do skupín, aby z času na čas spoločne skúmali konkrétny problém. Sám som inicioval a organizoval vznik troch takých zoskupení. Jednu z nich som celkom nedávno viedol spolu s profesorkou Susan Rose-Ackermanovou z Yaleovej univerzity. Na výskume na tému Poctivosť a dôvera vo svetle postsocialistického prechodu (Honesty and Trust in the Light of Post-socialist Transition) sa podieľali odborníci na ekonómiu, sociológiu, politológiu, antropológiu, filozofiu a právnu vedu zo štrnástich krajín. Výsledkom je viac ako štyridsať štúdií, z ktorých sa vybral materiál do dvoch publikácií. Knihy vyšli v roku 2004.[4]

---

tu zanechalo stopu. Bývalí členovia Kornaiho skupiny, čo tu ešte stále pracujú, naďalej obedujú prví, o 11.30, a nielen keď ich navštívim, ale aj v iných dňoch.

Keď som sa zaoberal projektom, zistil som, aké veľké bariéry oddeľujú jednotlivé vedy o spoločnosti. Opakovane som sa presviedčal, keď si členovia skupiny navzájom predstavovali svoje práce, že príslušníci každého odvetvia rozumejú iba vlastnej reči, chápu pojmový rámec a metódy výskumu zaužívané v ich disciplíne. Všetci dobre poznajú klasickú literatúru a najnovšie, najmodernejšie teórie o svojom vlastnom predmete.

Práca v Budapeštianskom kolégiu si často vyžadovala ťažké alebo chúlostivé rozhodnutia. Bolo treba vybojovať veľa zápasov, aby sa ochránila bezúhonnosť, intelektuálna a politická nezávislosť tejto unikátnej inštitúcie v Maďarsku. Nebolo ľahké byť taktný a súčasne rozhodný pri odvracaní pokusov o nevhodné zasahovanie a rôznych politických tlakov. Hoci táto práca bola skrytá pred zrakmi verejnosti, bez akéhokoľvek verejného ocenenia, zaraďujem ju medzi svoje najväčšie životné úspechy.

Teraz som jediný vysokoškolský učiteľ, ktorý pracuje v Budapeštianskom kolégiu od jeho založenia. Po tom, ako som dostal titul „stály emeritný výskumník", zbavil som sa akýchkoľvek administratívnych povinností, stále sa však zúčastňujem na živote ústavu ako vedecký pracovník. Prostredie mi poskytuje intelektuálne aj estetické potešenie rovnako ako v prvý deň, keď som doň vstúpil. Keď večer vychádzam z brány ústavu, obdivujem osvetlený Kostol sv. Matyáša. Som očarený ulicami a námestiami v okolí budínskeho zámku, znova a znova cítim, že je to veľká pocta pracovať v takom podmanivom prostredí, v takých pokojných podmienkach.

Nádherné intermezzo: moje sedemdesiatiny

V predchádzajúcej časti som rozprával o práci a rovnaké to bude aj v ďalšej, ale medzi ne vsuniem osobnejšiu udalosť, ktorá sa odohrala v Budapeštianskom kolégiu.

Manželka Zsuzsa pripravovala oslavy mojich sedemdesiatych narodenín vo veľkej tajnosti. Ako som zistil neskôr, maximálnu pomoc jej poskytol vtedajší rektor kolégia Gábor Klaniczay a pre túto udalosť jej dal k dispozícii aj priestory.

V ten večer ma Zsuzsa požiadala, aby som sa vyparádil, lebo ma chce zobrať na večeru. Dokonca som si zobral kravatu. Viezli sme sa autom k Budapeštianskemu kolégiu. Tu sa tajomstvo vyzradilo: koná sa banket na počesť narodenín! Zsuzsa pozvala päťdesiatdva ľudí vrátane všetkých rodinných príslušníkov z domova i zo zahraničia a najbližších priateľov. Každý zacho-

vával tajomstvo až do poslednej minúty. Skutočne som nič netušil, kým sme nevstúpili do priestorov kolégia.

Keď sa všetci zišli, prešli sme do prednáškovej sály, kde ako prvá prehovorila Zsuzsa. Najprv sa poďakovala všetkým, čo jej pomohli usporiadať túto akciu. Ako prvého spomenula nášho drahého priateľa historika Pétera Hanáka, ktorý sa podieľal na prípravách, ale opustil nás ešte skôr, ako sa podujatie začalo. Zsuzsa by rozprávala aj dlhšie, ale už po prvých niekoľkých vetách sa jej hlas zlomil a do očí sa tisli slzy, takže nebola schopná pokračovať. Odišla zo stupienka za búrlivého potlesku.

Po tejto dojemnej scéne nasledovalo sláčikové kvarteto od môjho obľúbeného skladateľa Wolfganga Amadea Mozarta. Priateľ Lajos Vékás, prvý rektor Budapeštianskeho kolégia a veľký milovník hudby, zabezpečil, aby nám v ten večer zahralo Auerovo kvarteto.

Potom odznelo niekoľko veselých prejavov, v ktorých sa priatelia vytasili s viacerými zábavnými príhodami z dní minulých. Péter Kende zaspomínal na časy, keď sme spolu chodili do prvej triedy základnej školy. Keď doma oslavoval narodeniny a rodičia mu navrhli, aby pozval aj mňa, vraj povedal: „Och nie, Hansiho nie, on je bitkár!" Nechcel som veriť vlastným ušiam! Ja a bitkár?!

Potom nasledoval György Litván a po ňom András Nagy – rozprávali o dňoch, ktoré sme spolu strávili v Ekonomickom ústave MAV. Kolegovia, čo ma dobre poznajú, vedia, že málokedy mi niečo z jedla nespadlo na košeľu alebo oblek. Stalo sa to aj v prvých dňoch v ústave, keď som mal na sebe novučičký oblek. Priatelia sa ponúkli, že nohavice okamžite odnesú do čistiarne, lebo fľak treba odstrániť. Sedel som zamknutý v pracovni iba v spodnej bielizni, keď odrazu zazvonil telefón. Žiaľ, čistiareň nemôže nohavice vyčistiť skôr ako zajtra a žiadajú ma o láskavú trpezlivosť. Našťastie, bol to iba žart a nohavice sa mi pomerne skoro vrátili sprevádzané hlasným smiechom.

O jeden veselý zážitok sa podelil aj Mihály Kali. Raz trávil prázdniny v Mátraháze, keď som tam bol aj ja a intenzívne som pracoval. Jedného dňa ma pozval na prechádzku. Súhlasil som, ale len čo sme vyrazili, pozrel som sa na hodinky: „Na túto prechádzku mám vyhradenú hodinu." Príhoda je pravdivá. Ešte aj dnes, keď vyrážam na prechádzku, pozriem sa na hodinky a poviem, aký je „Lakiho čas".

Po príhovoroch sme odišli na slávnostnú večeru. Pri stole môj syn András s humorom rečnil v mene detí a Zsófi, moja švédska vnučka, dokonalou maďarčinou povedala láskavé slová v mene vnúčat. Napokon mi Judit Rimlerová v mene priateľov slávnostne odovzdala špeciálnu plaketu Rad veľkého zvieraťa. Je to skutočne veľká pocta, lebo Judit si zvieratá veľmi cení, najmä psy.

Šťastne a dojato som sa díval na všetkých, čo sedeli okolo stola. Bola to výnimočná príležitosť, keď sa v Budapešti zišli naše tri deti, všetky vnúčatá i celá blízka rodina. A spolu s nimi sedelo pri stole veľa priateľov. Nebol to kruh priateľov, čo sa stretajú pravidelne. Niektorí sa poznali, ale iní sa stretli po prvý raz. V ten večer ich spájal milý zámer – zablahoželať mi.

Narodeniny som oslavoval aj predtým. V našej rodine vládne tradícia, že pri podobných príležitostiach sa uskutoční niekoľko akcií, nielen krátka gratulácia a odovzdávanie darčekov. Som hrdý a lichotí mi, že som sa zúčastnil aj na niekoľkých oficiálnejších oslavách. Uskutočnili sa pri rôznych akciách: keď mi niekoľko univerzít udelilo čestný doktorát, keď francúzsky veľvyslanec v Budapešti pozval zopár mojich priateľov na oficiálne odovzdávanie Čestnej légie, alebo keď mi priatelia a kolegovia gratulovali v Budapeštianskom kolégiu pri príležitosti sedemdesiatych a sedemdesiatych piatych narodenín. Na počesť sedemdesiatin mi editori – János Gács a János Köllő, resp. Eric Maskin a András Simonovits venovali dvojzväzkový *Festschrift*.[5] Každé také stretnutie bolo pre mňa potešením, ale to, čo Zsuzsa vyčarila pri príležitosti mojich sedemdesiatin, vynikalo ako príležitosť, keď som obzvlášť pocítil, koľko lásky a vrúcneho tepla ma obklopuje. Patrí medzi najšťastnejšie okamihy v mojom živote.

Harvard: výučba a oslava na rozlúčku

Aj po zmene systému sme cestovali medzi Budapešťou a Spojenými štátmi dvakrát ročne. Nové očakávania, ktoré priniesol obrat z rokov 1989 – 1990, sa mali naplniť aj na Harvardovej univerzite.

Harvard bol tradične intelektuálnym centrom výskumu Sovietskeho zväzu a komunistického systému. Na príčine bolo niekoľko faktorov. Práve tu pracoval po odchode zo Sovietskeho zväzu Alexander Gerschenkron, autor klasických hospodárskych dejín, ako aj ekonómovia Wassily Leontief a Simon Kuznets, obaja laureáti Nobelovej ceny. Všetci si uchovali záujem o to, čo sa deje vo východnej polovici sveta. Každý, kto sa zaoberal Sovietskym zväzom, komunistickým systémom a východnou Európou, sa v konečnom dôsledku dostal do Ruského výskumného centra. Na univerzite existovalo aj preslávené stredisko na výskum Ďalekého východu, kde boli zamestnaní význační odborníci na Čínu. Počas pôsobenia na Harvarde som udržiaval čulé styky s oboma centrami a bádateľmi, čo tam pracovali, a pri mnohých príležitostiach som tu aj prednášal.

Pád Berlínskeho múra vyvolal na Harvarde veľký rozruch. Istý čas hádam nebolo profesora, ktorý by neobrátil pozornosť na postsovietske štáty a východnú Európu. Niektorým pedagógom vystačil čas a energia aj na jednu-dve bleskové návštevy či na zopár konferencií. Iní, vrátane niekoľkých mimoriadnych talentov, sa však naplno venovali problematike postsocialistického prechodu niekoľko rokov.

Každú chvíľu mi zazvonil telefón a ukázalo sa, že nejaký kolega profesor odchádza do Budapešti či do inej bývalej socialistickej krajiny a chce sa z prvej ruky dozvedieť, ako sa veci majú. Jedna za druhou prichádzali pozvánky, aby som prednášal na harvardských seminároch. Raz som na jedinej prednáške musel tisícke poslucháčov rozsiahleho vysokoškolského kurzu ekonómie vysvetliť, ako funguje socialistický systém, a čo nové prináša transformácia. Bol to nezabudnuteľný okamih predniesť reč v príjemnom Sanders Theatre obloženom drevom, kde sme sa s manželkou pravidelne zúčastňovali na koncertoch.

Počas rokov, čo nasledovali po zmene systému, som v Klube učiteľov Harvardu usporadúval „semináre pri večeri" a pozýval naň všetkých profesorov, ktorí boli nejako spojení s postsocialistickým prechodom prostredníctvom výskumu, výučby či poradenstva. Stretávali sme sa pravidelne a každý účastník „seminára" nás pri večeri informoval o svojich zážitkoch a skúsenostiach. Po príhovore nasledovali zaujímavé diskusie a často aj prudké spory.

Nová situácia fascinovala nielen profesorov, ale aj študentov. Moje prednášky o socialistickom systéme vždy priťahovali veľký počet záujemcov, spravidla viac ako iné nepovinné prednášky a voliteľné semináre určené pre poslucháčov doktorandského štúdia. Teraz sa počty ešte znásobili. Ako plynuli deväťdesiate roky minulého storočia, prichádzalo stále viac študentov z bývalých socialistických štátov – medzi nimi pekných pár Rusov, Ukrajincov, Rumunov, Bulharov, Uzbekov a, ako predtým, aj Číňanov. Osobitne som sa potešil, keď som stretol aj niekoľko Maďarov.

Výučba pre mňa vždy znamenala veľa príprav, ale teraz to bola naozaj náročná úloha. Politický obrat a zmena systému predstavovali pre porovnávaciu ekonómiu, „sovietológiu" a pre všetkých odborníkov na výskum východnej Európy veľkú úlohu. Podaktorí jednoducho opustili bojisko, lebo mali pocit, že získané poznatky v budúcnosti nevyužijú. Iní, vrátane mňa, si vyhrnuli rukávy a pokračovali ďalej.

To, čo som mal povedať o socialistickom systéme, už *dozrelo*, skrývali sa za tým desaťročia výskumu a štúdia literatúry. Na druhej strane, inštitúcie, politická a ekonomická štruktúra, právny systém v postsocialistickom regióne sa nepretržite a rýchlo menili (a stále menia). Musel som študentom predkladať

zatiaľ nezrelý, provizorný materiál, ako som sa im aj úprimne priznal. Pokladal som to však za užitočnejšie, ako nepovedať nič.

Byť „prechodológom" je spravidla iba prechodná skúsenosť, ako to naznačuje už samo pomenovanie: keď sa obdobie prechodu skončí, táto svojská úloha a zamestnanie prestáva existovať. Ale ak sa podobná neopakujúca sa príležitosť náležite využije, výsledkom môže byť neoceniteľná skúsenosť užitočná pre mnohé rozmanité ciele. Dejiny nám ponúkli laboratórium, v ktorom sme mohli sledovať, ako za neuveriteľne krátky čas – z historického hľadiska – prebieha veľká transformácia. Pri spätnom pohľade neľutujem, že som sa spolu s ďalšími zaoberal analýzou prechodu; ľutujem iba, že ekonómia (alebo ak to rozšírime – veda o spoločnosti) nevyužila fanstasticky vzrušujúce a informačne nabité príležitosti, aké sa naskytli.

Keď som začal po prvý raz prednášať o prechode, mal som pocit, že nebudem schopný zabezpečiť primeraný výklad iba vlastnými silam. Zorganizoval som sériu prednášok a pozval zopár „veľkých zvierat" z odboru. Prišlo veľa študentov, aby si vypočuli prednášky a položili zaujímavé otázky. Napriek tomu som si v súkromných rozhovoroch od nich vypočul, že materiál je príliš ťažký, než aby sa dal systematicky pochopiť. Ako to už býva, každý prednášateľ priniesol do posluchárne iný pohľad, inú výskumnú metódu a inú sústavu hotových názorov, lenže študenti si to, čo počuli, nevedeli utriediť a usporiadať. Keď sa začali črtať hrubé rysy prechodu, pokúsil som sa zorganizovať cyklus prednášok založených na rovnakej štuktúre a myšlienkovej línii. Tento formát ochotne prijali. Nepokúsil som sa však postupovať tak ako s kurzom o socialistickom systéme o desať rokov skôr – dať hlavným myšlienkam prednášok knižnú podobu. Hoci sa pociťuje potreba zhrňujúcich monografií o prechode, túto úlohu už prenechám mladším generáciám.

Ako roky plynuli, zdalo sa mi, že nastal čas porozmýšľať o budúcnosti. Na úvod poviem pár slov o podmienkach odchodu do dôchodku v Spojených štátoch. Americké právo zakazuje diskrimináciu na základe veku. Zamestnancov, ktorých už zamestnávatelia viac nepotrebujú, môžu koniec koncov prepustiť hocikedy, vo veku tridsať alebo sedemdesiat rokov, ale zákon nepripúšťa nútiť zamestnanca, aby odišiel do penzie na sekundu presne ako šesťdesiat- alebo šesťdesiatpäťročný. Vek spravidla nemôže byť dôvodom na prepustenie. V prípade doživotných univerzitných profesorov sa tento druh ochrany kombinuje s ďalším právom. Ako som sa už zmienil, univerzita ich nemôže prepustiť, s výnimkou mimoriadnych okolností. V konečnom dôsledku to znamená, že pre privilegovanú kategóriu, do ktorej som patril aj ja, neexistuje – na rozdiel od Európy – povinný vek odchodu do dôchodku. V Spojených štátoch sa profesori sami rozhodujú, kedy odídu do penzie. Ak

chcú, môžu zostať v aktívnej službe tak dlho, kým sú fyzicky schopní vykonávať svoje povolanie.

Každý občan Spojených štátov, ktorý prispieva do sociálnej poisťovne, má nárok na pomerne nízku štátnu penziu, približne na úrovni existenčného minima. Navyše, univerzita platí všetkým pedagógom v aktívnej službe poistné do neziskového súkromného dôchodkového fondu. Zhromaždené poistné a výnosy idú na dôchodok, ale zamestnanci nemajú zaručenú nijakú konkrétnu sumu. Výška dôchodku závisí predovšetkým od odslúžených rokov a príjmov. Ďalšími určujúcimi činiteľmi sú investičné portfólio, aké si zamestnanec zvolil, a výnosy z investícií.

Čo pre profesora v Spojených štátoch znamená dôchodok? Pokiaľ ide o príjem, dôchodca je postavený pred niekoľko možností: môže si zvoliť jednorazovú platbu, ročnú rentu atď. Môže požiadať, aby sa po jeho smrti ročná renta vyplácala vdove a pod. Ak pedagóg učil štyridsať až štyridsaťpäť rokov a postupoval po bežných stupienkoch univerzitnej kariéry, odchod do penzie nemusí preňho znamenať drastické zníženie príjmov. Dôchodok súčasne znamená, že sa zbaví pedagogických a administratívnych povinností. Ale ak si želá pokračovať vo výskume, univerzita spravidla jeho žiadosť o finacovanie podporí a profesor má nárok na využívanie univerzitných priestorov i vybavenia. Môže zostať v stimulujúcom prostredí univerzity, chodiť do knižnice, pravidelne navštevovať univerzitné plavárne, zaskočiť si do Klubu učiteľov a ako plnoprávny člen využívať subvencovaný univerzitný systém zdravotnej starostlivosti. Skrátka a dobre, univerzitný profesor v Spojených štátoch stratí pri odchode do penzie finančne aj intelektuálne málo a zbaví sa mnohých povinností. Nečudo, že väčšina si napokon vyberie odchod do dôchodku.

Môj prípad bol odlišný. Ani zákon, ani zmluva odo mňa nepožadovali odchod do dôchodku. Ako čas plynul, museli sme si však s manželkou dôkladne premyslieť, či znesieme bremeno dvoch zamestnaní. Ako dlho môžeme zvládať náročný proces: zbaliť sa, cestovať a vybaliť sa dvakrát za rok? Ako dlho môžeme vykonávať administratívne úlohy spojené so súbežnými životmi v Budapešti a v Cambridgei, nehovoriac už o mimoriadnom úsilí, ktoré bolo treba vynakladať na dvoch pracoviskách? Nechceme čakať, kým za nás rozhodne nejaká nečakaná choroba. Namiesto toho sme sa rozhodli: kým ešte máme dostatok síl efektívne plniť úlohy, skončíme americkú časť našich pracovných životopisov.

Na rozdiel od amerických kolegov odchod do dôchodku pre nás znamená nielen úľavu a zníženú záťaž výučby, ale aj veľké straty. Keď sa vrátime do Maďarska, prídeme o jedinečné intelektuálne a kultúrne prostredie, aké ponúkajú Harvard, Cambridge a Boston. Pracovňa na univerzite, využívanie najväčšej

akademickej knižnice na svete a možnosť obedovať v Klube učiteľov so starými kolegami pre mňa stráca obsah – tieto výsady nemôžem využiť.

Po dlhom uvažovaní sme sa rozhodli, že akademický rok 2001/2002 bude posledný, čo odučím na Harvarde. Potom sa navždy vrátime domov.

Oznámil som študentom, že sú poslední, koho učím. S láskou spomínam na milú oslavu, čo mi usporiadali po poslednej prednáške, na vrúcne slová, ktoré mi všetci anonymne napísali do oficiálneho hodnotenia pre katedru.

V Budapešti mi mnohí starší ľudia hovorili, že ich kolegovia a predstavení sa s nimi pri odchode do dôchodku rozlúčili na úplne zbytočných, formálnych oslavách. Môžem s čistým svedomím vyhlásiť, že môj rozlúčkový večierok bol úprimný, priateľský a obsahovo bohatý. Dale Jorgenson vychválil moju odbornú a verejnú činnosť v krátkej prednáške, z ktorej vyžarovala nielen úcta, ale aj dôkladnosť – preňho typická. Ďalším rečníkom bol Eric Maskin, ktorý v tom čase pôsobil ako ekonóm nie na Harvarde, ale v Ústave pre pokročilé štúdiá v Princetone, a do Cambridgea pricestoval špeciálne na túto príležitosť. Pozdravnú reč prešpikoval mnohými veselými historkami, rozprával, ako sme spolu pracovali na teórii mäkkého rozpočtového obmedzenia a ako sme sa venovali skupine mimoriadne nadaných Číňanov, ktorých sme mali obaja na starosti. Jeffrey Sachs hovoril o tom, že keď niečo napísal a ukázal mi to, takmer pociťoval úzkosť, pretože vedel, že všetko, čo sa mi dostane do rúk, hodnotím prísne a nezaujato. Najdôležitejšia vec, čo spomenul, bolo, že som vo svete tyranie a lži vždy hovoril pravdu. V tomto zmysle, vo vzťahu k pravde, ma prirovnal k Adamovi Michnikovi a Václavovi Havlovi. Tento záver som vnímal ako ohromný kompliment.

Po troch kolegoch ekonómoch sa ujal slova syn András a so zvyčajným láskavým humorom rozprával, čo pre mňa znamená veda a Harvard – podľa jeho skúseností z rodinného kruhu.

Slova som sa ujal aj ja, čiastočne ironicky, čiastočne vážne. Nemohol som a nechcel dať najavo, aký som dojatý. Ťažko sa dá vyjadriť v próze to, čo najlepšie vypovie Schubertova hudba: človek môže byť šťastný i smutný súčasne. Napĺňali ma veľké city pri pomyslení, že som strávil osemnásť rokov v tomto intelektuálnom prostredí, kde som sa učil, vyučoval a priatelil sa. Myšlienka, že všetko toto musím opustiť, mi spôsobovala bolesť.

Jedna po druhej nasledovali rozlúčkové oslavy: bolo treba rozlúčiť sa s priateľmi, poprechádzať sa známymi uličkami a námestiami Bostonu, posledný raz sa pozrieť na milované Harvardské námestie v noci a dokonca krátko si poprezerať kníhkupectvá otvorené neskoro do noci.

Rozlúčili sme sa s Andrásom, jeho manželkou Ági, s deťmi, ktorých už uvidíme iba príležitostne, keď prídu domov na návštevu. Vzhľadom na vzdiale-

nosť je pre nás ťažké sledovať, ako rastie Miska, dnes už mladík, a Dani i Nórika, ktorí prežívajú čarovné obdobie prvých rokov v škole.

Začali sme vypratávať byt na Mount Auburn Street, kde sme každú drobnosť a každý predmet dlho zháňali a starostlivo pre ne hľadali najvhodnejšie miesto. Niektoré predmety sme porozdávali, iné poslali do Budapešti. Zaplnili sme veľa škatúľ a debien. Prišla sťahovacia firma, naložila ich do prepravného kontajnera a poslala do Budapešti.

Pripadalo nám to ako vo filme o prvých dňoch v byte na Mount Auburn Street. Opäť spávame na podlahe na nafukovacích matracoch. V pracovni som si vlastnoručne zhlobil poličky na knihy a provizorný stôl, postavil naň počítač a šanóny, s ktorými som pracoval. Vždy mám čo robiť alebo písať, až do posledného okamihu. V takýchto chvíľach ma Zsusa volá „statočný cínový vojačik", čím naráža na rozprávku Hansa Christiana Andersena. Tiež sme urobili niekoľko videonahrávok z týchto hoci zábavných, ale predsa len srdce drásajúcich posledných dní.

Nakoniec prichádza deň, keď sa vydávame na cestu do Európy. Najprv, ako vždy, sme cestu domov prerušili v Štokholme, aby sme strávili niekoľko dní s dcérou Judit a vnučkami Zsófi a Annou. Odtiaľ sme odleteli domov do Budapešti, kde nás na letisku vítal syn Gábor s rodinou – Tünde, Julcsi a Tomim. Dúfame, že z času na čas sa budeme do Cambridgea vracať, ale už to nebude návrat do nášho amerického domova, ako to bývalo rok za rokom, keď sme prichádzali po niekoľkých mesiacoch strávených v Budapešti. Toto obdobie v našom živote sa neodvolateľne skončilo.

Opäť doma

Po návrate do Budapešti nám istý čas zabralo sťahovanie. Už bolo pre nás únavné šplhať sa tri poschodia do bytu na Dobsinaiho ulici, kde sme bývali dvadsaťosem rokov. Hľadali sme dom s výťahom; napokon sme v Óbude našli bývanie našich snov. Zariadili sme ho vecami, čo nám pripomínali obľúbené miesta z minulosti. Bol to nábytok, obrazy a knihy kúpené v Cambridgei, ale aj také, čo sme si priniesli z niekdajšieho budapeštianskeho bytu.

Každý, kto sa sťahoval, vie, aké je to únavné. V našom prípade to bolo obzvlášť komplikované, pretože sme museli skombinovať a do jedného domova nasťahovať dva, americký aj maďarský. Ešte horšia ako fyzická únava bola citová záťaž rozhodovania. Čo by sme si mali nechať, čo dať iným a čo vyhodiť? Zažili sme starších amerických priateľov, ako čelili podobnému problému, keď

sa sťahovali z priestranných predmestských domov do menšieho bytu v meste. Teraz nás samých vyviedla z miery hŕba dôverne známeho nábytku, kníh a starých papierov. Napriek tomu sa sťahovanie skončilo načas. Dohováranie termínov s obchodníkmi, zháňanie inštalačného materiálu a obkladačiek, rozmiestňovanie kníh, platní a videopások a tisíc iných úloh zaujalo všetku našu pozornosť, takže nám nezostal čas na nostalgiu či opakované prežívanie smútku z odchodu z Cambridgea.*

„Čo ste sa zbláznili? To ste sa dobrovoľne vrátili *sem*, hoci ste tam mali všetko – prácu, domov, príjemné prostredie?" Neraz sme počúvali takéto otázky.

A odvtedy žijeme obklopení mnohým, čo nás odpudzuje a rozčuľuje. Keď zapnem televízne alebo rozhlasové správy, často ich rýchlo opäť vypnem. Nechce sa mi počúvať všetky tie nadávky a urážky, odhalenia podvodov a zahanbujúce škandály, prenikavý tón, ktorý mi trhá uši, alebo nadbytok prázdnych sľubov a povrchných informácií.

Príliš často sa stretám s neslušnosťou a nedostatkom ľudského taktu nielen v politike, ale aj v iných oblastiach života. Dráždi ma trúbenie netrpezlivých vodičov, čo musia čakať pár sekúnd na križovatke, alebo nedostatok záujmu a pozornosti zo strany personálu obchodov či reštaurácií.

Napriek všetkému sa v tomto svete cítim ako doma. Dokonca sú mi blízki aj nepríjemní ľudia. Vyznám sa tu. Viem, alebo sa domýšľam, prečo je vodič naštvaný, prečo slečna v obchode myslí na niečo iné, len nie na prácu.

Existuje starý vtip o návšteve maďarskej delegácie v Číne. Mao Ce-tung sa pýta delegátov, koľko má Maďarsko obyvateľov. Keď si vypočuje odpoveď, odvetí: „Vy sa máte! Keď je vás tak málo, určite sa navzájom poznáte."

Profesúra na Harvarde mi otvorila mnohé dvere, ale bol som iba drobný, neznámy fliačik v obrovskej krajine. Tu je to iné. Prežil som tu sedemdesiatsedem rokov. Hoci nepoznám každého, poznám veľmi veľa ľudí. A aj keď nie som všeobecne známa celebrita, slušný počet ľudí vie, kto som. Ak chcem, aby si ma vypočul minister, prijme ma. Keď zavolám šéferdaktorovi novín, nemusím sa zdĺhavo predstavovať.

---

* Naše skúsenosti zo zariaďovania bytu na Dobsinaiho ulici ma inšpirovali napísať *Nedostatkovú ekonomiku*. Teraz by som mohol napísať solídnu porovnávaciu štúdiu o výstavbe bytov v rokoch 1974 a 2002, analyzovať, ako sa trh predávajúceho zmenil na trh kupujúceho a hospodárstvo s obmedzenou ponukou na ekonomiku s obmedzeným dopytom. V prvom prípade sme potrebovali osobné konexie, aby sme napokon zohnali vaňu s výrobnou chybou a druhotriedne kameninové tehly. V druhom prípade sme si mohli z obrovskej ponuky v obchodoch napratných tovarom vybrať dlaždice, obkladačky a inštalačné materiály podľa chuti.

Hoci sa vzdialenosť k synovi Andrásovi zväčšila, teraz máme bližšie ku Gáborovi a jeho rodine, žijúcej v Budapešti. Aj k Judit a jej dcéram vo Švédsku sa dostaneme ľahšie z Budapešti ako z Cambridgea, a to nespomínam fakt, že sme už členmi Európskej únie. Je obzvlášť príjemné, že sa môžeme zhovárať o vážnych veciach s dospelými vnúčatami – Julcsou, učiteľkou na strednej škole, a vysokoškolákmi Zsófi, Annou a Tomim – a že môžem počítať s Tomiho odbornou pomocou, keď mám problémy s počítačom. (Samozrejme, nemá význam uvažovať v pojmoch takéhoto výmenného obchodu. Neprítomnosť jedného dieťaťa alebo vnúčaťa sa nedá vykompenzovať tým, že máš nablízku iné dieťa či vnúča.)

Boli sme zvyknutí žiť v Maďarsku, s výnimkou občasných krátkych návštev v zahraničí. Už sa z nás vytratil pocit, ktorý sa nás zmocňoval v predchádzajúcich rokoch: unavení z chaosu doma by sme si najradšej znova sadli do lietadla, opustili problémy a napätie v Maďarsku a vychutnávali si mier, pokoj a krásy, aké ponúka Cambridge.* Keď nás naplní podobný smútok, upokojujeme sa tým, že myslíme na niečo iné. V konečnom dôsledku sme dospeli do stavu, keď sa nemusíme koncom leta znepokojovať, že sa treba opäť baliť a sťahovať alebo si prekontrolovať poznámky k prednáškam. Osemnásť rokov sme žili v rytme šesťmesačných alebo ročných období a cestovanie tam a nazad nám plynúce roky roztrhalo na kusy. Teraz čas plynie rovnomerne.

„Na čom teraz pracuješ?"

Túto otázku som dostal vždy, keď som stretol priateľov alebo známych. Sotva si viem predstaviť, že by som odpovedal slovami: „Na ničom." Som dvojnásobný emeritný profesor, pretože týmto titulom ma poctili Harvard aj Budapeštianske kolégium. Mal by som právo prestať pracovať. Žili by sme pohodlne aj bez príjmu, ktorý mi prináša toto postavenie.

Bezpochyby nastane čas, keď prestanem, ale zatiaľ mám poruke pozitívnu odpoveď.

Funkcia predsedu Medzinárodnej ekonomickej spoločnosti IEA, ktorú zastávam v tomto volebnom období, mi prináša rozmanité povinnosti. Podujatia pripravované počas môjho prezidentovania vyvrcholia v roku 2005

* Takýto mier a pokoj však poskytol ten svet aj Maďarom, ktorí tam vtedy cestovali iba na niekoľko mesiacov. Napokon, v Amerike sme zostali cudzincami. Nepreží vali sme politické búrky ani politické napätia s takou intenzitou ako naši americkí priatelia.

Kongresom IEA, ktorý sa má podľa plánu konať v Maroku. Prídu naň stovky účastníkov a odznie veľké množstvo príspevkov. Je len prirodzené, že pri plnení povinností prezidenta mi pomáha veľa ľudí, ale v konečnom dôsledku zodpovednosť nesiem sám. Začal som si pripravovať prezidentský príhovor na kongres a, ako sa očakáva od prvého prezidenta z východnej Európy, mám v úmysle zaoberať sa problémami postsocialistického prechodu – alebo, všeobecnejšie, charakteristikou veľkých a významných historických premien. Plánujem, že aj po skončení prezidentských povinností sa budem týmito otázkami zaoberať ako hlavnou oblasťou bádania.

Zatiaľ som si popri iných úlohách predsavzal napísať pamäti. Pre výskumníka, ktorý strávil desaťročia písaním monografií a odborných článkov, je to nezvyčajný žáner. Nadišiel čas skončiť. Čaká ma ďalšia práca.

Poznámky

Pre maďarské archívy, citované v poznámkach, sme použili tieto skratky:

ÁBTL	Állambiztonsági Szolgalatok Történeti Levéltára (Historický archív Maďarskej štátnej bezpečnosti)
IH	Informacios Hivatal Levéltára (Archív informačnej kancelárie Maďarskej republiky)
MOL	Magyar Országos Levéltár (Maďarský štátny archív)
MTALt	Magyar Tudományos Akadémia Levéltára (Archív Maďarskej akadémie vied)
OHA	Oral History Archivum (Archív orálnej histórie)
PIL	Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (Archív dejín politiky a odborového hnutia

1 Rodina a mladosť 1928 – 1944

1. O židovských rukojemníkoch zadržiavaných v rabínskej škole na Ul. Szilárda Rökka pozri Braham 1981, 1:482-483; Brámer 1997 [1972].
2. Fóthy 1945. Hoci sa vo Fóthyho knihe meno môjho otca nespomína, hovorí sa v nej o právnikoch, ktorých previezli z Ul. Szilárda Rökka do Horthy-liget a krátko na to do táborov smrti.
3. Braham 1981, 2:325; Thassy 1996, s. 372-376, 394-396, 418-419.

2 Ako som sa stal komunistom 1945 – 1947

1. Stalin 1951, 6:554.
2. Ady 2004, s. 724.
3. Lukács 1973 [1945], 1978 [1950].
4. O tom, čo Mann povedal začiatkom dvadsiatych rokov minulého storočia, pozri Rez 1961.

3 V komunistických novinách 1947–1955

1. ÁBTL V-145-28S-a, s. 514-515. Dátum: 14. júna 1950.
2. Kornai 1951d, s. 5.
3. Kornai 1951c.
4. Kornai 1951b, s. 1.
5. Kornai 1951a, s. 1.

4 Prebudenie 1953 – 1955

1. Nebol som schopný rekonštruovať, čo všetko som čítal od Kardelja po roku 1953. Ako na svoj prameň sa preto odvolávam na Kardeljove pamäti: niektoré jeho pomerne dôležité práce, vrátane práce o samospráve, editori zaradili do prílohy vychádzajúcej z prejavov a článkov, čo predniesol na túto tému v rokoch 1945 – 1955 (Kardelj 1982). Predpokladám, že niektoré z nich sa mi v tom čase dostali do rúk.
2. Lange 1968 [1936-1937].
3. Kornai 1954b.
4. Kornai 1954c.
5. I. Nagy 1954, p. 169.
6. I. Nagy 1954, p. 132.
7. Kornai 1954a.
8. Keď som si pripomínal udalosti z tohto „buričského" zhromaždenia, čerpal som z týchto prameňov: Aczel and Meray 1960; Kende 1966; Lőcsei 1995; C. Nagy 1994; Szalay 1994. Zápisnice zo zhromaždenia sú v MOL M-KS 276. f. 89/206 ő. e., kde sa nachádzajú aj dokumenty Oddelenia agitácie a propagandy MDP KV, týkajúce sa novín *Szabad Nép* vrátane zápisníc zo schôdzí, ktoré sa konali 22., 23. a 24. októbra 1954, uznesenia schváleného na schôdzi a správy o schôdzi z pera Oddelenia agitácie a propagandy.
9. Aczél and Méray 1960.
10. MOL M-KS 276. f. 89/206. ő. e. s. 161-219.
11. MOL M-KS 276. f. 53/205. ő. e. s. 1-3, 7-76.
12. MOL M-KS 276. f. 53/206. ő. e. s. 31-51, 73-79.
13. MOL M-KS 276. f. 53/206. ő. e. s. 34.
14. MOL M-KS 276. f. 53/206. ő. e. s. 73, 74, 76.
15. MOL M-KS 276. f. 53/208. ő. e., a 276. f. 53/206. ő. e.
16. Magyar Dolgozók Partja Központi Vezetősége 1955.
17. MOL M-KS 276. f. 53/228. ő. e.

5 Začiatok vedeckej kariéry 1955 – 23. október 1956

1. Liska and Máriás 1954.
2. Hegedűs 1990.
3. Heller 1988.
4. Péter 1954, 1956.
5. Kende 1955. Rukopis je majetkom autora.
6. ÁBTL V-145-288/document 2, s. 325-326. Priznanie Sándora Feketeho napísané vlastnou rukou, bod 2 a 5. Dátum: 18. decembra 1958.
7. Péteri 2001, s. 51; rozsiahlejší prehľad pozri: Péteri 1997.
8. Kornai 1994b [1959], s. viii-ix.
9. Kornai 1994b [1959], s. 27.
10. Kornai 1994b [1959], s. 112.
11. Kornai 1994b [1959], s. 114.
12. Kornai 1994b [1959], s. 146.
13. Kornai 1994b [1959], s. 215.
14. Kornai 1994a [1959], s. 236.
15. MTALt TMB 891/368. Zápisnica z diskusie o dizertácii Jánosa Kornaiho. Dátum: 24. septembra 1956. Pozri tiež: Esze 1956.
16. MTALt TMB 891/368, s. 41. Györgya Pétera som citoval priamo zo záznamu s drobnými jazykovými úpravami.
17. V tom čase bola Maria Augusztinovicsová vydatá a volala sa Gerő Tamásné (pani Tamása Gerőa). Jej diskusný príspevok je zaznamenaný v zápisnici pod týmto menom.
18. MTALt TMB 891/368, s. 2-11.
19. Kópia návrhu je uložená v mojej súkromnej zbierke dokumentov.
20. Kornai 1956.

6 Revolúcia a po nej 23. október 1956–1959

1. ÁBTL V-150-352/doc. 1, p. 442. Dátum: 16. apríla 1957. MOL XX-5-h. 1. d. 3. k. s. 92 – 97. Dátum: 13. júla 1957. Účasť na príprave vládneho program sa dostala aj do môjho trestného registra. (Fascikel s mojím trestným registrom má číslo: ÁBTL C-R-N 0082-479-2. Exemplár, ktorý som videl, nesie dátum 21. decembra 1966. Predtým tam musel byť podobný fascikel.)
2. Vida 1992, s. 34.
3. Gimes 1956.

4. Halda 2002, s. 167.
5. Kornai 1990a [1957], s. 6.
6. Esze 1956.
7. Péter 1957.
8. G. Ripp 1957, s. 3.
9. Molnár 1957, s. 45.
10. Gulyás 1957-1958, s. 31.
11. Kornai 1994B [1959].
12. „Bureaucrats at Large" 1960; R.N.W.O. 1959; Devons 1959.
13. Spulber 1960, s. 763.
14. Nove 1960, s. 389.
15. MOL M-KS XX-5-h. 50. d. 1. k. s. 48 – 54. Dátum: 20. marca 1957; MOL M-KS XX-5-h 52. d. 1. k. s. 10 – 13. Dátum: 8. mája 1958.
16. MOL M-KS XX-5-h, 1. d. 4. k. s. 57 – 59. Dátum: 16. apríla 1957.
17. MOL M-KS XX-5-h. 86. d. zv. 5, s. 49 – 67. Správa o vypočúvaní P. P. Správa, na ktorú sa odvoláva vypočúvajúci dôstojník, je na s. 51. O Gimesových plánoch na založenie novín a o skutočnej výrobe novín sa píše na s. 51 – 54. Dátum: 10. apríla 1957.
18. MOL M-KS XX-5-h. 1. d. 4. k. s. 57 – 59.
19. MOL M-KS XX-5-h. 86. d. 4. a 5. k.
20. Hungaricusova štúdia sa rozposlala okamžite po tom, ako vznikla; úzky okruh ľudí mal k dispozícii iba obmedzený počet cyklostylovaných kópií. Maďarský text nevyšiel tlačou až do roku 1989.
21. Fejtő napísal v roku 1957 článok o „Hungaricusovej" štúdii. Samu štúdiu v plnom znení uverejnil vo francúzštine Ústav Imreho Nagya v Bruseli v roku 1959.
22. ÁBTL V-145-288/document 3, s. 482 – 492. Správa o vypočúvaní J. Vassilioua. Dátum: 11. júna 1959. Pozri tiež Vasziliu 1999.
23. ÁBTL V-145-288/document 2, s. 327. Priznanie Sándora Feketeho napísané vlastnou rukou, bod 11. ÁBTL V-145-288/document 3, s. 482 – 492. Správa o vypočúvaní J. Vassilioua. Dátum: 11. júna 1959. Pozri tiež Vasziliu 1999. ÁBTL V-145-288/document 9, s. 156 – 160, 233.
24. Novobáczky 1956, s. 1.
25. ÁBTL V-145-288/document 3, pp. 482-492. Správa o vypočúvaní J. Vassilioua. Dátum: 11. júna 1959. ÁBTL V-145-288/document 2, s. 326. Priznanie Sándora Feketeho napísané vlastnou rukou, bod 7.
26. ÁBTL V-145-288/document 2, s. 327. Priznanie Sándora Feketeho napísané vlastnou rukou, bod 8.

7 Moje univerzity 1957 – 1959

1. Samuelson 1980.
2. Arrow 1951.
3. Hayek 1975 [1935].
4. Hicks 2001 [1939].
5. Samuelson 1983.
6. Tinbergen 2004 [1954].
7. Hayek 1975 [1935].
8. Lange 1968 [1936-1937], s. 70.
9. Kende 1959.
10. Kornai 1959.
11. Kende 1964.
12. Kornai 1958.

8 Aplikácia matematických metód v ekonomike 1957 – 1968

1. Kornai and Lipták 1959.
2. Kornai and Lipták 1962b.
3. Bródy 1970.
4. Samuelson 1983.
5. Kornai and Lipták 1962a.
6. Kornai and Lipták 1971 [1965].
7. Arrow 1971.
8. Malinvaud 1967.
9. Arrow 1973b [1963].

9 Cestovanie na Západ od roku 1963

1. Kornai 1967b.
2. Malinvaud and Bacharach 1967.
3. Juhász 1934.
4. ÁBTL M 13417/1. Správa o mne a jej hodnotenie sa dá nájsť na s. 35 spisu. Podľa správy sa agent rozprával so mnou 10. júna 1960. Hrubý spis, ktorý okrem iného obsahuje aj správu, bol otvorený 25. júna 1957.
5. Príkaz na vypracovanie správy o mne má odkazové číslo IH IV/l-A a je označený dátumom 15. apríla 1964. Správy R. R. o mne majú odkazové

čísla 35-634/65 a 2/B-530 a sú označené dátumom 4. máj 1965. Musím poznamenať, že v týchto poznámkach uvádzam odkazové čísla uvedené v dokumentoch, ktorých kópie mi dala k dispozícii Informačná kancelária (IK). Predpokladám, že originály dokumentov boli vybrané pre vnútornú potrebu zo spisov v záznamoch právneho predchodcu IK a majú vlastné odkazové čísla. Tie nepoznám. To isté platí o všetkých dokumentoch, čo mi dala k dispozícii IK, ako aj pre ich ďalšie citovanie.

6. IH 134-216/64. Správa X. X. o mne. Dátum: 2. marca 1964.
7. IH VI/4-A. Dátum: 26. marca 1964.
8. Kenedi 1996, s. 438. Kenedi v poznámke pod čiarou tvrdí, že jeho glosár vychádzal z utajeného *Állambiztonsági Értelmező Szótár* (Slovníka termínov Štátnej bezpečnosti), ktorý bol zostavený z iných prameňov a vydalo ho ministerstvo vnútra v roku 1980.
9. Prvý odborný posudok bol napísaný pri príležitosti podania žiadosti o vydanie pasu v roku 1966. Na tento posudok sa neskôr odvolával aj iný dokument, z ktorého som vybral citovaný úryvok. Tým neskorším dokumentom je IH 40-27-245/64, 213-3019, označený dátumom 12. júla 1964.
10. Na fotokópii je sotva čitateľné číslo IH III/I-l-A. 8153.
11. Koopmans and Montias 1971.
12. Odkazové číslo IH chýba. Objavuje sa na stranách 18 – 22 medzi kópiami dokumentov súvisiacich s Montiasovým prípadom, ktoré som dostal z IH.
13. IH 34-4-797/1965. Dátum: 23. apríla 1965.
14. Správa kapitána Z. Z. IH 34-A-1027/1965. Dátum: 26. mája 1965.
15. IH 34-4-797/1965. Dátum: 23. apríla 1965. Rukou napísaný príkaz na s. 1.
16. IH 59/2581-4/1965. Dátum: 22. novembra 1965.
17. IH 189-193/66. Dátum: 18. mája 1966. IH 189-191/66. Dátum: 19. mája 1966. IH 189-220/ 66. Dátum: 6. júna 1966.
18. Bob/go 1966.
19. Montias 1976; Kornai 1978.
20. ÁBTL 0004-470-5-MRG, s. 24. Dátum: 1. apríla 1971.
21. ÁBTL 0004-470-5-MRG, s. 47. Dátum: 29. januára 1989.
22. Montias 1982, 1989, 2002.

10 Proti prúdu 1967 – 1970

1. Kornai 1967a.
2. Kornai 1968.
3. Neumann 1963 [1955], pp. 100-101.

4. Kornai 1991, p. 367. Myšlienku „matematického kryštálu" pozri Heisenberg 1967 [1958], s. 231-232.
5. Arrow 1974, p. 254; Simon 1979, p. 508.
6. Citát z Haydna som si prečítal v týždenníku, ale jeho prameň sa mi nepodarilo vystopovať. Napriek tomu som ho použil, lebo sa mi zdá vierohodné, že skutočne pochádza od Haydna, a súčasne ilustruje môj názor.
7. Hahn 1973, s. 330.

11 Ústav, univerzita a akadémia od roku 1967

1. Z poémy Attilu Józsefa Vigasz (Útecha), 1933; Jozsef 2003, s. 390.
2. Kornai, Kovács, and Schmidt 1969.
3. Kópia listu je uložená v mojej zbierke dokumentov.
4. Tibor Huszar upriamil moju pozornosť na prameň informácií o tom, ako prebiehala moja voľba za akademika: MOL M-KS 288. f. 36/1. ő. e. s. 9.
5. MOL M-KS 288. f. 5/675. ő. e. s. 10.
6. MOL M-KS 288. f. 5/675. ő. e. s. 10.
7. MOL M-KS 288. f. 5/682. ő. e. s. 3.
8. MOL M-KS 288. f. 5/682. ő. e. s. 7.

12 Hľadanie cesty a príprava 1971 – 1976

1. Kornai 1972.
2. Kornai 1972, s. 5.
3. Hirschman 1988 [1958]; Streeten 1959.
4. Pozývací list je uložený v mojej zbierke dokumentov.
5. Kornai and Martos 1973.
6. Kornai and Martos 1981.
7. Kornai and Martos 1981.
8. Kornai 1974.

13 Sklíčka zapadajú do mozaiky 1971 – 1980

1. Kornai 1980, s. 569.
2. Kópia recenzného posudku Andrása Bródyho je uložená v mojej zbierke dokumentov.

3. Kópia recenzného posudku Lajosa Faluvegiho je uložená v mojej zbierke dokumentov.
4. Krátky článok pod značkou (bes) vyšiel 4. októbra 1980 v týždenníku *Élet és Irodalom* (Život a literatúra).
5. Kornai 1979.
6. Karagedov 1982.
7. Barro and Grossman 1971.
8. Typickým príkladom spôsobu uvažovania reprezentovaného Barroom, Grossmanom a Portesom je Portes and Winter 1980.
9. Yergin and Stanislaw 1998, s. 277.
10. Hoffman 2002, s. 89-90.

14 Prelom 1979 a neskôr

1. Kornai, Maskin, and Roland 2003.
2. Kornai and Weibull 1983.
3. Goldfeld and Quandt 1988, 1990, 1993.
4. Dewatripont and Maskin 1995.
5. Korešpondenciu so šéfredaktorom časopisu a recenzentmi mám uloženú vo svojej zbierke dokumentov.
6. Kornai 1986b [1980].
7. Hicks 1937.
8. Arrow 1973a.
9. Schumpeter 1983 [1934].
10. Aghion and Howitt 1998.
11. Na tento slovný obrat som narazil v článku, ktorého autor chybne prisúdil úslovie Keynesovi, uznanie v skutočnosti patrí Wildonovi Carrovi. Pozri Shove 1942, s. 323.

15 Zmierlivá, nezaujatá kritika 1968 – 1989

1. Kornai 1983a, s. 229.
2. Kornai 1982.
3. Tento citát som prevzal z interview, ktoré Tibor Liska poskytol OHA (interview 39, s. 346). V prepise rozhovoru som urobil iba drobné jazykové úpravy.
4. Szénási 1983, s. 7.
5. Kornai 1986b [1980], s. 137.

6. Lengyel 2002, s. 157-158.
7. Szegő 1983.
8. Kornai 1984.
9. Tardos 1982, 1988a, 1988b.
10. Kornai 1986c, s. 1733-1734.
11. Citácia je prevzatá z prvého vydania učebnice (Gregory and Stuart 1980, s. 299). V neskorších vydaniach už autori zaradili presnejší výklad nového hospodárskeho mechanizmu v Maďarsku (najnovšie vydanie pozri Gregory and Stuart 2004).
12. V Müller 1999 čitateľ nájde podrobnejší opis cieľa Správy o denných operatívnych informáciách, ako aj o metódach a organizácii ich zhromažďovania a spracovania.
13. ÁBTL NOIJ III/1-218-265/6, s. 3. Dátum: 10. decembra 1981.
14. ÁBTL NOIJ III/II-80, s. 5. Dátum: 26. apríla 1985.
15. ABTL, rukou písaná poznámka pripojená k dokumentu ÁBTL NOIJ III/II-80A.

16 Harvard 1984 – 2002

1. Rosovsky 1990, s. 194-195.
2. Samuelson 1983.
3. List je uložený v mojej zbierke dokumentov.

17 Doma v Maďarsku a vo svete od roku 1985

1. Szakolczai 2001, s. 92.
2. Kornai 1988b, s. 737, 739.
3. Kornai 1988a.
4. Sen 1988.
5. Lindbeck 1988.
6. V roku 1985 nakladateľstvo čínskych novín *Economic Daily* vydalo výber materiálov z konferencie. Anglický preklad názvu znie: *The Management and Reform of the Macroeconomy: A Selection of Presentations Held at the International Conference on the Management of the Economy* (Riadenie a reforma makroekonomiky – Výber príspevkov prednesených na medzinárodnej konferencii o riadení ekonomiky). Keďže som nebol schopný identifikovať editor(ov), publikáciu som do zoznamu literatúry nezaradil.

Niektoré príspevky prednesené na konferencii sú uložené v mojej zbierke dokumentov.

18 Syntéza 1988 – 1983

1. Kornai 1992c, s. xxi.
2. Karsai 1993, s. 19.
3. Schama 1989, s. xiii.
4. Kornai 1992c, s. xix.
5. Nove 1992, s. 23.
6. Nove 1992, s. 23.
7. Ericson 1994, s. 495, 497.
8. Krausz 1994, s. 158.
9. Krausz 1994, s. 157.
10. Kópia listu je uložená v mojej zbierke dokumentov.

19 Bod obratu 1989 – 1992

1. Coles 1999.
2. Passel 1990; Bosworth 1990; Salgó 1990; Gy 1991; Denton 1990.
3. Kornai 1990b.
4. Kornai 1992b.
5. Kornai 1992a.
6. Kornai 1993a.
7. Kornai 1990c, s. 72-73.
8. Szegvári 1990, s. 5.
9. Semjén 1990, s. 7.
10. Kornai 1990c, s. 82.
11. Kópie korešpondencie sú uložené v mojej zbierke dokumentov.
12. Samuelson 1990, s. 7.
13. Klaus and Tříska 1997 [1994], s. 167.
14. Kornai 1990c, s. 78-79.
15. Központi Statisztikai Hivatal 1996, s. 314.
16. Kornai 1990c, s. 211.
17. Dokumenty z konferencií za okrúhlym stolom vyšli v ôsmich zväzkoch. Dôležité dokumenty o hospodárskej politike sú v 5. zväzku: Z. Ripp 2000, s. 15 – 79, 571 – 633.

18. Prehľad programov hospodárskej politiky rôznych politických strán a organizácií pozri Laki 1989, 1990.
19. Na činnosti Blue Ribbon Committee (Výboru modrej stužky) sa zúčastňovali maďarskí aj zahraniční odborníci, kým v Bridge Group boli iba maďarskí ekonómovia. Oba výbory zverejnili svoje návrhy na jar 1990. Pozri Kék Szalag Bizottság 1990; Híd-csoport 1990.
20. Réti 1989, s. 5.

20 O hraniciach medzi vedou a politikou 1990 a neskôr

1. Kornai 1992d.
2. Kornai 1995b.
3. Solow 2000, s. 408.
4. Kornai 1997b, s. 100 – 120. Rozhovor, ktorý viedol László Zsolt Szabó, vysielala televízia Duna 9. apríla 1995.
5. Blahó 2003.
6. Kornai and McHale 2000.
7. Csontos, Kornai, and Toth 1996, 1998.
8. Kornai 2000a.
9. Kornai 1998a.
10. Kornai and Eggleston 2001 (v maďarčine, Kornai and Eggleston 2004a).
11. Kópie korešpondencie sú uložené v mojej zbierke dokumentov.
12. Kópia listu je uložená v mojej zbierke dokumentov.
13. Prejavy prednesené v parlamente môžu čitatelia nájsť na CD *Országgyűlesi Napló 1990 – 2002* (Parlamentný časopis, 1990 – 2002), ktoré vydalo Arcanum Publishers, a aj na internete. Zahrnuli sme všetky odvolávky, čo sme tam našli, a usporiadali ich podľa rôznych kritérií. Výsledné tabuľky sú uložené v mojej zbierke dokumentov.

21 Pokračovanie 1990 a neskôr

1. Kornai 1983b.
2. Camus 1965, s. 106.
3. Kornai 1986b [1980], s. ix.
4. Kornai and Rose-Ackerman 2004; Kornai, Rothstein, and Rose-Ackerman 2004.
5. Gács and Köllö 1998; Maskin and Simonovits 2000.

Chronológia

Kritériom pre zaradenie nie je historický význam udalostí – niektoré veľmi dôležité sme vynechali –, ale oveľa užšie kritérium: informovať čitateľov o historických udalostiach, ktoré tvorili pozadie epizód opisovaných v autobiografii. Z niektorých hesiel je zrejmé, že udalosti, čo sú v nich obsiahnuté, sa *neodohrali* v Maďarsku. Iné udalosti sa tam odohrali, hoci sa to v texte výslovne neuvádza.

14. apríl 1921	Gróf István Bethlen zostavil vládu; utíchol biely teror, ktorý zavládol v roku 1919 po krátkom období Maďarskej republiky rád. Nastolil sa konsolidovaný, napoly autoritatívny a napoly parlamentný politický režim.
30. január 1933	Nemeckým kancelárom sa stal Adolf Hitler.
12. – 13. marec 1983	Nemecko zabralo Rakúsko (tzv. anšlus).
29. máj 1938	Prvý takzvaný Židovský zákon stanovil obmedzenia podielu židov v niektorých profesiách a vo funkciách vo verejnej službe.
15. marec 1939	Nemecko obsadilo Čechy a Moravu.
5. máj 1939	Parlament schválil druhý takzvaný Židovský zákon, ktorý ešte viac znížil kvóty židov v zamestnaní a rozšíril obmedzenia na profesie.
1. september 1939	Nemecko prepadlo Poľsko, čím vyvolalo druhú svetovú vojnu.
6. apríl 1941	Nemecké vojská zaútočili na Juhosláviu.
11. apríl 1941	Maďarsko sa po boku Nemecka zapojilo do vojny proti Juhoslávii.
16. apríl 1941	Vládnym nariadením sa židia mužského pohlavia museli zúčastňovať na nútených prácach.
22. jún 1941	Nemecko prepadlo Sovietsky zväz.
26. jún 1941	Maďarsko vstúpilo do vojny proti Sovietskemu zväzu na strane Nemecka.

8. august 1941	Tretí Židovský zákon zakázal sobáše medzi židmi a nežidmi.
12. december 1941	Maďarsko vyhlásilo vojnu Spojeným štátom.
12. január – 3. február 1943	Maďarská armáda utrpela zdrvujúcu porážku na ruskom fronte na Donskom oblúku.
19. marec 1944	Nemecké vojská okupovali Maďarsko.
15. máj 1944	Na maďarskom vidieku sa začalo zatýkanie židov s cieľom deportácie.
6. jún 1944	Začalo sa vyloďovanie v Normandii.
27. august 1944	Prvé sovietske jednotky prekročili maďarské hranice.
15. október 1944	Guvernér Miklós Horthy, hlava štátu, v rozhlasovom vysielaní vyhlásil prímerie. Moc uchopili maďarskí nacisti, Strana šípových krížov. Na druhý deň Horthy vymenoval Ferenca Szálasiho, vodcu Šípových krížov, za predsedu vlády a odstúpil.
21. december 1944	V Debrecíne na východe Maďarska sa zišiel dočasný parlament, nezávislý od vlády Nemecka aj Šípových krížov.
26. december 1944	Sovietske vojská obkľúčili Budapešť a začalo sa obliehanie mesta.
18. január 1945	Obliehanie Budapešti sa skončilo v Pešti, na ľavom brehu Dunaja.
4. – 11. február 1945	Churchill, Roosevelt a Stalin sa stretli na Jaltskej konferencii.
13. február 1945	Po obliehaní, ktoré trvalo jeden a pol mesiaca, sovietska armáda oslobodila Budapešť od Nemcov a ich maďarských nacistických spojencov.
12. apríl 1945	Skončili sa boje na území Maďarska.
6. august 1945	Na Hirošimu dopadla atómová bomba.
2. september 1945	Bezpodmienečnou kapituláciou Japonska sa skončila druhá svetová vojna.
4. november 1945	V parlamentných voľbách získala pravicová Maloroľnícka strana 57 percent hlasov.
5. marec 1946	Počas návštevy Spojených štátov sa Churchill v prejave vo Fultone (v štáte Missouri) zmienil o „železnej opone" prechádzajúcej naprieč Európou.

1. august 1946	Zavedením forintu, novej maďarskej menovej jednotky, sa skončila najväčšia hyperinflácia v dejinách financií.
28. november 1946	Prvé štádium znárodnenia v maďarskej ekonomike postihlo najväčšie priemyselné zariadenia.
12. jún 1948	Výsledkom zlúčenia Maďarskej komunistickej strany a Sociálnodemokratickej strany bola de facto vláda jednej strany.
28. jún 1948	Kominforma, medzinárodný komunistický orgán pod vedením Sovietskeho zväzu, odsúdila Tita a Komunistickú stranu Juhoslávie.
25. január 1949	V Moskve vznikla RVHP, riadiaci orgán hospodárskej spolupráce socialistických štátov.
16. – 24. september 1949	Konal sa verejný proces, v ktorom bol vedúci komunistický činiteľ László Rajk hlavným obžalovaným z velezrady.
15. október 1949	Popravili Lászlóa Rajka a jeho spoluvinníkov.
10. december 1949	Parlament uzákonil prvý päťročný plán.
28. december 1949	Znárodnili sa firmy s viac ako desiatimi zamestnancami.
17. jún 1951	Ústredný denník *Szabad Nép* uverejnil vládne nariadenie o vysťahovaní „bývalých vykorisťovateľov“ z Budapešti.
5. marec 1953	Zomrel Stalin.
17. jún 1953	V Berlíne sa uskutočnilo povstanie proti komunistickému systému a sovietskej okupácii východného Nemecka.
27. – 28. jún 1953	Ústredný výbor komunistickej strany schválil „júnové uznesenie“ o chybách, ktoré sa urobili v Maďarsku, a o spôsobe ich nápravy.
4. júl 1953	Maďarským premiérom sa stal Imre Nagy.
26. júl 1953	Skončili sa internácie (v koncentračných táboroch bez súdu) a deportácie. Deň predtým bola vyhlásená čiastočná amnestia.
9. marec 1955	Noviny *Szabad Nép* uverejnili uznesenie ústredného výboru komunistickej strany, v ktorom sa odmieta predchádzajúca poststalinská línia strany.

14. – 18. apríl 1955	Imreho Nagya odvolali z funkcie premiéra a zbavili ho všetkých funkcií v komunistickej strane.
14. – 25. február 1956	V prejave na 20. zjazde Komunistickej strany Sovietskeho zväzu Nikita Chruščov odhalil Stalinove zločiny.
28. jún 1956	V poľskej Poznani sa uskutočnilo robotnícke povstanie.
19. – 21. október 1956	Pri zmene politiky v Poľsku zvolili Gomułku za prvého tajomníka, vyhlásili amnestiu a reformy.
23. október 1956	V Budapešti vypukla revolúcia.
24. október 1956	Imre Nagy sa stal premiérom. V rôznych častiach Budapešti prepukli boje medzi povstalcami a sovietskymi a maďarskými ozbrojenými silami. Nepokoje sa rozšírili aj do iných miest.
29. október 1956	Sovietske jednotky sa začali sťahovať z Budapešti. Na druhý deň Imre Nagy vyhlásil koniec systému jednej strany a vytvoril koaličnú vládu s obnovenými politickými stranami, ktoré pôsobili pred komunistickým prevratom.
29. október 1956	Začala sa druhá arabsko-izraelská vojna.
1. november 1956	Maďarsko odstúpilo od Varšavskej zmluvy.
4. november 1956	Sovietske vojská zaútočili na Budapešť. Maďarsku bola vnútená nová vláda pod vedením Jánosa Kádára, oddaného Sovietskemu zväzu.
11. november 1956	Ozbrojený odpor v Budapešti sa skončil.
22. november 1956	Imreho Nagya a jeho spoločníkov uniesli a držali vo väzení v Rumunsku.
10. september 1957	Na Valnom zhromaždení OSN sa začína debata o „maďarskej otázke“.
4. október 1957	Sovietsky zväz úspešne vypustil na obežnú dráhu Sputnik, prvú umelú družicu Zeme.
16. jún 1958	Popravili Imreho Nagya, predsedu revolučnej vlády, Pála Malétera, ministra obrany tejto vlády, a novinára Miklósa Gimesa.

19. marec 1959	Nariadenie o poľnohospodárskych výrobných družstvách ohlasovalo novú vlnu kolektivizácie v Maďarsku.
13. august 1961	Začal sa stavať Berlínsky múr.
26. august 1961	Rozsudky smrti nad skupinou vzbúrencov z roku 1956 znamenali koniec sérií politických popráv.
22. marec 1963	Bola vyhlásená široká amnestia pre ľudí stíhaných za činnosť počas revolúcie v roku 1956.
7. august 1964	Kongres USA schválil Uznesenie o Tonkinskom zálive, čím dal súhlas na priamu vojenskú intervenciu vo Vietname.
16. máj 1966	V Číne sa začala tzv. kultúrna revolúcia.
1. január 1968	V Maďarsku vstúpil do platnosti nový hospodársky mechanizmus.
3. – 5. január 1968	Prvým tajomníkom Komunistickej strany Československa sa stal reformný komunista Alexander Dubček.
2. máj 1968	Rektor univerzity v Nanterre neďaleko Paríža zakázal študentom vstup na akademickú pôdu. O niekoľko dní sa v Paríži začali študentské demonštrácie.
20. – 21. august 1968	Vojská Sovietskeho zväzu, Bulharska, Poľska, Maďarska a východného Nemecka obsadili Československo a odstránili Dubčekovu vládu, čím sa skončila Pražská jar.
21. júl 1969	Vesmírna loď USA pristála na Mesiaci.
14. – 18. december 1970	Poľské orgány na niekoľkých miestach nariadili strieľať do robotníkov, ktorí štrajkovali proti zvyšovaniu cien.
22. – 30. máj 1972	Prezident USA Nixon navštívil Moskvu. Bola podpísaná dohoda o obmedzení strategických zbraní SALT-1.
14. – 15. november 1972	Ústredný výbor Komunistickej strany Maďarska (MSZMP) schválil uznesenie o obmedzení ekonomickej reformy.

1. august 1975	Bola podpísaná Helsinská zmluva, dôležitá udalosť pre zmierňovanie medzinárodného napätia.
9. september 1976	Zomrel Mao Ce-tung.
6. január 1978	Delegácia USA na čele s ministrom zahraničných vecí Cyrusom Vanceom navštívila Budapešť, aby vrátila Svätoštefanskú korunu, symbol maďarskej štátnosti.
26. – 27. december 1979	Sovietske jednotky vpochodovali do Afganistanu.
začiatok december 1981	Vychádza prvé číslo ilegálneho časopisu *Beszelő* (Mnohovravný).
13. december 1981	Generál Jaruzelski vyhlásil v Poľsku výnimočný stav. Odborovú organizáciu Solidarita postavili mimo zákon a jej vodcov uväznili.
6. máj 1982	Maďarsko sa stalo členom Medzinárodného menového fondu.
7. júl 1982	Maďarsko sa stalo členom Svetovej banky.
11. marec 1985	Michail Gorbačov sa stal novým generálnym tajomníkom Komunistickej strany Sovietskeho zväzu.
14. – 16. jún 1985	Opoziční intelektuáli usporiadali zhromaždenie v Monore neďaleko Budapešti.
19. – 20. november 1985	Uskutočnilo sa prvé z niekoľkých stretnutí na najvyššej úrovni medzi Gorbačovom a Reaganom.
25. február – 6. marec 1986	Zjazd Komunistickej strany Sovietskeho zväzu prijal program *glasnosti* (otvorenosti) a *perestrojky* (prestavby).
október 1986	Vypracoval sa dokument vyjadrujúci postoj maďarských reformných ekonómov – *Zmena a reforma*.
23. august 1987	V Litve, Lotyšsku a Estónsku sa konali protisovietske demonštrácie.
27. september 1987	Na zhromaždení vo východomaďarskej dedine Lakitelek vzniklo Maďarské demokratické fórum. V prvom kole prvých slobodných všeobecných volieb v roku 1990 získa najviac hlasov a následne vytvorí koaličnú vládu.

20. – 22. máj 1988	Maďarská komunistická strana odvolala z funkcie generálneho tajomníka Jánosa Kádára, ktorý viedol krajinu tridsaťdva rokov.
10. – 11. február 1989	Najvyšší orgán Maďarskej komunistickej strany sa vyslovil za zavedenie systému viacerých strán.
13. jún 1989	Medzi vládnucimi politickými silami a opozíciou sa začínajú rokovania Národného okrúhleho stola o pokojnom prechode.
9. november 1989	Začína sa rúcať Berlínsky múr.
8. apríl 1990	V Maďarsku sa konajú slobodné voľby.
29. máj 1990	Borisa Jeľcina zvolili za prezidenta Ruskej federácie.
25. jún 1990	Slovinsko vyhlásilo nezávislosť; začína sa rozpad Juhoslávie.
3. október 1990	Dva nemecké štáty sa znovu zjednotili.
19. jún 1991	Skončil sa odchod sovietskych vojsk z Maďarska.
1. júl 1991	Ukončila sa činnosť Varšavskej zmluvy, vojenského zoskupenia komunistických štátov.
26. december 1991	Sovietsky zákonodarný zbor vyhlásil rozpad Sovietskeho zväzu.
8. – 9. júl 1997	Velenie NATO oznámilo, že sa začali rokovania s Českou republikou, Maďarskom a Poľskom o ich prijatí do aliancie.
11. september 2004	Maďarsko je medzi desiatimi novými členskými štátmi Európskej únie (z toho je osem bývalých socialistických krajín).

Slovníček

Pramene pre slovníček sú v autorovej kartotéke a záujemcovia ich môžu dostať na požiadanie.

Aczél, György (1917 – 1991) Maďarský komunistický politik, ktorý vstúpil do strany v roku 1935. V roku 1945 sa stal funkcionárom komunistickej strany. Na základe falošných obvinení ho v roku 1949 odsúdili, ale v roku 1954 oslobodili. V rokoch 1957 – 1967 bol námestníkom ministra kultúry, potom tajomníkom ústredného výboru strany zodpovedným za kultúru a v rokoch 1974 – 1982 podpredsedom vlády. Od polovice šesťdesiatych rokov minulého storočia až do polovice osemdesiatych rokov bol hlavným politickým kontrolórom kultúrneho života. Jeho politika bola liberálnejšia než v mnohých krajinách sovietskeho bloku. Aczél považoval kultúrny život za sieť svojich osobných kontaktov a snažil sa ju riadiť pomocou kombinácie vyhrážok a trestov na jednej strane, výhod a privilégií, ktoré určoval on sám, na strane druhej.

ÁVH (Államvédelmi Hatóság, Úrad štátnej bezpečnosti) Politická polícia budovaná podľa vzoru sovietskej Čeky a jej nasledovníkov vznikla v Maďarsku vo februári 1945. Počas revolúcie v roku 1956 sa stala hlavným terčom hnevu ľudu a bola rozpustená. Jej dôstojníkov od samého začiatku získavali z radov komunistov. Hoci formálne sa zodpovedala predsedovi vlády, jej najvyššie velenie spadalo pod priame riadenie Mátyása Rákosiho (pozri samostatné heslo), šéfa komunistickej strany. Jej členovia ju nazývali „päsť strany".

Babits, Mihály (1883 – 1941) Vplyvná postava maďarskej literatúry v prvej polovici 20. storočia. Babits bol lyrický básnik, ktorý silne ovplyvnil nielen poéziu, ale aj mnohé iné žánre. Preložil do maďarčiny diela Sofokla, Danteho, Shakespeara a Verlaina. Mal stále zamestnanie v časopise *Nyugat* (Západ), kde pôsobil ako šéfredaktor od roku 1929 až do smrti. Babits bol mimoriadne erudovaný človek, u ktorého sa skvelý cit pre formu snúbil s veľkým zmyslom pre morálku, ako aj filozofickým sklonom. *Dejiny európskej literatúry* (1935) nie sú literárnou históriou v prísnom zmysle slova; je to súbor navzájom súvisiacich esejí, v ktorých praktizujúci básnik „prechádza" európskou literatúrou od klasickej grécko-rímskej tradície až do začiatku 20. storočia.

Berlínsky múr Sústava opevnených múrov obopínajúcich Západný Berlín, ktorá ho izolovala od východného Nemecka a rozdeľovala mesto. Politické prenasledovanie a nízka životná úroveň prinútili v rokoch 1949 – 1961 milióny obyvateľov východného Nemecka, aby opustili vlasť a cez otvorenú hranicu zóny išli za lepším. 12. – 13. augusta 1961 vedenie východného Nemecka postavilo okolo západnej zóny mesta Berlínsky múr, aby zabránilo odchodu väčšieho počtu ľudí. Múr sa za čias studenej vojny stal symbolom rozdelenia. Po mesiacoch hromadných útekov a demonštrácií komunistické vedenie, z obavy pred krízou, otvorilo 9. novembra 1989 hranice Nemeckej demokratickej republiky. Vtedy v múre prelomili otvory. Definitívne búranie opevnených múrov sa začalo vo februári 1990.

Betlen, Oszkár (1909 – 1969) Maďarský komunistický novinár. V roku 1931 ho za komunistickú činnosť na deväť mesiacov uväznili a deportovali do rodného mesta Pozsonye (v tom čase už bolo premenované na Bratislavu a nachádzalo sa v Československu), kde sa stal funkcionárom Komunistickej strany Slovenska. Druhú svetovú vojnu prežil v nemeckých koncentračných táboroch. V roku 1946 nastúpil do komunistického denníka *Szabad Nép* a v rokoch 1951 – 1954 tu bol šéfredaktorom. Bol typickým predstaviteľom stalinistickej mentality a ideológie v maďarskej tlači.

Bibó, István (1911 – 1979) Maďarský právny vedec, esejista a politik. V rokoch 1946 – 1950 pôsobil ako profesor na univerzite v Szegede a bol jedným z najvýznamnejších nekomunistických ľavicových politických mysliteľov v Maďarsku v povojnových rokoch, kým sa komunisti nezmocnili moci. Obrat k stalinizmu v rokoch 1948 – 1949 ho podnietil, aby sa stiahol z verejného života. Bol ministrom zahraničných vecí vo vláde Imreho Nagya 2. – 4. novembra 1956. V roku 1957 Bibóa zatkli a v roku 1958 odsúdili na doživotné väzenie, ale v roku 1963 ho v rámci amnestie prepustili. Potom pracoval ako výskumník v Ústrednom štatistickom úrade až do odchodu do dôchodku. Jeho pohreb sa zmenil na demonštráciu proti Kádárovmu režimu, vlastne to bola jedna z prvých akcií vtedajšej opozície.

Bierut, Bolesław (1892 – 1956) Poľský komunistický politik. Ako komunistický aktivista v období medzi dvoma vojnami absolvoval stranícku školu v Sovietskom zväze a neskôr sa stal zamestnancom Kominterny. V rokoch 1933 – 1938 ho v Poľsku uväznili za komunistickú činnosť a v roku 1939 odišiel do Sovietskeho zväzu, kde pracoval pre neslávne známu politickú políciu NKVD (Narodnyj komissariat vnutrennich del, Ľudový komisiariát vnútra). Domov

sa vrátil v roku 1943. V roku 1945 sa stal hlavou štátu, v roku 1948 generálnym tajomníkom Poľskej zjednotenej robotníckej strany a v roku 1952 predsedom vlády. Z tejto funkcie odstúpil v roku 1954. V Poľsku bol stelesnením diktatúry stalinského typu.

Eötvösovo kolégium Najstaršie a najznámejšie kolégium v Maďarsku so sídlom v Budapešti. Vzniklo v roku 1895 podľa vzoru École Normale Supérieur v Paríži, aby zabezpečilo čo najkvalitnejšiu prípravu učiteľov. Vzdelávanie v tomto kolégiu bolo nielen ukážkou vysokých noriem odbornosti, ale tiež tolerantného, demokraticko-liberálneho ducha, čo v tých časoch bolo zriedkavé. Kolégium uzavreli v roku 1949, keď sa upevnil stalinistický systém. V priestoroch kolégia zriadili študentský internát.

Esterházy, Péter (1950) Maďarský spisovateľ, autor niekoľkých románov, poviedok a novinových článkov. Je príslušníkom jednej z najznámejších šľachtických rodín v Maďarsku. V románe *Harmonia caelestis* (v slovenčine vydal pod rovnakým titulom Kalligram 2005), ktorý vyšiel v roku 2000, spomína na detstvo za komunistickej éry a podrobne rozpráva o histórii svojej rodiny v rozpätí mnohých storočí. O dva roky neskôr v románe *Javitott Kiadás* (v slovenčine pod titulom *Opravené vydanie* [Príloha k *Harmonia caelestis*] vydal Kalligram 2006) cítil povinnosť doplniť predchádzajúci obraz novými informáciami o otcovi, ktorého tajná polícia za komunistickej éry získala pre spoluprácu. Esterházyho próza sa spravidla charakterizuje ako „postmoderná". Péter Esterházy sa pokladá za veľkého majstra jazyka, pretože vo svojich dielach fakticky oživuje maďarčinu ako takú. Patrí medzi najznámejších spisovateľov v krajine.

Farkas, Mihály (1904 – 1965) Maďarský komunistický politik. Ako funkcionár medzinárodnej komunistickej organizácie mládeže pred druhou svetovou vojnou vykonával stranícku prácu v niekoľkých západoeurópskych štátoch a koncom roku 1944 sa vrátil do Sovietskeho zväzu. V roku 1945 sa stal zástupcom generálneho tajomníka Maďarskej komunistickej strany a v rokoch 1948 – 1953 zastával funkciu ministra obrany. V armáde si vypestoval vlastný kult; bol nechvalne známy brutalitou a mstivou povahou. Jemu a Mátyásovi Rákosimu (pozri samostatné heslo) sa najviac dávali za vinu kruté, represívne akcie stalinistickej éry. Rákosi sa snažil zvaliť všetku zodpovednosť naňho a bol natoľko úspešný, že Farkasa zatkli dokonca ešte pred revolúciou v roku 1956. V roku 1957 ho odsúdili na štrnásť rokov väzenia, ale v roku 1960 ho prepustili v rámci amnestie. Potom až do smrti pracoval ako lektor v nakladateľstve.

Gerő, Ernő (1898 – 1980) Maďarský komunistický politik. V medzivojnovom období bol agentom Kominterny a v občianskej vojne v Španielsku slúžil ako politický komisár. V roku 1945 sa stal ministrom dopravy a aktívne sa podieľal na zvyšovaní popularity komunistickej strany v Maďarsku. V rokoch 1953 – 1954 bol ministrom vnútra, a keď v júli 1956 odvolali Mátyása Rákosiho z funkcie, Gerő sa stal prvým tajomníkom komunistickej strany. Ako príslušník úzkeho okruhu štyroch najvyšších funkcionárov (spolu s Rákosim, Józsefom Révaim a Mihályom Farkasom; pozri ich samostatné heslá) počas stalinistickej éry na začiatku päťdesiatych rokov minulého storočia mal na starosti predovšetkým ekonomické záležitosti. Bol najlepším štátnym úradníkom a najlepším organizátorom v strane. Počas revolúcie v roku 1956 utiekol do Sovietskeho zväzu, ale v roku 1960 sa mohol vrátiť do Maďarska. Keď ho v roku 1962 vylúčili z komunistickej strany pre nezákonné činy za Rákosiho éry, pracoval ako prekladateľ.

Glasnosť (otvorenosť) Politická iniciatíva, ktorú v roku 1986 vyhlásil generálny tajomník Komunistickej strany Sovietskeho zväzu Michail Gorbačov v rovnakom čase ako perestrojku (pozri samostatné heslo). Po zavedení glasnosti sa napriek určitým obmedzeniam podstatne zvýšila možnosť kritizovať štátny a spoločenský systém v Sovietskom zväze. V sovietskej tlači začalo vychádzať veľké množstvo článkov napísaných v duchu glasnosti, čo oživilo intelektuálnu oblasť v krajine a stimulovalo diskusie o početných nedostatkoch sovietskeho systému. V období otvorenejšej kritiky sa zintenzívnili požiadavky verejnosti na demokratické premeny, čo podstatne prispelo k prehĺbeniu procesu, ktorý napokon viedol k rozpadu Sovietskeho zväzu a socialistického tábora.

Gulášový komunizmus Túto nálepku prisúdila západná tlač konsolidovanému Kádárovmu systému na konci šesťdesiatych rokov minulého storočia a ešte viac na začiatku sedemdesiatych rokov – inšpiráciou bolo obľúbené maďarské jedlo. V tom čase sa zlepšila životná úroveň väčšiny ľudí, rástla spotreba, slabli represie a do určitej miery sa rozšírili práva a slobody.

Horthy, Miklós z Nagybánya (partikula označujúca šľachtický pôvod) (1868 – 1957) Vedúca osobnosť národa medzi dvoma vojnami. Ako uhorského námorného dôstojníka ho povýšili na kontraadmirála a v roku 1918 vymenovali za veliteľa rakúsko-uhorskej flotily. Počas Maďarskej republiky rád v roku 1919 zhromaždil v meste Szeged (neskôr ho obsadili vojská Dohody) „národnú armádu" a v novembri 1919 sa vydal na pochod do Budapešti, pričom nenarazil na nijaký odpor. V marci 1920 sa stal regentom (hlavou štátu) Maďarského

kráľovstva, ktoré nemalo kráľa. Jeho meno sa spája s konzervatívnym nacionalistickým obdobím medzi dvoma vojnami. V októbri 1944 ho Nemci prinútili odstúpiť. Potom Horthy žil v domácom väzení v Bavorsku. Posledných dvanásť rokov života strávil v Portugalsku.

Jászi, Oszkár (1875 – 1957) Maďarský sociológ, politik a politický komentátor. V roku 1900 založil časopis *Huszadik Század* (Dvadsiate storočie), ktorý aj vydával, a v roku 1914 založil Národnú buržoáznu radikálnu stranu. Ako priateľ a poradca Károlya Mihálya (pozri samostatné heslo) bol vplyvnou politickou osobnosťou Maďarskej demokratickej revolúcie v roku 1918 a v Károlyiho vláde zastával úrad pre záležitosti menšín. Počas Maďarskej republiky rád (pozri samostatné heslo) utiekol do Viedne, kde sa zaradil medzi hlavné postavy maďarskej emigrácie. Jászi patril medzi popredných teoretikov maďarského buržoázneho radikalizmu, ostro kritizoval sovietsky systém a bol najvýznamnejším odborníkom na národnostné otázky a záležitosti menšín. Ako odporca komunizmu sa po roku 1945 nemohol vrátiť do Maďarska.

Karinthy, Ferenc (1921 – 1992) Maďarský spisovateľ, prekladateľ a novinár, syn Frigyesa Karinthyho (pozri samostatné heslo); všeobecne je známy pod prezývkou Cini. Spočiatku študoval jazykovedu, ale potom sa venoval písaniu a v rokoch 1951 – 1953 bol nezávislým prispievateľom denníkov *Szabad Nép* a *Magyar Nemzet*. Jeho celoživotné dielo obsahuje okrem románov a hier tiež novinové články a denník, ktorý si písal celé desaťročia; vyšiel po jeho smrti. Vďaka humoru, láske k životu a nadšeniu pre šport sa Cini stal osobitým fenoménom maďarskej intelektuálnej elity.

Karinthy, Frigyes (1887 – 1938) Maďarský spisovateľ, básnik a prekladateľ. Všeobecne známa literárna osobnosť, jedna z najvšestrannejších postáv maďarskej literatúry, geniálny humorista, preslávil sa obrovským množstvom humorných a groteskných diel. V zbierke paródií (*Takto píšete*) nastavuje krivé zrkadlo štýlu maďarských a svetových autorov rôznych žánrov. Zanechal dlhotrvajúcu stopu na maďarskom mestskom jazyku, pretože vytvoril mimoriadne dielo v každej literárnej forme od žurnalistiky po divadelné hry, od románov a poviedok po poéziu. Keď sa zotavil po operácii mozgového nádoru vo Švédsku v roku 1936, napísal *Cestu okolo mojej lebky*, kde so skvelou objektivitou opisuje vlastnú chorobu a liečbu.

Kádár, János (1912 – 1989) Maďarský komunistický politik. Pred druhou svetovou vojnou člen ilegálnej komunistickej strany. Niekoľkokrát bol uväznený.

Ako minister vnútra v rokoch 1948 – 1950 patril medzi tých, čo za stalinistického režimu uskutočňovali represie. V roku 1951 aj jeho uväznili na základe sfabrikovaného obvinenia, ale v roku 1954 ho prepustili. Počas revolúcie v roku 1956 ho vymenovali za člena Nagyovej vlády, ale 4. novembra zostavil novú vládu v službách Sovietskemu zväzu. V novembri 1956 sa stal vodcom novej Maďarskej socialistickej robotníckej strany a skutočným vedúcim predstaviteľom štátu, toto postavenie si udržal do mája 1988. Je stelesnením krvavých represálií po revolúcii v roku 1956, ako aj vzniku a vedenia menej represívnej, „mäkkej" diktatúry po roku 1963.

Károlyi, Mihály (1875 – 1955) Maďarský politik. Člen starej a mimoriadne bohatej šľachtickej rodiny. V roku 1910 vstúpil do parlamentu. Počas prvej svetovej vojny v roku 1916 založil opozičnú stranu a predložil program všeobecného volebného práva, tajného hlasovania a mieru s Dohodou. Počas demokratickej revolúcie v roku 1918 dostal ponuku, aby sa stal predsedom vlády a neskôr dočasným prezidentom republiky od januára 1919 až do vyhlásenia Maďarskej republiky rád v marci toho istého roku; v júli 1919 opustil krajinu. Nasledujúce desaťročia Károlyi strávil v Paríži a Londýne, postupne sa čoraz viac stával sympatizantom komunistickej strany. V roku 1923, keď bola pri moci konzervatívna nacionalistická vláda, v neprítomnosti ho odsúdili za velezradu a skonfiškovali mu majetok. Do Maďarska sa vrátil v roku 1946 a v roku 1947 prijal funkciu veľvyslanca v Paríži, ale v roku 1949 sa funkcie na protest proti procesu s Rajkom (pozri samostatné heslo) vzdal a opäť odišiel do exilu.

Komúna, Maďarská republika rád z roku 1919 Proletárska diktatúra podľa vzoru sovietskeho Ruska, známa ako Komúna alebo Republika rád, ktorá vládla v Maďarsku 133 dní – od 21. marca do 1. augusta 1919. Vystriedala demokratickú vládu, ktorá sa dostala k moci počas takzvanej Astrovej revolúcie 31. októbra 1918. Po tom, ako sa komunistická a sociálnodemokratická strana v marci 1919 zlúčili, komunisti pod vedením Bélu Kuna ovládli krajinu. Lenže pod tlakom invázie rumunských jednotiek, nespokojnosti ľudu, inflácie a nedostatočného zásobovania spôsobeného blokádou, komunistickí vodcovia odstúpili a 1. augusta utiekli do zahraničia.

Kossuth, Lajos (1802 – 1894) Uhorský politik. Kossuth bol ministrom financií prvej uhorskej nezávislej parlamentnej vlády (1848), hlavným politickým vodcom vojny za nezávislosť Uhorska (1848 – 1849) a hlavou štátu počas krátkej existencie nezávislého Uhorska. Pred rokom 1848 bol hlavným obhajcom vnútorných liberálnych a radikálnych reforiem, ale po porážke vojny za nezá-

vislosť (1849) pokladal za najdôležitejšiu úlohu znovunadobudnutie uhorskej nezávislosti. Od roku 1849 žil v exile, najprv v Anglicku a neskôr v Taliansku; toto postavenie si zachoval aj po roku 1867 na protest proti *Ausgleich* (kompromisu) uzavretému s Viedňou. Na dlhom turné v rokoch 1851 – 1852 presadzoval nezávislosť Uhorska v Anglicku a v Spojených štátoch. Je najpopulárnejšou postavou maďarskej histórie, zakladateľskou osobnosťou politickej spisby a rečníkom, jeho diela a prejavy sa v jeho vlasti často citujú.

Kulaci Pomenovanie vrstvy bohatých roľníkov v Stalinovom Sovietskom zväze, kde ich vyhlásili za „triednych nepriateľov" proletariátu. Maďarsko tento vzor nasledovalo v rokoch 1948 – 1949. Na tých, koho zaradili medzi kulakov, uvalili vysoké dane a povinné dodávky (kontingenty), ktoré sa nedali splniť. Mnohých vysťahovali alebo uväznili. Ich situácia sa zlepšila počas prvej vlády Imreho Nagya; súpis kulakov sa zrušil v roku 1954.

„Ľavé krídlo" v diskusii o reformách v Maďarsku Pomerne veľká opozícia proti Novému hospodárskemu mechanizmu, zavedenému v januári 1968, ktorá kritizovala pokus o reformy v Maďarsku. Niektorí politici a príslušníci komunistickej intelektuálnej elity mali obavy, že sa počas reforiem opustí rovnosť, kolektivizmus a socialistická justícia, doposiaľ vyhlasované za socialistické hodnoty. Odmietnutie centrálneho plánovania a obmedzenú nezávislosť poskytnutú podnikom pokladali za víťazstvo „malichernej buržoáznej hrabivosti" a „individualizmu", nepriateľských voči komunistickému svetonázoru. V konzervatívnom krídle maďarského straníckeho aparátu sa vytvorila takzvaná robotnícka opozícia, ktorú podporovala čoraz silnejšia neostalinistická politická línia Sovietskeho zväzu za Leonida Brežneva. V dôsledku tlaku, čo táto skupina vyvíjala v rokoch 1972 – 1974, sa mnohé reformné opatrenia v rámci programu nového hospodárskeho mechanizmu na dlhé roky zabrzdili. Hlasy maďarských intelektuálov proti reforme a za uprednostnenie sovietskeho typu riadenia hospodárstva, vychádzajúceho z komunistického svetonázoru, sa ozývali až do zmeny systému (pozri samostatné heslo).

Ľudové kolégiá Internátne školy, ktoré v Maďarsku fungovali v rokoch 1945 – 1949, umožňovali, aby nadaní mladí ľudia z robotníckych a roľníckych rodín získali vyššie vzdelanie. Predchádzajúca inštitúcia ľudových kolégií pod názvom Bólyaiho kolégium a neskôr Győrffyho kolégium bola zriadená koncom tridsiatych rokov minulého storočia. Iniciátormi vzniku nových kolégií boli absolventi Győrffyho kolégia. Počet kolégií rástol a v roku 1946 vznikla celoštátna federácia kolégií NÉKOSZ (Népi Kollégiumok Országos Szövetsé-

ge). Keď sa hnutie dostalo pod správu komunistov, študenti z ľudových kolégií zohrali významnú úlohu pri nastolení komunistického systému v štáte. Na jar 1948 sa táto príliš autonómna organizácia ocitla v krížovej paľbe útokov iniciovaných komunistickou stranou. V júli 1949 ju rozpustili a kolégiá zatvorili.

„Ľudoví spisovatelia" Hnutie, ktoré vzniklo koncom dvadsiatych rokov minulého storočia. Výraz *népi írók* (ľudoví spisovatelia) charakterizuje spôsob, ako sa záujem spisovateľov, príslušníkov hnutia, orientoval na prostých ľudí. Najaktívnejší členovia pochádzali z roľníckeho prostredia alebo mali príbuzných roľníkov, preto vo svojich literárnych a sociologických dielach opisovali zaostalosť maďarskej spoločnosti a neutešenú situáciu roľníkov. Zastávali názor, že existujúce stredné triedy šľachtického pôvodu a „nepriateľská" mestská buržoázia stratili dôveryhodnosť. Riešenie toho, čo pokladali za krízu maďarského národa, videli vo vzdelávaní roľníctva, ktoré by neskôr mohlo nahradiť spomínané vrstvy ako nová stredná vrstva. Idey hnutia boli poznačené agrárno-demokratickým radikalizmom a úctou voči roľníckemu spôsobu života. Za týmito politickými ideami a uvažovaním sa skrývali rôznorodé svetonázory, pretože stúpenci tohto hnutia pochádzali zo širokého politického spektra – od sympatizantov komunistickej strany cez ľavicovo orientovaných socialistických zástancov demokracie v západoeurópskom duchu a pravičiarov až po niektorých sympatizantov extrémnej pravice v Maďarsku. Z programu ochrany národa a maďarskej kultúry, ako ho niektorí „ľudoví spisovatelia" chápali, zaznieval rasizmus, antisemitizmus a xenofóbia. Zlatý vek hnutia trval do konca štyridsiatych rokov minulého storočia, ale ešte aj dnes má veľký vplyv na intelektuálny život v Maďarsku. Medzi najväčších spisovateľov v hnutí patrili László Németh, Gyula Illyés, József Erdélyi, Péter Veres, Géza Féja, János Kodolányi a Ferenc Erdei.

Maďarská revolúcia v roku 1956 (23. október – 4. november) Začala sa demonštráciou budapeštianskych študentov 23. októbra, v noci prerástla do ozbrojeného povstania. Na druhý deň, 24. októbra, vznikla vláda obľúbeného reformného komunistu Imreho Nagya. Revolucionári úspešne bojovali proti jednotkám Maďarskej štátnej bezpečnosti a sovietskej armády, ktorá sa musela z Budapešti stiahnuť. 30. októbra vznikla koaličná vláda viacerých strán. Ako reakciu na prvé náznaky sovietskej vojenskej intervencie Nagyova vláda vyhlásila neutralitu a vystúpila z Varšavskej zmluvy. Sovietske jednotky zaútočili na Budapešť znovu 4. novembra a dosadili vládu pod vedením Jánosa Kádára (pozri samostatné heslo). Boje trvali ešte týždeň. Bolo to najväčšie povstanie proti Sovietskemu zväzu, aké sa uskutočnilo v krajine sovietskeho

bloku. Po porážke revolúcie nasledovalo niekoľko rokov prenasledovania, no a legitímneho predsedu vlády Imreho Nagya spolu s ďalšími popravili.

Masové organizácie Všeobecný komunistický termín pre rozmanité spoločenské organizácie a zväzy s veľkým počtom členov, súčasť štátostrany. V Maďarsku a ďalších štátoch socialistického systému mala každá masová organizácia monopol v určitej oblasti – jediné odborové hnutie, jeden zväz žien, jeden mládežnícky spolok, jedno združenie spisovateľov atď. Riadiace orgány ich riadili iba formálne, pretože v skutočnosti rozhodovala štátostrana a jej rozhodnutia realizovali úradníci ňou dosadení a kontrolovaní. Masové organizácie pôsobili ako páka na presadzovanie myšlienok a želaní strany v spoločenských vrstvách, ktoré organizovali (medzi robotníkmi, mládežou, ženami atď.).

Námestie Ťian an-men (Námestie nebeského pokoja) Obrovské námestie v strede Pekingu a v apríli 1989 hlavné dejisko protestov čínskych študentov, požadujúcich politické reformy. 3. a 4. júna 1989 vedúci predstavitelia Čínskej komunistickej strany vyslali armádu, aby námestie vyčistila od demonštrantov a potlačila študentské hnutie. Podľa oficiálnych informácií čínskej vlády neboli pri tejto akcii nijaké obete na životoch. Niektoré neoficiálne pramene odhadujú počet zabitých na niekoľko stoviek, iné na niekoľko tisíc.

Nemecká okupácia Maďarska Maďarsko vstúpilo do druhej svetovej vojny v roku 1941 na strane Nemecka. Do začiatku roku 1944 sa Maďarsko javilo ako stále menej spoľahlivý spojenec, pretože guvernér Miklós Horthy (pozri samostatné heslo) v dôsledku meniacej sa vojenskej situácie čoraz väčšmi váhal prejavovať lojalitu voči Nemecku a predseda vlády Miklós Kállay bol známy sympatiami voči Veľkej Británii. Nemecká armáda okupovala Maďarsko na Hitlerov rozkaz 19. marca 1944, keď prakticky nepadol ani jediný výstrel. Krátko na to sa začala deportácia židovského obyvateľstva do táborov smrti.

Nezávislá maloroľnícka strana (Független Kisgazdapárt alebo FKgP) Strana nezávislých maloroľníkov, poľnohospodárskych robotníkov a občanov bola založená ako opozičná roľnícka strana v roku 1930, počas kresťansko-nacionalistického Horthyho režimu. Krátko po druhej svetovej vojne sa stala najväčšou politickou stranou a svojich členov získavala hlavne spomedzi ľudí, čo sa postavili proti myšlienkam ľavice, a medzi veriacimi. Hoci v prvých slobodných voľbách v novembri 1945 s veľkým náskokom zvíťazila, napriek tomu pod nátlakom sovietskeho vedenia vytvorila koaličnú vládu s ľavicovými stranami. Zoltán Tildy z FKgP sa stal prvým prezidentom republiky. Lenže komunisti

pod pláštikom koalície a pomocou politickej úskočnosti, nezákonných metód a aktívnej účasti sovietskych orgánov do roku 1947 FKgP úplne rozbili, keď jej najvýznamnejší predstavitelia skončili buď vo väzení, alebo v exile. Niektorí politici z FKgP boli ochotní vyjednávať, ale iba dodali komunistickému prevratu zdanie zákonnosti a dokonca prispeli k nastoleniu stalinistického systému. Už v nasledujúcom roku strana stratila význam a zanikla, keď nastúpil systém jednej strany. FKgP ožila na niekoľko dní počas revolúcie v roku 1956 a Tildy sa stal ministrom vo vláde Imreho Nagya. Opäť sa objavila v súvislosti so zmenou systému v roku 1989 a v prvých slobodných voľbách sa ukázala ako tretia najsilnejšia strana. Potom zaznamenala posun smerom k populizmu a v dôsledku vnútorných rozporov sa po prelome tisícročí rozpadla.

Népszabadság (Sloboda ľudu) Najrozšírenejší politický denník v Maďarsku. Po prvý raz vyšiel počas revolúcie 2. novembra 1956, vydávala ho novoutvorená Maďarská socialistická robotnícka strana (Magyar Szocialista Munkáspárt alebo MSZMP). Jej predchodcom vo funkcii orgánu vládnucej strany bol *Szabad Nép* – noviny, v ktorých pracoval aj autor tejto knihy. Noviny prestali vychádzať počas revolúcie. V počte výtlačkov *Népszabadság* dokonca prekonal *Szabad Nép* a za Kádárovej éry sa stal ústredným denníkom štátostrany. Počas zmeny systému – 8. októbra 1989 – sa pretransformoval na nezávislý socialistický denník. V roku 1994 zmizlo z titulnej strany novín slovo „socialistický".

Obliehanie rozhlasu v roku 1956 Mierový protest pred budovou Maďarského rozhlasu v centre Budapešti 23. októbra 1956 prerástol do ozbrojeného konfliktu. Popoludní sa pred budovou, ktorú strážili jednotky Štátnej bezpečnosti, zhromaždil veľký dav a dožadoval sa, aby sa do éteru prečítalo „šestnásť bodov" demonštrantov. Stranícki funkcionári nedovolili zamestnancom rozhlasu, aby požiadavke vyhoveli. V tom čase neozbrojený dav ešte viac rozzúrilo, keď sa vysoký stranícky predstaviteľ Ernő Gerő (pozri samostatné heslo) v prejave vysielanom o 20.00 hod. vyhrážal represáliami. Tajná polícia niekoľkokrát vystrelila na výstrahu, aby sa dav rozišiel, ale ľudia medzičasom získali zbrane a o 22.00 hod. sa rozhodli budovu obliehať. Bojové akcie trvali až do rána, keď povstalci získali nad budovou kontrolu. Bola to jedna z prvých udalostí, ktoré signalizovali začiatok ozbrojeného povstania a maďarskej revolúcie (pozri samostatné heslo).

Örkény, István (1912 – 1972) Maďarský spisovateľ. Vyštudoval chemické inžinierstvo a neskôr aj farmáciu. Prvú knihu vydal v roku 1941, ale v roku 1942 ho poslali do pracovného tábora, v roku 1943 zatkli a až do roku 1946

zostal v sovietskom väzení. Po návrate pracoval ako lektor vo vydavateľstve a prispieval do novín. Keď ho pre správanie počas revolúcie 1956 z vydavateľstva prepustili, Örkény niekoľko rokov pracoval ako inžinier v továrni na lieky. Písaním sa začal opäť živiť až v roku 1963. Svoju tému a štýl našiel v šesťdesiatych rokoch minulého storočia v *Minútových poviedkach*, kde vykreslil groteskné a absurdné stránky každodenného života. Najväčšiu obľubu v Maďarsku i v zahraničí si získali jeho divadelné hry *Tótovci* a *Mačacia hra*, ktoré sa dostali aj na filmové plátno.

Perestrojka (prestavba) Experiment v rámci reformy spojenej s Michailom Gorbačovom, generálnym tajomníkom Komunistickej strany Sovietskeho zväzu. Perestrojka sa začala v roku 1986 a predstavovala reformu štruktúry štátu a spoločnosti s cieľom upevnenia moci Sovietskeho zväzu. Po niekoľkých rokoch však perestrojka skrachovala, pretože hospodárske reformy v rámci nej sa neosvedčili a vzrástla nespokojnosť. Reformy vyhlásené na podporu tranformácie odštartovali proces, ktorý viedol k politickému rozpadu sovietskeho režimu.

Petőfi, Sándor (1823 – 1849) Maďarský básnik. Ešte nemal ani dvadsať rokov, keď vtrhol do maďarskej poézie a vďaka neskrotnému temperamentu a prorockej povahe sa už o niekoľko rokov stal najobľúbenejším básnikom a vedúcou postavou svojej generácie. V politickej poézii bojoval za ľudské práva a obhajoval národnú nezávislosť. Revolúcia z 15. marca 1848 sa začala po tom, ako zástup zobral jeho ráznu poému Povstaň, Uhorsko! do tlačiarne, kde ju vytlačili bez povolenia rakúskeho cenzora. Táto epizóda sa postupne stala symbolom boja za slobodu tlače. Petőfi zohral kľúčovú úlohu v revolúcii ako jeden z vodcov vplyvnej Marcovej mládeže. Pokúšal sa dostať do parlamentu, ale pre republikánske názory sa ocitol v izolácii a nezvolili ho. Koncom roku 1848 sa ako dôstojník zúčastnil vojny za nezávislosť od Habsburgovcov a po bitke proti ruskej cárskej armáde pri Segesvári ho vyhlásili za nezvestného. Ľudia ešte veľmi dlho neboli ochotní pripustiť, že zahynul. Šírili sa legendy, že sa skrýva, alebo je vo väzení na Sibíri. Najznámejší maďarský básnik.

„Pravé krídlo" v Maďarsku v rokoch 1953 – 1956 Túto frakciu vnútri Maďarskej komunistickej strany tvorili hlavne politici a intelektuáli, podporujúci reformný program Imreho Nagya. Po tom, ako stalinistické sily Mátyása Rákosiho (pozri samostatné heslo) postupne opäť nadobúdali prevahu, ju v apríli 1955 obvinili z „pravicovej úchylky ohrozujúcej stranu a socializmus". V priebehu roku 1955 takmer všetkých oddaných stúpencov reforiem zosadili

a odvolali z funkcie. Na jar 1956 intelektuáli začali organizovať protistalinistické hnutie. Ich verejné akcie, napríklad diskusie v rámci Petőfiho krúžku a znovupochovanie Lájosa Rajka (pozri samostatné heslo), zohrali dôležitú úlohu v príprave revolúcie, ktorá sa uskutočnila v októbri. Niekoľkí bývalí príslušníci „pravicovej úchylky", ktorí prežili čistky po roku 1956, sa počas Kádárovho obdobia stali poprednými postavami demokratickej opozície.

Pražská jar Experiment reformných komunistov v Československu v roku 1968 s cieľom vytvoriť „socializmus s ľudskou tvárou". Začal sa po tom, ako stranícke vedenie na čele s Alexandrom Dubčekom prijalo program politických a hospodárskych reforiem. Sovietske vedenie sa obávalo, že proces by mohol viesť k vzniku politických foriem približujúcich sa západným demokraciám. Keď sa diplomatickým nátlakom nepodarilo prinútiť československých vedúcich predstaviteľov zmeniť kurz, vojská Varšavskej zmluvy vtrhli 21. augusta 1968 do krajiny a reformu ukončili. Krátko na to Dubčeka odvolali z funkcie. Jeho nástupca Gustáv Husák vybudoval jeden z najrepresívnejších antireformných socialistických systémov vo východnej Európe.

Rajk, László (1909 – 1949) Maďarský komunistický politik. Väčšinu druhej svetovej vojny strávil vo väzení v Maďarsku, po prepustení sa na krátky čas zapojil do ozbrojeného odporu proti Nemcom. V roku 1945 patril medzi najpopulárnejších ľudí v komunistickej strane, osobitne medzi mladými intelektuálmi. Ako minister vnútra v rokoch 1946 – 1948 zorganizoval niekoľko ukážkových procesov. V roku 1949 zatkli aj jeho samého. Zorganizovali proti nemu verejný ukážkový proces podľa sovietskeho vzoru. Odsúdili ho na trest smrti a s niekoľkými ďalšími popravili. V roku 1955 ho rehabilitovali a Rajkov nový pohreb, na ktorom sa zúčastnili státisíce ľudí, sa zmenil na demonštráciu proti stalinizmu.

Rákosi, Mátyás (1892 – 1971) Maďarský komunistický politik. Patril medzi vysokých funkcionárov Maďarskej republiky rád v roku 1919. Neskôr emigroval a pracoval pre medzinárodnú komunistickú organizáciu Kominterna. V roku 1925 sa tajne vrátil do Maďarska, kde ho zatkli a odsúdili na pätnásť rokov straty slobody. V rámci výmeny dohodnutej so sovietskou vládou mu maďarská vláda v roku 1940 dovolila, aby emigroval do Sovietskeho zväzu. Do Maďarska sa vrátil v roku 1945 ako najvyšší funkcionár komunistickej strany. Do roku 1948 odstránil všetky ostatné politické sily a riadil vznik systému jednej strany podľa sovietskeho vzoru. V roku 1952 sa stal predsedom vlády. Rákosi, ktorý mal dobrý politický cit a bol pomerne vzdelaný, sa spája so za-

vádzaním stalinistických represií v Maďarsku. Nedá sa povedať, že jednoducho kopíroval sovietsky systém. Snažil sa predvídať Stalinove želania. V júni 1953 poststalinistické sovietske vedenie prinútilo Rákosiho odstúpiť z funkcie predsedu vlády, zostal však najvyšším predstaviteľom komunistickej strany a najvyššie postavenie zaujal opäť v roku 1955. V júli 1956 ho odvolali zo všetkých funkcií. Odišiel do Sovietskeho zväzu, kde zomrel.

Révai, József (1898 – 1959) Maďarský komunistický politik a marxistický ideológ. Ako zakladajúci člen Maďarskej komunistickej strany v roku 1918 odišiel v roku 1919 do exilu a žil vo Viedni, Prahe a potom v Moskve. Do Maďarska sa vrátil až v októbri 1944. Počas stalinistickej éry na začiatku päťdesiatych rokov minulého storočia patril do úzkej skupiny štyroch najvyšších funkcionárov (spolu s Mátyásom Rákosim, Ernőom Gerőom a Mihályom Farkasom; pozri ich samostatné heslá). V rokoch 1945 – 1950 bol šéfredaktom ústredného komunistického denníka *Szabad Nép* a v rokoch 1949 – 1953 zastával funkciu ministra kultúry. Bol hlavným maďarským ideológom a najvyšším funkcionárom vtedajšieho kultúrneho života. Politické zmeny, ktoré v roku 1953 inicioval Imre Nagy, ho zbavili reálnej moci.

Rozhovory Maďarského národného okrúhleho stola Diskusie, ktoré prebiehali v roku 1989. Rokovalo sa na nich o odovzdaní moci komunistickej štátostrany a o prechode k demokracii. Vedúci funkcionári Maďarskej socialistickej robotníckej strany (Magyar Szocialista Munkáspárt alebo MSZMP) boli prvými komunistami v sovietskom bloku, ktorí sa vyslovili v prospech systému viacerých strán. Potom začali hromadne vznikať opozičné zoskupenia a strany. 22. marca 1989 tieto formácie založili Opozičný okrúhly stôl, ktorý mal za cieľ vypracovať spoločné stanovisko. MSZMP a jej súputnické spoločenské organizácie si so zástupcami Opozičného okrúhleho stola sadli v júni 1989, aby stanovili právne a politické podmienky prechodu moci. Séria rozhovorov dostala pomenovanie Národný okrúhly stôl a v septembri viedla k dohode o scenári zmeny systému (pozri samostatné heslo). Niektoré opozičné zoskupenia, čo sa na rozhovoroch zúčastnili, napokon dohodu nepodpísali, pretože mali iný názor na konkrétne otázky.

Rozhovory za okrúhlym stolom v Poľsku Séria rokovaní od februára do apríla 1989, ktorou sa začal proces demokratickej transformácie v Poľsku. Nespokojnosť verejnosti vyvolaná krízou hospodárstva a následná vlna štrajkov prinútili predstaviteľov štátostrany k tomu, aby začali rokovať s vodcami Solidarity (pozri samostatné heslo), predtým zakázanej organizácie, ktorá bola

znovu legalizovaná vo februári 1989. Počas rozhovorov, ktoré prebiehali pred zrakmi verejnosti, vedúci činitelia štátostrany súhlasili, že sa uskutočnia čiastočne slobodné voľby. Podľa tejto dohody všetky kreslá v senáte, novozriadenej hornej komore zákonodarného zhromaždenia, sa musia obsadiť na základe neobmedzených volieb, kým v Sejme, ktorý prijíma uznesenia, zostane 65 percent kresiel vyhradených štátostrane. Na prekvapenie vedúcich komunistických predstaviteľov všetky kreslá v senáte a všetkých 35 percent kresiel v dolnej komore zákonodarného zboru získali kandidáti Solidarity. Komunisti boli nútení akceptovať ako predsedu vlády kandidáta Solidarity Tadeusza Mazowieckého a pod jeho vedením Solidarita vytvorila koaličnú vládu so štátostranou. Skutočne slobodné voľby sa potom konali v roku 1991.

RVHP (COMECON) Rada vzájomnej hospodárskej pomoci V januári 1949 ju založili Sovietsky zväz a šesť východoeurópskych socialistických krajín. Oficiálnym cieľom RVHP bolo pomáhať a koordinovať hospodársky rozvoj v socialistických štátoch. V skutočnosti pod sovietskym vedením vnútila členským krajinám nedobrovoľnú špecializáciu, čo v ich ekonomickej štruktúre spôsobilo vážne deformácie. Ďalšou nevyhlásenou úlohou bolo izolovať krajiny socialistického tábora od západných štátov. RVHP sa rozpadla po zmene politického systému vo východnej Európe.

Samizdat Politický spis alebo literárne dielo kopírované a ilegálne šírené v socialistickom štáte bez oficiálneho súhlasu. V Maďarsku sa samizdaty začali vydávať v polovici sedemdesiatych rokov minulého storočia.

Socialistické (pracovné) súťaženie Hnutie v stalinistických krajinách, ktorého cieľom bolo zvýšenie výroby. Najznámejšie sa začalo v polovici tridsiatych rokov minulého storočia v Sovietskom zväze a bolo pomenované podľa baníka A. G. Stachanova, ktorý sedemnásobne prekročil normu. Podniky museli zvýšiť plánované úlohy a jednotlivci zasa normy svojej úkolovej práce. V Maďarsku sa takáto kampaň po prvý raz začala na jar 1949. Mimoriadne výkonní účastníci súťaže dostali titul „stachanovec",* ako aj finančnú odmenu alebo byty, prípadne poukazy na rekreáciu, navyše získali aj hlučnú publicitu. Často nerealistické úspechy socialistického súťaženia mali za následok zvýšenie pracovných noriem na škodu robotníkov, čo oslabovalo ich solidaritu. Osud

* V Československu sa zaužívalo označenie úderník, kým pôvodný termín stachanovec označoval výlučne sovietskych „úderníkov". Pozn. prekl.

stachanovcov pekne zobrazil Andrzej Wajda vo filme *Człowiek z marmuru* (Človek z mramoru) z roku 1977.

Solidarita (Solidarność) Poľská odborová organizácia a politické hnutie založené v septembri 1980 ako výsledok rozsiahlej vlny štrajkov, ktoré v auguste prebehli v lodeniciach prístavu Gdańsk. Boli to prvé nezávislé odbory v sovietskom bloku. Vzhľadom na rastúci vplyv Solidarity generál Wojciech Jaruzelski, prvý tajomník komunistickej strany a predseda poľskej vlády, vyhlásil v decembri 1981 stanné právo, odbory postavil mimo zákon a ich vodcov internoval. Solidarita však pokračovala v činnosti v podzemí a v roku 1989 ju najvyšší stranícki funkcionári pripustili ako účastníčku Rozhovorov za okrúhlym stolom v Poľsku (pozri samostatné heslo).

Stranícka škola Inštitúcia existujúca vo väčšine socialistických štátov. Tieto školy, často internátne, ponúkali kurzy marxisticko-leninskej filozofie, politickej ekonómie a dejín strany. Na štúdium sa prijímali iba záujemcovia odporúčaní komunistickou stranou. Maďarská komunistická strana zriadila stranícku školu na ideologické vzdelávanie svojich nových funkcionárov na jar 1945. Najelitnejšia bola škola na Karolininej ulici v Budapešti. Odporúčanie na štúdium v straníckej škole znamenalo, že strana danej osobe dôveruje.

Szerb, Antal (1901 – 1945) Literárny historik, románopisec a esejista. Vo svojich dvoch najväčších dielach *Dejiny maďarskej literatúry* z roku 1934 a *Dejiny svetovej literatúry* z roku 1941 opisuje veľké historické zmeny v literatúre. Bol ovplyvnený filozofiou dejín Oswalda Spenglera. Preukázal mimoriadne analytické myslenie, uvoľnený štýl a jemný humor. Ako vysokoškolský pedagóg bol v roku 1937 poctený titulom univerzitného profesora, ale nikdy ho do nijakej univerzitnej funkcie nevymenovali. Vo svojich románoch, napríklad *Putovanie na slnečnom svetle* a v mystickom kriminálnom príbehu *Pendragonova legenda* – v Maďarsku sú obľúbené už dlho, kým k čitateľom na Západe sa dostali iba nedávno –, kombinuje niekoľko žánrov: kriminálna poviedka a cestopis sa tu snúbi s románom a esejou. Szerb bol pôvodom žid, ale od narodenia ho vychovávali ako katolíka. V roku 1942 prišiel o prácu, jeho knihy zakázali a viac už nemohol publikovať. V rokoch 1943 – 1944 ho povolali do pracovného tábora. Zomrel vo februári 1945 v dôsledku krutého zaobchádzania v pracovnom tábore v západnom Maďarsku.

Széchenyi, István (1791 – 1860) Príslušník jedného z najbohatších a najváženejších šľachtických rodov v Uhorsku. Všeobecne známy sa stal v roku 1825,

keď ročný výnos zo svojich veľkostatkov venoval na založenie toho, čo sa neskôr stalo Maďarskou akadémiou vied. Vydanie knihy *Dobrá povesť* (1830), v ktorej načrtol svoje ekonomické a politické myšlienky, sa pokladá za začiatok agrárnej reformy v Uhorsku. Kniha mala veľký vplyv na verejnú mienku. Széchenyi pomohol zorganizovať reguláciu Dunaja a vybudovanie Reťazového mostu, prvého stabilného spojenia Budy a Pešti. V prvej nezávislej uhorskej parlamentnej vláde (1848) bol ministrom dopravy a verejných prác. Jeho súčasníci i ďalšie generácie ho pokladajú za „najväčšieho Maďara" – tento prívlastok mu neprisúdil nik iný ako Lajos Kossuth (pozri samostatné heslo), s ktorým sa v štyridsiatych rokoch 19. storočia zapojil do nepretržitej verejnej diskusie o transformácii krajiny. V septembri 1848 sa pominul na rozume, preto ho umiestnili do psychiatrickej liečebne, kde zostal až do smrti. Tam napísal pamflety proti tyranii habsburskej monarchie; ich nelegálne šírenie malo za následok, že ho začala prenasledovať polícia. Napokon si sám zobral život.

Ulbricht, Walter (1893 – 1978) Východonemecký komunistický politik. Členom vedenia Komunistickej strany Nemecka sa stal v roku 1923 a kreslo v Reichstagu zaujal v roku 1928. Keď sa v roku 1933 dostal k moci Hitler, Ulbricht utiekol do zahraničia a pracoval v medzinárodnej komunistickej organizácii Kominterna. Zo Sovietskeho zväzu sa vrátil do Nemecka v roku 1945 a stal sa najvyšším predstaviteľom Nemeckej demokratickej republiky. Jeho meno sa spája s nastolením stalinistického systému v NDR. V roku 1971 bol nútený odstúpiť zo všetkých funkcií v komunistickej strane, ale hlavou štátu zostal až do smrti.

Ústavný súd Maďarskej republiky Orgán zložený zo špeciálnych sudcov s nezávislým právnym postavením, zriadený v období zmeny systému, vytvorený podľa vzoru podobných súdov v európskych demokraciách a určený na ochranu demokratickej ústavnosti. Ústavný súd je nezávislý od politických strán, výkonnej a zákonodarnej moci, ako aj iných súčastí súdneho systému vrátane Najvyššieho súdu. V Maďarsku začal fungovať 1. januára 1990. Medzi jeho úlohy patrí overovať, či legislatíva alebo medzinárodné zmluvy nie sú v rozpore s Ústavou, vykladať ústavu, vyhlasovať zákony a skutky za protiústavné a prešetrovať sťažnosti podané na základe ústavného práva. Proti jeho uzneseniam neexistuje odvolanie. Ústavný súd má jedenásť členov, ich menovanie musí potvrdiť dvojtretinová väčšina v parlamente. Funkčné obdobie ústavných sudcov trvá deväť rokov a každý ústavný sudca môže byť znovu zvolený iba raz.

Václavské námestie Námestie v historickej časti Prahy. Stalo sa dôležitým miestom, kde prebiehala zmena systému v Československu, známa tiež ako „zamatová revolúcia". V novembri 1989 sa tu po páde Berlínskeho múra začala séria demonštrácií. 17. novembra na demonštrantov, ktorí smerovali na Václavské námestie, zaútočili jednotky Verejnej bezpečnosti a pri zrážke utrpelo zranenie viac ako päťsto ľudí. Po tejto udalosti sa v Prahe stali bežnou záležitosťou státisícové demonštrácie. Pod tlakom verejnosti odvolali celé vedenie komunistickej strany a Gustáv Husák odstúpil z funkcie hlavy štátu. Vznikla koaličná vláda za účasti členov Občianskeho fóra, v ktorom bola združená celá demokratická opozícia. Koncom decembra Václava Havla, známeho opozičného dramatika, zvolili za prezidenta a v júni 1990 opozičné Občianske fórum zaznamenalo výrazné víťazstvo v parlamentných voľbách.

Veľké rozdeľovacie systémy V Maďarsku všeobecne zaužívaný výraz pre financovanie vzdelávania, zdravotníctva, dôchodkového zabezpečenia a podpory rodín, zdedený z Kádárovho obdobia. V Maďarsku sa za socializmu vybudoval rozsiahly systém sociálneho zabezpečenia, ktorý dosahoval isté úspechy, ale bol mimoriadne nehospodárny. Financovanie prerozdeľovacích systémov bolo čoraz ťažšie, ba dokonca nemožné. Po roku 1990 sa v niektorých oblastiach (ako dôchodkový systém) prijali podstatné reformy, kým v iných sa urobili iba minimálne zmeny.

Zmena systému Termín široko používaný v Maďarsku pre takmer súčasný rozpad komunistického systému v rokoch 1988 – 1989 v Sovietskom zväze a v krajinách strednej a východnej Európy, pretože diktatúru vystriedala demokracia, systém jednej strany mnohostranícky systém, socialistickú ekonomiku s prevládajúcim štátnym vlastníctvom trhová ekonomika založená na súkromnom vlastníctve. Vážna vnútorná kríza v komunistickej štátostrane viedla v máji 1988 k odstúpeniu Jánosa Kádára (pozri samostatné heslo) po tom, čo bol pri moci tridsaťdva rokov. Z rokovaní Maďarského národného okrúhleho stola (pozri samostatné heslo) vzišla dohoda o podrobnom pláne návratu k demokracii. Bývalá komunistická štátostrana MSZMP (Magyar Szocialista Munkáspárt, Maďarská socialistická robotnícka strana) sama ukončila činnosť v októbri 1989 a 23. októbra bola vyhlásená nová Maďarská republika. Slobodné všeobecné voľby sa konali v marci 1990 a vznikla nekomunistická vláda: tento dôležitý okamih sa pokladá za východiskový bod zmeny systému.

Citované práce

Práce Jánosa Kornaiho

Samostatné

Kornai, János. 1948. Marx Tőké-je magyarul (Marxov *Kapitál* v maďarčine). *Társadalmi Szemle* 3 (8-9), s. 615 – 619.

———. 1951a. A megnövekedett feladatok terve (Plán rastúcich úloh). *Szabad Nép*, 9. januára, s. 1.

———. 1951b. A munkaidő jobb kihasználásáért (Lepšie využívať pracovný čas). *Szabad Nép*, 4. júla, s. 1.

———. 1951c. A takarékosság–a munkaverseny egyik központi feladata (Ekonomická efektívnosť – kľúčová úloha pracovnej súťaže). *Szabad Nép*, 18. marca, s. 1.

———. 1951d. Kövessük a csepeli példát (Nasledujme príklad Csepelu). *Szabad Nép*, 7. apríla, s. 5.

———. 1954a. A Központi Vezetőség iránymutatásával tovább a júniusi úton (Kráčajme ďalej cestou vytýčenou júnovým uznesením ústredného výboru). *Szabad Nép*, 11. októbra, s. 3.

———. 1954b. A villamosenergia kérdése (Otázka elektrickej energie). *Szabad Nép*, 11. februára, s. 1.

———. 1954c. „Egy évtized" Nagy Imre elvtárs válogatott beszédei és irásai („Jedno desaťročie ": Vybrané prejavy a spisy súdruha Imreho Nagya). *Szabad Nép*, 6. októbra, s. 2 – 3.

———. 1955. A „Tőkéről" és a szocializmus közgazdasági kérdéseiről (O *Kapitále* a ekonomických otázkach socializmu). Rukopis.

———. 1956. Gyökerestül irtsuk ki a bürokráciát (Vykoreňme byrokraciu raz a navždy). *Szabad Nép*, 14. októbra, s. 3 – 4.

———. 1958. Kell-e korrigálni a nyereségrészesedést? (Treba naprávať delenie zisku?). *Közgazdasági Szemle* 5 (7), s. 720 – 734.

———. 1959. „Mennyiségi szemlélet" és „gazdaságossági szemlélet" („Kvantitatívny pohľad" a „ekonomický pohľad"). *Közgazdasági Szemle* 6 (10), s. 183 – 1091.

———. 1967a. Anti-Equilibrium. Esszé a gazdasági mechanizmus elméleteiről és a kutatás feladatairól (Anti-Equilibrium: Esej o teóriách hospodárskeho mechanizmu a o úlohách výskumu). Cyklostylované. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.

———. 1967b. Mathematical Programming of Long-Term Plans in Hungary (Matematické programovanie dlhodobého plánovania v Maďarsku). In *Activity Analysis in the Theory of Growth and Planning* (Aktivitná analýza v teórii rastu a plánovaní), edited by Edmond Malinvaud and M. O. L. Bacharach, s. 211 – 231. London: Macmillan; New York: St. Martin's Press.

———. 1968. Anti-Equilibrium. Cyklostylované. Ekonomický ústav Maďarskej akadémie vied, Budapešť.

———. 1972. *Rush versus Harmonic Growth: Meditation on the Theory and on the Policies of Economic Growth* (Chvat verzus harmonický rast: Zamyslenie nad teóriou politiky hospodárskeho rastu). Amsterdam: North-Holland.

———. 1974. Az adaptáció csikorgó gépezete (Škrípajúci aparát adaptácie). Cyklostylované. MTA Közgazdaságtudomanyi Intézet, Budapest.

———. 1975. *Mathematical Planning of Structural Decisions.* With contributions by Tamás Lipták and Péter Wellisch. (Matematické plánovanie štrukturálnych rozhodnutí. S prispením Tamása Liptáka a Pétera Wellischa) 2nd enl. ed. Amsterdam: North-Holland; Budapest: Akadémiai Kiadó. (Prvé vydanie vyšlo v roku 1965.)

———. 1978. John Michael Montias: The Structure of Economic Systems (Štruktúra ekonomických systémov). *Journal of Comparative Economics* 2 (2), s. 277 – 292.

———. 1979. Resource-Constrained versus Demand-Constrained Systems (Systémy s obmedzenými zdrojmi a obmedzeným dopytom). *Econometrica* 47 (4), s. 801 – 819.

———. 1980. *Economics of Shortage* (Nedostatková ekonomika). Amsterdam: North-Holland.

———. 1982. Comments on Tibor Liska's Concept of Entrepreneurship (Poznámky ku koncepcii podnikania Tibora Lisku). *Acta Oeconomica* 28 (3-4), s. 455 – 460.

———. 1983a. Comments on the Present State and Prospects of the Hungarian Economic Reform (Poznámky k súčasnému stavu a perspektívam hospodárskej reformy v Maďarsku). *Journal of Comparative Economics* 7 (3), s. 225 – 252.

———. 1983b. The Health of Nations: Reflections on the Analogy between the Medical Sciences and Economics (Zdravie národa: Úvahy o analógii medzi lekárskou vedou a ekonómiou). *Kyklos* 36 (2), s. 191 – 212.

———. 1984. Bureaucratic and Market Coordination (Koordinácia úradníkmi a trhom). *Osteuropa Wirtschaft* 29 (4), s. 306 – 319.

———. 1986a. *Contradictions and Dilemmas* (Rozpory a dilemy). Cambridge, Mass.: MIT Press.

———. 1986b [1980]. Efficiency and the Principles of Socialist Ethics (Efektívnosť a princípy socialistickej etiky). In *Contradictions and Dilemmas: Studies on the Socialist Economy and Society* (Rozpory a dilemy: štúdie o socialistickej ekonomike a spoločnosti), s. 124 – 138. Cambridge, Mass.: MIT Press.

———. 1986c. The Hungarian Reform Process: Visions, Hopes, and Reality (Proces maďarskej reformy: vízie, nádeje a skutočnosť). *Journal of Economic Literature* 24 (4), s. 1687 – 1737.

———. 1986d. The Soft Budget Constraint (Mäkké rozpočtové obmedzenie). *Kyklos* 39 (1), s. 3 – 30.

———. 1988a. Individual Freedom and the Reform of the Socialist Economy (Individuálna sloboda a reforma socialistického hospodárstva). *European Economic Review* 32 (2-3), s. 233 – 267.

———. 1988b. Report from the President to the Members of the European Economic Association (Správa prezidenta členom Európskej ekonomickej asociácie). *European Economic Review* 32 (2-3), s. 737 – 739.

———. 1989. *Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében* (Oduševnená brožúra vo veci ekonomickej transformácie). Budapest: HVG Kiadó.

———. 1990a [1957]. *A gazdasági vezetés túlzott központositása* (Nadmerná centralizácia v riadení hospodárstva). Budapest: Közgazdasági és Jogi Konyvkiadó.

———. 1990b. Kiegészítések a „Röpirathoz" (Dodatky k Brožúre). *Közgazdasági Szemle* 37 (7-8), s. 769 – 793.

———. 1990c. *The Road to a Free Economy: Shifting from a Socialist System: The Example of Hungary* (Cesta k ekonomike voľného trhu: Prechod od socialistického systému na príklade Maďarska). New York: W. W. Norton. (Pôvodne uverejnené v maďarčine v roku 1989.)

———. 1991. *Anti-Equilibrium: On Economic Systems Theory and the Tasks of Research* (Anti-Equilibrium: Esej o teórii ekonomických systémov a úlohách výskumu). 3rd ed. Amsterdam: North-Holland. (Prvé vydanie vyšlo v roku 1971.)

———. 1992a. The Postsocialist Transition and the State: Reflections in the Light of Hungarian Fiscal Problems (Postsocialistický prechod a úloha štátu: úvahy vo svetle fiškálnych problémov Maďarska). *American Economic Review* 82 (2), s. 1 – 20.

———. 1992b. The Principles of Privatization in Eastern Europe (Princípy privatizácie vo východnej Európe). *De Economist* 140 (2), s. 153 – 176.

———. 1992c. *The Socialist System: The Political Economy of Communism* (Socialistický systém: politická ekonómia komunizmu). Princeton, N. J.: Princeton University Press; Oxford: Oxford University Press.

———. 1992d. Visszaesés, veszteglés vagy fellendülés (Recesia, stagnácia, alebo rozmach). *Magyar Hírlap*, 24. decembra, s. 12 – 13.

———. 1993a. The Evolution of Financial Discipline under the Postsocialist System (Vývoj finančnej disciplíny v postsocialistickom systéme). *Kyklos* 46 (3), s. 315 – 336.

———. 1993b. Market Socialism Revisited (Trhový socializmus v novom spracovaní). In *The Tanner Lectures on Human Values* (Tannerove prednášky o ľudských hodnotách), edited by Grethe B. Peterson, s. 3 – 41. Salt Lake City: University of Utah Press.

———. 1994a. A legfontosabb: A tartós növekedés (Najdôležitejší je trvalý rast). Časti 1-5. *Népszabadság*, 29. augusta, s. 11; 30. augusta, s. 11; 31. augusta, s. 11; 1. septembra, s. 11; 2. septembra, s. 11.

———. 1994b [1959]. *Overcentralization in Economic Administration: A Critical Analysis Based on Experience in Hungarian Light Industry* (Nadmerná centralizácia v riadení hospodárstva: kritická analýza na základe skúseností

z maďarského ľahkého priemyslu). Preložil John Knapp. Oxford: Oxford University Press. (Pôvodne uverejnené v maďarčine v roku 1957.)

———. 1994c. Péter György, a reformközgazdász (Reformný ekonóm György Péter). In *Egy reformközgazdász emlékére: Péter György, 1903-1969* (Na pamiatku jedného reformného ekonóma: György Péter, 1903-1969), edited by János Árvay and András B. Hegedűs, s. 75 – 89. Budapest: Cserépfalvi Könyvkiadó–T-Twins Kiadó.

———. 1995a. *Highway and Byways: Studies on Socialist Reform and Postsocialist Transition* (Hlavná cesta a vedľajšie cesty: štúdie o socialistickej reforme a postsocialistickom prechode). Cambridge, Mass.: MIT Press.

———. 1995b. Lasting Growth as the Top Priority: Macroeconomic Tensions and Government Economic Policy in Hungary (Trvalý rast ako najvyššia priorita: napätá makroekonomická situácia a hospodárska politika maďarskej vlády). *Acta Oeconomica* 47 (1-2), s. 1 – 38.

———. 1997a. Adjustment without Recession: A Case Study of Hungarian Stabilization (Úpravy bez recesie: rozbor problému maďarskej stabilizácie). In *Lessons from the Economic Transition: Central and Eastern Europe in the 1990s* (Ponaučenia z transformácie ekonomiky: stredná a východná Európa v deväťdesiatych rokoch 20. storočia), edited by Salvatore Zecchini, s. 123 – 152. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, OECD.

———. 1997b. *Struggle and Hope: Essays on Stabilization and Reform in a Post-Socialist Economy* (Úsilie a nádej: Eseje o stabilizácii a reforme v postsocialistickej ekonomike). Cheltenham, U. K.: Edward Elgar.

———. 1998a. *Az egészségügy reformjáról* (O reforme zdravotníctva). Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

———. 1998b. *From Socialism to Capitalism. What Is Meant by the „Change of System"?* (Od kapitalizmu k socializmu. Čo znamená „zmena systému"?) London: Centre for Post-Collectivist Studies.

———. 2000a. Hidden in an Envelope: Gratuity Payments to Medical Doctors in Hungary (Skryté v obálke: ďakovné lekárom v Maďarsku). In *The Paradoxes of Unintended Consequences* (Paradoxy nechcených dôsledkov), edited by Lord Dahrendorf and Yehuda Elkana, s. 195 – 214. Budapest: CEU Press.

———. 2000b. What the Change of the System from Socialism to Capitalism Does and Does Not Mean (Čo znamená a čo neznamená zmena sys-

tému od socializmu ku kapitalizmu). *Journal of Economic Perspectives* 14 (1), s. 27 – 42.

———. 2001. Ten Years after *The Road to a Free Economy*: The Author's Self Evaluation (Desať rokov po *Ceste k ekonomike voľného trhu* : autorova sebakritika). In *Annual Bank Conference on Development Economics 2000* (Výročná banková konferencia o rozvojovej ekonomike), edited by Boris Pleskovich and Nicholas Stern, s. 49 – 66. Washington D. C.: World Bank.

———. 2004. *What Can Countries Embarking on Post-Socialist Transformation Learn from the Experiences So Far?* (Ako sa môžu krajiny, ktoré sa pustili do postsocialistickej transformácie, poučiť z doterajších skúseností?) Cuba Transition Project. Miami: Institute for Cuban and Cuban-American Studies, University of Miami.

V spoluautorstve

Bognár, Géza, Róbert Gál a János Kornai. 2000. Hálapénz a magyar egészségügyben (Všimné v maďarskom zdravotníctve). *Közgazdasági Szemle* 47 (4), s. 293 – 320.

Csontos, László, János Kornai a István György Tóth. 1998. Tax Awareness and Reform of the Welfare State: Hungarian Survey Results (Povedomie o záťaži a reforma sociálneho štátu: prehľad výsledkov z Maďarska). *Economics of Transition* 6 (2), s. 287 – 312.

Kornai, János, Zsuzsa Daniel, Anna Jonas, and Bela Martos. 1971. Plan Sounding (Skúmanie plánu). *Economics of Planning* 11 (1-2), s. 31 – 58.

Kornai, János a Karen Eggleston. 2001. *Welfare, Choice and Solidarity in Transition: Reforming the Health Sector in Eastern Europe* (Sociálne zabezpečenie, voľba a solidarita v prechode: reforma odvetvia zdravotníctva vo východnej Európe). Cambridge: Cambridge University Press.

———. 2004. *Egyéni választás és szolidaritás. Az egészségügy intézményi mechanizmusának reformja Kelet-Európában* (Individuálna voľba a solidarita: reforma mechanizmu inštitucionálneho zdravotníctva vo východnej Európe). Budapest: Nemzeti Tankonyvkiadó.

Kornai, János, János Kovács a Adam Schmidt. 1969. Észrevételek Intézetünk munkájához: Munkastílus, irányítás, nevelés, szervezet (Poznámky k činnosti

nášho ústavu: štýl práce, riadenie, vzdelávanie a organizácia). Cyklostylované. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.

Kornai, János a Tamás Lipták. 1959. A nyereségérdekeltség matematikai vizsgálata (Matematická analýza stimulov zisku). Cyklostylované. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

———. 1962a. Kétszintű tervezés: Játékelméleti modell és iterativ számítási eljárás népgazdasági távlati tervezési feladatok megoldására (Dvojúrovňové plánovanie: model na báze teórie hier a iteratívna výpočtová procedúra na riešenie problémov perspektívnych úloh dlhodobého plánovania národného hpospodárstva). *MTA Matematikai Kutató Intézetének Közleményei* 7/B (4), s. 577 – 621.

———. 1962b. A Mathematical Investigation of Some Economic Effects of Profit Sharing in Socialist Firms (Matematické skúmanie niektorých ekonomických efektov deľby zisku v socialistických podnikoch). *Econometrica* 30 (1), s. 140 – 161.

———. 1971 [1965]. Two-Level Planning (Dvojúrovňové plánovanie). In *Selected Readings in Economic Theory from Econometrica* (Vybrané články o ekonomickej teórii z časopisu *Econometrica*), edited by Kenneth J. Arrow, s. 412 – 440. Cambridge, Mass.: MIT Press.

Kornai, János a Béla Martos. 1973. Autonomous Control of the Economic System (Autonómne riadenie ekonomických systémov). *Econometrica* 41 (3), s. 509 – 528.

——— (eds.). 1981. *Non-Price Control* (Necenové riadenie). Amsterdam: North-Holland.

Kornai, János, Eric S. Maskin a Gérard Roland. 2003. Understanding the Soft Budget Constraint (Interpretácia mäkkého rozpočtového obmedzenia). *Journal of Economic Literature* 41 (4), s. 1095 – 1136.

Kornai, János a Ágnes Matits. 1987. *A vállalatok nyereségének bürokratikus ujraelosztása* (Byrokratické znovurozdelenie zisku firiem). Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Kornai, János a John McHale. 2000. Is Post-Communist Health Spending Unusual? A Comparison with Established Market Economies (Sú postkomunistické výdavky na zdravotníctvo až také nezvyklé? Porovnanie s etablovanými trhovými ekonomikami). *Economics of Transition* 8 (2), s. 369 – 399.

Kornai, János a Susan Rose-Ackerman (eds.). 2004. *Building a Trustworthy State in Post-Socialist Transition* (Budovanie dôveryhodného štátu počas postsocialistického prechodu). New York: Palgrave Macmillan.

Kornai, János, Bo Rothstein a Susan Rose-Ackerman (eds.). 2004. *Creating Social Trust in Post-Socialist Transition* (Ako si získať dôveru spoločnosti počas postsocialistického prechodu). New York: Palgrave Macmillan.

Kornai, János a Jörgen W. Weibull. 1983. Paternalism, Buyers' and Sellers' Market (Paternalizmus, trh kupujúceho a trh predávajúceho). *Mathematical Social Sciences* 6 (2), s. 153 – 169.

Práce Jánosa Kornaiho v slovenčine alebo češtine

Samostatné

Kornai, János. *Matematické programovanie v perspektívnom plánovaní.* Bratislava : Slovenské vydavateľstvo technickej literatúry. 1966, 428 s.

———. *Teorie rovnováhy.* 1. vyd. Praha : Ekon. ústav ČSAV, 1981. 256 s.

Ekonomické vědy v socialistických zemích, 3-4/1981.

———. *Teorie nedostatkové ekonomiky 1.* 1. vyd. Díl 1. Praha : Ekon. Ústav ČSAV, 1981. 4 zv. Ekonomické vědy v socialistických zemích, 7-8/1981

———. *Teorie nedostatkové ekonomiky 2.* 1. vyd. Díl 2. Praha : Ekon. Ústav ČSAV, 1981. 4 zv. Ekonomické vědy v socialistických zemích, 9-10/1981.

———. *Teorie nedostatkové ekonomiky 3.* 1. vyd. Díl 3. Praha : Ekon. Ústav ČSAV, 1982. 4 zv. Ekonomické vědy v socialistických zemích, 1-2/1982.

———. *Teorie nedostatkové ekonomiky 4.* 1. vyd. Díl 4. Praha : Ekon. Ústav ČSAV, 1982. 4 zv. Ekonomické vědy v socialistických zemích, 3-4/1982.

———. *Zápalistý leták o premene ekonomiky.* 1. vyd. Bratislava : Ekon. Ústav SAV, 1990. 178 s. Štúdie a materiály, č. 15.

———. *Cesta ke svobodné ekonomice: Vášnivý pamflet ve věci ekonomického přechodu.* [Z maď. prel.] Tomáš Tepper. 1. vyd. Praha : Academia, 1990. 159 s.

———. Postsocialistická transformace a stát: reflexe ve světle maďarských fiskálních problémů. 1. In *Národní hospodářství*, 1993, roč. 46, č. 4, s. 18 – 21.

———. Postsocialistická transformace a stát: reflexe ve světle maďarských fiskálních problémů. 2. In *Národní hospodářství*, 1993, č. 5, s. 18 – 23.

———. Transformační recese – všeobecný fenomén zkoumaný na vývoji maďarské ekonomiky. 1. In *Národní hospodářství*, 1993, č. 11, s. 27 – 32.

———. Transformační recese – všeobecný fenomén zkoumaný na vývoji maďarské ekonomiky. 2. In *Národní hospodářství*, 1993, č. 12, s. 30 – 36

———. Ještě jednou o tržním socializmu. In *Politická ekonomie*, 1994, roč. 42, č. 1, s. 54 – 59.

———. Transformační recese (všeobecný fenomén zkoumaný na příkladu vývoje maďarské ekonomiky). In *Politická ekonomie*, 1994, roč. 42, č. 5, s. 579 – 591.

———. Placení účtu za gulášový komunizmus. 1 : Maďarský vývoj a makroekonomická stabilizace z pohledu politické ekonomie. In *Politická ekonomie: teorie, modelování, aplikace*. – Praha : Vysoká škola ekonomická, 1997. ISSN 0032-3233, 1997, roč. 45, č. 2, s. 153 – 170.

———. Placení účtu za gulášový komunismus. 2 : Maďarský vývoj a makroekonomická stabilizace z pohledu politické ekonomie. In *Politická ekonomie: teorie, modelování, aplikace*. – Praha : Vysoká škola ekonomická, 1997. ISSN 0032-3233, 1997, roč. 45, č. 3, s. 351 – 373.

———. *Od gulášového komunizmu k trhovej ekonomike*. [preklad: Marína Gálisová, Vladislav Gális, Katarína Kráľová]. Bratislava : Kalligram, 1998. 226 s. Edícia OS. ISBN 80-7149-208-6.

———. Velká transformace střední a východní Evropy: úspěch a zklamání. In *Politická ekonomie: teorie, modelování, aplikace*. – Praha : Vysoká škola ekonomická, 2006. ISSN 0032-3233, 2006, roč. 54, č. 4, s. 435 – 466.

———. Inovace a dynamika: vzájemná vazba mezi systémy a technickým pokrokem. In *Scientia et societas : časopis pro společenské vědy a management*. – Praha : Newton College, 2010. ISSN 1801-7118, 2010, roč. 6, č. 3, s. 75 – 109.

So spoluautorom

Kornai, János – Suďa, Pavol. *János Kornai*: Odďaľovanie nevyhnutných reformných opatrení vedie k ekonomickej katastrofe. In *Trend : týždenník o hospodárstve a podnikaní*. – Bratislava : TREND Holding, 1998. ISSN 1335-0684, 28. januára 1998, roč. 8, č. 5, s. 7A.

Práce iných autorov

Aczél, Tamás a Tibor Méray. 1960. *The Revolt of the Mind: A Case History of Intellectual Resistance behind the Iron Curtain* (Vývoj intelektuálneho odporu za železnou oponou). New York: Praeger.

Ady, Endre. 2004. *Ady Endre összes versei* (Zobrané verše Endreho Adyho). Budapest: Osiris.

Aghion, Philippe a Peter Howitt (eds.). 1998. *Endogenous Growth Theory* (Endogénna teória rastu). Cambridge, Mass.: MIT Press.

Akerlof, George A. 1970. The Market for „Lemons": Quality Uncertainty and the Market Mechanism (Trh pre „chmuľov": nepredvídateľnosť kvality a trhový mechanismus). *Quarterly Journal of Economics* 84 (3), s. 488 – 500.

Antal, László. 1982. Fejlődés kitérővel – A magyar gazdasági mechanizmus a 70-es években (Vývoj s obchádzkou: Maďarský hospodársky mechanizmus v sedemdesiatych rokoch 20. storočia). *Gazdaság* 14 (2), s. 28 – 56.

Arrow, Kenneth J. 1951. Alternative Approaches to the Theory of Choice in Risk-Taking Situations (Alternatívne prístupy k teórii voľby v rizikových situáciách). *Econometrica* 19 (4), s. 404 – 437.

——— (ed.). 1971. *Selected Readings in Economic Theory from Econometrica* (Vybrané články o ekonomickej teórii z časopisu *Econometrica*). Cambridge, Mass.: MIT Press.

———. 1973a. Rawls's Principle of Just Saving (Rawlsov princíp správneho šetrenia). *Scandinavian Journal of Economics* 75 (4), s. 323 – 335.

———. 1973b [1963]. *Social Choice and Individual Values* (Spoločenská voľba a individuálne hodnoty). 2nd ed. New Haven: Yale University Press. (Prvé vydanie vyšlo v roku 1951.)

———. 1974. General Economic Equilibrium: Purpose, Analytic Techniques, Collective Choice (Všeobecná ekonomická rovnováha: cieľ, analytické techniky a kolektívna voľba). *American Economic Review* 64 (3), s. 253 – 272.

Arrow, Kenneth J., Samuel Karlin a Herbert E. Scarf. 1958. *Studies in the Mathematical Theory of Inventory and Production* (Štúdie z matematickej teórie zásob a výroby). Stanford: Stanford University Press.

Babits, Mihály. 1998 [1936]. *Az európai irodalom története* (Dejiny európskej literatúry). Budapest: Merenyi.

Bacskai, Tamás a Elemér György Terták. 1983. Mesterséges érdek – növekedési kényszer (Umelý záujem – násilný rast). *Valóság* 26 (10), s. 91 – 94.

Baráth, Magdolna. 1999. Az MDP vezetese és a rehabilitáció (Vedenie MDP a rehabilitácia). *Múltunk* 44 (4), s. 40 – 97.

Barro, Robert J. a Herschel I. Grossman. 1971. A General Disequilibrium Model of Income and Employment (Model príjmu a zamestnanosti pri všeobecnej nerovnováhe). *American Economic Review* 61 (1), s. 82 – 93.

Bauer, Tamás. 1981. *Tervgazdaság, beruházás, ciklusok* (Plánovaná ekonomika, investície a cykly). Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Bergson, Abram. 1948. Socialist Economics (Socialistická ekonomika). In *A Survey of Contemporary Economics* (Prehľad súčasnej ekonómie), edited by Howard S. Ellis, s. 412 – 448. Philadelphia: Blakiston.

Blahó, Miklós. 2003. A fő cél a tartós növekedés. Interjú Kornai Jánossal (Hlavným cieľom je trvalý rast: Interview s Jánosom Kornaim). *Népszabadság*, 25. januára, s. 23, 27.

Blanchard, Olivier. 1999. An Interview with János Kornai (Rozhovor s Jánosom Kornaim). *Macroeconomic Dynamics* 3 (3), s. 427 – 450.

Böhm-Bawerk, Eugen von. 1975 [1949]. *Karl Marx and the Close of His System* (Karol Marx a koniec jeho systému). Clifton, N. J.: A. M. Kelley. (Pôvodne vyšlo v nemčine v roku 1896.)

Bolygó, János. 1966. Mit kutatott professzor Montias Magyarországon? (Čo skúmal profesor Montias v Maďarsku?). *Magyar Nemzet*, 3. júla, s. 7.

Bosworth, Barry P. 1990. Which Way to the Market? (Aká cesta vedie k trhu?) *New York Times Book Review*, 27. mája, s. 17.

Boulding, Kenneth E. 1966. *Economic Analysis* (Ekonomická analýza). 4th ed. New York: Harper and Row. (Po prvý raz vyšlo v roku 1941.)

Braham, Randolph L. 1981. *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary* (Politika genocídy: holokaust v Maďarsku). 2 zv. New York: Columbia University Press.

Brámer, Frigyes. 1997 [1972]. Koncentrációs tábor a Rabbiképző épületében (Koncentračný tábor v budove rabínskeho seminára). In *Évkönyv* (Ročenka), edited by Sándor Scheiber, pp. 219 – 228. Budapest: Magyar Izraelitak Orszagos Kepviselete.

Bródy, András. 1956. A hóvégi hajrá és gazdasági mechanizmusunk (Šturmovčina koncom mesiaca a náš hospodársky mechanizmus). *Közgazdasági Szemle* 3 (7-8), s. 870 – 883.

———. 1970. *Proportions, Prices, and Planning: A Mathematical Restatement of the Labor Theory of Value* (Proporcie, ceny a plánovanie: matematická reformulácia pracovnej teórie hodnoty). Budapest: Akadémiai Kiadó. (Pôvodne vyšlo v maďarčine v roku 1969.)

Bureaucrats at Large. (Byrokrati vo veľkom) 1960. *Times Literary Supplement*, 15. apríla, s. 244.

Camus, Albert. 1965. *Mor*. Preložil Fedor Ballo. Bratislava : Slovenský spisovateľ. (Pôvodne vyšlo vo francúzštine v roku 1942.)

Carlin, Wendy, Steven Fries, Mark E. Schaffer a Paul Seabright. 2001. *Competition and Enterprise Performance in Transition Economies: Evidence from a Cross-Country Survey* (Konkurencia a výkonnosť podniku v hospodárstve v štádiu prechodu: dôkaz z terénneho prieskumu). EBRD Working Paper 62. London: EBRD.

Chikan, Attila (ed.). 1989. *Készletek, ciklusok, gazdaságirányítás. A magyar gazdaság készletalakulása és befolyásoló tényezői, 1960-1986* (Zásoby, cykly a ekonomický manažment: vytváranie zásob v maďarskej ekonomike a faktory, ktoré ho ovplyvňujú, 1960-1986). Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

———. 2004. A hiány szerepe az átmenet szellemi előkészítésében (Úloha *Nedostatkovej ekonomiky* v intelektuálnej príprave zmeny systému). *Magyar tudomány* 49 (7), s. 698 – 707.

Coles, Peter. 1999. *Einstein and the Total Eclipse* (Einstein a úplné zatmenie). Cambridge: Icon Books.

Csoóri, Sándor. 1990. Nappali hold. II. rész (Denný mesiac: 2. diel). *Hitel* 3 (18), 5. septembra, s. 5.

Dahl, Robert A. 1979 [1971]. *Polyarchy: Participation and Opposition* (Polyarchia: účasť a opozícia). New Haven: Yale University Press.

Debreu, Gérard. 1965 [1959]. *Theory of Value: An Axiomatic Analysis of Economic Equilibrium* (Teória hodnoty: axiomatická analýza ekonomickej rovnováhy). New York: Wiley.

Denton, Nicholas. 1990. On the Brink of Transformation (Na okraji transformácie). *Financial Times*, 17. septembra, s. 2.

Deutscher, Isaac. 1968 [1949]. *Stalin: A Political Biography* (Stalin: politický životopis). Oxford: Oxford University Press.

Devons, Ely. 1959. A Study in Central Planning: Evidence from Inside (Štúdia o centrálnom plánovaní: svedectvo zvnútra). *The Guardian*, 22. októbra, s. 10 – 11.

Dewatripont, Mathias a Eric S. Maskin. 1995. Credit and Efficiency in Centralized and Decentralized Economics (Úver a efektívnosť v centralizovanej a decentralizovanej ekonomike). *Review of Economic Studies* 62 (4), s. 541 – 555.

Djankov, Simeon D. a Peter Muirrell. 2002. Enterprise Restructuring in Transition Economies: A Quantitative Survey (Reštrukturalizácia podniku v období prechodu v ekonomike: kvantitatívny prehľad). *Journal of Economic Literature*. 40 (3), s. 739 – 792.

Donáth, Ferenc (predseda edičnej rady). 1981. Bibó-emlékkönyv (Pamätnica na počesť Bibóa). 2 zv. Samizdat.

Dorfman, Robert, Paul A. Samuelson a Robert M. Solow. 1987 [1958]. *Linear Programming and Economic Analysis* (Lineárne programovanie a ekonomická analýza). New York: Dover Publications.

Draaisma, Douwe. 2004. *Why Life Speeds Up When You Get Older: How Memory Shapes Our Past* (Prečo sa život zrýchľuje, keď starnete: ako pamäť formuje našu minulosť). Cambridge: Cambridge University Press.

Durant, Will. 1991 [1926]. *Story of Philosophy: The Lives and Opinions of the Greater Philosophers* (Rozprávanie o filozofii: životy a názory veľkých filozofov). New York: Simon and Schuster.

Ericson, Richard E. 1994. Book Review (Knižný obzor). *Journal of Comparative Economics* 18 (J), s. 495 – 497.

Esterházy, Péter. 2003. Mik vogymuk. 1. könyv. (Kto sme: kniha 1.). *Élet és irodalom*. 9. mája, s. 3.

Esze, Zsuzsa. 1956. Egy kandidátusi értekézes vitája (Diskusia o kandidátskej dizertácii). *Közgazdasági Szemle* 3 (11-12), s. 1483 – 1495.

Eucken, Walter. 1951 [1940]. *The Foundations of Economics* (Základy ekonómie). Chicago: University of Chicago Press.

Fejtő, Ferenc. 1957. La première autocritique des „Communistes Nationaux" hongrois (Prvá sebakritika maďarských „komunistických spoluobčanov"). *France Observateur* 8 (January 31), s. 6.

Fóthy, János. 1945. *Horthyliget – A magyar ördögsziget* (Horthyliget – maďarský diabolský ostrov). Budapest: Müller Károly Könyvkiadóvállalat.

Frey, Bruno S. 2003. Publishing as Prostitution? Choosing between One's Own Ideas and Academic Failure (Publikovanie ako prostitúcia? Voľba medzi vlastnými myšlienkami a neúspechom na akademickej pôde). *Public Choice* 116 (1-2), s. 205 – 223.

Frisch, Ragnar. 1961. A Survey of Types of Economic Forecasting and Programming, and a Brief Description of the Channel Model (Prehľad typov ekonomických predpovedí a programovania, ako aj stručný opis kanálového modelu). Cyklostylované. Oslo: University of Oslo.

Friss, István. 1957. Népgazdaságunk vezetésének néhány gyakorlati és elméleti kérdéséről (Niektoré praktické a teoretické otázky riadenia nášho hospodárstva). *Nepszabadság*, 2. októbra, s. 3 – 4.

Gábor, R. István a Péter Galasi. 1981. *A „második gazdaság": Tények és hipotézisek* („Druhá ekonomika": fakty a hypotézy). Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Gáll, János a János Köllő (eds.). 1998. *A „túlzott központosítástól" az átmenet stratégiájáig: Tanulmányok Kornai Jánosnak* (Od „nadmernej centralizácie" k stratégii prechodu: štúdie Jánosa Kornaiho). Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Gáll, Ernő. 2003. *Napló* (Denník). 1. zv. Budapest: Polis Könyvkiadó.

Gans, Joshua S. a George B. Shepherd. 1994. How Are the Mighty Fallen: Rejected Articles by Leading Economists (Ako padajú mocní: odmietnuté články popredných ekonómov). *Journal of Economic* Perspectives 8 (1), s. 165 – 179.

Gimes, Miklós. 1956. Magyar Szabadság (Maďarská sloboda). *Magyar Szabadság*, 29. októbra, s. 1.

Goldfeld, Stephen M. a Richard E. Quandt. 1988. Budget Constraints, Bailouts and the Firm under Central Planning (Rozpočtové obmedzenia, finančná výpomoc a podnik v systéme centrálneho plánovania). *Journal of Comparative Economics* 12 (4), s. 502 – 520.

———. 1990. Output Targets, the Soft Budget Constraint and the Firm under Central Planning (Výrobné ciele, mäkké rozpočtové obmedzenie a podnik v systéme centrálneho plánovania). *Journal of Economic Behavior and Organization* 14 (2), s. 205 – 222.

———. 1993. Uncertainty, Bailouts, and the Kornai Effect (Nepredvídateľnosť, finančná výpomoc a Kornaiho efekt). *Economics Letters* 41 (2), s. 113 – 119.

Gregory, Paul R. a Robert C. Stuart. 1980. *Comparative Economic Systems* (Porovnávacie ekonomické systémy). Boston: Houghton Mifflin.

———. 2004. *Comparative Economic Systems* (Porovnávacie ekonomické systémy). 7. vyd. Boston: Houghton Mifflin.

Grossfeld, Irena. 1989. Disequilibrium Models of Investment (Nerovnovážny model investícií). In *Models of Disequilibrium and Shortage in Centrally Planned Economies* (Modely nerovnováhy a nedostatok v ekonomike s centrálnym plánovaním), edited by Christopher Davis and Wojciech W. Charemza, s. 361 – 374. New York: Chapman and Hall.

Gulyás, Emil. 1957-1958. Az árutermelés, értéktörvény és pénz a szocializmusban (Výroba, zákon hodnoty a peniaze za socializmu). Rukopis.

Gy [pseud.]. 1991. Skizze eines Reformprogramms am Beispiel Ungarns (Náčrt programu reforiem na príklade Maďarska). *Neue Zürcher Zeitung* Fernausgabe, June 30-July 1, p. 7.

Haberler, Gottfried von. 1964. *Prosperity and Depression: A Theoretical Analysis of Cyclical Movements* (Prosperita a hospodárska kríza: teoretická analýza cyklických zmien). 5. vyd. London: Allen and Unwin. (Prvé vydanie vyšlo v roku 1937.)

Hahn, Frank. 1973. The Winter of Our Discontent (Zima našej nespokojnosti). *Economica* 40 (159), s. 322 – 330.

Halda, Alíz. 2002. *Magánügy. Dokumentum/regény* (Súkromná záležitosť: Dokumentárny/román). Budapest: Noran.

Hašek, Jaroslav. 2005. *Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války*. Petit Press. (Po prvý raz vyšlo v rokoch 1920 – 1923.)

Hayek, Friedrich A. von (ed.). 1975 [1935]. *Collectivist Economic Planning: Critical Studies on the Possibilities of Socialism* (Kolektivistické ekonomické plánovanie: kritické štúdie o možnostiach socializmu). Clifton, N. J.: A. M. Kelly.

———. 2001 [1944]. *The Road to Serfdom* (Cesta do poroby). London: Routledge.

Hegedűs, András. 1990. A bolsevik grand-seigneur tragediaja (Tragédia boľševického *grand seigneura*). *Pesti Hírlap*, 3. novembra, s. 8.

Heisenberg, Werner. 1967 [1958]. Az elemi részek (Elementárne častice) (Prednáška prezentovaná v Budapešti). *Válogatott tanulmányok* (Vybrané štúdie), s. 219 – 237. Budapest: Gondolat.

Heller, Farkas. 1988. *Közgazdaságtan* (Ekonomika). 2 zv. 5. vyd. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. (Prvé vydanie vyšlo v rokoch 1912 – 1920.)

Hicks, John R. 1937. Mr. Keynes and the Classics: A Suggested Interpretation (Pán Keynes a klasika: odporúčaná interpretácia). *Econometrica* 5 (2), s. 147 – 159.

———. 2001 [1939]. *Value and Capital: An Inquiry into Some Fundamental Principles of Economic Theory* (Hodnota a kapitál: skúmanie základných princípov ekonomickej teórie). New York: Oxford University Press.

Híd-csoport (Skupina Most). 1990. Híd a közeli jövőbe (Most do blízkej budúcnosti). *Közgazdasági Szemle* 37 (4), s. 442 – 458.

Hirschman, Albert O. 1988 [1958]. *The Strategy of Economic Development* (Stratégia hospodárskeho rozvoja). Boulder, Colo.: Westview Press.

———. 1970. *Exit, Voice, and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations, and States* (Odchod, hlas a oddanosť: reakcie na úpadok firiem, organizácií a štátov). Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Hoffman, David E. 2002. *The Oligarchs: Wealth and Power in the New Russia* (Oligarchovia: bohatstvo a moc v novom Rusku). New York: Public Affairs.

Huizinga, Johan. 1996. *The Autumn of the Middle Ages* (Jeseň stredoveku). Preložili Rodney J. Payton a Ulrich Mammitzsch. Chicago: University of Chicago Press. (Pôvodne vyšlo v holandčine v roku 1919.)

Hungaricus [Sándor Fekete]. 1959 [1956-1957]. *Quelques enseignements de la revolution nationale et democratique hongroise* (Niekoľko ponaučení z maďarskej národnej a demokratickej revolúcie). Brussels: Imre Nagy Institute.

———. 1989 [1956-1957]. *Az 1956-os felkelés okairól és tanulságairól* (O príčinách povstania v roku 1956 a poučeniach z neho). Budapest: Kossuth Könyvkiadó.

József, Attila. 1997. *Winter Night: Selected Poems.* Translated by John Batki. Oberlin, Ohio: Oberlin College Press. (V slovenčine vyšiel výber z jeho básnickej tvorby: *Nie ja volám.* Preložil Ján Smrek. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1964.)

———. 2003. *József Attila összes versei* (Zobrané verše Attilu Józsefa). Budapest: Osiris.

Juhász, Andor. 1934. *Halló, itt London!* (Haló, tu Londýn!). Budapest: Révai.

Kalecki, Michal. 1965. *Theory of Economic Dynamics: An Essay on Cyclical and Long-Run Changes in Capitalist Economy* (Teória dynamiky hospodárstva: rozprava o cyklických a dlhodobých zmenách v kapitalistickej ekonomike). 2. vyd. London: Allen and Unwin. (Prvé vydanie vyšlo v roku 1954.)

Karagedov, Rajmond G. 1982. Mechanizm funkcionirovanija socialističeskoj ekonomiki (Mechanizmus fungovania socialistickej ekonomiky). *Izvestija Sibirskogo otdelenija Akademii nauk SSSR* 3 (11), s. 115 – 128.

Kardelj, Edvard. 1982. *Reminiscences: The Struggle for Recognition and Independence: The New Yugoslavia, 1944 – 1957* (Spomienky na boj za uznanie a nezávislosť: Nová Juhoslávia, 1944 – 1957). London: Blond and Briggs-Summerfield Press. (Pôvodne vyšlo v srbochorvátčine v roku 1980.)

Karinthy, Ferenc. 1994. *Napló* (Denník). Budapest: Littoria.

Karinthy, Frigyes. 2001 [1914]. A felelős ember (Zodpovedný človek). In *Humoreszkek*, 2: 155 – 157. Budapest: Akkord.

Karsai, Gábor. 1993. A szocializmus genetikai programja (Genetický program socializmu). *Figyelő* 37, 11. novembra, s. 17 – 19.

Kék Szalag Bizottság (Výbor Modrej stuhy) 1990. *[A Bizottság] Gazdasági Programjavaslata* (Návrh ekonomického programu). Budapest: Kék Szalag Bizottság.

Kende, Péter. 1955. Kritikai jegyzetek a marxizmus gazdasági tanaihoz (Kritické poznámky na margo ekonomických poučiek marxizmu). Rukopis.

———. 1959. L'interêt personnel dans le système d'economie socialiste (Osobný prospech v socialistickom hospodárskom systéme). *Revue Economique* 10 (3), pp. 340 – 364.

———. 1964. *Logique de l'économie centralisée. Un exemple: la Hongrie* (Logika centralizovanej ekonomiky na príklade Maďarska). Paris: Société d'Éducation d'Enseignement Superieure.

———. 1966. A *Szabad Nép szerkesztőségében. Tanulmányok a magyar forradalomról* (V redakcii novín *Szabad Nép*: štúdie o maďarskej revolúcii). Munich: Aurora.

Kenedi, János. 1981. *„Tiéd az ország, magadnak építed"* (Krajina je tvoja, buduješ si ju pre seba). Paris: Magyar Fuzetek Konyvei.

———. 1996. Kis állambiztonsági olvasókönyv. *Október 23.–március 15.–június 16* (Malá čítanka štátnej bezpečnosti: 23. októbra – 15. marca – 16. júna). 2 zv. Budapest: Magvető.

Keynes, John M. 1997 [1936]. *The General Theory of Employment, Interest, and Money* (Všeobecná teória zamestnanosti, úroku a peňazí). Amherst, N. Y.: Prometheus Books.

Klaniczay, Gabor. 2003. *Ellenkultúra a hetvenes-nyolcvanas években* (Antikultúra v sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch 20. storočia). Budapest: Noran.

Klaus, Václav a Dušan Tříska. 1997 [1994]. Review of János Kornai's *The Socialist System: The Political Economy of Communism* (Recenzia knihy Jánosa Kornaiho *Socialistický systém: politická ekonómia komunizmu*). *In Renaissance: The Rebirth of Liberty in the Heart of Europe* (Renesancia: znovuzrodenie slobody v srdci Európy), by Václav Klaus, s. 163 – 169. Washington, D. C.: Cato Institute.

Koestler, Arthur. 1993 [1941]. *Darkness at Noon*. Translated by Daphne Hardy. (Temnota na poludnie. Preložila Daphne Hardyová) New York: Bantam Books.

Koopmans, Tjalling C. 1957. *Three Essays on the State of Economic Science* (Tri rozpravy o stave ekonomickej vedy). New York: McGraw-Hill.

Koopmans, Tjalling C. a John M. Montias. 1971. On the Description and Comparison of Economic Systems (O opise a porovnávaní ekonomických systémov). In *Comparison of Economic Systems* (Porovnávanie ekonomických systémov), edited by Alexander Eckstein, s. 27 – 78. Berkeley: University of California Press.

Kovács, András. 1968. Falak (Steny). *Új Írás* 8 (3), s. 28 – 48.

Kovács, Imre. 1989 [1937]. A *néma forradalom* (Nemá revolúcia). Budapest: Cserépfalvi-Gondolat-Tevan.

Központi Statisztikai Hivatal (Ústredný štatistický úrad). 1996. *Magyar Statisztikai Évkönyv*, 1995 (Maďarská štatistická ročenka, 1995). Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.

Krausz, Tamás. 1994. A történetietlen politikai gazdaságtan (Nehistorická politická ekonómia). *Eszmélet* 6 (24), s. 157-178.

Kuhn, Thomas S. 1996. *The Structure of Scientific Revolutions*. 3rd ed. Chicago: University of Chicago Press. (Prvé vydanie vyšlo v roku 1962.) Existuje slovenský preklad: *Štruktúra vedeckých revolúcií*. Preložila Ľubica Valentová. Bratislava, Pravda 1981.

Laczik, Erika. 2005. Egy besúgó tisztikereszttel (Udavač s dôstojníckym krížom). *Magyar Nemzet*, 29. januára, s. 1, 5.

Laibson, David a Richard Zeckhauser. 1998. Amos Tversky and the Ascent of Behavioral Economics (Amos Tversky a vzostup behaviorálnej ekonomiky). *Journal of Risk and Uncertainty* 16 (1), s. 7 – 47.

Laki, Mihály. 1989. Az új politikai szervezetek a gazdaságpolitikáról és a gazdaságirányításról (Nové politické organizácie o hospodárskej politike a riadení hospodárstva). *Tervgazdasági* Forum 5 (4), s. 1 – 16.

———. 1990. Rendszerváltás küszöbén. Az ellenzéki pártok gazdaságpolitikai programjai (Na prahu zmeny systému: programy hospodárskej politiky opozičných strán). Cyklostylované. Közgazdasági Informacios Szolgalat, Budapest.

Lange, Oskar. 1968 [1936-1937]. On the Economic Theory of Socialism (O ekonomickej teórii socializmu). In *On the Economic Theory of Socialism* (O ekonomickej teórii socializmu), edited by Benjamin E. Lippincott, s. 57 – 143. New York: McGraw Hill.

Leijonhufvud, Axel. 1968. *On Keynesian Economics and the Economics of Keynes: A Study in Monetary Theory* (O keynesovskej ekonomike a Keynesovej ekonomike: štúdie o monetárnej teórii). New York: Oxford University Press.

Lengyel, László. 2002. *A távol közelében. Kérdez: Hankiss Elemér* (Blízko ďaleka. Zhováral sa: Elemér Hankiss). Budapest: Helikon Kiadó.

Lengyel, László a Miklós Polgár. 1980. Gazdasagi elvek, etikai elvek–és a valóság (Princípy ekonomiky, princípy etiky a skutočnosť). *Valóság* 23 (9), s. 101 – 107.

Lenin, Vladimír Iľjič: Detská nemoc ľavičiarstva v komunuizme. In: *Vybrané spisy v piatich zväzkoch,* zv. 5. Bratislava 1973, s. 68.

Lerner, Abba P. 1975 [1944]. *Economics of Control: Principles of Welfare Economics* (Ekonomika riadenia: princípy ekonómie blahobytu). New York: A. M. Kelley.

Lindbeck, Assar. 1977. *The Political Economy of the New Left: An Outsider's View* (Politická ekonómia Novej ľavice: pohľad zvonka). 2. vyd. New York: Harper and Row. (Prvé vydanie vyšlo v roku 1971.)

———. 1988. Individual Freedom and Welfare State Policy (Individuálna sloboda a politika sociálneho štátu). *European Economic Review* 32 (2-3), s. 295 – 318.

Lindblom, Charles E. 1977. *Politics and Markets* (Politika a trhy). New York: Basic Books.

Liska, Tibor. 1988 [1966]. *Ökonosztát: Felkeszülés a mechanizmusreformra* (Ekonostat: príprava na reformu mechanizmu). Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Liska, Tibor a Antal Máriás. 1954. *A gazdaságosság és a nemzetközi munkamegosztás* (Ekonomická efektívnosť a medzinárodná deľba práce). Közgazdasági Szemle 1(1), s. 75 – 94.

Liska, Tibor F. 1998. A Liska-modell (Liskov model). *Közgazdasági Szemle* 45 (10), s. 940 – 953.

Lőcsei, Pál. 1995. „Politikai és lelkiismereti lázadás volt…" („Bola to politická vzbura a vzbura svedomia…"). *Respublika* 2 (13), s. 36 – 40.

Lukács, György. 1973 [1945]. On the Responsibility of Intellectuals (O zodpovednosti intelektuálov). In *Lukács, Marxism and Human Liberation: Essays on History, Culture and Revolution* (Lukács, marxizmus a oslobodenie ľudí: rozpravy o histórii, kultúre a revolúcii), edited by E. San Juan Jr., s. 267 – 276. New York: Delta.

———. 1978 [1950]. *Studies in European Realism: A Sociological Survey of the Writings of Balzac, Stendhal, Zola, Tolstoy, Gorki, and Others* (Štúdie o európskom realizme: sociologický prieskum diel Balzaca, Stendhala, Zolu, Tolstého, Gorkého a ďalších). Preložila Edith Boneová. London: Merlin Press.

Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége (Predsedníctvo Ústredného výboru Maďarskej robotníckej strany). 1955. A Magyar Dolgozók Partja Központi Vezetőségének határozata a politikai helyzetről és a part feladatairól

(Uznesenie Predsedníctva Ústredného výboru Maďarskej robotníckej strany o politickej situácii a úlohách strany). *Szabad Nép*, 9. marca, s. 1 – 2.

Malinvaud, Edmond. 1967. Decentralized Procedures for Planning (Decentralizované plánovacie procedúry). In *Activity Analysis in the Theory of Growth and Planning* (Aktivitná analýza v teórii rastu a plánovanie), edited by Edmond Malinvaud and M. O. L. Bacharach, s. 170 – 208. London: Macmillan; New York: St. Martin's Press.

Malinvaud, Edmond a M. O. L. Bacharach (eds.). 1967. *Activity Analysis in the Theory of Growth and Planning.* (Aktivitná analýza v teórii rastu a plánovanie). London: Macmillan; New York: St. Martin's Press.

Marx, Karol: *Kapitál. Kritika politickej ekonómie.* Prvý zväzok. Bratislava : Pravda, 1985. (Pôvodne vyšiel v nemčine v roku 1867.)

Marx, Karol: *Kapitál. Kritika politickej ekonómie.* Druhý zväzok. Bratislava : Pravda, 1986. (Pôvodne vyšiel v nemčine v roku 1885.)

Marx, Karol: *Kapitál. Kritika politickej ekonómie.* Tretí zväzok. Bratislava : Pravda, 1987. (Pôvodne vyšiel v nemčine v roku 1896.)

Marx, Karol a Friedrich Engels. 1972. *Manifest komunistickej strany.* Nakladateľstvo Pravda, Bratislava 1972. (Pôvodne vyšiel v nemčine v roku 1848.)

Maskin, Eric S. a András Simonovits (eds.). 2000. *Planning, Shortage, and Transformation: Essays in Honor of János Kornai* (Plánovanie, nedostatok a transformácia. Rozpravy na počesť Jánosa Kornaiho). Cambridge, Mass.: MIT Press.

Matolcsy, György. 1997. Kiigazítás recesszióval. Kemény költségvetési és puha piaci korlát (Úprava s recesiou: tvrdé rozpočtové a mäkké trhové obmedzenie). *Közgazdasági Szemle* 44 (9), s. 782 – 798.

McCloskey, Deirdre N. 1998. *The Rhetoric of Economics* (Rétorika ekonómie). 2. vyd. Madison: University of Wisconsin Press. (Prvé vydanie vyšlo v roku 1985.)

McKenzie, Lionel W. 1959. On the Existence of General Equilibrium for a Competitive Market (O existencii rovnováhy na konkurenčnom trhu). *Econometrica* 27 (1), s. 54 – 71.

Molnár, Endre. 1957. Revizionista nézetek a szocialista állam gazdasági szerepéről (Revizionistické pohľady na hospodársku úlohu socialistického štátu). *Társadalmi Szemle* 12 (2), s. 44 – 59.

Montias, John M. 1976. *The Structure of Economic Systems* (Štruktúra ekonomických systémov). New Haven: Yale University Press.

———. 1982. *Arts and Artisans in Delft: A Socio-Economic Study of the Seventeenth Century* (Umenie a umelci v Delfte: socioekonomická štúdia o sedemnástom storočí). Princeton, N. J.: Princeton University Press.

———. 1989. *Vermeer and His Milieu: A Web of Social History* (Vermeer a jeho prostredie: sieť sociálnej histórie). Princeton, N. J.: Princeton University Press.

———. 2002. *Art at Auction in 17th Century Amsterdam* (Umenie na aukcii v Amsterdame v 17. storočí). Amsterdam: Amsterdam University Press.

Müller, Rolf. 1999. Napi operatív információs jelentések, 1979-1989 (Hlásenia o denných operatívnych informáciách, 1979-1989). In *A Történeti Hivatal Évkönyve* 1999 (Ročenka Historického úradu 1999), edited by György Gyarmati, pp. 251-284. Budapest: Történeti Hivatal.

Nagy, Csaba. 1994. Lázadás a Szabad Népnél 40 évvel ezelőtt. Beszélgetés Lőcsei Pállal és Méray Tiborral (Vzbura v novinách *Szabad Nép* pred 40 rokmi: Rozhovor s Pálom Lőcseim a Tiborom Meraym). *Kritika* 23 (10), s. 10 – 11.

Nagy, Imre. 1954. *Egy évtized. Válogatott beszédek és írások (1948-1954)* (Jedno desaťročie: vybrané prejavy a spisy, 1948 – 1954). Budapest: Szikra.

Neumann, John von. 1963 [1955]. The Impact of Recent Developments in Science on the Economy and on Economics (Dopad najnovšieho vývoja vo vede na ekonomiku a ekonómiu). In *Collected Works*, 6:100-101. New York: Macmillan.

Nove, Alec. I960. Overcentralization in Economic Administration (Nadmerná centralizácia v riadení). *Economica* 27 (108), s. 389 – 391.

———. 1992. No Third Way? (Tretia cesta neexistuje?) *New Statesman and Society*, 19. júna, s. 23.

Novobáczky, Sándor. 1956. Különös emberek (Čudní ľudia). *Irodalmi Újság*, 6. októbra, s. 1.

Nozick, Robert. 1998 [1974]. *Anarchy, State and Utopia* (Anarchia, štát a utópia). Oxford: Blackwell.

Nyíri, Sándor. 1994. A Péter György elleni büntetőeljárás (Súdny proces s Györgyom Péterom). In *Egy reformközgazdász emlékére: Péter György*, 1903-

1969 (Na pamiatku reformného ekonóma Györgya Pétera, 1903 – 1969), zostavili János Árvay a András B. Hegedűs, s. 45 – 47. Budapest: Cserépfalvi Könyvkiadó–T-Twins Kiadó.

Ortega y Gasset, José. 1994. *Vzbura davov.* Bratislava : Remedium. (Pôvodne vyšlo v španielčine v roku 1929.)

Orwell, George. 1966 [1949]. *Nineteen Eighty-four.* Harmondsworth: Penguin. (Existuje slovenský preklad: *1984.* Bratislava : Slovart 2001.)

Papandreou, Andreas G. 1972. *Paternalistic Capitalism* (Paternalistický kapitalizmus). Minneapolis: Univesity of Minnesota Press.

Passel, Peter. 1990. Socialist Eggs, Market Omelet (Socialistické vajíčka, trhová omeleta). *New York Times*, 11. apríla, s. 2.

Péter, György. 1954. A gazdaságosság jelentőségéről és szerepéről a népgazdaság tervszerű irányításában (O dôležitosti a význame hospodárskej efektívnosti v plánovanom riadení hospodárstva). *Közgazdasági Szemle* 1 (3), s. 300 – 324.

———. 1956. A gazdaságosság és a jövedelmezőség jelentősége a tervgazdaságban (O dôležitosti hospodárskej efektívnosti a ziskovosti v plánovanom hospodárstve). *Közgazdasági Szemle* 3 (6), s. 695 – 711; (7-8), s. 851 – 869.

———. 1957. A gazdasági vezetés túlzott központosítása. Kornai János tanulmányáról („Nadmerná centralizácia v riadení hospodárstva": o štúdii Jánosa Kornaiho). *Magyarország* 1(1), s. 2.

Péteri, György. 1997. New Course Economics: The Field of Economic Research in Hungary after Stalin, 1953-56 (Nové zameranie ekonómie: oblasť ekonomického výskumu v Maďarsku po Stalinovi, 1953 – 1656), *Contemporary European History* 6 (3), s. 295 – 327.

———. 1998. *Academia and State Socialism: Essays on the Political History of Academic Life in Post-1945 Hungary and Eastern Europe* (Akadémia a štátny socializmus: štúdie o politickej histórii v akademickom živote v Maďarsku a východnej Európe po roku 1945). Highland Lakes, N. J.: Atlantic Research and Publications.

——— (ed.). 2001. *Intellectual Life and the First Crisis of State Socialism in East Central Europe, 1953-1956* (Intelektuálny život a prvá kríza štátneho socializmu vo východnej a strednej Európe, 1953 – 1956). Trondheim Studies on East European Cultures and Societies (Trondheimské štúdie o kultúre

a spoločnosti vo východnej Európe), č. 6. Trondheim: Program on East European Cultures and Societies.

Phillips, Albin W. 1958. The Relation between Unemployment and the Rate of Change of Money Wage Rates in the United Kingdom, 1861-1957 (Vzťah medzi nezamestnanosťou a mierou rastu peňažných tarifných miezd v Spojenom kráľovstve, 1861 – 1957). *Economica* 25 (2), s. 283 – 299.

Pigou, Arthur C. 2002 [1952]. *The Economics of Welfare* (Ekonómia blahobytu). 4. vyd. New Brunswick, N. J.: Transaction Publishers. (Prvý raz vyšlo v roku 1920.)

Pogonyi, Lajos. 2003. A munkásosztály megsemmisitese. Interjú Vajda Mihállyal (Likvidácia robotníckej triedy: rozhovor s Mihályom Vajdom). *Népszabadság*, 15. októbra, s. 14.

Portes, Richard a David Winter. 1980. Disequilibrium Estimates for Consumption Goods Markets in Centrally Planned Economies (Nerovnovážne odhady trhov so spotrebným tovarom v ekonomikách s centrálnym plánovaním). *Review of Economic Studies* 47 (1), s. 137 – 159.

Qian, Yingyi. 1994. A Theory of Shortage in Socialist Economies Based on the „Soft Budget Constraint" (Teória nedostatku v socialistických ekonomikách založených na „mäkkom rozpočtovom obmedzení"). *American Economic Review* 84 (1), s. 145 – 156.

Rainer, M. János. 1999. *Nagy Imre – Politikai életrajz* (Politický životopis Imreho Nagya, 2. zv, 1953 – 1958). Budapest: 1956-os Intézet.

Rawls, John. 1999. *A Theory of Justice* (Teória spravodlivosti). Opr. vyd. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, Belknap Press. (Prvé vydanie vyšlo v roku 1971.)

Réti, Pál. 1989. Miénk az ország (Štát je náš). *Heti Világgazdaság*, 11. novembra, s. 3 – 5.

Révész, Sándor. 1999. *Egyetlen élet. Gimes Miklós története* (Jediný život: príbeh Miklósa Gimesa). Budapest: 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentaciós és Kutatóintézete-Sík Kiadó.

Réz, Pál. 1961. Thomas Mann and Hungary – His Correspondence with Hungarian Friends (Thomas Mann a Maďarsko – jeho korešpondencia s maďarskými priateľmi). *New Hungarian Quarterly* 2 (3), s. 84 – 99.

——— (ed.). 1991. *Bibó-emlékkönyv* (Pamätnica na počesť Bibóa), od Ferenca Donatha. Budapest: Századvég; Bern: European Protestant Hungarian Free University. (Po prvý raz dostupné v samizdatovom vydaní, 1981.)

Ripp, Géza. 1957. Revizionizmus „az új gazdasági mechanizmus" leple alatt (Revizionizmus pod pláštikom „Nového hospodárskeho mechanizmu"). *Népszabadság*, 23. júla, s. 3.

Ripp, Zoltán (ed.). 2000. *A rendszerváltás forgatókönyve. Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben* (Scenár zmeny režimu. Rokovania za okrúhlym stolom v roku 1989). 5. zv. Budapest: Új Mandátum.

R. N. W. O. 1959. Iron Curtain Economy (Ekonomika železnej opony). *Financial Times*, 28. decembra, s. 12.

Roland, Gérard. 1987. Investment Growth Fluctuations in the Soviet Union: An Econometric Analysis (Fluktuácie rastu investícií v Sovietskom zväze. Ekonometrická analýza). *Journal of Comparative Economics* 11 (2), s. 192 – 206.

———. 1990. On the Meaning of Aggregate Excess Supply and Demand for Consumer Goods in Soviet-Type Economies (O význame úhrnného previsu ponuky a dopytu v prípade spotrebného tovaru v hospodárstvach sovietskeho typu). *Cambridge Journal of Economics* 14 (1), s. 49 – 62.

Rosovsky, Henry. 1990. *The University: An Owner's Manual* (Univerzita: príručka pre vlastníka). New York: W. W. Norton.

Rosser, J. Barkley, Jr. a Marina V. Rosser. 2004. *Comparative Economics in a Transforming World Economy* (Porovnávacia ekonómia v transformujúcej sa svetovej ekonomike). 2. vyd. Cambridge, Mass.: MIT Press. (Prvé vydanie vyšlo v roku 1996.)

Salgó, István. 1990. Les propositions de l'economiste János Kornai provoquent un vif débat (Návrhy ekonóma Jánosa Kornaiho vyprovokovali živú diskusiu). *Le Monde*, 20. apríla, s. 3.

Samuelson, Paul A. 1980. *Economics* (Ekonómia), 11. vyd. New York: McGraw-Hill. (Prvé vydanie vyšlo v roku 1948.) Existuje slovenský preklad: Samuelson, *Paul* A. – Nordhaus, William D. *Ekonómia*. Bratislava : ELITA, 2000.

———. 1983. *Foundations of Economic Analysis*. Enl. ed. (Základy ekonomickej analýzy. Roz. vyd.) Cambridge, Mass.: Harvard University Press. (Prvé vydanie vyšlo v roku 1947.)

———. 1990. For Plan to Reform Socialism, Listen to János Kornai (K plánu ako reformovať socializmus od Jánosa Kornaiho). *Christian Science Monitor*, 4. apríla, s. 7.

Sartre, Jean-Paul. 1990 [1957]. *Existentialism and Human Emotions* (Existencializmus a ľudské emócie). New York: Carol Publications. (Pôvodne vyšlo vo francúzštine v roku 1946.) Existuje slovenský preklad: *Existencializmus je humanizmus*. Preložil Ján Švantner. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1997.

Schama, Simon. 1989. *Citizens: A Chronicle of the French Revolution* (Občania: kronika Francúzskej revolúcie). New York: Alfred A. Knopf.

Schelling, Thomas C. 1980 [I960]. *The Strategy of Conflict* (Stratégia konfliktu). Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Schneider, Erich. 1962. *Money, Income, and Employment* (Peniaze, príjem a nezamestnanosť). Preložil Kurt Klappholz. New York: Macmillan. (Pôvodne vyšlo v nemčine v roku 1949.)

Schumpeter, Joseph. 1983 [1934]. *The Theory of Economic Development: An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest and the Business Cycle* (Teória hospodárskeho rozvoja: výskum zisku, kapitálu, úveru, úroku a hospodárskych celkov). Preložil Redvers Opie. New Brunswick, N. J.: Transaction Books. (Pôvodne vyšlo v nemčine v roku 1911.)

———. 1987. *Capitalism, Socialism and Democracy* (Kapitalizmus, socializmus a demokracia). 6. vyd. London: Unwin. (Prvé vydanie vyšlo v roku 1942.)

Scitovsky, Tibor. 1992. *The Joyless Economy: The Psychology of Human Satisfaction and Consumer Dissatisfaction* (Neradostné hospodárstvo: psychológia spokojnosti ľudí a nespokojnosti spotrebiteľov). Opr. vyd. New York: Oxford University Press. (Prvé vydanie vyšlo v roku 1976.)

Semjén, András. 1990. A műtétet az orvosnak is túl kell élnie (Operáciu musí prežiť aj chirurg). *Figyelő*, 22. februára, s. 7.

Sen, Amartya K. 1977. Rational Fools: A Critique of the Behavioural Foundations of Economic Theory (Racionálni blázni: kritika behaviorálnych základov ekonomickej teórie). *Philosophy and Public Affairs* 6 (2), s. 317 – 344.

———. 1988. Freedom of Choice (Sloboda voľby). *European Economic Review* 32 (2-3), s. 269 – 294.

———. 1997 [1982]. *Choice, Welfare and Measurement* (Voľba, blahobyt a meranie). Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Shove, Gerald F. 1942. The Place of Marshall's Principles in the Development of Economic Theory (Miesto Marshallových princípov vo vývine ekonomickej teórie). *Economic Journal* 52 (208), s. 294 – 329.

Simon, Herbert A. 1979. Rational Decision-Making in Business Organizations (Racionálne rozhodovanie v podnikateľských organizáciách). *American Economic Review* 69 (4), s. 493 – 513.

Simonovits, András. 2003. A magyar szábalyozáselméleti iskola (Maďarská škola teórie riadenia). *Közgazdasági Szemle* 50 (5), s. 465 – 470.

Solow, Robert. 2000. Stability and Growth: Commentary on a Commentary (Stabilita a rast: komentár komentára). In *Planning, Shortage, and Transformation: Essays in Honor of János Kornai* (Plánovanie, nedostatok a transformácia: štúdie na počesť Jánosa Kornaiho), vydali Eric S. Maskin a András Simonovits, s. 407 – 412. Cambridge, Mass.: MIT Press.

Spengler, Oswald. 1991 [1965]. *The Decline of the West* (Úpadok Západu). Abridged by Helmut Werner; English abridged ed. prepared by Charles Francis Atkinson (Skrátil Helmut Werner. Skrátené anglické vydanie pripravil Charles Francis Atkinson). New York: Oxford University Press. (Pôvodne vyšlo v nemčine v rokoch 1918 – 1922.)

Spulber, Nicolas. 1960. Overcentralization in Economic Administration – A Critical Analysis Based on Experience in Hungarian Light Industry (Nadmerná centralizácia v riadení hospodárstva: kritická analýza na základe skúseností z maďarského ľahkého priemyslu). *American Economic Review* 50 (4), s. 763 – 764.

Stackelberg, Heinrich von. 1952 [1943]. *The Theory of the Market Economy* (Teória trhového hospodárstva). London: William Hodge.

Stalin, Josif Vissarionovič. 1949. *O dialektickom a historickom materializme.* Preložil K. Truchlík. Bratislava : Pravda. (Pôvodne vyšlo v ruštine v roku 1938.)

Stalin, Josif Vissarionovič. 1951. Prejav na II. všezväzovom zjazde sovietov 26. januára 1924. In *Spisy*, zv. 6. Sloboda, s. 554.

Streeten, Paul. 1959. Unbalanced Growth (Nevyrovnaný rast). *Oxford Economic Papers*, n.s. (11), s. 167 – 190.

Such, György a István János Tóth. 1989. A magyar közgazdaságtudomány a Közgazdasági Szemle tudománymetriai vizsgálatának tükrében (Maďarská

ekonomická veda v zrkadle scientometrickej analýzy časopisu *Közgazdasági Szemle*). *Közgazdasági Szemle* 36 (10), s. 1163 – 1241.

Szabó, Zoltán. 1986 [1936]. *A tardi helyzet* (Situácia v Tardi). Budapest: Akademiai Kiadó-Kossuth Könyvkiadó-Magvető.

Szakolczai, Attila. 2001. *Az 1956-os forradalom és szabadságharc* (Revolúcia v roku 1956 a boj za slobodu). Budapest: 1956-os Intézet.

Szalay, László. 1994. Előhang 1954-ből: a Szabad Nép taggyűlése (Prológ z roku 1954: členská schôdza komunistickej strany v novinách *Szabad Nép*). *Világosság* 35 (10), s. 48 – 56.

Szegő, Andrea. 1983. Érdek és gazdasági intézmenyrendszer (Záujem a systém ekonomických inštitúcií). *Valóság* 26 (6), s. 22 – 36.

———. 1991. The Logic of a Shortage Economy: A Critique of Kornai from a Kaleckian Macroeconomic Perspective (Logika nedostatkovej ekonomiky: kritika Kornaiho z hľadiska makroekonómie Michala Kaleckého). *Journal of Post Keynesian Economics* 13 (3), s. 328 – 336.

Szegvári, Iván. 1990. Az egységesség mítosza. Vita az „Indulatos röpirat"-ról (Mýtus jednoty: diskusia o *Oduševnenej brožúre*). *Figyelő*, 11. februára, s. 5.

Szénási, Sándor. 1983. Pató Pál elvtárs. Interjú Antal Lászlóval (Súdruh Pál Pató: Rozhovor s Lászlóom Antalom). *Élet és Irodalom*, 11. novembra, s. 7.

Szerb, Antal. 2003a [1941]. *A világirodalom története* (Dejiny svetovej literatúry). Budapest: Magvető.

———. 2003b [1934]. *Magyar irodalomtörténet* (Dejiny maďarskej literatúry). Budapest: Magvető.

Tamás, Gáspár Miklós. 1989. A Kornai-bomba (Kornaiho bomba). *Heti Világgazdaság*, 11. novembra, s. 66.

Tardos, Márton. 1982. Program a gazdaságiranyítási és szervezeti rendszer fejlesztésére (Program rozvoja systému riadenia hospodárstva a organizačného systému). *Közgazdasági Szemle* 19 (6), s. 715 – 729.

———. 1988a. A gazdasági szervezetek és a tulajdon (Organizácia hospodárstva a vlastníctvo). *Gazdaság* 22 (3), s. 7 – 21.

———. 1988b. A tulajdon (Vlastníctvo). *Közgazdasági Szemle* 35 (12), s. 1405 – 1423.

Thassy, Jenő. 1996. *Veszélyes vidék* (Nebezpečný vidiek). Budapest: Pesti Szalon.

Tinbergen, Jan. 2004 [1951]. *Econometrics* (Ekonometria). London: Routledge. (Pôvodne vyšlo v holandčine v roku 1941.)

———. 1981 [1969]. The Use of Models: Experience and Prospects (Využívanie modelov: skúsenosti a perspektívy). *American Economic Review* 71 (6), s. 17 – 22.

Vasziliu, Georgiosz. 1999. *„Nagyon jó egyetemre jártam, a magyar forradalom egyetemére" Georgiosz Vasziliu elmondja életét Hegedűs B. Andrásnak* (Študoval som na veľmi dobrej univerzite, univerzite maďarskej revolúcie; Vassiliou Georgios rozpráva o svojom živote Andrásovi B. Hegedűsovi). Budapest: 1956-os Intézet.

Veres, Péter. 1997 [1939]. *Gyepsor. Elbeszélések, versek* (Gyepsor – koniec dediny: poviedky a verše). Budapest: Szabad Föld.

Vida, István. 1992. Sajtófogadás 1956. november 3-án. A Nagy Imre-per iratai bol (Tlačová konferencia 3. novembra 1956: z dokumentov o procese s Imrem Nagyom). *Rubicon* 3 (7), s. 31 – 34.

Yergin, Daniel a Joseph Stanislaw. 1998. *The Commanding Heights: The Battle between the Government and the Marketplace That Is Remaking the Modern World* (Kto bude rozkazovať: boj medzi vládou a trhovou sférou, ktorý pretvára súčasný svet). New York: Simon and Schuster.

Register

Aczél, György 318 – 319, 456, 473
Ady, Endre 52, 167, 354
  aféra Watergate 263 – 264, 438
Aghion, Philippe 309
Ajtai, Miklós 117
akademická kariéra v závislosti od počtu publikácií 122 *pozri aj* publikovanie/publikácia
Akerlof, George 335 – 336
Albert, Michel 368
Allais, Maurice 192
American Economic Review 110, 265 – 266, 269
analýza nákladov a výnosov 169, 173
analýza vstupov a výstupov 170 – 171
Antal, László 315, 323
Antall, József 422
Anti-Equilibrium 211 – 234, 254, 276, 287, 366
antisemitizmus 48, 50, 480
Aoki, Masahiko 344
Arany, János 33, 354
Arrow, Kenneth J. 151, 173, 178, 212 – 219, 229, 262, 308, 310, 344, *obr.* 21
  – Arrowova-Debreuova teória/model 212, 215, 218 – 221, 226, 227, 230
  – iné práce 178, 309
  – teoréma nemožnosti 178, 308
asymetria medzi kupujúcim a predávajúcim 225, 226, 263, 280
asymetrické informácie, teória 335
Augusztinovics*ová*, Maria (Guszti) 117, 170
autocenzúra 281 – 283, 294, 301, 331, 380
autonómne riadenie *pozri pod* riadenie, autonómne 264
ÁVH (Államvédelmi Hatóság, Štátna tajná polícia) *pozri pod* tajné služby, politická polícia

Babits, Mihály 33, 54, 473
Bácskai, Tamás 196 – 197, 200, 327
Bajt, Aleksander 368
Balcerowicz, Leszek 366
Balzac, Honoré de 33, 56
Barro, Robert J. 287, 349
  – Barrov-Grossmanov model 287
Bartók, Béla 354, 356, 440
Bator, Francis (Feri Bátor) 19, 363, *obr.* 98
Bauer, Tamás 19, 240, 242, 365
Benedict*ová*, Ágnes 361
Berend T., Iván 326
Bergson, Abram 152 – 153, 178, 343
Berliner, Joseph 136
Berlínsky múr 291, 346, 381, 391, 392, 446, 470, 472
Betlen, Oszkár 63 – 64, 70 – 71, 90, 474
Bibó, István 293 – 294, 474
Bierut, Boleslaw 48, 474
Blanchard, Olivier 229
Bokros, Lajos 416
  – balíček 416 – 417
Bossányi*ová*, Katalin 397, 415
Boston 344 – 345, 359 – 360, 371, 374, 393, 437, 448 – 449
Böhm-Bawerk, Eugen von 102
Breuer, Marcel 334

Bródy, András 97, 114, 164, 170 – 171, 284, *obr.* 15
Brus, Wlodzimierz 318
Budapeštianske kolégium, ústav pre pokročilé štúdiá 337, 441 – 443, 444
Bucharin, Nikolaj 89
byrokratická koordinácia *pozri pod* koordinácia

Cairncross, Alexander 368
Cambridge, štát Massachusetts 119, 153, 342 – 343, 345, 356 – 357, 361 – 365, 371, 372, 373, 373 – 374, 377 – 378, 393 – 394, 398, 413, 448 – 452
Cambridge, Veľká Británia 24, 153, 167, 191 – 192, 196, 203, 247, 256 – 257, 262, 353, 366
Camus, Albert 440
Ceauşescu, Nicolae 316
cena
– centrálna regulácia 168
– deformácie v systéme cien 266, 302, 315, 369
– rovnováha 215
– tieňová 227
– stanovenie 213
– vyrovnanie 172
centralizácia
– v riadení hospodárstva 72, 86, 94 a n., 159, 218
– verzus decentralizácia 86, 153, 159, 175, 266, 267, 315, 316
cenzúra 205, 283, 295, 301
Cesta k ekonomike voľného trhu 377, 391 – 401, 406, 409, 426
cieľová/účelová funkcia (v plánovaní) 175, 177, 179, 186
Clinton, Bill 349
Csáki, Csaba 246
Csendes, Béla 53, 55, 97
Csikós-Nagy, Béla 125
Csoóri, Sándor 293, 439

časopisy (odborné), redakčná prax a kritériá 133, 167 – 168, 243 – 244, 307, 308, 310 – 313
Čína, Čínania 48, 194, 367, 368 – 370, 382 – 383, 446, 449
Čou En-laj 385 – 386
Čubais, Anatolij 291

Dahl, Robert A. 336
Dantzig, George 213
Deáková, Andrea 285
Debreu, Gerard 212, 215, 308
pozri aj Arrowova-Debreuova teória/model
Debussy, Claude 28
demokracia 264, 274, 276, 295, 319, 393, 409, 413, 435, 441
– v Amerike 264, 393, 438
– v Maďarsku 13, 48, 49, 58, 127, 295, 422, 423, 438
– na pracovisku 80, 86, 126
demokratická opozícia 247, 386
Dervis, Kemal 260
Deutscher, Isaac 85
Devons, Ely 191, 194, 203, 207
Dewatripont, Mathias 304
– Dewatripontov-Maskinov model 305, 397
Diamond, Peter 420
disciplína (plánovacia, mzdová, pracovná) 73, 74
diskriminácia 32, 50 – 51, 439, 447
diskusia Lange – Hayek 152 – 154
dizertácia 111, 116 – 123, 133 – 134, 247, 277 *pozri aj* vedecké hodnosti
Djankov, Simeon D. 280
Dlouhý, Vladimír 367
Dobb, Maurice 153
Donáth, Ferenc 124 – 125, 127 – 128, 293
Dorfman, Robert 171, 192, 363
Dostojevskij, Fjodor Michajlovič 34, 56
doživotná profesúra 257, 338 – 339, 447 *pozri aj* menovanie, univerzita

Dömölki, Bálint 189
dôležitosť priorít 186, 221
dôslednosť, konzistentnosť (morálna) 137, 221, 223, 395
Drèze, Jacques 366
družstvá (kolchozy) 124, 126, 216, 316, 369
Durant, Will 34
dvojúrovňové/dvojstupňové plánovanie 163 – 191

Econometrica 168 – 169, 173, 174, 191, 203, 265, 268, 286, 310, 311, 315
efekt západky 113
efektívnosť, ekonomická 73, 157, 172, 174, 325, 367
Egglestonová, Karen 19, 361, 420, *obr.* 44
Einstein, Albert 334, 391
Eisenhower, Dwight D. 237
Ekonometrická spoločnosť 184, 286, 366
Ekonomická univerzita Karola Marxa 95, 138, 246 – 247, 286, 302, 361
Ekonomický ústav MAV *pozri pod* Maďarská akadémia vied
ekonómia *pozri aj* neoklasická ekonomická teória
– behaviorálna 223
– blahobytu/prosperity 343
– komparatívna/porovnávacia 196 (*pozri aj* sovietológia)
– matematické metódy v 163 a n., 269, 310, 313
Ellman, Michael 194
emigrácia, emigranti 32, 51, 88, 135, 140, 157, 161, 222, 223, 257, 259, 272, 353 – 355, 372 – 373
Emminger, Otmar 368
Engels, Friedrich 48, 54, 56, 151, 228, 384
Erdős, Peter 96, 107, 134, 137, 139, 269 – 270
Ericsson, Richard 387
Esterházy, Péter 233 , 475, *obr.* 115
Eszeová, Zsuzsa 133
etika *pozri aj* problematika morálky
– požiadavky 350, 420
– problémy 199, 283, 293, 333, 350 – 352, 420, 424
– rozčarovanie/zrútenie etických základov 83, 321
– socialistická 273, 324 a n., 282 – 284
etnické menšiny 439
Eucken, Walter 151
Európska ekonomická asociácia (EEA) 366

Faluvégi, Lajos 285, 318 – 319
Farkas, Mihály 90 – 91, 475
Farkasová, Kati 238, 365
Fehér, Lajos 88, 90, 92, 131, 148
Fejtő, Ferenc 146
Fekete, Sándor 88, 101, 141, 143, 146 – 148, 156 – 157, 166, 168
– a prípad Hungaricus 101, 146 – 147, 156 – 157, 166, 458
Feldstein, Martin 349, 402, 420
Fellner, William (Vilmos) 195, 355
filozofia
– vedy 195, 218 – 219, 220, 228, 391
Flaubert, Gustave 33
Fock, Jenő 138
formalizácia teórií 183, 268, 309
– *pozri aj* matematické metódy v ekonómii
Fónyi Gézáné (Majláthová Auguszta, Duci) 71, 149
France, Anatole 34
Freud, Sigmund 27
Frey, Bruno 311
Friedman, Milton 306, 402
Frisch, Ragnar 151, 178, 188, 255
Friss, István ako riaditeľ Ekonomického

ústavu MAV 96, 109, 118, 119, 124, 134, 135, 139, 156, 233, 242
– osobnosť 140, 235 – 238
– ako vedúca osobnosť v komunistickej strane 64, 70, 87, 90
funkcia blahobytu 177 – 179, 343

Gács, János 239, 271, 365, 445, *obr.* 101
Gajdar, Jegor 290 – 291
Galbraith, John Kenneth 349, *obr.* 108
Galileo Galilei 117, 160
Gall, Ernő 67
Geertz, Clifford 335
Gerő, Ernő 60, 64, 70, 72, 74, 79, 87, 90, 165, 476
Gerschenkron, Alexander 445
Gimes, Miklós 31, 63, 71, 72, 78, 84 – 85, 88, 96, 99, 101, 122, 124 – 125, 128 – 131, 140, 142, 144 – 145, 147, 196, 394, *obr.* 7
– proces s 131, 142, 145, 469
glasnosť 346, 471, 476
Gogh, Vincent van 359
Gorbačov, Michail 286, 291, 318, 392, 476, 483,
Gorkij, Maxim 150
Göncz, Árpád 146, 293, *obr.* 113
Granick, David 136, *obr.* 20
Green, Jerry 19, 343 – 344
Gregory, Paul R. 329
Griliches, Zwi 363
Grosfeld*ová*, Irina 267
Grossman, Herschel I. 287
– Barrov-Grossmanov model 287
gulášový komunizmus *pozri pod* komunizmus

Haberler, Gottfried von 151
Hahn, Frank 192, 218, 233, 257, 366
Halda*ová*, Alíz 130, 140, 293
Hanák, Péter 148 – 149, 208, 365, 444, *obr.* 92
Hanák*ová*, Kati 149, 208, 365, *obr.* 92
Hankiss, Elemér 326
Haraszti, Sándor 81 – 84
harmonický rast *pozri pod* rast
Harsányi, John C. (János) 195
Harvardova univerzita 178, 246, 248, 337 – 345, 348, 351, 353, 359, 362, 375, 420, 445
Harvardovo námestie, Cambridge 345, 360
Hašek, Jaroslav 168
Hatvany, Jozsef 167
Havel, Václav 291, 400, 449, 489
Haydn, Joseph 232
Hayek, Friedrich A. von 151 – 154, 187, 380, 398
Háy, László 138, 140, 246, 250
Hegedűs, András 32, 60, 98
Hegedűs, András B. 146
Heisenberg, Werner 228
Heller, Farkas 98 – 99
Helsinki 376 – 377, 412
Hetényi, István 422
Hicks, John R. 135, 151, 289, 309
Hirschman, Albert O. 255, 257 – 259, 277, 310, 335
Hitler, Adolf 25 – 26, 31, 37, 48, 292, 392, 481, 488
hlas (Hirschman) 258, 310
hodnotový
– súd 434, 435
– systém/sústava 78, 121, 382, 395, 413
Hoffman, David E. 291
Hoch, Robert 96 – 97, 137, 139
holdingové spoločnosti 328, 399
Hollós, Ervin 58, 60
holokaust 36, 43, 364
Horn, Gyula 428
Horthy, Miklós 39, 41, 48, 81, 98, 148, 237, 439, 476 – 477, 481
Horváth, Márton 64
hospodárska politika 390, 415, 430, 433

– odporúčania 377, 393, 413, 415, 421
– tvorba 413, 421, 429
hudba 30, 110, 440, 444, 449,
Huizinga, Johan 34
Hungaricus *pozri pod* Fekete, Sándor
Hurwicz, Leonid 192 – 193
Husák, Gustáv 316, 484, 489

Chačaturov, V. R. 289 – 290
Chakravarty, Sukhamoy 192, 273, 376
Chavance, Bernard 371, *obr.* 67
Chikán, Attila 247, 288, 290
Chruščov, Nikita 120

identita, stotožnenie sa
– židovská 50, 51
India 154, 234 – 235
inflácia 26, 186, 316, 370, 406, 424, 436
informácie
– asymetrické 335
– decentralizované 187, 216
– necenové 224, 265
– neurčité 175, 218, 219
inovácie, technické 227
interdisciplinárna spolupráca 190, 348, 442

Jasay, Anthony de (Jászay Antal) 135
Jayawardena, Lai 375
Jergin, Daniel 290
Jones, Leroy 368
Journal of Economic Literature 298, 306, 325, 435
József, Attila 33, 146, 167, 239, 331, 354
Juhoslávia 141, 153, 314, 384, 399, 438
júnový program, júnové uznesenie *pozri* nový kurz

Kahneman, Daniel 223, 230
Kaldor, Nicholas 24, 193 – 194, 257
Kalecki, Michal 151, 327
Kalkata 273 – 274
Kantorovič, Leonid Vitalievič 116, 179, 206, 213, 227, 289
Kapitál (Marx) 54 – 55, 76, 95, 100 – 105, 171, 227
Kapitány*ová*, Zsuzsa 239, 265, 365, *obr.* 14
Karagedov, Rajmond G. 286
Kardelj, Edvard 85, 99
Karinthy, Ferenc 31, 76, 292, 477
Karinthy, Frigyes 28, 110, 354, 477
Károlyi, Mihály 356, 478
Karsai, Gabor 385
Kass, János 285, *obr.* 36
Katseli, Louka 260
Kádár, János 58, 68, 79, 81, 124, 133, 134, 138, 139, 142, 148, 209, 246, 251, 252, 332, 365, 439
– režim 58, 68, 88, 117, 124, 128, 129, 137, 147, 197, 198, 238, 241 – 242, 249, 284, 293 – 294, 318, 417, 418, 431
Kende, Peter 19, 32, 54, 63, 64, 71, 88, 90, 92, 101, 122, *obr.* 3, 55, 90, 91
– emigrácia 146 – 147
– počas revolúcie 128
– priateľstvo s 19, 32, 71, 98, 100 – 102, 124
Kende*ová*, Eva 365
Kende*ová*, Hanna B. 365, *obr.* 90
Kenedi, János 19, 202, 272, 293
Kesey, Ken 407
Keynes, John Maynard 151, 257 – 258, 269 – 270, 277, 309, 335, 349, 381, 417
– keynesovská nerovnováha 258
Kis, János 293, 423
Klaniczay, Gabor 292, 443
klasický socializmus *pozri pod* socializmus
Klaus, Václav 388 – 389, 403
Knapp, John (János) 136
Koestler, Arthur 292
kognitívna disonancia, teória 75
kolektivizácia 84, 383

Kolégium pokročilých štúdií Lászlóa Rajka 247, 286, 288, 361
Kołodko, Grzegorz 371
komunistická strana
– bojovník, robotník 38 – 39, 57, 71, 72, 73 – 74, 85 – 87, 121, 126, 133, 236,
– v krajinách mimo Maďarska 273, 381, 387, 431
– mocenský monopol 70, 152, 387, 431
– oddanosť 58, 62, 63, 65, 139, 201, 270
– sklamanie z 63, 79 – 91, 93, 138,
– stotožnenie sa 45 – 47, 60
– úloha 60, 197, 282, 283, 301, 380
– žargón 80, 116, 133, 201, 202, 382
komunizmus
– gulášový 407, 417, 476
– kolaps/krach/zrútenie 266, 359, 378, 384, 391 – 393, 483
– reforma 80, 88 – 89, 105, 112, 127, 241, 273, 291, 317 a n., 326 a n., 391 – 392, 400, 403, 431, 470, 471, 479, 481, 483
konferencia na lodi (*Bashan Lun*) v Číne 368 – 370
konflikt záväzkov 351
konkurencia 104, 217, 225 – 226, 280, 315 – 316, 329, 340, 399, 406, 419
– nedokonalá 193
konkurenčná rovnováha 226 – 227
– trhová cien 213
– všeobecná 153, 175, 212, 214 – 215, 226, 227, 228
– walrasovská 176, 279, 287, 308
Koopmans, Tjalling C. 169, 192 – 193, 203, 207, 213, 215, 310, *obr.* 33, 100
koordinácia
– byrokratická 328, 384, 434
– trhová 80, 86, 99, 318, 328, 434
Kornaiho skupina (v Ekonomickom ústave MAV v Budapešti) 240, 442, *obr.* 14
Kornaiho-Liptákov algoritmus/model 174, 175, 182, 203, 217, 219
Kornidesz, Mihály 250
Kossuth, Lajos 356, 478
Kosztolányi, Dezső 33
Kouba, Karel 371
Kovács, András 282
Kovács, Imre 108
Kovács*ová*, Mária (Marcsi) 19, 361
Kowalik, Tadeusz 371
Köllő, János 240, 445
Krausz, Tamás 388 – 389
Krüger*ová*, Carla 361
Kuhn, Thomas 228, 380
kulaci 84, 479
Kun, Béla 48, 478
Kupa, Mihály 422
kupónová privatizácia *pozri pod* privatizácia
Kuznets, Simon 445

Lackó*ová*, Mária 239, 271, 365, *obr.* 14
Laibson, David 239
Lakatos, Imre 195, 228
Laki, Mihaly 239, 321, 365, 444, *obr.* 14
Lange, Oskar 86, 99, 152 – 154, 174, 185, 193, 227, 329, 331, 401
– *pozri aj* trh, socializmus, diskusia Lange – Hayek
Lapham, Harvey 300
Lavigne*ová*, Marie 371
legálne alebo nelegálne publikácie *pozri pod* publikácie
Leijonhufvud, Axel 335 – 336
Lengyel, László 326 – 327
Lenin, Vladimír Iľjič 48, 53 – 54, 56, 86, 92, 151, 154, 235, 270, 290, 292, 381 – 382, 384, 392
– *pozri aj* marxizmus, marxizmus-leninizmus
Leontief, Wassily 170, 445
– model 171

Lepenies, Wolf 442
Lerner, Abba 152 – 154
Lim, Ed 368
limity tolerancie 267
Lindbeck, Assar 261, 275, 367
Lindblom, Charles 336
lineárne programovanie 116, 169 – 173, 179 – 180, 182, 185, 202, 213, 227, 289, 502
Lipták, Tamás 163 – 169, 173, 189 – 190, 192, 239, 366, *obr.* 13
– Kornaiho-Liptákov algoritmus, model 174, 175, 182, 203, 217, 219
Liska, Tibor 97, 322 – 323
listy naslepo 339, 340
literatúra/beletria 24, 31, 32, 54, 55, 76, 167, 234
Litván, György 142, 148 – 149, 365, 444, *obr.* 91, 93
Litvánová, Eva 149, 365, *obr.* 93
Londýnska ekonomická škola (LSE) 191 – 196, 203
Losonczy, Géza 64, 81, 127
Losonczyová, Ágnes (Ági) 149, 365, *obr.* 90
Lőcsei, Pál 19, 71, 84, 87 – 90, 92, 100, 128 – 129, 144, 147, 198, 365, *obr.* 55, 92
Lukács, György (Georg) 56

ľudské práva 35, 264, 295, 362, 382, 438

McKenzie, Lionel 192
Madarász, Aladar 240
MADISZ (Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség, Zväz maďarskej demokratickej mládeže) 47 – 48, 53, 54, 58 – 62, 69, 82
Maďarská akadémia vied
– Ekonomický ústav MAV 96, 108, 119, 124, 136, 139, 156, 164, 166, 192, 235, 236, 238, 240, 245, 331
– privilégiá členov 252 – 253
– procedúra voľby do 248 – 252
Maďarská socialistická strana (Magyar Szocialista Part, MSZP) 426
Maďarské demokratické fórum (Magyar Demokrata Forum, MDF) 416, 426, 471
Maďarsko
– emocionálne väzby k 353 – 359
Magyar Szabadság (Maďarská sloboda) 128 – 131, 144
majetok *pozri* vlastníctvo, majetok
Major, Iván 240
Maléter, Pál 131
Malinvaud, Edmond 168, 171, 185, 191, 193, 203, 376, *obr.* 19
Mándi, Peter 118
Mann, Thomas 33, 56
Manne, Alan 262, 344, *obr.* 21
Mao Ce-tung 48, 274, 375, 384, 451
maoisti 193, 273
Marglin, Steve 349, 376
Máriás, Antal 97
Martos, Béla 189, 239, 256, 264 – 265
Marx, Karol 48, 53 – 56, 64, 86, 95, 99 – 104, 115, 133, 138, 151 – 152, 154, 160, 171, 227, 246 – 247, 270, 277, 286, 290, 294, 302, 321, 326, 361, 380 – 381, 384, 439
marxistická teória
– hodnoty 100, 104, 105
– kapitalistických kríz 103
– nadhodnoty 100, 104
– nezamestnanosti 277
– zbedačovanie 105
marxizmus, marxizmus-leninizmus
– kritika 100, 102
– príťažlivosť 57, 66, 214
– rétorika 86, 116, 431
– rozchod s 99, 102 – 105, 107, 116, 133 – 134, 137, 161, 171, 228, 232, 237, 278, 294, 327

Maskin, Eric 296, 304, 307, 445, 449, *obr.* 109
– Dewatripontov-Maskinov model 305
Massachusetts Institute of Technology MIT (Massachusettský technický inštitút), 300, 342, 344, 359
matematické metódy v ekonómii 163 – 190, 194 a n., 240 – 241, 269, 289, 310, 312
matematické plánovanie 136, 168, 177 – 189, 206, 211, 216, 235
Matits*ová*, Ágnes 302 – 303, 365
Matolcsy, György 416 – 417
mäkké rozpočtové obmedzenie *pozri pod* rozpočtové obmedzenie
McCarthy, Joseph R. 338, 364
McCloskey, Don (Deirdre) 335 – 336
McHale, John 361, 420, *obr.* 44
Medzinárodná ekonomická spoločnosť (IEA) 191 – 192, 452
Medzinárodný menový fond (MMF) 471
vymenovanie, na univerzite za profesora 311, 338 a n., 373
– procedúra 338 – 342
– a publikácie 311 – 313, 341
metaracionálne činitele 75
Méray, Tibor 88, 90, 91, 120
Mihályi, Péter 240
Michnik, Adam 291, 449
ministerstvo vnútra 131, 181, 330
– III/III oddelenie 181
Molnár, Endre, 133 – 135, 139, 154,
monetárna politika 315, 418
Montias, John Michael 206 – 210, *obr.* 20
Morita, Tsuneo 371
motivácia kádrov 69
Mozart, Wolfgang Amadeus 444
Móricz, Zsigmond 33
Murrell, Peter 280
Musgrave, Richard 402
Münnich, Ferenc 133, 138
Myrdal, Gunnar 399
nacizmus 31 – 37, 39, 51, 59, 401
– moc 25, 31
Nadmerná centralizácia 94, 111 – 118, 132 – 135, 154, 157, 159, 183, 191, 203, 278
Nagy, András 19, 97, 118, 135, 137, 139, 146, 149, 181, 192, 238, 365, 444, *obr.* 90
Nagy, Imre 71, 79, 80 – 81, 83 – 84, 87 – 89, 91 – 92, 119 – 120, 124 – 127, 132 – 132, 138, 139, 148, 317, 394, 396, 474, 478, 479, 480 – 481, 482, 483, 485
Nagy, Tamás 76, 95, 97, 106 – 107, 119, 125, 127, 134, 139
naivný reformátor 105, 118 – 119, 237, 317 – 320, 396 *pozri aj* reforma
Nash, John R. 190, 231
Národná banka Maďarska 428 – 429
Nedostatková ekonomika 14, 219, 263, 265, 269 – 273, 275 – 295, 300 – 310, 320, 327, 336 – 337, 365, 370, 376, 379 a n.
nedostatok
– chronický 115, 258, 272, 277, 278 – 281, 283, 437
– zmiernenie 367
nemecká okupácia 30, 35, 36, 481
Nemes, György 66
Németh, László 160, 355, 480
neoklasická ekonomická teória 152, 153, 155, 171, 214 – 217, 225 – 229
– kritika 176, 211, 232 – 233
– mikrozáklady 269
Népszabadság (Sloboda ľudu) 131, 415, 482
nerovnováha
– keynesovská 258, 287 a n.
– modely 287
Nettelbeck, Joachim 442
Neumann, John von 190, 335, 355
Nguyen Quang A 371, *obr.* 97
nomenklatúra 434
Nová ľavica 261, 375, 388, 401, 437

novinárstvo *pozri* noviny
noviny (komunistické) 63 – 78
nový kurz 79 – 81, 86, 88 – 92, 113, 120, 126
nový hospodársky/ekonomický mechanizmus 118, 315 – 317, 329
1956 *pozri* revolúcia, maďarská (1956)
necenové informácie *pozri pod* informácie
necenový signál *pozri pod* signál
neformalizovaný, slovný štýl 310
Nove, Alec 136, 195, 387
Novobáczky, Sándor 88, 92, 97, 147
Nozick, Robert 348, 401
Nyers, Rezső 237, 242, 252, 253, 319

Obersovszky, Gyula 128
Occam, William of 383
oddanosť (Hirschman) 258, 310
odchod (Hirschman) 258, 310
Oduševnená brožúra pozri Cesta k ekonomike voľného trhu
operačný výskum 169, 184
Oppenheimer, J. Robert 335
optimizmus 358, 435 – 441
Orbán, Viktor 423, 428
Organizácia spojených národov (OSN) 99, 204, 256, 260, 365, 366, 376, 412, 469 *pozri aj* WIDER
originalita 53, 312
Ortega y Gasset, José 34
Orwell, George 141, 200
Osvienčim 27, 36, 439
Örkény, István 76, 482

Palme, Olof 276
Papandreou, Andreas 260, 298
Pareto, Vilfredo 157
parlament 24, 35, 80, 125, 148, 396, 404, 405, 406, 411, 412, 416, 426, 438, 465
paternalizmus 298 – 304, 497, *obr.* 36
päťročný plán 80, 84, 468
Peking 273, 346, 367, 369, 481, *obr.* 45, 119
Peng, Tiao-meng 371
perestrojka 346, 476, 483
pesimizmus 435 – 441
Pete, Péter 240
Petőfi, Sándor 41, 120, 123, 160, 483 – 484
pevné rozpočtové obmedzenie *pozri pod* rozpočtové obmedzenie
Péter, Gábor 141
Péter, György 98 – 100, 109, 117 – 118, 125, 133 – 134, 151, 153 – 154, 196, 317
Péteri, György 97
Phelps, Edmund 420
Phillips, Albin W. 195
Pigou, Arthur 151
Pikler*ová*, Emmi 98
plánovací úrad 107, 117, 136, 139, 160, 172, 177, 180 – 181, 185, 188, 260, 273, 285, 318, 422
plánovanie
– centrálne 74, 107, 139, 173, 174 – 177, 185 – 188, 218, 266, 267, 290, 379, 384, 479
– dokonalé 175, 218, 219
– dvojúrovňové 163, 172 – 175, 181 – 185, 189, 216, 218, 422
– indikatívne 188
– matematické 182, 185, 187, 216, 235
– príkazové 188, 266, 315
– a riadenie hospodárstva 74, 107, 188
– systém/ekonomika, príkazový/príkazová 99, 111, 112, 118, 126, 134, 154, 216, 217, 314, 315, 317, 369 – 370
plná zamestnanosť 325
politická štruktúra 217, 235, 241, 298, 301, 321, 336, 348, 379 – 380, 387, 434 – 435
politická tajná polícia *pozri* tajné služby, politická polícia

politická veda/politológia 15, 223, 312, 280, 388, 442
politicky korektné správanie 350
politika a veda, hranice medzi nimi 122
poradca (politický, vládny) 245, 319 – 320, 368, 393, 395, 403, 408, 411, 422 – 423, 425, 430
Portes, Richard 287 – 289
pragmatizmus 424
Pražská jar 80, 318, 385, 470, 484
previs dopytu 153, 174, 225, 265
previs ponuky 153, 174, 265
priateľstvo, priatelia 16, 28, 32, 33, 71 – 84, 99, 147 – 159, 164, 195, 198, 239, 240, 262, 349, 360 – 365, 373, 441
Princeton
– univerzita 156, 259 – 262, 304
– Ústav pre pokročilé štúdiá 259, 334 – 338, 375, 442, 449
privatizácia
– kupónová 322, 402
– postupná 427
– princípy 413
– urýchlená 403 – 404
privilégiá
– akademikov 252 – 254
– straníckych pracovníkov 67 – 69
prídelový systém 273 – 274, 280
problematika morálky *pozri aj* etika
– imperatívy 78, 162, 396
– odplata 78
– súd 30, 75, 199
– svedomie 67, 78, 92, 130, 131, 230, 249, 321
program nápravy a stabilizácie 415 – 416, 426
Prokopová, Jane 361
Proust, Marcel 23
publikovanie/publikácia
– akademická kariéra závisiaca od 122, 204, 244
– legálne alebo ilegálne 122, 293, 301, 308
– procedúra výberu 293, 295 – 307, 308 – 313
– samizdatové 322, 323, 486

Qian, Jing-ji 306 – 307, 361, *obr.* 42, 45
Quandt, Richard 19, 196, 260, 304

Rabár, Ferenc 181, 421 – 422
racionalita 188, 217, 221, 389
racionálna voľba, teória 151, 161, 222
racionálni vedúci/činitelia s rozhodovacou právomocou 217, 220 – 224, 269
rad, vystávanie v rade 279
Rada Maďarskej centrálnej banky 428
Radner, Roy 192
Raile, Jakab 43 – 44
Rajk, László 43, 67, 79, 81, 97, 247, 286, 288, 361, 478, 484
rast
– harmonický 254 – 256
– násilný 55, 255, 256
– nevyrovnaný 255
– teória 255, 30
– trvalý 415, 417
– vynútený 417
Rawls, John 309, 336, 401
Rákosi, Mátyás 48, 64, 66, 70, 79, 81, 84, 88 – 92, 98, 119 – 120, 124, 130, 133, 141 – 142, 147, 151, 209, 237, 272, 439, 473, 475 – 476, 483, 484, 485
Ránki, György 326
Reagan, Ronald 291, 326, 349
recenzent 229, 283 – 285, 307, 308, 310, 312, 388
reforma/reformný (v socialistických štátoch)
– čínska 290, 314 – 325, 332, 368 – 369, 403
– ekonómovia 116, 320 – 324, 327, 328, 400

– komunizmus 80, 88 – 89, 241, 291, 427
– protireformné sily 209, 254, 287, 314
– socializmus 105, 112, 119, 127, 138, 387, 391 a n., 403
Rejtő, Jenő 54
represia/represálie/prenasledovanie 35, 58, 74, 84, 90, 112, 129, 133, 142, 180, 197, 259
revizionizmus 133 – 135, 139
revolúcia, maďarská (1956) 60, 63, 71, 81, 94, 120, 124 – 149
revolúcia 23. októbra *pozri* revolúcia, maďarská (1956)
Rényi, Alfréd 164, 166
Révai, József 57 – 58, 64 – 65, 70, 85, 134, 476, 485
Révész, Sándor 19, 128, 145
riadenie
– autonómne 264 – 269
– prostredníctvom noriem 266
– založené na stave zásob 265
Ricardo, David 54, 56
riešenie s Paretovým účinkom 157
Rimler*ová*, Judit 181, 238, 444
Ripp, Géza 133 – 134, 154
Ríšska nemecká škola (Reichsdeutsche Schule) 30 – 32, *obr.* 3
Robinson*ová*, Joan 193, 194, 257
Roland, Gérard 19, 288, 296
Rose-Ackerman*ová*, Susan 442, *obr.* 118
Rosovsky, Henry 19, 338
Rosser, J. Barkley, Jr. 427
Rosser*ová*, Marina V. 427
rovnostárstvo 69 *pozri aj* spravodlivosť v rozdeľovaní
rozhodnutie/rozhodovanie 15, 16, 37 – 41, 62, 93, 120 – 123, 130, 138, 142, 145, 160, 393
– opakujúce sa a neopakujúce sa 160 – 162
rozpočtové obmedzenie
– mäkké 158, 281, 296 – 307, 320, 329, 365, 369, 449
– spevnenie 399, 402, 427
– tvrdé 296, 297, 300, 303
RVHP (Rada vzájomnej hospodárskej pomoci) 126, 208, 330, 468

Sacharov, Andrej 291
Sachs, Jeffrey 393, 402, 404, 412, 449, *obr.* 107
samizdat, 247, 253-255, 280 n., 428 *pozri aj* publikovanie/publikácie
samosprávny systém 63, 273, 337, 350
Samuelson, Paul A. 132, 150 – 152, 169, 171, 173, 178, 306, 342, 402 – 403
Sartre, Jean-Paul 161
Scitovsky, Tibor 193, 196, 262-263, 344, *obr.* 99
Selenyová, Anna, 361
Sen, Amartya 178, 221, 348, 363, 376
Shrinivasan, T. N. 273
Schama, Simon 385-386
Schelling, Thomas 336
Schiff, András 355
Schmidt, Ádám 243
Schneider, Erich 150, 166
Schubert, Franz 449
Schumpeter, Joseph 309, 342, 348, 380
signál
– dĺžka radu ako 265
– katastrofa 265
– necenový 265
Simán, Miklós 139
Simon, Herbert A. 229
Simonovits, András 19, 189, 239, 265, 277, 365, 445, *obr.* 14
Smith, Adam 54, 56, 284, 308
socialistická industrializácia, teória 80, 255
socialistické súťaženie 73 – 74, 486
socialistický systém 69, 72, 74, 88, 89, 104, 112, 115, 122, 128, 134, 153, 160,

225, 266, 277 – 278, 280, 290 – 292, 297, 301 a n.
– erózia 292
– politická ekonómia 300, 346, 400
– všeobecný model 434
Socialistický systém 14, 69, 301, 336, 343, 378, 380, 381, 386, 391, 403, 408, 433
socializmus
– existujúci 195, 260, 382
– chladničkový 261
– klasický 317, 385
– reformovaný/reformný 317, 328, 387
– trhový 86, 99, 118, 126, 174, 243, 291, 318, 322, 328, 329, 401, 405
sociálna psychológia 380
sociológia 108, 223, 312, 380
solidarita 39, 147 – 149, 196, 325, 364, 412 – 420
Solidarność (Solidarita) 393, 485 – 486, 487
Solow, Robert 19, 169, 195, 362, 415 *obr.* 94
Solženicyn, Aleksander Isajevič 292
Sonnenschein, Hugo 310
Soós, Károly Attila 240
sovietológia 210, 343, 446 *pozri aj* ekonómia
sovietsky/a
– armáda 43, 52, 59
– blok 188, 206, 282, 314
– intervencia/invázia 127, 138, 423
Sólyom, László 416
Spence, Michael 337
Spengler, Oswald 34, 52, 487
spoločenské vedy/vedy o spoločnosti 235, 312, 324, 348, 380, 392, 443
správy od informátorov/udavačov *pozri pod* tajné služby, politická polícia
Spulber, Nicolas 136
stabilizácia 393, 406 – 408, 412 – 417
stachanovec/úderník *pozri* socialistické súťaženie
Stalin, Joseph Vissarionovič 46, 53 – 54, 58, 66, 74, 79, 81, 84 – 86, 93, 147, 151, 154, 259, 314, 384, 485
Stanfordova univerzita 212, 262, 344, 400
Stanislaw, Joseph 290
stimuly 73, 111 – 114, 158, 164, 168, 213, 216, 266, 280
– decentralizované 216
– materiálne 112
– morálne 73
– zisk 297, 298, 315 – 316
Stone, Richard 192, 256
Straub, F. Bruno 389
Streeten, Paul 255
Stuart, Robert C. 329
Such, György 290
Summers, Lawrence H. 349
Surányi, György 428
suverenita jednotlivca 382
Svenson, Lars 300
Svetová banka 260, 263, 303, 349, 367 – 369, 408, 420, 430
systém
– jednej strany 395, 482
– paradigma 115, 380 – 381
– špecifické vlastnosti 239 n., 242, 250, 384
– totalitný 364
– viacerých strán 480
– zmena 99, 204, 245, 283, 290, 294 – 295, 315, 332, 366, 406 – 409, 433 – 440 a n.
systém jednej strany *pozri pod* systém
Szabad Nép (Slobodný ľud) 63 – 64, 67 – 72, 75, 78, 81, 84 – 85, 87 – 93, 95, 107 – 108, 116, 119 – 120, 129 – 130, 141, 147, 236, 239, 365, 474, 477, 482, 485, *obr.* 7
– vzbura v 89 – 90
Szabó, István 39, 355, 416
Szabó, Iván 416

Szabó, Zoltán 108
Szabóová, Judit 239, *obr.* 14
Szabóová, Katalin (Kati) 19, 373, *obr.* 102
Szegőová, Andrea 327 – 328
Szegvári, Ivan 400
Szentagothai, János 319.
Szerb, Antal 33, 54, 487
Széchényi, István 160, 487 – 488
Székelyová, Eva 31, *obr.* 3

Šik, Ota 318
štát/štátny
– sociálny 189, 260, 367
– úloha 196, 301, 367, 399
– vlastníctvo 73, 80, 118, 126, 213, 255, 282, 321, 327 – 329, 369, 379, 384
Štátna tajná polícia (Államvédelmi Hatóság, AVH) 27, 125, 142, 146, 197, 198, 200 – 201, 207, 330, 473, 475, 482, 488
Štokholm 45, 275 – 278, 293, 300, 303, 337, 353, 372, 399, 450, obr. 32, 72

tajné služby, politická polícia 17, 101, 202 – 205, 206 – 210, 330, 351, 475
– správy informátorov/donášačov 67, 196 – 202, 327, 330 – 331
– záznamy 17, 141, 180, 198, 199, 206, 207, 330, 331
Tamás, Gáspár Miklós 397
Tardos, Márton 181, 238, 328
Tardos, Tibor 90
technický rozvoj 113, 114, 170, 266, 382
techniky počítačovej simulácie 256
Teng Siao-ping 368
Teória nemožnosti/teoréma nemožnosti (Arrow) 178, 308
teória hier 173, 231, 304, 305
Terták, Elemér György 327
tretia cesta 400, 401
trh 98 – 99
– dokonalý 313
– investície 288
– koordinácia 180, 318, 328, 434
– kupujúceho 224 – 226
– predávajúceho 224 – 226
– spotrebiteľ 288
– rovnováha 224 – 226
Tinbergen, Jan 151, 166, 178, 188, 193, 255, 365, 399
Tito, Josip Broz 85
tlač
– sloboda 264, 483
– a televízia, v USA 264
Tobin, James 213, 367
tolerancia 238 a n., 267, 348 a n.
Tolstoj, Lev 56
Tóth, István György 419
Tóth, István János 290
trh kupujúceho *pozri pod* trh
trh predávajúceho *pozri pod* trh
Tříska, Dušan 388, 403
Tversky, Amos 223, 230
Ťian an-men, námestie 346, 368, 481, 51

učitelia 31, 33, 54, 232, 338
Ulbricht, Walter 48, 488
utópia 322, 348, 437
uväznenie 67, 82, 131, 135, 140, 143, 149, 166, 167, 471 ,
úroková miera 170, 269, 315, 316
– politika 429
Ústav pre pokročilé štúdiá, Princeton 373, 442, 449
ústredný výbor 70, 79 – 90, 96, 118, 138, 156
– zasadnutie 89, 96, 127
úžitok
– funkcia 221 – 222
– maximalizácia 221

Vacrouxová, Alexandra 361
Vahabi, Mehrdad 19, 371
Vajda, Mihály 106

Varga, István 119, 138
Varga, János 361
Vas, Zoltán 98, 124 – 125, 127
Vassiliou, Jorgos 146-147, 156 – 157
Vági, Ferenc 97
Vásárhelyi, Miklós 63 – 64, 71
väznica *pozri* Gyorskocsiho ulica, väznica; uväznenie
väznica na Gyorskocsiho ulici 131 – 132, 145, 147, 149, 157
vedecké hodnosti (v krajinách sovietskeho bloku) *pozri aj* dizertácia
– kandidát vied 94 – 95, 117, 247, 249
– procedúra pripustenia 95, 117, 247 – 248
– školiteľ/konzultant ašpiranta 95, 248, 361
Veesenmayer, Edmund 36
verejná voľba, teóri, 388
Veres, Péter 97, 480
Vékás, Lajos 444
Vietnam 328, 371, 383, 387, 431 – 432, 435
Vietorisz, Thomas 196
vlastníctvo/majetok 350 – 353, 357, 381
– kolektívne 86
– hybridné 329
– súkromné 74, 118, 126, 154, 158, 187, 216, 282, 316, 321 – 329, 367, 369, 384 a n.
– štátne 73 – 74, 80, 118, 126, 213, 255, 282 – 283, 317, 321 – 329, 369, 379, 384 a n.
– verejné 153
Voltaire (Francois-Marie Arouet) 34
Vörösmarty, Mihaly 355
všeobecný model socialistického systému *pozri pod* socialistický systém
vyhľadávací výbor (Harvard) 338 – 339
vynútená náhrada 272, 279, 289,
vyučovanie na univerzite 162, 185, 302 – 304 *pozri aj* vedecké hodnosti
– v Maďarsku 95 – 96, 153, 209, 235 – 254
– v Spojených štátoch 95, 337
výmenný kurz 170, 315, 316, 318, 402, 429
výsluch 82, 101, 131, 144 – 145, 152, 156 – 157, 209, 238

Wagner, Richard 24
Wahrmann, Erno 41
Walęsa, Lech 393
Wallenberg, Raoul 41 – 42
Walras, Leon 153, 175, 215, 218 – 219, 221, 226 – 230, 308
– walrasovská rovnováha, teória 176, 226, 228, 279, 287
Waltzer, Michael 335
Weibull, Jürgen 277, 303
WIDER (World Institute for Development Economics Research – Svetový ústav pre rozvoj ekonomického výskumu) 375 – 376, 412
Williamson, Oliver 336
Wissenschaftskolleg zu Berlin (WIKO) 442
Wu Jing-lian 290, *obr.* 120

Xu, Chenggang 361

Ysander, Bengt-Christian 300, 376

Zaslavskaja, Tatiana 367
Zauberman, Alfred 195, *obr.* 20
Zádor, István 135
záznamy tajných služieb *pozri pod* tajné služby, politická polícia
zdravotný systém, reforma 413, 418 – 421, 426
zhon/chvat (neprimerané tempo rastu) 101, 114, 254, 255, 412 *pozri aj* rast
zinscenované/vykonštruované procesy 56, 209, 383, 468, 478, 484
zisk

– byrokratické/úradnícke prerozdeľovanie 302, 303
– delenie 158, 159, 165 – 169, 298, 302
– stimuly 297, 298, 315, 316
ziskovosť 153, 163, 297
Zväz demokratickej mládeže (Fiatal Demokratak Szövetsége, FIDESZ) 422 – 423
Zväz slobodných demokratov (Szabad Demokratak Szövetsége, SZDSZ) 422 – 423

Žao Zi-jang 368, *obr.* 50
železná opona 136, 140, 139, 205, 222, 291, 366
židia *pozri aj* antisemitizmus
– deportácie 37, 39, 384, 467, 468, 481
– elita 35
– identita 50 – 51
– perzekúcia/prenasledovanie 26, 31 – 33, 35 – 40
– protižidovské zákony 26, 41

životaschopnosť 112, 266, 292

1

2

3

4

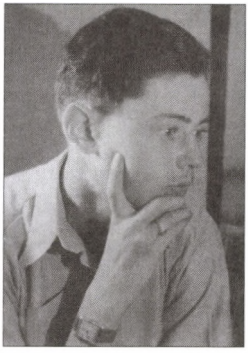

5

6

1. Sedím bratovi Bandimu na kolenách, vedľa nás stoja sestra Lilly a brat Tomi (1929).
2. S rodičmi, bratmi a sestrou (1930)
3. Prvá trieda Ríšskej nemeckej školy. Sedím v prvom rade úplne vpravo, vedľa priateľa Pétera Kendeho. V rade nad nami, vpravo nad Péterom, je Eva Székelyová, ktorá sa neskôr stala olympijskou víťazkou v plávaní (1933).
4. Fotografia z mladosti
5. Dom č. 18 na Akademickej ulici v piatom obvode Budapešti. Náš byt a otcova kancelária boli na druhom poschodí. V celej budove teraz sídli Úrad predsedu vlády.
6. S bratmi Bandim a Tomim (1943)

7

8

7. Miklós Gimes, môj prvý šéf v novinách *Szabad Nép*, ktorý zomrel mučeníckou smrťou po revolúcii v roku 1956 (približne 1950).
8. S pevnou vierou (asi v roku 1948)
9. V lesoch na Galyatető počas krátkej zimnej dovolenky (1949)
10. Reportáž pre noviny o zhromaždení vo Viedni (1950)

9

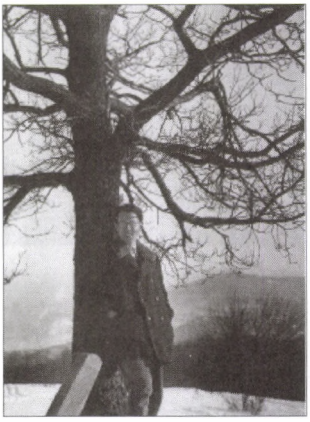

10

11. Synovia Gabi a Andris (1964)
12. Moja prvá manželka Teri s našimi synmi Gabim a Andrisom (1966)

11

12

13

14

15

13. S Tamásom Liptákom v anglickom Cambridgei, tridsaťtri rokov po tom, ako sme napísali štúdiu *Dvojúrovňové plánovanie* (1992).
14. „Kornaiho skupina" na stretnutí pri príležitosti 50. výročia založenia ústavu. Zľava doprava: Mihály Laki, Zsuzsa Kapitányová, András Simonovits, Mária Lackóová a Judit Szabóová.
15. S Andrásom Bródym (2004).

16

0000576
8.

VI/4. sz.utasitás "A"-tól Szigoruan titkos!

Minősítése megszűnt!

E r d e i elvtársnak!

L o n d o n .
Budapest,1964.március 26.

Tárgy: Kornai János ügye.

Szalai elvtárs korábbi javaslata alapján megvizsgáltuk tárgyban nevezett operativ felhasználhatóságát.Az ellenőrzés során azonban személyét nem tartottuk alkalmasnak arra,hogy beszervezzük.

Az elmult tiz év során tanusitott ingadozó politikai magatartása miatt kiutazása előtt nem igazitjuk el sem a KÜM,sem saját nevünkben.

Kiutazása után a viselkedésétől függően Szalai elvtárs sötéten felhasználhatja,de csak a legális követségi munkakörrel összefüggő kérdésekben.

17

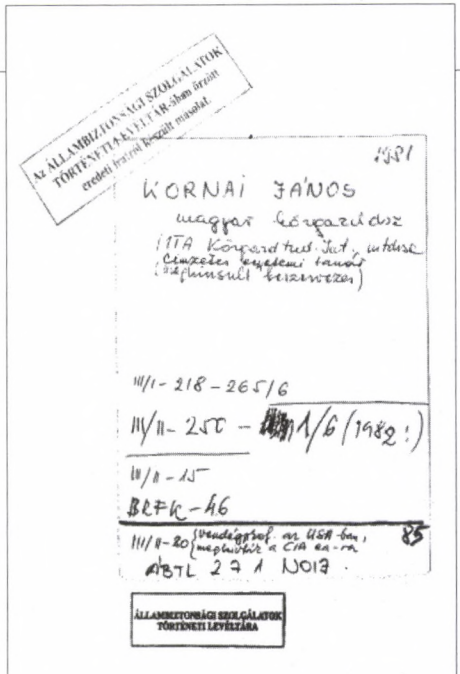

18

16. – 17. Rozhodnutie tajnej služby z roku 1964: János Kornai „nebol uznaný za vhodného na získanie“ za informátora. Kartotékový lístok s dátumom v roku 1985 odkazuje na toto rozhodnutie: „neúspešný nábor“.
18.Clarino kolégium v Cambridgei (Anglicko), dejisko Konferencie pri okrúhlom stole Medzinárodnej ekonomickej spoločnosti v roku 1963. Tu som mal prvú prednášku na medzinárodnom akademickom fóre.

19

19. S mojím prvým učiteľom, francúzskym ekonómom Edmondom Malinvaudom, bývalým šéfredaktorom časopisu *Econometrica* a organizátorom Cambridgeskej konferencie (2001). Vľavo je Françoise Allaireová, bývalá kultúrna atašé francúzskeho veľvyslanectva v Budapešti.
20. Prvé stretnutie so západnými sovietológmi na konferencii v Benátkach v roku 1965. Zľava doprava: Alfred Zauberman (Londýnska ekonomická škola), ja, David Granick (Wisconsin), John Michael Montias (Yale) a Hans Raupach (Mníchov).

20

21

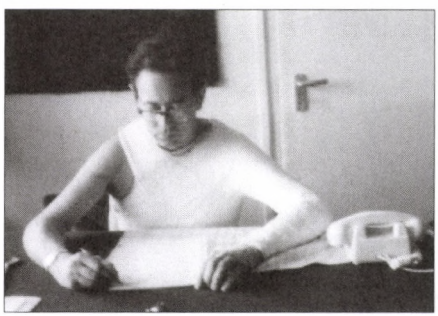

22

23

21. V strede je Kenneth Arrow, jeden z najvýznamnejších ekonómov našej doby – na jeho pozvanie som v roku 1968 pricestoval do Stanfordu. Dolu vpravo sedí Arrowova manželka Selma. Druhú manželskú dvojicu tvoria naši drahí stanfordskí priatelia Alan a Jackie Manneovci. V strede je moja manželka Zsuzsa. Fotografia je z roku 2002, keď sme navštívili Kaliforniu pred odchodom z Ameriky.
22. Sedím za stolom po prvej operácii pleca, zasadrovaný až po pás (1972).
23. Pred slávnou fontánou v Stanforde

24

25

29

26

27

28

24. S Gabim, Judit a Andrisom v Tihanyi (1972)
25. S matkou Munyó (1964)
26. Munyó na oslave svojich osemdesiatych narodenín spolu s tromi deťmi, ktoré ešte zostali nažive, s Tomim, so mnou (sedím v čudnej polohe, lebo po druhej operácii mám plece v sadre) a s Lilly (1972).
27. Munyó pri tej istej príležitosti obkolesená vnúčatami a pravnúčatami
28. So Zsuzsou (1972)
29. S Judit na pláži v New Jersey (1972)

30

30. Na zasadnutí UNCTAD, organizácie OSN pre obchod, v Ženeve (1974)
31. S poslucháčmi počas série prednášok, ktoré som mal v indickej Kalkate (1975).
32. Pohľad z nášho okna v Lindigö, predmestí Štokholmu, kde som napísal *Nedostatkovú ekonomiku* (1976 – 1977).
33. Na výročnej konferencii Ekonomickej spoločnosti v roku 1978, niekoľko minút pred tým, ako som predniesol prezidentský príhovor. Na zasadnutí ma uviedol môj učiteľ Tjalling Koopmans.

31

32

33

34

35

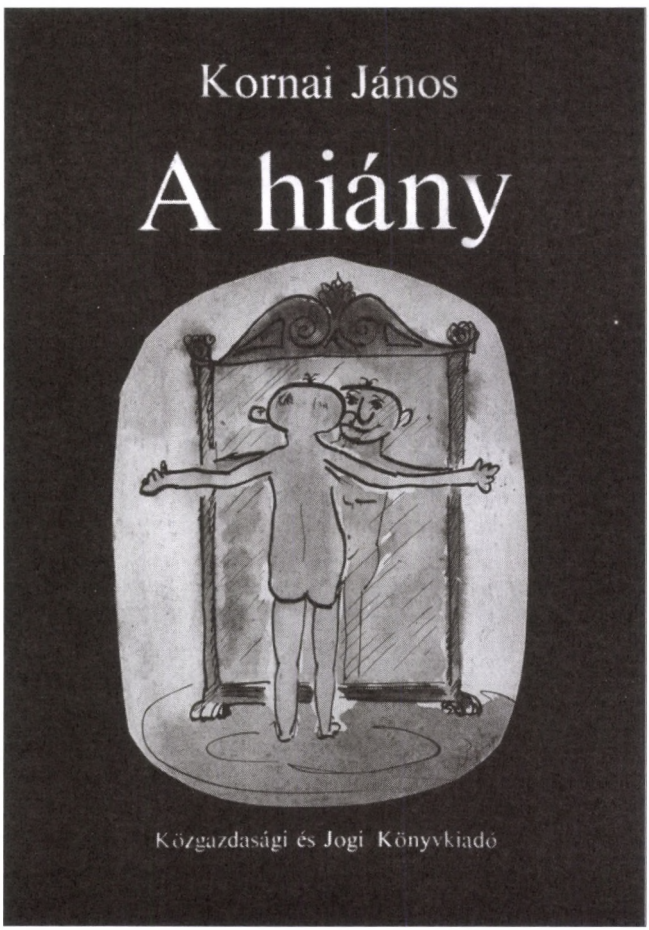

34. Rektor Sorbonny mi udeľuje titul čestného doktora (1978).
35. *Kráľ je nahý*, žartovná kresba z pera technickej redakcie maďarského vydavateľstva *Nedostatkovej ekonomiky* (1980).
36. Slávneho výtvarníka Jánosa Kassa v roku 1978 inšpiroval rukopis *Nedostatkovej ekonomiky* na sériu kresieb. Táto má názov *Paternalizmus*.

35

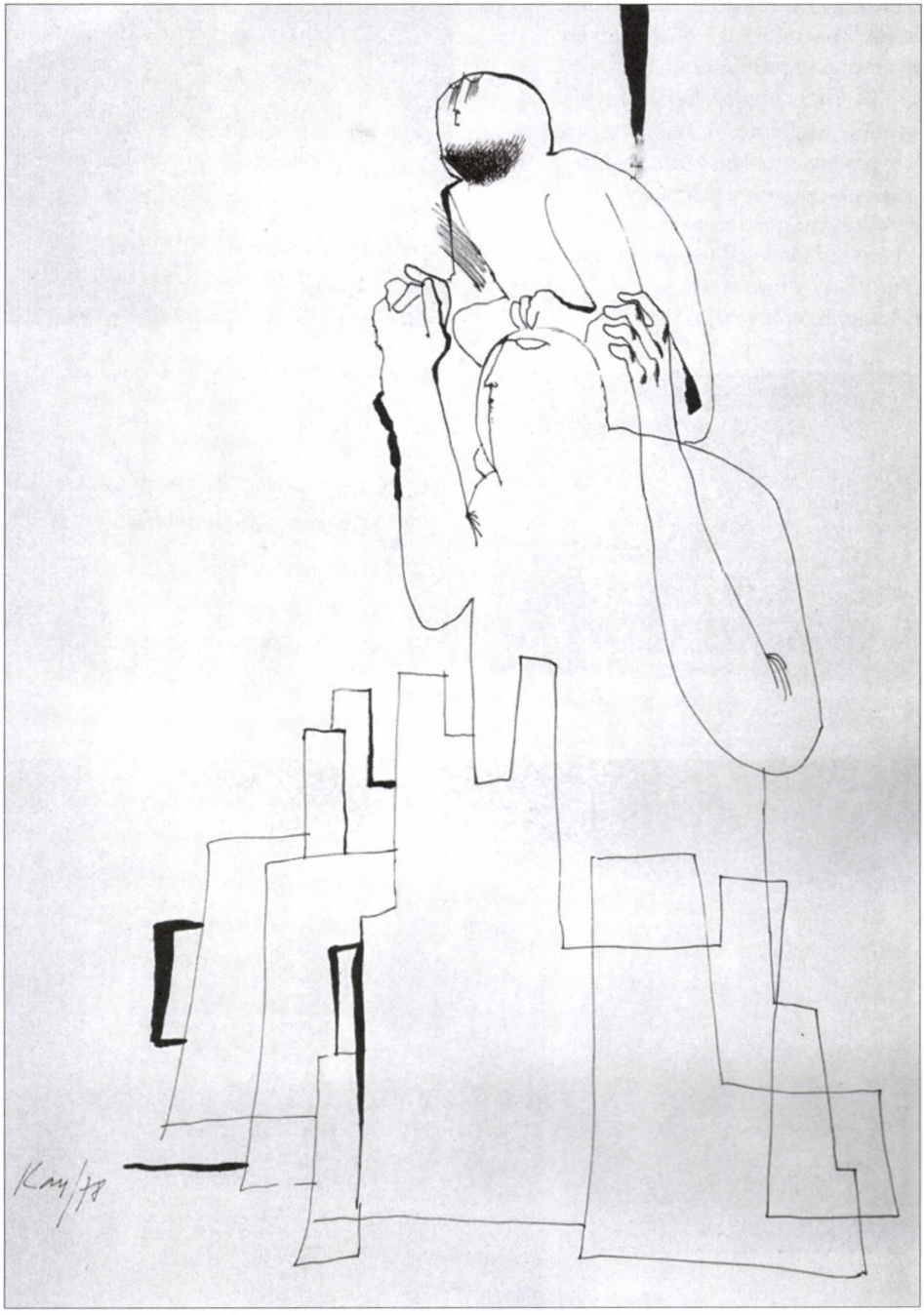

37. Littauerovo centrum na Harvarde, kde som mal od roku 1984 pracovňu univerzitného profesora.
38. – 39. Počas prednášky: profesor vysvetľuje, študenti si robia poznámky.
40. V pracovni na Harvarde. Sedím za stolom a za mnou visí plagát s Bartókovým portrétom.
41. Harvard Hall, jedna z impozantných starých budov univerzity, kde sa od roku 1990 konali moje prednášky.

37

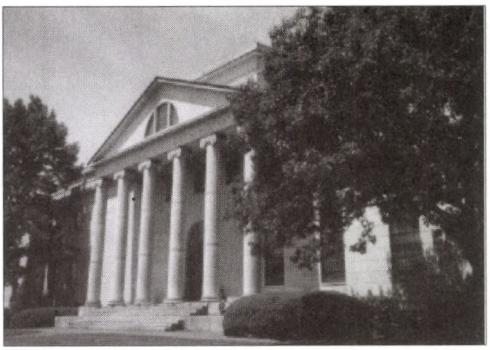

38

39

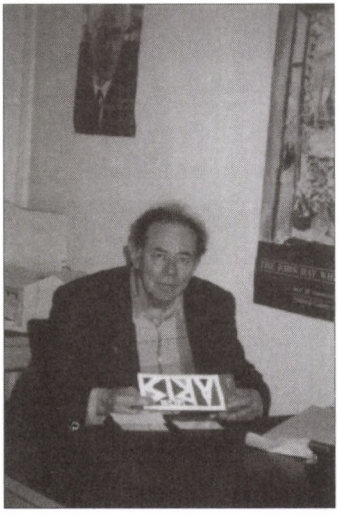

40

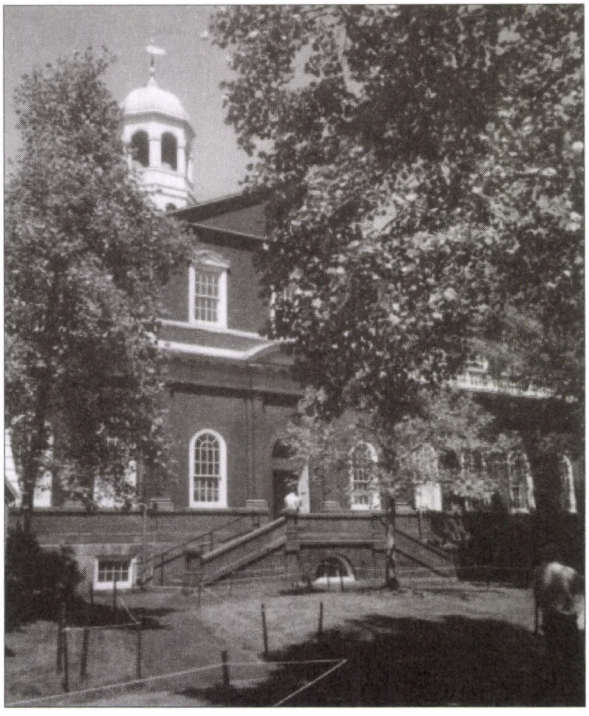

41

42. Najlepší z mojich čínskych študentov. Zľava doprava: Su Čeng-gang (Londýnska ekonomická škola), Wang Ji-jang (Michiganská univerzita), Qian Jing-ji (Kalifornská univerzita v Berkley) a David Li (Hongkonská univerzita). Po tom, ako skončili štúdium na Harvarde, som sa s každým z nich stretol osve, ale tu sme sa všetci zúčastnili na konferencii v Hongkongu v januári 2005.

42

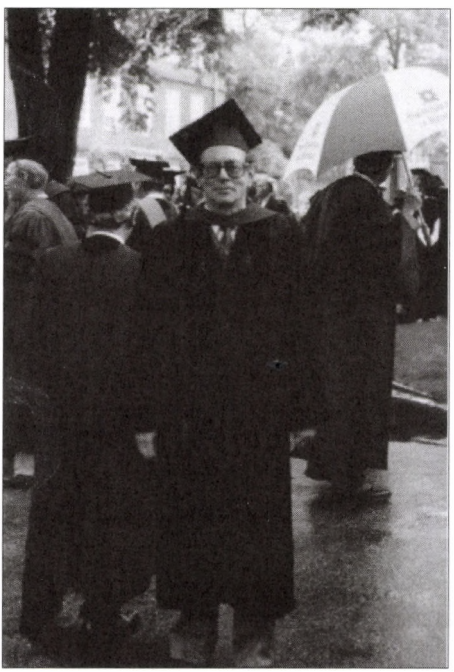

43

44

45

43. Na slávnostnej promócii na Harvardovej univerzite.
44. Po mojej pravici sedí Karen Egglestonová, moja študentka a neskôr aj spoluautorka, naľavo – John McHale, môj študent a neskôr partner pri písaní článkov a vedení seminárov, s manželkou Lizou. Snímka je z nášho bytu v Cambridgei (2001).
45. S Qianom Jing-ji a Zsuzsou v Pekingu (1999)

46. Portrét s charakteristickou harvardskou vežou v pozadí (1996)
47. – 49. Vybaľovanie po príchode; balenie pred ďalšou cestou.
50. – 54. „Konferencia na lodi" v roku 1985 v Číne.
50. Jedna z diskusií.
51. Stisk ruky s predsedom vlády Žao Zi-jangom, jedným z architektov čínskej reformy. (Neskôr – za prejav sympatií so študentmi protestujúcimi na Námestí Ťian an-men – ho umiestnili do domáceho väzenia, kde zomrel.) V strede je Ed Lim, hlavný organizátor konferencie.
52. Skupinová fotografia na palube lode. V prednom rade sedia hlavní čínski organizátori a sedem pozvaných zahraničných ekonómov.

46

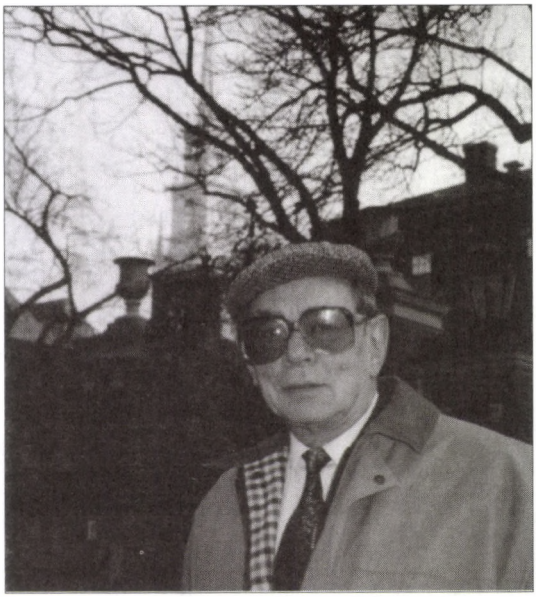

48

47

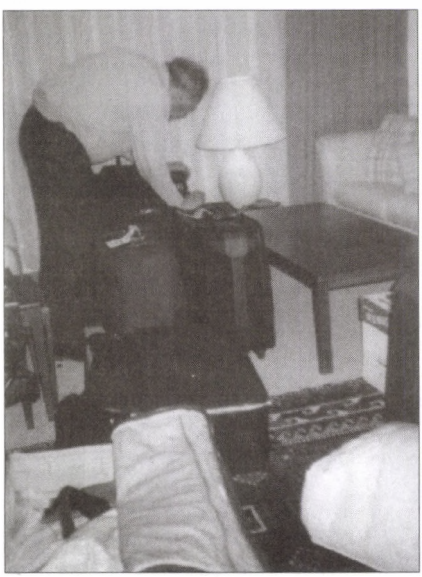

49

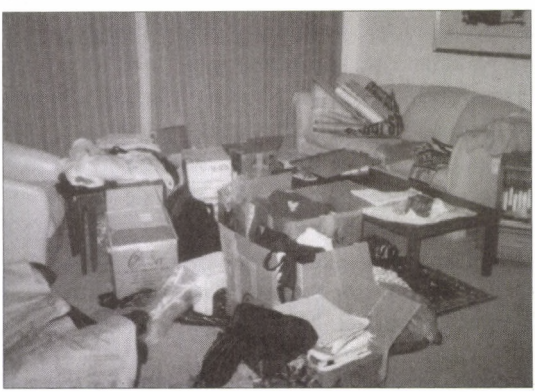

50

51

52

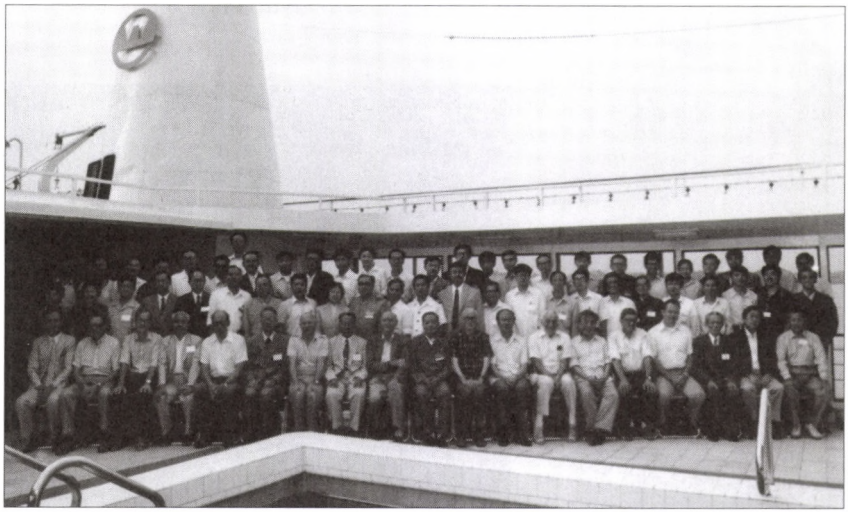

53

54

53. Vo chvíli oddychu: čínsky kuchár nám ukazuje, ako sa pripravuje slávna pekinská kačica.
54. Exkurzia na motorovom člne do Troch tiesňav – v tejto podobe ich už nevidno, pretože ich zaplavila voda nádrže nad priehradou postavenou na rieke Jang c'-tiang.

55

55. Mojim hosťom Péterovi Kendemu a Pálovi Lőcseimu rozprávam o *Oduševnenej brožúre*, ktorú som napísal, keď som chorý ležal v posteli (1989).
56. Sedím za stolom v našom cambridgeskom byte (2002).
57. Prišli obťahy anglického vydania *Socialistického systému* (1991).
58. V rukách držím prvý autorský výtlačok.

56

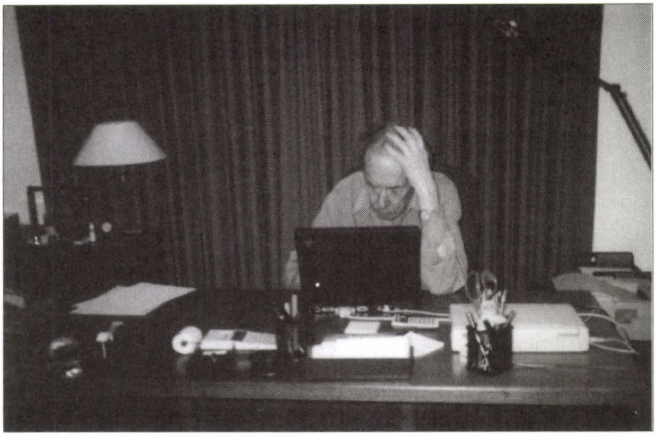

57

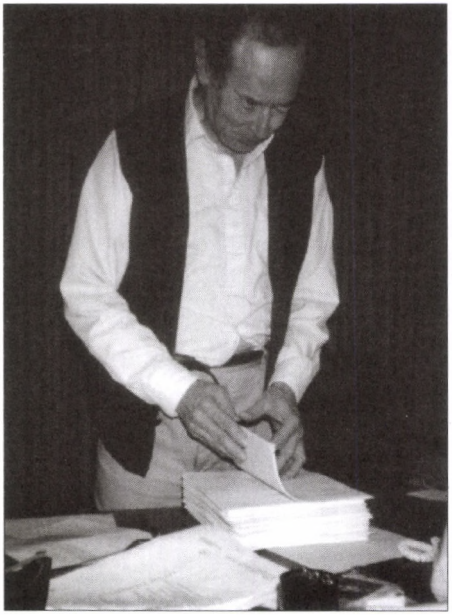

58

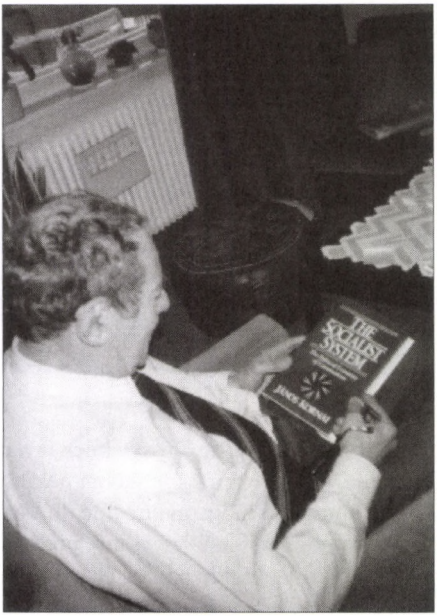

66

66. Prednáška na Novej univerzite v Moskve. Uvádza ju jeden zo zakladateľov univerzity a pravidelný hosťujúci profesor, izraelský ekonóm Gur Ofer (2003).

67

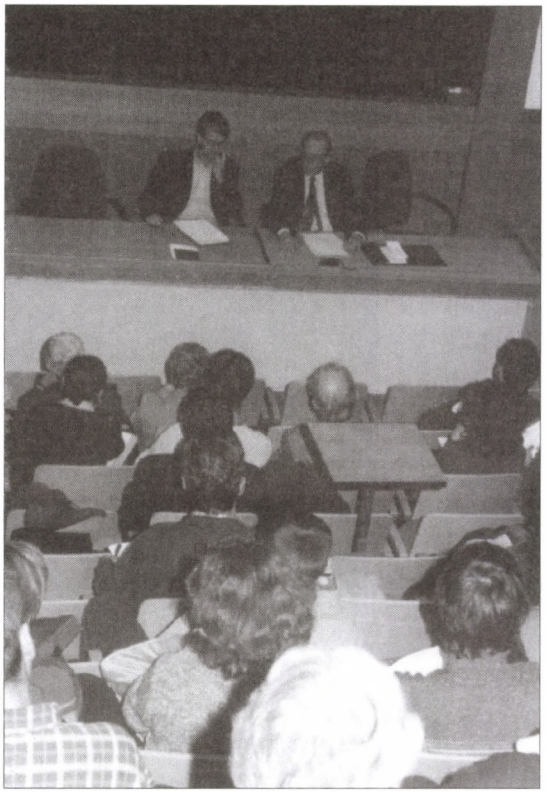

68

67. V Paríži pri príležitosti krstu francúzskeho vydania mojich štúdií. Vedľa mňa sedí jeden z editorov knihy Bernard Chavance (2001).
68. Jednou z mojich vášní je fotografovanie a odnedávna aj videokamera. Tu snímam Múr nárekov a al-Aqsa Mosque (1995).

69

70

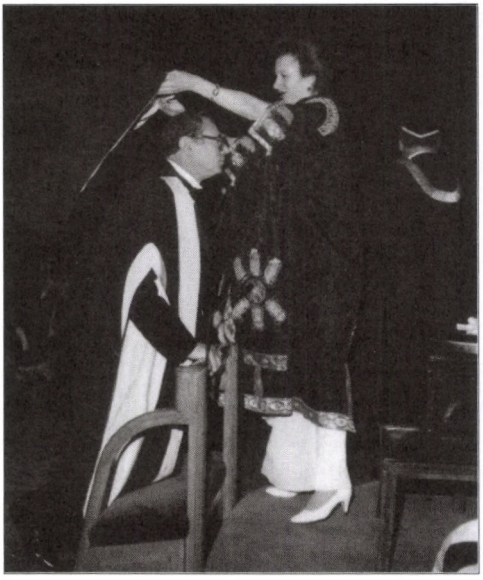

71

72

69. Preberám čestný doktorát Výskumnej univerzity Lajosa Kossutha v Debrecíne (2001).
70. Princezná Anna, kancelárka Londýnskej univerzity, mi kladie na hlavu kapucňu, jeden zo symbolov čestného doktorátu (1990).
71. Vyznamenanie Seidmanovou cenou v Memphise, štát Tennessee (1982)
72. Skúška večerného obleku v Štokholme pred udelením čestného doktorátu Štokholmskej ekonomickej školy (2001)

73. Chorá sestra Lilly leží v posteli a ja jej ukazujem ocenenie, čo som dostal (2000).
74. Jedna z mojich obľúbených fotografií so Zsuzsou, keď som preberal francúzsky Rad čestnej légie (1997).
75. Čestný doktorát z Turína (1994)

73

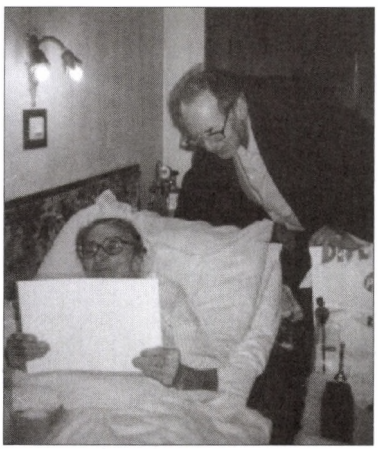

74

75

76

77

78

79

80

76. S Gabim a jeho manželkou Tünde (1990).
77. S Judit na terase nášho bytu (1984)
78. S Andrisom na Esplanade v Bostone (1990)
79. Švédske vnučky Zsófi a Annu učím plávať (1990).
80. Kornaiovský klan v rekreačnom stredisku Maďarskej akadémie vied v Balatonvilágosi

81

82

83

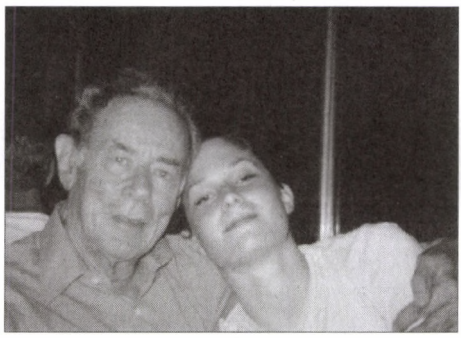

84

85

81. Štyri vnúčence Julcsi, Zsófi, Anna a Tomi v harvardských tričkách
82. Stáva sa dobrou rodinnou tradíciou na konci leta počítať pehy. Akcia sa hodnotí vhodnou komparatívnou štatistikou, časovým radom a grafom výsledkov (1999). Anna (vpravo) nastavuje tvár, aby som jej spočítal pehy.
83. So Zsófi (2000)

84. Výlet do Budínskych vrchov: Julcsi, Tomi, Zsuzsa a Gabi (2001)
85. Hlboko ponorení do kníh: vnuk Tomi a ja na jazere Balaton (1994)

86

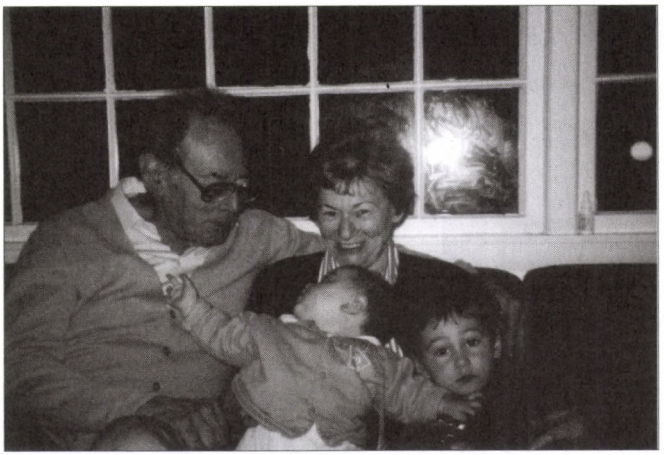

86. – 87. Dve malé americké vnúčence Dani a Nóri s nami a so svojou matkou Ági
88. Náš najstarší americký vnuk Miska je nadšený palacinkami, čo pripravila Zsuzsa (2000).
89. Osobitná príležitosť – podľa vlastného receptu pripravujem „Jancsiho lečo", obľúbené jedlo vnúčat (1996).

87

88

89

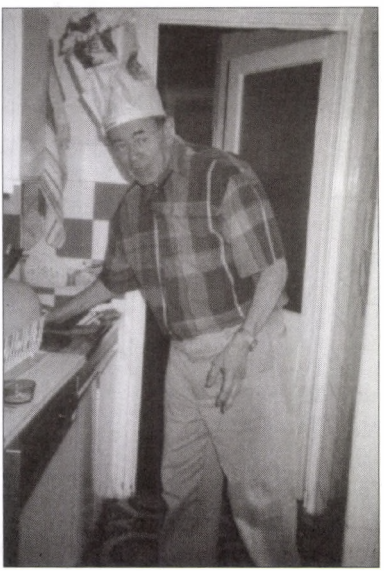

90

90. – 93. S maďarskými priateľmi
90. Zľava doprava: András Nagy, Hanna B. Kendeová, Ágnes Losonczyová a Péter Kende (2003)
91. Péter Kende a György Litván (1996).
92. Obed s rodinou Lőcseiovcov: Pali Lőcsei a Kati a Péter Hanákovci (1992)

91

92

93

93. Prechádza v Budínskych vrchoch: György a Éva Litvánovci, Zsuzsa a vedľa mňa Zsuzsina sestra Mari (2003)

94

95

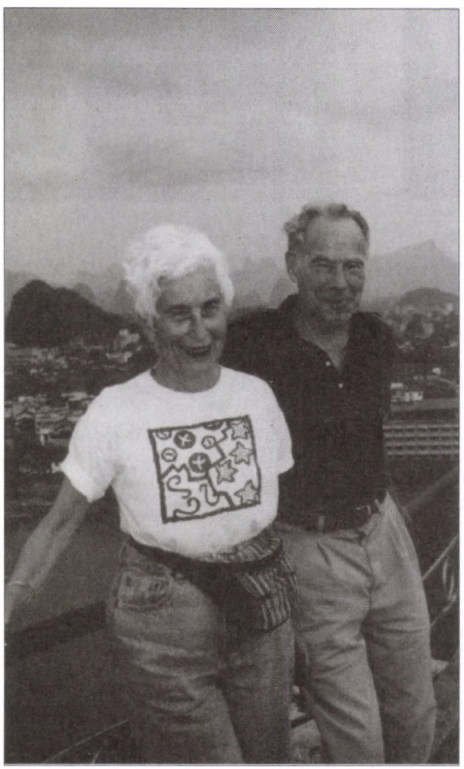

96

97

98

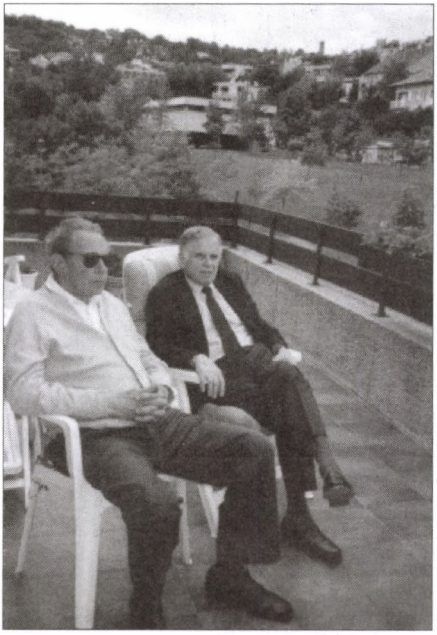

99

100

94. – 100. Priatelia zo zahraničia.
94. Robert a Bobby Solowovci
95. Mimi a Gerry Berlinovci
96. Helen a Herbert Levinovci
97. Vietnamský priateľ a prekladateľ A Nguyen
98. Francis Bator na terase nášho bytu
99. Tibor a Erzsébet Scitovskovci
100. Zsuzsa s Tjallingom a Truusou Koopmansovcami

101

103

102

101. Priatelia mi odovzdávajú *Festschrift* na počesť sedemdesiatych narodenín. Na obrázku Jenő Koltay, riaditeľ Ekonomického ústavu MAV, a János Gács, jeden z editorov publikácie.
102. Oslava mojich 75. narodenín v Budapeštianskom kolégiu. Vľavo odo mňa stojí Imre Kondor, rektor kolégia, vpravo moja asistentka Kati Szabóová. Bradatý muž v pozadí je Brian McLean, ktorý dve desaťročia prekladal moje knihy do angličtiny (2003).
103. V našom byte jeme s americkým priateľom Daleom Jorgensonom halászlé. Pri tejto príležitosti príde nanajvýš vhod zástera.

104. Oslava mojich narodenín v rodinnom kruhu: na stole predo mnou leží môj obľúbený marcipánový koláč krátko pred tým, ako som sfúkol sviečky (1999).
105. – 107. Odchádzame zo Spojených štátov.
105. Po skončení poslednej prednášky na univerzite odchádzam s aktovkou.
106. So Zsuzsou na Brooklynskom moste

105

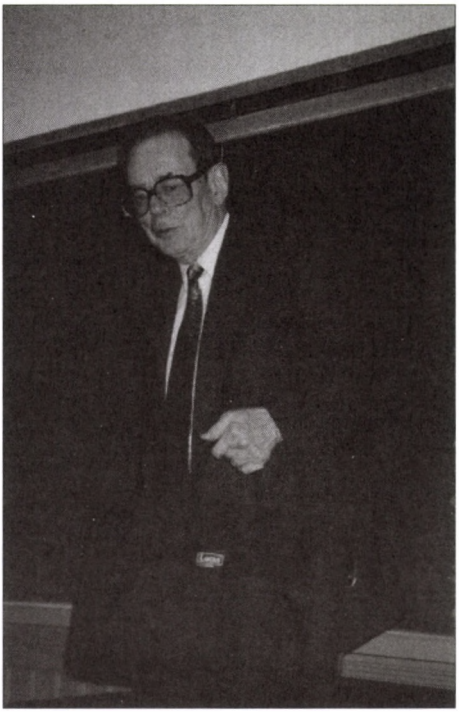

104

106

107

107. Rozlúčka s prístavom v Bostone
108. – 109. Rozlúčkový banket, ktorý usporiadala Harvardova univerzita.
108. Kenneth Galbraith s manželkou
109. Vzadu: Jeffrey Williamson a Jeffrey Sachs. V popredí: Sachsova manželka Sonia Erlichová s Ericom Maskinom

108

109

110

111

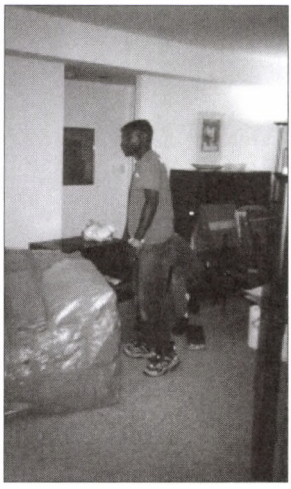

110. – 111. Nakladanie nábytku z nášho cambridgeského bytu do prepravného kontajnera stojaceho pred domom.
112. Starý budapeštiansky byt je už napoly prázdny. Sedím v provizórnej pracovni zostavenej zo záhradného nábytku a pracujem, vedľa mňa stoja zabalené škatule. V takýchto chvíľach ma Zsuzsa volá „statočný olovený vojačik".

112

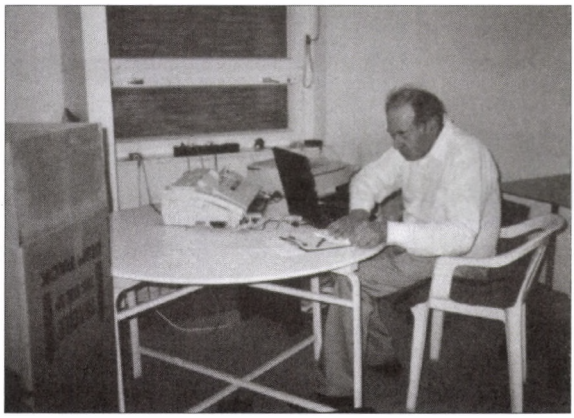

113

114

115

113. – 114.
Slávnostné otvorenie Budapeštianskeho kolégia v roku 1993; s maďarským prezidentom Arpádom Gönczom; profesor Viktor Karády a Richard von Weizsäcker, prezident Nemeckej spolkovej republiky (z profilu).
115. V rozhovore s Domokosom Kosárym, prezidentom Maďarskej akadémie vied, a spisovateľom Péterom Esterházym cez prestávku na jednom podujatí v kolégiu.

116

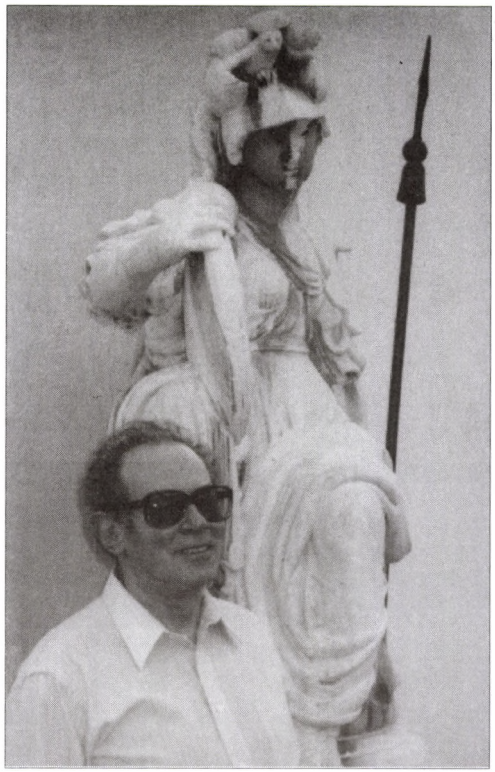

116. Pred slávnou sochou Pallas Athény na rohu kolégia na Námestí Svätej Trojice.
117. Budova Budapeštianskeho kolégia z Panskej ulice. Od založenia ústavu až do roku 2003 som pracoval v miestnosti s lodžiou na poschodí.
118. Traja editori dvoch zväzkov štúdií, ktoré napísali členovia medzinárodnej výskumnej skupiny Úprimnosť a dôvera. Zľava doprava: Susan Rose-Ackermanová (Yale), ja, Bo Rothstein (Gothenburg) a Karen Cooková (Stanford), členka skupiny prítomná na tomto stretnutí.

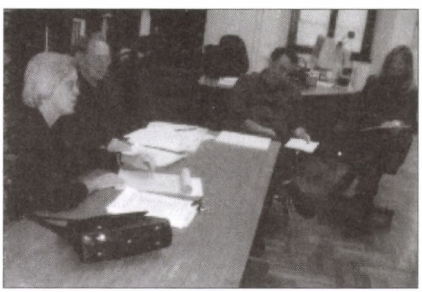

118

117

119

120

121

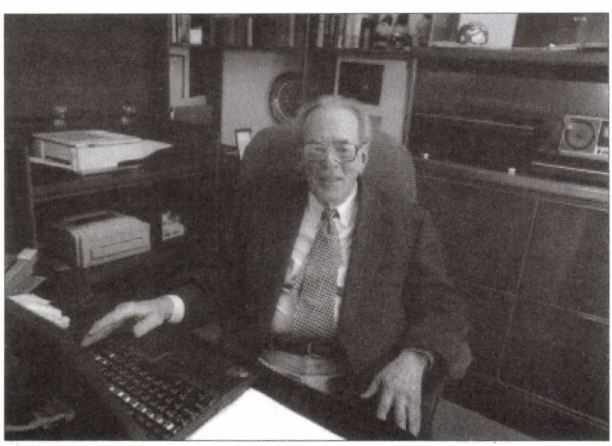

119. Prednáška v Pekingu. Uviedol ju môj bývalý študent na Harvarde profesor David Li z Hongkonskej univerzity.
120. Profesor Wu Jing-lian, jeden z popredných intelektuálov stojacich za čínskymi reformami, s ktorým som sa priatelil dve desaťročia. Narodeniny oslavujeme krátko po sebe, a tak nám naši pekinskí hostitelia pripravili v januári 2005 slávnostnú večeru.
121. Pri pracovnom stole v našom novom budapeštianskom byte.

Poďakovanie za fotografie:
číslo 20 – Gregory Grossman
číslo 30 – L. Bianco, Ženeva
číslo 34 – Štúdio Orop, Paríž
číslo 46 a 117 – Éva Kigyóssy-Schmidtová
číslo 70 – Rod Phillips, Memphis, štát Tennessee
číslo 74 – Judit Müllerová, Budapešť
číslo 114 a 115 – pani Györgya Nagya, Budapešť

Vydal Kalligram, spol. s r. o., Bratislava 2011. Vydavateľ László Szigeti. Návrh obálky Tibor Hrapka. Grafická úprava Studio GB, spol s r. o., Dunajská Streda. Prvé vydanie. Počet strán 568. Vytlačil Expresprint, spol. s r. o., Partizánske.

„Jeden človek, čo čítal rukopis pamätí, vyjadril svoje výhrady slovami: ‚Je naivné veriť v silu argumentu, presvedčenia alebo myšlienky. Skutočnou hybnou silou všetkých historických udalostí je prospech.' Ako profesionálny pozorovateľ a analytik spoločenských zmien nemám nijaké ilúzie, snažím sa brať do úvahy najrozmanitejšie príčiny pozorovaných javov a hodnotiť ich v závislosti od ich významu. Nech by bolo akokoľvek, dominantnými držiteľmi moci a bohatstva sú ľudia činu, individuality schopné rozhodnúť sa a vybrať si spomedzi viacerých alternatív. Na ich rozhodnutia vplývajú najrozmanitejšie faktory, ale hodnoty, zásady a myšlienky určite nepatria medzi najmenej významné. Navyše, priebeh udalostí je v rovnakej miere ovplyvnený názormi a presvedčeniami miliónov či stámiliónov tých, čo majú menšiu moc i bohatstvo. Moja celoživotná práca by stratila akýkoľvek zmysel, keby som nebol presvedčený o tom, že myšlienky majú svoju moc."

János Kornai

Cena s DPH: 14,20 Eur
ISBN 978-80-8101-496-3
9 788081 014963 >
WWW.KALLIGRAM.com

„Táto autobiografia, ktorú Kornai nazval ‚intelektuálnou cestou', je podmanivou bilanciou jeho života a diela. Sleduje aj líniu závažných a neprekonateľných problémov, ktorým muselo čeliť centrálne plánovanie, a zložitú zmenu, s ktorou museli zápasiť ekonomiky Sovietskeho bloku."

Padma Desai, *The Financial Times*

„Hlavný zámer knihy je trojaký: prvým je ukázanie možnosti intelektuálnej a osobnej slobody počas komunizmu, druhý spočíva v priblížení málo známej kapitoly z histórie ekonomického myslenia a do tretice – čo je pre čitateľa najdôležitejšie – je ním príbeh ľúbostného vzťahu s myšlienkami. Toto je Kornaiho ozajstný súkromný život a napriek prozaickému štýlu vyjadrujú jeho memoáre to, čo málo iných, a tým je vnútorný svet intelektuálnej tvorby.

Robert Skidelsky, *New York Review of Books*

KALLIGRAM